

అంతే కాదు ఇంకా

॥ अथैतेरयोपतिषत् सभाष्या प्रारभ्यते ॥ १६ ॥

ॐ नमो नारायणाय ॥ अथैतरेयोपनिषद्भाष्यम् ॥ ॐ ॥ नारायणं निखिलपूर्णगुणैकदेहं सर्वज्ञम-
च्युतमपेतसमस्तदोषम् ॥ प्राणस्य सर्वचिद्विषयेश्वरस्य साक्षादधीश्वरमियां शरणं मे शम् ॥ प्रादुर्बभू-
व भगवांस्तपसेतराया नारायणो ज्ञासुतस्य विशालनाम्नः ॥ तस्मिन् गते च्वरमभूत्सुरविप्रसंघो निश्चेतनस्तद-
नुपद्मभवो मुमत्सौ त् ॥ तेन स्तुतः स भगवान्गिरिशेन्द्रमुख्यान् सर्वान् बोधयदजेन सहैव तेथ ॥ दासत्वमापुर-
त एव महत्सुराणां दासत्वतः समहिंदास इति प्रसिद्धः ॥ शृण्वत्सु ते षु भगवानवदद्द्रमार्थैर्दिव्यां श्रुतिं स परमोतिमु-
दैतरेयीम् ॥ सावहृच्चैः प्रपठिता च तुरानना स्याद्यस्यां रहस्यमुदितं परमं हि विष्णोः ॥ महाभूतिः श्रुतिः सैवाम

अथैतरोपनिषत् ॥ हरिः ॐ एष पंथा एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यं तस्मान्न प्रमाद्येत्तन्नातीया न्न ह्यस्या-
यन्यपूर्वेत्येत्यायं स्तोत्रावभूवुस्तदुक्तमृषिणा प्रजाहन्ति स्तोअत्यायमीयुर्न्यर् १ न्या अर्कमभितो विवि-
श्रे । बहूद्वत्स्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आविवेशेति प्रजाहन्ति स्तोअत्यायमीयुर्गिरितियावैता-
इमाः प्रजास्ति स्तोअत्यायमायं स्तानीमानि वयां सिवंगवगधाश्चैरपादान्यन्या अर्कमभितो विवि-
श्रद्भितिता इमाः प्रजा अर्कमभितो निविष्टा इममेवाग्निबृहन्न तस्थौ भुवनेष्वन्तरित्यदउ एव बृहद्भुवने

हाभूतिर्यतो हरिः ॥ विशेषेणात्र कथितः सर्वज्ञः शाश्वतः प्रभुरित्युक्तं संहितायाम् ॥ एष एव सदा पंथा भगवा-
न्युरुषोत्तमः ॥ नित्यं स्वप्नामिहेतुत्वात्कर्ममावृतः ॥ ब्रह्मैष गुणपूर्णत्वासत्यं साधुस्वरूपतः ॥ क्वा-
पितं विस्मरेन्नैव त्यक्त्वान्तरं ब्रजेत् ॥ पूर्वैर्नान्तं त्यजुर्हि ब्रह्माद्यास्तेन संसृतेः ॥ मुक्ता श्रीश्वतस्त्यागान्नि-
त्यमुक्तगुणाधिका ॥ विहाय स्ययनात्प्रोक्ता वयांसीति पिशाचकाः ॥ वर्तितज्ञानतो वंगानरास्ते र्वनंस-
दा ॥ अन्नरूपैर्गृध्रबोहि वंगवगधनामकाः ॥ राक्षसा असुरा ईरपाद्वा इति समीरिताः ॥ धर्मो ज्ञानं च वै

पतिरेवच ॥ अहमुक्थमितिद्येतांविद्यामनुभवत्यसौ ॥ पृथक्पृथक्कृतस्यांगान्युक्थानिजगदीशितुः ॥ अ
ग्निवातद्विनैशानामुत्थानानिपृथक्पृथक् ॥ वदनंनसिकानेत्रमित्येतानिपरात्मनः ॥ तृचाशीतिविभिन्नस्य
शस्त्रस्यान्वत्वेहेतुतः ॥ विष्णोस्तृचाशीतिवस्यास्यसिद्धान्मतिरुपटम् ॥ अन्नाग्निमानिदेवश्चतृचाशीत्या
श्वदेवता ॥ सोमएवततश्चान्नमशीतयइतीरितम् ॥ अदनाघ्राणदृष्ट्याख्यभोगत्रयविभागतः ॥ मुखना
साचक्षुषांतद्भोग्यमन्महरेःश्रुतम् ॥ अरणंगमनंयस्मादर्कःशीघ्रगतित्वतः ॥ श्येनएवतदाकाराचितिरर्कपद्मो
द्धिता ॥ सुपर्णप्रतिमासायत्तदारूढोजनार्दनः ॥ तस्मात्तस्यार्कइतिसाग्रोच्यतेवैदिकैःपदैः॥योसौचितिगतो
वींद्रःसोमिवातरविष्वपि ॥ तथावाक्प्राणचक्षुष्पुतस्मात्तेर्काःप्रकीर्तिताः ॥ तेषुस्थितेसुपर्णेचरूपभेदेःपृथ

तस्यवागर्कोन्नमशीतयोच्चेनहीदंसर्वमश्रुतेनासिकेएवोक्थंयथान्तरिक्षंतथातस्यप्राणोर्कोन्न
मशीतयोच्चेनहीदंसर्वमश्रुतेनदेतद्ब्रह्मस्यविष्टपंधदेतन्नासिकायैविनतमिवललाटमेवोक्थंयथा
क्पृथक् ॥ स्थितोविष्णुस्तदर्कास्तेतस्मादेवप्रकीर्तिताः ॥ व्याप्तत्वाज्जीवदेहेषुमुखेविष्णोर्मुखंस्मृतम् ॥ ना
स्योर्नासिकाविष्णोरक्ष्णोरेवतदक्षिणी ॥ जीववाक्प्राणचक्षुष्पुतद्वागाद्यस्ततःस्थिताः ॥ विष्णोर्वीर्णागवो
रामोप्राणोऽस्यनर्केसरी ॥ चक्षुस्तुकपिलोविष्णुरग्न्यादीनांचकारणम् ॥ जीववागादिसंस्थंचसुपर्णमधिसं
स्थिताः ॥ अविशेषोपिभगवान्पूर्णेऽर्थस्वरूपतः ॥ अंगांगित्वेनैकएवस्वानंदानुभवेस्थितः ॥ सएवव्यूय
चात्मानंपृथग्रूपइवस्थितः ॥ सुपर्णनामाभगवान्सुपर्णेचव्यवस्थितः ॥ अग्न्यादिषुचतन्नामावासुदेवःसंसं
स्थितः ॥ अन्ननामासएवान्नेचेष्टयन्सर्वमास्थितः ॥ अन्नेस्थितःसएवशोश्चन्द्रदाहृगतप्रदः ॥ तस्यांतरिक्ष
गत्यैवनिग्रयमादनुपक्षिणः॥ पतंतिधावयत्यश्चनरादंश्चनरादयः ॥ परस्यविष्णोर्धामत्वात्सूर्योब्रह्मइतीरितः॥

नुरूपांतुसुखमिरेत्येवप्रकीर्तितम् ॥ इच्छानंदप्रभूतत्वासएवचहिरण्यमयः ॥ हिरुक्मुखं हिरण्यं स्याद्वाहानं
दातृपृथग्यतः ॥ आधिक्यार्थमयड्यस्मादधिकानंदरूपकः ॥ उत्तज्यकर्मजरूपनिजानंदैकरूपकः ॥ ए
वंनारायणं जानन्सर्वलोकैककारणम् ॥ तद्भोकेदृश्यते भूतैर्मुक्तैरानंदरूपकः ॥ ३ ॥ तमिमंप्रथमज्ञानिपुरु
षंचतुराननम् ॥ वासुदेवाभिधं ब्रह्म प्रापप्रपदयोः पुरा ॥ यस्मात्पेदे भगवान्प्रपदचतुराननम् ॥ तस्मात्प्रपद
नादेव प्रपदं नाम कीर्तितम् ॥ चतुर्मुखाकारवतां चृणां पादतलोपरि ॥ प्रपदाख्यावर्तेते न तु पश्वादिनां कंचि
त् ॥ अयादूर्ध्वततो विष्णुः प्रपदादूरुमत्र च ॥ स्थित ऊरुचतावास्ता मूरुध्वगमनाद्धरेः ॥ किंचिदूर्ध्वततो ग
भूतेभ्यो ददृशेय एव वेद ॥ ३ ॥ तंप्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मे मंपुरुषं यत्प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मे मंपुरुषं
तस्मात्प्रपदेतस्मात्प्रपदे इत्याचक्षते शफाः खुरा इत्यन्येषां पशूनां तदूर्ध्वमुदसर्पत्ता ऊरु अभवतामु
रुगणीहीत्यब्रवीत्तदुरमभवदुर्व्वमेकुर्वित्यब्रवीत्तदुरोभवदुदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपपासते ह
दयं ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्माहैवता ३ इ ऊर्ध्वत्वेवोदसर्पत्तच्छिरो श्रयत यच्छिरो श्रयत तच्छिरो भवत्त
च्छिरसः शिरस्त्वं ता एताः शीर्षं जिह्वयः श्रिताश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्रमाणः श्रयं ते स्मि जिह्वयो य ए

त्वावायुना सह केरावः ॥ वायुमाहोरुगरुणं कुर्वन्नस्थित इत्यपि ॥ उर्व्वे वगरुणं च केरावयुर्नृत्रस्थितः सदा ॥ त
स्यानमुदरं नाभपुनराहजनार्दनः ॥ उरुस्थानं निवासं मे कुरु विस्तारं संयुतम् ॥ तथा करोत्सवायुश्चतुर्दुरोऽभूदु
रुत्ततः ॥ उरो मध्यं च हृदयं तत्रावा सोहरेः सदा ॥ सुक्ष्मदृष्टियुता ये तु मुनयः शार्कराक्ष्यकाः ॥ उदरे ते परं ब्रह्म
वासुदेवमुपासते ॥ हृत्स्थमेव परं विष्णुं ध्यायं त्यारुणयः सदा ॥ उदरस्थं च हृदं च ते उभे ब्रह्मतत्परम् ॥ एकमेव
यतस्तस्मादुभयोऽपि तद्विदः ॥ तत उर्ध्वगतो विष्णुर्वायुना सहैव तेतैः ॥ स्थितो मूर्धनि देवेशः श्रितो साविति

च्छिरः ॥ तत्र प्राणात्मना वायुर्मनोरूपेण शंकरः ॥ शेषः सुपर्ण इन्द्रश्च मनस्येव पृथक् पृथक् ॥ अहंभावमनोरुद्रः शेषोऽसौ पांचरात्रकम् ॥ वैदिकं गरुडश्चैन्द्रो यज्ञादिविषयं मनः ॥ श्रोत्रं चंद्रो विष्वक्षुर्वाग्निः परिकीर्तितः ॥ एते देवास्तदन्ये च सर्वप्राणिषु संस्थिताः ॥ उपासते महविष्णुं परमात्मानमच्युतम् ॥ वाचा हिंसामकुर्वस्ते विनिंदंतः परस्परम् ॥ ते विष्णोराज्ञया वोचन्तु क्कामापृथक् पृथक् ॥ देहादब्जभवस्यास्माद्यस्मिन्नु

वमेतच्छिरसः शिरस्त्वं वेदता अहिंसंता हमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीति ता अब्रुवन्हेतास्माच्छरीरादुत्कामामतद्यास्मिन्नुत्क्रांत इदं शरीरं पत्स्यति तदुक्तं भविष्यतीति वागुदकामदवदन्नश्च निपबन्नास्तैव चक्षुरुदकामदपश्यन्नश्च निपबन्नास्तैव श्रोत्रमुदकामदशृण्वन्नश्च निपबन्नास्तैव मनउदकामन्मीलित इवाश्च निपबन्नास्तैव प्राणउदकामत्तप्राणउत्क्रांतेऽपद्यततदशीर्यताशा रीतीति तच्छरीरमभवत्तच्छरीरस्य शरीरत्वं शीर्यते हवा अस्य द्विषन्पाप्मा श्रातृव्यः परास्य द्विषन्पाप्मानः शरीरं प्रविशामतद्यास्मिन्नः प्रपन्न इदं शरीरमुत्थास्य तितदुक्तं भविष्यतीति वाक्प्राविशदशायदेव चक्षुः प्राविशदशायदेव श्रोत्रं प्राविशदशायदेव मनः प्राविशदशायदेव प्राणः प्राविशत्तप्राणे प्रप

त्क्रांत एव हि ॥ शरीरं पद्यते श्रेयान्स न इत्यवधार्यताम् ॥ ततः क्रमेण चाग्न्याद्या निष्क्रांतास्तेषु सर्वशः ॥ निष्क्रांतेषु न वै पातः शरीरस्य भवत्कचित् ॥ वायावुत्क्रांतयेवैतच्छरीरमपतक्षितौ ॥ उदासीनवदास्तांतौ केशवश्चाब्जसंभवः ॥ तेषां बलपरीक्षार्थं वा द्वादीनां च सर्वशः ॥ पुनस्ते प्राविशान्सर्वे वह्निं सूर्योऽशी शिवः ॥ नोत्थान

ममत्तेषु प्रविष्टेष्वपि सर्वशः ॥ वायौ प्रविष्टेतूथानं कायस्यासीत्तदैव च ॥ उच्चैः स्थितत्वादुक्थो भद्रा युरेव
ततः प्रभुः ॥ उच्चत्वं च गुणाधिक्यं त्वमुच्चोसीति ब्रुवन् ॥ भृत्या वयं तैवैव स्मत्वस्माकं पतिः सदा ॥ स्वर्धा
महेत्वद्वलेन त्वयानान्येन केन चित् ॥ इत्युचुर्वीद्वशेषेण शक्रचंद्रादिकाः पृथक् ॥ वायुः स संस्तुतस्तैश्च प्रस
न्नो भूद्विबौकसाम् ॥ ४ ॥ तस्माच्छ्रुत्वा परं ब्रह्म देवानां राधणाभिधम् ॥ शिष्यप्रशिक्ष्यादिषु च तेन यन्वायु
नोदितम् ॥ वायुमप्यनयन्सर्वैयरासातद्गुणोक्तिः ॥ ये ये गुणां न्विजानंति वायोस्तानां विशन्मरुत् ॥ तत्र

अउदतिष्ठत्तदुक्थमभवत्तदेतदुक्थं प्राण एव प्राण उक्थमित्येव विद्यात्तदेवाऽब्रुवंस्त्वमुक्थम
सित्वमिदं सर्वमसितवयं स्मस्त्वमस्माकमसीति तदप्येतद्विषणोक्तं त्वमस्माकं तव स्मसीति
॥ ४ ॥ तदेवाऽप्राणयंतं संप्रणीतः प्रातायत प्रातायती ईतं त्पातरभवत्समागादिति ईत
त्सायमभवदहरेव प्राणोरात्रिरपानो वागग्निश्चक्षुरसावादित्यश्चंद्रमामनो दिशः श्रोत्रं स एष प्रहि
तां संयोगो ध्यात्मा ममादेवता अदउआ विरधिदेव तमित्येतत्तदुक्तं भवत्येतत्तद्वस्मैव तदिद्वानाह
हिरण्यदन्वैदो न तस्येशेयं मद्भनं दद्युरिति प्रहितां वा अहमध्यात्मसंयोगं निविष्टुं वैदेतद्वत्तदनीशा

तत्र प्रविष्टत्वात्प्रततोसौ बभूव ॥ प्रतत्त्वात्प्रतरितितस्य नामाभवद्विभोः ॥ संगतश्चाभवज्जीवचितारूपां
तरेण सः ॥ संगतत्वात्सायमिति तद्रूपं नामतोभवत् ॥ वायोस्तत्पुनरध्यात्मं प्राणापानाभिधं द्वयम् ॥ अध्या
त्ममग्निर्वागाख्यश्चक्षुःसूर्यः प्रकीर्तितः ॥ यज्ञादि साधनेन यत्तु मनश्चंद्रः प्रकीर्तितः ॥ मित्रो यमश्च वरुणः कु
बेरश्च द्विगीश्वराः ॥ श्रोत्राग्निमानिनः सर्ववैदिकश्च वणोचितम् ॥ श्रोत्रं चंद्रस्तथास्मार्ततां त्रिकश्च वणोचि
तम् ॥ यम एव षडंगानां विषयश्च वणोचितम् ॥ श्रोत्रंतु वरुणः काम्यशास्त्रार्थमित्र एव च ॥ श्रोत्रयन्त्री

निशास्त्रार्थकुबेरश्चप्रकीर्तितः ॥ विष्णुनाप्रहितानांहिसंयोगोध्यात्ममेवहि ॥ शिवादीनांचसर्वेषामन
स्त्वंकथितंपुरा ॥ एतास्सर्वीदेवताहिब्रह्मवायुसुपूर्णकाः ॥ शेषशंकरशक्राश्चचंद्रसूर्ययमाअपि ॥
अग्निश्चमित्रावरुणौकुबेराद्याश्चसर्वशः ॥ अधिदैवंसएवैकआधिकयापुरुषोत्तमः ॥ देवमात्रास्तद
न्येतुसआविःपुरुषोत्तमः ॥ पूर्णज्ञानस्वरूपत्वादेतावत्कथितंभवेत् ॥ तात्पर्यात्सर्ववैदेश्यतज्ज्ञानन्वद
न्युनिः ॥ हिरण्यदन्नामवैदोभूतेषुहिसुरादृते ॥ मदभीष्टंममादातुंनैवेष्टेकश्चनानांजसा ॥ विष्णुनाप्रहि
तानांहिदेवानामहमुत्तमम् ॥ वेदसंयोगमध्यात्मंततोमुक्तौयथेष्टमुक्त् ॥ स्यान्नैवात्रास्तिसंदेहःस्वेच्छा
विहृतिरेवच ॥ मन्निषेधेनशक्तोस्तिप्रीतादेवाहिमेसदा ॥ अधिदैवेनसहिताविष्णुनाप्रभविष्णुना ॥

आनिहवाअस्मैभूतानिबलिहंरंतिथएवंवेदतत्सत्यंसदितिप्राणस्तीत्यन्नंयमित्यसावादित्यस्त
देतच्चिवच्चिवदिवैचक्षुःशुक्लंकणंकनीनिकेतिसयदिहवाअपिमृषावदनिसत्यंहैवास्योदितं
एतद्धितेनकथितंमुनिनातत्त्ववेदिना ॥ विष्णुप्रहितदेवानांयोगमध्यात्ममंजसा ॥ वेदतंचनियोक्तारमु
पास्तेविष्णुमव्ययम् ॥ एतादृशोपासनायायोग्यःसन्सततंसुधीः ॥ स्वस्वाम्यन्यानिभूतानिहरेयुर्ब
ल्लिमस्यहि ॥ मुक्तस्यवैष्णवेल्लोकेमुक्तानिचनसंशयः ॥ इत्येतद्ध्यानयोगाश्चमूनयोदेवतास्तथा ॥
मानुषाज्ञानमात्रेणस्वावरैःपूज्यतामियुः ॥ मुक्तामुक्तैर्मुक्तियोग्याइतिशास्त्रस्यनिर्णयः ॥ सएषभगवा
न्विष्णुःसत्यमित्यभिधीयते ॥ सर्वोत्तमत्वाःपूर्णत्वासर्वज्ञत्वान्तथैवच ॥ देवतात्रयमन्यच्चपृथक्सत्य
मितीयेते ॥ शेषवीद्रशिवादिभ्यउत्तमत्वात्सदैवहि ॥ वायुःसदितिसंप्रोक्तोजीवेषुसुपूर्णतः ॥ तीति
ब्रह्मासमुद्दिष्टःसएवान्नाभिमानवान् ॥ अन्नंप्रजापतिरितिश्रुतिरन्यास्यभाषत ॥ अतिनादात्सदावदै

रप्यनंसचतुर्मुखः ॥ यमित्यादियउद्विष्टोयमयेद्यप्रकाशनात् ॥ देवतात्रयमेतत्तुसहितंसत्यमुच्यते ॥
शुक्लकृष्णकनीनासुचक्षुषोप्येतआस्थिताः ॥ एवंसत्यपदार्थंहिविज्ञायोपास्तआदरात् ॥ योग्यस्तस्याउ
पासायनैवासत्येनदुष्यति ॥ देवताभूतयश्चैवयोग्याअस्याअपिस्फुटम् ॥ मनुष्याणांज्ञानमात्राद्वोषोना
नितरांभवेत् ॥ ५ ॥ तस्यनारायणस्यैवसर्ववैदामिकाहिवाक् ॥ तंतिरूपाजगद्धेनामब्रह्मादिकंचयत् ॥
विप्रक्षत्रियवैश्यादिरूपंचाखिलमेवतु ॥ दामतेनैवबभ्रातिसकलंजगदच्युतः ॥ सर्वहिनामवंतोत्रसर्वेवोदि
ताअपि ॥ वेदास्मिकयायतोवाचाविष्णुर्वदतिसोखिलम् ॥ यएतद्विष्णुवाचैवबद्धंनामाख्यदामभिः ॥

भवतिथएवमेतत्सत्यस्यसत्यत्वंवेद ॥ ५ ॥ तस्यवाक्तंतिर्नानिदामानितदस्येदंवाचातं
त्यानामभिर्दामभिःसर्वसितंसर्वहीदंनामानीइसर्ववाचाभिवदतिवहंतिहवाएनंतंतिंसंबद्वाय
एवंवेदतस्योष्णिग्लोमानित्वगायत्रीत्रिष्टुप्मांसमनुष्टुप्पञ्चावान्यस्थजगतीपंक्तिर्मज्जाप्राणो
बृहतीसच्छंदोमिश्रश्चोयच्छंदोमिश्रश्चस्तस्माच्छंदंसीत्याचक्षतेछादयंतिहवाएनच्छंदंमि

ज्ञात्वाजगदुपास्तेतुयोग्यःसंस्तदुपासने ॥ तंप्रत्येवाखिलान्येवभूतानिसहदैवैतैः ॥ बलिहरंतिपंचाथभूता
न्येनंवहंतिच ॥ योग्यश्चास्याउपासायायोग्योब्रह्मपदस्ययः ॥ भूतयुक्तेरथेतस्मात्सतिष्ठतिसुरार्चितः ॥
मुक्तःसश्चतद्व्येषांज्ञानमात्राद्विमुक्तिगैः॥स्वावैःसेव्यैतैवस्यालैकेश्विदेवक्वचिक्वचित् ॥ तथैववायुनाबद्धंज
गदतत्तोवरम् ॥ सुपर्णशेषगिरिशक्रसूर्यायमंजसा ॥ विष्णोर्वायोश्चलोमादौछंदस्येवाश्रितानिच ॥ वि
ष्णोर्विमुक्तवायोश्चलोमाद्यंतुचिदात्मकम् ॥ लोमप्राणादिभेदश्चनैवकश्चिच्चिदात्मनि ॥ छन्नश्छंदोभिरेवं
सकेशंस्तेनचाभिधा ॥ छंदंसीत्येवतेषांहियएवंविदुपासकः ॥ निवारयंतिपापेभ्यश्छंदंसिक्किमुकेशवः ॥

योग्याअस्याश्चविद्यायाभृग्वाद्यादेवतास्तथा ॥ छंदस्सुसंस्थितोविष्णुर्गोपायत्येवतद्विदः ॥ मंत्रोप्यर्थमि
मंघ्राहापश्यंगोपामितिस्मह ॥ एषगोमाहिसर्वस्यवायुस्थःपुरुषोत्तमः ॥ छंदस्सुसंस्थितोवायुर्वायौचसज
नार्दनः ॥ वायुश्चवायुसंस्थश्चकदाचिन्नैवतिष्ठतः ॥ वायुर्हिनित्यसंचारीसदासर्वप्रवृत्तिमान् ॥ चोदितःके
शेनैवतत्स्थेनामितशक्तिना ॥ आसमंतात्पराङ्गापिपंचभूतेभ्यईश्वरः ॥ वायुस्तत्स्थोहरिश्चैवचरत्यमित
वोरुषः ॥ सध्रीचीनासुपूर्वादिदिक्ष्वेतौचतसृष्वपि ॥ नित्यदावसतःकोणदिक्ष्वथासुविषूचिषु ॥ अंतश्चसर्व

पापात्कर्मणोयस्यांकस्यांचिद्दिशिकामयतेयएवमेतच्छंदसांछंदस्त्वैदतदुक्तमृषिणाऽपश्यं
गोपामित्येवैगोपाएषह्रीदंसर्वगोपायत्यनिपद्यमानमिति नक्षोषकदाचनमंविशत्याचपराचप
थिमिश्रंतमित्याचक्षोपपराचपथिमिश्रतिससध्रीचीःसविषूचीर्वसानइतिसध्रीचीश्चक्षेपविषू
चीश्चवस्तइमाएवदिशश्चावरीवर्तिभुवनेष्वंतर्त्येपहंतभुवनेष्वावरीवर्त्यथोआवृतासोवतासो
नकर्तृभिरितिसर्वह्रीदंप्राणेनावृतासोयमाकाशःप्राणेनबृहत्याविष्टब्धस्तद्यथायमाकाशःप्राणेन
बृहत्याविष्टब्धएवंसर्वाणिभूतान्यापिपील्लिकाभ्यःप्राणेनबृहत्याविष्टब्धानीत्येवविद्यात् ॥६॥

लोकेषुचतोलोकसाक्षिणौ॥हस्तयोरेतयोरेव नित्याक्षीणं वसु स्थितम् ॥ तद्वायसं बलं वायोरनंतं किमुतद्धरः ॥
वायोरधारभूतस्य ताभ्यां हि क्रतुनामकाः ॥ आवृताः सर्वजीवा हि यथैव कनकावटाः ॥ आच्छाद्येते वि
त्तवद्विस्ताभ्यामेवं चेतनाः ॥ आवृता महदाद्यास्तु देहेतिष्ठंति चैतयोः ॥ विष्टब्धाश्चैव सर्वे पि जीवा आ
काशा एव च ॥ सवायुः प्रकृतिश्चैव विष्टब्धो केशेन हि ॥ बृहत्त्वाद्बृहतीत्येव तयोर्नाम प्रकीर्तितम् ॥ वायु
केशवयोः प्राणनाम सर्वप्रणायनात् ॥ विशेषतो बृहत्याणो भगवांस्तत्र केशवः ॥ इति विद्यात् ॥ ६ ॥

तस्य विष्णो रंगानामथैवैवम् ॥ उच्यते तस्य वाचा हि सृष्टावग्निः क्षितिस्तथा ॥ शुश्रूषार्थं तस्य पृथ्वीजनय
त्योषधीः प्रभोः ॥ ताः पचत्यग्निरधुक्त आहूताः पुनः ॥ आहरेति चोस्यापिशृण्वं त्येवमहर्षयः । मु
खजत्वात्तद्योर्विष्णोर्मूर्खं जनकमिष्यते ॥ आस्य भोग्यं ततो विष्णो रन्तौ कुरुतः सदा ॥ सर्वैर्यद्भुज्यते चा
नंतत्रतत्र स्थितो हरिः ॥ तद्भुङ्क्ते तस्तदर्थं हि तावन्कुरुतस्सदा ॥ विष्णोर्वीग्विभवं देय उपपास्ते च सर्वदा ॥ यो

अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य तस्य वाचा सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चास्यामोषधो जायंते भिरेनास्वद
यतीदमाहरेतदमाहरेत्येवमेतौ वाचं पितरं परिचरतः पृथिवी चाग्निश्चायावदनुपृथिवी यावदन्व
ग्निस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावद्दोको जीयते यावदेतयोर्न जीयंते पृथिव्याश्चाग्नेश्च एव
मेतावाचो विभूतिर्वेदप्राणेन सृष्टावन्तरिक्षं च वायुश्चांतरिक्षं वानुचरंत्यंतरिक्षमनुशृण्वंति वायुरस्मै
पुण्यं गंधमावहत्येवमेतौ प्राणं पितरं परिचरतौ तरिक्षं च वायुश्चायावदन्वतरिक्षं यावदनुवायुस्तावा
नस्य लोको भवति नास्य तावद्दोको जीयते यावदेतयोर्न जीयंते तरिक्षस्य च वायोश्च एवमेतां प्रा
णस्य विभूतिर्वेदचक्षुषामसृष्टौ चादित्याश्च द्यौर्हस्मै हृष्टिमाद्यां संप्रयच्छत्यादित्योऽस्य ज्यो
तिः प्रकाशं करोत्येवमेतौ चक्षुः पितरं परिचरतौ द्यौश्चादित्यश्चायावदनुद्यौरीयावदन्वादित्यस्तावा

ग्यः संस्तुदुपासायाः स भूयः प्रसन्नः सन्वितः ॥ समंततो व्याप्तिमांश्च तद्वन्मुक्तश्च निर्यदा ॥ अनष्टलोको वसति
समीपे केशवस्य च ॥ योग्या अस्या उपपासायाः पृथिव्यग्निपदस्य ये ॥ योग्यास्ते वै मुख्यतया तदन्ये यत्र तौ
स्थितौ ॥ तत्र चर्तुः स मर्थाः स्युर्मुक्तिं प्राप्य यदृच्छया ॥ कादाचित्कोपासे न तु वा त्येषां च योग्यता ॥ वेदनं क्षा
परोक्ष्येण मुख्यं भवति नान्यथा । एकदेश विदो यस्मात्परोक्षज्ञानिनोऽखिलाः । आपरोक्ष्यं भवेद्यस्मान्नैवो

पासां गृहे कच्चित् ॥ तस्मादुपासापूर्वतु योपरोक्षं प्रपश्यति ॥ स एव वेदना न्यस्तु योग्यस्यैवापरोक्षदृक् ॥ तस्माद्योग्यस्योक्तफलमन्येषां किंचिदेव हि ॥ प्राणादिभ्यश्च वाद्या एव विष्णोः प्रजज्ञिरे ॥ ब्रह्मशेषसु पर्णैर्द्रशिवाद्या आपर्इरिताः ॥ ते विष्णोर्धनसाजानाः सर्वे चावभिमानिनः ॥ वैश्वदेव्यस्ततो ह्यापो वरुणश्च मनोभवः ॥ प्राणिनां पूर्तपुण्येषु अद्भारूपमनोधिपः ॥ एवं हि सर्वदेवा हि विष्णवंगेभ्यः प्रजज्ञिरे ॥ स्यो

नस्य लोको भवति नास्य तावन्नोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते दिवश्चादित्यस्य च यस्य एवमेतां च क्षुषो विभूर्तिवेदश्चोत्रेण सृष्टादिशश्चंद्रमाश्च दिग्भ्यो हैनमायती ईदिग्भ्यो विशणोति चंद्रमा अस्मै पूर्वपक्षपरपक्षान्विचिनोति पुण्याय कर्मणे एवमेते श्रोत्रं पितरं परित्तरं तिदिशश्च चंद्रमाश्च यावदनुदिशो यावदनु चंद्रमास्तावानस्य लोको भवति नास्य तावन्नोको जीर्यते यावदेषां न जीर्यते दिशां च चंद्रमसश्च यस्य एवमेतां श्रोत्रस्य विभूर्तिवेदमनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चापो ह्यस्मै अद्भारं सन्नमंते पुण्याय कर्मणे वरुणोऽस्य प्रजाधर्मं नृणां धारैरेवमेते मनः पितरं परित्तरं त्यापश्च वरुणश्च यावदनुवापो यावदनु वरुणस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावन्नोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यते पां च वरुणस्य च यस्य एवमेतां मनसो विभूर्तिवेद ॥ ७ ॥ आपाः ३ इत्याप इति तदिदमाप एव देवै

तपस्य गंगं च ते विष्णोः शुश्रूषंतं पृथक् पृथक् ॥ विष्णोर्विषयधर्मेषु ज्ञानादिषु चतुर्मुखः ॥ अद्भारं ददाति भूतानां विदिकश्च वणे विपः ॥ तां चिकेशोषरुद्रौ च शक्रो यज्ञादिकर्मणि ॥ वायुर्गंधवहश्चास्य भक्तिज्ञानप्रदस्तथा ॥ भूतानां तस्य विषये त्वं तरिक्षं च कर्मणः ॥ तदीयस्यैव भोगार्थं जीवानां श्रुतिचारदम् ॥ अंतरिक्षं च विघ्नेशः सूर्यस्तत्कर्म सिद्धये ॥ भूतानां ज्योतिषोदाता द्यौरप्यन्याद्यदायिनी ॥ ७ ॥ आप इत्येव देवानां ब्रह्मादीनां कथं

भवेत् ॥ नामपृथ्यच्छुद्धमीस्तंमहिदासंजनार्दनम् ॥ आपइत्येवनामैषांभवतीत्याहसप्रभुः ॥ इदंमदाख्यं
यद्वत्तस्यापइत्यभिधीयते ॥ आपूर्णत्वाद्गुणैः सर्वस्तन्मूलमखिलस्यच ॥ तूलभूतंदन्यत्तुपिताशेषजनार्द
नः ॥ पुत्राब्रह्मादयः सर्वेनैवायं दक्षमूलवत् ॥ स्वतंत्रत्वाज्जगन्नाथः पितृत्वात्परमेशितुः ॥ तन्नामापइतिश्रौतद्व
त्सारुद्रादिनांभवेत् ॥ यथायदवइत्येवपयवः कुरुवस्तथा ॥ पुत्रनामपितुश्चस्यात्तंत्रत्वास्तुतस्यहि ॥ यथा
पितामहाद्याश्चपितरोनामकीर्तिताः ॥ तथापिमुख्ययावत्स्याव्यवहारव्यवस्थितिः ॥ आपइत्येवदेवानांस
र्वेषांप्रददौहरिः ॥ स्वकीयमेवमन्यानिपृथक्पृथग्दात्प्रभुः ॥ नारायणादिनामानिददौनान्यस्यकेकेशवः ॥

मूलमदस्तूलमयंपितैतेपुत्रायत्रहृक्चपुत्रस्यतत्पितुर्नृत्रवापितुस्तद्वापुत्रस्येत्येतत्तदुक्तंभव
त्येतद्धस्मैवैतद्विद्वानाहमहिदासएतरेयआहंभांदेवेभ्योवेदाओमेदेवान्वेदेतः प्रदानाच्छेतइतः
संभूताइतिसएषगिरिश्वक्षुः श्रोत्रंमनोवाक्प्रमाणस्तंब्रह्मगिरिरित्याचक्षतेगिरतिहैवैद्विषंतंपाप्मा

एवंसंभगवान्विष्णुर्महिदासाभिधः प्रभुः ॥ जानन्नित्योदितज्ञानादाहदेवीमिदंवचः ॥ देवपर्यंतमाव्याप्तिं
वेदाहंममसर्वदा ॥ मत्पर्यंतंतथाव्याप्तिंदेवानामपिसर्वशः ॥ मयिदेवास्तेषुचाहमितिबिद्विवरानने ॥ मयै
तानिप्रदत्तानिपदानिब्रह्मपूर्वकाः ॥ अधितिष्ठंतिसत्ताद्याअप्येतेषांमदाज्ञया ॥ ज्ञानकर्मबलेहायामद्व
त्ताइतिर्किंबदे ॥ संभृतामत्तएवैतेसएषभगवान्गिरिः ॥ गिरणात्सर्वभूतानांचक्षुर्नामास्यदर्शनात् ॥ सर्व
श्रोतृत्वतः श्रोत्रंमनोभंतृत्वहेतुतः ॥ प्राणनामाप्राणेतृत्वात्तमेनंगुणपूतितः ॥ गिरणाच्चाखिलस्यास्यप्राहु
र्ब्रह्मगिरिप्रभुम् ॥ यएवैवेदंतंविष्णुमापरोक्ष्येणशाश्वतम् ॥ गिरत्येवाखिलंप्रापंभ्रातृवत्सहसंस्थितम् ॥

पराभवतिपाप्मास्यद्वेष्टानिरयगः सदा ॥ असनाद्गवान्सोसुः सर्वस्थापिजनार्दनः ॥ प्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्रा
णइत्यभिधीयते ॥ स एष भूतिनामपि ज्ञानैश्वर्यादिभूतिदः ॥ अज्ञानादिप्रदातृत्वात्स एवाभूतिनामकः ॥ सुख
ज्ञानादिगुणदंपूर्णसर्वगुणैः प्रभुम् ॥ उपासते तं वा द्वाधा देवास्तस्माच्च तेऽखिलाः ॥ बभूवुः सुखसज्ज्ञानपूर्वः
सर्वगुणैर्युताः ॥ देवानामपि सर्वेषां प्रधानो ध्यापिमारुतः ॥ स्थित्वा सुषुविष्णुं तं भूरि रित्येव शंसति ॥ भूः श

नं भ्रातृव्यं परास्यद्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एव वेद स एषो सुः स एष प्राणः स एष भूतिश्चाभूति
श्च तं भूतिरिति वेदा उपासां च क्तिरेते बभूवुस्तस्माद्वाप्येतर्हि सो भूर्भू रित्येव प्रश्वसित्यभूतिरि
त्यसुरास्ते ह परावभूवुर्भवत्यात्मना परास्यद्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एव वेद स एष मृत्युश्चैवा
मृतं च तदुक्तमृषिणाऽपाङ्गप्राङेति स्वधया गृभीत इत्यपानेन ह्ययं यतः प्राणो न पराङ्भवत्यमर्त्यो
मर्त्येनास्यो निरित्येते न ह्योदं सर्वस्यो निमर्त्यो निह्नीमानि शरीराणीहै अमृतैषो दवताता शश्वंता
विषूचीनावियंतान्यन्यं निचिक्वुर्न निचिक्वुरन्यमिति निचिक्वंति हेमानि शरीराणीहै अमृ
तैर्वैषा देवता मृतो ह वा अमुष्मिँहो के संभवत्यमृतः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे य एव वेद ॥ ८ ॥ इत्ये
तरे योपनिषत्सु द्वितीयाख्ये के प्रथमोऽध्यायः ॥ २ ॥ १ ॥

ब्रह्मार्थो भूतिरिति वैपरीत्येन चासुराः ॥ अभूतिकारकोस्माकमैश्वर्यादिगुणो ज्ज्ञितः ॥ इत्येवोपासते तस्मा
त्पराभूतांश्च सर्वशः ॥ ज्ञानैश्वर्यादिभिर्हीनाः पेतुरंधेतमस्यथ ॥ य एव वेद तं विष्णुं भूतिदं भूतिरूपिणम् ॥
आवाभावं च देवानां दैत्यानां चैव मेव तु ॥ ज्ञानैश्वर्यादिभिः सोपि भवेत्तस्य परात्मनः ॥ प्रसादान्नस्य पा
प्मा च पराभवति सर्वशः ॥ स एष भगवान्विष्णुर्मृत्युदोमोक्षदस्तथा ॥ स एव जीवनकरो यदापानेन संय

तम् ॥ प्राणं नियमयत्यस्मिञ्छरीरि पुरुषोत्तमः ॥ शरीराद्बहिरेतौ तु यदानीः सारयत्यजः ॥ तदा मृत्युप्रदं
 श्वायं मुक्तानामपि जीवनम् ॥ प्राणादेव हितत्रापि प्राणाधारो जनार्दनः ॥ अवाक्प्राक्कसदा गच्छेद्वायुरानं
 दरूपिणा ॥ अनेनैव गृहीतो हि प्राणोऽपानेन संयुतः ॥ अनेन हरिणाय स्मान्नि यतो न परागमेव ॥ अम
 र्यस्तत्पसादेन वायुर्देहैः सह स्थितः ॥ अनित्या अपि देहास्ते श्वत्सव्या विभोक्षतः ॥ स्थूलसूक्ष्मविभा
 गेन किमु बायुर्जगन्मनुः ॥ नानागती तु तावौ वायुः प्रामोतिकेशवम् ॥ शरीरं तु विनष्टं स्यात्पंचत्वमुपग
 च्छति ॥ जडं तज्जडतामेति चेत्तना वायुदेवता ॥ चेतने शहरियातिरिक्कद्वगमनौ चतौ ॥ ऊर्ध्वगच्छति दे
 वः स देहो धः पतति क्षितौ ॥ दृश्यमेतच्छरीरं चाप्यदृश्या वायुदेवता ॥ य एवं वेद तं वायुममृतं सर्वनायक
 म् ॥ पूर्णानंदेन हरिणा गृहीतं तद्वशं सदा ॥ समुक्तोलोकमामोति विष्णोर्मुक्तैश्च दृश्यत इति च ॥ ब्रह्मपं
 थाः सत्यं कर्मेति तस्य नारायणस्य वासुदेवाद्याः क्रमेण च तस्मो मूर्तयः ॥ नासिकायां यन्नेत्रयोर्मध्ये विनत
 मिव किंचिन्तस्थानं तत्सूर्यलोकस्थानीयं विद्यात् ॥ तथेति निर्णयः ॥ ईरामय इति दैर्घ्यमवधारणा
 र्थम् ॥ दैर्घ्यं प्लुतं च हिंकारो बिंदुरप्यवधारण इति शब्दनिर्णये ॥ ब्रह्माहैवता ३ इते ॥ देशतः कालतो
 र्याच्च बलतो गुणतस्तथा ॥ स्वरूपतोपि नैव स्याद्भेदो त्यस्योपियत्र हि ॥ केवलैश्चर्ययोगेन यत्र संख्यादिव द्र
 वेत् ॥ स्वरस्पर्शविभागेन तत्रोक्तिः स्याद्विभक्तिषु ॥ आचिंत्यानुतथैश्वर्यादेकोपि बहुरूपवान् ॥ प्रकाशये
 द्यतो विष्णुः सर्वत्राप्यविशेषवान् ॥ न विशेषो हि रूपाणां मत्स्यादीनां कथंचन ॥ नैश्वर्येन बले चैव नानंदादि
 गुणेष्वपीत्यादिशब्दनिर्णयवचनात् ॥ द्विवचनमत्र व्यवहारमात्रमिति तादृश्यात् ॥ संहितायां यत्र दैर्घ्यं प
 देयत्र न विद्यते ॥ उक्तार्थस्य मह्यं अधिक्यं श्रुतेस्तत्र विवक्षितमित्यतो ब्रह्माहेति दैर्घ्यमपि परब्रह्मत्वविवक्षया ॥

अउउएवनारायणाख्यमधिदैवतमन्यानिदैवतमात्राणि ॥ स्थानान्तरेणेषामप्यधिदैवत्वकथनं कर्मजदेवा
 द्येपेक्षया ॥ मुख्यमधिदैवतं नारायण एव ॥ तस्योष्णिग्लोमानीत्यादिलोमसूष्णिगित्याद्यर्थे ॥ सप्तसुप्रथमे
 निःसृज्यात् ॥ सच्छंदोऽभिश्छन्नइति वाक्यशेषात् ॥ ब्राह्मणस्य मुखमासीदित्यादिवच्च ॥ अंगेषु यस्य च्छंदोऽसि
 देवालोकामखा अपि ॥ तद्वशानियतानित्यं नमस्तस्मै परात्मन इति चस्कंदे ॥ अस्मैपुण्याय कर्मण इत्येतमु
 द्विश्यजीवानां पुण्यकर्मकर्तुम् ॥ तौ हि सुत्यादिकर्मणि कृतानि श्रोत्रेण शृणोति भगवान् ॥ दिग्भ्योऽप्यन्य एव
 विशृणोति जीवः ॥ अन्येषां जीवानां श्रवणजं भोगं स्वश्रोत्रेण दिग्भिरननुगृहीतैर्नैव भगवान् भुङ्क्ते ॥ न च जी
 ववागादिना पृथिव्यस्यादिकं स्पृष्टमित्यत्र किंचिन्मानमस्ति ॥ मुखमिदं श्वाग्निश्चेत्यादिना भगवतः सकाशा
 द्द्विसर्वेषां सृष्टिः प्रसिद्धा ॥ सृष्टिर्भेदादन्वयावचनम् ॥ न च मुख्यकारणां गीकारेऽविरोधे औपचारिकं कार

हरिः ॐ एष इमं लोकमभ्यार्चयत् पुरुषरूपेण यत्पतिप्राणो वावतदभ्यार्चत् प्राणो ह्येष यत्पतप

णमंगीकर्तुं युक्तम् ॥ अतिप्रसंगात् ॥ न हियत्किंचित्कारणत्वमस्तीत्येतावता ब्राह्मणस्य चंडालः पितेत्युच्य
 ते ॥ पितृत्वं चात्रोक्तं वाचं पितरमित्यादिना ॥ मनुष्याणां तु यत्कर्म न देवोत्पत्तिकारणम् ॥ देवैरुपकारस्तु
 क्रियते न कर्मणाम् ॥ देवानां कर्मणैर्वैते जायते सर्वमानुषाः ॥ प्रधानत्वाच्च देवानां च कर्मोत्पत्तिकारणमिति
 च ब्रह्मांडे ॥ आह महिदास एतेरेयदिति तु सर्वस्य वचनस्य तदीयत्वज्ञापनार्थं न तु सन्निहितस्यैव ॥ यथेन्द्रकुत्स
 मित्यादि ॥ यथा च पूर्वतु बादरायणो हेतुव्यपदेशादिति ॥ ८ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्य
 विरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघटके प्रथमोऽध्यायः ॥ २ ॥ १ ॥

ॐ ॥ एष नारायणो देवो वायुना सहैव मं लोकमभ्यार्चत् ॥ ब्रह्मादिशरीरेषु प्रविवेश ॥ पुरुष इत्यंतर्यामिरू

धाःप्रभुः ॥ प्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्राणइत्यभिधीयते ॥ अहेयत्वाद्दहनामास्म्यसनाम्बिनुतेरपि ॥ ततोवेत्ती
 तिचत्वंसपूर्णत्वासर्वनामकः ॥ सर्वाणिबहुद्रूपत्वासर्वरूपेषुपूर्तितः ॥ प्रभूतत्वाद्भूतनामासर्वरूपप्रभूततः ॥
 बहुद्रूपःसभूतानीत्युक्तोविष्णुस्सनातनः ॥ सर्वैश्वर्यस्वरूपत्वाद्देवइत्यभिधीयते ॥ सएवसूर्यसंस्थःसन्लो
 कंतपतिकेशवः ॥ सर्वनामवतस्तस्यमाम्बंमित्रमुच्यते ॥ अन्नाभिमानिनीसाक्षाच्छीरेवप्रमदोत्तमा ॥
 सान्नामित्युच्यतेविष्णोर्भोग्यत्वाग्निमित्रमेवच ॥ दक्षभागस्थितेनत्वाद्दक्षिणंनमसोच्यते ॥ तस्याइनोहि
 विष्णुःसदक्षभागेस्थितःसदा ॥ यस्याभिमानिन्यनस्यलक्ष्मीःसोदेवतोत्तमा ॥ वैश्वामित्रंतदन्तंचक्रस
 हस्रात्मकंमतम् ॥ विश्वामित्रेणदृष्टत्वाद्द्वैश्वामित्रमितीर्यते ॥ इंद्राविष्टःकोयमितिशंकांपरिहरन्हरिः ॥ आ
 दित्यसंस्थितोविष्णुस्तपन्नस्मीतिचोचिवान् ॥ त्वांजानीयामितिप्रश्रंविश्वामित्रस्यकुर्वतः ॥ अभिप्राय
 द्वयंयस्तिशक्राविष्टोनचापरः ॥ हेररितितुमेतर्कस्तेजोबाहुल्यतोजनि ॥ तस्यतर्कस्यसत्यत्वंज्ञातव्यंप्रथमं
 मया ॥ द्वितीयंयदिविष्णुःस्याज्ज्ञातव्योमेविशेषतः ॥ इत्यभिप्रायमस्यैवज्ञात्वाविष्णुःसनातनः ॥ अभिप्रा
 यद्वयस्यापिपरिहरंहरिर्ददौ ॥ प्राणोवाअहमित्यादिनामसंदर्भमुक्तवान् ॥ विशेषज्ञानसिद्ध्यर्थनाम्नामु
 क्तिःपरात्वनः ॥ इंद्राविष्टःकोयमितिशंकानुच्यर्थमेवच ॥ तपन्नेवास्मीत्यवदत्तपंतंवेदसोपिहि ॥ नारायणं
 सूर्यगंतगायत्र्योपासकोहिसइतिब्रह्मांडे ॥ उपनिषण्णमिंद्रंद्वापित्वामेवजानीयामितिवरस्वीकारादिंद्रादे
 वचेंद्राविष्टोभगवानत्रोक्तइतिज्ञायते॥ इंद्रंतुजानालेवहिविश्वामित्रः ॥ भगवंतमपिस्वरूपतआगतंजानात्ये
 वा॥विशेषज्ञानप्राथ्येनप्राणोवाअहमस्म्यृषइत्यादिकमेवपूर्यते ॥ एषतपन्नेवास्मीतिव्यर्थम्॥प्राणोक्षेययएष
 तपन्तीत्युक्तत्वात् ॥ सएतेनरूपेणसर्वादिशोविष्टोस्मीत्यादिनाप्याविष्टस्यविष्णुत्वंकिंचिज्ज्ञायते ॥ तथाप्ये

तेनेति नृनीयात्वाकरणत्वांशकाभवति ॥ तस्यमद्वैतवैयधिकरण्यमिति च ॥ अतो भगवन्नामानि पृथगु-
क्ताहं विष्णुरित्येव तपन्नेवास्मीत्युवाच ॥ इन्द्रशरीरे मेव पश्यतो विश्वामित्रस्य तर्कमात्रतो भगवानिति किंचि-
ज्जानत इति ज्ञायते ॥ न चैन्द्रस्य प्राणशब्दाभिधेयत्वं च विद्यते ॥ अजस्य नाभावध्येकमपि तमित्युक्तस्य
पद्मनाभस्य हि यो देवानां नाम धाएक एवेति सर्वदेवाभिधानत्वमुक्तम् ॥ इन्द्रे हीन्द्रशब्दोऽपि न मुख्यतो वर्तते ॥
परमैश्वर्याभावात् ॥ इन्द्रशब्दोऽपि विष्णोरेव वर्तते ॥ सहि परमेश्वरः ॥ यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्धूमित्र-
माहुर्धुमुसत्यमाहु रिति श्रुतेः ॥ इन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निमाहु रथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मानित्यादि श्रुतेः ॥ स
प्रार्थगर्भाभुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठति प्रदिशा विधर्मणीत्यादिना विष्णुरेव हितत्र प्रस्तुतः ॥ नामानि विश्वामि-
नसं तिलोके यद्वा विरासीद नृत्तस्य सर्वम् ॥ नामानि सर्वाणि यमा विशं तितैव विष्णुं परममुदाहरंतीति श्रुतिः ॥ यो
देवानां नाम धाएक एवेत्यवधारणान्नान्यस्य सर्वनामत्वम् ॥ स च विष्णोर्नान्यः ॥ पद्मनाभत्वादेव ॥
श्रियो वा योरपि नारायणादिनामवत्वम् ॥ एको वा सुदेवस्तत्सदृशपरो नस्तदिति हि श्रुतिः ॥ एको नारायण
आसीत्तस्मो वाधिको वा नास्तीति च ॥ येनादृतं च दिवं महोच येनादित्यस्तपति तेजसा धाजसा च ॥ य
मंतः समुद्रे कवयो वयं ति यदक्षरे परमे प्रजा इत्युक्तस्य समुद्रशाधि न एव नारायणस्य ते देवते तदुक्तस्य माहुस्तदेव
ब्रह्म परमं कवीनामिति परब्रह्मत्वावधारणाच्च विष्णोः परं सदृशं वानास्येव ॥ अतस्तद्वोच्यते इत्यपि न वक्त-
व्यम् ॥ परो मात्रया तच्चादधानने ते महित्वमन्वश्रुवन्ति ॥ न ते विष्णो जायमानो न जातो देवमहिम्नः परमंत-
मापेत्यादेश्च ॥ न किं रिद्रत्वदुत्तरो न ज्यायां अस्ति द्रवहन् ॥ न किं रेवा यथा त्वमित्याद्यपि सर्वनामकत्वात् न
स्येव ॥ किमेकैव तं लोको किं वाप्येकं परायणमित्यादि प्रश्नस्यापि ॥ परमं यो महते जः परमं यो महत्तपः ॥

परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥ पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलम् ॥ देवतं देवतानां च भूतानां
 यो व्ययः पिता ॥ यतः सर्वाणि भूतानि भवंत्यादियुगमे ॥ यस्मिंश्च प्रलयं याति पुनरेव युगक्षये ॥ तस्य लोका
 प्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ॥ विष्णोर्नाम सहस्रमित्येव भारते परिहाराच्च ॥ मेन्द्रक्षिणमित्युक्त
 त्वाच्च विष्णुरेवेति ज्ञायते ॥ सह विष्णुर्दक्षिणामित्र उक्तो हरिश्च शेषु धन्याश्चर्याभ्याये ॥ दक्षिणाभिः सहै
 वैतन्मदधस्ताज्जगत्सदा ॥ धन्याश्चर्यो ह वै वैको मित्रं मे दक्षिणारमा ॥ इत्यवादीद्धरिर्भूपाधन्यो सीत्युदितो
 मयेति नारदवचनम् ॥ न च बृहती सहस्राभिमानिर्निर्देवी विनाचेतनमात्रस्य मुख्यमित्रत्वं युज्यते ॥ मिनो
 रिति ज्ञायते चेति मित्रमित्यभिधीयते ॥ तस्माद्योयं विज्ञानाति स मित्रं तस्य नान्यथेति भारते ॥ उक्त्या युत्वा
 च विष्णुरेवात्रोक्त इत्यवगम्यते ॥ बृहती सहस्रं ह्युक्त्यनामकं मुख्यतः ॥ महाव्रतनियुक्तं यदृक् सहस्रं हरिः
 प्रियम् ॥ तदुक्त्यमितिसं प्रोक्तं तेनेयो विष्णुरेव हि ॥ तस्मादुक्त्यायुरित्युक्त एष्वर्यादिद्रुच्यते ॥ तस्मादु
 क्थायुरिन्द्रेति विष्णुर्यज्ञेषु पूज्यत इति गारुडे ॥ विष्णुर्ह्युक्त्यायुरिन्द्र इत्युच्यते ॥ यज्ञेष्वन्येन्द्रः पृथक् चो
 च्यते ॥ यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्धर्मित्रमाहुर्धर्मस्य माहु रित्युक्ता तस्मै त्वातेभ्यस्वेति भेदवचनाच्च ॥ स
 त्यइति वायुः ॥ सदिति प्राण इति श्रुतेः ॥ स देवस्य मित्युक्तं सत्यो वायुरुदाहृतः ॥ साधुत्वं सत्यता प्रोक्ता
 साधुर्वायुर्हि सर्वत इति शब्दनिर्णये ॥ त्रियधाम्ना उपसमीपे गमनं नाम तद्धामप्राप्तिकारण भगवत्पसादप्रा
 प्तिः ॥ अन्यथोपशब्दो व्यर्थः स्यात् ॥ न च तैदेव भगवतः प्रियं धाम विश्वामित्रेण प्राप्तम् ॥ बृहती सहस्रे प्रथ
 मे सालोक्यं प्रददौ हरिः ॥ द्वितीये स्वपुरप्राप्तिं तृतीये तः पुरस्य च ॥ तथा स्वविषयं ज्ञानं विश्वामित्रे ददौ प्रभुरि
 ति च गारुडे ॥ न चैन्द्रादिभिरेकं धमत्रोच्यते ॥ प्राणस्तथानुगमादिति च विष्णोरेव प्राणशब्दाभिधेयत्वमु

कत्वा ॥ नवक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबंधमाह्यस्मिन्निति वक्तुर्बुहती सहस्रंशं सितुर्विश्वामित्रस्यै
 द्रेण स्वात्मोपदेशः क्रियत इति पक्षो निराकृतो हि भगवता सूत्रेषु ॥ अध्यात्मसंबंधशब्देनावेशो विणो रद्विवि
 वक्षितो भगवता ॥ अन्येष्वंतर्या मिहूणसंबंधोऽस्येव ॥ अस्मिन्निद्रेतु विशेषविशेषाका लिकः ॥ अधिका
 त्मनः परमात्मनः संबंधोऽध्यात्मसंबंधः ॥ न हि स्वात्मना स्वस्य संबंधो भवति ॥ यद्यध्यात्ममात्रमत्रोच्यत इति वि
 वक्षितं तर्ह्यध्यात्मभूमेत्येव स्यात्संबंधशब्दोऽव्यर्थः ॥ तस्मादिन्द्रादिजीवभ्यो विणो र्भेद एवात्र भगवतो विवक्षि
 तः ॥ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वा मे देववदिति शास्तरंतर्या मिणो विणोः सर्वशरीरस्थितत्वात्सर्वनामाभिधेयत्वं
 चोक्तमहं मनुरभवत्सूर्यश्चेत्यादिवत् ॥ न हि मनुसूर्यादिर्भवति वा मे देवस्तेषां पक्षेऽपि ॥ सर्वप्रवृत्तिहीनतां हि
 ते मोक्षवदंति ॥ अत्र चाहं भूमिमिददामार्यायेत्यादिना प्रवृत्तिरेवोच्यते ॥ न च वामदेवेन मन्वादिकर्म क्रियते
 कदापि ॥ अतीतार्थश्चायं दृश्यते भूमिमददामित्यादिना ॥ न हि पूर्ववामदेवेन तानि कर्माणि कृतानि ॥ भगवा
 न्विष्णुर्हीद्राय भूमिमददात् ॥ स एव च सर्वेष्वंतर्या मिलेन स्थित्वानामप्रवृत्तिनिमित्तानि सर्वकर्माणि कुर्वन्
 वबोधसूरिर्नियमनादिभिर्न सूर्यादिसर्वनामा भवति ॥ यदि भेदस्य पूर्वमपि मिथ्यात्वमंगीक्रियते तर्हि भूमि
 दानादिसर्वकर्मणां मन्वादित्वस्यापि मिथ्यात्वाद्दहं मनुरभवमित्यादिकं सर्वमनर्थकमेव भवति ॥ जीवेश्वरभि
 दाच्चैव जीवभेदः परस्परम् ॥ जडेश्वरभिदाच्चैव जडभेदस्तथैव च ॥ जडजीवभिदाच्चैव सत्योयं भेदपंचकः ॥
 न कदाचिन्निवर्त्योयं मुक्तौ संसार एव च ॥ य एतदन्यथा ब्रूयुस्ते हि यांत्यधरंतम इति भविष्यत्पर्वणि ॥ अस
 त्यमप्रतिष्ठंते जगदाहुरनीश्वरम् ॥ ईश्वरो ह मंहं भोगी सिद्धो हं बलवान्मुखी ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽ
 ल्पबुद्धयः ॥ आसुरीयो निमापन्नामूढा जन्मनि जन्मनि ॥ मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमंगतिमित्यादि

च ॥ नचप्राणोवाअहमस्म्यृषइत्यादावहमस्यादिशब्दोऽस्मच्छब्दार्थस्थः ॥ एषतपन्नेवास्मीत्युपरितन
 स्यवैयर्थ्यात् ॥ प्राणोऽशेषयएषतपतीत्युक्तत्वात् ॥ अतोहमस्मीत्यादिचभगवन्नामैव ॥ नचजीवैक्यव
 चनमत्रप्रस्तुतम् ॥ तावाएताःसर्वाक्चःसर्वेवेदाःसर्वेघोषाएकैकव्याहृतिःप्राणएवेतिसर्वनामाभिधेयत्वंभ
 गवतउक्तवान्तैवप्रमाणत्वेनविश्वाभिन्नंहेतदहरित्याद्याख्यायिकोक्ता ॥ तस्मात्सर्वान्तयार्मित्वात्सर्वगुण
 त्वात्सर्वशक्तित्वाच्चसर्वनामवत्त्वमेवविष्णोरुच्यतेनतुसर्वस्वरूपत्वम् ॥ उक्तंचभारते ॥ स्रष्टृत्वाच्चैवपातृ
 त्वान्निमयाच्चप्रकाशनात् ॥ सर्वत्वमुक्तंविष्णोस्तुनतुसर्वस्वरूपतइति ॥ पुरुषएवेदंसर्वयद्भूतंयच्चअध्यभि
 तिपुरुषेणैवेदंसर्वव्याप्तंयद्भूतंयच्चअव्ययम् ॥ आवृणादाकरीषात्सर्वभगवानितिमिथ्यादृष्टिरेवेतिचश्रुतिः ॥
 हिरण्यमयोहवाअमुष्मिँह्लोकेसंभवतिहिरण्यमयःसर्वेभ्योभूतेभ्योददृशेयएववेदअमृतोहवाअमुष्मिँह्लोकेसंभ
 वत्यमृतःसर्वेभ्योभूतेभ्योददृशेयएववेदसएतेनप्रज्ञेनात्मनास्माह्लोकादुक्तम्यामुष्मिन्स्वर्गलोकेसर्वान्का
 मानान्वामृतःसमभवत्समभवदित्यादिनामुक्तानामपिभेदस्यैवोक्तेश्च ॥ नहिभेदाभावेसर्वेभ्योभूतेभ्योददृ
 शइतियुज्यते ॥ नचामुक्तैःसर्वभूतैर्मुक्तोदृश्यते ॥ एकत्वेतुददृशइत्येतावतापूर्यतेसर्वेभ्योभूतेभ्यइतिव्य
 र्थम् ॥ नचतेषांपक्षेस्वयमपिस्वात्मानपश्यति ॥ कर्तृकर्मविरोधइतिहितेवदंति ॥ अतःसर्वश्रुतिविरोधएव
 जीवेश्वैक्यांगीकारे ॥ नचकर्तृकर्मविरोधोनामास्तीत्यत्रकिंचिन्मानम् ॥ श्रुत्यनुभवसिद्धत्वाच्चस्वदर्श
 नादेः ॥ नचतेषांपक्षेप्रज्ञेनसर्वज्ञेनपरमात्मनासर्वकामावाप्तिर्नामांगीक्रियतेशरीरादुःकांतस्यज्ञानिनः ॥
 तस्माद्वेदविरुद्धवादिनएवतेपि ॥ नचशून्यवादिनःकश्चिद्विशेषोदृश्यते ॥ नहिसर्वावाच्यंसर्वाज्ञेयंशून्यंचे
 तिकश्चिद्विशेषः ॥ केनापिशब्देनावाच्यस्यलक्षणायामपिप्रमाणानास्ति ॥ क्षीरमाधुर्यादयोऽपितैरेवशब्दै

रुच्यते ॥ विशदंक्षीरमाधुर्यंस्थिरमाज्यस्यतीक्ष्णकम् ॥ गण्डस्यपनसादीनांनिर्हारीत्यभिधीयतइतिशब्दनिर्ण
 ये ॥ नचसर्वगुणदोषक्रियाविनिर्मुक्तस्यास्तित्वमपिकुत्रचिदृष्टम् ॥ अतःशून्यवादिनएवेतेपि ॥ अस्तीत्ये
 वोपलब्धस्यतत्त्वभावःप्रसीदतीत्यादिनाप्रसादादिगुणाश्वभावतोदृश्यते ॥ यस्यब्रह्मचक्षत्रंचोभोभवत
 ओदनइत्यादिनाकर्माणिच ॥ तस्मिन्देवाःश्रिताःसर्वइत्यादिगुणाश्वतत्रैवोक्ताः ॥ अक्षण्वतःकर्णवतः
 सर्वायोमनोजेष्णसमाबभूवुः ॥ आदघ्नासउपकक्षासउत्वेहृदाइवस्नात्वाउत्वेददश्रुतिमुक्तानामपिता
 रतम्यंचोक्तम् ॥ श्रुत्वाविष्णुकर्णफलंप्राप्तत्वाकर्णसंयुताः ॥ अक्षण्वतोदर्शनाच्चविष्णोर्मुक्ताश्वयेग
 णाः ॥ तारतम्यंचतेषांहिश्रुतावुदितमंजसा ॥ क्षीरसागरदघ्नास्तुकेचिन्निष्ठंतिमुक्तिगाः ॥ उपस्थिता
 ब्रह्मवनंकेचिदश्वत्थमंडलम् ॥ ऐरेहृदेकेचिदपिदेवाएवपरंहरिं ॥ नागभोगशयंमुक्तादश्रुतिकमोदिनः ॥
 सागरादिस्थिताविष्णुपश्यंतिक्वचिदेवहीतिब्रह्मसारे ॥ यत्रब्रह्मापवमानछंदस्यां ३ वाचंबदन् ॥ ग्राणा
 सोमेमहीयतेसोमेनानंदंजनयन्निद्रायेंदोपरिस्त्रव ॥ यत्रज्योतिरजसंयस्मिँह्लोकेस्वाहितम् ॥ तस्मिन्मांधे
 ह्रिपवमानामृतेलोकेअक्षितंद्रायेंदोपरिस्त्रव ॥ यत्रराजावैवस्वतोयत्रावरोधनंदिवः ॥ यत्रामूर्यहृतीरा
 पस्तत्रमाममृतंकूर्धाद्रायेंदोपरिस्त्रव ॥ यत्रानुकामंचरणंत्रिनाकेत्रिवेदिवः ॥ लोकायत्रज्योतिष्मंत
 स्तत्रमाममृतंकूर्धाद्रायेंदोपरिस्त्रव ॥ यत्रानदाश्वमोदाश्वमुदःप्रमुदआसते ॥ कामस्ययत्राप्ताःकामा
 स्तत्रमाममृतंकूर्धाद्रायेंदोपरिस्त्रव ॥ इत्यादिनाब्रह्मसूर्ययमादीनांसर्वदेवानांदिबोदेव्याअवरोधभूतानांस
 र्वदेवीनांगायदेवतानांचवेदव्याख्यानंसोमयागादिकंकामचरणंचमुक्तानांभेदेनावस्थितानामुच्यते ॥
 मुक्ताश्चात्रोच्यंतइतिप्रतीयते ॥ अमृतंकूर्धीतिवचनाद् ॥ अमुक्तानांस्वेलोकेऽवस्थानंहितेषाम् ॥

मुक्तानां हि विष्णुलोके वस्थानं देवानाम् ॥ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ जगद्वापा
 र्वजम् ॥ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ अनादृतिः शब्दादनादृतिः शब्दात् ॥ इत्यादिमुक्तसूत्रेभ्यश्च मुक्ता
 नां विष्णोर्भेदो भोगादिकं च सर्वप्रतीयते ॥ माव्णासो मे महीयत इति ब्रह्मणो न्यमुक्तैः पूज्यत्वं च प्रतीयते ॥
 न च सूत्रेषु निश्चितार्थस्यौपचारिकत्वं कुंयुज्यते ॥ निर्णयात्मकत्वात्तेषाम् ॥ अतिप्रसंगश्चोपचारादि
 कल्पने ॥ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्विर्विनिश्चितैरिति निश्चितानि ब्रह्मसूत्राणि ॥ बहुनात्र किमुक्तेन यावच्छे
 तं न गच्छति ॥ योगीतावनमुक्तः स्यादेष शास्त्रस्य निर्णय इति चादित्यपुराणे ॥ न च निर्णयकानि भगवद्वा
 क्यान्यपहाय मानुषवाक्यैरेवेतेषामुपचारत्वादिकल्प्यम् ॥ न च भोगरहितामुक्तिर्नान्यास्तीत्यत्र किं
 चिन्मानम् ॥ भुंजते पुरुषं प्राप्य यथादेवमहादयः ॥ तथामुक्ता वुत्तमायां विष्णुमाविश्य भुंजते ॥ विष्णो

तद्वा इदं बृहती सहस्रं संपन्नं तस्य यानि व्यंजनानि तच्छरीरं योषः स आत्मा य ऊष्माणः स प्राण ए
 र्वंशाश्च ते सर्वे सर्वदादुःखवर्जिताः ॥ न तु विष्णुगुणान्सर्वे भुंजते ते कदाचन ॥ बाह्यभोगान्भुंजते च तारत
 म्येन कांश्चन ॥ विष्णोर्देहाद्वा हि श्वापि निर्गच्छंति यथेष्टत इति स्कादे ॥ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साध
 र्म्यमागताः ॥ सर्वेऽपिनोपजायंते प्रलये न व्ययंति चेति भगवद्ब्रह्मचरम् ॥ तस्मान्मुक्तैरपीज्यमानः सर्व
 स्माद्भिन्नः सर्वोत्तमः सर्वनामा सर्वशक्तिः सर्वगुणसंपूर्णो नारायणः सर्वदेवादिषूच्यत इति सिद्धम् ॥ ३ ॥
 यावती भिर्ऋग्भिः शंसिताभिः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यक्षराणि भवन्ति ॥ यस्मात्कस्मादपिच्छंदसस्तावत्यः शंस
 नीयास्तदा संपादितं बृहती सहस्रं भवति ॥ तत्र याव्यं जनाभिमानि देवतासैव सर्वप्राणिनां शरीराभिमानि दे
 वतास्वायं भुवो मनुः ॥ घोषाभिमानि देवता सर्वजीवाभिमानि ब्रह्मा ॥ ऊष्माभिमानि वायुः ॥ व्यंजनानां

शरीरस्य चाग्निमानीमनुःसृष्टः ॥ घोषणां सर्वजीवानामग्निमानीचतुर्मुखः ॥ ऊष्माग्निमानीवायुश्च प्र
तिपाद्योजनार्दनः ॥ एतेषामधिपं विष्णुं बृहद्व्युक्त्यस्य देवताम् ॥ उपास्यैव वसिष्ठोऽभद्रसिष्ठः शक्र एव च ॥
एतां विद्याकौशिकाय भरद्वाजाय चादरात् ॥ एतद्विद्याबलैर्विद्याधीशेन बंधुना ॥ यज्ञेष्व्वाहूयेते नित्यमिं
द्रो विष्णुप्रसादतः ॥ षट्त्रिंशद्रूपवाच्यिष्णुर्ब्यंजनेषु च संस्थितः ॥ तान्येव विष्णुरूपानि रात्रीणामपि देव
ताः ॥ एकैकं च सहस्रं तद्वाजनेषु च त्रिषु ॥ रूपं विष्णोः स्थितं व्यूष्य षट्त्रिंशतिसहस्रधा ॥ षट्त्रिंशतिसह
स्राणि स्वरगणिहरेरपि ॥ तान्येवाह्नादिवतानि रूपानि परमात्मनः ॥ द्वासप्ततिसहस्राणि रूपान्येवं रमाप
तेः ॥ शताब्दानामहोरात्रैव तान्युत्तमानि च ॥ बृहती सहस्रवर्णानामपि ध्यात्वा त्विदं न्यपि ॥ शतवर्ह

तद्धस्मै वै तद्विद्वान्वसिष्ठो वसिष्ठो बभूव त एतन्नाम धेयं लेभ एतदुहैवैन्द्रो विश्वामित्राय प्रोवाचैत
दुहैवैन्द्रो भरद्वाजाय प्रोवाच तस्मात्स ते न बंधुना यज्ञेषु हूयेते द्वादहहती सहस्रं संपन्नं तस्य वा एत
स्य बृहती सहस्रस्य संपन्नस्य षट्त्रिंशतमक्षराणां सहस्राणि भवंति तं शतं संवत्सरस्याह्नां स

रिध्यानफलमामोतिपूरुषः ॥ एवं ज्ञात्वा पिसंपाद्य बृहतीनां सहस्रकम् ॥ ज्ञानान्ना रायणस्यैव प्रकृष्टज्ञान
संततः ॥ स एव मेमयो विष्णुः प्रकृष्टज्ञानरूपकः ॥ प्राधान्यं मय शब्दोऽयं क्विष्णोः सैव हि ॥ प्रधा
नोऽयं हरिर्यस्मात्पञ्चारूपो धिदेवता ॥ ब्रह्माद्यन्तं च तेनायं ब्रह्मादिमय उच्यते ॥ सर्वोत्तमस्वरूपत्वाद्भिष्णु
रुक्तः स देवता ॥ ब्रह्मपूर्णगुणत्वाच्च नित्यत्वादमृतं तथा ॥ एतादृशं तु यो विष्णुं प्रधानं वेत्ति सर्वदा ॥ प्रज्ञा
दिभिर्गुणैः स्वस्मात्परेभ्यश्च सदाधिकम् ॥ प्रज्ञादेव ब्रह्मा मृतमयः स परिकीर्तितः ॥ प्रज्ञादिमय एवं स भूत्वा
देवान् क्रमेण च ॥ एति मारुत पर्यन्तान्मारुतेन च के शवम् ॥ संपादनाच्च विद्याया अस्याः परत एव च ॥ द्वा

सप्तसहस्राणि रूपाणि हिरमापतेः ॥ बृहतीसहस्रसंस्थानि स्वरव्यंजनभेदतः ॥ तान्येव पुरुषस्थानि यस्मात्पुरुषसंस्थितम् ॥ बृहतीसहस्रं तच्छस्यं व्यज्यते न ह्युतेन रम् ॥ द्वा सप्ततिसहस्राणि तान्येवाहर्निशासु च ॥ विष्णुरूपाणि सूर्ये पितृहोरात्रं हि सूर्यगम् ॥ तस्माद्योयमहं नामासदाहेयत्वं हेतुतः ॥ स एवासौ सूर्यसंस्थः साक्षान् नारायणः प्रभुः ॥ यो सौ सूर्यगतो विष्णुः सो हेयो भास्करादिभिः ॥ एवं मनुष्यजीवेषु सूर्यादिषु च संस्थितः ॥ एक एव परो विष्णुरिति जीवसमीपगम् ॥ ईक्षेन् नारायणं देवं सर्वजीवेश्वरेश्वरमित्येतेरेयसंहितायाम् ॥ संपन्नस्य परस्तादेवानंतरमेव ॥ न पुनः कर्मांतरेण शरीरांतरं अप्रबं विदो भव

हस्राणि भवंति व्यंजनैरेव त्रीराभुवंति स्वैरहर्निता इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य परस्तात्प्रज्ञाभयो देवताभयो ब्रह्मभयोऽमृतमयः संभूय देवता अप्येतिय एव वेदतद्यो हं सो सौ यो सो हंत हुक्तमृषिणा सूर्य आत्मा जगतस्तत्स्थुषश्चेत्येतदुहैवोपेक्षे तोपेक्षेन ॥ ४ ॥ इत्येतेरेयोपनिषत्सु द्वितीयाण्येके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ २ ॥

ति ॥ प्रज्ञाभयो देवतामय इत्यादि पृथक् पृथङ्मयशब्दो निरुद्धादिवर्तुर्मूर्तीनामपि परस्परसाम्येन सर्वजीवेभ्य आधिक्यं ज्ञातव्यमिति दर्शयितुम् ॥ अंतर्यामिस्वरूपेण ज्ञापयन्न निरुद्धकः ॥ प्रज्ञेत्युक्तोद्योतनाच्च प्रद्युम्नो देवतोदितः ॥ अमं करोति यच्छास्त्रमन्तं स्वस्मिन् पुनः पुनः ॥ संकर्षणोऽमृतं तस्माद्वा सुदेवस्तु बृहणात् ॥ जीवानां मुक्तिदोनेन ब्रह्मेति कथितः प्रभुः ॥ एवमेकोपि भगवांश्चतुर्धासिमुदीरित इत्यादि चानुरागस्ये ॥ संभूयेत्यत्र समित्युपसर्गाद्बृहतीसहस्रसंपादनानंतरं भगवदाधिक्यं पुनराधिक्येन ज्ञायत इत्युक्तं भवति ॥ भगवदाधिक्यमधिकं ज्ञात्वा देवता अपि क्रमेण प्राप्नोति ॥ द्वा सप्ततिसहस्राणिरूपाणां पयुपास

नात् ॥ आधिक्यं ज्ञायते विष्णोर्नितरां हि पुनः ॥ प्रामोति देवताश्चैव केशवांताः क्रमेण तु ॥ योग्या अस्याश्च विद्याया देवाः ऋषय एव चेत्यादिसत्तत्त्वे ॥ बृहती सहस्रस्थिता निविष्णुरूपाणि पुरुषे स्थिता निपुरुषे रह्यत्वा दहं नाम कानि तान्येव सूयैः स्थिता नितान्त्यपि सूयादिभिरहेयत्वा दहं नाम कानि तदेवोक्तं नारायणारख्यं परब्रह्मैव सर्वदा उपसमीपं दक्षेत ॥ नाज्जीवेश्वराभेदो विवक्षितः ॥ उपसमीपे ईक्षेते तिसृषीपे दर्शनवचनात् ॥ न च निरर्थकत्वमुपसर्गस्यांगीकर्तुं युक्तम् ॥ न ह्यार्षेषु वेदादिषु व्याकरणानि रुक्तादिषु चोपसर्गाणां वैयर्थ्यमंगीकृतं कुत्रचित् ॥ उक्तं च भगवता व्यासेन ॥ नानर्थकः स्वरो वापि वर्णो वा कुत्रचित् द्वेवेत् ॥ पदं वाक्यं कुतश्च स्यान्नाल्पार्थमपि कुत्रचित् ॥ उच्चारार्थमपि वानास्ति किंचित् स्वरादिकम् ॥ महार्थमेव सर्वं हि वेदे वा वैदिकेऽपि वेति ॥ सुकरं च सर्वपदानां मनर्थकल्पनं येनैवैवार्थवत्त्वं प्रतीयते तेनैवामप्यनर्थकत्वमेव स्याद्विशेषाभावात् ॥ न च मानुषवाक्येन वेदपदानां मानर्थक्यं कल्प्यम् ॥ जीवेश्वरैक्यांगीकारे यो हं सोसावित्येव पूर्यते पुनर्यो सोसो हं इति व्यर्थम् ॥ न ह्यस्य तेनैक्ये तस्यानेन भेदशंका भवति ॥ अस्य तस्येति भेदांगीकारेनाभेदो मुख्यः ॥ किंतु तदधीनत्वमेवान्यस्य भवति स्नेहविशेषो वा ॥ चैत्रो मे त्रौ मे त्रैश्च इति वत् ॥ तत्र ह्युभयस्नेहापेक्षया पुनर्वचनं युज्यते ॥ अभ्यासत्वे ह्येकप्रकारेण प्रयोगो दृष्टः ॥ अत्र हि प्रयोगद्वैविध्यं दृश्यते ॥ एकप्रकारा बहुरागभ्यास इतीरितः ॥ अर्थान्तरार्थाद्विविधा प्रयुक्तेति हि निर्णय इति गारुडे ॥ अहंशब्दस्य हेयत्वांगीकारेन हेयत्वं सुराहेयत्वं चोच्यत इति न वैयर्थ्यम् ॥ अइति ब्रह्मतत्त्वागतमहमिति न वा अहमिदं विजानाति तस्योपनिषदहमित्यादौ विष्णोरेवाहेयत्वेनाहं नाम कत्वप्रसिद्धेः ॥ अहंशब्दस्यास्मच्छब्दार्थकत्वं हंमिदं न जानातीति न युज्यते ॥ तस्य भूरिति शिरोभुवरिति बाहू इ

त्यादिनाक्षिसंस्थो भगवानेव स्रहंशब्दोदितः ॥ नहिजीवस्याक्षिण्पृथक्शरोबाह्यादिकं विद्यते ॥ हृदिस्थि
 तमेव हितस्य स्वरूपम् ॥ जागरितेऽप्यक्ष्यादिषु विशेषसन्निहितं भवति दीपप्रकाशवत् ॥ अवस्थिति वैशेष्या
 दिति चेन्नाभ्युपगमाद्बुद्धिहि ॥ गुणाद्बालोकवदिति च सूत्रात् ॥ आदित्ये हि रण्मयः पुरुषस्तस्य यथा क
 प्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी इत्यादिसूर्ये स्थितस्य विष्णोरूपमुक्त्वा स्थितस्यापि तस्यैतस्य तेदेव रूपमिति कथ
 नाच्च ॥ स एष एवैतस्मादवाञ्छालोकास्तेषां चेष्टइत्यादिलोकाधिपत्यकथनाच्च ॥ नहिकश्चिद्विशुक्कः
 पातालाद्यधिपतिरित्यत्र किंचिन्मानम् ॥ तस्माद्भगवानेवाहेयत्वादहं नामा ॥ चक्षुर्भिन्नस्य वरुणस्या
 ग्रेः ॥ जगतस्तस्थुषश्चात्मेत्यादिजीवभ्यो भेददर्शनाच्च ॥ यच्चाभो नित्यदादत्तेयच्चात्तिविषयानिह ॥
 यच्चास्य संततोभावस्तस्मादात्मेति भण्यत इति भारते ॥ देवता अपि एति प्राप्नोतीत्येव चार्थः ॥ लयश्चेद्वेव
 तास्वप्येतीति स्यात् ॥ नच विनाशः पुरुषार्थः ॥ मयट्शब्दस्य भगवत्त्वाधान्यार्थत्वा नङ्गीकारे संभूयेदेव
 ता अप्येतीति ल्यप्प्रयुज्यते ॥ उपासनायास्तु संपन्नस्य परस्तादिपुक्तत्वात्पूर्वमेव सिद्धिः ॥ सर्वस्माद्भिन्न
 मीशेशं जीवाभेदेन यः स्मरेत् ॥ स यात्यंधंतमो घोरं नित्यातिशयदुःखदम् ॥ सर्वोत्तमं तु यो विष्णुं भिन्नं जाना
 तिसर्वतः ॥ नित्यानंदमसौ याति वासुदेवप्रसादत इति चैतरेयसंहितायाम् ॥ अतः सर्वव्यतिरिक्तः सर्वोत्तमः स
 र्वगुणसंपूर्णो नारायण इति सिद्धम् ॥ सर्वप्रमाणसिद्धत्वं वक्तुमाध्यायमूलतः ॥ अध्यायानि द्विरुक्तः स्यात्पू
 र्वोक्तस्यावधारण इति शब्दनिर्णये ॥ ४ ॥ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरे
 योपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघटके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ २ ॥

ॐ ॥ योसौ नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ॥ नित्यातगुणत्वात्स आत्मैर्युक्तः सदा श्रुतौ ॥ नारायणादिरूपेण पंचधा स्थितः सदा ॥ सर्वस्योत्थापकत्वात्स उक्थमित्यभिधीयते ॥ बृहती सहस्ररूपे च स उक्थे पंचधा स्थितः ॥ पंचभेदं हितच्छब्दं तृचाशीति त्रयं च यत् ॥ पूर्वापरं तृचाशीत्याइति पंचात्मकं हितम् ॥ प्रथमे पंचकाङ्क्षे स्थितो नारायणः स्वयम् ॥ ऋग्याशीतिके पूर्वगायत्रीच्छंद आत्मके ॥ वासुदेवः स्थितो नित्यमृगशीति त्रये तथा ॥ द्वितीये बृहतीच्छंदस्य सौसंकर्षणः स्थितः ॥ यस्यावेशबलेनैव जीवः संकर्षणोपरः ॥ पृथिवीं विभक्तिं सततं तत्सदा तैवैभवः ॥ तृतीयायां तृचाशीत्यामुष्णिक्छंदसि केशवः ॥ प्रद्युम्नरूपी सततं

हरिः ॐ ॥ ॥ यो ह वा आत्मानं पंचविधमुक्थं वेदयस्मादिदं सर्वमुत्तिष्ठति संप्रति वितृपृथिवीवायुराकाश आपो ज्योतीषीत्येष वा आत्मोक्थं पंचविधमेतस्माद्दीदं सर्वमुत्तिष्ठत्येते मे वाप्येत्ययं न ह वै समानां भवति य एवं वेद तस्मिन् यो ज्ञं चान्नादं च वेदाहास्मिन्नज्ञादो जायते भवत्यस्यान्नमापश्च पृथिवी चान्नमेतन्मयानि ह्यन्नानि भवंति ज्योतिश्च वायुश्चान्नादमेताभ्यां हीदं सर्वमन्नमस्थितो यस्यैव सन्निधेः ॥ कामः प्रद्युम्ननाभूतत्वं सदा तैवैभवः ॥ उक्थस्यैवां त्यभागे तु सो निरुद्धो हरिः स्थितः ॥ कामपुत्रो निरुद्धाख्यां यदावेशेन लब्धवान् ॥ एवं पंचात्मकं विष्णुबृहद्युक्थस्य देवताम् ॥ यो वेदसम्यक्वेत्ता स तानिरूपानिवैहरे ॥ स्थितानि पंचभूतेषु पृथिव्याद्यभिधानि च ॥ तदावेशात्पृथिव्यादिनामभूतेषु पंचसु ॥ पृथुत्वात्पृथिवीनामभूमौ नारायणः स्थितः ॥ बलज्ञानस्वरूपत्वाद्वायुनामास एव च ॥ वायौ संकर्षणो नित्यं स्थित आकाशनामकः ॥ व्याप्तत्वाद्वासुदेवस्तु सद्युकाशो स्थितः प्रभुः ॥ अनिरुद्धस्तथैवाप्सु बहुरूपो व्यवस्थितः ॥ अन्नामापालनान्नित्यं प्रद्युम्नो ज्योतिषि स्थितः ॥ ज्यो

तिर्नामाद्योतनाच्च बहुरूपः पृथक् पृथक् ॥ यद्यप्यस्य हरः सर्वरूपाण्यप्यखिलैर्गुणैः ॥ पूर्णान्यथापि चैकैकरूपेषु संपृथग्गुणैः ॥ व्यवहारान्पृथग्देवः करोतीव हिलीलाया ॥ तस्मात्पृथग्विवास्थेति नामविष्णोः परात्मनः ॥ सर्वत्र सर्वनाम्नोपिव्यवहारार्थमीर्यते ॥ एतस्माद्विहरेर्नित्यं जगदुत्तिष्ठति प्रभोः ॥ मुक्तौ लये च तं याति स च सर्वाश्रयः प्रभुः ॥ य एवं वेत्ति तं विष्णुमुपास्ते चापरोक्षतः ॥ समुक्तः समजातीनामाश्रयश्च भविष्यति ॥ सजातीनामुत्तमत्वपदयोग्याहिये सुराः ॥ ब्रह्मेन्द्राद्यास्तैर्हियोग्याः साक्षादस्मिन्नुपासने ॥ अन्येषां ज्ञानमात्रेण योग्यमाधिक्यमाप्यते ॥ संकर्षणश्च प्रद्युम्नास्तत्र भोक्तृषु संस्थितौ ॥ भोक्तृशक्तिप्रदौ नि

त्यावपनमाकाश आकाशे हीदं सर्वं समोप्यत आवपनं ह वै समानानां भवति य एवं वेद तस्मिन् यो अत्राच्चादं च वेदाहास्मिन् अत्रादो जायते भवत्यस्या अत्र मोषधिवनस्पतयो अत्र प्राणभृतो अत्रादमोषधिवनस्पती न्हि प्राणभृतो दंति ते पांय उभयतो दंताः पुरुषस्यानुविधां विहितास्ते आदा अत्र भितरे

त्यं भोक्तारौ च विशेषतः ॥ नारायणानिरुद्धौ तौ भोग्यवस्तुषु संस्थितौ ॥ तर्पकौ सर्वलोकानां तस्माद्भोग्यौ न चर्व्यतः ॥ अवकाशप्रदो नित्यं वासुदेवो न भः स्थितः ॥ एवं पंचात्मकं विष्णुं य उपपास्ते सैव तु ॥ अवकाशप्रदः सोऽपि स्वजातीनां भविष्यति ॥ भोक्ता चाप्यायकश्चैव तस्य विष्णोः प्रसादतः ॥ ब्रह्मेन्द्राद्याः स्वजातीनां पदयोग्या अमुष्य च ॥ योग्या उपपासनस्य स्पृष्टास्तद्व्येज्ज्ञानमात्रके ॥ संकर्षणश्च प्रद्युम्नो जंगमेषु व्यवस्थितौ ॥ नारायणानिरुद्धौ तौ तस्या वरांतरं तौ प्रभू ॥ तत्राप्याकाशगो नित्यं वासुदेवो निरंजनः ॥ प्राणानां भरणान्वित्यं प्राणभृन्नाम तद्धरेः ॥ न ह्यन्यः प्राणभर्ता स्ति मृत्युने पुरुषोत्तमम् ॥ ओषणाच्च निधानाच्च स एवोषधिनामकः ॥ वननीयपतित्वाच्च स एव हिवनस्पतिः ॥ अन्ने स्थित्वा तु मिदं तस्याद्यत्वं मपीष्यते ॥

पुरुषस्यहर्येतुसदाकारेणसंस्थिताः ॥ देवगंधर्वमर्त्याद्यास्तेषुसंकर्षणोहरिः ॥ प्रद्युम्नश्चस्थितोनित्यंपुरुषाकृतिरेवतु ॥ तौभोक्तारौचभोग्यानांभोजकावखिलस्यच ॥ नारायणानिरुद्धौतुतथान्यपथुषुस्थितौ ॥ वृषभान्श्वान्दिरूपेणतृनिदावखिलस्यच ॥ बाहनोपानदादीनामारोढारोनरादयः ॥ यतःसंकर्षणश्चैवप्रद्युम्नस्तेषुसंस्थितौ ॥ ततस्तयोहिंसंचारउपरीवभविष्यति ॥ आकाशगोवासुदेवःपंचमोत्राप्युपास्यते ॥ बाहनादियुतोमुक्तौभवेदेतदुपासकइत्येतेरयसंहितायाम् ॥ आत्मशब्दाच्चनभूतमात्रमत्रोच्यते ॥ नचमुख्यार्थपरित्यज्योपचारार्थोगीकर्तव्योविरोधाभावे ॥ सर्वनामवत्त्वंचभगवतःश्रुत्यैवोपपादितंपूर्व

पशवस्तस्मात्तद्वतरान्पशून्धीवचरंत्यधीवह्यन्नेन्नादोभवत्यधीवहसमानानांजायेतेयएवंवेद

॥ १ ॥ तस्ययथात्मानमाविस्तरावेदाभ्रुतेहाविर्भूयओषधिवनस्पतयोयच्चाकिंचप्राणभूत्स आत्मानमाविस्तरावेदौषधिवनस्पतिषुहिरसोदृश्यतेचितंप्राणभूत्सप्राणभूत्सुत्वेवाविस्तरामा

त्र ॥ वपनीरोमकरणावकाशप्रदानबीजवर्धनेष्वितिचधातुः ॥ तस्मिन्पंचकेनोन्योन्यमन्तदंचवेदसोस्मिन्स्वजातिथूषेविशेषेणान्नादजायेतेहातस्मिन्वेदस्मिन्नाजायतइतिपृथक्पृथक्पुनःपुनर्विशेषणादुपासकस्यस्वजातिसन्निधानाच्चस्वजातावितिज्ञायते ॥ क्षीराब्धिश्चयनंविष्णोरूपंयत्पुरुषाभिधम् ॥ संकर्षणश्चप्रद्युम्नस्तदाकारौनृषस्थितौ ॥ नारायणानिरुद्धौतुपश्वाकारौपशुस्थितावितिसत्त्वे ॥ गुणवैशेष्याभावेनबाहनादिषुचरणमात्रादधीवचरंतीत्यादाविविशब्दः ॥ १ ॥ आभिर्भावितारतम्याद्योवेदपरमात्मनः ॥ सतस्यैवविशेषेणप्रीतियोगाद्भविष्यति ॥ स्थावरंजंगमंचैवभूयस्त्वेनाभ्रुतेहरिः ॥ आविर्भूतस्तेषुसदासम्यक्स्वात्मानमेवच ॥ तारतम्यात्सन्निहितंसर्वभूतेषुकेशवः ॥ वेत्त्येकएवविष्णोर्यद्विशेषवेशनंसदा ॥

जंगमेषु च वृक्षेषु नैव तादृक् शिलादिषु ॥ तस्माद् दृक्षादिषु सश्चित्तं चलनवत्सु च ॥ दृश्यते न शिलाद्येषु सन्निधिर्न हि तादृशी ॥ शिलाद्येषु स्थितो विष्णुर्भारदाढ्यादिकारणम् ॥ नैव चित्तादिकस्यातो दृक्षाद्या उत्तमास्ततः ॥ विशेषो यं पदार्थानां न तु विष्णोः कथंचन ॥ यत्र विष्णुर्गुणाधिक्यं दर्शयेद्ब्रह्म तद्द्वरम् ॥ गुणपूणो हि सर्वत्र स्वयं विष्णुः सनातनः ॥ दृक्षेभ्योऽप्यधिकं विष्णुर्जंगमेषु प्रकाशितः ॥ तेभ्योऽपि पुरुषे विष्णुर्गुणाधिक्यप्रकाशक इत्यादि च ॥ यथा आत्मानं परमात्मानमाविस्तरां आविर्भावतारतम्येन वेदस्तस्य विष्णोरेव ॥ सर्वेषां तदीयत्वेऽपि प्रियत्वात्

त्मानेषु हिरसो दृश्यते न चित्तमितरेषु पुरुषे त्वेवाविस्तरात्मासाहिप्रज्ञानेन संपञ्चतमो विज्ञातं वेदति विज्ञातं पश्यति वेदश्च स्वस्तं वेदलोका लोको मर्त्येनामृतमीप्सत्येवं संपञ्चोऽथेतेरेषां पशूनामशनापि पाप्मैरेषां भिविज्ञानं न विज्ञातं वेदंति न विज्ञातं पश्यंति न विदुः ॥ श्वस्तं न लोका लोको त एतावन्तो भवंति यथा प्रज्ञा हि संभवाः ॥ २ ॥ स एष पुरुषः समुद्रः सर्वलोका मत्ति यद्द्वि किंचाश्रुतेत्येन मन्यते यद्यंतरिक्षलोका मश्रुतेत्येन मन्यते यद्यमुं लोकमश्रुवीनात्येन मन्येत स एष पुरुषः पंचविधस्तस्य यदुष्णं तज्ज्योतिर्यानि स आकाशोऽथ यं लोहितं श्लेष्मरो तस्ता आपो यच्छरीरं सा पृथिवी यः

तदीयत्वविशेषणम् ॥ ओषधिवनस्पतयो यच्च किंच प्राणभृत्तत्सर्वं शिलादिभ्यो भूयस्त्वेन तेष्वाविर्भूतोऽश्रुते भगवान् ॥ स एव च नारायणः सम्यक्स्वात्मानमाविस्तरां वेद ॥ अने चेष्टायां भित्तिधानोऽश्वेष्टावत्त्वमेव प्राणभृत्त्वं पश्चादीनाम् ॥ ज्ञानानुसारेण श्रुत्तयः संभवाः ॥ २ ॥ योस्मिन् पुरुषे पश्चादिभ्य आधिक्येन सन्निहितो भगवान्स एष पुरुषः समुद्रः समुद्रिक्तो न्येभ्यः ॥ स जीवो यद्यपि भगवत्सदा त्सर्वलोकाधिपोऽभवति सर्वलोका नतीत्ययं किंचिदलौकिकं मोक्षाख्यमप्यश्रुते तथा पितमेन मात्मा शब्देन प्रस्तुतं विष्णुमप्येव मन्यते ॥ अधिकमेव

मन्यतेस्वात्मनः सर्वस्माच्च मुक्तोऽपि न तेन साम्यं तद्वावंमन्यते ॥ कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः ॥ मुक्तानां प
रमागतिः ॥ अमृतस्यैष सेतुरित्यादिवाक्याच्च ॥ यद्यपि देवलोकाधिपयंतद्योग्यस्य विष्णुर्देवातिनदप्यशु
वीतैव ॥ बहुगणिकादिपरिवाररूपमशुचीदंपदमित्यादिबुद्धानापह्नुवीत ॥ एनं भगवंतमतिमन्येतैव सर्वथा
स्वतः सर्वस्माच्च आधिकमेव मन्येत ॥ यद्यमुं लोकमश्रुते प्राप्नोति अश्रुवीत भुंजीत ॥ पृथिवी लोकाधिपत्येऽपि
विष्णोराधिक्यं संपुरुषो मन्यत इति प्रत्यक्षसिद्धत्वान्न पृथगुक्तम् ॥ अतिशब्दाद्यद्विकिंचेति प्रथमोक्तो मो
क्ष इति सिद्धम् ॥ अंतरिक्षप्राप्तेरल्पत्वान्मोक्षे स्वनः सिद्धत्वाच्चातिमन्यत इति सिद्धवचनमेव कृतम् ॥ स्वर्गा

प्राणः स वायुः स एष वायुः पंचविधः प्राणोऽपानोऽव्यान उदानः समानस्ता एता देवताः प्राणापानयोरे
व निविष्टाश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति प्राणस्य स्य न्वपायमेता अपि यं निस एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरि
क्रमोऽयद्यज्ञः स एष यज्ञः पंचविधोऽग्निहोत्रं दशपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः स एष यज्ञानां संप
दिप्राप्तेरधिकैश्वर्याद्भगवत्समोऽहं भगवत्स्वरूप इति वामंतुं शान्तिरस्तीत्येवं मन्येतैतिसावधारणविधिः ॥ न
च मन्यत इति काममात्रम् ॥ मनु अवबोधन इति धातोः ॥ न क्षवबोध एव कामः ॥ अन्यथाराज्यं जानन्नपि
राज्यकाम इति स्यात् ॥ न च मन्येत मन्येत इति द्विविधः प्रयोगस्तस्मिन्पक्षे युज्यते ॥ न च सर्वलोकमतीत्याश्र
तो मुक्तस्य मुक्तेरन्यत्र कामो विद्यते ॥ सर्वलोकाधिकं च मुक्तिं विनानान्यत् ॥ तस्मान्मुक्तैरमुक्तैरपि
भगवान्सर्वोत्तमत्वेन चित्य इति सिद्धम् ॥ पुरुषस्थं पंचभूतेषु पंचरूपो हरिः स्थितः ॥ प्रद्युम्नादिस्वरूपे
ण ज्योतिरादौ पृथक् पृथक् ॥ स एव च पुनर्वायौ पंचधावस्थितः प्रभुः ॥ प्राणादि रूपेव सति स्थिररुद्धादि
रूपवान् ॥ अनिरुद्धः स प्रद्युम्नस्तथा संकर्षणः प्रभुः ॥ वासुदेवो नारायणः पंचरूप इति क्रमात् ॥ पं

चरूपोपि भगवान्यस्माद्वायौ विशेषतः ॥ स्थितस्तेन च स्वादिभ्यो वायुरेव विशिष्यते ॥ अत एव पृथिव्यादि
 स्वरूपामन आदयः ॥ देवाः प्राणाश्रितानि त्यगच्छन्ति प्राणमन्वपि ॥ पृथिवी मयं मनस्तत्र शेषवीन्द्रशिर्वेन्द्र
 काः ॥ कामानिरुद्धौ देवगुरुमनो देवाः संचद्रकाः ॥ श्रोत्रमाकाशरूपं च मित्रधर्मजलाधिपाः कुबेरश्च दि
 शो देवाः श्रोत्रदेवा इति श्रुता ॥ ज्योतीरूपं तथा च क्षुद्रश्च देवो रविः स्मृतः ॥ किंचित्तेजोयुता वाक् विशेषेण त्व
 बामिका ॥ उपचीयते ततः सा द्भिस्तदभावे च शुष्यति ॥ वृषितस्य हि वागेव पूर्वमंदा प्रवर्तते ॥ वाग्देवते त
 तो वह्निरुमाचापि प्रकीर्तिते ॥ चक्षुष्टमग्नेः श्रोत्रत्वं चंद्रस्यापि सहोच्यते ॥ स्वाहाया अपि वाक्त्वं च पर्जन्य
 न्नतमो यत्सोम एतस्मिन् ह्येताः पंच विधा अधिगम्यन्ते यत्प्राक् सवनेभ्यः सैका विधा त्रीणि सवनानि
 यदूर्ध्वं सा पंचमी ॥ ३ ॥ यो ह वै यज्ञे यज्ञं वेदाहन्यहर्देवेषु देवमध्युह्ळंसं संप्रति विदेष वै यज्ञे यज्ञो
 हन्यहर्देवेषु देवोध्युह्ळो यदेतन्माहुः कथं तदेतत्पंचविधं त्रिष्टपंचदशं सप्तदशमेकविंशं पंचविंशभि
 स्य मनः स्थितिः ॥ द्वितीयमेतदस्थानं श्रुतिवाक्यप्रमाणः ॥ शेषवीन्द्रशिवादीनां मन आदिस्वरूपिणाम् ॥
 आश्रयो वायुरेवैकस्तस्य नारायणः स्वयम् ॥ तस्माद्वायुवशानां हि वाक्चित्तादिस्वरूपिणाम् ॥ देवानां क्र
 मवृत्तिभ्यो जाते यज्ञोपिकेशवः ॥ अग्निहोत्रादिके नित्यमनिरुद्धादिरूपकः ॥ पंचधावस्थितः सोमोपंचरू
 पोव्यवस्थितः ॥ सवनत्रयात्पूर्वके च सवनत्रितये परे ॥ अनिरुद्धादिरूपेण क्रमेणैव व्यवस्थितः ॥ तमेतं
 परमं विष्णुमुक्तोप्यत्येव मन्यते ॥ अधिकं श्वेतस्मान्तं मन्येतान्योपि सवदित्यादि च ॥ पंचरूपभगवद्भ्याना
 र्थमेव चैतत्पंचविधत्वं सर्वत्रोक्तम् ॥ ३ ॥ यज्ञेषु यज्ञानामनं याज्यत्वात्पुरुषोत्तमम् ॥ अधिकं हतया हस्तु
 चाहर्नमानमेव तु ॥ अहार्थत्वाद्धिदेवेषु देवं सर्वोत्तमत्वं ॥ एवं च सर्वनामानं सर्वेषु स्थितमच्युतम् ॥ स्तो

मादिषु च यो वेदससम्यग्विवदिति श्रुतः ॥ य एष उक्थनामासौ सवोत्थापनको हरिः ॥ महान्श्च परिपूर्णत्वात्स
हस्रबृहती स्थितः ॥ अहरह्नासयज्ञानां यज्ञो देवाधिकोपि सः ॥ अनिरुद्धादिरूपेण स विष्णुः पञ्चधा स्थितः ॥
स्तोमसामाचि तिच्छन्दशोऽस्त्रेष्वपि पृथक् पृथक् ॥ एकैकमेव तद्रूपमनिरुद्धादि पञ्चकम् ॥ प्रस्तावादिष्वपि
विभुः पञ्चधैवव्यवस्थितः ॥ प्रस्तावादीन्पञ्चकत्वस्तरस्मादेव प्रकुर्वते ॥ पञ्चरूपं ते मे वै कंस्तो तु मेव पृथक् पृथ
क् ॥ तत्र ये स्तोमशब्दाश्च संस्थिता बहुकोटयः ॥ पृथक् पृथक् ते पि विष्णोः प्रादुर्भावा न्न च क्षते ॥ अनन्तरू
पो हि हरिः शब्दोऽप्येष नन्तधा ॥ विष्णोः सहस्रनाम्नस्तु यत्तद्रूपसहस्रकम् ॥ बृहती सहस्रमेतच्च तद्वक्ति हि
पृथक् पृथक् ॥ सहस्रशब्दोऽप्यमि तं यतो वक्तव्यमिति न्यतः ॥ नामानि विष्णो रुर्यन्ते सहस्रमिति चाख्य

नि स्तोमतो गायत्रं रथं तं बृहद्भद्रं राजनमिति सामतो गायत्र्युष्णिग्बृहती त्रिष्टुब्धिपदेति च्छन्द
स्तः शिरोदक्षिणः पक्ष उत्तरः पक्षः पुच्छमात्मेत्याख्यानं पञ्चकत्वः प्रस्तौति पञ्चकत्व उद्गायति पञ्चक

या ॥ अनन्तनामवचने त्वशक्तत्वात्सहस्रकम् ॥ नाम्नां पृथगिदं प्रोक्तमन्ततनुवाचकम् ॥ विष्णोरनं
तरूपाणामुक्त्या पञ्चशतद्वये ॥ आसीत्सहस्रमित्याख्या सहस्रमुख्यतो मितम् ॥ ब्रह्मयावत्तावती वाग्नि
निवेदप्रमाणतः ॥ सैवानन्तरूपैस्तु सरणेन सहस्रकम् ॥ नाम्ना सहसृते रूपाणां वा सहस्रता ॥ बृह
ती सहस्रं चैतस्माद्रूपानंताभिधायकम् ॥ पृथक् पृथग्विधनामार्थाः क्रच एताः प्रकीर्तिताः ॥ सर्वनामात्मकं
तस्माद्वक्सहस्रमिदं हरेः ॥ सर्वरूपाण्यतो विष्णोः संस्तुतान्यमुनैव हि ॥ मत्स्यकूर्मकोडिसिंहबटुभार्गवरा
घवाः ॥ कृष्णबुद्धौ च कल्कीति रूपाणां दशकं हरेः ॥ पञ्चभेदविभिन्नेन ह्युक्तसहस्रेण शंस्यते ॥ रूपाणां पं
चकं पूर्वमपरं पञ्चकं हरेः ॥ प्रस्तावाद्यैरानिधनैः स्तुयेते सामभक्तिभिः ॥ तानिरूपाण्यस्य दशसर्वरूपात्म

कानिच ॥ दशनामानिचार्यैवसर्वरूपाभिधान्यपि ॥ पंचकंसामभक्तीनामृक्सहस्रं चतद्वयम् ॥ स्ता
वकंसर्वरूपाणामतएवमापतेः ॥ दशैतिसर्वनामैतत्प्रथितं मुख्यतः श्रुतौ ॥ शंरूपं भगवंतं यद्व्याघ्रकस्यास
मस्तशः ॥ दशैत्यमितनाम्नां तदाख्यारूपेषु शंददेः ॥ सर्वनामार्थवचनात्पंचकद्वितयस्य च ॥ अभूद्दशो
तिवैनामतस्मादेतद्वशाखिलम् ॥ दशैवमूलसंख्याचतद्विभेदाः शतादयः ॥ ऋक्सहस्रमिदं तस्मादनेतंगुण
मच्युतम् ॥ अनंतशक्तिममितरूपनामानमेव च ॥ वक्तिच्छंदस्त्रयंचात्रतृचाशीतित्रयात्मकम् ॥ अ
शनादित्रिकंतच्च भूत्वा विष्णुमुपैति च ॥ सर्वच्छंदोभिधैवसर्वदेवाभिधस्तथा ॥ सर्वमुच्यभिधैवसर्व

त्वः प्रतिहरति पंचकत्व उपपदवति पंचकत्वो निधनमुपयंति तस्तो भसहस्रं भवत्येवं ह्येताः पंचविधा
अनुशस्यन्ते यत्प्राक्तृचाशीतिभ्यः सैकाविधानि स्रस्तृचाशीतयो यदूर्ध्वसांपंचमीते देतस्सहस्रंत
त्सर्वतानि दशदशैतिवैसर्वमेतावती हि संख्या दशदशतस्तच्छतं दशशतानि तस्सहस्रं तस्सर्वानि

वस्त्वभिधो हरिः ॥ अनंतपूर्णगुणकस्तस्माज्ज्ञेयोरमापतिः ॥ मुख्यतोऽस्यां च विद्यायां योग्य एकश्चतुर्मुखः ॥
एकदेशपरिज्ञाते त्वन्ये योग्याः शिवादय इति च ॥ त्रिविधो ह्यनिरुद्धो सावध्यात्मा दिविभेदतः ॥ अतस्त्रि
द्विदिप्रोक्तस्तथा पंचदशात्मकः ॥ प्रद्युम्नः पंचभूतेषु ह्यध्यात्मा दिविभेदतः ॥ लिंगसप्तदशस्थत्वात्तावा
न्संकर्षणः श्रुतः ॥ समधातुषु संस्थः सन्नध्यात्मा दिविभेदतः ॥ एकविंशो वासुदेवो भन आदिचतुष्टये ॥ गु
णत्रये च ब्रह्मतावध्यात्मा दिविभेदतः ॥ मूलरूपेण च सहपंचविंशात्मकः प्रभुः ॥ नारायणस्त्वचिं चित्यात्मा
स एकोपि स्रनंतथा ॥ गायकानां त्राणको सौगायत्रमनिरुद्धकः ॥ प्रद्युम्नो हिराक्षरुढस्तेन चोक्तोरथंत
रम् ॥ बृहद्भूपो बृहन्नामा तथा संकर्षणः प्रभुः ॥ भद्रंतु वासुदेवो सौभद्रमोक्षप्रदो यतः ॥ नारायणो राजनं स्या

द्राजयत्येषमोक्षिणः ॥ गायत्रीत्वनिरुद्धेऽसौ त्रिकाले गीयेत यतः ॥ उष्णिगुष्णस्वरूपत्वात्प्रथुमोऽग्न्यादि
संस्थितः ॥ स्त्रीरूपो बृहतीनामा बृहत्संकर्षणः प्रभुः ॥ वासुदेवस्तथा त्रिष्टुप्त्रिवेदैः स्तूयते यतः ॥ नारायण
स्तु स्त्रीरूपो द्विधैवासौ व्यवस्थितः ॥ द्विपदेति तोनाम सर्वच्छंदो भिदा इमे ॥ वनिता नवः प्रोक्ता मध्यना
रायणः प्रभुः ॥ वासुदेवोऽस्य पुच्छं च वामदक्षौ च पक्षकौ ॥ संकर्षणश्च प्रथुश्चः क्रमादेवं प्रकीर्तितौ ॥ अनि
रुद्धः शिरश्चैव तथैकोऽपि हि पंचथा ॥ प्रस्तावनामानिरुद्धोरक्षस्तूयते यतः ॥ सूजन्जगच्चरमया प्रथुश्च
स्तत्र गीयेते ॥ उद्गीथनामा तेनासौ जगदुद्गमेन वा ॥ सहारात्प्रतिहाराख्यस्तथा संकर्षणः प्रभुः ॥ मोचयि

त्रीणि च्छंदांसि भवंति त्रैधा विहितं वा इदमन्त्रमशनं पानं खादस्व देतैरा मोति ॥ ४ ॥ तद्वा इदं बृह
ती सहस्रं संपञ्च तद्धै तदेकेनानाच्छंदसां सहस्रं प्रति जानते किमन्यत्सदन्यद्व्यामेति त्रिष्टुप्सहस्र
मेके जगती सहस्रमेकेऽनुष्टुप्सहस्रमेके तदुक्तमृषिणानुष्टुभमनुर्चूर्यमाणमिदं निचिक्क्युः कवयो
मनीषेति वाचिवै तदं प्राणं न्यचायन्ति येन तदुक्तं भवति सहेऽबरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवि

त्वासमीपं हि द्रावयेद्वासुदेवकः ॥ तेनोपद्रवनामासौ निधीयेत यतोऽखिलाः ॥ मुक्तानारायणे देवतेनासौ निधि
नाभिध इत्यादि च ॥ स्तूयमानत्वात्स्तोमः समत्वात्साम छंदात्वाच्छंदः ॥ ४ ॥ तदिदमुक्तप्रकारेणैव बृह
ती सहस्रं संपन्नं भवति ॥ तदेकेनानाच्छंदसां सहस्रं शंसितव्यमेव बृहती सहस्रं संपादनमविवक्षितमिति प्रति
जानते ॥ केचिच्चिष्टुप्सहस्रमेव शंसितव्यमिति ॥ अनुष्टुप्सहस्रमेवेति वदन्तोऽनुष्टुप्प्रशंसात्मिका मृचं दर्शयं
ति ॥ बीभत्सूनां जगद्गर्तुमिच्छूनाम् ॥ अपांसयुजं सहैव चरंतं चाहुः ॥ विष्णुहं स्वस्वरूपिणं अनुष्टुभं च चूर्य
माणं पुनः पुनर्वदंतं परमेश्वरं ददतु शुश्रू ॥ मेघसंस्थं हंसं रूपं तं विष्णुं परमेश्वरम् ॥ विरिंचिशिवपूर्वभ्यो नृत्तं सिंहां नु

हृत्परां ॥ उच्चारयंतमर्थीश्वर्याचक्ष्णंसमततः ॥ ददृशुर्मनुयोदिव्याआचार्यब्रह्मशर्वयोः ॥ एवंवायु
चददृशुस्तत्रहंसस्वरूपिणम् ॥ शिवादिभ्योव्याहरंततामेवानुष्टुभंपरामित्यादिच ॥ वागाख्यायामनुष्टुभ्यु
च्चार्यमाणायामिहमुनयोविष्णुंददृशुः ॥ अतोब्रह्मादयोपिविष्णोःसकाशादनुष्टुबर्थसर्वदाशृण्वंतोतिज्ञायतेऽ
तोनुष्टुबेवच्छंदसांवरेतिचोक्तभवति ॥ अनुष्टुभांसहसंतयःशंसीतानएवतु ॥ भवितुंचेश्वरःसस्याद्वा
वोमुक्तिर्नचान्यथा ॥ यशस्वीसप्रसिद्धःस्याच्छुभकीर्तिश्चसर्वदा ॥ स्वच्छंदमृत्युताचस्यात्तस्ये
त्याहैतरेयकः ॥ महैतरेयोभगवांस्तन्नेत्याहरमापतिः ॥ नानाछंदःप्रशंसादिप्रमाणरहितत्वतः ॥

तोरीश्वरोहनुपुरायुषःप्रैतोरितिहस्माहाकृत्स्नोऽस्येषआत्मायद्वागभिहिप्राणेनमनसेस्यमनोवा
चानानुभवतिबृहतीमभिसंपादयेदेवैकृत्स्नआत्मायद्बृहतीसोयमात्मासर्वतःशरीरैःपरिवृतस्त
द्यथायमात्मासर्वतःशरीरैःपरिवृतएवमेवबृहतीसर्वतश्छंदोभिःपरिवृतामध्यक्षेपामंगानामात्मा

परिहरायचापूर्णमैतरेयमुनेशृणु ॥ त्वंतुमंत्रमुदाहृत्ययस्मादेतद्वोचथाः ॥ तस्माद्वक्ष्याम्युत्तरंतेप्रि
यःशिष्योसिमेयतः ॥ उभैववागितिप्रोक्तासानुष्टुबभिमानिनी ॥ अकृत्स्नासाततैनैवब्रह्मेत्युक्ताकथंच
न ॥ वागिंद्रियाभिमानिन्यांनह्रिब्रह्मवचःकचित् ॥ वायुनाप्राणरूपेणमनोरूपशिवेनच ॥ अभ्यस्य
मानोनुभवेत्पुमान्वाचातुनकचित् ॥ अभिमानीबृहत्यास्तुवायुरेवयतःप्रभुः ॥ तस्मादेषाच्छंदसांहिवरिष्ठा
बृहतीस्मृता ॥ पूर्णोहिवायुर्देवानांतस्माद्ब्रह्मेतिचोच्यते ॥ माहात्म्याधिक्यतश्चैवबृहतीत्येवनामतत् ॥
अंगेभ्यएवसंभूतान्यच्छंदोसिचाब्जजात् ॥ मध्यात्तुबृहतीजातातस्मात्सामध्यमुच्यते॥पठ्यतेतेनमध्ये
साछंदसांप्रवरासनी ॥ छंदोस्यन्यान्यंगवत्सुर्मध्यवद्बृहतीपरा ॥ सप्तच्छंदोसिचैवंहिप्रतिमावैष्णवीम

ता ॥ गायत्रीदेवतात्वं लक्ष्म्या यत्राभिधीयते ॥ बृहतीदेवतातत्र भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ आधिक्यं लंढं सांयत्र गायत्र्यास्तु विवक्षितम् ॥ तत्र तत्पुत्रको वायुर्बृहतीदेवतामता ॥ ऋचा माधिक्ययोगार्थेनांगीकृतं व्यमन्नतत् ॥ प्रधानत्वाद्बृहत्यास्तु जगत्याद्यं न युज्यते ॥ संपादनाद्बृहत्यास्तु मुक्तो भवितुमीश्वरः ॥ स्यात्प्रसिद्धः सुकीर्तिश्चच्छंदो मृत्युर्गुणाधिकः ॥ इति पाहस्वयं विष्णुर्महिदासाभिधः प्रभुरित्यादि च ॥ इतो न्यत्सत्किमित्याहुर्नाना लंढस्त्ववादिनः ॥ अन्यत्सद्रूपमित्याहुस्त्रिष्टुब्वादिन एव ते ॥ ऐंद्रप्राणपरमेश्वरसहितं वायुम् ॥ प्राणेन मनसा च ॥ अभिदस्यमानोऽभ्यस्यमानः ॥ तृतीयोतिशये इति सूत्रादकारस्येकारः ॥ मथनास्मिधिलोजा

मध्यं छंदसां बृहती सहेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवितोरीश्वरो हनुपुरुषायुषः प्रेतोरिति हस्माहृत्स्त्रोद्योष आत्मा यद्बृहती ततस्माद्बृहती भवां भिसंपादयेत् ॥ ५ ॥ तद्वा इदं बृहती सहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहती सहस्रस्य संपन्नस्यैकादशानुष्टुभांशतानि भवन्ति पंचविंशतिश्चानुष्टुभ आत्तं

तः सह नास्ति ह उच्यते ॥ हत्वा इत्स्यू नित्यादिवच्च ॥ अभ्यस्यमानः अभितः क्षितः क्षिप्यमाणो विषयेषु बहुशः ॥ कृत्स्न आत्मा कृत्स्न प्रतिमा विष्णोः ॥ एकापि प्रतिमा विष्णोर्बृहती लंढं सांवरा ॥ अन्यच्छंदोभिधाय तस्यात्यतिमभ्यमेव तदिति च ॥ एवं ब्रह्मादिभिः श्रूयमाणानुष्टुबपि बृहत्या अंगमिति बृहत्या एवाधिक्यमुक्तं भवति ॥ ५ ॥ बृहती संपादने नुष्टुच्छंसनमात्रात्पंचविंशोत्तरशतानुष्टुबाधिक्यं च भवति ॥ अत आधिक्ययाद्बृहती संपादनमेव वरम् ॥ तस्यात्रैवांतर्भावात् ॥ जगत्यादिकं त्वधिकत्वे पि बृहती वन्माहात्म्या भावो देवोपेक्ष्यते ॥ वाचमष्टापदी महिमित्यनुष्टुभो बृहती संपादनवचनाच्च ॥ अष्टचतुरक्षराण्यनुष्टुप् ॥ तस्या एव बृहती संपादनेन वसक्तयो भवन्ति ॥ ऋचा वाग्ऋयूषेण वागुत्तरं स्पृष्टा सत्यरूपं विष्णुं स्पृष्टा भवति ॥ इंद्र

स्यपरमेश्वरस्यविष्णोःसंबंधीनितरांग्रियत्वाद्यःप्राणदेवतावायुःतस्यप्रतिमारूपमिदंबृहतीसहस्रम् ॥ स चवायुर्विष्णोर्मुख्यप्रतिमा ॥ तस्माद्विष्णोरेवप्रतिमाबृहतीसहस्रम् ॥ तस्मात्तस्यैवबृहतीसहस्रत्वेनसंपन्नस्यपंचविंशोत्तरैकादशशतानुष्टुप्वेनसंपादनेबृहतीदेवतप्राणरूपाद्वायोरनुष्टुब्देवतायावायूपायाउमायाउत्पत्तिःसंस्मृताभवत्येवंजानतः ॥ ततश्चोमायाअपिभगवत्प्रतिमात्वाद्विष्णुप्रतिमास्थापकएवभवत्येतत्सर्वसम्यग्ध्यायन् ॥ विष्णोरेवबृहत्याःप्राणस्याधिष्ठातृदेवता ॥ प्रतिमाधिष्ठितदेवतावत् ॥ तस्मा

वैभूयसाकनीयस्तदुक्तमृषिणावाचमष्टापदीमहमित्यष्टौहिचतुरक्षराणिभवंतिनवस्रक्तिमिति बृहतीसंपद्यमानानवस्रक्पूतस्पृशमितिस्त्यैवैवागृचास्पृष्टेन्द्रात्परितन्वंममइतितद्यदेवैतद्बृहती सहस्रमनुष्टुप्संपन्नंभवतितस्मात्तदेन्द्रात्प्राणाद्बृहत्तैवाचमनुष्टुभंतन्वंसंनिभिमीतेसवाएषवाचः परमोविकारोयेदेतन्महदुक्तंतेदेतत्पंचविधंभित्तममितंस्वरःसत्यानृतेइत्यृगाथाकुंब्यातन्मितं धजुर्निर्गदोवृथावाक्तदमितंसामाथोयःकश्चगेष्णःसस्वरओमिमितिसत्यंनेत्यनृतंतेदेतत्पुष्पफले

दृहत्याःसकाशादनुष्टुप्संपादनेतस्यैवविष्णोःप्रतिमांतरंतस्मादेवनिर्मितंभवति ॥ अतएवेंद्रात्परितन्वंमम इत्युक्तम् ॥ बृहतीस्यविष्णोर्बलादेवतत्संपद्यते ॥ सहितस्याःषट्त्रिंशदक्षरादित्वमपिनियमयतितत्प्र सादाद्वायुश्च ॥ वायुरेवयद्भगवन्नियतोऽनियमयतितस्मादिन्द्रात्परित्यस्यैन्द्रात्प्राणादितिव्याख्याकृता ॥ यावत्सहसंबृहतीतावच्छंसेदनुष्टुभाम् ॥ छंदसांवातदन्येषांबृहतीत्वंस्मरेन्नतः ॥ तेनसर्वगतोविष्णुःसर्व स्मादधिकोचितः ॥ भवेदेवंजानतस्तुक्ताचप्रतिमाभवेत्तात्थावायोरपिक्तावायुर्हिंप्रतिमाहरेः ॥ तस्माद्वायुक्तंसर्वक्रियतेविष्णुर्नैवहि ॥ बृहतीसहस्रसंपन्नमेकादशशतंपुनः ॥ अनुष्टुभांस्मरेत्पंचविंशोत्तरमुदा

रधीः। तेन वा यो रूढो पत्तिः सम्यग्ज्ञानात्स्थिता भवेत्। ततो द्वितीयप्रतिमाविष्णोरेव कृता भवेत्। विष्णुनानुप्र
विष्टो यदुमावायुश्च तद्वशां वित्यादि च ॥ सक्तयो विभागाः ॥ स्रक्किंशो विभागश्चाविदलं चेतिकथ्यत इति श
ब्दनिर्णये ॥ सवा एष वाचः परमो विकारः ॥ अकाराख्यवाग्विकारेषु तन्मोबृहती सहस्राख्यः ॥ अकारः प्रथमं
नाम विष्णोः सर्वगुणान्ब्रुवन् ॥ सर्वदोषविरुद्धत्वाद्गुणानामस्यतामपि ॥ विष्णोर्वदति जीवेभ्यो जडेभ्यश्चैव स
र्वदा ॥ अभाच्चैव दोषाणां सर्वेषां केशेव देत् ॥ सम्यग्वक्तृत्वतस्तस्मादकारो मुख्यनामहि ॥ तदर्थानेकदेशेन
शब्दाः सर्वे पिचोचिरो ॥ व्याख्या व्याख्येयरूपत्वं विकारत्वमिहोदितम् ॥ विकारत्वं च नान्यस्यानित्याविदाय
वाचोयत्सत्यं सहे श्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भविती ॥ पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं वदत्यथैतन्मूलं वाचो
यदनुत्तं तद्यथा दृश आविर्मूलः शुष्यति स उद्धर्त एवमेवानुत्तं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्य
ति स उद्धर्तैतस्मादनुत्तं न वदेद्द्वयेन तत्त्वेन पराग्वा एतद्विक्तमक्षरं येन दोषमिति तद्यत्किंचोमित्याहा
त्रैवास्मै तद्विच्यते स यत्सर्वमोक्तुर्याद्विच्यदात्मा न संसर्गो भ्यो नालं स्यादथैतत्पूर्णमभ्यात्मयन्ने
तोखिलाः ॥ वाचकेषु तथा विष्णोः सहस्रबृहती मयम् ॥ उक्त्यमुत्तममुद्दिष्टं व्याख्याकारस्य सापरा ॥ अ
न्ये पिशब्दाः सर्वे पिश्वकारार्थाभिधायिनः ॥ एषां परममुख्यं तत्त्वेन तत्त्वं च धास्थितम् ॥ व्याख्यानेनैवाका
रस्य सहेवोक्त्येन सर्वशः ॥ मितामिते स्वरस्सत्यमनंतं चेति पंचधा ॥ तस्मादकार एवायं सर्ववागात्मकः श्रुतः ॥
तस्यैव व्यक्तिरूपोयं सर्ववेदादिविस्तरः ॥ तस्मात्सर्वगुणान्विष्णोरकारो वक्तव्यस्त्यजोः ॥ तद्व्यक्तयो पिशब्दा
ये सर्वे विष्णुगणब्रुवाः ॥ अकारस्य तथोपाशोरभिमानी तु मारुतः ॥ देहेन्द्रियांतःकरणनाम्नोस्य द्विविधस्य
च ॥ स्थूलसूक्ष्मशरीरस्य सर्वेषामभिमानी ॥ भारत्युच्चोदितस्यापि श्वकारस्याभिमानी ॥ तस्मा

हुच्चादुपांशुर्हिजपादिषुफलाधिकः ॥ वायुःपतिर्हिभारत्याउपांशोर्देवतामतः ॥ अकारस्यविकारोयमो
कारइतिकथ्यते ॥ अधिकोच्चत्वमानंहितस्यार्थःसमुदीरितः ॥ अकारेणैवतत्सर्वमुक्तमाधिक्यवक्तृतः ॥
अधिकोच्चस्यरूपोसौमाताचाधिकएवहि ॥ एकार्थत्वादकारोसौनकारत्वमुपागतः ॥ दीर्घाभूतःपुनस्ते
नैवाकारेणसहस्थितः ॥ अभाववाच्यकारस्यस्यर्थैरिफःक्षयंवदन् ॥ सोप्यकारेणसहितोदीर्घत्वंसमु
पागतः ॥ अभाववाच्यकारःसएकारार्थाद्रत्यभावयोः ॥ यकारत्वंगतस्तस्मान्नोरेफस्योत्तरत्वतः ॥
णत्वंगतोश्चकारोसौनोविरुद्धार्थवाचकः ॥ अन्यत्वात्सर्वजीवेभ्योजडेभ्यश्चसदैवहि ॥ सर्वदोषोज्ञात
त्वाच्चसर्वतोप्यधिकत्वतः ॥ निरासनाच्चदोषाणांस्वभक्तेभ्यःसमंततः ॥ सर्वदोषविरुद्धोरुगणपूर्णस्वरूप

तिसयत्सर्वन्नेतिब्रूयात्पापिकास्यकीर्तिर्जायेतसैनतत्रैवहन्यात्तस्मात्कालएवदद्यात्कालेनद
द्यात्तत्सत्थानृतेमिथुनीकरोतितयोर्मिथुनात्प्रजायेतेभूयान्भवतियौवैतांवाचंवेदयस्याएषवि

पतः ॥ नारायणइतिप्रोक्तोह्यकारार्थोधमेवहि ॥ तस्मादकारबीज्यंविष्णोर्नारायणाभिधा ॥ प्रण
वश्चतनोकारःप्रधानंनामचक्रिणः ॥ अकानामानान्योस्तिस्तृतेपुरुषोत्तमम् ॥ ब्रह्मरुद्रादिनामानि
ब्रह्मादिष्वप्यमुख्यतः ॥ वर्ततेनत्वकारोयंवर्ततेकेशवंविना ॥ नारायणादिनामानिनृणांनामक्रियास्य
पि ॥ विहितान्यकारोनैनायंविहितस्तस्मत्तेप्रभुम् ॥ वायुर्ब्रह्मापिचाकारदेवतेनतुनामिनौ ॥ यथावेदा
भिधेयोन्योवेदाख्यादेवनापरा ॥ एवंनामाभिमानीतुवायुर्वाच्योजनार्दनः ॥ तस्मादइतिनामैतद्विष्णोः
केवलमेवहि ॥ विशेषतोस्यव्याख्यानंबृहतीनांसहस्रकम् ॥ तस्मात्प्रीतोभवेद्विष्णुःशंसनादस्यसर्वदा ॥
तस्माद्यज्ञोपिवाशंसेदयज्ञेपिरहःपुमान् ॥ ध्यात्वानारायणंदेवंविष्णोरन्ंहितत्परमित्यादिब्रह्मसारे ॥ पर

मविकारेणसहविकारमात्रस्यापिप्रस्तुतत्वात्तदेतत्प्रविधिमितिपरामर्शः ॥ स्वराणांनियमोयत्रक्रवो
नामैवताःस्रुताः ॥ अन्यामिताक्षरायास्तुतागथाःपरिकीर्तिताः ॥ खंडवाक्यानिकुंड्याःस्थुरसमा
निरस्परम् ॥ यज्ञांगंयजुरुद्धिंनिगदंवाक्यमात्रकमित्यादिशब्दनिर्णये ॥ अकारार्थत्वान्नकारस्यकिं
चिन्मूलमिव ॥ तस्मान्मूलत्वादकारार्थोपिज्ञेयएव ॥ नायोग्यानांस्म्यग्वान्यइतिस्वल्पएवप्रकाशितोस्मा
भिः ॥ वाचउद्धर्तनाशक्तेःस्वयमेवोद्धर्तते ॥ यद्विदेवतासुकरोतितदाभ्यापतति ॥ तस्माद्भव्यदानंज्ञानदा
नंवाकालेपात्राद्यनुसारेणैवकुर्यात् ॥ अकारस्योकारतात्वकारलोपेनैवजातेतिसत्यमोकारः ॥ अकार

कारःसंप्रतिविदकारवैसर्वावाक्सेषास्पर्शाभिर्व्यज्यमानाबह्वीनानारूपाभवतितस्यैयदु
पांशुसभाणोथयदुचैस्तच्छरीरं तस्मात्तत्तिरिद्वतिरिद्वत्यशरीरमशरीरोहिप्राणोथयदुचैस्तच्छ
रीरं तस्मात्तदाविराविर्हिशरीरम् ॥ ६ ॥ तद्वाइदंबूहतीसहस्रं संपन्नं तद्यशःसदंद्रःसभूतानामधि
पतिःसयएवमेतमिंद्रंभूतानामधिपतिवेदविस्रसाहेपास्माहोकोत्प्रेतीतिहस्माहमहिदासएतेरे
स्यादौस्थित्वेनचयथार्थरूपत्वात् ॥ उकारादिविकारसहितत्वात्पुष्पफलात्मकश्च ॥ अकारस्यार्थरूपः
सन्नेवचभावांस्तमेवोकारोवक्ति ॥ अतश्चसत्यमोकारः ॥ यमर्थमकारोवक्तितमेववक्तीति ॥ नकारस्त्व
च्छिरस्कत्वान्मूलभूतस्याकारस्यांतेस्थितिरूपत्वादयथास्थितेरसत्यरूपः ॥ तथाप्यकारस्यचैकार्यत्वा
न्मूलभूतश्च ॥ तस्मादकारस्यैद्वृथावागादिकमपिव्याख्यानम् ॥ तस्माद्विजानतःसर्वमपिभागवन्नामैव
॥ ६ ॥ विद्यांतरोपदेशार्थंतद्वाइदंबूहतीसहस्रमितिपुनःपुनःपरामर्शः ॥ तदिदंबूहतीसहस्रंतद्यशस्तस्यना
रायणस्ययशः ॥ यस्यनारायणस्यैतद्यशःसभागवानेवेंद्रनामा ॥ सहियत्पथमतइंद्रोबभूवस्वेच्छयायज्ञ

नामा ॥ तस्मात्तमेववेदाइंद्रशब्देनवदंतिमुख्यतः ॥ इद्विपरमैश्वर्यइतिधातोश्चतस्यैवहिपरमैश्वर्यम् ॥ अन्येषांतुद्वादानातेनदत्तमेवैंद्रत्वंनतुमुख्यतः ॥ अतोविष्णावेंवेंद्रशब्दंप्रयुक्तेश्रुतिः ॥ मत्सिसोमंवरुणंमत्सि मित्रंमत्सींद्रमिंदोपवमानविष्णुमिति ॥ नचेंद्रविष्णुंचेतिपृथगन्वयःक्रियते ॥ तदावरुणादिषुपृथक्पृथङ् मत्सिशब्ददर्शनादत्रापिपृथङ्मत्सिशब्दोदरयेत ॥ नहिसर्वेषांपृथङ्मत्सिशब्ददर्शनेनैकस्यैवान्यथात्वंयुज्यते ॥ नचात्रद्वित्वगमकंचकारादिकंविद्यते ॥ तस्मात्पातर्भंगपूषणब्रह्मणस्पतिमित्याद्यप्येकस्यैवविष्णोर्विशेषणम् ॥ यत्रचैवंभूतेष्वेकत्वेविरोधोदृश्यतेतत्रनैवविरोधेनद्वित्वंभवति ॥ अन्यथैकत्वमेव ॥ योदेवानांमथाएकएवेतिचोक्तम् ॥ बहुरूपत्वाद्वहुवचनंचविष्णोरेवयुज्यते ॥ तस्मान्मुख्यतोविष्णावेंवेंद्रादिशब्दाअन्येषामुपचारतः ॥ मत्सिमहामिंद्रमिंदोमदायेत्यन्येंद्रस्यपृथगुक्तेश्चमत्सींद्रमिंदोपवमानेतिपूर्वो

यःप्रत्येंद्रोभूत्वैषुलोकेपुराजतितदाहुर्नदेनरूपेणामुंलोकमभिसंभवतीइँअथकेनरूपेणं कइंद्रोविष्णुरेवेतिसिद्धम् ॥ महत्त्वंचतस्यादितिपुत्रत्वेऽयजत्वमात्रंनतुसामर्थ्यतः ॥ महपूजायामितिधातोः ॥ पूज्योह्ययजोभवति ॥ आयोविवायसचथायैदेव्यइंद्रायविष्णुःसुकृतेसुकृतरः ॥ वेधाअजिन्वन्निषधस्थआर्यमृतस्थभागेयजमानमाभजदितींद्रस्यपरमैवेंजनकोयज्ञभागादिप्रदाताविष्णुरेवहि श्रूयते ॥ इंद्रश्चयजमानः ॥ तस्मात्तत्प्रसादादवतारायजत्वमेवतस्यमहत्त्वम् ॥ अन्येंद्रोहंहंप्रथमः पिवेयमहंप्रथमःपिवेयमितिवायुनाविवदमानआजौपराजितोवायुंप्रसादयित्वाचतुर्थेवायुनासहग्रहमाप्रा। विष्णुस्तुक्तुंसंचंतमारुतस्यवेधसइतिवायोरपिबिधाताश्रूयते ॥ इधाअधारणपोषणयोरितिधातोर्वि शेषेधारणपोषणकर्ताहिवेधाः ॥ तस्माद्भगवतएवैतद्यशोबृहदुक्थ्यादिकम् ॥ ऋक्सहस्रात्मकंवि

णोर्यशदं द्राभिः स्य हि ॥ इन्द्रो हि प्रथमो विष्णुर्गन्नामा जगत्पतिः ॥ तत्प्रसादादर्थेन्द्रत्वं द्वादशा
 न्ये प्रपेदिरे ॥ पुरंदरस्तेक एव वासुदेव प्रसादतः ॥ द्विवारं भिद्रतामापतस्माद्द्वादशतेपरे ॥ अयजत्वा
 ददित्यांतुर्मेन्द्रो नाम चाभवत् ॥ महाव्रतं कर्म कृत्वा चैव नामा महेन्द्रकः ॥ महत्त्वं मुख्यतो विष्णोर्न
 ह्यन्यस्य कदाचन ॥ एवं यो वेदतं विष्णुं विसृज्य स्तोत्रं धत्ते खिलात् ॥ अस्माह्लोकाद्धरे लोके मेति ना
 स्य त्रसंशयः ॥ इत्याह भगवान्विष्णुर्महिदास्य स्वरूपकः ॥ श्वेतद्वीपादिकात्प्राप्य स दं द्राख्यो हरिः स्वयम् ॥
 महिदासाभिधो भूत्वा लोकेष्वेषु विराजति ॥ तत्र पृच्छंति केचित्तु येष भगवाह् हरिः ॥ महिदासादिरूपेण
 भूमिष्ठोरमते प्रभुः ॥ तदा यदा स्त्रिया विष्णुरमते नित्यसत्सुखः ॥ कया स्त्रियारंति कुर्यान्न ह्यन्यरतिरच्युतः ॥
 लोकमाभवती ईतद्यदेतत्स्त्रियां लोहितं भवत्यग्रे स्तद्रूपं तस्मात्तस्मान्न बीभत्सेताथ यदेतत्पुरुषे
 रेतो भवत्यादित्यस्य तद्रूपं तस्मात्तस्मान्न बीभत्सेत सोऽयमात्मेममात्मानममुष्मा आत्मने संप्रय
 स्त्रीरूपे तत्स्वयं स्वस्मिन्मते सा वितीदृशम् ॥ वाच्यं तत्र च भूमिष्ठरूपेण तु दिवि स्थितम् ॥ स्त्रीरूपं किमसौ ग
 च्छेदय यथेवमत्र च ॥ स्त्रीरूपं पृथिवी संस्थकेन रूपेण संव्रजेत् ॥ न ह्यन्यगम्यो भगवान् स्त्रीरूपो पि जनार्दनः ॥
 इति पृष्टः स्वशिष्यैः समहिदासोऽवदद् हरिः ॥ स्त्रीषु यद्भ्रोहितं लोके तत्राग्निर्यो जनार्दनः ॥ स्त्रीरूपः सोऽग्निना मे
 वज्ज्वलज्ज्वाला समप्रभः ॥ तस्माद्विष्णोः सन्निधानाद्भर्ता भार्या शरीरात् ॥ न बीभत्सेतैव रक्तात्तथा पुरेत
 सि स्थितः ॥ आदित्ये संस्थितो विष्णुरादेरादित्यनामकः ॥ तस्मान्नरे तसो भार्या बीभत्सेत पति स्थितात् ॥
 पुरुषो भगवान्विष्णुरेतसि स्थोऽयमुत्पन्नः ॥ तस्माद्यद्भूमिं विष्णोः स्त्रीरूपं तत्स्वयं हरिः ॥ प्रादुर्भावात्तोदया
 द्विविस्थितपुमात्मनः ॥ सूर्यगस्य तथापुंसो रेतसि स्थस्य चात्मनः ॥ देवीषु यद्भ्रोहितं गं स्त्रीरूपं परमात्मनः ॥

तत्समूर्यगतोविष्णुःपुरेतस्थस्यचात्मनः ॥ दद्याद्भूमिगतस्यैवहूपद्वयमिदंततः ॥ परस्परंसंभवतिविष्णोर्नित्यसुखात्मकम् ॥ प्रादुर्भावस्थितंरूपंयच्चभूमौपुमात्मकम् ॥ विष्णोस्तदपिदेवीषुस्थितःस्त्रीरूपकत्माना ॥ एवमन्योन्यतोविष्णूरतःस्वस्मिन्नचान्यतः ॥ रमयारममाणोपितस्तथैवैवस्त्रियात्मना ॥ रमतेनान्यतःक्वापिरतिर्विष्णोःसुखात्मनः ॥ रमयारमणंतस्माद्रमयारतिपात्रता ॥ नैवास्यारतिदानुत्वंविष्णोर्नित्यन्यतोरतिरित्यादिच ॥ सएवमहिदासइंद्रनामाप्राप्येमंलोकमत्रभूत्वाप्रादुर्भूयमनुष्यदृष्टिगोचरतांप्राप्यैषुलोकेषुराजति ॥ नात्रप्रेत्यशब्दोभरणवाची ॥ किंतुप्रेतांयज्ञस्यशंभुवेत्यादिवत्प्राप्तिवाच्येव ॥ नहिमृतःपुनरेषुलोकेष्वेवराजति ॥ नचयशोमात्रराजनेनस्वस्थराजनंभवति ॥ भिन्नपदार्थत्वात् ॥

च्छत्यसावात्माभुमात्मानमिममस्माआत्मनेसंप्रयच्छतितावन्योन्यमभिसंभवतोनेनाहरूपे

यद्वाएतिचप्रेतिचेतिचेत्यादौप्राप्त्यर्थेपिवेदेषुप्रसिद्धत्वाच्च ॥ लक्ष्मणःप्रेत्यसुषीवंबभौषरामचोदितमित्स्कादे ॥ यदनेनरूपेणामंलोकमभिसंभवति ॥ अनेनमहिदासादिरूपेणामंलोकांदिविष्टस्वरूपम् ॥ लोकायतइतिस्वरूपवाचीलोकशब्दः ॥ आत्मानमेवलोकमुपासीतेतिवत् ॥ यच्छब्दःकिंशब्दार्थे ॥ अनेनरूपेणतद्रूपमभिसंभवतिक्लिप्ता ॥ उभयोरपिपरिहारदर्शनादस्यापिप्रश्रुत्वमवगम्यते ॥ यतश्चोदितिसूर्यइत्यादिवत् ॥ रंगस्तुप्रश्रवणस्यदुर्गवगमत्वंप्रकाशयति ॥ दुर्गमेप्रश्रवणस्येप्रश्रोरंगयुतोभवेदितिशब्दनिर्णये ॥ केनरूपेणमंलोकमाभवति ॥ केनस्वरूपेणभूमिष्ठेनात्मनएवस्त्रीरूपेणविष्णुःसंबध्यते ॥ सोयंमहिदासादिप्रादुर्भावरूपपदंभूमिष्ठस्त्रीरूपंलोहितगर्नंचस्वकीयेमेवरूपमभूमैदिविष्टायस्वरूपरूपपायप्रयच्छतिदेवरेतःस्थितायचा॥ देवीलोहितस्थितामात्मनःस्त्रीरूपमहिदासादिरूपेभ्योमानुषरेतःस्थितरूपेभ्य

श्रद्धिविष्टैश्च विष्णवादिस्वरूपैः प्रयच्छति च ॥ तानि भूमिष्ठत्वेन दिविष्ठत्वेन द्विविधत्वात्तावित्युच्यन्ते ॥ अत्रै
स्तद्वृत्तमग्निनाशो विष्णोः प्रतिभातस्तन्निधानात् ॥ एवमादित्यनाशो विष्णोः ॥ नक्षत्रादिरस्वरूपमेव लोहिता
दि ॥ नच लौकिकस्त्रीपुरुषसंबन्धमात्रमत्रोच्यते ॥ अप्रस्तुतत्वात्तस्य ॥ भगवानेव ह्यत्र प्रस्तुतः ॥ असावात्मे
त्यात्मशब्दाच्च भगवानेवेति ज्ञायते ॥ आत्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यते ॥ गुणपूर्थ्यभिधायी सना
न्यस्य गुणपूर्णता ॥ अमुख्यात्मान एवातो ब्रह्माद्याः सर्व एव हीत्यादि च ब्रह्माहं ॥ यदक्षरं पंचविधं समेति ॥
सत्यस्य सत्यमनुयत्र युज्यत इत्यादि नोक्तार्थविषयो दाहृतैः श्लोकैरपि भगवत एव पंचविधस्य स्त्रीरूपस्य महिदासादि पंचपुरुषाणां च प्रस्तु
तत्वात् ॥ गायत्र्युष्णिग्वृहतीत्यादिना भगवत एव पंचविधस्य स्त्रीरूपस्य महिदासादि पंचपुरुषाणां च प्रस्तु

णामुल्लोकमभिसंभवत्यमुना रूपेण मल्लोकमाभवति ॥ ७ ॥ तत्रैतैश्श्लोकाः यदक्षरं पंचविधं स
मेति युजो युक्ता अभियत्संवहंति । सत्यस्य सत्यमनुयत्र युज्यते तत्र देवाः सर्व एकं भवंति ॥ यदक्ष
तत्वाच्च ॥ ७ ॥ यन्नारायणादिरूपेण पंचविधमक्षरं परं ब्रह्मतत्त्वस्मिन्नेव स्त्रीपुरुषेण समेति ॥ स्त्रीपुरुषेण
युजो देवा अश्वरूपेण रथे युक्ताः संतो यन्नारायणाख्यं परं ब्रह्माभिसंवहंति ॥ तदेतत्सत्यस्य सत्यं नारायणाख्यं
ब्रह्म यत्रानुयुज्यते यस्मिन्स्वरूप एव स्त्रीपुरुषेण युज्यते ॥ तत्र तस्मिन्नेव परे ब्रह्मणि नारायणाख्ये सर्वदेवा ए
की भवन्ति युक्ताः संतो मिलिता भवन्ति ॥ नायमेकी भावो नाम स्वरूपैक्यम् ॥ कित्वेकस्थाने वा सोऽत्यनुकूल
लचिन्ता च ॥ एकी भूय नृणाः सर्वे वदतुः पाण्डवंशरैः ॥ एकी भूता तु सासेना पाण्डवानभ्यवर्तन्तेत्यादिवत् ॥ न
चैकी भावशब्दः स्वरूपैकत्वविषये प्रयुज्यमानः कुत्रचिद्दृष्टः ॥ एकः पुरुषोऽपि यदा द्विधा भूत्वा एकी भवतीत्यु
च्यते तदापि स्थानैक्यमेव ॥ स्वरूपैक्यस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् ॥ नचाज्ञात एकत्वे पुनर्ज्ञाति ऐक्यं प्राप्त इ

तिप्रयोगोद्देश्यते ॥ किंतुज्ञातइत्येवप्रयुज्यते ॥ तस्माद्भावसहितएकशब्देनस्वरूपवाची ॥ नहिपूर्
 र्वाभिनस्यपश्चात्स्वरूपैक्यंभवतिकिंतुसंसर्गएवभवति ॥ तस्मादत्रापिसंसर्गएवविवक्षितः ॥ यदक्षरं
 पंचविधंसेतीत्युक्तस्यसत्यसत्यमनुयत्रयुज्यतइतिपरामर्शकत्वात्त्रदेवाःसर्वएकंभवन्तीत्युच्यतेत
 स्मान्पुनरुक्तिः ॥ यस्मादक्षरान्नारायणाख्यात्सस्वयमेवभगवान्प्रादुर्भाविरूपीस्त्रीपुरुषेणयुक्तआगच्छ
 ति ॥ तात्पर्यार्थतस्यैवार्थस्यपुनरभ्यासः ॥ वियूयविचार्यनामायत्तान्येवनामार्थभूतान्येवविणोर्माहा
 स्यादीन्यन्वविदन् ॥ ततश्चाधिकंसमत्प्यन् ॥ शूतेपरिपेकसतिज्ञाने ॥ यस्मिन्विणौनामानिज्ञात्वात
 रादक्षरमेतियुक्तंयुज्योयुक्ताअभियत्संवहंति । सत्यस्यसत्यमनुयत्रयुज्यतेतत्रदेवाःसर्वएकं
 भवंति ॥ यद्वाचओभितियच्चनेतियच्चास्याःकूरंयदुचोल्बणिष्णु । तद्वियूयाकवयोऽन्वविद
 न्नामायत्तासमत्प्यन्वृतेधि ॥ यस्मिन्नामासमत्प्यन्वृतेधितत्रदेवाःसर्वयुज्योभवन्ति । तेन
 पाप्मानमपहत्यब्रह्मणास्वर्गलोकमप्येतिविद्वान् ॥ नैनंवाचास्त्रियंब्रुवन्नैनमस्त्रीपुमान्ब्रुवन्पु
 स्मिन्ज्ञानेपरिपेकसमत्प्यन्तस्मिन्नेवेदेवाःसर्वयुज्योभवन्तीत्यवधारणार्थपुनर्वचनम् ॥ सर्वयुज्योभवन्तिमनो
 वाक्कर्मभिस्तत्रैवयुक्ताभवन्ति ॥ अर्थतःकठिनंकूरमुल्बणंश्रवणाप्रियमितिशब्दनिर्णये ॥ अस्त्रीपुमान्ब्रुवन्
 अस्त्रीपुमांसंब्रुवन् सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात् ॥ स्वातंत्र्येविक्रान्तिल्ययइतिच ॥ स्वतंत्रोहिभगवान्तत्प्रेरितएव
 तंवदतीत्यभिप्रायः ॥ वदन्वदतिवदन्नेववदति ॥ वदन्नेवनवदति ॥ भवत्येवहिभगवान्स्त्रीरूपःपुरुषश्च ॥
 तस्माद्वादत्येव ॥ अप्रसिद्धत्वान्नवदतिच ॥ स्त्रीरूपश्चैवपुरुषोयस्मान्नारायणःस्थितः ॥ पुमान्स्त्रीचेतिवा
 च्योतौवैलक्षण्यान्यचोच्यते ॥ विणोर्नपुंसकारौनैवास्तिक्वचनप्रभोः ॥ तथाप्यरागाकृतत्वात्तच्छब्दे

रपिकथ्यतइतिगारुडे ॥ नारायणादिरूपेणपंचधैवहरिःस्थितः ॥ तन्नाममिश्रस्त्रीरूपैःसमेतिस्वैःसकेशवः ॥
यत्स्यद्वनंवहंयेतेदेवाभार्यासमन्विताः ॥ अधिदैवतथाध्यात्मेजीवेहात्मकंरथम् ॥ ससूर्यःसूर्यभार्याचच
क्षुर्द्वयसमाश्रितौ ॥ बहतोश्वात्मकौदेहंनारायणरथात्मकम् ॥ सोमश्चरुहिणीचैवदक्षवामश्रुतिस्थितौ ॥
उभयोःपक्षयोःस्थित्वाबहतोश्वात्मकौतयोः ॥ उद्धरणार्थमेतेषामुमावाचिसमास्थिता ॥ नागकारैवर
श्मित्वमगमैद्वेषणैरथे ॥ मनःस्थितःशिवश्चात्रमनोनामामहाबलः ॥ अभवत्सारथिर्विष्णोर्विष्णुर्वायुश्च
तंरथम् ॥ प्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्राणाल्यावधितिष्ठतः ॥ तावेवचाश्विनमानोनौहयास्यौजगदीश्वरावित्यादि
गारुडे ॥ तस्योपनिषत्सत्यस्यमितिप्राणवैसत्येतेषामेषसत्यमितिचश्रुतिः ॥ सर्वसाधुगुणत्वात्तुवायुःस
त्यइतीर्येते ॥ तस्यापिसत्यतादातासाधुपूर्णगुणोहरिः ॥ सत्यस्यसत्यएतस्मात्स्त्रीपुरुषःसकेशवः ॥ यस्मि
न्स्वात्मनियुक्तःसरमतेस्त्रीपुमात्मना ॥ मुनिगंधर्वपित्रार्थैर्नतप्राप्यकथंचन ॥ आमुर्वतिसुराःसर्वैतद्रूपंजा
ज्वलत्सदा ॥ अर्धनारीपुमाकारंतस्यवामस्थितानिच ॥ स्त्रीरूपाणितुसर्वाणिविष्णोरत्यद्भुतानिच ॥
विष्णोर्यानिपुंरूपाण्यास्थितान्यस्यदक्षिणे ॥ तान्यस्यैवतुप्राणिषुज्यंतेत्रपरस्परम् ॥ एषनारायणोदे
वोऽर्धनारीपुमात्मकः ॥ सर्वदेवास्सभार्याश्चतंप्राप्यपुरुषोत्तमम् ॥ एकीभावंस्वभार्याभिरर्धनारीपुमात्म
ना ॥ प्राप्यैवोपासनेविष्णुमुक्ताःसंसारसागरात् ॥ मोदंतेचरमंतेचविभागंचेच्छयामुयुः ॥ बहुधाच
भवंत्येतेस्त्रीपुमात्मपृथक्कतः ॥ प्रसादाद्वासुदेवस्यभागःस्त्रीपुंस्वरूपिणः ॥ तैर्नैवनियतानित्यंतद्वशास्तप्य
रायणाः ॥ रमंतेनान्यगम्योसौदेशोविष्णोःपरात्मनः ॥ स्त्रीपुरुषेणयुक्तंतद्विष्णवाख्यंपरमक्षरम् ॥ अक्ष
रादेवपरमात्सुोनारायणाभिधात् ॥ आगच्छंतितैचेदेवाभार्यासमन्विताः ॥ बहंत्यश्वादिरूपेणरथस्थं

परमं वपुः ॥ तस्मै वै देवैः प्राप्यं च नान्यैः कथमपि क्वचित् ॥ मितादिपञ्चरूपं यद्वाक्यं लोके अवाश्रुतौ ॥ नारायणस्य नामैतदिति जानन्ति देवताः ॥ मनोवाक्कर्मभिस्तस्माद्योगमाप्स्यन्ति तत्र ते ॥ सर्वशब्दान्दहरोनेतुं कस्य देवाच्चेते बलम् ॥ बाध्वन्तास्तारतम्येन विष्णुना मार्ये वेदिनः ॥ सम्यग्वेत्तामारुतो व्रतस्मान्मुक्तेभ्य एव च ॥ सुरेभ्यो धिक्मानन्दं नित्यं भुङ्क्ते हरं न्वित्याद्यर्थनारी नारायणतंत्रे ॥ एवं सर्वशब्दाभगवद्वाचका इत्युक्त्वा आकारो विशेषतो नारायणवाचक इत्याह ॥ अइति ब्रह्मेति ॥ इति शब्दो भिधानेति यत्र वैशेषिकं हितम् ॥ नामस्यादिति मेसाक्षान्निर्णयः समुदाहृत इति शब्दनिर्णयेतत्रागतमहमिति ॥ यस्या इदं ययं शब्दः प्रस्तुतस्या आबं विरोधिनमन्यं च वदति तस्मात्प्रायश्चित्वाज्जीवजडात्मकस्य जगत एवानुक्तावपि प्रस्तुतरूपत्वात्तदन्यस्तद्विरोधीतत्र दृश्यमानदोषवर्जितश्चाकारशब्दार्थ इति सिध्यति ॥ मनसि प्रस्तुतत्वादवचनेपि प्रस्तुतमेवेदं

मांसं ननु वच्चेनं वदन्वदति कश्चन ॥ अइति ब्रह्मतत्रागतमहमिति तद्वा इदं ब्रह्मतीसहस्रं संपञ्चतस्य सर्वम् ॥ दृष्टसंबन्धित्वाददृष्टं सर्वमपि प्रस्तुतं भवति ॥ भगवांस्त्वइति पृथग्विवक्षितत्वादेव न प्रस्तुतसमुदाये ॥ न च शून्यस्याशब्दार्थता ॥ शून्यांगीकारे ह्यकारस्याभावतात्थ्य एक एवार्थ इति सिद्ध्यति ॥ विष्णो रंगीकारे स्वभावतान्यताविरोधेति तत्र योऽप्यर्थः सम्यगेव सिध्यति ॥ तस्मादकारस्य भगवानेव मुख्यार्थो न शून्यम् ॥ एकदेशार्थत्वात् ॥ तस्मादमुख्यार्थत्वादप्ययुक्तेनैवाकारेणाभाव इति तदुच्यते न त्वदस्यैव केनचित्क्वचित् ॥ न च तथा प्रयोगोऽस्ति ॥ तस्मात्पारंत्र्याल्पगुणत्वादिसर्वस्वभावविरुद्धस्वभावस्वतंत्रं पूर्णगुणं सर्वजीवजेभ्यो न्यदज्ञानदुःखाल्पत्वपारंत्र्योऽप्यतिनाशादिसर्वदोषविवर्जितं ब्रह्मैवाशब्दार्थः ॥ पूर्णं हि ब्रह्मशब्दस्यार्थः ॥ न च दोषयुक्तस्य पूर्णता ॥ न च जीवजहाद्यपूर्णवस्वभिन्नस्य पूर्णत्वं भवति ॥ त

स्मादकारशब्दार्थएवब्रह्मशब्दार्थः ॥ तदेतदुक्तमःइतिब्रह्मेति ॥ अःइतिपृथक्केनवचनंतत्सममधिकंवाकि
मपिनास्तीतिदर्शयितुम् ॥ विदृतावपिसर्गःस्यात्संहितायांचयत्रहि ॥ समानोत्तमहीनत्वमुच्यतेवस्तुनोज
सेतिशब्दनिर्णये ॥ अःइतिब्रह्मपूर्णवस्तूच्यते ॥ तत्रागतमहमिति ॥ तत्राकारस्यपूर्णवाचित्वेऽहमेवसोकार
वाच्यइत्याहमहिदासरूपोभगवान्मारायणः ॥ अहमेकएवपरिपूर्णः ॥ अन्येषां सर्वेषांमदधीनत्वादल्पत्वा
दिति ॥ मुक्तेभ्यःप्रलयेलीनेभ्यश्चसर्ववस्तुभ्यःसदाविभिन्नएव भवानितिदर्शयितुंचअःइतिपृथग्बचनमात
च्चोक्तंवाक्यनिर्णये॥मुक्ताअपिनविष्णुत्वंयांतितत्समतमपि ॥ आधिक्यंकुतएवस्यान्मुक्तानांमुक्तिदातृ
तः॥कुतएवप्रलीनानांप्रलयेतुतदालमता ॥ ब्रह्मशर्वैर्द्रपूर्वाणांमुक्तावपिनविष्णुता॥यदातदातुसंसारेकतद्रूपत्व
मिष्यते ॥ अन्योसौसर्वतोविष्णुःस्वातंत्र्याद्गुणपूर्तितः ॥ सर्ववस्तुस्वभावस्यविरुद्धोरुस्यभावकः ॥ पारतं
त्र्याल्पताज्ञानजनिनाशादिवर्जितः ॥ अकारेणततोविष्णुःसंहितायांपदामना ॥ बहुचोपनिषदोक्तस्ते
नैवपरमात्मना ॥ महिदासावतरेणसोहमेवंविधस्त्विति ॥ मत्तोऽन्योनहिपूर्णोस्ति यतोकारश्चपूर्णताम् ॥
वक्तितस्मादकारोयंमामेववदतिस्फुटम् ॥ नाभाववाच्यकारःस्यादर्थत्रययुतोयतः ॥ एकार्थात्माश्रमा
वःस्यान्निषेधैकस्वरूपतः ॥ अन्यताचनिषेधश्चविरुद्धत्वमितित्रयः ॥ अकारार्थाश्रभावस्तुनिषेधैकस्व
रूपतः ॥ एकदेशेस्वरूपत्वान्नाकारेणैवभण्यते ॥ किंत्वभावइतित्वेवतेनाकारोदितोहरिरिति ॥ नचनि
षेधस्वरूपेविरुद्धताचान्यताचास्तीत्येतावतापूर्णार्थताभवति ॥ तदार्थत्रयकल्पनस्यैवैथर्यात् ॥ उक्तं
हिशब्दनिर्णये ॥ विरुद्धतानिषेधान्यभावयुक्तेहिकेवलः ॥ अकारोवर्ततेतेषामेकार्थात्मन्यभावके ॥
वर्ततेभावइत्येवतत्त्वइत्येकैवलइति ॥ तस्मान्मारायणएवाकारवाच्यइतिसिद्धम् ॥ यतोकारःसदावि

ण्णोर्वाचकत्वेन संस्थितः ॥ तस्माद्दूर्णत्रयात्मायं प्रणवोऽपि त्रयात्मकम् ॥ हरिमेव सदावक्ति नैवान्यं कंच
 न क्वचित् ॥ स्रष्टिकर्ता ब्रह्मनामा योऽसृजच्च तुराननम् ॥ अंतर्यामी विरंचस्य सोकार्थो जनार्दनः ॥ वैकुण्ठ
 लोक आस्ते स द्वितीयवपुषा हरिः ॥ उकारवाच्यः स विभुर्वसिंहो रुद्रनामकः ॥ रौद्रत्वात् स शिवस्याऽपि स्र
 ष्टासंहारकारकः ॥ अंतर्यामी शिवस्यापि मकारार्थः प्रकीर्तितः ॥ एवं त्रियात्मकं विष्णुं प्रणवोऽयं त्रियात्म
 कः ॥ एवं पृथग्विवाच्ये ब्रह्मं त्रयं निरुद्धकम् ॥ प्रथुम्राद्यान्नादपूर्वाः सर्वान् नारायणात्मकान् ॥ पद्मनाभा
 दिका एव मूर्ती नारायणोत्तराः ॥ प्रणवोऽयं वदत्यद्यैतस्मान् नान्या अभिधाय कइति तत्त्वसारे ॥ षट्त्रिंशति सह
 स्राणि बृहत्पुत्राण्युक्थार्णगानि तु ॥ स्त्रीरूपाणि हरेस्तावदङ्गामप्यभिमानिषु ॥ सूर्यरूपेषु रूपाणि पुमाकाराणि
 सर्वशः ॥ एतैः पुरुषैर्गैरूपैर्बृहत्पुत्राण्युक्थव्यवस्थितैः ॥ कदाचिद्भगवान्विष्णुः पुमाकाराणि तानि च ॥ कृत्वा सू
 र्यगतान्येव स्त्रीरूपाणि विधाय च ॥ तान्यामोति च पुंरूपैस्तैरेवाक्षरगानि च ॥ स्त्रीरूपाणि जगन्नाथः प्रामो
 त्यात्मेच्छया प्रभुः ॥ पुंरूपप्रमदारूपस्वरूपैरमतेस्वयम् ॥ एकीकृत्य च तान्येव द्विरूपैरमते तथा ॥ स एव र
 मते मायां स्थितात्मस्त्रीतनौ हरिः ॥ प्राणस्योत्पत्तिकामः स न्यनेच्छामारनामक इत्यर्धनारी नारायणतंत्रे ॥
 वायोरुत्पत्तिकामो मायां रमायां रमत इत्यनकाममारः ॥ जीवस्थितेनाक्षरेणाक्षरनाम्ना स्वरूपेण जीवाख्य
 सूर्यस्थितमहराख्यं स्वरूपमामोति तेन चाक्षराख्यं स्वरूपमामोति ॥ यदक्षरादक्षरमेतियुक्तमित्यस्य व्या
 ख्यानरूपत्वाच्चैतदवसीयते ॥ पुमांसं स्त्रियं च वदन्नेव न वदतीत्युक्तत्वादुभयात्मकरूपं प्रतीयते ॥ अस्त्रीपुमा
 निति ब्रुवन्नपि न वदतीत्युक्तत्वाच्च स्त्रीत्वं पुंस्त्वं च प्रतीयते विष्णोः ॥ न च न पुंसकरूपं भगवतः कुत्रचिदुक्तम् ॥
 प्रसिद्धमेव च रूपद्वयम् ॥ अतो न पुंसके वदन्नपि न वदतीति न तद्वदनुषज्यते ॥ न पुंसकरूपे प्रमाणाभावादेव ॥

लौकिकस्त्रीषु विलक्षणत्वादस्त्रीषु मानित्यपि वदन्ति भवति ॥ स्त्रीषु रूपद्वयं विष्णोर्न वृतीयं कथंचन ॥ साक्षान्पुंसकस्तस्मान्मुक्तिभागी न तु कचिदिति ब्रह्मांडे ॥ न च रक्षदतिनपुंसकशब्दमात्रेण रावणादयो नपुंसका भवन्ति ॥ भवतीति पदाभावादन काममारदति भगवन्मयैवेति ज्ञायते ॥ ऋषज्ज्ञान इति शस्माद्धातोः सर्वज्ञ एकराट् ॥ वेदद्रष्टा परम ऋषिर्हयास्यः पुरुषोत्तमः ॥ मंत्राणां प्रथमो द्रष्टा सर्वेषां यत एव तु ॥ ऋषिणोक्तमिति प्राहुर्मन्त्रोक्तं ब्राह्मणान्यतः ॥ तत्प्रसादाद्धितपसापश्चान्मंत्रान्प्रपेदिरे ॥ ब्रह्माद्या ब्राह्मणं पश्चात्तैर्दृष्टमृषिभिः पृथक् ॥ मंत्राश्चोपनिषच्चैव नाकृत्वामु महत्तपः ॥ प्रथमतस्तद्व्यास्येन दृष्टे केन चिदीक्ष्यते ॥ विनापृथक्कपोदश्येद्ब्राह्मणं मुनिभिर्यतः ॥ मंत्राश्चोपनिषच्चैव ब्राह्मणा दुत्तमास्ततः ॥ तत्राप्युपनिषच्छ्लेषायुक्ताव

वा एतस्य बृहती सहस्रस्य संपन्नस्य षट्त्रिंशतमक्षराणां सहस्राणि भवन्ति तावन्ति पुरुषायुषो ह्वांसहस्राणि भवन्ति जीवाक्षरेण जीवाहरामो निजीवाह्वाजीवाक्षरमित्यन काममारोथदेवश्च स्तस्य स्थाधिगम्यत इत्यादि प्रमाणविवेके ॥ तेन रथेनाध्यात्मशरीराख्येनाधिदैव रथरूपेण ॥ ऋभव इत्यत्र देवानां साधारणं नाम ॥ आदित्यावसवोरुद्रा विश्वे ऋभव इत्यपि ॥ सर्वदेवसमाख्या च द्वादशाष्टादिकेऽवपीति शब्दनिर्णये ॥ निर्भितोदैवतैः सर्वैर्विष्णुना वायुना सह ॥ अधिष्ठितो रथो दिव्यः सोऽध्यात्मं देहनामकः ॥ सम्यग्योगो यदा तस्य मनोवाक्कर्मभिर्भवेत् ॥ देहाख्यस्य रथस्यैव तदानारायणात्मजोः ॥ विविधं वासवत्वात्तु विवस्वन्नामकाच्छ्रुमम् ॥ संसारवारकं ज्ञानं दिवोऽदुहितुनामकम् ॥ विष्णुतत्त्वापरोक्षाख्यमहनी द्विचशोभने ॥ ज्ञानावस्थामुत्तमवस्थेयुभे एवाहनीपरे ॥ जायंते देवतास्त्वेषां भारती वायुरेव च ॥ जीवन्मुक्तेऽश्वमुक्तेऽश्वदा तारूपद्वयी प्रभुः ॥ सर्वस्त्रीणामुत्तमत्वाद्व्योर्नामा श्रीरुदाहृता ॥ दुहितारस्या भारती तु नित्यो हेयस्वरूपतः ॥

अहरित्युच्येतेवायुज्ञानात्मत्वात्तथैवच ॥ अधिदैवैरथेप्येतेविष्णोर्लक्ष्म्यांप्रजङ्गिरे ॥ रथेनतेनदेवेशोवि
ष्णवायुजगत्पती ॥ आयातमितिहवैतौप्रार्थयेद्यज्ञकर्मणि ॥ अन्यथाप्यथयेदेतौज्ञानेच्छुःपुरुषःसदा ॥
जपेन्मन्त्रद्वयंनित्यमातेननिमिषस्तथा ॥ रक्षणंवांसमीपेरस्यान्ममेत्यध्यात्ममेवच ॥ हयास्यत्वाच्चाश्विनौ
तावित्याहपरमाश्रुतिः ॥ ऐन्द्राग्नेयादिकाश्चैवंसर्वेमन्त्राहरिंपरमावदंतिमुख्यतो नान्यंसर्वनामानमच्युतम् ॥
अथवावायुदेवस्थंपृथक्स्थं चकेशवम् ॥ मन्त्रोद्विचनोवक्तितथाबहुवचस्वपीत्याद्यैरेयसंहिताया
म् ॥ सुखंददतइतिसुदिने ॥ विवस्वतोविष्णोःसकाशाद्विबोदुहिताअहनीचजायंते ॥ अहनीइति
द्विवचनेनद्वित्वेसिद्धेप्युभेइतिवचनमध्यात्माधैदेवतयोरुभयोरपिवचनार्थम् ॥ नचसूर्यरथोत्रवर्ण्य
ते ॥ नचाहोरात्रेअहनीइत्युच्येते ॥ सूर्यस्याश्विनामाभावात् ॥ सप्ताश्वत्वाच्चतद्रथस्य ॥ च

वागुद्धिःश्रोत्रेपक्षसीचक्षुषीयुक्तेमनःसंप्रहीतातदयंप्राणोधिनिष्ठतितदुक्तमृषिणाऽऽतेनयानं
तुरश्वत्वंचात्रोच्यते ॥ श्रोत्रेपक्षसीचक्षुषीयुक्तेइत्यध्यात्मसंबंधाच्च ॥ नचरात्रौसुदिनमितिप्रयोगोदृष्टः ॥
असुदिनस्यापिततएवजानत्वाद्यर्थविशेषणताचा॥अस्मिन्वक्षेतुलौकिकाहव्यावृत्त्यर्थसुदिनेइतियुज्यते ॥
जीवन्मुक्तिश्चमुक्तिश्चहिमुख्येसुदिने ॥ सयआत्मानमेवलोकमुपास्तेनहास्यकर्मक्षीयतेऽस्माद्धोवात्मनो
यद्यत्कामयतेतत्तत्सजतइतिज्ञानावस्थायामुक्तौभोगबाहुल्यकारणत्वात्सापिमुक्तिवत्सुदिनम् ॥ नहिमु
क्तावाधिक्यार्जनमस्ति ॥ नहीयेतेयत्रगत्वायत्रगतवानवर्धतइतिवचनात् ॥ अतोज्ञानोत्पत्तिसमनंतरमे
वमुक्तौनपुनरर्जनमस्तीतिकिंचित्कालंज्ञानित्वेनावस्थानमपिसुदिनमेव ॥ ज्ञानात्पूर्वतुपतनसंशयादेवन
सुदिनम् ॥ नचाश्विरथोवर्ण्यते ॥ नद्याश्विरथयोगादहनीजायेते ॥ एकरासभयुक्तोहितद्रथः ॥ तद्रासभो

नासत्यासहस्रमिति वचनात् ॥ न च विवस्वच्छब्दोऽश्विनोर्विद्यते ॥ यो देवानां नामधा एक एवेति विष्णोः सर्व
नामानि प्रसिद्धानि च ॥ युजोयुक्ता अभियत्सं वहंतीत्यादिना तस्यैव प्रस्तावाच्च ॥ अतो विष्णुरेव मुख्यतः स
र्वनामोक्त इति सिद्धम् ॥ ८ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महेश्वरयोपनिषद्भाष्ये द्वि
तीयप्रघट्टके तृतीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ३ ॥

ॐ ॥ एको नारायणस्त्वासीत्यलये रमया सह ॥ नित्याततगुणत्वात्स आत्मेति श्रुतिषूहितः ॥ इदं सर्वमपेक्षया

मनसोजवीयसानि मिषश्चिज्जवीयसेति जवीयसेति ॥ ८ ॥ इत्येतरे योपनिषत्सु द्वितीयाख्य
केतृतीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ३ ॥

हरिः ॐ ॥ आत्मा बाह्यदेवमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंच न मिषत्स ईक्षत लोकां नृसृजा इति स इ
मौल्लोकानमृजतां भोमरीचीर्मरमापोदौ भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठांतरिक्षं मरीचयः पृथिवीमरोया

सौकालो गुणतस्तथा ॥ अग्न्येव स मस्तेभ्यस्तद्वशत्वाद्द्रमापिसा ॥ विद्यमाना पिनाग्रस्थानुगुणैरूहानततो
यतः ॥ न ब्रह्मान शिवश्चासीन्नैवान्यच्च मिषत्कचित् ॥ सुमास्तत्र यतो जीवाः सर्वे ब्रह्म शिवादिकाः ॥ असु
प्ता श्रीश्च मुक्ताश्च स्वतंत्रोन्मेषवर्जनात् ॥ अनुन्मेष एवेति स्वतंत्रोन्मेष एकराट् ॥ नारायणो न चान्योस्ति
पूर्णोन्मीलदुर्गात्मकः ॥ पराधीनैर्न विज्ञेनं मुंजन् विहिमिक्षुकः ॥ विज्ज्वानिति नैवोक्तस्तथा श्रीमृत्किं

गाअपि ॥ विषंतोप्यन्यतंत्रत्वान्नविषंतःकथंचन ॥ सर्वदाप्येकएवायंस्वतंत्रोनापरःकचिन् ॥ का
लाग्र्यत्वंवक्तुमस्यप्रत्ययेस्थितिरुच्यते ॥ सएच्छद्गगवान्विष्णुःस्रष्टुंलोकामिमानिनः ॥ लोकाभिधा
नवद्देवाजडलोकांश्चशाश्वतः ॥ सलोकेभ्यःपूर्वतननराख्यान्महदादिकान् ॥ ब्रह्मशर्वादिकान्सूद्वा
जैस्सहजनार्दनः ॥ दिवमाकाशमूर्वीचससृजेयद्विसप्तकान् ॥ इतिसृष्ट्वासलोकांस्तुपुनस्तानेवलोक
पान् ॥ अंडांतःस्रष्टुमैच्छच्चेतेषांपूज्यावसिद्धये ॥ अन्नामेकैभ्यस्तेभ्यःसपूर्वसृष्टेभ्यएवतु ॥ सर्वजीवा

अधस्तात्ताआपःसईक्षतेमेनुलोकालोकपालान्सृजाइतिसोऽवपुरुषंसमुद्भृत्यामूच्छयत्त
मभ्यतपत्तस्यामितसस्यमुखंनिरभिद्यतयथांडंमुखाद्वागवाचोअग्निनीसिकेनिरभिद्येतांनासि
काम्यांप्राणःप्राणाद्वायुराक्षणीनिरभिद्येतामक्षीभ्यांचक्षुश्चक्षुषआदित्यःकर्णौनिरभिद्येतांका

धिकवात्तुब्रह्माणंपुरुषाभिधम् ॥ अंशेनोद्भृत्यरुद्राद्यैःसहचैनमयोजयत् ॥ तथैवाचेतनानांचभागानुद्भू
त्यपिडवत्॥चेतनाचेतनंराशिमैकस्थंविदधेप्रभुः॥पुनरेच्छज्जगन्नाथस्तस्यांगोत्पत्तिमच्युतः॥ अंडवन्मुख
मस्यासीत्यथमंतुशिरोभिधम्॥ अन्नमास्यंपुनस्तस्यविष्णोरेवेच्छयाप्रभोः॥ तत्रवाङ्मनामकरूपंवह्नेरासी
त्पुरातनम् ॥तस्यैवाथद्वितीयंचयदग्निरितिगीयते ॥ तथैवनासिकातोभून्मुख्यवायोःसुतोमरुत् ॥ प्राणोवा
युरितिद्वेधाचक्षुषोभून्तथारविः ॥ द्विरूपएवकर्णाभ्यामिन्द्रमार्ग्यवित्तपाः ॥ दिग्देवताद्विरूपेणबभूवुः

सर्वएवच ॥ हृदयाद्रूढानंतशिवचंद्राः पृथक्पृथक् ॥ मनोबुद्ध्यभिमानाश्चतन्नामानश्चजिह्वे ॥ त्वच
श्चरोमनानोवक्ष्यमानानएवच ॥ द्विविधाः पारिजाताद्याबभूवुर्ब्रह्मदेहतः ॥ हस्ताभ्यां द्विविधः शक्रः पद्भ्यां
तत्सूनुवच ॥ यज्ञस्त्वजनिपायोश्चयमोर्निर्ऋतिरेवच ॥ रेतोऽध्यामाद्विरूपस्तु शिवएवच गुह्यतः ॥ अपानो
मृत्युरिति च मुख्यो नाभेस्तु मारुतः ॥ १ ॥ एवंरूपद्वयेनापिस्तुवंतो विष्णुमव्ययम् ॥ दिव्यांबराः कुंडलिनः

र्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्विशस्त्वद्विरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्यओषधिवनस्पतयो हृदयं निर
भिद्यत हृदयान् मनो मनसश्चंद्रमानाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान् मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत
शिश्नोऽत्रे तोरेतस आपः ॥ १ ॥ ता एता देवताः सृष्ट्वा अस्मिन्महत्तत्त्वं विप्रापतंस्तमशनापि पासा
भ्यामन्ववार्जत्ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहियस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ताभ्योगामा
नयत्ता अब्रुवन् नैव नोयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन् नैव नोयमलमिति ताभ्यः पुरुषमान
यत्ता अब्रुवन् सुकृतं वतेति पुरुषोवावसुकृतांता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेत्यग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्रा
विशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशद्वादित्यश्वक्षुर्भूत्वा क्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्रा

प्राविशन्नुदकार्णवम् ॥ तदाशनापि पासाख्यं द्विरूपं मारुतं पुनः ॥ तस्मिन् देवसमूहे तु विष्णुः प्रावेशयत्प्रभुः ॥
ते ब्रुवन् देहि नो वासं यत्र चान्नमदामहे ॥ गोरूपमेभ्यो ब्रह्माणंदो नारायणः प्रभुः ॥ तत्र प्रविश्य ते देवानालमि
त्यब्रुवन् पुनः ॥ अथ्वरूपं विरिचं च पुनरेवावदत्प्रभुः ॥ तद्वृषेऽपि प्रविश्यैव नालमित्यब्रुवन् पुनः ॥ पूर्वसृष्टं पु

माकारं ब्रह्मणो दासु नर्हरिः ॥ तत्तद्वैवालयमित्युचुर्विशतेति सचाब्रवीत् ॥ विविशुश्चयथोपन्नाः सर्वदेवाश्च
तुर्मुखम् ॥ अशनापिपासामानीतुद्विरूपोमारुतोवदत् ॥ कुर्वाज्ञामावयोश्चैवयथात्वच्छासनानुगौ ॥ नि
त्यं भवावेति हरिः सर्वत्र प्रविशेत्यमुम् ॥ आहतस्माद्देवतानां सर्वासां भागभुङ्क्मरुत् ॥ एकएव प्राणनामाना
न्निस्थोपि स एवतु ॥ अशनापिपासापानश्च मृत्युश्चेति चतुर्विधः ॥ एकएव महाचायुः सर्वदेवेषु संस्थितः
॥ २ ॥ पुनरैच्छत्केशवो सावन्मभ्यः सृजादिति ॥ अबाध्यादेवताः पूर्वसृष्टा ब्रह्मादिकाः पुनः ॥ ददर्श सुवि

विशन् शोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चंद्रमामनो भूत्वा हृदयं प्राविशन् मृत्युरपा नो
भूत्वानामिं प्राविशदापोरेतो भूत्वा शिश्रं प्राविशंस्तमशनापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानी
हीति ते अब्रवीदेतास्वेव वान्देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति तस्माद्यस्यैकस्यैव च देव
तायै हविर्गृह्यते भागिन्येव वास्यामशनापिपासे भवतः ॥ २ ॥ स ईक्षते मे नु लोकाश्च लोकपालाश्चा
न्मभ्यः सृजादिति सोपोभ्यतपत्ताभ्योभिनसाभ्योमूर्तिरजायत यवैसामूर्तिरजायतान्नवैतत्त

शालाभ्यानेत्राभ्यां पुष्करैश्क्षणः ॥ तद्वर्शनात्तद्विच्छातस्तासां दिहो भवत्पृथक् ॥ सर्वासामपि दिहैकदेशे
भ्योमिलितं शुभम् ॥ सर्वैरधिष्ठितं चैव विरंचेन विशेषतः ॥ दिव्यावयवसंपन्नमेकमेव सुलोचनम् ॥ भोग्यभो
क्तात्मनानास्ति तस्य दुःखं कथंचन ॥ ते हि देवाः स्वयं भोग्याः स्वयं भोक्ता एव च ॥ क्रीडन्ते मोदिनो नित्यं त
थाप्यन्नात्मकरस्वसौ ॥ क्रीडया पापक्रमत्किंचित्तंतदासीचतुर्मुखः ॥ अतुं वागादिभिः सर्वैरेच्छन्नाप्य

शक्तदा ॥ जानन्नपिक्रीडयैवतारतम्यंप्रकाशयन् ॥ एवंचकारब्रह्मासक्ताज्ञानंलोककर्तारि ॥ क्षुत्पिपासादयश्चैवदेवानांभोगसाधकाः ॥ ननुपीडाकरास्तेषामैश्वर्यादिगुणोन्मतेः ॥ अन्मूर्तिततोब्रह्माप्रधानेनैववायुना ॥ अपानारब्धेनात्तुमैच्छत्तैवाशकदाशुसःतस्माद्रौक्तेकएवासौसर्वस्यान्वस्यमारुतःतत्प्रसादात्परेश्रंतिर्किंचिकिंचिन्नचारिखलम्॥आयूरूपोखिलानांचदेवानांवायुरेवहि॥अन्नेदेवस्यचायुःसतस्मा

देनत्सृष्टंपराढत्यजिघांसत्तद्वाचाजिघृक्षत्तन्नाशक्रोद्धाचाग्रहीतुंसयद्देनद्वाचाग्रहैष्यदभिभूष्यदव्याहृत्यहैवाचमन्त्रप्स्यत्तत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्रोत्प्राणेनग्रहीतुंसयद्देनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिभूष्यदव्याहृत्यहैवाचमन्त्रप्स्यत्तच्चक्षुषाजिघृक्षत्तन्नाशक्रोच्चक्षुषाग्रहीतुंसयद्देनच्चक्षुषाग्रहैष्यदव्याहृत्यहैवाचमन्त्रप्स्यत्तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशक्रोच्छ्रोत्रेणग्रहीतुंसयद्देनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वाहि

द्वेवोत्तमोमरुत् ॥ आयुःशब्दोज्ञानवाचीगतिवाचीचयत्ततः ॥ चेष्टामोक्षज्ञानदानासुराणांमारुतस्ततः ॥ अन्योन्यगुणदानुत्वात्समानौब्रह्ममारुतौ ॥ तस्मान्मोक्षेसुखेज्ञानेविष्णुभक्त्यादिकेष्वपि ॥ सर्वभ्यश्चाधिकौतौहितयोर्विष्णुःपरस्सदा ॥ देवतानांप्रवेशानुपूर्वमेवजनार्दनः ॥ इत्थमैक्षतेदेवेशोब्रह्माद्यादिमांविना ॥ क्रियाविधुसमर्थाःस्युर्नमेविष्णवभिधाभवेत् ॥ सर्वचेष्टयितृत्वाच्चविशिष्टबलतस्तथा ॥ विष्णुरित्यभिधामसंसानयुक्तादिवैकसाम् ॥ स्वतंत्रत्वेततःसर्वमद्वशाएवनान्यथा ॥ तस्मादेवांप्रष्टत्प्रथमंवेक्ष्ये

सहवायुना ॥ इतिमत्वाविर्चस्यशरीरप्रविवेशसः ॥ मूर्धन्यनाड्याग्रप्रमं ब्रह्मवायुसमन्वितः ॥ अश्यादय
स्ततः पश्चात्प्रविष्टास्तन्नियोजिताः ॥ प्रपदाभ्यां तथान्येनरूपेण प्रविवेशसः ॥ बिभ्रति देहं तेनैव मूर्धा विष्टे
न चेष्टयन् ॥ नारायणो वासुदेव इति द्वेधा व्यवस्थितः ॥ मूर्धा विष्टो वासुदेवस्तस्य चावसथास्त्रयः ॥ अक्षि
कंठो हृदि त्येव त एव स्वमनामकाः ॥ आमोत्यत्र स्वयं विष्णुरतः स्वामाः प्रकीर्तिताः ॥ अनिरुद्धादिरूपेण त्रि
धा तेषु व्यवस्थितः ॥ दाताऽवस्थात्रयस्यास्य जीवस्य क्रमशो विभुः ॥ सुषुम्नायां वासुदेवो मूर्धन्ये व्यवव
स्थितः ॥ तस्यामेव ब्रह्मनाड्यां स्थितो नारायणः प्रभुः ॥ स एव भगवान्विष्णुः प्रादुर्भावात्मना पुनः ॥ जातो म
त्स्यादिरूपेण सर्वभूतेषु चाविशत् ॥ असुराणां निहंता रंजानादिगुणदंतथा ॥ चेष्टाप्रदं च भूतेषु न मदन्यदवदत्य
पि ॥ इति मत्वा जगन्नाथो दैत्यनिग्रहणेच्छया ॥ ज्ञानदानार्थमपि तु प्रादुर्भूतो भुवि प्रभुः ॥ तथा जीवेषु सर्वे
षु प्रविष्टः प्रेरणेच्छया ॥ को ह्यन्यस्तमृते विष्णुमेतत्कर्म करिष्यति ॥ स सर्वगुणसंपूर्णसर्वगं नित्यमव्ययम् ॥
एतदेव स्वरूपं सत्त्वपश्यदवतारगम् ॥ तस्मात्सर्वावताराश्च सर्वजीवेषु संस्थिताः ॥ प्रादुर्भावाः सर्वगणैः पूर्णा ए
व सदा स्थिताः ॥ पश्यंति च तथानित्यं निर्दोषा रुक्मसंविदा ॥ गुणपूर्णस्वरूपस्य त्वापरोक्ष्येण दर्शनात् ॥
सर्वदेवस्य सौविष्णुरिदं द्रोनामतो मतः ॥ ब्रह्मादीनां हि सर्वेषां तत्प्रसादेन जायते ॥ जानंति न स्वतस्तेन न दं द्रास्ते
प्रकीर्तिताः ॥ रमापितृप्रसादेन जानाति किमुतापरे ॥ अल्पज्ञाना अल्पगुणा अल्पा नंदाश्च तेऽखिलाः ॥
रमाजशंकरेन्द्राद्यास्तेनानिद्राः क्रमेण ते ॥ पापैरज्ञाततो देवामानयंति सदात्मनः ॥ हर्षेण तेन विष्णुः स इंद्र
इत्यभिशाब्धते ॥ नेदं द्रताऽसुरादीनां ज्ञायेतेति श्रुतिर्हरिम् ॥ इंद्र इत्येव दति पारोक्ष्येणोरुसद्गुणमित्याद्यै
तरेयसंहितायाम् ॥ आततगुणत्वादात्मानारायणः ॥ ब्रह्मपंथाः सत्यकर्मैतितस्यैव पंचरात्रप्रसिद्धैरेव नाम

भिरारब्धत्वाच्च ॥ मुख्यतः कर्मनामाप्रादुर्भावात्मकोहरिः ॥ अनिरुद्धतनुश्चैव तत्र ह्यमितचेष्टितः ॥
 कर्माभासाजीवसंघाः सत्यं प्रद्युम्ननामकः ॥ संकर्षणो हरिः पञ्चाब्रह्मोक्तो वासुदेवक इत्यादिनामनिर्णये ॥
 मत्सीद्भिर्दोषवमानविष्णुमित्यादि श्रुतौ तस्मिन्नेव प्रसिद्धस्यैश्वर्यशब्दस्य बहुशोभ्यासाच्च ॥ अकारस्य च वि
 ष्णोर्वेप्रसिद्धस्यात्राप्यभ्यासात् ॥ तस्य यथाक्यासं पुंडरीकमेव मक्षिणी इति सूर्यमंडले पुंडरीकाक्षत्वे
 न निर्दिष्टस्यात्रापि यत्पततीत्यादिना बहुशोभ्यासाच्च ॥ सूर्यो हि हरिण्याक्षः सवितो देव आगादिति
 पिंगलाक्षः प्रसिद्धः ॥ विरूपाक्षः शिवः सूर्यः सुराचार्यो विनायकः ॥ पुंडरीकेक्षणो विष्णुः सहस्राक्षः
 सुराधिप इति च स्कादि ॥ यो देवानां नामधा एक एव ॥ नामानि सर्वाणि यमाविशंति तैर्विष्णुं परममुदाहरं
 ति ॥ यमिंद्रमाद्बुर्वरुणं यमाहुः ॥ चंद्रसूर्यादयः शब्दा विष्णाविवहि मुख्यतः ॥ उपचारात्तदन्येषां विष्णुनै
 व कृताः पुरेत्यादिना तस्यैव सर्वनामवत्त्वाच्च ॥ णकारो बलं षकारः प्राण आत्मेत्यादीनां तेषां विष्णुशब्दव्या
 ख्यानोपसंहाराच्च ॥ आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तस्मै तैर्विष्णुमव्ययम् ॥ नवर्तते तद्व्यत्र शृंगिवरे शिशब्दवदि
 ति च पादौ ॥ एको नारायण आसीन्न ब्रह्मान च शंकरः ॥ एको नारायण आसीन्न ब्रह्मानेशानः ॥ वासुदेवो
 वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मान च शंकर इत्यादि श्रुतिभ्यश्च ॥ अग्रशब्दो गुणाधिक्यवाची ॥ इदं मा ब्रह्म शिवा
 दिकं सर्वं जगदपेक्षया तैर्वाये विष्णुरेवाग्र्यः सर्वगुणैरित्यर्थः ॥ तत्र हेतुस्तदन्यत्किंचिन्न मिषदासीत् ॥ सर्व
 स्याप्युन्मेषणं नासीदित्यर्थः ॥ स्वत उन्मेषणं कस्यापि नास्ति ॥ अस्ति शब्दवदासीच्छब्दोऽपि सर्वकालसा
 धारणः ॥ भगवत्प्रसादो देव सर्वदा सर्वैर्किंचिदुन्मिषति ॥ स्वातं व्येण पूर्णोन्मेषो विष्णुरेव ॥ उन्मेषो गुणसं
 पूर्णैरुक्तिनानुभवः स्मृतः ॥ तदेव मिषणं नाम सद्रूपं मिनुते यतः ॥ मिषच्च नान्यद्विष्णोर्हि किमुतो न्मिषदिष्य

ते ॥ उच्चैर्षिषिंहि भगवान्सर्वदेवजनार्दन इति च सत्तत्त्वे ॥ नास्ति नारायणसंभूतं न भूतं न अव्ययीति च भार
ते ॥ सर्वजीवानां मायाश्च प्रलयेऽपि विद्यमानत्वादेव नाग्रइति कालापेक्षया तदधीनमिषत्वादन्येषामभ्यः
स एवेत्याशयः ॥ तदधीनत्वमेव तेषां स्पष्ट्यादिना दर्शयति ॥ स्थूलशरीरस्य पूर्वाभावस्तत एवार्थतः सि
द्ध्यति ॥ प्रलयेष्वखिलदेवीरमा विष्णुप्रसादतः ॥ जानाति नित्यज्ञानेन मुक्ताध्यानस्थितालय इति
च सत्तत्त्वे ॥ ब्रह्मादीनां शरीरांतरस्यापि प्रलये नुक्तेरेवाभावः सिद्ध्यति ॥ आत्मा ब्रह्माग्रइत्यादिगुणार्थ
त्वं हरेर्वदेत् ॥ कालज्यैष्ठ्यं नयस्मात्तत्स्पष्टयुक्तेरेव सिद्ध्यतीति वाक्यनिर्णये ॥ गुणार्थतायामेव कालज्यै

वान्मम चप्स्यतस्त्वचाजिघृक्षत आशक्रोत्त्वचाग्रहीतुं स यद्वैनस्वचाग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हि वाऽन्मत्र
प्स्यत्तन्मनसा जिघृक्षत आशक्रोन्मनसाग्रहीतुं स यद्वैनन्मनसाग्रहैष्यद्वात्वा हि वाऽन्मत्रप्स्यत्त
च्छिश्नेनाजिघृक्षत आशक्रोच्छिश्नेन ग्रहीतुं स यद्वैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्दिसूज्य हि वाऽन्मत्रप्स्य

ष्ठ्यस्याप्यंतर्भावाच्च ॥ अंविष्णुं विभर्तीत्यंभो विष्णुलोको दिवः परः महारादयश्च दिव्य पि भगवान्प्रति ति
ष्ठतीति प्रतिष्ठा ॥ तेषु सर्वेषु प्रत्यक्षतरति विष्णुस्तस्मादंभ इत्युच्यते ॥ दिवः परे द्यौश्चांभो नाम का इत्यर्थः ॥
सूर्यमरीचीनां तत्र विशेषणविततत्वादंतरिक्षमरीचयः ॥ मरीचीनामयनात् ॥ पृथिव्यां क्षिप्रमंतीति पृथि
वीमरः ॥ भूभ्यो नंतरत्वं स्पृष्ट्वा विष्णुः पुरा प्रभुः ॥ लोकभेदांश्च चक्रं त्रपश्चाद्ब्रह्मा विशेषतः ॥ सम्यक्
कारलोकांस्तौल्लोककर्ता ततः स चेति ब्रह्मवैवर्ते ॥ या अधस्तात्पूर्वमेव सृष्टा देवतास्ता आप इत्युच्यते ॥
आपा इत्याप इतीति पूर्वभगवदंगस्पृष्टानामेवापशब्देनोक्तेः ॥ अयं पितृते पुत्रा इति च ॥ आहं भगवो भ्यो

वेदोभमेद्देवान्वेदेति च ॥ ब्रह्मवायूचतद्भार्यैर्वाद्रशेषौचतस्त्रियौ ॥ शिवस्तद्विधिताशक्रकामौतद्वि
धितादयः ॥ सर्वसुराः क्रमेणैव विष्णोर्जाता अबास्थकाः ॥ ज्ञानानन्दबलाद्येषु विष्णुभक्तौ च सर्व
शः ॥ हीनाः शतगुणेनैव क्रमेणानेनेतमताः ॥ तेभ्यश्च ऋषयो भत्याहीना एव क्रमेण च ॥ विशेषतस्तु मुक्ता
नां सर्वसंसारबन्धनात् ॥ क्रमोऽयं सम्यगुद्दिष्टो नित्यान्दैकभोगिनाम् ॥ न विशेषो ब्रह्मवाच्यो रधिकाराविभे
दतः ॥ न शेषशिवयोश्चैव तत्पत्नीनां च सर्वशः ॥ सुपर्णशेषयोश्चैव साम्यं सर्वगुणेष्वपि ॥ साम्यमेवैतयोः प
त्न्योः साम्यं शक्रमनोजयोः ॥ एते तु महदादीनां सर्वेऽपि ह्यभिमानिनः ॥ पूर्वस्य प्रतिबिम्बश्च रमस्तत्सु तस्त

तत्तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोन्नस्यग्रहोयद्वायुरन्नायुर्वा एष्यद्वायुः सर्वैक्षनकथञ्चिदं मह
ते स्यादिति सर्वैक्षतकतरेण प्रपद्यादिति सर्वैक्षतयदिवचाचामिव्याहृतं यद्विप्राणेनाभिप्राणितं यदि
चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदित्त्वचास्पृष्टं यद्विमनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यद्विशिश्रे
ने विस्मृष्टमथ कोहमिति स एतमेव सीमानं विदार्यैतया दारा प्रापद्यत्तैसा विद्वनिर्नाम द्वास्तदेतन्ना
था ॥ तद्वशाश्चाखिला विष्णोर्न विष्णुः कस्यचिद्वशे ॥ महदादिमानिनश्चैते जातास्तैः सह सर्वशः ॥ एते
लोका इति प्रोक्तलोका नामाभिमानिनः ॥ त एव लोकपालाश्च यदापश्चात्प्रजङ्गिरे ॥ पश्चाज्जातैर्निर्हिरूपैस्त
र्लोकस्थान्पालयन्त्यलमित्यादितत्त्वसारे ॥ अमूर्च्छयन्मूर्तमकरोत् ॥ अग्निर्वाग्भूत्वेत्यादिना पश्चादै
क्यप्रतीतेरकस्यैव रूपद्वयं तदिति प्रतीयते ॥ प्रजानीहि प्रकर्षेणानुजानीहि ॥ अन्वेदवता च सर्वदेवतायु
क्तो विरिच एव ॥ यस्य न चैतस्मिन् प्रवेश एव न तु पीडा तस्य ॥ एक एव हि ब्रह्माभोक्तृभोज्यत्वेन स्थितो भोज्य
रूपेणैकीभूयाति तं भूमौ देवतः ॥ देवानामुपद्रवाभावाद्भोक्तृत्वशक्तियोजनेन मेवाशनापि पासाभ्यामच

वार्जनम् ॥ वायुरेवचभोक्तृत्वशक्तिरूपः ॥ यद्विवागादीनामेवाभिव्याहरणादिशक्तिः स्यान्मांविनातर्हि विष्णुत्वंनममस्यात्तस्मात्कोहंभवानीत्याक्षेपः ॥ विशेषेणप्राणयतिसर्वान्सर्वेभ्योविशिष्टश्चेतिहिविष्णुः ॥ णकारोबलषकारःप्राणआत्मेतिव्याख्यानात् ॥ तस्मान्मत्प्रेरिताएवैतेअभिव्याहारादिशक्ताइत्यभिप्रायः ॥ पूर्णानंदस्वरूपत्वानंदनोभगवान् ॥ प्रादुर्भावरूपेणजातोपिभगवान्सर्वभूतान्यभितःसर्वकालेषुविशेषेणपश्यत्येव ॥ इहभूतेषुमत्तोऽन्यंप्रवर्तकंवेदत्किमित्याक्षेपः ॥ अहमेवस्वतंत्रःपरिपूर्णगुणइतिकृष्णराघवादिसर्वावताररूपोपिसर्वदानुभवत्येव ॥ नायंदशरथाज्जातोनाचापिवसुदेवतः ॥ कास्याज्ञानंकुतोदुःखंप्रादुर्भाविव्व

दनंतस्यत्रयआवसथास्त्रयःस्वमाअयमावसथोयमावसथइतिसजातोभूतान्यभि
व्यैव्यत्किमिहान्यंवादिषदितिसएतेमेवपुरुषंब्रह्मततममपश्यदिदमदर्शमितीदँतस्मादिदं
द्रोनामेन्द्रोहवैनामतमिदंद्रंसंतमिद्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षप्रियाइवहिदेवाःपरोक्षप्रियाइव
हिदेवाः ॥ ३ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सुद्वितीधारण्यकेचतुर्थोऽध्यायः ॥ २ ॥ ४ ॥

विप्रभोः ॥ प्रादुर्भूतश्चिदानंदशरीरोराघवःस्वयम् ॥ स्तंभाद्वानरेदेहाद्वानैवास्यप्राकृतीतनुः ॥ दैत्यानांभो
हनार्थायसोज्ञानाग्रंकाशयेत् ॥ पूर्णचिंतुस्वरूपोपिसदासर्वावतारगइत्यादिस्कादि ॥ एतेमेवपुरुषंब्या
सकृष्णकपिलराघवादिरूपंततममपश्यत् ॥ ततमंपरिपूर्णतमंब्रह्मापश्यत् ॥ इदंमेस्वरूपमदर्शमेवाहमि
ति ॥ रंगस्त्वधारणे ॥ रंगोवधारणेचैवसंवादेचप्रयुज्यतइतिपदविवेके ॥ अपश्यदित्यत्रनातीतकालत्वं
विवक्षितम् ॥ अभिव्यैरव्यादित्यभिशाब्दस्यानुषंगात् ॥ अपश्यत्पश्यतीतिचैककालसंबंधंविनावक्तुमश
क्यत्वान्नाथाप्रयोगः ॥ प्रयोगएककालीनःसर्वकालेनषज्यते ॥ दर्शविष्णुरित्यादौनित्यच्चिद्रूपतोहरेरि

त्यादिसत्तत्त्वे ॥ परोक्षप्रियाद्देव्यसुराणां सम्यग्दर्शनपतनं देवानां प्रियं तथाप्यपरोक्षदर्शिन्येव प्रीतिं कुर्वतीतीवशब्दः ॥ ३ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महेश्वरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघट्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥ २ ॥ ४ ॥

ॐ अयं नारायणो देवः पुरुषे प्रथमं विशेत् ॥ अन्वस्थो न्येन सहितस्तस्मिन्नेतस्त्वमागते ॥ तस्मिन् स्थितं स्वरूपं स पुरुषस्थो विभर्त्यजः ॥ तद्रूपं रतसासाकं स्वयंपुंस्थितो हरिः ॥ स्त्रियां सिंचितितस्यैव स्थानं तरगतेः प्रभोः ॥ प्रथमं जन्म विष्णोस्तु स तस्या अंगवत्प्रभुः ॥ नैनां हि नस्यानुकूल्यात्मा पुत्रं भावयत्यथ ॥ पुत्रस्य भावनसैव त

हरिः ॐ ॥ (अपक्रामंतुर्गभिण्यः) ॥ पुरुषे ह वा अयमादितोगर्भो भवति यदेतदेतस्ते तत्सर्वे भूयो गेभ्यस्ते जस्संभूतमात्मन्येवात्मानं विभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिंचत्यै न ज्ञानयति तदस्य प्रथमं जन्म तत्स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमंगं तथा तस्मादेनाञ्जहि नस्ति सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं विभर्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्म नो ग्रेधि भावयति स यत्कुमारं जन्म नो ग्रेधि भावयत्यात्मानमेव तद्भावयत्येते षां लोकानां संतत्या एव संतता ही भेलोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते आस्यायमि तर आत्मा कृतक

ब्रत्वाद्धरिभावा ॥ संभावितव्या सा चैव भर्त्रा पुत्रश्च सादरम् ॥ संभावनं कुमारस्य जानतः केशवे भवेत् ॥ तस्यैत्यर्पणमात्रेण पूजितो हि भवेद्धरिः ॥ पुत्रस्थस्य हरेः पूजां कुर्वतः पृथिवीस्थितिः ॥ स्वर्गस्थस्यापि भवति पुत्रपुण्यं यतोऽखिलम् ॥ अत्यल्पपुण्यभाक् सस्यानां च ये केशवं यद्विद ॥ पृथिव्यां जन्म पुत्रस्य द्वितीयं विष्णुजन्म हि ॥ एतद्रूपं निधायैव जीवार्थे धर्मकर्तव्ये ॥ पितृस्थेन तुरूपा गच्छत्यन्यत्र केशवः ॥ पितुः अन्यत्र जननं तृतीयं जन्मतद्धरेः ॥ अंतर्धामितयैवं हि सर्वजीवेषु संस्थितम् ॥ सर्वदोषोऽज्ञितं विष्णुं कर्तारं सर्वकर्म

णाम् ॥ नित्यानंदस्वतंत्रं च सर्वज्ञं सर्वतोधिकम् ॥ यो वेदे देहबन्धात्स विमुक्तो नित्यमुत्तमान् ॥ भोगान्भुंक्ते यथा
 योग्यमिति वेदानुशासनमित्येतेरेयं संहितायाम् ॥ नात्र जीवोत्पत्तिमात्रमुच्यते ॥ न हि जीवोत्पत्तिमात्रपरि
 ज्ञानादमृतत्वं भवति ॥ ज्ञातमेव सर्वैः पिता पुत्र संबंधमात्रं पश्चादिति रपि ॥ गर्भोऽनुसन्नत्वेऽपि भवेदमहदेवानां
 जनिमानि विश्वेत्युक्तार्थ उदाहृतमत्र देवजन्मकथनाच्च ॥ विष्णुर्हि परमो देवः ॥ तेनैव सह सर्वेऽपि देवा जीवे देह
 जनने जायन्त इव ॥ शरीरप्राप्तिरेव हि जन्मान्येषामपि ॥ अयमेव विशेषो देवानां दुःखाभोगः ॥ स्वातंत्र्यं च
 विष्णोः ॥ आत्मन्येवात्मानं विभर्ति आत्मानमेव तद्भावयतीत्याद्यात्मशब्दश्च मुख्यतो विष्णावेव युज्यते ॥ ण
 कारो बलं षकारः प्राण आत्मेति विष्णुशब्दार्थे कदेशवाचित्वाच्चात्मशब्दस्य ॥ एतया द्वारा प्राप्य ते तितरथैव श
 रीरप्रवेशस्य प्रस्तुतत्वाच्च ॥ जीवशरीरं परित्यज्या न्यत्र गमनमात्रं विष्णोरप्यस्तीति त्रैतीत्युक्तेऽप्यविरोधः ॥ कृ
 णराद्यवादिस्वरूपमेव ह्यसौ न परित्यजति ॥ कृष्णोऽस्य त्यक्तदेहोऽप्यित्यक्तदेहवदेव च ॥ लोकानां दर्शयामास
 स्वरूपं सदृशकृतिम् ॥ येन रूपेण कंसदीनृजघ्ने तद्रूपमेव हि ॥ पूज्यतेऽद्यापि शर्वार्थैर्निर्मितान्याशवाकृतिः ॥
 स्वर्गरोहणकाले तु जनास्तेनैव मोहिताः ॥ यत्तद्रूपं जं विष्णोर्दृष्टं सर्वजैर्भुवि ॥ अद्यापि तदेव लोके पूज्यते सर्व
 देवैर्नैरित्यादिरुक्तौ ॥ प्रदर्शयति तत्तत्पसामवितृप्तदृशं नृणाम् ॥ आदायांतरा धाद्यस्तु स्वर्बिंबं लोकलोचनमिति
 च भागवते ॥ प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेत्यादि ब्रह्मकृष्टगतिवाच्ये वायं शब्दः ॥ प्रकृष्टगतित्वादेव च मरणेऽपि प्रयुज्यते ॥
 एषामेव देहमहमित्यन्नापि जीवभेद एवोक्तः ॥ अन्यथा मम जनिमानि त्येवोच्येत ॥ व्यर्थं तां चैषामित्यादिवि
 शेषणानाम् ॥ अवेदमित्यनेनैव स्वस्य सिद्धत्वादहमित्यप्यह्येत्वेनेति क्रियाविशेषणम् ॥ जन्मजानन्मपि दे
 वानां दुःखाद्विधेरहितत्वेन व्यजानामीत्यर्थः ॥ तस्मादहं मनु रित्यादावप्यह्येयगुणं भगवंतमेवाहं शब्दोक्तिः

सर्वतरत्वात्तस्मिन्नेवाभवमित्युक्तमपुरुषशब्दोपि सर्वो वर्तते ॥ अहेयत्वादहंविष्णुः सतुसर्वतरत्वनतः ॥ अस्यस्मीत्यादिभिः शब्दैरुच्यते न्योपि जीवत इति ब्रह्मवैवर्ते ॥ न च मूढव्यवहार एव वेदनिर्णयाय भवति ॥ किं तु सर्वेषामनुभवो युक्तश्च वाक्यान्तरं च निर्णयकारणम् ॥ तस्मात्सर्वजीवादिभ्योन्यः सर्वोत्तमो विष्णुरेवात्रोक्तः ॥ नर्वेदेषु पदं किंचिद्द्वर्णो वा व्यर्थ इष्यते ॥ यथा योग्यं चार्थभेद ऊह्यः सर्वत्र वेदिभिरिति शब्दनिर्णये ॥ शब्दोरनोन्ममित्याद्या अपितत्र गतं हरिम् ॥ वदंत्यविष्णुवाची हिनशब्दः क्वचिद्व्यत इति च ॥ भावयति संभावयति ॥ सोऽय एव सोऽग्नयो विष्णुरेव ॥ पुत्रसंभावनमपि तत्र स्थं विष्णुसंभावयामीति तत्तस्यैव भवति ॥ एव संभावयतामेवैष पथा उरुगाय इत्याद्यपि ॥ तं पश्यंति पशव इत्याद्यपि दिव्यपश्वदीनामेव ॥ अन्येषां स्वभा

व्योवयोगतः प्रैति स हतः प्रयत्ने वपुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्मतदुक्तमृषिणा गर्भेऽनुसन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जननिमिनि विष्वा ॥ शतं मा पुर आयसीरक्षन् अधः श्येनो जवसानिरदीयमिति गर्भे एवैतच्छयानो वामदेव एव मुवाच स एव विद्वानस्माच्छरीरभेदादृध्वं उत्कम्या मुष्मिन्स्वर्गलोके

वप्रवृत्तिः ॥ ता एव देवताः शतं पुर आयसी ज्ञानिन्यो विशेषतः ॥ अयपयगता विनिधातोः ॥ मानुषानपेक्ष्य पूर्णत्वात्पुनः ॥ विष्णुर्मुख्यत एव पूर्णः ॥ न च शरीरैर्जीवो रक्षितः ॥ मुख्ये युज्यमाने च नामुल्यार्थः कल्प्यः ॥ शमस्य विद्यत इति शीविष्णुः पूर्णानंदत्वात् ॥ स एव ज्ञानत्वाद्यश्वेतेश्वरः ॥ सोऽस्य जीवस्य न इति श्येनः ॥ विष्णुं स्वामिं ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ निरदीयं निष्क्रम्यातीतोऽस्मिन् गर्भासंस्वरानंदो विष्णुरत्र गइति स्वर्गलोको विष्णुलो कः ॥ अमृतः सन्सर्वान्कामानां स्वातानेव सर्वान्कामान्समभवदनु भवति ॥ अपेक्षितवस्तु स्वीकार आप्तिः संभवो भोगः ॥ तान्समभवत्ततोऽमनुष्या अजायंते त्यादिवत् ॥ मुत्तयन्तरं मे वक्ष्यन् पुचरितं सर्वकामावाप्तिः ॥

मुख्यएवचार्थस्वीकार्यः ॥ अमुक्तानांविष्णुलोकगानामपिनसर्वकामावाप्तिः ॥ जयविजयादीनामप्रि
 यदर्शनात् ॥ अतोऽमृतःसन्सर्वकामानाम्वेत्यर्थः ॥ मुक्तःकामानवाप्नोतिभुंक्तेचैवयथेष्टतः ॥ सर्वानपि
 निरातंकःसर्वदाचहरेर्वशइतिसत्तत्त्वे ॥ १ ॥ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीमन्महे
 तरेयोपनिषद्भाष्येद्वितीयप्रपद्यद्वेकंपंचमोध्यायः ॥ २ ॥ ५ ॥ ॥ ॥
 ॥ ॐअयंविष्णुर्हिर्किंरूपउपास्योस्माभिरच्युतः ॥ इत्यपृच्छद्रमादेवीमहिदासंजनार्दनम् ॥ आहतांमहि
 दासोथपूर्णानंदतमस्त्विति ॥ उपास्यस्तादृशोस्यस्वभावःपरमात्मनः ॥ येनजीवोदर्शनादीन्प्रेरितःकुरु

सर्वान्कामानास्वाऽमृतःसमभवत्समभवत् ॥ १ ॥ (यथास्थानंगभिण्यः) इत्येतरयोपनिष
 त्सुद्वितीयाण्येकंपंचमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ५ ॥

हरिःॐ ॥ कोयमात्मेतिवयमुपास्महेकतरःसआत्मायेनवापश्यतियेनवाशृणोतियेनवागंधाना
 जिघ्रतियेनवावाचंव्याकरोतियेनवास्वादुचास्वादुचविजानातियेदेतद्धृदयमनश्चैतत्संज्ञानमा

तेसदा ॥ योविष्णुर्हृदयमितिहृदतत्वात्प्रकीर्तितः ॥ मंतृत्वान्मनइत्येवयच्चज्ञानस्वरूपतः ॥ एतत्सन्नि
 हितत्वाच्चपूर्णत्वादेतिकीर्तितः ॥ इतत्वाच्चततत्वाच्चसदत्तत्वात्प्रकीर्तितः ॥ गुणानामुच्चयोयस्मात्सचइत्ये
 वशब्दितः ॥ सम्यग्ज्ञानस्वरूपत्वात्संज्ञानमितिकीर्तितः ॥ आततज्ञानरूपत्वादाज्ञानंभगवान्हरिः ॥ विवि
 धज्ञानरूपत्वाद्विज्ञानमितिकीर्तितः ॥ प्रकृष्टात्मगुणज्ञानरूपःप्रज्ञानमुच्यते ॥ अविस्मृतित्वान्मेधासदृ
 ष्टिर्दर्शनरूपतः ॥ धृतिर्धारणरूपत्वान्मतिर्मासुततत्वतः ॥ मनुनाभ्रामजादीनामनीवेशोयतोहरिः ॥ सर्व
 प्रेरकरूपत्वाज्जुतिरित्यभिधीयते ॥ सर्वदेशेषुकालेषुस्वरूपेषुचसर्वशः ॥ समंरमतइत्येवस्मृतिर्नामजनादे

नः ॥ सर्वस्य कृत्तिकर्तृत्वात्संकल्पइति गीयते ॥ क्रतुःसर्वकर्तृत्वाद्सुरप्यसनाद्धरिः ॥ अमेयानंदरूप
त्वात्कामइत्यभिधीयते ॥ अवशःसत्त्वं तत्र त्वात्रयोर्विशतिनामकम् ॥ यो वै देवंहरिसम्यङ्मुच्यते खिलसं
सृतेः ॥ ब्रह्माशिवश्च शक्रश्च देवाश्चान्ये समस्तशः ॥ तथैव पंचभूतानि पुण्यपापविभिः श्रिताः ॥ क्षुद्रात्मान
स्तु ये मर्यादितरे असुरा अपि ॥ सर्वजगदिदं विष्णोर्वशेतिष्ठतिसर्वदा ॥ तेनैव नीयते नित्यं तस्मिन्नेव प्रतिष्ठित
म् ॥ भुक्ता यै लोकनामानो नीयंते तेऽपि विष्णुना ॥ स्वयंचानन्यनिष्ठत्वात्प्रतिष्ठेत्यभिधीयते ॥ देशतः काल
तश्चैव गुणतश्चातिपूर्तिः ॥ विष्णोर्ब्रह्मेतिनामैतन्मुख्यतोऽन्यत्र न क्वचित् ॥ सोलोकनामामुक्तरनुचितिमा
त्रस्वरूपतः ॥ प्रकृतज्ञानरूपस्य प्रसादात्परमात्मनः ॥ अस्माद्देहात्समुक्तम्यगत्वोर्ध्वलोकमुत्तमम् ॥

ज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधादृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वा
ण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्त्येव ब्रह्मैष इन्द्रोऽपमजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पंच महाभू

अमृतः सन्विष्णुलोकैर्मोगान्संप्राप्य पुष्कलान् ॥ भुंक्ते यथेष्टतो नित्यमिति वेदानुशासनमित्याद्येतिरेयसं
हितायाम् ॥ जानंत्यापि दिव्यालोकानुग्रहार्थं विशेषज्ञानार्थं च कोयमात्मेति पृष्टः स भगवानाह ॥ कतरः
स आत्मेति ॥ कतरः आनंदतमः यत्रोभयोः प्रयोगो न तत्रैकार्थोऽंतरसमाविति शब्दनिर्णये ॥ यत्प्रेरणादयं
जीवो दर्शनादीन् करोति च ॥ रमा ब्रह्मादीनामपि तत्प्रेरितत्वात् ॥ सर्वेषां दर्शनादिकारणत्वमैकैकमपि तस्य
लक्षणं भवतीति वा शब्दः सर्वत्रानुषज्यते ॥ प्रजापतिः शिवः लिंगाभिमानित्वात् ॥ प्रजापतिः शिवः शेषोल्लि
गमित्यभिधीयते ॥ लिंगाभिमानीलोकस्य स्रष्टा गिरिश एव हीति शैवपुराणे ॥ सममस्त्वनयोर्युद्धमिति

प्राह्मप्रजापतिः ॥ वाक्यं शिवस्य तच्छ्रुत्वा शक्रो नेत्याहं सत्वरं प्रतिभारते ॥ क्षुद्रमिश्राणीव बीजानि शाल्या
 दिवीजवत् ॥ भिन्नस्वभावा ब्रह्मादयः सर्वजीवाः ॥ ब्रह्माद्याः सर्वे एवैते जीवा भिन्नस्वभावाकाः ॥ यथा
 शाल्यादि बीजानि भिन्नवीर्याणि सर्वशङ्कितसत्त्वे ॥ प्रथमेतराणीति शब्दो मानुषाणां द्वितीयोऽसुरादीना
 म् ॥ प्रज्ञानेनोऽलोकइति ॥ अलोकशब्देन मुक्तसमुदाय उच्यते ॥ ब्रह्मादिस्थावरांतस्य लोकस्य सर्वं
 तत्प्रज्ञानेन विष्णवधीनत्वस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् पुनः प्रज्ञानेन चोक्तइति मुक्तविषयमेव ॥ मुक्तो ह्यलो
 कयत्वादलोकः ॥ अंजजानि चेत्याद्युक्त्वा पुनरश्वगावइत्यादि देवादीनां मन आदरेव जातानामपि स्वी

तानि पृथिवीवायुराकाश आपोज्योतीषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतरा
 णि चांजजानि च जारुजानि च खेदजानि चोद्भिज्जानि च श्वागावः पुरुषाहस्तिनो यत्किंचेदं प्रा
 णिजं गमंचपतन्निचयचस्थावरं सर्वतत्प्रज्ञानेन प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेन चोक्तः प्रज्ञाप्रतिष्ठाप्र

कारार्थम् ॥ अंजजत्वाद्युत्पत्तिप्रकारोऽपि विष्णवधीनइति ज्ञापयितुं तत्कथनम् ॥ तथाश्मानस्तृणकाष्ठा
 श्वसर्वे दिष्टक्षये स्यां प्रकृतिं भजंत इति भारतवचनादश्मादीनामपि प्राणि त्वात्तत्स्वीकारार्थं प्राणीति ॥ गमन
 पतनस्थिरत्वादयोऽपि भावा विष्णवधीना इति ज्ञापयितुं जंगममित्यादिवचनम् ॥ स एतेनेत्यलोकशब्दोक्तो
 मुक्तः परामृश्यते ॥ सकलकर्मबंधमुक्त्यनंतरं हि शरीरादुत्क्रामति ॥ प्रकृष्टज्ञानरूपेण विष्णुना प्रेरितः प्रज्ञे
 नात्मनैवोत्क्रम्यते नैव सर्वाङ्कामानाप्नोति नैव सर्वाङ्कामान्संभुङ्कइति सर्वत्रानुषज्यते ॥ प्रज्ञानेन चोक्तइत्यु
 क्तकथं प्रज्ञानेन चोक्तइत्याकांक्षायां तस्यैव व्याख्यानं स एतेन प्रज्ञेनात्मनेत्यादि ॥ अनुक्तविशेषणानामपि

भगवद्धीनत्वज्ञापनार्थप्रज्ञानेत्रोलोकइतिसामान्यवचनम् ॥ अनारब्धफलानांचप्रारब्धानांचसर्वशः ॥
कर्मणांदाहएवायंमुक्तिरित्यभिधीयते ॥ सतुमुक्तस्ततोद्देहादुद्रच्छतिपरात्मना ॥ प्रेरितोविष्णुलोकंचप्रा
प्यभोगानवाप्यच ॥ मुंक्तेविष्णुप्रसादेननविष्णोरवशःकचिद् ॥ विष्णुतंत्रादमेसर्वमुक्ताअपियतोऽस्वि
लाइतिब्रह्मांड ॥ ब्रह्मेन्द्रादिशब्दविष्णावेवमुख्यतइतितद्याहृत्याजीवानांस्वीकारार्थमेवइत्यादिशब्दः ॥
सहिभावान्स्वनेत्रकोपिनानुग्राहः ॥ अनुग्राहत्वंहिब्रह्मादीनामत्रविवक्षितम् ॥ नेयतानुग्राहतापिनसा
विष्णोःस्वतोपित्विशब्दतत्त्वे ॥ १ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमन्महैतरेयो
पनिषद्भाष्येद्वितीयप्रपद्यद्वेकपष्ठोऽध्यायः ॥ २ ॥ ६ ॥

ज्ञानंब्रह्मसएतेनप्रज्ञेनात्मनास्माह्लोकदुःकर्म्याभुष्मिन्स्वर्गलोकेसर्वान्कामानास्वामृतःसमभ
वत्समभवत् ॥ १ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सुद्वितीयारण्यकेपष्ठोऽध्यायः ॥ २ ॥ ६ ॥
हरिःॐ । वाङ्मेमनसिप्रतिष्ठितामनोमेवाचिप्रतिष्ठितामविरावीर्मएधिवेदस्यमआणीस्थश्रुतं
ॐवाङ्मेमनसिप्रतिष्ठिताअवबोधहूपेविष्णौप्रतिष्ठितासचविष्णुर्मेवाचिस्थितः ॥ यदेतद्धृदयंमनश्चेतिवि
ष्णुनामधेयेषूक्तत्वात्॥आविरावीर्मएधिविष्णोममाविराविर्भव ॥आणीस्थितआण्यांस्थितविष्णोइतिसं
बोधनम्॥आधारःसर्ववेदानांवेदाणीप्राणउच्यते॥नस्मिन्स्थितोहरिर्नित्यमाणीस्थइतिगीयतइतिशब्दतत्त्वे॥
आविरावीरितिदैर्घ्यमतिशयार्थ ॥ आधिक्येधिकमितिसूत्रात् ॥ अणशब्दस्यगतिवाचित्वाच्चलमाणमु
च्यते ॥ तस्यधारणेनतद्वानाणी ॥ स्थापकइत्यर्थः ॥ मेश्रुतंमग्राहसीः ॥ ममविद्यागोचरएवसर्वदाभ
व ॥ विस्तृतोमाभव ॥ हेविष्णोअनेनत्वद्विषयेनैवाधीतेनाहोरात्रासंसंधामि ॥ सर्वाहोरात्रेष्वपित्वद्विष

याध्ययनमेवकरोमीत्यर्थः ॥ ऋतं यथावदवगतं त्वां विष्यामि ॥ सत्यं साधुगुणैस्ततः सर्वं नियन्तारं च ॥ तद्वि
 ष्णवाख्यं ब्रह्म मामवत्वितितस्यैव विष्णोः परोक्षत्वेनैव प्रार्थनम् ॥ वाङ्मद इत्यादिकं खंडं विष्णुप्रार्थनरूपकम् ॥
 अविघ्नत्वमभीप्सूनां शिष्याणां दृष्टवान्हरिरिति च ॥ १ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
 श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघटके सप्तमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ७ ॥ इति द्वितीयप्रघटकं संपूर्णम् ॥ २ ॥
 ॐ विष्णुनाम्निषकारस्यणकारस्य च संहिताम् ॥ विष्णोस्तु बहुरूपाणां वाचिका मृषयो विदुः ॥ तौ च वर्णौ
 हरैः सम्यक् स्वरूपप्रतिपादकौ ॥ बहुधैवस्थितस्यास्य सदैवैकस्वरूपिणः ॥ विष्णुनामार्थरूपत्वाद्देवानामपि
 मेमाप्रहासीरेनेनाधीतेनाहोरात्रान्तसंस्थाम्भृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्माभवतु तद्वत्कारम
 बत्ववतु मामवतु वत्कारमवतु वत्कारम् ॥ १ ॥ २६ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके सप्त
 मोऽध्यायः ॥ २ ॥ ७ ॥

हरिः ॐ । अथातः संहिताया उपनिषत्पृथिवीपूर्वरूपं धौरुत्तररूपं वायुसंहितेति मां हूयेय आ
 सक्ताः ॥ अन्येषामपिशब्दानां संहिता विष्णुवाचिकाः ॥ तद्वाचकास्तथावर्णाः सर्वे लौकिकवैदिकाः ॥
 पृथिवीनामंकरूपं पृथुत्वात् पृथिवीस्थितम् ॥ देवतापूर्ववर्णस्य पूर्वरूपं तदुच्यते ॥ देवतोत्तरवर्णस्य क्रीडना
 च्छुनामकम् ॥ द्विविस्थितं हरेरूपमुत्तररूपमुच्यते ॥ वेदकत्वाच्चायनत्वाद्द्रूपं द्वायुनामकम् ॥ विष्णो
 स्ताद्वर्णयोर्मध्यदेवतेति प्रकीर्तितम् ॥ संहितानामंकरूपद्वयसहस्थितेः ॥ वर्णद्वयविकारं च षकारं केचि
 द्ब्रुवन् ॥ षकारं मध्यमैव वर्णकारं केचिदुत्तरम् ॥ पृथक्करणमैव षवर्णयोर्मध्यमुच्यते ॥ उपसर्गमात्रं वी
 त्याहुः केचिन्नामष्णमाचकम् ॥ षकारं च णकारं च वर्णौ पूर्वोत्तरावपि ॥ व्यक्तिरेवोष्मणस्तत्र मध्यमित्य

अग्निधीयते। सर्वप्येत उपदेयाः पक्षानिर्वाषका यत इत्याद्यैरेयं संहितायाम् ॥ आकाशस्थ आकाशनामा भगवाच्चर्णयोर्मध्यदेवतेति माक्षव्यः। उग्रय रूपं संहितत्वा संहितानामकः ॥ समादूकेयस्तेन माक्षव्येनापरिहृतः स्वपक्ष इति मेने। मेमदीयेन महुपासितेनास्याकाशस्य पुत्रेण वायुनानसमागदसौ माक्षव्यः ॥ वायुस्थ विष्णव नुपासनात् ॥ यद्यप्याकाशस्यो भगवान्संहितानामको भवति। तथापि न वायुस्थस्या संहिता त्वं भवतीत्यपरिहृतत्वम्। परिहृतो मादूकेय पक्ष इत्यहं मेने इत्यागस्त्यः ॥ आकाशे विष्णूपासनस्याधिकफलत्वात् ॥ पिता ह्याकाशो वायोः ॥ भगवतस्तु पक्षः समत्वमेवाव्याकाशयोरिति ॥ आकाशस्य पितृत्वाद्वायोर्बलाधिकत्वाच्चो

काशः संहितेत्यस्य माक्षव्यो वेद्यां च केसहा विपरिद्धतो मेने न मेस्य पुत्रेण समगादिति समानैवैतत्परिद्धतो मेने इत्यागस्त्यः समानं द्येतद्भवति वायुश्चाकाशश्चेत्यधिदैवतमथाध्यात्मं वाक्पूर्व रूपं मन उत्तररूपं प्राणस्तसंहितेति शूरवीरो मादूकेयो थहास्यपुत्र आह ज्येष्ठो मनः पूर्व रूपं वा गुत्तररूपं मन सावाग्ने संकल्पयत्यथवा चान्याहरति तस्मान्मन एव पूर्व रूपं वा गुत्तररूपं प्राणस्त्वैव संहितेति स मानमेन योत्र पितुश्च पुत्रस्य च स एषो श्वरथः प्रष्टुवाहनो मनो वाक्प्राणसंहतः स य एव मेतां संहि

भयोरुपासनास्थाने वेसाग्यम्। तस्माद्भावापि यासौ ॥ त्वर्गिन्द्रियदेवतात्वेनाकाशात्पूर्वमेव वायोः सात्विकाहं कारजत्वाद्वायोराकाशाद्गुणाधिकत्वम् ॥ तथाप्यत्राकाशस्य पितृत्वं व्याप्तिश्चाधिकेत्युपासनायां साम्यम् ॥ अत्र प्राणाख्यस्य श्रृणोस्थितस्य विष्णोः ॥ संहितानामत्वे पितृपुत्रयोः साम्यमेव ॥ अन्यत्र तु पुत्रपक्ष एव बलीयान् ॥ युक्तिमत्त्वात् ॥ मनो वाक्प्राणनामा सौमन आदिषु संस्थितः ॥ विष्णुस्तस्य रथो देह इन्द्रियाश्चः प्रकीर्तित इति च ॥ प्रष्टुः स पृच्छनीयत्वात् परमात्मा जनार्दनः ॥ वक्तृत्वाच्चैव वाङ्मनामनो मंतृत्वे

तुतइतिच ॥ प्राणनेवप्राणोनामभवति ॥ वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुःशृण्वन्श्रोत्रंमन्वानोमनस्तान्यस्यैवतानिक
र्मनामान्येवेतिचश्रुतिः ॥ मुक्तिरेवस्वर्गलोकः ॥ अमुग्मिन्स्वर्गलोकेसर्वान्कामानान्वेतिप्रस्तुतत्वात् ॥ मुक्तः
प्रकृष्टज्ञानैश्चवैद्विर्बिण्णस्यतेजसा ॥ नित्यायुषाचयुक्तः स्यात्संहितारूपविद्धेरितिच ॥ प्रकृष्टत्वेनजननाद्य
जेतिज्ञानम् ॥ पातिशंसाधनाश्चेतिपशवोवेदाः ॥ परब्रह्मणोविष्णोर्वरणादेवसम्यक्चायितस्वरूपंतेजःब्रह्म
वर्चसम् ॥ लौकिकप्रजादिकमपितदिच्छतांयथायोग्यंभवति ॥ माण्डूकेयैर्ऋषिभिर्मुपासिताएताविद्याः ॥ १ ॥
वराहोवामनःसिंहइतिरूपत्रयंहरः ॥ पूर्वोत्तरार्णमध्येस्थितमुक्तंसनातनम् ॥ माण्डूकेयैर्हिंशाकल्योवासुदेवा
दिरूपिण्योतेषुचोच्चारकैश्चैवस्थितमाहचतुर्विधम् ॥ भूमिद्यद्यष्टिपर्जन्यनाम्नोव्यादिषुसंस्थितम् ॥ उर्व्यादी

तावैदसंधीयनेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेतीतिनुमांडूकेयानाम्
॥ १ ॥ अथशाकल्यस्यपृथिवीपूर्वरूपंद्यौरुत्तररूपंद्यष्टिःसंधिःपर्जन्यःसंधातातदुतापियत्रैत
द्वलवदनूह्लन्संदधदहोरात्रेवर्षतिद्यावापृथिव्यौसमधातामित्युताप्याद्दुरितीन्वधिदेवतमथा
नांचतुर्णांचदेहएवस्थितिंपुनः ॥ अधरार्धस्यचोर्व्याश्चसाम्यमन्यस्यवैदिवा ॥ वाचोदृष्ट्यैवसाम्यंचपर्ज
न्येनैवचात्मनः ॥ तेषांतेषुस्थितिंचैवविष्णोश्चचतुरात्मनः ॥ आकाशस्यांतराकाशेशोसिंहस्यात्रसंस्थिति
म् ॥ वायोःप्राणात्मनोचैवतत्राशरथेःस्थितिम् ॥ सूर्यविद्युद्भुताशानांदग्युदेतःसुचस्थितिम् ॥ कपिल
स्यचहंसस्यजामदग्न्यस्यतेषुच ॥ स्थितिंवदतिविद्येयमपिमोक्षप्रदायिनीत्यादिच ॥ वर्षणाद्दृष्टिः ॥ परं
जनयतीतिपर्जन्यनामाविष्णुः ॥ संधिनोतीतिसंधिः ॥ धिनुपुष्टावितिधातुः ॥ सम्यग्धारणात्संधाता ॥
वर्षणमेवद्यावापृथिव्योःसंधानम् ॥ पर्जन्यस्योभगवांस्तुतर्कता ॥ २ ॥ पृथिवीस्थोवराहस्तुसंहितादेव

तोदिता ॥ दिविद्योवाभनश्चैवंप्रोक्तः पददेवता ॥ नृसिंहरत्नतरिक्षस्थो भगवान्कर्मदेवता ॥ स्वाध्यायमेवं
ध्यात्वायः करोत्युपवेद्यतम् ॥ तस्यापवदितायातित्रैलोक्यादधएवहि ॥ नाशमामोतिनिरयेतस्मादपव
देन्यतम् ॥ गच्छस्यधइतिब्रूयादन्यंब्राह्मणतस्तथा ॥ ब्रह्मप्राप्तेर्हि योग्यो ब्राह्मणः स नचेतइतिच भंजनव
र्जितत्वान्निर्भुजंसंहिता ॥ तूणच्छेदनइतिधातोः प्रतृणणंपदम् ॥ उभयमंतरेणक्रमः ॥ निर्भुजमूलत्वात्पदा

ध्यातमंपुरुषो ह्वाअयंसर्वआदंदेविदलेभवतइत्याहुस्तस्येदमेवपृथिव्यारूपमिदं दिवस्तत्राय
मंतरेणाकाशोयथासौद्यावापृथिव्यावन्तरेणाकाशस्तस्मिन्हास्मिन्नाकाशे प्राण आयत्तोयथामु
ष्मिन्नाकाशे वायुरायत्तोयथामूनित्रीणि ज्योतीष्येवमिमानीपुरुषेत्रीणि ज्योतीषियथासौदि
व्यादित्यएवमिदं शिरसिचक्षुर्यथासावन्तरिक्षेविद्युदेवमिदमात्मनिहृदयंयथायमग्निः पृथिव्या
मेवमिदमुपस्थैरेतएवमुहस्मसर्वलोकमात्मानमनुविधायाहेदमेवपृथिव्यारूपमिदं दिवः सयएव
मेतांसंहितावेदसंधीयते प्रजयापथुमिर्यशसाब्रह्मवर्चमेनस्वर्गेणलोकैकनसर्वमायुरेति ॥ २ ॥
अथातो निर्भुजप्रवादाः पृथिव्यायतनं निर्भुजं दिव्यायतनं प्रतृणणमंतरिक्षायतनमुभयमन्तरेणा
थयद्येनं निर्भुजं ब्रुवन्तमुपवेददध्योष्ठावराभ्यां स्थानाभ्यामित्येनंब्रूयादथद्येनंप्रतृणं ब्रुवन्त

दीनांतद्विषयप्रवादा अपि निर्भुजप्रवादा इत्येवोच्यते ॥ पृथिवीस्थितपृथिवीनामकविष्णवायतनंपृथिव्या
यतनमित्यादि ॥ अवराभ्यांपृथिव्यंतरीक्षाभ्यांच्युतोसीति ॥ उत्तराभ्यामंतरिक्षद्युभ्याम् ॥ क्रमस्वाध्याय
कृत्यस्तं विशेषेण निर्दयेत् ॥ लोकत्रयादपि भक्षोयस्मात्तं निर्दको भवेदिति च ॥ तस्मादतिदुष्टत्वात्तान्निद
कोनास्येवेत्युक्तं तस्थानास्युपवाइति ॥ तं कृष्णपुंडरीकाक्षं कोनुयुध्येत बुद्धिमानित्यादिवत् ॥ उपवेदेदि

त्युक्तो मनुष्यमात्रः ॥ पर उपपदं देदित्यसुरः ॥ सर्वशत्रुत्वात् ॥ अमुक्तिर्योऽयैस्तु नैरैर्विदुषां निन्दनेकते ॥
 ब्रूयाह्लोकच्युतोसीति निदिनोसुरसर्गिणः ॥ नाशयिष्यति विष्णुस्त्वामंधेनमसिपातयेत् ॥ इति ब्रूयान्नतु ब्रू-
 याद्वेवसर्गस्मकंकचिदिति च ॥ षण्योःसंधिकरणात्संहिताध्ययनं भवेत् ॥ विषणस्त्वित्यो ब्रूयात्पदाध्या-
 यी भवेतसः ॥ संध्युक्तिश्च विभागश्च द्वयंव्याप्तं क्रमेण तु ॥ तस्माद्विधापिवचनात्कमाध्यायी भवेतसः ॥
 भोगवद्विचयो मोक्ष इच्छेद्विष्णव इत्यसौ ॥ मोक्षकामो विषणवेद्वयकामो द्वयं वेदेत् ॥ विष्णुना मात्मकत्वा

मुपपदं देदच्योऽष्टा उत्तराभ्यां स्थानाभ्यामित्येनं ब्रूयाद्यस्त्वेवोभयमंतरेणाहुनस्य नास्त्युपवादो य-
 द्विसंधिं विवर्तयति तन्निर्भुजस्य रूपमथ चक्षुद्वे अक्षरे अभिव्याहरति तत्प्रतृणस्य ग्रउ एवोभ-
 यमन्तरेणोभयंव्याप्तं सवत्यन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात्स्वर्गकामः प्रतृणमुभयकाम उभयमन्तरे-
 णाथ यद्येनं निर्भुजं ब्रुवन्तं पर उपपदं देदस्थिर्वीदेवतामारः पृथिवीत्वादेव तारिष्यतीत्येनं ब्रूयादथ य-
 द्येनं प्रतृणं ब्रुवन्तं पर उपपदं देद्विंदेवतामारोद्यौस्त्वादेव तारिष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनमुभयमन्त-
 रेण ब्रुवन्तं पर उपपदं देदतं रिक्षं देवतामारो न तं रिक्षंत्वादेव तारिष्यतीत्येनं ब्रूयादथा तु कथा च ब्रुवन्वा ब्रु-
 वन्तं वा ब्रूयादभ्याशमेव यत्तथास्यान्त्रत्वेवान्यत्कुशलाह्वानं ब्रूयादतिद्युम्न एव ब्राह्मणं ब्रूया

च्चाथ संहितपदक्रमाः ॥ सर्ववेदस्थिता मोक्षतद्भोगद्वयसाधकाः ॥ तज्ज्ञानमेवनान्येषामिति वेदानुशास-
 नम् ॥ संहिताद्या ब्रुवन्वापि य एवं विन चानुवन् ॥ परिवादं ब्रुवंतं वानुवन्तं मथापि वा ॥ यद्वेदे तत्तथैव स्या-
 त्क्षिप्रमेव न संशय इति च ॥ अग्र एव ॥ अग्न्यमेवोभयमंतरेण ॥ द्युम्नोद्युतिस्वरूपत्वाद्विष्णुरेव प्रकीर्तितः ॥
 योनिकामतिस्य ज्ञानमिति द्युम्नः प्रकीर्तितः ॥ मोक्षयोग्योऽपि यस्येवमिति द्युम्नो भवेत्पुमान् ॥ लोकच्युतो

सीत्येवंतंब्रूयान्नाज्ञास्थितं क्वचित् ॥ लोकच्युतो भवेत्येनमपि नैव देकचित् ॥ च्युतो सीतितु शिष्यार्थं ब्रू-
यान्नैवान्यथा क्वचिदिति च ॥ ३ ॥ भगवदुपासकस्य यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दोष उक्तेतं प्रयुक्तिप्रकारः पूर्वदर्शितः ॥
अनुव्याहारशब्देन भगवदुपासनाविषय एवास्याशक्त्यादिदोषं वदतः प्रयुक्तिरुच्यते ॥ निर्भुजं वदंतमित्या-
दित्ववस्थामात्रदर्शनम् ॥ आत्मनो ज्ञानसामर्थ्यानुसारोपवक्तव्यत्वाद् अनुव्याहारः ॥ सर्वाधारत्वतो वंश इ-
त्युपासीतयो हरिम् ॥ वायुं च मुक्तिमोति य एव तदुपासकम् ॥ निंदितविष्णुविज्ञानविषये तं वदेतसः ॥ वि-

ज्जातिद्युभे च न ब्राह्मणं ब्रूयात्त्रमो अस्तु ब्राह्मणेभ्य इति हस्माद् शूरवीरो मां ङ्केयः ॥ ३ ॥
अथातो नुव्याहाराः प्राणो वंश इति विद्यात्सय एनं प्राणं वंशमुपवेदेच्छं कुर्वंत चेन्मन्येत प्राणवंशं स-
मधां ३ प्राणं भावंशं संदधंत न शक्नोषीत्याहु प्राणस्त्वावंशो ह्यस्य तीत्येनं ब्रूयादथ चेदशक्रुवन्तं मन्ये-
त प्राणं वंशं संधिस्तिर्पतं नाशकः संधातुं प्राणस्त्वावंशो ह्यस्य तीत्येनं ब्रूयाद्यथा तु कथा च ब्रुवन्वा-
ब्रुवंतं वा ब्रूयादभ्याशमेव यत्तथा स्यात्तत्वेवान्यत्कुशलं ब्राह्मणं ब्रूयादिति द्युभ्य एव ब्राह्मणं ब्रूया-
ज्जातिद्युभे च न ब्राह्मणं ब्रूयात्त्रमो अस्तु ब्राह्मणेभ्य इति हस्माद् शूरवीरो मां ङ्केयः ॥ ४ ॥

ष्णुना वंशं भूतेन वायुना सहितं तथा ॥ न शक्नोषीति मात्थहास्यतस्त्वामतो हितौ ॥ ज्ञानसामर्थ्यावनि-
त्यं ब्रूयाद्देवादिरुत्तमः ॥ अन्योगंधर्वपित्रादिरुत्पज्ञानबलो हि यः ॥ स ब्रूयाद्विष्णुवायुभ्यां संधिं मिच्छंतं
मेव माम् ॥ संधातुं नाशको यस्माद्वास्यतस्त्वामतो हिताविति च ॥ स य एनं प्राणं वंशमुपवेदेत्याणं प्रत्येनमु-
पासकमुपवेदेत् ॥ प्राणस्य विष्णोः प्रियत्वं तव न प्राप्स्यतीति ॥ नाशकः संधातुं मया सह संधानं कर्तुं नाश-
कः ॥ मम ग्रीति कर्तुं नाशकः ॥ तद्वक्तभक्तेष्वपियोनकुयात्पीति मजसा ॥ विष्णुर्जहाति तं पापमिह चामु

त्रचभ्रुरितिचभारते ॥ ४ ॥ पूर्ववर्णास्थितंयत्तद्रूपंपूर्वाक्षराभिधम् ॥ वराहाख्यहरेरन्यवर्णंगंवामना
भिधम् ॥ उत्तराक्षरसंज्ञंचवर्णयोरंतरस्थितम् ॥ अवनात्काशनाच्चैतदवकाशाभिधंहरः ॥ नृसिंहरूपमि
त्याहुर्निर्भुजास्यास्ताथावदत् ॥ ह्रस्वोयेनाक्षरोच्चारोमात्रासंधिस्वरात्मकः ॥ व्यासरूपोहरिःसाक्षात्संहि
तानामकस्त्विति ॥ तत्पुत्रोमध्यमःप्राहसमोच्चारणकारणः ॥ सामनामावासुदेवःसंहितानामवानिती
तिच ॥ मापयतित्रायतिचेतिमात्राभगवान् ॥ यथोच्चारितवर्णयोर्मध्यस्थितश्च ॥ मानस्तेनेभ्योये
अभिद्रुहस्पदेनिरामिणोरिपवोन्नेषुजागृधुः ॥ येषानैतन्नापरंकिंचनैकंब्रह्मणस्पतेब्रूहितेभ्यःकदाचित् ॥

अथखल्व्वाहुर्निर्भुजवक्त्राःपूर्वमक्षरंपूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपंयोवकाशःपूर्वरूपोत्तररूपेअंतरेणसांसं
हितेनेतिसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेमजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायु
रेत्यथवयंब्रूमोर्निर्भुजवक्त्रादितिहस्माहह्रस्वोमांडूकेयःपूर्वमेवाक्षरंपूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपंयोवका
शःपूर्वरूपोत्तररूपेअंतरेणयेनसंधिंविवर्तयतियेनस्वराःस्वरंविजानातियेनमात्रामात्रांविभजते
अथोशमेनोपरतामनुष्यायेधर्मिणोब्रूहितेभ्यःसदानः ॥ आदेवानामोहतेविषयोहृदिबृहस्पतेनपरःसा
म्रोविद्रुः ॥ अभिद्रुहस्पदेअभितोद्रोहस्यनित्यनिरतिशयदुःखस्याधतमसोयोग्याः ॥ ऐकात्म्यंनाम
यदिदंकेचिद्भूयुरनैपुणाः ॥ शास्त्रतत्त्वमविज्ञायतथावादबलाजनाः ॥ कामक्रोधाभिभूतत्वादहंकार
वशंगताः ॥ याथातथ्यमविज्ञायशास्त्राणांशास्त्रदस्यवः ॥ ब्रह्मस्तेनानिरानंदापक्कमनसोशिवाः ॥
वैगुण्यमेवपश्यंतिनगुणानिनियुजते ॥ तेषांतमःशरीराणांतमएवपरायणमितिमोक्षधर्मभगवद्वचनोदे
वंविधाएवस्तेनाः ॥ अभिद्रुहस्पदस्थाश्च ॥ निरामिणःरामस्यरमणरूपस्यपूणानंदस्वरूपस्यविष्णो

जीवस्वरूपताज्ञानेन नीचताविदः ॥ तएव रिपवश्च तस्य ॥ अवजानंति मां मूढा मानुषी तनुमाश्रितम् ॥
परं भावमजानं तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ मोघाशामोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ राक्षसी मासुरी
चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता इत्यादिवचनादसुरादयः ॥ अन्नेषु जागृधुः भोगमात्रगृध्रवः ॥ येषामेतत्सर्वोन्न
मं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म नास्तीति पक्षः ईशितव्ये विद्यमाने हीश्वरो भवतीति ॥ नचापरां किंचित्परमापेक्षया ह्य
परमिति ॥ किं तर्हि किंच नैकं किमप्येकमेव स्वस्तिन परमपरं चेति तेषां पक्षः ॥ असत्यमप्रतिष्ठते जगदाद्वार
नीश्वरम् ॥ अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानो ल्पबुद्धयः ॥ प्रभवं

सासंहितेति सद्य एव मेतां संहितां वेदसंधीयते प्रजयापशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्व
मायुरेत्यथ हास्यपुत्र आह मध्यमः प्राती बोधी पुत्रोक्षरे खल्विमे अविकर्षन् नैकी कुर्वन् यथावर्ण
माह तद्यासौ मात्रापूर्वरूपोत्तररूपे अंतरेण संधि विज्ञपनी साम तद्भवतिसामैवाहं संहितां मन्यद्
तितदप्येतद्विणोक्तं बृहस्पतेन परः साम्नो विदुः श्रितिसय एव मेतां संहितां वेदसंधीयते प्रजयापशु
त्युपकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ईश्वरो ह मंहं भोगी सिद्धो हं बलवान्मुखीत्यादिवचनात् ॥ ब्रह्मणस्पते
ब्रह्मणो वेदस्य पते वायो ॥ अथ हे ममासन्यं प्राणमूचुः ॥ एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्मतस्या एष पतिस्त
स्माद्ब्रह्मणस्पतिरित्यादि श्रुतेरेतादृशेभ्यो माब्रूहि ॥ शमेन विष्णुनिष्ठया उपसमीपे तस्मिन्नेवरताः साम्नो
विष्णोः परं किमपि न विदुः ॥ तदेव देवानां व्रयः ॥ सर्वदेवानां परतमं विष्णवाख्यं ब्रह्म हृदा व्योहते ॥ वासुदे
वादि रूपेण वरं नियामकं चेति व्रयः ॥ तेभ्यो ब्रूहि ॥ वायुं विद्याः समासाद्य सर्वासां पतिमूचिरे ॥ स्तेने
भ्यो मैव नो ब्रूहि ब्रूह्यथो वैष्णवेषु चेति च ॥ सामनाम्ना श्रुतिर्यस्माद्विष्णुमाह ततः प्रियम् ॥ तन्नाम विष्णो रिरह

तुसंहितार्थवदेद्यतइतिच ॥ सामन्नाम्नाःसंहिताशब्दार्थत्वाद्धिष्णोस्तस्यनाम्नाःश्रुतिसिद्धत्वाच्चसामनाम्ना
वासुदेवरूपसमाख्यासुपंचरात्रेपठितत्वाच्चतद्रूपसंहितानामकमितिपुक्तमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ देवता
पूर्ववर्णस्यलक्ष्मीरेवप्रकीर्तिता ॥ नारायणस्तूत्तरस्यतौवाक्प्राणाभिधौमतौ ॥ मध्यस्थःसंहितानामा
सौर्धनारीपुमात्मकः ॥ वेदात्मकत्वाद्वाङ्मनाम्नीलक्ष्मीरेवप्रकीर्तिता ॥ प्राणानामाप्रणेतृत्वात्साक्षान्ना
रायणःस्वयम् ॥ रमित्यानंदउद्धिष्टःसंभोग्ययमुदाहृतम् ॥ विष्णुभोग्यारतितरालक्ष्मीरेवरथंतरम् ॥ नारा

भिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकैकनसर्वमायुरेति ॥ ५ ॥ बृहद्रथंतरयोहूपेणसंहितासंधी
यतइतिताक्ष्यौवाग्वैरथंतरस्यरूपंप्राणोबृहत्तुउभाभ्यामुखलुसंहितासंधीयतेवाचाचप्राणेनचै
तस्यांहस्मोपनिषदिसंवत्सरंगारक्षयतेनाक्ष्यैएतस्यांहस्ममात्रायांसंवत्सरंगारक्षयतेनाक्ष्यैस्त
दप्येतद्विषणोक्तं रथंतरमाजसारावसिष्ठः ॥ भरद्वाजोबृहदाचकेअग्नेरितिसयएवमेतांसं
हितविदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकैकनसर्वमायुरेतिवाक्प्राणेनसंहिते
तिकौठरव्यःप्राणःपवमानेनपवमानोविश्वैर्देवैर्विश्वेदेवाःस्वर्गेणलोकैकनस्वर्गलोकोब्रह्मणासैषा

यणोबृहत्त्वात्तुबृहन्नामामाप्रकीर्तिताः ॥ रथंतरस्यबृहत्तदेवतैचैवताबुभौ ॥ वाक्प्राणसंस्थितौचैवताभ्यामे
वहिसंधितम् ॥ लक्ष्मीनारायणंरूपंसंहितानामकंशुभम् ॥ एतांविद्यामवाप्तुंहिवत्सरंगारक्षत ॥ ता
क्ष्यैएतन्मात्रंचसमुद्दिश्यनचापरम् ॥ संहितादेवताबह्व्यदतिकुठरवात्मजः ॥ द्वयंद्वयदेवतानांभिलि
तंहरिशर्ववत् ॥ संहितानामकंतत्रवर्णमध्यस्यदेवता ॥ तयोरेकदेवतयोःपरमन्यत्तथावरम् ॥ अव
रस्यपरस्यापिसंयोगात्संहितानुसा ॥ प्रोक्तावरपरेत्येववाक्प्राणाख्योरमाच्युतौ ॥ संहितैकातथैवान्याके

शबोवायुसंयुतः ॥ वायुः सप्तमनाख्यो देवताश्चाखिला अपि ॥ तृतीयासंहिताप्रोक्ता देवतास्ताः सशंकराः ॥ चतुर्थीसंहिताप्रोक्ता शंकरो ब्रह्मणा सह ॥ पंचमीसंहिता चैव संहिता मोक्षदा हमाः ॥ प्रथमायां द्वितीयायां विष्णुरेव परोमतः ॥ तृतीयायां वायुरेव चतुर्थी सर्वदेवताः ॥ विरिच एव पंचम्या मवरा इतरेततः ॥ प्रथमायां संहितायामवरो वामभागः ॥ द्वितीयायां तु परमस्तृतीयायां नथावरः ॥ चतुर्थ्यां परमश्चैव पंचम्यां वामगोवरः ॥ अवराधाः परांता ये देताः सर्वाश्च संहिताः ॥ ततो वरपराः प्रोक्ता नैवोक्तास्ताः परावराः ॥ अग्निमान्निधुलोकस्य शिवः सर्वस्थलोकनात् ॥ द्योतनाच्च दिब्रूयान्मंत्रमेतमथापि वा ॥ आत्मार्येथ परार्थे वा चित्तरपरसंहितासयौ हेतामवरपरसंहिता वै देवैर्वैवहेव सप्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन संधीयते यैषां संहितासयौ दिपरेण वोपसृतः स्वेन वार्थेनाभिव्याहरेदभिव्याहार्षन्नेव विद्याद्विवंसंहितागमद्विदुषां देवानामेवं भविष्यतीति शश्वत्तथा स्यात्सय एव मेतां संहितां वेदसंधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति वाक्संहितेति पंचालचंडो वाचैव वेदास्संयदेवमंजसा ॥ विद्वांसो देवतायस्मात्सम्यक्तेन महत्फलम् ॥ तेषामेव हरिश्चैव संहितारूपकः प्रभुः ॥ अगमदेवलोकं हि कर्तुं देवेष्वनुग्रहम् ॥ इति चिंतयतस्तेषां प्रसादात्फलमंजसा ॥ पंचालचंडो वाचं ब्रह्मणां हि सख्यतीम् ॥ मन्यते स्याः पुत्रवच्च देवं नारायणं प्रभुम् ॥ वेदैर्हिव्यज्यते विष्णुः साच वेदाभिमानिनी ॥ प्राणस्थो भगवान्विष्णुः प्राणनामा प्रणे नृतः ॥ ब्रह्मणोऽपि पितानित्यं भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ उपचर्यते पुत्र इति वेदैर्द्व्यज्यते हरिः ॥ सा देवी संहितानाम्नीवाच्यो स्याद्विष्णुरेव हि ॥ प्रजापत्याख्यशर्वेण प्रोक्ता न्यासं हितापि हि ॥ विष्णुरेवादिनिर्मिसर्वस्यात्तायतः प्रभुः ॥ स एव पितृसंस्थस्तु पातृत्वात्पितृनामकः ॥ देवतोत्तरवर्णस्य मातृ

स्थोमात्तुनामकः ॥ माननात्पूर्ववर्णस्यदेवेतिप्रकीर्तितः ॥ पोषकत्वात्संधिनामावर्णयोरंतरस्थितः ॥ सएवपु
 त्रसंस्थश्चपुत्रनामाजानार्दनः ॥ त्राणात्पूतितएवासौवर्णसंधानकर्मणि ॥ संधाननामासंधानकर्तृत्वात्पुरुषोत्त
 मः ॥ प्रजातिकर्मसंस्थश्चसएवप्रजनाभिधः ॥ जनकत्वात्परोविष्णुरेवंविष्णुर्हिंसहिता ॥ वासुदेवादिरूपे
 णचतुर्थेव्यवस्थितः ॥ सएवदिविसंस्थश्चयुनामाक्रीडनात्मजः ॥ अंतरेवेक्षणाच्चैवसोत्तरिक्षोत्तरिक्षगः ॥
 पृथिवीपृथिवीस्थश्चैवप्रथितत्वाज्जानार्दनः ॥ मुख्यार्थत्वात्सर्वनाम्नासर्वदेवाभिधोहरिः ॥ विश्वेदेवाइति
 धीयंतेवाचाच्छंदांसिवाचाभिन्नाग्निसंदधतिवाचासर्वाणिभूतान्यथोवांगेवेदंसर्वमितिद्यत्रैत
 दधीतेवाभाषतेवावाचितदाप्राणोभवतिवाक्तदाप्राणैरेह्यथयत्रतूष्णींवाभवतिस्वपितिवाप्रा
 णेतदावाग्भवतिप्राणस्तदावाचैरेह्मितावन्योन्यंरीहोवाग्वैमाताप्राणःपुत्रस्तदप्येतदृषिणोक्त
 मेकःसुपर्णःससमुद्रमाविवेशसइदंविश्वंभुवनंविचष्टे ॥ तंपाकेनमनसापश्यमंतितस्तंमातारे
 ह्मिसउरेह्मिमातरमितिसयएवमेतांसंहितंवेदसंधीयतेप्रजयापशुमिर्धशमाबह्मवर्चसेनस्वर्गेण
 प्रोक्तोबहुधातेषुसंस्थितः ॥ ज्ञानद्युतेर्देवनामास्थितोदेवेषुकेशवः ॥ गांधार्यंश्चगंधर्वोर्ध्वेषुव्यवस्थि
 तः ॥ माननाम्नानुषोनाममानुषेषुस्थितोहरिः ॥ पाठनात्पितृनामासौपितृष्वेव्यवस्थितः ॥ रतेः
 प्राणेशुराख्यश्चसोऽसुरेषुव्यवस्थितः ॥ एवंपंचजनेषुस्थोहरिःपंचजनाभिधः ॥ जातनामाजातसं
 स्थःप्रादुर्भूतगुणत्वतः ॥ जनिक्रियास्थितश्चासौजनित्वमितिगीयते ॥ जनियस्मात्तवयतितवनंहि
 प्रकाशनमितिच ॥ प्रथश्चसप्रथश्चैवराजानौमत्स्यदेशजौ ॥ यापयाभासतुर्विष्णोर्देविर्नामोहविर्मु
 खे ॥ अनुष्टुब्देवतायस्तुनृसिंहोजगतोस्यच ॥ स्वमुखेहवनादेवहविरित्यभिधीयते ॥ तस्मिन्यज्ञेवसिष्ठस्तु

चतुरूपपाज्जनादनात् ॥ आजहारश्रियदेश्वरथतरवराभिधाम् ॥ चतुर्मूर्तिःस्तुतस्तेनप्रेषयामासतांश्रियम् ॥
साचारमैप्रदौविद्यांप्रययौचपुनर्हरिम् ॥ धातेयुक्तोनिरुद्धस्तुप्रद्युम्नस्तुनामकः ॥ वासुदेवःप्रसविता
सर्वस्यप्रसवाद्विभुः ॥ संकर्षणोविष्णुनामाप्रणेतृत्वाद्बलादपि ॥ चतुरूपंपरंविष्णुराजानौप्रथमप्रथौ ॥
भरद्वाजोवसिष्ठश्चध्यात्वाविंदंपरात्परम् ॥ यजनीयोयजुर्नामाविष्णुःसंकर्षणाभिधः ॥ जीवानांस्कंदना
देवस्कन्धःप्रद्युम्नउच्यते ॥ प्रथमोवासुदेवस्तुदेवयानोनिरुद्धकः ॥ प्राप्योदैवैर्यतो नित्यमनिरुद्धाभिधोह
रिः ॥ तस्मादेवंचतुर्मूर्तिःस्तुतिसंतोषिताद्धरः ॥ आजहारभरद्वाजोरूपनारायणाभिधम् ॥ तद्ब्रह्मामकंवि

लोकैकनसर्वमायुरेत्यथानःप्रजापतिर्संहिताजायापूर्वरूपंपतिरुत्तररूपंपुत्रःसंधिःप्रजननंसंधानंसै
षादितिःसंहितादिनिर्हीदंसर्वयदिदंकिंचपिताचमाताचपुत्रश्चप्रजननंचतदप्येतदृषिणोक्तमदि
निर्मातासपितासपुत्रइतिसयएवमेतांसंहितंविदंसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्ग
ष्णोश्चानुरात्म्याःसमुद्रतम् ॥ भरद्वाजमुपागम्यप्रादान्मोक्षवरंपरम् ॥ चतुर्मूर्तिःसभगवानग्निरित्यग्निधी
यते ॥ अग्न्यत्वात्सर्वभूतानामेवंचत्वारएवते ॥ अविंदंस्तंचतुर्मूर्तिःसाक्षान्बारायणंप्रभुम् ॥ गुहायांसंस्थि
तमपिहानीवहितमस्यचात्सर्वज्ञत्वाद्यज्ञानाग्नोविष्णोस्तेजःपरंहितत् ॥ तस्मादेवचतुर्मूर्तिःसूरिप्राप्यत्वहेतुतः ॥
सूर्यनाग्नोहरन्धर्मनामानंतदृसिंहकम् ॥ धर्षणात्सर्वलोकस्यचृसिंहोघर्मउच्यते ॥ निर्गल्यसचतुर्मूर्तिर्विप्र
क्षत्राभिसंस्तुतात् ॥ प्रथादीनांचतुर्णांचपुरुषार्थंचतुष्टयम् ॥ दत्त्वाजगामभगवान्स्वकीयांतनुमेवच ॥
वसिष्ठाच्चभरद्वाजाद्धोत्रध्वर्य्वीर्नवौतौ ॥ यथेष्टसिद्धिसंप्राप्तौसम्यगिष्टाज्जनादनादित्याद्यृग्वेदसंहिताया
म् ॥ यस्यप्रथइतिनामसचहविर्नाग्नोविष्णोर्हविर्यत्तुअयत् ॥ अटोलोपेनांतर्णीतिणित्वेनअयापयदित्य

र्थः ॥ एवं सप्रथमं इति यस्य नामासौ ॥ हविर्यदिति पृथक् संबंधः ॥ आचक्रे आकारायामास ॥ अविदन्ते अविदन्तित्यध्यात्माधिदैवतयोरुभयत्रापि भगवंतमविदन्तित्यर्थः ॥ देवयनंगुहायदिति वचनात् ॥ चतुःशिरं वंडातुरमां द्विरूपो भगवान्हरिः ॥ परमानंदरूपत्वात्सुपर्ण इति नामकः ॥ रमयामास तस्यांच निषण्णः सर्वदैवसः ॥ एक एव च विष्णुः सप्रविष्टः क्षीरसागरम् ॥ सर्वपश्यत्यसौ देवः पूर्णकुण्डेन चेतसा ॥ परिपकेन मनसाऽपश्यमित्याह गंतव्यजः ॥ मातेव व्यंजकत्वात्तं प्राणस्थं वाक्यं सरस्वती ॥ लिहते लिह्यत इव प्राणस्थेन तु सा सदा ॥ स्वयंतु भगवान्विष्णुर्वाक्यपते ब्रह्मणोपि हि ॥ नित्यः पिता स्वतंत्रश्च नास्य मातापितापि चेत्या

णल्लोकेन सर्वमायुरेति सर्वमायुरेति ॥ ६ ॥ इत्येतेर्योनिषत्सु तृतीयाण्यके प्रथमोऽध्यायः ॥ ३ ॥ १ ॥ हरिः ॐ ॥ ॥ प्राणो वंश इति स्थविरः शाकल्यस्तद्यथा शालावंशे सर्वे न्येवंशाः समाहिताः स्युरेवमस्मिन् प्राणे चक्षुःश्रोत्रं मनो वाग्निं द्रियाणि शरीरं सर्वं आत्मा समाहितस्तस्यैतस्यात्मनः प्राण ऊष्मरूपमस्थीनि स्पर्शरूपं मज्जानः स्वरूपं मांसं लोहितमित्येतदन्यच्चतुर्थं मंतस्थारूपमिति हस्माह दिच ॥ ६ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये तृतीयप्रघटके प्रथमोऽध्यायः ॥ ३ ॥ १ ॥

ॐ ॥ गृहस्याच्छादनादीनां मध्यवंशो यथाश्रयः ॥ तथेन्द्रियाभिमान्यादिदेवानां वायुराश्रयः ॥ तेषु सर्वेषु भगवान्ब्रह्मरूपो हरिः स्थितः ॥ विष्णुना माक्षरेष्वेव मन्येष्वपि तदर्थतः ॥ प्राणनामापि भगवान्प्राणस्थश्चोष्मसु स्थितः ॥ ऊष्मनामासमर्थत्वात्स एव भगवान्हरिः ॥ पूर्णत्वादात्मनामासौ प्रीतिमावाद्मुष्यतु ॥ संघात आत्मशब्दोक्तोऽस्थिरश्चास्थिनामकः ॥ अस्थिस्थितो हरिः स्पर्शसंस्थितः स्पर्शनामकः ॥ स्पर्शहेतुवतः

स्पर्शनामासन्नगान्हरिः ॥ मज्जासुस्थः समज्जाख्यो मंदजनयतीति हि ॥ स एव स्वरसंस्थश्च स्वराख्यः स्वरतः प्रभुः ॥ ग्रमाणं सारयेद्यस्मान्मांसाख्यो मांससंस्थितः ॥ लोहिताख्यो रक्तवर्णो लोहितस्थो जनार्दनः ॥ अस्थिस्थान्येवरूपाणि पर्वस्वपि हेर्यतः ॥ तत एव विभक्तानि संख्यातेषां पृथङ्मुनत् ॥ तस्मात्सप्तशतान्येव देहे विशिञ्चतस्य हि ॥ रूपाणि विष्णोर्भोगेतुषष्ट्युत्तरशत्रयम् ॥ तान्येव विष्णोरूपाणि वत्सराहस्तुसर्वशः ॥ अहर्नामा च भगवानहार्यत्वात्कीर्तितः ॥ अहोभिः समसंख्या नियस्मादध्यात्मगानितु ॥ रूपाणि विष्णो

हस्तस्रोमांदूकेयस्त्रयं त्वेन एतत्प्रोक्तं तस्यैतस्य त्रयस्य स्थानां मज्जापर्वणा मिति त्रीणीतः षष्टिशतानि त्रीणीतस्तानि सर्वांश्च शतानि भवंति स च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्य होरात्राः स एषो हः संमानश्च क्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छंदो मयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य एव मेतमहः संमानं च क्षुर्मयं श्रोत्रमयं छंदो मयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं विदाह्वांसायुर्ज्यं सरूपतां सलोकताम श्रुते पुत्रीपशुमान्भवति सर्वमायुरेति ॥ १ ॥ अथ कौठरव्यस्त्रीणि षष्टिशतान्यक्षराणां त्रीणि षष्टिशतान्यूर्ध्वमणां

स्तेनायमहस्संमान उच्यते ॥ पूर्णदर्शनशक्तित्वाच्च क्षुर्मय उदीरितः ॥ तादृक्श्रवणशक्तित्वात्तथा श्रोत्रमयः स्मृतः ॥ छंदो मयः सत्यकामो मंतृवक्तृबलात्मकः ॥ एवं विद्वांस्तस्य रूपाण्यामोतिज्ञानपुत्रवान् ॥ पीयमानं शमामोति प्राप्याहर्नामिकं हरिम् ॥ १ ॥ एवमुक्तप्रकरणे तस्यैव क्षरनामकम् ॥ अशीत्युत्तरसाहस्ररूपवर्णेषु संस्थितम् ॥ विष्णुना श्रोथवान्येषु पंचाशत्संख्यकेष्वपि ॥ तावत्संख्या निदेहेषु पृथङ्मजास्थिपर्वसु ॥ रूपाणि विष्णोस्तावन्ति चेष्टकानि पृथक् पृथक् ॥ अर्कस्थितबृहत्याख्यरूपाण्यङ्गाच सर्वशः ॥ संपादकानि तान्येव तान्यक्षरमिति च ॥ अस्थ्यादिस्थितरूपाणि तान्युपास्य विमुच्यत इति च ॥ तस्यै

तस्यात्मनस्तस्यशरीराख्यस्यात्मनोयआत्माआदानादिकर्ततस्यपरमात्मनएतस्य ॥ अस्थांमज्ज्ञांपर्वणांच
मिलितानामपिविशोत्तरसप्तशतत्वोक्तेस्तत्स्थविष्णुरूपाण्येवोच्यंतइतिसिद्धम् ॥ अस्थयादीन्येवचेद
शीत्युत्तरसहस्राणिसंतिहि ॥ षण्णुरित्येतानिविष्णुनामगतान्युष्माक्षरसंधिनामकानितद्रतभगवद्रूपा
णिमुख्यतस्तन्वामकानि ॥ अहार्यात्वादहनभारात्रिनामारतिप्रदः ॥ संधानात्संधिनामासौस्वयंनाराय
णःप्रभुः ॥ संध्यूष्माक्षराण्यस्यविष्णोरूपाणिसर्वशः ॥ संध्यारात्रिदिवास्थानिसाशीतिकसहस्रकम् ॥

त्रीणिषड्विंशतानिसंधीनांयान्यक्षराण्यवोचामाहानितानियानूष्मणोवोचामरात्रयस्तायान्सं
धीनवोचामाहोरात्राणांतिसंधयइत्यधिदैवतमथाध्यात्मंयान्यक्षराण्यधिदैवतमवोचामास्थीनि
तान्यध्यात्मंयानूष्मणोधिदैवतमवोचाममज्ज्ञानस्तेध्यात्ममेषहैसंप्रतिप्राणोयन्मज्जैतेद्वेतोन
हवातेप्राणाद्देनःसिच्यतेयद्वाक्कतेप्राणाद्देतःसिच्येतपूयेअसंभवेद्यान्संधीनाधिदैवतमवोचा
मपर्वाणिनान्यध्यात्मंतस्यैतस्यत्रयस्यास्थानामज्ञांपर्वणांमितिपंचेतनश्चत्वारिंशच्छतानिपंचेत
स्तदशीतिसहस्रंभवत्यशीनिसहस्रंवाअर्कलिनोबृहतीरहर्भिसंपादयंतिसएषोक्षरसंमानश्चक्षु

तान्येवास्थिषुमज्ज्ञासुपर्वस्वपिचसर्वशः ॥ परज्ञानात्तुपर्वाणिविष्णोरूपाणिनानिहि ॥ अस्थानान्मदना
च्चैवस्थमज्ज्ञाभिधानिच ॥ व्यक्तिर्मज्ज्ञासुतस्यैवप्राणोमज्ज्ञासुसंस्थितः ॥ मज्जैवरेतोभवतिरेतसि
स्थोविशेषतः ॥ प्राणस्तेनहितद्वेतोयुक्तंप्राणेनसर्वदा ॥ यदिप्राणोनतद्वेतोनगर्भत्वंत्रजेत्कचित् ॥ वि
शेषप्राणसंबंधवर्जितान्यतएवहि ॥ नमांसादीनिगर्भत्वंयांत्यतःसहिरेतसि ॥ विशेषेणस्थितःप्राणःप्रा
णेचैवविशेषतः ॥ स्थितोनारायणोदेवस्तस्मान्मज्ज्ञासुचस्थितइतिच ॥ मज्जास्वधिकसन्निधानज्ञा

पनार्थमिदं वचनम् ॥ अशीत्युत्तरसहस्रवर्णानामभावाच्चतस्य विष्णुरूपाण्येव तत्संख्यानीति सिद्धम् ॥
 अर्कं निलीनत्वेनादृश्यत्वेन स्थिता भगवत्पादुभावा अर्कलिनः ॥ त एव शरीरे स्थित्वा सहस्रं बृहतीः संपादयं
 ति ॥ वाक्प्रेरकत्वा द्विष्णुना मर्थवच्चोदेव च बृहती सहस्रस्य तद्देवताश्चैतान्येवाशीत्युत्तरसहस्ररूपाण्ये
 तान्येवाहः प्रवर्तकानि च ॥ अहः शब्देन यज्ञो दिवसश्चोभावप्यभिप्रेतौ ॥ यज्ञानां दिवसानां च सारणीतिकस
 हस्रकैः ॥ विष्णुः प्रवर्तको रूपैर्वृहत्युक्त्यस्य चांजसा ॥ बृहत्युक्त्येन वाच्या निरूपाण्येता न्यधी शितुरिति
 र्भयः श्रोत्रमयश्छंदो मयो मनो मयो वाङ्मय आत्मा स एव मेतमक्षरं संमानं च क्षुर्भयं श्रोत्रमयं छं
 दो मयं मनो मयं वाङ्मयमात्मानं वेदाक्षराणां सायुज्यं सरूपतां सलोकनामश्नुते पुत्री पशुमान्भवति
 सर्वमायुरेति ॥ २ ॥ चत्वारः पुरुषा इति बाध्वाः शरीरपुरुषश्छंदः पुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष इति शरीर
 पुरुष इति यमवोचामस्य एवायं दैहिक आत्मा तस्य यो यमशरीरः प्रज्ञात्मा सरसश्छंदः पुरुष इति य
 मवोचामाक्षरसमास्माय एव तस्यैतस्या कारोरो वेदपुरुष इति यमवोचामयेने वेदान्वेदः ऋग्वेदं य
 जुर्वेदं सामवेदं तस्यैतस्य ब्रह्मारसस्तस्माद्ब्रह्माणं ब्रह्मिष्ठं कुर्वीत यो यज्ञस्यो लवणं पश्येन्महापुरुष
 च ॥ २ ॥ संसारवाधितैः प्राप्यो बाध्वा वायुरुदाहृतः ॥ सहि मोक्षप्रदो विष्णो राज्ञया स उवाच ह ॥ सर्वदेहा
 भिमानी तु शरीरपुरुषः शिवः ॥ सर्ववर्णा भिमानी च शेषो सौच्छांदसः पुमान् ॥ सर्ववेदा भिमान्येव गरुडो वेदपू
 रुषः ॥ संवत्सरा भिमानी तु ब्रह्मैव हि महापुमान् ॥ सारः शिवस्या निरुद्धनामो देहस्थितो हरिः ॥ अइत्या
 क्रियते यस्माद्वाग्देवो ह्यकारकः ॥ शेषस्य सारं स विभुर्ब्रह्माख्यो ज्ञानबृंहणात् ॥ संकर्षणख्यस्तु हरिः सारः
 स गरुडस्य च ॥ ब्रह्मत्वं कसंस्थितश्चासौ तस्माद्ब्रह्मिष्ठमेव हि ॥ कुर्याद्ब्रह्मत्वं जंतस्मिन्विशेषेण स्थितो हरिः ॥

ब्रह्मणः सारभूतस्तु प्रद्युम्नो भगवान्हरिः ॥ स एवादित्यसंस्थश्च स ह्यादिर्जगतो विभुः ॥ ततश्च सर्वभूतेषु जीवानां विनियामकः ॥ स एवादित्यगोविष्णुर्यः प्रद्युम्नाभिधो हरिः ॥ स एव सर्वदेहेषु चानिरुद्धतनुः स्थितः ॥ संकर्षणो वासुदेव इत्येकः स चतुर्विधः ॥ प्रतिपूरुषमेतस्मात्स्थितो विष्णुर्नियामकः ॥ आदित्यादिषु च स्थित्वा द्योतको सौप्रतिप्रति ॥ स चेत्तनतमत्वाद्भिच्चित्रमित्यभिधीयते ॥ मुख्यत्वात्सर्वदेवानामननादी शितुल्लतः ॥ कर्तृत्वाद्यप्यनीकं स उदैस्सूर्यस्थितो हरिः ॥ ज्ञानदत्त्वाच्चेदेवानां च क्षुरेनेन दर्शनात् ॥ आपूरयत्सर्वलोकान्प्र

इति यमवोचामं संवत्सर एव प्रध्वंसयन्नन्यानि भूतान्यैकया भावयन्नन्यानि तस्यैतस्यासावादि त्योरसः स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चासावादित्य एकमेतदिति विद्यात्तस्मात्पूरुषं पुरुषं प्रत्यादि त्यो भवति तदप्येतदृषिणोक्तं चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ॥ आप्राद्या वापृथिवी अंतरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्तुषश्चेत्येतामनुविधं संधीयमानां मन्य इति हस्मा ह्वाध्व एतं ह्येव बह्वृचामहत्पुरुषे मीमांसत एतमग्नावध्वर्यव एतं महावते छंदो गा एतमस्यामेतं दिव्ये तं वायो वेतमाकाश एतमप्येतमोषधीष्वेतं वनस्पतिष्वेतं चंद्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्वे तमेव ब्रह्मेत्याचक्षते स एष संवत्सर संमानश्च क्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छंदो मयो मनो मयो वाङ्मय आत्मा

कारो न जनार्दनः ॥ आदानात्सर्वजीवानामनृत्वात्कलयेपि च ॥ आत्मेत्युक्तः स भगवान्जगतः स्थावरस्य च ॥ एवं चतुर्विधो विष्णुः संहिता देवता यदा ॥ ज्ञायते पूर्ववर्णस्य रूपं नारायणाभिधम् ॥ प्रादुर्भावाः समस्ताश्च चरमाणस्य देवताः ॥ तदा तु संहितां सम्यङ्मन्येह संहितामिति ॥ आहवायुरिमं विष्णुं बृहत्पुरुषं देवताम् ॥ महावताख्यस्तोत्रस्य चेष्टकानां च देवताम् ॥ एतमेवाखिलजगद्द्याप्तं पूर्णगुणात्मकम् ॥ संवत्सद्रतिदा

तुत्वाद्ब्रह्मासंबत्सराभिधः ॥ नियामकः सजीवानां सर्वेषां प्रभुरीश्वरः ॥ अनंतमूर्तिर्ब्रह्मासावनंतजगदास्थि-
तः ॥ नियामकस्तस्य विष्णुस्तावद्भूषेषु संस्थितः ॥ तत्संबत्सरसंमानः स विष्णुः परमेश्वरः ॥ ३॥ यएनंवत्तय
योगेभ्यो यो यो यच्चै न महाव्रते ॥ कर्मण्याचार्यतो न्यस्य शंसेत पिबुतो यवा ॥ महाव्रतेन स्तोत्रेण स्तुवीतैनम
थापि वा ॥ महाव्रते चित्तिं वापि कुर्यान्वा स्य फलं श्रुतेः ॥ सुकृतस्य फलं चैव नासीसम्यगवाप्स्यति ॥ प्रत्यक्ष
ज्ञानिनोप्येतदानंदं दत्त्वा सकृद्वेत् ॥ प्रत्यक्षज्ञानिनो मोक्षो न कथं चिद्विहीयते ॥ आचार्यमेव तं विद्याद्भू-
सय एव मे तं संबत्सरसंमानं च क्षुर्मयं श्रोत्रमयं छंदोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं परस्मै शंसति ॥ ३॥
दुग्धदोहा अस्य वेदाभवंति न तस्या नूक्ते भागो अस्ति न वेदसुकृतस्य पंथा न मि नितदप्येतद्विष्णो
क्तं यस्ति तस्या जस चिद्विदं सत्त्वायं न तस्य वाच्यमपि भागो अस्ति ॥ यदीं शृणोत्यलं कं शृणोति न हि प्र-
वेदसुकृतस्य पंथानमिति न तस्या नूक्ते भागो अस्ति न वेदसुकृतस्य पंथानमित्येतत्तदुक्तं भवति तस्मा
देवं विद्वान् परस्माभिर्भिचिनुयान् परस्मै महाव्रतेन स्तुवीत न परस्मा एतदहः शंसित्कामं पित्रे वा
चार्याय वा शंसित्कामेन एवास्य तत्कृतं भवति स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चासावादित्य एकमेतदि-
गैर्यः स्वात्मनो अधिकः ॥ गुणाधिकस्य तेनैव शंसनादि न दुष्यति ॥ अयोग्यस्योपदेशो तु कृते होत्रादिकपि वा ॥
प्रायश्चित्ताथ मेतत्तु शंसीत शतवारकम् ॥ अन्यथा मामनुषेव्वेव जायेत न दिवं व्रजेत् ॥ योग्या अस्याश्च
विद्याया देवाः ऋषय एव च ॥ एकदेशज्ञानयोग्यामांनुषा उत्तमा यद्दि ॥ कर्मसंचये वेत्तारं त्यजेन्नारायणं
हियः ॥ प्रीत्यै के देशं संस्थत्वा त्साखायमिति चोदितम् ॥ न विद्यायाः फलं तस्य श्रुतं च न कारका बहम् ॥ नै-
व प्राप्नोति सुकृतं संत्यागात् परमात्मनः ॥ मुख्यत्यागो हि रेष यन्वास्तीति वदेदमुम् ॥ तत्समं वाधिकं वापि

ब्रूयदैक्यमथापिवा ॥ ऐश्वर्यादिगुणानांवाह्यासंनस्तित्वमेववा ॥ तत्पसादंविनामोक्षंब्रूयाद्वाकस्य
 चित्कचित् ॥ ऐक्यंवाब्रह्मशर्वदिर्मुक्तावैक्यमथापिवा ॥ व्यत्यासंचावताराणांजीवाभेदमभ्यु-
 वा ॥ भेदज्ञानंतद्गुणानांतेनवाथमिथोपिवा ॥ तथैवतत्क्रियाणांचतद्रूपाणामथापिवा ॥ असास्य
 दर्शनंवापितद्गुणानांपरस्परम् ॥ देहदेहिबिभेदंचतस्मिन्नवयवेषुवा ॥ परस्परंभेददृष्टितेनवाकुञ्चित्क-
 चित् ॥ दोषसंसर्गमस्यापिस्वतःपरतएववा ॥ अज्ञानतोज्ञानतोवानिर्देहत्वमभ्युच ॥ तद्देहस्यप्रा-
 कृतत्वमचिदानंदेहेताम् ॥ प्रादुर्भाविष्वपिविभोर्देहत्यागोद्भवादिकम् ॥ अज्ञानदुःखासामर्थ्यपारवश्या
 दिकंतथा ॥ अतद्वशत्वंकस्यापिकदाचित्कचिदप्युत ॥ परिमाणंबलोदेवातस्यविष्णोर्महात्मनः ॥ भेदा
 भेददृशिर्वास्यजीवैवस्वगुणादिभिः ॥ तर्कैस्तस्यापलापोवातत्रक्तेनचेतसा ॥ त्यागानामेवमुक्तानांत
 काश्चैःसाधनंतथा ॥ अचित्यविभवेऽप्यस्मिन्नसंभवनिरूपणम् ॥ सएवमुख्यतस्यागोवासुदेवस्यकीर्ति-
 तः ॥ रमाब्रह्मादिकानांचतारतम्यानभिज्ञता ॥ संशयश्चोक्ततत्त्वेषुजगन्मिथ्यात्वदर्शनम् ॥ अस्मृति
 र्वासुदेवस्यसद्गतानांचनिर्दनम् ॥ द्वितीयएषत्यागस्तुविष्णोरेवप्रकीर्तितः ॥ निषिद्धकर्मकरणांविहितस्य
 चवर्जनम् ॥ त्यागस्तृतीयोहिहरेश्वतुर्थोऽद्योग्यपूरुषे ॥ उपदेशःकेशवस्ययथाशास्त्रोदितक्रमात् ॥ आ-
 चार्यपित्रोरन्यत्रतथैवचमहाव्रते ॥ हौत्रोद्वात्राध्वर्यवाणित्यागएवंचतुर्विधः ॥ त्यागद्वयात्तुप्रथमात्या-
 प्यतेधंतमःक्रमात् ॥ तृतीयान्निरयप्राप्तिश्चतुर्थान्नदिवंजयेत् ॥ उपदिष्टेपियस्तत्त्वेसंशयंकुरुतेपुमान् ॥
 सौंधंतमोव्रजेद्वन्योनिरयायैवगच्छति ॥ सएवभगवान्विष्णुरैतेदोषोर्विनायदि ॥ ज्ञायतेमुक्तिदःसाक्षान्ना
 चक्रार्याविचारणा॥यदिज्ञानंनानिपक्वंसरांगचमानोभवेत् ॥ तदास्वर्गोदिलोकान्निःसंशयश्चेत्कचित्कचित्॥

आद्यत्तिरेवसंसारेयावन्निःसंशयोऽभवेत् ॥ पुनराद्यत्तिहीनंतुतमौंधंमुक्तिरेवच ॥ पूर्वतुनिःसुखंतत्रनिर्दुःखं
चापरंततम् ॥ निशेषगुणहीनंचपूर्वनिर्दोषकंपरम् ॥ विमिश्रगतयस्त्वन्ध्याःपुनराद्यत्तिसंयुताः ॥ असुरा
देवतामर्त्यायोग्याएतेषुचक्रमात् ॥ नचतेषांसंक्रोस्तिथथायोग्याहितद्वतिः ॥ मानुषेषूत्तमामुक्ति
मधमानिरयंतथा ॥ आम्रवंतिमनुष्येषुमध्यमाःसृतिभागिनः ॥ नियमोयनान्यथास्यादच्छिद्रत्वंय
थाभवेत् ॥ दोषेथवागुणोवापितदैर्याःसुराअपि ॥ स्वांस्वांगतिसमायांतितावत्संसारआगिनः ॥ अच्छि
द्रत्वंनैवसर्वैःकदाचित्त्वाप्यतेयतः ॥ सृष्टिस्थितिलयादीनानोच्छेदस्तेनकुत्रचित् ॥ तस्माद्वोषान्यहायैव
विष्णुंसर्वोत्तमोत्तमम् ॥ जानीयात्तेनमुक्तिःस्यादपरोक्षदृशेरनु ॥ सूर्यमंडलगोविष्णुर्देहेचक्षुषिसंस्थितः॥
स्यवोचामौयत्रविहियेतेचंद्रमादवादित्योदृश्यतेनरश्मयःप्रादुर्भवंतिलोहिनीद्यौर्भवतियथा
मंजिष्ठाव्यस्तःपायुःकाककुलाग्रगंधिकमस्यशिरोवायतिसंपरेतोस्यात्मानचिरभिवर्जीविष्य
तीतिविद्याःसयत्करणीयमन्येततत्कुर्वीतयदंतिपञ्चदूरकडतिससजपेदादिप्रत्नस्यरेतसइत्ये
अनिरुद्धश्वहृदयेनचभेदोऽनयोःकचित् ॥ अन्येषामपिरूपाणामिति विद्याद्विचक्षणः ॥ द्विरूपःसयदावि
ष्णुरपगच्छतिदेहतः ॥ तदैवदुर्निमित्तानिजायंतेनान्यदाकचित् ॥ तस्मात्तेषांदर्शनेतुकर्तव्यपारलौकिक
म् ॥ सर्वमेवजपेच्चैवयदंतीत्यादिकाऋचः ॥ ऋग्भिःषड्भिवर्युरेवपवमानादिनामतः ॥ स्तूयतेसंगेनेतु
त्वादिश्रित्यभिधीयते ॥ परस्यब्रह्मणोविष्णोर्ज्ञापनाख्यप्रसूतिभिः ॥ वायुःपुनानि यत्तुल्लोकान्सवितानेनक
थ्यते ॥ पवित्रंनामसाक्षात्तत्परंब्रह्मजनार्दनः ॥ प्रसादयित्वातंविष्णुंतेनलोकान्पुनान्यसुः ॥ ज्ञानाख्याप्रस
वेनापिस्वयंवायुःपुनान्ययम् ॥ प्राणाग्नेरर्चिषोदेहेविततास्तेषुकेशवः ॥ अर्चिष्मन्विततो नित्यंवायुस्ते

नपुनात्ययम् ॥ यत्र ब्रह्मेतिषड्भिश्चप्रार्थनीयः समारुतः ॥ भोचघित्वैवसाराद्विष्णोर्लोकैकधीतिच ॥
 आदित्प्रत्नस्येतिविष्णुःस्तुत्यैवैकुण्ठलोकगः ॥ आदित्यमंडलस्थश्चक्षाक्षान्नारायणःप्रभुः ॥ उद्वयंत्वितिमंत्रे
 णस्तुत्योवायोरपीश्वरः ॥ अपस्तुभुभयंतस्ययदंतीत्यृजपाद्भजेत् ॥ कालस्त्युर्यदिभवेत्तथाजन्मादि
 कंभयम् ॥ अन्याभिःकर्मतःपूतोयत्रब्रह्मेतिवैष्णवम् ॥ लोकं व्रजेत्तथान्याभ्यांविष्णुमोक्षसुखप्रदः ॥
 इष्टप्रदानशीलत्वादिंदुर्वायुःसएवच ॥ सोमःसौम्यस्वरूपत्वात्पवमानश्चपावनात् ॥ विष्णुःपुरातनत्वा
 त्पुत्रप्लोरेतोमहारतिः ॥ देवत्रादेवएवासौसर्वदेवेश्वरोयतः ॥ सूर्यश्चसूरिभिःप्राप्योनित्यानंदोरमापतिः ॥
 देशतःकालतश्चैवगुणतश्चापिपूर्तिनः ॥ अतइत्युच्यतेविष्णुःसंततोद्यतउच्यते ॥ तृतीयवर्णोतिशयेयत
 स्तेनानिरववा ॥ अतइत्युच्यतेविष्णुःसम्यक्छुत्याद्यशक्यतः ॥ पूर्णत्वाद्भगवान्विष्णुरश्रुतत्वादिनोदि

कायत्रब्रह्मापवमानेतिषड्द्वयंतमसस्परित्येकाथापियत्रच्छिद्रइवादित्योदृश्यतेरथनाभिरिवा
 तः ॥ अंतस्थःसर्वजीवानांपूर्णत्वात्पुरुषाभिधः ॥ समःससर्वरूपेषुसर्वजीवनियामकः ॥ इतिविद्यापरं
 विष्णुमुच्यतेनसंस्तुरित्यादिच ॥ शरीरपुरुषादीनांप्राप्यत्वात्तदुपास्यत्वात्तेषांनियामकत्वेनतेभ्योप्यु
 त्तमत्वेनेतेषुस्थितत्वाच्चेतेषांसादृत्युच्यतेभगवान् ॥ यदीएवअलंकंअरकंयत्किंचिच्छृणोतिनत्सर्व
 मरतिरूपांधतमःप्राप्तिकारणमेवतस्यभवति ॥ तत्रहि सर्वस्यभावोरतिविरुद्धदुःखंचपूर्णम् ॥ परस्मै
 शंसनमात्रादरतिरेवेत्यतप्रस्तुतेचतुर्थत्यागेनतस्यवाच्यपिभागोअस्ति ॥ नहिप्रवेदसुकृतस्यपंध्यामितिदो
 षद्वयमेवेत्यवधारयति ॥ नतस्यानूक्तेभागोस्तिनवेदसुकृतस्यपंध्यानमित्येतत्तदुक्तंभवतीति ॥ अलंकं
 शृणोतीनित्यागद्वयस्यमुख्यतस्तृतीयस्यापिनरकंशृणोतीतिकिंचिद्भवति ॥ तौयदास्माच्छरीराद्विहीये

नेतेद्वैतानि निमित्तानि पश्यन्तीति नियमः ॥ न च तदा पश्यत्येवेति ॥ वासेन मयतीति वासं विष्णुर्ज्योतिः ॥ यत्र ब्रह्मावेदवाक्यं व्याचक्षणो मयैर्यजन् ॥ सोमेन च सुतेनेशमास्ते लोके हरेर्हिंसइति स्कादे ॥ यावणा सोमविषये सोमेने ह्वामहीयते तेनैव विष्णुः प्रीत्या स्वस्यानंदं जनयन् ॥ स्वरानंदरूपो विष्णुः ॥ दिवो देव्या अवरोधनं तस्याः परिवारभूताः सर्वदेव्यो द्यौर्नाम वायुपत्नी ॥ अजनयो मरुतो वक्षणाभ्यो दिव आवक्षणाभ्य इत्योदेः ॥ यत्नतीः स्युदमानाः ॥ सर्वदृजगत्प्राणमाभादाय परित्स्व ॥ यत्रासौ भगवान्विष्णुस्त्वं हि मोक्षप्रदः सदेति च ॥ इंदुरिष्टप्रदत्वाद्यो वायुरादाय गच्छति ॥ इंद्रनाम्नः केशवस्य स भीषं मुक्तं मंजसेति च ॥ अनन्यहेतुकं साक्षाद्भगवद्भक्तिरूपकम् ॥ सुखमानंदइत्युक्तो मोक्षो भोगनिमित्तकः ॥ प्र

भिरभ्यायेतच्छिद्रां वाच्छायां पश्येत्तदप्येवमेव विद्यादथाप्यादर्शो देके वाजिह्मशिरसं वाऽशिरसं वात्मानं पश्येद्विपर्यस्ते वाक्ये के जिह्मे न वा दृश्येया तंतदप्येवमेव विद्यादथाप्यपि धायानी उपेक्षेत्तद्यथा बटरकाणि संपतंती बद्धश्यंते तानियदानपश्येत्तदप्येवमेव विद्यादथाप्यपि धाय मोदस्ताद्विशेषोऽथो मुन्नामात्यल्पभोगतइत्यृग्वेदसंहितायाम् ॥ तमसः सकाशात् उद्गता वयमुत्तरं सर्वोत्तमं विष्णवाख्यं ज्योतिः परिपश्यंतस्तमेव देवत्रादेवं देवविषयेऽपि देवमग्नमः ॥ तदेव ज्योतिस्त्वेनोत्तरत्वेन च पश्यंत इति दर्शने इत्थं भावविधानार्थपूर्वम् ॥ तथैवासौ भगवानुत्तमज्योतिः ॥ नराजादिष्विवाविद्यमानाः क्तिमात्रमिदं भित्तिज्ञापयितुमग्नमज्योतिरुत्तममिति पुनर्वचनम् ॥ अर्चिषोऽंशावर्तुलास्तुनाम्ना वटरकाः स्मृता इति शब्दनिर्णये ॥ बृहत्तमं मधुयदिसहापूपं प्रभक्षयेत् ॥ स्वमेतस्याचिरान्मृत्यूरक्ताब्जे वा शिरो धृत इति ब्रह्मांडे ॥ रात्र्यास्तु देवतादुर्गाडुः स्वमेसा प्रपूजिता ॥ पायसेन हेरन्मृत्युरात्रिभूक्तादकालिक

म् ॥ यदिकालिकमृग्युः स्यात्पदं सापरमं नयेत् ॥ सहैव विष्णुना भक्तं विष्णोस्तद्वेदिनं तथा ॥ रतिदत्त्वात्सरो
विष्णुर्मुख्यतोरान्विरुच्यते ॥ तदाश्रयत्वाद्गुणपिरान्विरित्यभिधीयते ॥ स्त्रीरूपः स परो विष्णुः पायसेष्टोहि
मोक्षदः ॥ तस्माद्गुणैः सहैवेज्यौ भक्त्यादुःस्वमदर्शने ॥ बहुभिर्नयैर्न विष्णुर्बहुधेदं दर्शयति ॥ आयनसर्वेषु लोकेषु
धृतास्तेनैव हि श्रियः ॥ नीचानुच्चांश्च जीवांस ब्रह्मादीनुर्वपरयत् ॥ ज्ञानेन बाधेन ज्ञानं स्वसारं स्वतथा क
रोत् ॥ उष आख्यं शुक्लवर्णं प्रमदारूपमेव च ॥ तमश्चापाकरोत्येव तदा सूर्यादिषु स्थितः ॥ सनः स्वामी

कर्णा उपशृणुयात्स एषो ग्रेरिव प्रज्वलतोरथस्येवोपब्दिस्तं यदानशृणुयात्तदप्येवमेव विद्यादथा
पियत्र नील इवाग्निर्दृश्येत यथा मयूरी वामे धेवा विद्युतं पश्येन्मेधेवा विद्युतं न पश्येन्महा मेधेवामरी
चीरिव पश्येत्तदप्येवमेव विद्यादथापियत्र भूमिं ज्वलंती मिष पश्येत्तदप्येवमेव विद्यादिनिप्रत्य
क्षदर्शनान्यथ स्वभाः पुरुषं कृष्णं दंतं पश्यति स एनं हंति वराह एनं हंति मर्कट एनमास्कंदयत्याशु
वायुरेनं प्रवहति सुवर्णं खादित्वा पगिरतिमध्वश्चानिबिमानि भक्षयत्येकपुंडरीकं धारयति खैरवरा
हैर्युक्तैर्याति कृष्णां धेनुं कृष्णवत्सां नलदमालीदक्षिणामुखोवाजयति सद्येते पां किंचित्पश्येदुपो
व्यपाथं संस्थालीपाकं श्रपयित्वा रात्रीसूक्तेन प्रत्यूचं दुत्त्वान्येनाज्ञेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा चरुं
यदुद्रेयमनाद्यामानामके ॥ अविक्षमहि वयं सर्वे वक्षेयद्वत्पतत्रिणः ॥ शेनाख्यास्तु सुखी नत्वा दासमंता
त्सुरोत्तमाः ॥ पद्धंतो मानुषाश्चैव पादमात्रप्रयायिनः ॥ यामाख्या बहुलत्वात्तु दैत्या एव प्रकीर्तिताः ॥
अर्थिनस्तु कृतार्थत्वान्मुक्ता एव श्रुताः श्रुतौ ॥ ऊरीकृतप्रमाणत्वादूर्म्यः स भगवान्हरिः ॥ वृकास्तेनैव नि
र्याप्यावकाः क्रूरत्वतोऽसुराः ॥ तत्स्वभावाश्च वक्ष्याम्युः स्तेनास्तत्र महासुराः ॥ ब्रह्मस्तेनायतस्ते हि नि
त्यमैकाग्र्येवोदेिनः ॥ विष्णुः सुखतरश्चैव भक्तानां भवति प्रभुः ॥ कृष्णं व्यक्तं तमो ज्ञानमज्ञानां पेशलं हि

तत् ॥ तथातयत्पूणमिवभगवान्पुरुषोत्तमः ॥ सएवचोषाःकथितःप्रकाशत्वाज्जनार्दनः ॥ जयितःस्तो
ममिवचब्राह्मणाययथाचगाः ॥ उपाकरंतथास्तोमंतवाहंतद्गुणीष्वच॥द्यौरितिज्ञानमुद्धृतंद्वांग्यत्वाज्ज
नार्दनः ॥ दुहितादिवइत्युक्तएवमर्थेनपूज्यते ॥ रात्रीसूक्तेनभगवान्साक्षान्ारायणःप्रभुः ॥ तत्सन्निधानाद्दु
र्गायाएषोर्थउपचारतः ॥ एवंस्तुतस्तथैवेष्टोभगवान्मोक्षदोभवेत् ॥ यदंतीत्याद्युचःसर्वाअपिदुःस्वप्रदर्श
ने ॥ जप्याएवविशेषोयंहोमोदुःस्वमदर्शने ॥ परोक्षज्ञानिनोविष्णुरापरोक्ष्यं ब्रजेत्स्वरन् ॥ अपरोक्षदृशः
स्वयंप्राश्रियात्सयोतोश्रुतोगतोमतोनतोदृष्टोविज्ञानोनादिष्टःश्रोतामंताद्रष्टादेषाद्योष्टाविज्ञा
ताप्रज्ञातासर्वेषांभूतानामंतरपुरुषःसमआत्मेतिविद्यात् ॥ ४ ॥ अथखल्वियंसर्वस्यैवाच उप
निषत्सर्वाद्येवेमाःसर्वस्यैवाचउपनिषदइमांस्त्वेवाचक्षतेपृथिव्यारूपंस्पर्शांतंरिक्षस्योष्माणो
दिवःस्वराअग्नेरूपंस्पर्शावायोरूपमाणआदित्यस्यस्वराऋग्वेदस्यरूपंस्पर्शायजुर्वेदस्योष्मा
ष्माणःसामवेदस्यस्वराश्वक्षुरूपंस्पर्शाःश्रोत्रस्योष्माणोमनसःस्वराःप्राणस्यरूपंस्पर्शाअपा
नस्योष्माणोव्यानस्यस्वराअथखल्वियदैवीवीणाभवनितदनुकृतिरसौमानुषीवीणाभवति य
प्रीतःसुखाधिकयंकरोत्यजः ॥ मुक्तस्यद्विविधैस्तस्माज्जयोगश्चसर्वथा ॥ कर्तव्योन्यासिभीरात्रीसूक्तं
जप्यंत्रिशो जसेयैरेयसंहितायाम् ॥ ४ ॥ अथसर्ववाग्विषयाविद्योच्यते ॥ विष्णुशब्दार्थत्वात्सर्ववाचा
म् ॥ पूर्वोक्ताअपिसर्ववागुपनिषदएव ॥ तथापिमुख्यतएवसर्ववाग्विषयत्वाद्द्वयमाणभिवसर्वस्यैवाचउप
निषदितिसर्वेप्याचक्षते ॥ पृथिव्यादिस्थितोविष्णुःपृथिव्याद्यभिधानवान् ॥ स्पर्शादीनंदिवतासौक्रमेणे
वप्रकीर्तितः ॥ तस्यविष्णोरयंदेहोवीणासाक्षात्प्रकीर्तिता ॥ दैवीवीणाततःसेयलोकसिद्धातुमानुषी ॥

ब्रह्मादिदेहान्योवेदविष्णोर्वीणेतिभक्तितः ॥ विद्यापूर्णसुखःसस्याद्भूमिपूरितकीर्तिमान् ॥ विद्याधिक्या
र्थमेवैतांवाक्यसामप्युचंजपेत् ॥ ध्यात्वानारायणदेवंस्त्रीरूपंवाचिसंस्थितम् ॥ ओष्ठापिधानेत्येषाष्ट
कसरोवाचःप्रकीर्तितः ॥ विष्णोर्हिवाचिसंस्थस्यैवोष्ठावेतौपिधानवत् ॥ कुलीतिचोक्तोभगवान्प्रली
नाशेषकुत्सितः ॥ पातिसर्वविशिष्टश्चसर्वस्मादित्यतःपविः ॥ सर्ववागीश्वरोविष्णुःस्त्रीरूपोमांसुवादयेदि
तिच ॥ नेत्युपमानार्थम् ॥ ओष्ठावपिधानवदस्येति ॥ नचविष्णोरन्यासर्वस्यावाचदर्शाना ॥ सहिमु

थास्याःशिरएवममुष्याःशिरोयथास्याउदरमेवममुष्याअंभणंयथास्यैजिह्वैवममुष्यैवादंनय
थास्यास्तंत्रयएवममुष्याअंगुलयोगथास्याःस्वराएवममुष्याःस्वरायथास्याःस्पर्शाएवममु
ष्याःस्पर्शापथाह्येवैयंशब्दवतीतर्क्यवत्येवमसौशब्दवतीतर्क्यवतीयथाह्येवयंलोमशेनचर्मणापि
ह्निनाभवत्येवमसौलोमशेनचर्मणापिहितालोमशेनहस्मवैचर्मणापुरावीणाअपिदधतिसयोहै
तांदैर्वीणीविदश्रुतवदनोभवतिभूमिप्रास्यकीर्तिर्भवतियत्रक्कचार्यावाचोभाषंतेविदुरेनंतत्रा
थातोवाग्रसोयस्यांसंसद्यधीयानोवाभाषमाणोवानविरुचुषेततत्रैतामृचंजपेदोष्ठापिधानान
कुलीदंतैःपरिहृतापविःसर्वस्यैवाचर्दशानाचारुमामिहवादयेदितिवाप्रसः ॥ ५ ॥ अथहास्मा

ख्यतःसर्वेश्वरः ॥ तस्यैवप्रस्तुतत्वाद्वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ श्रियःपतिर्यज्ञपतिर्जगत्पतिर्गिरांपतिर्लोकपति
र्धरापतिरितिभागवते ॥ योवाचितिष्ठन्वाचोतरोयंवाङ्मनवेदेत्यादिश्रुतिश्च ॥ स्त्रीलिङ्गत्वेदेवतेत्यादिवद
पियुज्यते ॥ स्त्रीरूपत्वाच्च ॥ ५ ॥ संवत्सरइतिविशेषणाद्विरिचएवात्रप्रजापतिः ॥ ब्रह्माविश्वःक
तमःस्वयंभूःप्रजापतिःसंवत्सरइत्यादिश्रुतेः ॥ श्रान्तोब्रह्मासर्ववैदःसुत्वानारायणंप्रभुम् ॥ तेनैवसम्यक्सं

धायदार्ढ्यैर्देहस्यसोकरेत् ॥ संधानासंहितेत्युक्तो विष्णुर्वसनातनः ॥ विष्णुना क्षिणशब्देन विष्णोर्बलमु
 दीयते ॥ ण इत्याक्रियमाणत्वाणकारोस्य बलं मतम् ॥ विष्णुना क्षिपकरोणरमा ब्रह्मेशपूर्विणः ॥ प्रणे
 तुना खिलस्यैव विष्णोरुक्ता तथा त्वा ॥ आततत्वं सर्वगुणैर्देशतः कालतस्तथा ॥ आत्मशब्दोदितं तच्च षश
 ब्देनाभिधीयते ॥ ष इत्याक्रियमाणत्वं प्रणेतृत्वं च पूर्णता ॥ विष्णोः षकार इत्युक्ता वीत्युक्तस्य विशि
 ष्टता ॥ अत्यस्थित उकारस्तुच्छील्यादिहरेर्वेदेत् ॥ एवं विशिष्टाणत्वमाततत्वं च सर्वतः ॥ विशि
 ष्टं च बलं विष्णोः सर्वस्माच्छीलमित्यपि ॥ उदितं विष्णुशब्देन तस्मादृक् संहितामनु ॥ वर्णद्वयसमायो
 एतत्कृष्णहारीतोवाग्बाह्मणमिवोपोदाहरति प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वान्वयं सतसंवत्सरः सच्छंदोभि
 रात्मानं समदधाद्यच्छंदोभिरात्मानं समदधात्तस्मात्संहिता तस्यैवा एतस्यै संहितायै णकारो बलं
 षकारः प्राण आत्मा स यो हैतौ णकार षकारावनुसंहितमृचो वेदसबलां सप्राणां संहिता विदायुध्यमि
 ति विद्यात्सयदि विचि किं तस्मै सणकारं ब्रवाणी ई अणकारौ ३ इति ॥ सणकारमेव ब्रूयात्स षकारं
 गेणुशब्दस्यार्थमेव तु ॥ विष्णोः प्राणत्वमात्मत्वं बलं चैवात्र वेत्तियः ॥ स एव विष्णोर्बलं विन्तथा प्राण
 त्वविद्भवेत् ॥ स एव मुक्तः संसारान्नित्यायुष्मान् भविष्यति ॥ संहिता संहितत्वेन यदृचो धीमहे वयम् ॥
 वेदानन्यान्पूराणां वा तेन विष्णुपदोदितः ॥ अवाप्तो भगवान्स्यान्नास्तन्नामार्था यतो खिलाः ॥ इत्याहुर्ऋषयः सर्वे
 किमन्याध्ययनाद्भवेत् ॥ यद्वैर्वैत्यृषयोप्यन्ये कावषेयावदंति हि ॥ मौनेन विष्णुशब्दार्थं ध्यायंतो वाचमेव वा ॥
 जुहुमो विष्णुना माख्यां जपंतो मंत्रमेव वा ॥ नमस्कारसमायुक्तं जुहुमः प्राणमत्र हि ॥ किमन्यैर्बहुभिः कार्यै
 रेतस्यैवाधिकत्वतः ॥ एतदर्थानुसंधानपूर्ववेदानथापि वा ॥ अधीमहे यजामो वान्यथा तु कथंचन ॥ एष एव

हिसर्वेषां वेदानामर्थ ईरितः॥ विष्णुना मोदितो यो र्थस्तद्वाख्यान्यद्वचो रिवलम् ॥ एवं विशिष्टप्राणात्मबलाद्य
रिवलसद्गुणैः॥ पूर्णस्वभावः सर्वेषां वचसामर्थ ईरितः ॥ संहिताख्यानि विष्णोस्तु रूपाण्येता निसर्वशः॥ अन्य
विद्यास्वशिष्यस्य न ब्रूयात्प्रथमं क्वचित्॥ व्याख्यानशक्तिहीना ये नैव ब्रूयात्कथं चन ॥ वैष्णवाय सुवृत्ता ये मे
धाश्रद्धायुता यच॥ गुरोः शुश्रूषका ये व ब्रूयादित्यनुशासनमिति च॥ य एते न इति शब्देनाक्रियमाणं विष्णोः पू
र्णबलं शब्देनाक्रियमाणं देशतः कालतो गुणतश्चातत्वं च सर्वोसंहितामनुतदर्थत्वेन वेदा॥ अक्षरद्वयसंयोगरू

ब्रवाणी ई अषकारा ई इति ॥ सषकारमेव ब्रूयात्ते यद्वयमनुसंहितमृचोधीमहेयच्च मांडूकेयीयम
ध्यायं प्रब्रूमस्तेन नोणकारषकारावुपासाविति हस्माह ह्रस्वो मांडूके यो थयद्वयमनुसंहितमृचोधी
महेयच्च मांडूकेयीयमध्यायं प्रब्रूमस्तेन नोणकारषकारावुपासाविति हस्माह स्थविरः शाकल्य एत
द्धस्मवैतद्विद्वांस आहुर्चषयः कावपेयाः किमर्थं वयमध्ये ग्यामहे किमर्थं वयं यक्ष्यामहे वाचिहि
माणं जुहुमः प्राणे वा वाचं यो ह्येव प्रभवः स एवाप्ययस्ता एताः संहितानानंते वासिने प्रब्रूयाच्चासंव
त्सरवासिनेनाप्रवक्तु इत्याचार्या आचार्याः ॥ ६ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सु तृतीयारण्यके द्वितीयो
ध्यायः ॥ ३ ॥ २ ॥ इति तृतीयारण्यकं संपूर्णम् ॥ ३ ॥

पयासंहितैतदेव सर्वत्रोच्यत इति संपूर्णबलं सर्वप्रणेतृत्वशक्त्या दियुक्तं विष्णुवेदा॥ अथेत्यादिका अपिसंहि
तारूपा एव॥ पदवर्णयोः पृथगनभिख्याहारात्॥ तस्मात्सर्वशब्दा विष्णुना मव्याख्यानरूपा एव ॥ यद्वयं संहि
तायुक्तत्वेन चोधीमहेतेनास्माकं णशब्दषशब्दार्थरूपो विष्णुरुपात्तः॥ तद्वाख्यानत्वात्सर्ववाचाम् ॥ वीर्युप
सर्गत्वादुकारस्य च ताच्छील्यार्थत्वाद्दुक्तार्थविशेषणरूपत्वेन प्रसिद्धत्वात् न पृथक्तयो व्याख्यानमत्र कृतम्॥

ऋचइतिसर्ववाचादिकपदैमुपलक्षणम् ॥ अतःसर्ववेदादिशब्दोदितःसर्वगुणपरिपूर्णोभगवान्नारायणइ
 तिसिद्धम् ॥ सर्वैश्वर्यैवैदिकपदैरपिलोकशब्दैर्भेदाश्रित्वादिधितलादिरैश्वर्यैः ॥ एकोभिधेयपरिपूर्णगुणः
 प्रियोलंनारायणोममसैवसुतुष्टिमेतु ॥ ६ ॥ यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणि दिव्यान्यलंबदृत्तदर्शनमित्य
 मेवनिहितंदेवस्यभर्गोमहत् ॥ वायोरामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयं ध्वोयत्तुतीयकंकृतमिदंभाष्यं
 हितेनप्रभौ ॥ हनुशब्दोज्ञानवाचीहनूमान्मतिशब्दितः ॥ रामस्यरुद्ररूपस्यवाचस्तेनानयंतहि ॥ भृतमोभी
 मइत्युक्तोवाचोभामातरःस्मृताः ॥ मध्वित्यानंदउद्विष्टोवेतितीर्थमुदाहृतम् ॥ मध्वआनंदतीर्थःस्यात्तुती
 यामारुतीतनुः ॥ इतिसूक्तगतंरूपत्रयमेतन्महात्मनः ॥ योवेदेवदवित्सस्यात्तत्त्ववित्तत्पसादतइतिचासाधको
 रामवाक्यानंतत्समीपगतःसदा ॥ हनूमान्प्रथमोज्ञेयोभीमस्तुबहुभुविपतोः ॥ पृतनाक्षयकारीचद्वितीयस्तुतृ
 तीयकः ॥ पुर्णप्रज्ञस्तथानंदतीर्थनामाप्रकीर्तितः ॥ दशेतिसर्वमुद्विष्टंसर्वपूर्णमिहोच्यते ॥ प्रज्ञाप्रमतिरुद्विष्टापूर्ण
 प्रज्ञस्ततःस्मृतः ॥ आसमंतात्पतित्वेतुगुणं कलियुगेहरिम् ॥ असत्यमप्रतिष्ठंजगदेतदनीश्वरम् ॥ वदद्भिर्गू
 हितंसंतनुतीयोसुर्मथायति ॥ येनविष्णोर्हिंवर्षाख्यांगुणानज्ञासिषुःपरात् ॥ ईशानासःसूर्यश्वनि
 गूढान्निर्गुणोक्तिभिः ॥ त्रेतायाद्वापरेचैवकलौचैतेक्रमान्नयः ॥ एतेषांपरमोविष्णुर्नेतासर्वेश्वरेश्वरः ॥ स्व
 यंभुब्रह्मसंज्ञोसौपरस्मैब्रह्मणेनमइतिच ॥ पूर्णागण्यगुणोदारधाम्नोनित्यायवेधसे ॥ अमंदानंदसांद्रायप्रे
 यसेविष्णवेनमः ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्येचतुतीयप्रप
 द्दकेद्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ २ ॥ तृतीयप्रपदद्वकःसंपूर्णः ॥ इतिश्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्यंसंपूर्णम् ॥

॥ इत्येतेरयोपनिषत् सभाष्या सम्पूर्णा ॥ १६ ॥

॥ अथ बृहदारण्योपनिषद्भाष्यसमेता ॥ १८ ॥

श्रीमद्भारतीरमणमुख्यप्राणांतर्गतश्रीमद्वेदकेशोपनिषत् ॥ ३ ॥ प्राणादेशितारं परमसुखनिधिं सर्वदोषव्यपेक्षं
सर्वतस्थं सुपूर्णं कृतिपतिमजं सर्वबाह्यं सुनित्यम् ॥ सर्वज्ञं सर्वशक्तं सुरमुनिमनुजाद्यैः सदासेव्यमानं विष्णुवंदे
सदाहंसकलजगदनाद्यंतमानंदं तम् ॥ १ ॥ यथातुष्टावलक्ष्मीशं सर्गदौचतुराननः ॥ तथाजगदसूयाययाज्ञव
ल्क्यायासोब्रवीत् ॥ २ ॥ वाजिरूपेण सूर्येण प्रोक्तं वाजसेनेयकम् ॥ कण्वाययाज्ञवल्क्योऽदात्काण्वेतेन प्रकी
र्तितमिति वारहे ॥ अश्वस्वरूपो ब्रह्माभूदश्वरूपं पाज्जनादनात् ॥ तत्र सन्निहितो विष्णुरश्वरूपः स्वयंप्रभुः ॥ तयोश्च
प्रतिमामेध्यो यतोऽव्ययं श्रुतौ श्रुतः ॥ सर्वजगत्तदंगेषु तस्मात्सन्निहितं स्मृतम् ॥ तयोर्गोव्बिंदयस्माज्जगत्सर्वप्रति
ष्ठितमिति प्रध्याने ॥ उच्चैः श्रवाः सन्निहितो मेध्यैश्चेतत्र केशवः ॥ तस्मिन् बिंदजगत्सर्वब्रह्माचोच्चैः श्रवः स्थित इ

श्रीमद्भारतीरमणमुख्यप्राणांतर्गतश्रीविष्णवे नमः ॥ ॥ ॐ उषावाश्वस्य मेध्यस्य शिरः
सूर्यश्चक्षुर्वीतः प्राणोऽव्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माऽश्वस्य मेध्यस्य द्यौः पृष्ठमंतरिक्षमुदरं
तिसौपर्णे ॥ पर्वताः सिकताश्चैव नद्यः कूपाः सरांसि च ॥ हविः कपालयूपाद्योदवता एव सर्वशः ॥ तत्तन्नाभे
वनाभैषाभिन्नानामभिमानतः ॥ नामानितान्यपि हरेः सहिसर्वगुणाधिक इति नारदीये ॥ उषाः शिरो ब्रह्मना
मतत्त्वमस्यादयोः खिलाः ॥ सप्तम्यर्थाः समुद्दिष्टाः पंचम्यर्थास्तथाश्रुताः ॥ षष्ठ्यर्थाश्च चतुर्थ्यर्थास्तृतीया
र्थाश्च सर्वशः ॥ तदैक्यवाचिवच्छब्दा अपि तद्रत्नवाचकाः ॥ ऐक्यार्थान्वेते सर्वे भिन्नरूपा यतः सदा ॥ ईशांगवा
चिनो वास्युस्तोषा मेव तदर्थतः ॥ सप्तसुप्रथमायस्मात्तत्तद्योग्यार्थता भवेदिति ब्रह्मतर्कः ॥ अंगप्रत्यंगशोऽव्या
प्तो विष्णुरेवतुंगमे ॥ अतो विष्णवंगं सर्वमेध्यांस्थमुदीरितमिति च ॥ पुनरप्यश्वस्य मेध्यस्योतिवचनं कस्य
चिदश्वस्यैव मासीदिति तिहासरूपेण नोच्यते किंतु सर्वमेध्यानामेव मिति ज्ञापनार्थम् ॥ सर्वव्यक्तित्वं भिव्या

स्यैतात्पर्याधिक्यविचयो॥प्रतीतानुपपत्तेरप्याभासत्वविवक्षया॥पुनर्वचनमुद्दिष्टशतशोपिपृथक्कृपृथगिति च ॥ विष्णोःपुरीषस्थानीयाकाठिन्यात्पृथिवीश्रुता ॥ तत्स्थत्वात्सिकताःसर्वाउवध्यस्थाःप्रकीर्तिताः ॥ उव्यास्तुपादगत्वेपिनोवध्यत्वंविरुध्यते ॥ यतस्तदभिमानिन्योदेवताअनुकीर्तिताः ॥ तासांचबद्गुरूपत्वौद्देश्यार्थाच्चपरेशितुरितिच ॥ अवांतरदिशोविष्णोरस्थिपुच्छान्युदाहृताः ॥ पूर्वपश्चादभेदेनदिशःपार्श्वे प्रकीर्तिताः ॥ शिरश्चपादमूलानिपुच्छेषङ्कतवःस्मृताः ॥ संवत्सराभिमानानीचब्रह्मासर्वशरीरगः ॥ ह्योमानश्च यकृच्चैवमांसौगिर्याभिमानिनः ॥ आन्त्रेषुनयःसर्वाश्चसोयंविष्णुःसनातनइतिच ॥ नभोभिमानीविघ्नेशो

थिवीपाजस्यंदिशःपार्श्वेअवांतरदिशःपरिशवक्तवर्णोगानिमासाश्चार्धमासाश्चर्वाण्यहोरात्राणिप्रतिष्ठानक्षत्राण्यस्थीनिनभोमासान्युवध्यसिकताःसिंधवोगुदायकृच्चह्योमानश्चपर्वताओषधयश्चवनस्पतयश्चलोमान्युद्यन्पूर्वाधीनिम्लोचनजघनार्धीयद्विजृम्भतेतद्विद्योतेतेयद्विधूनतेतत्स्तनयतियन्मेहतितद्वर्षतिवागेवास्यवाक् ॥ ५ ॥ अहर्वाअश्वंपुरस्तान्महिमान्वजायततस्यपूर्वसमुद्रेयोनीरात्रिरेनंपश्चान्महिमान्वजायततस्यापरेसमुद्रेयोनिरेतौवाअश्वमहिमानाविष्णोर्मांसाश्रितःसदा ॥ अंतरिक्षाभिमानीचतत्सूनुरुदरेस्थितइतिच ॥ ९ ॥ अश्वपूर्वापरौहोम्यौमहिमानौयहौस्मृतौ ॥ अहोरात्राभिमतारौतयोरप्यभिमानिनौ ॥ कामश्चाथरतिश्चैवविष्णुब्रह्मशरीरजौ ॥ समुद्रेकात्समुद्रस्तुविष्णुःपूर्वउदाहृतः ॥ उपचोरेणतूद्रेकादपरश्चतुर्मुखः ॥ सविष्णुर्हयनामासनदेववाहेषुसंस्थितः ॥ वाजिनामातुगंधर्वेव्वर्चनामासुरेषुच ॥ मनुष्येष्वश्वनामासौतद्वंधुःस्वयमेवसः ॥ तस्मादेवोत्थितिस्तस्यरूपभेदेनतस्यच ॥ ऐश्वर्यात्सतथापीशोव्यक्तिभावंगमिष्यति ॥ हत्वायातियतःशत्रून्ह

रिस्तास्माद्धयः स्मृतः ॥ सर्वदायुद्धकर्तृत्वाद्वाजीचापिप्रकीर्तितः ॥ अर्वाभिगमनादुक्तआशुत्वादश्वउच्य
तद्वैविद्वायसे ॥ तेषांतेषांवाहनेषुस्थित्वातत्तत्कर्मकर्तृत्वात्तत्तन्नामा ॥ पतन्तिनियतंहंतुदेवाश्वाः शत्रु
मूर्धसु ॥ वेगाधिकाआसुराश्ववेगमात्रं ववाहनइतिस्कादे ॥ गंधर्वास्तुसदायुद्धरतादेवानुगायतः ॥ तद
शक्तौतुदेवानांयुध्यतेस्यामिनोयतः ॥ केचिद्वानरतानित्यंगंधर्वानर्तकाः परे ॥ केचिद्वाधरतानित्यंचारणा
देवचारकाइतिच ॥ २ ॥ इत्यश्वब्राह्मणम् ॥ ३ । १ ॥

वभितः संवभूवतुर्हयोभूत्वादेवानवहद्वाजीगंधर्वानर्वाऽसुरानश्वोमनुष्यान्समुद्रएवास्यबंधुः स
मुद्रोयोनिः ॥ २ ॥ ॥ इतिप्रथममश्वब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ १ ॥

नैवहकिंचनाग्रआसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनाययाअशनायाहिमृत्युस्तन्मनोकुरुतात्म
हरिः ॥ अशनायाततः प्रोक्तउद्ग्याकर्मनायकइतिब्राह्मे ॥ अन्यत्रनेतृत्वप्रतीतावपिश्रुतिप्रसिद्धेः सएवने
त्याह ॥ अशनायाहिमृत्युरिति ॥ तत्ततएवमनोऽकुरुतयतः स्वयमेवासीन्वान्यत् ॥ आत्मवान्स्यामित्येच्छत् ॥
शरीरवान्स्यामितिअप्युच्यर्थमनोकुरुत ॥ ऐच्छद्विष्णुरदेहः सन्देहवान्स्यामितिप्रभुः ॥ यतोदेहइदं सर्वं
तस्यविष्णोरेदेहिनः ॥ तद्वशात्वास्त्वयदेवश्चिदानंदशरीरकः ॥ सोत्मानमर्चनचरदप्सट्यर्थजनार्दनः ॥
यत्कुर्वन्त्यस्मज्जेशास्तद्भवेद्धितदात्मकम् ॥ अतोर्चतोयतोजाताआपोतोर्चनसाधनाः ॥ अन्यथाकर्तुमी
शोपिक्रीडयातत्तदात्मकम् ॥ कर्तुंतत्तत्प्रवृत्तिः संस्तत्करोतिस्वयंप्रभुरितिब्रह्मांडे ॥ मेसर्वहियस्यविष्णोः ॥

अस्मच्छब्दगतैर्विष्णुर्वाच्यः सप्तविभक्तिभिः ॥ सर्वाहेयत्वतस्त्वेकः सर्वस्यप्रतियोगितः ॥ युष्मच्छब्दाभिधेयश्चतच्छब्दैश्चपरोक्षतः ॥ सएवबहुरूपत्वाद्बहुशब्दाभिधानवान् ॥ जीवस्थितेनरूपेणहरेनापिद्विधोच्यते ॥ भिनोपिसर्वजीवेभ्यः सर्ववस्तुभ्यएवच ॥ पूर्णानंदादिरूपस्यकृतोल्पसुखितेनैकतेतिब्रह्मतर्के ॥ उदकंसुखहेतुत्वात्कमित्येवाभिधीयते ॥ तदेवस्यार्चतोजातमर्कोऽतिकीर्त्यतइतिव्यासानिरुक्ते ॥ अर्चतोजातंसुखसाधनंचेत्यर्कइत्यर्थः ॥ कंसुखमस्मैभवति ॥ अपांहिसुखहेतूनांवेदविष्णोर्जीनिहियः ॥ समुक्तः सुखभागेवस्याद्विष्णोस्तुप्रसादतइतिमाहात्म्ये ॥ १ ॥ अर्कशब्दस्यादित्येप्रसिद्धत्वादप्राशब्दोपितत्रेत्याशंकांनिवर्तयितुमापोवाअर्कइतिपुनर्वचनम् ॥ नादित्येर्कशब्दः किंत्वप्स्वेवाकर्कशब्दइत्यर्थः ॥

न्वीस्यामिति सौर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपो जायंता च तौ वैभेकमभूदिति तदेवाकर्कस्यार्कत्वं कं ह वा अस्मै भवति य एव मे तदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥ आपो वा अर्कस्तद्यदपाश्चर आसीत् तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तस्य ते जोरसो निरवर्तताग्निः ॥ २ ॥

शरोमंडः ॥ फेनरूपस्तु योमंडोजलस्थोसौसुंहतः ॥ पृथिवीत्वंसमापन्नस्तस्यां शिशये जनार्दनः ॥ ततः सौर्चितया मासस्यादग्निरिति देवराट् ॥ तच्चिंतनात्समुत्पन्नो वायुरग्न्यभिधानवान् ॥ अग्नजत्वादग्नौत्वाद्वायोरग्नित्वमिष्यतइतिप्रवृत्ते ॥ शक्तिविस्त्रंसनेचापिशयनेचापिकीर्तितः ॥ अग्नशब्दो हरेर्नैव शक्तिविस्त्रंसनं कंचित् ॥ अतो हरेः श्रमोनामशयनं संप्रकीर्तितमिति ब्रह्मतर्के ॥ तस्यामश्राम्यदिति साधिकरणत्वाच्च शयनं युक्तम् ॥ नहि पृथिव्यां श्रमोनामांतःकरणधर्मोयुज्यते ॥ अधिकरणपरंपराकल्पनंच क्लृप्तकल्पनम् ॥ स्रष्टासपृथिवीविष्णुः शेतेन तेब्धिमध्यगः ॥ तस्यां पृथिव्यां श्वेताख्ये दीपे मुक्तैरुपास्यत इति मु

क्तिसंहितायाम् ॥ तप्तआलोचनायुक्तस्तस्माकार्यार्थकामना ॥ तप्ततातुहरेरुक्ताकुतोदुःखहेरःप्रभोरि
तिब्रह्मतेर्के ॥ तेजोःसः जगतःसामर्थ्यसारभूतः ॥ २ ॥ वायुरग्निरितिप्रोक्तोक्षयणीत्वादयोगिनाम् ॥ नेतृ
त्वाददनाच्चापितस्यस्रष्टाजनार्दनः ॥ सवायुर्वायुरुहपेणजगत्यातिशरीरगः ॥ आदित्यस्थेनरूपेणजग
द्यातिप्रकाशयन् ॥ अग्निस्थेनतुहपेणहूयेतेसर्वयष्टिभिः ॥ आदायथात्वायुरितिसएवादित्यउच्यते ॥
तत्संबंधान्तुतन्नामसूर्यस्याग्नेस्तथैवच ॥ सएषकूर्मरूपेणवायुरंडोदेकेस्थितः ॥ विष्णुनाकूर्मरूपेण
धारितोनंतधारकः ॥ अप्सुपादाहिवत्वारोसंडोदेकोणसंस्थिताः ॥ उरस्तुभूमिसंश्लिष्टमतिरिच्यभु
वंपुनः ॥ पार्श्वतःपृष्ठतश्चैवशिरश्चोदकसंस्थितम् ॥ आकाशमुदरेतस्यद्यौःपृष्ठेसंस्थिताविभोः ॥ एवंवि

सन्नेत्रात्मानंव्यकुरुनादित्यंतुतीयंवायुंतुतीयंअग्निंतुतीयंसएषप्राणस्त्रेधाविहितस्तस्यप्राची
दिक्शिरौसौचासौचेर्मावथास्यप्रतीचीदिक्पुच्छमसौचासौचसक्थ्यौदक्षिणाचोदीचीचपार्श्वे
द्यौःपृष्ठमंतरिक्षमुदरमियमुरस्सएषोप्सुप्रतिष्ठितोयत्रकचैतितदेवप्रतितिष्ठत्येवंविद्भान् ॥ ३ ॥
द्वांस्तुयच्चैतितत्रैवप्रतितिष्ठतीतिप्रभंजने ॥ स्थानेच्छाचेत्तत्रैवप्रतितिष्ठति ॥ उपास्तेकूर्मरूपंयोवायुंसं
स्थितिमाप्नुयात् ॥ इच्छयाविनिवृत्तिवालोक्तंचावृत्तिवर्जितमित्यध्यात्मे ॥ सएषप्राणस्त्रेधाविहितइति
वचनाच्चावायुः ॥ बिभर्त्यंडहरिःकूर्मस्वंडेचाप्युदकमहत् ॥ उदकेकूर्मरूपस्यवायुःपुच्छंसमाश्रितः ॥ वा
योःपुच्छंसमाश्रित्यशेषस्तुपृथिवीमिमाम् ॥ बिभर्तिंतस्यांचजगदिदंसर्वप्रतिष्ठितमितिवैभवे ॥ वायोस्तु
कूर्मरूपस्यपुर्वतश्चोदकेमुखम् ॥ आग्नेयेशानगौबाहूपादोनिर्क्रंतिवायुगावितिप्रकृष्टे ॥ ३ ॥ आत्माब्र
ह्माभेद्वितीयोजायेतेत्यकामयत ॥ वायुरेवब्रह्माभवतीतिदर्शयितुंवायोःसृष्टिःप्रथममुक्ता ॥ वायुरेवय

श्वरूपमात्मानं निवारितवद्विभुः ॥ चारयामासरूपेण तदन्धेन पुमात्मना ॥ सर्वास्मिन् भुवने चाब्दं तदंते पर-
मात्मने ॥ स्वस्मिन् स्थिताय संकल्प्य यज्ञ आलभतात्मवान् ॥ अजादिकान् पशून् नन्द्यैव स्थपरमात्मने ॥ क-
र्तृत्वेन पशुत्वेन यरकलंतदशेषतः ॥ ममस्यादिति मन्वानः सोऽश्वरूपमधारयत् ॥ अबुद्धिपूर्वमरणात्स्वर्गश्चा-
पि पशोर्भवेत् ॥ ज्ञानपूर्वपशोः पुंसः किमुक्तव्यमित्यजः ॥ एवं सूर्योऽप्यश्वमेधनामा संवत्सराभिधः ॥ स-
र्वे स्थितो यतो ब्रह्मा ह्यश्वमेधाभिधः स्वयम् ॥ सूर्ये ततत्वात् सूर्यात्मा ब्रह्मासौ परिकीर्तितः ॥ अग्नौ स्थितो यतः

यशोवीर्यमुदकामत्पाणावैयशोवीर्यं तत्प्राणेषूक्तं निपुशरीरं ॥ श्वयितुमधिगतस्य शरीरं एव मन-
आसीत् ॥ ६ ॥ सोकामयत मेधं मइदं स्यादात्मन्धेनस्य भित्ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मे-
धयमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमेव ह्वाअश्वमेधं वेदय एनमेवं वेद ॥ तमनवरुध्येवामन्य-
ततः संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत पशून् देवताभ्यः प्रत्यौहत्तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजाप-
त्यमालभंत एष ह्वाअश्वमेधो य एष तपतितस्य संवत्सर आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्य मे लोक आत्म-
नस्तावेतावर्काश्वमेधौ सोऽपुनरैकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युरामोति नृत्युर-
सोर्कस्तस्मादग्निरिरीर्यते ॥ ब्रह्मा तता यतो लोकास्तदात्मानस्ततो मताः ॥ ब्रह्मसूर्याग्नि लोकेषु व्याप्तैकादेव
ताहिरिः ॥ तादृशं नृहरिज्ञात्वा पुनर्मृत्युं जयन् सौ ॥ सदैव वर्तते ब्रह्मा पुनर्मृत्युर्मृतिः स्मृता ॥ नैनं मृत्यात्मको
मृत्युः प्रामोति हरिसेवनात् ॥ यस्मान् नृसिंहो मृत्योश्च मृत्युरात्मा स्य वै भवेत् ॥ आततत्वात् तथा तृत्वादात्मा
सौ ब्रह्मणः स्मृतः ॥ आदानादात्तनिर्गदात्तज्ञानात्तथैव च ॥ एतासं देवतानां च ब्रह्मेशत्वेन वर्तते ॥ नृसिं-
हस्यसदाज्ञानाद्ध्यानाच्च तदनुग्रहः ॥ भूयःशब्दः पूर्णत्ववाची ॥ परमेश्वरं परिपूर्णं य-

जेयेति ॥ अश्वदित्यश्वोभवत्तदेवरूपमेध्ययज्ञआलभनीयं चाभवदित्यश्वमेधः ॥ तमनवरुध्योवामन्यते
 त्यादिवाक्यशेषादश्वभावः प्रतीयते ॥ अश्वतृबृंहितं पश्वान्मेध्यं चाभूद्यस्य शरीरं सोऽश्वमेध इति च ॥ निरोध
 मकृत्वा चारिष्यामीत्यमन्यत ॥ स्वेच्छयैव स्वरूपं पातरत्वा दश्वरूपस्या ॥ ६ ॥ इत्यश्वमेधब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ २ ॥
 द्वयाब्रह्मसुतास्तत्रैते यावदहवः स्मृताः ॥ तमोरूपाः सत्त्वरूपाः सत्त्वसंख्याः सुराः स्मृताः ॥ बहुत्वात्तैर्जिता
 देवाः शंकरस्य वरेण च ॥ यज्ञेन विष्णुमभ्यर्च्यतत्रोद्गातृबलेन च ॥ जयामैना निति स्मृत्या ब्रह्मया दीनप्य
 चूचुदन् ॥ औद्गात्रे ग्निमुखाः सर्वे ईन्द्ररुद्रौ च वेधितौ ॥ असुरैः पापपूणेन मुख्यवायुं ततो ब्रुवन् ॥ देव्यास्तं वेद्धु

स्यात्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवति ॥ ७ ॥ इति द्वितीयमश्वमेधब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ २ ॥

द्वयाह ग्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पृधत
 ते ह देवा ऊचुर्हतासुरान्यज्ञउद्गीथेनात्ययमेति ॥ १ ॥ ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वा
 गुदगायद्यो वाचिभोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने ते विदुरनेनैव न उद्गात्रात्ये
 ष्यंतीति तमभिद्रुत्य पाप्मना विध्यन्तस्यः स पाप्माय देवदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥

मीप्संतो ध्वस्ताने शुश्र्व सर्वशः ॥ पांस्तु पिंडो यथावज्जशिलां प्राप्यैव नश्यति ॥ तस्मादखंडशक्तिः समुख्यवा
 युरुदाहृतः ॥ शपैरथ वरैर्वापि नास्य प्रतिहतिर्भवेत् ॥ स्वेच्छयैवानुसारेण विना कुत्रापि पुत्रकाः ॥ एवं विद
 पिपापेभ्यः शत्रुभ्योऽपि प्रमुच्यते ॥ सवायुरुद्रशक्रादेर्वासुदेवबलाश्रयः ॥ विमोच्य पापसंघातं दिशामंतेष्व
 थाक्षिपत् ॥ उन्मुच्य मृत्योस्तांश्चैवाधोर्ध्वलोकेषु चावहत् ॥ अग्निर्नासिक्यवायुश्च दिकपाइंद्राद्योऽपि
 लाः ॥ सूर्यः सोमश्च रुद्रश्च नैव स्वपदे स्थिताः ॥ स्त्रीगणैः सर्वपूर्णत्वाद्ब्रह्महीनतु सरस्वती ॥ अनंतवेदरूपत्वा

सैवब्रह्मेतिकीर्तिता ॥ विष्णुनाबृंहितत्वाद्वातात्पतिर्वायुरीश्वरः ॥ सारत्वात्स्त्रीषुसादेवीसेत्युक्तासामरूप
 अथहप्राणमूचुस्त्वंनउद्गायेतितथेति तेभ्यःप्राणउदगायद्योषाणेभोगस्तंदेवेभ्यआगायद्यत्क
 ल्याणंजिम्रतितदात्मने ॥ तेविदुरनेनैव नउद्गात्रात्येभ्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन्त्सयः
 सपाप्मायेदेवदमप्रतिरूपंजिम्रतिसएवसपाप्मा॥३॥अथहचक्षुरूचुस्त्वंनउद्गायेतितथेति तेभ्य
 श्चक्षुरुदगायद्यश्चक्षुषिभोगस्तंदेवेभ्यआगायद्यत्कल्याणंपश्यतितदात्मनेतेविदुरनेनैव नउद्गा
 त्रात्येभ्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन्त्सयःसपाप्मायेदेवदमप्रतिरूपंपश्यतिसएवसपाप्मा
 ॥४॥अथहश्रोत्रमूचुस्त्वंनउद्गायेतितथेति तेभ्यःश्रोत्रमुदगायद्यःश्रोत्रेभोगस्तंदेवेभ्यआगाय
 द्यत्कल्याणंशृणोतितदात्मनेतेविदुरनेनैव नउद्गात्रात्येभ्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन्त्स
 यःसपाप्मायेदेवदमप्रतिरूपंशृणोतिसएवसपाप्मा ॥५॥अथहमनऊचुस्त्वंनउद्गायेतितथे
 तितेभ्योमनउदगायद्योमनसिभोगस्तंदेवेभ्यआगायद्यत्कल्याणंसंकल्पयतितदात्मनेतेविदुर
 नेनैव नउद्गात्रात्येभ्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन्त्सयःसपाप्मायेदेवदमप्रतिरूपंशंसंकल्प
 यतिसएवसपाप्मैवमुखत्वेतादेवताःपाप्मभिरुपासूजन्नेवमेनाःपाप्मनाविध्यन् ॥ ६ ॥ अ
 थहेममासन्यंप्राणमूचुस्त्वन्नउद्गायेतितथेति तेभ्यएषप्राणउदगायत्तेविदुरनेनैव नउद्गात्रात्ये
 भ्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन्त्सयथाश्मानमृत्वालोद्योविध्वंसतैवश्वैवविध्वंसमाना
 विष्वंचोविनेशुस्तनोदेवाअमवन्परासुराभवत्यात्मनापरास्यद्विष्यन्पाप्माभ्रातृव्योभवतियए
 तः ॥ गीथेत्युक्तातदुद्गीथःसामारुयोर्धतनुस्तथा ॥ अर्धनारीनरवपुर्वायुःकुत्रचिदीरितः ॥ अयास्योवि

वंवेद ॥ ७ ॥ तेहोचुःक्नुसोभूद्योनइत्थमसत्तेत्ययमास्यंतरितिसोयास्यआंगिरसोंगानां॥हि
 रसः ॥ ८ ॥ सावाएषादेवतादूर्नामदूरं॥ह्यस्यामृत्युदूरं॥हवाअस्मान्मृत्युर्भवतिथएवंवेद
 ॥९॥ सावाएषादेवतैतासांदेवतानांपापमानंमृत्युमपहत्ययतासांदिशामंतस्तद्गमयांचकारत
 दासांपापमनोविन्यदधात्तस्माच्चजनमियाच्चांतमियाच्चेत्पाप्मानंमृत्युमन्ववायानीति॥१०॥
 सावाएषादेवतैतासांदेवतानांपापमानंमृत्युमपहत्याथैनामृत्युमत्यवहन् ॥ ११ ॥ सवैवाचमे
 वप्रथमामत्यवहत्सायायदामृत्युमत्यमुच्यतसोअगिरभवत्सोयमग्निःपरेणमृत्युमतिक्रांतोदीप्य
 ते ॥ १२ ॥ अथप्राणमत्यवहत्सयदामृत्युमत्यमुच्यतसवायुरभवत्सोयंवायुःपरेणमृत्युमति
 क्रांतःपवते ॥ १३ ॥ अथचक्षुरत्यवहत्तद्यदामृत्युमत्यमुच्यतसआदित्योभवत्सोसावादित्यः
 परेणमृत्युमतिक्रांतस्तपति ॥ १४ ॥ अथश्रोत्रमत्यवहत्तद्यदामृत्युमत्यमुच्यततादिशोभव
 स्ताइमादिशःपरेणमृत्युमतिक्रांताः ॥ १५ ॥ अथमनोत्यवहत्तद्यदामृत्युमत्यमुच्यतसचं
 द्रमाअभवत्सोसौचंद्रःपरेणमृत्युमतिक्रांतोभात्येव॥हवाएनमेषादेवतामृत्युमतिवहतियएवंवे
 द ॥ १६ ॥ अथात्मनेन्द्राद्यमागायद्यद्विक्किंचान्नमद्यतेअनैवतदद्यातइहप्रतिनिष्ठति
 ॥ १७ ॥ तेदेवाअब्रुवन्नेतावद्वाइदं॥सर्वयदन्नंतदात्मनआगासीरनुनोस्मिन्नअआमजस्वे
 तितैवैमाभिसंविशतेतितथेति॥समंतंपरिणयविशंततस्माद्यदनेनाच्चमत्तिनैतास्तृप्यंत्येव॥
 हवाएन॥स्वाअभिसंविशंतिभर्तास्वानां॥श्रेष्ठःपुरएताभवत्यन्नादोधिपतिथएवंवेदयउहैवंविद
 ॥स्वेषुप्रतिप्रतिबुभूषतिनैहैवालंभार्यभ्योभवत्यथयएवैतमनुभवतिथोवैतमनुभार्यान्बुभूष
 तिसहैवालंभार्यभ्योभवति ॥ १८ ॥ सोयास्यआंगिरसोंगानां॥हिरसःप्राणोवाअंगा

श्वसृग्यज्ञेतेनाविष्टोन्वगायत ॥ गृहकोशादिकंयत्स्वंतद्रूप्यस्यस्वरस्थितः ॥ भूषणस्वर्णरूपीचसएवापि
स्वरस्थितः ॥ वागीन्द्रियपीठरूपंतस्यैवस्यसंस्थितम् ॥ गानकालेन्यदावन्प्राणपोठमितिस्मृतम् ॥ प

नाऽसःप्राणोहिवाअंगानाऽसस्तस्माद्यास्मात्कस्माच्चागात्प्राणउत्कामतितदेवतच्छृण्यत्ये
षहवाअंगानाऽहिरसः ॥ १९ ॥ एषउएवबृहस्पतिर्वाग्वैबृहतीतस्याएषपतितस्तस्मादु
बृहस्पतिः ॥ २० ॥ एषउएवब्रह्मणस्पतिर्वाग्वैब्रह्मतस्याएषपतितस्तस्मादुब्रह्मणस्प
तिः ॥ २१ ॥ एषउएवसामवाग्वैसामैषसाचामश्चेतितत्साम्नःसामत्वंयद्वेवसमःप्लुपिणासमो
मशकेनसमोनगेनसमएभिखिभिर्लोकैःसमोनेनसर्वेणतस्माद्देवसामाश्रुतेसाम्नःसायुज्यऽसलो
कतांजयतिथएवमेतत्सामवेद ॥ २२ ॥ एषउवाउद्गीथःप्राणोवाउत्प्राणेनहीदऽसर्व
मुत्तब्धंवागेवगीथोच्चागीथाचेतिसउद्गीथः ॥ २३ ॥ तद्धापिब्रह्मदत्तश्चैकितानेयोराजा
नंभक्षयन्नुवाचायंत्वस्यराजामूर्धानंविपातयताद्यदीतोयास्यआंगिरसोन्येनोदगायदितिवा
चाचक्षेवसप्राणेनचोदगायदिति ॥ २४ ॥ तस्यैहैतस्यसाम्नोयःस्ववेदभवतिहास्यस्वंतस्य
वैस्वरएवस्वंतस्मादार्त्विज्यंकरिष्यन्वाचिस्वरमिच्छेततयावाचास्वरसंपन्नयार्त्विज्यंकुर्यात्तस्मा
द्याज्ञेस्वरवंतंदिदृक्षंतएवाथोयस्यस्वंभवतिभवतिहास्यस्वंयएवमेतत्साम्नःस्ववेद ॥ २५ ॥ त
स्यैहैतस्यसाम्नोयःसुवर्णवेदभवतिहास्यसुवर्णतस्यैवस्वरएवसुवर्णभवतिहास्यसुवर्णयएवमे
वमानादितिप्रोक्तामुख्यवायुत्वयोगिनः ॥ अनादिकालसंबद्धायोग्यतासाप्रकीर्तिता ॥ सर्वाधिकयारोह
णंतुतेषामेवविमुक्तिगम् ॥ प्रस्तावकालेप्रस्तोतुंयोग्यावायुपदस्ययः ॥ जपेद्यजुंबित्वेतानित्रीणिविष्णुंसदा

स्मरन् ॥ असतोमासदित्यादिविष्णुप्रार्थनभाजिच ॥ द्वाविंशल्लक्षणैःसम्यग्युक्तावायुत्वयोग्यकाः ॥
नियमैर्नैवविष्णोस्तुप्रादुर्भाविशेषतः ॥ सहस्रारेणचक्रेणचिह्नितादक्षिणेकरे ॥ गदयाष्टास्रयाचैवशता
वर्तेनकंबुना ॥ वामेकरेतथाजनेनसहस्रदलशोभिना ॥ अष्टाविंशल्लक्षणाश्चगिरीशपदयोगिनः ॥ चतुर्विं
शतिमारभ्यषोडशशालासुराःस्थिताः ॥ अष्टकादृषयश्चोक्तास्तदूनाश्चक्रवर्तिनः ॥ असदुःखात्मकोऽष्टयुः
सदानंदोऽष्टतंस्मृतम् ॥ तमोज्ञानात्मकोमृत्युर्ज्योतिर्ज्ञानामृतंस्मृतम् ॥ मृत्योर्मांमृतमित्यत्रमृत्युर्मरणमेव
तत्साम्नाःसुवर्णवेद ॥ २६ ॥ तस्यैहैतस्यसाम्नायोयःप्रतिष्ठावेदप्रतिहतिष्ठतितस्यवैवगेवप्रतिष्ठा
वाचिहिरत्वेषएनत्प्राणःप्रतिष्ठितोगीयतेअइत्युहैकआहुः ॥ २७ ॥ अथातःपवमानानामे
वाभ्यारोहःसैवखलुप्रस्तोतासामप्रस्तौतिसयत्रप्रस्तूयात्तदेतानिजपेदसतोमासद्भयतमसो
माज्योतिर्गमयमृत्योर्मांमृतंगमयेतिसयदाहासतोमासद्भयतिमृत्युर्वाअसत्सदमृतंमृत्योर्मां
ममृतंगमयामृतंमाकुर्वित्यैवैतदाहृतमसोमाज्योतिर्गमयेतिमृत्युर्वैतमोज्योतिरमृतंमृत्योर्मांम
मृतंगमयामृतंमाकुर्वित्यैवैतदाहृतमृत्योर्मांमृतंगमयेतिनात्रतिरोहितमिवास्त्यथयानीतराणि
स्तोत्राणितेष्व्वात्मनेन्द्राद्याभागायेत्तस्मादुत्तेषुवरंरुणीतयंकामंकामयेततस्सएषएवंविदुद्गाता
च ॥ एवंविद्वायुपदयोग्याउद्गातारएवतु ॥ यदाभवेयुस्तेषुतदायाजीनुदृणुयाद्वरम् ॥ आत्मनेयाजिने
वापिद्भुद्भुतैर्विधोयदि ॥ आगायेत्तद्भवेन्नात्रकार्याभीष्टेविचारणा ॥ एवंतंसामनामानंवायुयोवेदसा
दरम् ॥ तस्येष्टलोकराहित्येनाशाकार्यारिणाक्वचित् ॥ तस्माद्वायुत्वयोग्यैर्हिषेष्णलोकाःप्रकीर्तिताः ॥
तेषामलोकांशानैवकार्याकदाचन ॥ यस्मान्नारायणस्यातिप्रियाःप्राणत्वयोगिनइत्यादिमहासंहि

तायाम् ॥ आस्यादयतइत्यथास्यः ॥ प्रसिद्धमृत्त्वमृतत्वान्नात्रतिरोहितमिवास्ति ॥ एषउद्गातेतिवायु
 त्वयोग्यः ॥ तद्धैतल्लोकजिदेवेतिस्माद्वाग्भियाचनम् ॥ उद्गीथब्राह्मणम् ॥ ३ । ३ ॥ इदमग्रेएतस्या
 ग्रेपरमात्मैवासीत् ॥ ततःपुरुषविधोब्रह्मासीत् ॥ पुरुषोविष्णुस्तद्विधत्वात्पुरुषविधः ॥ एतस्यजगतोह्य
 यआसीन्नारायणःपरः ॥ एकएवश्रियासार्धतमात्मापुरुषेत्यपि ॥ आहुस्तस्मापुरुषविधोब्रह्मासमभ
 वद्विभोः ॥ ब्रह्मादेश्चश्रियश्चैव नित्यंविष्णुर्गुणाधिकः ॥ यथानैवैवरुद्रदेब्रह्मायस्माद्गुणाधिकः ॥ एत
 स्मात्पुरुषविधताब्रह्मणःसंप्रकीर्तिता ॥ सतुसर्वादिशोदृष्टानान्यदृष्टापितामहः ॥ अब्रवीदहमस्मीतिस्वा
 त्मनेवायजमानायवायंकामं कामयेतमागायतितद्वैतल्लोकजिदेवनहैवालोक्यतायाआशा
 स्तिएवमेतत्सामवेद ॥ २८ ॥ इत्युद्गीथब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ३ ॥

आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविधःसोनुवीक्ष्यनान्यदात्मनोपश्यत्सोहमस्मीत्यग्रेव्याहस्ततोहंना
 माभवत्तस्मादप्येतद्व्याभंचितोहमयमित्येवाग्रउक्त्वाथान्यन्नामप्रब्रूतेयदस्यभवतिसयत्पूर्वो
 स्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मनऔषत्तस्मात्पुरुषऔषतिहवैसंतयोस्मात्पूर्वोबुभूषतियएवंवेद ॥ १ ॥
 हेयत्वमनुस्मरन् ॥ हातुंशक्यमिदंसर्वमासीदेकोभवंतः ॥ अहेयत्वंस्वरूपस्यसएवंसमर्चितयत् ॥ त
 तोभवदहंनामासचाभूत्पुरुषाग्निधः ॥ ओषणात्सर्वपापानांपूर्वपुरुषउच्यते ॥ नारायणप्रसादेनयएवंपुरु
 षाग्निधम् ॥ वेदस्वाग्निमतंयस्तुपूर्वंप्राप्तुमभीप्सति ॥ ओषेत्सर्वमनुष्टःसन्ब्रह्मविष्णुप्रसादतः ॥ १ ॥ त
 स्थत्वेकस्यसहसायतोभीःसमजायत ॥ तस्मादद्यापिचैकस्यनिर्विकंभयंभवेत् ॥ विमर्शततोब्रह्मा
 यस्मान्मेबाधकोनहि ॥ मयासृज्यायतःसर्वदेतःपश्चात्तनोहरः ॥ अतःकरमाद्विभेमीतितस्यभीतिरपो

हिता ॥ विष्णोरिति प्रियत्वात्तुतदन्त्येषां पितृत्वतः ॥ कस्माद्भयं भवेत्तस्य समानाद्धिभयं भवेत् ॥ विरोधि
नो धिकाद्वा पिहीनाद्वा पारवश्यतः ॥ हीनमेव यतस्तस्य सर्वमेव जगद्गशे ॥ न च जातं दासर्वं हरिरेव यतः
परः ॥ २ ॥ नरेमेततो ब्रह्मा तस्मादेकस्य नोरिति ॥ अथापि पत्नी मैच्छञ्चस्य लुप्तत्वमुपागतः ॥ इंपती
सो विभेत्तस्मादेकाकी विभेत्तिसहायमीक्षां च क्रेयन्मदन्यच्चास्ति कस्माच्चुविभेभीति तत एवा
स्य भयं वीयाय कस्माच्च भेष्यद्वितीया द्वैभयं भवति ॥ २ ॥ सर्वे नैवरेमेतस्मादेकाकी नरमेतस
द्वितीयै मैच्छत्सहैतावानासयथा स्त्रीपुमांश्च सौ संपरिष्वक्तौ सह मेवात्मानं द्वेधा पातयत्ततः पति
श्च पत्नी चा भवतां तस्मादिदमर्धवृगळमिव स्वइति हस्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रि
या पूर्यत एव तांश्च समभवत्ततो मनुष्या अजायंत ॥ ३ ॥ सोऽह्यमीक्षां च केकथं नुमात्मन एव जनयि
त्वासंभवति हंतति रोसानीति सा गौरभवदृषभ इतरस्तांश्च समेवाभवत्ततो गावो अजायंत बड्वेतरा
भवदश्वदृष इतरोगर्दभीतरगर्दभ इतरस्तांश्च समेवाभवत्तत एकशफम जायताऽजेतराऽभवद्वस्त
इतरोऽविरितरो भेष इतरस्तांश्च समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायतैव भेवयदिदं किंच मिथुनमापि पी
त्तिकाभ्यस्तत्सर्वममृजत ॥ ४ ॥ सो वेददहं वावसृष्टिरस्म्यहं ह्रीदश्च सर्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभव
त्सृष्ट्यांश्चास्यैतस्यां भवति य एवेद ॥ ५ ॥ अथेत्यभ्यर्धमं धत्समुखाच्च येनेहैस्ताभ्यां चाग्निमसू
सहितौ यावद्ब्रह्मा चैव सरस्वती ॥ तावदेहो भवद्ब्रह्मा तदादेहं द्विधा करोत् ॥ पातनात्पतिपत्नी त्वशब्द एनो
रजायत ॥ तस्मान्नात्तयोरेकमुखं भवत्येवार्धपात्रवत् ॥ ततस्तस्यामुशे शादीन्देवान्सर्वान्भनून्पि ॥ जन
यामास बोधस्य प्राधान्यं हिमनुष्यता ॥ सर्वज्ञा पितु सा देवी विरिंचे भक्तिमत्यपि ॥ तद्ग्रायतामात्मनश्च नि

तरांधर्ममीक्षती ॥ अनाद्यनंतसंबंधमुभयोरपि जानती ॥ स्त्रीस्वभावं दर्शयंती सा धर्ममिव चैक्षत ॥ ना
नास्तृष्टिप्रसिद्धार्थसागोत्वादिकमावजत् ॥ वृषादिरूपतां सोऽपि प्राप्य सृष्टेर्दंजसा ॥ सर्जनात्सृष्टिनामा
भूतद्वित्तपुत्रतां व्रजेत् ॥ पिपीलिकांतरुद्रादौ यथा योग्यत्वमात्मनः ॥ अथान्नादमथाप्यन्नं स्रक्ष्यामी
ति विचिंतयन् ॥ ओष्ठद्वयं मम यांतर्हस्तौ चैव परस्परम् ॥ तन्मुखवाच्चैव हस्ताभ्यामंतरग्रिजायत ॥ एवं स
र्वस्य हेतुत्वात् सर्वस्यापि पतित्वतः ॥ सर्वदेवा एष एवेत्याहुर्वेदविदो जनाः ॥ स्वतंत्रेषु यतः शब्दावर्तेयुः सर्व एव च ॥

जततस्मादेतदुभयमलोमकमंतरतोलोमकाहियोनिरंतरतस्तद्यदि माहुरमुं यजामुं यजेत्यैकैकं
देवमेतस्यैव साविमृष्टिरेष उद्धेव सर्वदेवा अथ किंचेदमार्द्वे तसोऽसृजततदुसोम एतावद्वा इदम
न्नं चैवाच्चादश्च सोम एवाच्चाग्रिन्नादः सैषा ब्रह्मणोतिमृष्टिर्यच्छेय सो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः
सन्नमृतानसृजततस्मादतिमृष्टिरतिमृष्ट्या ॥ हास्यैतस्यां भवति य एव वेद ॥ ६ ॥ प्राजापत्य
तदिदमप्येति हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ नामाग्रिमिदं रूपं इति स एष इह प्रविष्ट आनवा
ग्नेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वं भरो वा विश्वं भरकुलायेतं न पश्यं त्यक्तस्त्रोहिसप्राण

सरेतसः पुनः सोममसृजद्वत्सविह्वरः ॥ सर्वाधिकोऽपि योग्यत्वाच्च मर्त्यधर्मतया पुरा ॥ अवमो योग्यताहीना
नप्यायुर्मन्त्रितोऽधिकाम् ॥ यतोऽस्मागतिमृष्टिस्तदेवं यो वेद पूरुषः ॥ विष्णोः प्रसादतः सृष्टिं देवलोके स जायते ॥ आ
त्मयोग्यानुसारेण सुखज्ञानादियुक्ततेति ब्रह्म तर्क ॥ भगवदुपासनामाहात्म्यमेतदिति दर्शयितुं तथादिदमाहुरि
त्याधारं भः ॥ ॥ इति प्राजापत्यब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ विश्वं भरो वायुः ॥ अकृत्स्नो हि स इत्यस्याभिप्रायः ॥ स यो त एकै

कमुपास्तेनसवेदेत्यादिप्राणइत्यादिनामानिपरमेश्वरस्यनसर्वगुणसंपूर्णतांवदंति किंतु प्राणनादिकर्मकर्तृत्वमेव वदंति ॥ आत्मशब्दएवसर्वगुणसंपूर्णत्वंवदति ॥ अस्यसर्वस्यगुणजातस्यायमात्मैवपदनीयआश्रयोयस्मादतस्तंसर्वगुणवाचकेनात्मशब्देनैवोपासीत ॥ अनेनद्येतत्सर्ववेदयस्मात्सर्वज्ञानप्रदस्तस्मात्सर्वगुणसंपूर्णइत्येवोपासनंतस्ययुक्तम् ॥ तदुपासनादेवसर्वज्ञत्वादयो भवति किमुतस्येति पश्यते अनेनेति पदसाधनम् ॥ यथा तत्तत्साधनेन तत्फलं प्राप्नुयाद्वत्सर्वगुणयुक्तत्वेन भगवदुपासनात्कीर्तिश्लोकं चाविदते ॥ शंलोकः श्लोकः परमानंदं परमं ज्ञानं चेत्यर्थः ॥ लुकप्रकाश इति धातोः ॥ आसीदिको हरिः पूर्वदेवीनारायणी तथा ॥ अन्यदव्यक्ततां याततद्व्यक्तं मकरोद्धरिः ॥ सृष्ट्वा जगदिदं सर्वं सृष्ट्वा देहांश्च सर्वशः ॥ आकेशादानखायेभ्यः प्रविष्टः पुरुषोत्तमः ॥

त्रेवप्राणनामाभवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव सयति एकैकमुपास्तेन सवेदात्कृत्स्नो ह्येषोत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीताव्रह्मेते सर्वैकं भवं

॥ यथा प्राणः शरीरेषु क्षुरो यद्वक्षुरस्तु के ॥ प्रविष्टमपि तं विष्णुं न पश्यति पृथग्जनाः ॥ प्रविष्ट इति जानंश्चैनं जनाति सर्वशः ॥ यस्मात्तद्गुणभागो यं प्रवेशः प्राणनादि च ॥ तस्मात्प्राणादिनामानि कर्मनामानि तस्य तु ॥ तस्मात्प्राणादिनाम्नाय उपाले हरि मव्ययम् ॥ अकृत्स्नोपासकः सस्याद्यस्मात्तद्गुणभागवित् ॥ पूर्णत्वेऽपि परेशस्य यस्तु तद्गुणभागवित् ॥ अकृत्स्नवित्स्यात्कृत्स्नस्येवेत्तात्मेति विदेवयः ॥ चिदानंदादयो यस्य गुणा आत्माः सदैव तु ॥ स आत्मेति प्रविज्ञे योगानामाप्तिता हरिः ॥ प्राणनादीनि कर्माणि चात्मशब्दोद्दिता नि तु ॥ तदेतदात्मरूपं हि गुणनामाश्रयत्वतः ॥ पदनीयमिति प्रोक्तं यतस्तज्ज्ञोऽपि सर्ववित् ॥ सर्वइत्यादि गुणास्तस्य किमुतात्मे श्वरस्य तु ॥ एवं सर्वगुणैर्युक्तं सर्वजीवेश्वरं हरिम् ॥ यो वेद तत्तस्माद्ध्यंतु यथा तैस्तैस्तु

साधनैः ॥ प्रामुद्यादेवमेवासौकीर्तिचपरमं सुखम् ॥ ज्ञानचपरमं विदेन्मुक्तः सन्नात्र संशयः ॥ ७ ॥ स एष विष्णुर्भगवान्पुत्राद्विज्ञात्तात्तात्मनः ॥ अन्यस्मादपि सर्वस्मात्प्रेष्ठ एव स्वभावतः ॥ आत्मनो विप्रियत्वं तु तेनैव कृतमंजसा ॥ आत्मनो निरयायैव कुर्यात्कर्माणि नित्यशः ॥ यतो तः स्वात्मनश्चापि स्वाप्रियत्वमुदाहृतम् ॥ स चेदप्रियकृद्विष्णुर्नात्मापि प्रियतां ब्रजेत् ॥ अस्मिन्प्रिये प्रियं सर्वतस्मादेकः प्रियो हरिः ॥ स चात्मशब्देनोद्दिष्टो यस्मादाप्तगुणः प्रभुः ॥ अतो विष्णोः प्रियं ब्रूयाद्यः स्वात्माद्यंदुरात्मवान् ॥ प्रियरोधं करोषीति तं ब्रूयाद्विष्णवो महान् ॥ एवं वदन्वैष्णवरतु समर्थः प्रियरोधने ॥ तस्य स्याच्च विशेषेण तदुक्त्यैवापि दुः

नितदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यद्यमात्मानेन ह्येतत्सर्वविदयथाह वैपदेनानुविदेवं कीर्तिः ॥ २४ ॥
 कं विदते य एव वेद ॥ ७ ॥ तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो विज्ञात्प्रेयो न्यस्मात्सर्वस्मादंतरंतरं यदयमात्मा
 स योन्यमात्मनः प्रियं बुवाणं ब्रूयात्प्रियः ॥ श्रोतव्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत
 स य आत्मानमेव प्रियमुपास्तेन हास्य प्रियं प्रमायुक्तं भवति ॥ ८ ॥ तदा ह्यर्थद्वल्लविद्या सर्वभ

खिनः ॥ तस्मात्सर्वप्रियो विष्णुरित्युपास्ते सदा प्रियः ॥ नास्य प्रियमनित्यं स्यादस्य प्रीतिः सदा भवेत् ॥
 तस्मात्सर्वप्रियं विष्णुमुपासीतैव नित्यशः ॥ नित्यप्रियकरो विष्णुर्भवेत्तस्याप्यजः स्वयमित्यध्यात्मे ॥ ८ ॥
 ब्रह्मविद्यायां सर्वभविष्यंतत आत्मयोग्यता पूर्तिमाप्नुवंतो महान्तो यदाहुः ॥ ब्रह्मविद्यायां स्वयोग्यं सर्वं प्राप्य
 त इति ॥ नित्यनिर्दुःखानंदानुभवरूपो हि स्य त उत्तमो जीवः ॥ तादृशं रूपमज्ञानात्तिरोहितं ब्रह्मविद्यायां
 भिव्यज्यत एव ॥ न चान्यथा भिव्यज्यत इति संतो यदाहुः ॥ तत्तत्र केचिन्मनुष्या इति मन्यन्ते ॥ स्व
 रूपमपि ब्रह्मविद्यायां भिव्यज्यते चेत्तद्ब्रह्मापि यस्मात्सर्वमभवत्परिपूर्णमभवत्तस्मात्स्वरूपज्ञात्वाैवाभवत्किमि

ति ॥ सत्यम् ॥ ९ ॥ तदपि स्वरूपं नित्यापरोक्षज्ञानेन सर्वदा जानात्येव ॥ अतएव सर्वदा परिपूर्णमिति भाषा
परिहारः ॥ तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ आत्मावाद्देवमेकएवायमासीत्सदेवसोम्ये
दमयमासीदित्यादिवात्सदातनज्ञानं पूर्णभावं चाह ॥ इदमये अस्याय इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ अहं अहे
यं ब्रह्म परिपूर्णम् ॥ अस्मि सर्वदा स्तीति मेयमित्येतौ विशेषणौ रात्मानं स्वरूपमेवावेत् ॥ यद्यहं शब्दोऽस्म
च्छब्दार्थवाची अस्मि शब्दश्चोक्तमपुरुषेतदाऽऽत्मानमिति व्यर्थं स्यात् ॥ अतोहमस्मि शब्दावकाशविब ॥
अये अनादिकालतएव विद्यमानमात्मानं जानाति च तद्ब्रह्मेत्यर्थः ॥ सर्वनिर्णयं तुत्वेन सर्वगतत्वाद्देहयमात्तद्योहं
सोसौ योसौ सोहं योसावसौ पुरुषः सोहमस्मीत्यादिष्वप्यहं शब्दोऽनर्था मित्वेनाहं यत्त्ववाची ॥ तत्सत्यं स आ

विषयं तोमनुष्यामन्यं तोकिमुत ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ ९ ॥ ब्रह्मवाद्देवमयमासी
त्तदात्मानमेवावेदं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्योदेवानां प्रत्यबुध्यत एव तदभवत्त

त्मानत्त्वमसीति भेदस्य न वक्तव्योऽभ्यासात् ॥ तद्योहं सोसौ अहं ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यानां सम्यगर्थपरिज्ञा
नात् ॥ अतिप्राप्तोऽभेदोऽतत्त्वमसीति न वक्तव्यो निराक्रियते ॥ तद्वैकआहुसदेवदमयमासीदिकमेवाहि
तीयं कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यात्कथमसतः स जायेतेत्यादिना असद्वाद्देवमयमासीदसतः सदजायेतेत्यादिश्रुत्य
र्थपरिज्ञानोत्थभ्रमो यथानिवार्यते ॥ एवमतत्त्वमसीति वाक्येनापि ॥ स आत्मेति शब्दाच्च ॥ आत्मशब्द
स्य परमात्मनि मुख्यत्वेऽपि जीवेऽत्रातिरूपपद्यते ॥ तन्निवृत्त्यर्थं वा तत्त्वमसीत्याह ॥ यच्चाभो नित्यदादत्ते
यच्चात्तिविषयानिह ॥ यच्चास्य संततो जावस्तस्मादात्मेति भणयत इत्यादिना स्यादिकं भैतदात्म्यमिदं सर्वमि
त्यनेनोच्यते ॥ पूर्णत्ववाच्यात्मशब्द आत्मा पूर्णत्वतो हरि रित्यादिना स आत्मेति पूर्णत्वमभिधीयते ॥ य
था सोम्यैकेन मूर्तिर्देनेति सदृशविज्ञानेन सदृशानरविज्ञानं भवतीत्युक्तम् ॥ लोहमणिनेति मणिशब्दात्प्रधान

विज्ञानेनप्रधानंसर्वविज्ञातंभवतीति ॥ मणिमुखंप्रधानंचउत्तमस्यवचोभवेदितिचचनात् ॥ यथासोम्यै
 केननखनिकंतनेनसर्वकाणायसंविज्ञातंस्यादितिपुनरपिसदृशेनविज्ञातेनसदृशांतरंविज्ञातंभवतीत्यभ्यास
 स्तात्पर्यार्थः ॥ उपादानविवक्षायामेकत्वविवक्षायांचैकेनेतिविशेषणंपिंडेनेतिएकेनमणिनेतिपुनरेकेनेति
 चविशेषणानिव्यर्थानिभवेयुः ॥ तस्मिन्पक्षेमृदाविज्ञातयालोहेनविज्ञातेनकाणायसेनचविज्ञातेनसर्ववि
 ज्ञातंभवतीतिवक्तव्यम्॥नद्येकमृत्पिंडविकारभूतंसर्वममयम्॥नचतैर्नैकयंसर्वस्यविद्यते॥नचैकलोहमणि
 कार्यंसर्वलोहमयम्॥नचतैर्नैकीभूतम्॥नचैकनखनिकंतनकार्यंसर्वकाणायसम् ॥ वाचारंभणंविकारोना
 मधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिप्रधानपरिज्ञानेगुणभूतंपरिज्ञातमिवभवतीत्यत्रदृष्टांतारम् ॥ वाचानाभ्या
 आरंभणंविकारः विविधत्वेनकर्तुंयोग्यमितिविकारः ॥ सत्यंसर्वदाविद्यमानंनमधेयंमृत्तिकेत्येव ॥ सं
 केतरूपेणानाविधानामानिकर्तुंशक्यंते ॥ तथापिशाल्मप्रयोगसिद्धमृत्तिकेनादिनामपरिज्ञानात्तत्तन्ना
 मविद्भवति ॥ एवंनिरयासाम्यातिशयसर्वगुणपरिपूर्णपरमेश्वरपरिज्ञानात्सर्वविद्भवतीति ॥ यथैकस्मिन्जन
 पेदप्रधानपुरुषेषुपरिज्ञातेष्वाहूतेष्वागतेषुविनाशितेषुरक्षितेषुवासर्वोजनपदःपरिज्ञातआहूतआगतोविनाशि
 तोरक्षितइत्युच्यतेयथावाराजसुनाशितेषुनाशितापृथिवीसर्वाधार्तराष्ट्रेणदुर्नयैरिति ॥ यथाचकेषांचित्पुरु
 षाणारक्षणेन ॥ शशासपृथिवीसर्वासंशैलवनकाननामिति॥एवंसर्वोत्तमस्यपरमेश्वरस्यविज्ञानात्सर्वविज्ञा
 तमिवभवति ॥ नचमृन्मात्रविज्ञानादृष्टशरावादिसंस्थाविज्ञाताभवंतिमुख्यतः ॥ तथासतिदृष्टमृदःपुरु
 षस्यघटशरावादिविज्ञासानस्यात् ॥ सृष्टिकथनंचप्राधान्यार्थेत्रीणिरूपणीत्येवसत्यमित्यपिप्राधान्या
 र्थमेवाभिमानिदेवतापेक्षया ॥ तेजोभिमानवान्ब्रह्मावायुश्चाबभिमानवान् ॥ रुद्रःक्षित्यभिभानीचाप्ये

तन्मयमिदं जगत् ॥ अभिमन्यमानसहिताख्य एते जिमानिनः ॥ विष्णोर्जाताः क्रमैरेव पूर्वस्मादुत्तरोत्तरम् ॥ तेजोबन्नाभिधातस्मादेषामेव प्रकीर्तिता ॥ एते च त्रीणिरूपाणीत्यभिधागोचराः सुराः ॥ ब्रह्मवायुगिरीशेभ्यस्तेभ्योजातमिदं जगत् ॥ अतोऽग्निसूर्यसोमानामपि ह्यप्यंतदुद्भवम् ॥ अतोऽग्निसूर्यसोमानां माप्येषां प्रकीर्तिता ॥ सादनाद्यमनाच्चैव सत्यमेवांत्रयः सुराः ॥ तेषां सत्यं हरिः साक्षाद्यतस्तेषां नियामकः ॥ प्रधाने सत्यशब्दोऽयं श्रुतिभिः समुदाहृतः ॥ यथैव सर्वलोहानां प्रधानं कानं च न स्पृष्टतम् ॥ यथा सृष्टिपिण्डसदृशा नृन्मयाः सर्व एव च ॥ यथा कार्णायि संसर्वा समं कार्णायि सांतरे ॥ एवं सर्वस्य जगतः सदृशः श्रेष्ठ एव च ॥ हरिस्तेन तु तज्ज्ञानाज्जगज्जातमिवाखिलम् ॥ स स्रष्टा चैव संहर्ता नियं तारक्षिता हरिः ॥ तेन व्याप्ता भि

थर्वीणां तथा मनूष्याणां तद्वै तत्पश्यन् नृषिर्वा भि देवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवत्सूर्यश्चेति तदिदमप्येतदंसर्वमेतदात्म्यमतो विदुः ॥ स आत्मा पूर्णगुणतः स सूक्ष्मः सर्वगः सदा ॥ सर्वोत्तमत्वात्सत्यं तज्जीवाभिन्नं तदा सुराः ॥ विदुर्न त्वं तथा विद्विष्वेतकेतो कदाचन ॥ किंतु विष्णुः पृथक् सर्वदेवेष्वरः प्रभुः ॥ पृथगेवाहमत्यल्पशक्तज्ञानसुरवादिकः ॥ इत्येव विद्विषतमतो मोक्षमवाप्स्यसि ॥ सर्वोत्तम इति ज्ञातो विष्णुर्भोक्षमिमं नयेत् ॥ जीवरूपतया ज्ञातस्त्वामोक्षं प्रापयेत्प्रभुः ॥ विष्णोर्दासतया विष्णोः सामीप्यं भोक्षोऽप्युच्यते ॥ न विष्णुत्वं तु भोक्षः स्यादेषोऽहमिति वा स्पृष्टेः ॥ संसारसागरात्तीर्णो मुक्तोऽहमिति वा स्पृष्टिः ॥ यदा तदा विभोक्षेण किं फलं ज्ञानिनो भवेत् ॥ यथामधुकरैर्नानाविधपुष्परसैः सह ॥ मधुत्वं प्रापितः संविदज्ञावान्भुखी भवेत् ॥ यथानद्योनमुक्ता हिंसमुद्रप्रापिता अपि ॥ इयमस्मीति चाज्ञानाद्यथा सुप्तो न मुच्यते ॥ प्रलयोऽपि हरिप्राप्तः पृथक्त्वज्ञानवर्जनात् ॥ एवं जीवेशयोर्भेदज्ञानाद्विष्णोः सदोच्चताम् ॥ ज्ञात्वैव मुच्यते तस्मा

देवजानीहिपुत्रकेतिब्रह्मांडे ॥ मग्नस्यहिपरेज्ञानेकिंनदुःखतरंभवेदितिमोक्षधर्मे ॥ तस्मैस्वलोकांभगवान्सभाजितःसंदर्शयामासेत्युक्त्वा ॥ नवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः ॥ नयत्रमायकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरार्चिताइतिभागवते ॥ अदर्शयस्वकंलोकांब्रह्मणेविष्णुरव्ययः ॥ यस्मात्पदापरंनास्तियत्रमुक्ताउपासतइतिहरिवंशेषु ॥ अतःपरंनयदमित्यन्नापियच्छब्दस्ययस्मादित्यर्थः ॥ यत्तदित्यादयःशब्दाःपंचम्यर्थाश्चकीर्तिताइतिच ॥ विद्यात्मनिभेदाबोधः ॥ क्षमांभोनलानिलवियन्मनइंद्रियार्थैर्भूतादिभिःपरिवृतःप्रतिसंजिघृक्षुः ॥ अव्याकृतंविशतिर्यहिगुणत्रयात्माकालंपरंस्वमनुभूयपरःस्वयंभूः ॥ एवंपरेत्यभगवंतमनुप्रविष्टायेयोगिनोजितमरुन्मनसोविरागाः ॥ तेनैवसाकमहिंयएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंस्सर्वंभवतितस्यहृदनाभूत्याईशतआत्माह्येषांशम

मृतंपुरुषपुराणंब्रह्मप्रधानमुपयांत्यगताभिमानाः ॥ भेददृष्ट्याभिमानेननिःसंगेनापिकर्मणेत्यादिच ॥ आधिपत्यमृतेचैवआनंदेनापिकर्मणा ॥ सर्वैतेब्रह्मणस्तुत्याभोगेनविषयेणच ॥ नानात्वेनापि संबद्धास्तादातत्कालभाविना ॥ प्रकृतौकारणातीताःस्वात्मन्नेवव्यवस्थिताः ॥ प्रदर्शयित्वाह्यात्मानंप्रकृतिस्तेषुसर्वशः ॥ पुरुषान्यबहुत्वेनप्रतीतानंप्रवर्तते॥प्रवर्ततेपुनःसंगेतेषांसानंप्रवर्तते॥संयोगःप्रकृतेर्नैवमुक्तानांतत्त्वदर्शनात् ॥ समाहुःखनिवृत्तिस्तुमुक्तानामपिसर्वशः ॥ मानुषादिविरिंचांतंमुखंमुक्तौशतोत्तरमित्यादिवायुप्रोक्ते ॥ ऐकात्म्यंनमयदिंदेकेचिद्धूरुनैपुणाः ॥ शास्त्रतत्त्वमविज्ञायतथावादबलाजनाः ॥ कामक्रोधाभिभूतत्वादहंकारवशंगताः ॥ याथातथ्यमविज्ञायशास्त्राणांशास्त्रदस्यवः ॥ ब्रह्मस्तेनानिरानंदाअपक्वमनसोशिवाः ॥ वैगुण्यमेवपश्यंतिनगुणानिनियुंजते ॥ तेषांतमःशरीराणांतमएवपरायणम् ॥ अन्यईशस्तथा

न्योहमिति ज्ञानं विपश्चिताम् ॥ आधिक्यज्ञानमीशस्य यतो न्यत्वेन युज्यते ॥ यतः स्वरूपतश्चान्यो जातितः
श्रुतिनो र्थतः ॥ कथमस्मि स इत्येव संबन्धः स्यादसंहितः ॥ बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु ॥ को ह्यत्र पुरुषश्चे
छत्सं भवाच्च क्तुमर्हति ॥ वैशंपायन उवाच ॥ नैतदिच्छति पुरुषमेकं रुक्मलोद्वह ॥ बहूनां पुरुषाणां हियथै
का यो निरुच्यते ॥ तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकमित्यादि च भो क्षधर्म ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोकोक्षर
श्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्तन्यः परमात्मैत्युदाहृतः ॥ यो लोको
न्नय ॥ यस्मात्क्षरमती ॥ अतोऽस्मि लोको के वेदे ॥ यो मामेवमसं ॥ स सर्वविद्भजति मांसं ॥ इति गुह्यतमं शा
स्त्रं ॥ एतद्ब्रह्म बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारतेति च ॥ ब्रह्मणस्तद्गुणानां च भेददर्थ्य धरंतमः ॥ भेदाभे
दप्रदर्शचमध्यमंतु तमो विशेत् ॥ ईषद्वेदप्रदर्शी च तम एवोत्तरं विशेत् ॥ विजानीयात्ततो ब्रह्मसदा सर्वगुणारम
भवत्यथ योऽन्यो देवतामुपास्तेऽन्यो सावन्यो ह मस्मीति न सेवदयथा पशुरेव ॥ स देवानां यथा ह वै

कम् ॥ गुणानां च विशेषोऽस्ति न भेदः कथंचन ॥ ते च सर्वगुणाः पूर्णास्तच्छरीरः परः स्मृतः ॥ आनंदज्ञान
शक्त्या दिदेहं विष्णुं तु ये जनाः ॥ अदेहं भूते देहं वा विदुस्ते चाधरंतमः ॥ तथा प्रकृति देहज्ञाः कर्म देहविदोऽपि वा ॥
तस्मादा नंदचिदेहं चिदानंदं शिरोमुखम् ॥ चिदानंदं भुजं ज्ञानसुखैकपदसांगुलिम् ॥ आकेशादानखोग्रेभ्यः
पूर्णचित्सुखशक्तिकम् ॥ प्रत्येकं तु गुणां स्तारुसदा सर्वगुणात्मकानां ज्ञात्वा विमुच्यते विष्णोः प्रसादान्मानुषो
पि सन् ॥ जीवाभेदं तथा भेदं जगता ये विदुः प्रभोः ॥ तेऽपि यांति मोक्षो रमधरं ब्रह्मतत्स्कराः ॥ भेदाभेदं विदुर्ये च
जीवैस्तु जगतापि वा ॥ परस्य ब्रह्मणो यांति तमस्तेऽप्युत्तरं सदा ॥ अभेदज्ञाः प्रकृत्यापि भेदाभेदं विदुस्तथा ॥ तेऽपि
यांति तमो धोरमधरं चोत्तरं क्रमात् ॥ तस्मात्सर्वोत्तमं विष्णुं पूर्णं सर्वगुणोच्छ्रितम् ॥ विजानीयाद्विमुक्त्यर्थं

सर्वतश्च विलक्षणम् ॥ अंधंतमःप्रविशंति ये देहं परमात्मनः ॥ भिन्नं विजानते विष्णोर्भिन्ना भिन्नविदोऽपि वा ॥
 अंधंतमःप्रविशंति प्रादुर्भावांस्तु येऽपि वा ॥ सर्वभूतस्थिता न्वापि भिन्नान् जानंति येऽस्वितान् ॥ भिन्ना भिन्नावि
 दो वापि शिरःपाण्यादिकं तथा ॥ भिन्नं मिथो विजानीयुर्भिन्ना भिन्नविदोऽपि वा ॥ तेऽपियांति तमो घोरं यतो नै
 वोऽस्थितिः क्वचित् ॥ प्रादुर्भावतया ये च तदन्यान् जानते विभोः ॥ तेऽपियांति तमो घोरं तस्मान्नैव विदो विदुः ॥
 मत्स्यकूर्मकोडसिंहबटुभार्गवराघवाः ॥ कृष्णबुद्धौ कल्किदत्तहयशीर्षैरेयकाः ॥ पाराशर्यश्च कपिलो
 वैकुण्ठऋषभस्तथा ॥ यज्ञोधन्वंतरिश्चैव स्त्रीरूपस्तापसो मनुः ॥ नारायणो हरिः कृष्णउपेन्द्रः सर्वएव च ॥ ए
 वमाद्याहरेः साक्षात्प्रादुर्भावाः प्रकीर्तिताः ॥ श्रीर्भूर्भुवोर्भूतेश्च महालक्ष्मीश्च दक्षिणा ॥ सीताजयंती स
 त्याचरुक्मिणी त्यादिभेदिता ॥ प्रकृतिस्तेन चाविष्टा तद्वशानहरिः स्वयम् ॥ ततो नंतं शाहीना च बलज्ञानि सु
 खादिभिः ॥ गुणैः सर्वैस्तथाप्यस्य प्रसादाद्दोषवर्जिता ॥ सर्वदा सुखरूपा च सर्वदा ज्ञानरूपिणी ॥ प्राणः सूत्रं
 महान्ब्रह्मा चित्तं वायुर्बलं धृतिः ॥ स्थितिर्योगश्च वैराग्यं ज्ञानं प्रज्ञा स्मृतिः सुखम् ॥ मेधामुक्तिर्विष्णुभक्तिरा
 दिगोपो महान्प्रभुः ॥ ऋजुः समानो विज्ञाता महाध्याता महगुरुः ॥ हनूमान्भीम आनंद इत्यादि बहुरूपि
 णः ॥ हिरण्यगर्भायेतीता ये भाव्या यश्च वर्तते ॥ सर्वे विष्णुवशानित्यं विमुक्तेरप्यनंतरम् ॥ एभ्यः श्रीस्तुवि
 मुक्तेभ्यो गुणैः कोटिगुणोत्तरा ॥ ज्ञानानंदबलादिभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदेवहि ॥ भिन्ना भिन्नाश्च ते सर्वे ब्रह्मा
 णस्तु परस्परम् ॥ अभिमानः पृथक्तेषां मानंदः सहभुज्यते ॥ तेषु भिन्नाहरेर्नित्यं श्रियो न्येभ्यस्तथैव
 च ॥ आविष्टो विष्णुरेतेषु न विष्णुस्तत्स्वरूपकः ॥ विष्णोरिति प्रियत्वात्तेष्वध्यर्थादिति चोदिताः ॥ विष्णोः
 केवलभेदेऽपि शेषादिभ्यः प्रियायतः ॥ विष्णोः प्रियत्वे तद्भक्तौ तज्ज्ञाने च श्रियस्तुते ॥ मुक्ता अप्यवरानि
 त्यं सर्वे कोटिगुणेन च ॥ सरस्वती च गायत्री श्रद्धाया प्रीतिरिव च ॥ सर्ववेदात्मिका बुद्धिरनुभूतिः सुरवात्मि

का ॥ गुरुभक्तिर्हरीतीतिः सर्वमंत्रात्मिका भुजिः ॥ शिवकन्येन्द्रसेनाचद्रौपदीकाशिजातया ॥ चंद्रेत्या
दित्स्वरूपायास्तेभ्यः शतगुणावराः ॥ विष्णुभक्तौचतुःश्रीतौज्ञानानंदादिकेष्वपि ॥ मुक्तेः पश्चादपि गुणैः सर्वै
र्ब्रह्मभ्यर्चिताः ॥ शेषः सदाशिवश्चोर्ध्वस्त्वपोहंकार एव च ॥ नरोऽपटोलक्ष्मणश्चरौहिणेयः शुक्रस्तथा ॥
सद्योजातो वामदेवश्चाधोरस्तत्पुमानपि ॥ दुर्वासाद्रेणिरोर्वश्वजैगीषव्यादिरूपकाः ॥ पूर्वोक्तैश्च गुणैः सर्वै
स्ताभ्यः शतगुणावराः ॥ मुक्तेः पश्चादपि सदा अतीतानागताश्च याः ॥ अतीतानागताये च सर्वशरोऽप्यवराः स
दा ॥ एवं सुपर्णाः सर्वे पितृमाः शैवैः सदैवतु ॥ सर्वैर्गुणैस्तथा मुक्तौ तद्भार्यास्तच्छतावराः ॥ ताभ्यः शतावरा
स्त्विन्द्राः पुरंदर इतीरिताः ॥ तेभ्यः शतावरास्त्वन्येन्द्राश्चान्याश्च देवताः ॥ द्वित्रिपंचादिगुणतः परस्परविशेषे वि

बहवः पशवो मनुष्यं भुंजुरेव भैवैकः पुरुषो देवान् भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशवादीयमाने प्रियं भवति
णः ॥ सनत्कुमारास्तु सदा पुरंदरसमामताः ॥ सनकाद्यानारदश्च दक्षश्रुवाद्योऽपि च ॥ देवावरा यथा तद्वन्म
नवोऽपि प्रकीर्तिताः ॥ त्रिचतुर्भागे देवतेऽप्यन्येभ्यः विशेषेण ॥ वालीगाधीविकुक्षिश्च पार्थद्विन्द्रः पुरंदरः ॥
मुदर्शनश्च भरतः प्रद्युम्नः स्कंद एव च ॥ सनत्कुमारः कामश्चेत्येक एव व्यवस्थितः ॥ स्वायंभुवो मनुर्दक्षो वा
युः स्पर्शाधिपस्तथा ॥ बृहस्पतिश्चानि रूद्ध एते सूर्यादितो धिकाः ॥ सूर्यश्च चंद्रमाश्चैव यमश्चैते त्रयः सुराः ॥
प्रोक्तेभ्यस्त्ववराश्चान्ये देवभ्योऽपि सदा धिकाः ॥ कार्तवीर्यः पृथुश्चैव दैव्यौर्ध्वंतिर्भरतस्तथा ॥ शशविंदुश्च मां धा
ताककुत्स्थाद्यास्तथा परे ॥ सर्वे ते विष्णुना विद्याविणोर्भिन्नाः सदैवतु ॥ शतावराश्च देवभ्यः कर्मदेवा इति
स्मृताः ॥ तुंबुरुप्रमुखौ चतथोर्वश्यादिका अपि ॥ विश्वामित्रब्रह्मपुत्रानृते चाप्यृषयो खिलाः ॥ सूर्यादि
भ्यो धामाश्चैव मन्वादिभ्यस्तथैव च ॥ वैवस्वतो मनुर्नित्यं विष्णवो वैशीततो धिकः ॥ कार्तवीर्यादिराजभ्यो

देवभृत्याःशतावराः ॥ आजानदेवास्तेप्रोक्तास्तेभ्यश्चपितरश्चिराः ॥ पितॄणांसप्तकंयत्तत्कर्मदेवसंमं
तम् ॥ विश्वामित्रोब्रह्मपुत्रैःसमोमुनिर्दाहृतः ॥ आचार्यःपितॄणांचासौपितृभिःसहपठ्यते ॥ आजाने
भ्यस्तुपितरोह्यष्टभ्योन्येशतावराः ॥ कर्मदेवगणाअष्टगंधर्वास्तत्परेशतम् ॥ आजानदेवास्तेभ्योन्येपितृ
भ्यश्चशतावराः ॥ स्वमुखेनैवदेवैर्येआज्ञाप्याःसर्वदागणाः ॥ आख्यातादेवगंधर्वायित्वन्यमुखगोचराः ॥
मानुषास्तेतुगंधर्वास्तेभ्यस्तेचशतावराः ॥ तेभ्यःशतावराश्चैवमनुष्येषूत्तमागणाः ॥ देवादिष्वबुसवेषुप्रोक्ता
अपिविशेषिणः ॥ पंचांशतोदशांशाद्वास्वस्वजात्यांपरस्परम् ॥ देवस्त्रियोदशांशोनाःस्वपतिभ्यस्तथा
पराः ॥ अष्टांशोनाःप्रविज्ञेयायासांमुक्तौसहस्थितिः ॥ अनादिश्चविशेषोयंचसर्वेषांमानुषादिनाम् ॥

किमुबहुषुतस्मादेपांतन्नप्रियंयदेतन्मनुष्याविद्युः ॥ १० ॥

इयंनीचोच्चताक्वापिनकेनापिह्यपोदितुम् ॥ शक्यतेयोन्यथाकर्तुमिच्छेत्सोपितमोव्रजेत् ॥ योपिवेदस
मत्वेनसर्वांन्नीचोच्चतःस्थितान् ॥ सोपियातितमोघोरंयश्चसम्यगुदीरयेत् ॥ मानुषोत्तममारभ्यब्रह्मा
नानांप्रयत्नतः ॥ विष्णोर्भीक्तिज्ञानपूर्वभवेन्मुक्तिःप्रसादतः ॥ भक्तिज्ञानादिकाःसर्वेसर्वेषामप्यनादयः ॥
अनादिकालादारभ्यदृढानामुत्तरोत्तरम् ॥ तत्तद्योग्यतयापतूर्तोविष्णोर्दृष्टिःप्रजायते ॥ यथोदंचनकुंभा
देःसरित्सागरयोरपि ॥ अल्पेनमहतावापिपूर्योग्यतयाभवेत् ॥ एवंनरादिब्रह्मांतजीवानांसाधनैरपि ॥
अनादिसिद्धैर्भक्त्याद्यैःपूर्योग्यतयाभवेत् ॥ अल्पैःपूरतिस्तथाल्पानांमहद्भिर्बहुतामपि ॥ भक्त्याद्यैर्जा
यतेतेषांसाधनैर्नान्यथाक्वचित् ॥ श्रवणंमननंचैवध्यानंभक्तिस्तथादृशिः ॥ ज्ञानंचोक्तविशेषाणांसर्वेषां
साधनंभवेत् ॥ त्यक्त्वैतानिनिकस्यापिभवेन्मोक्षःकदाचन ॥ सर्वोत्तमनयाज्ञानपूर्वकस्नेहएवतु ॥ भक्तिर्वि

एकएवाद्वितीयोसौतदन्तत्रस्यवर्जनात् ॥ तत्समस्याधिकस्यापिस्वभावात्पुरुषोत्तमइतिब्राह्मे ॥ स्वग
 तभेदाविवक्षायामिहेतिविशेषणंव्यर्थस्यात् ॥ नानेवेतिभेदाभेदनिराकरणार्थम् ॥ विरुद्धोभयसं
 योगइवशब्दःप्रदृश्यतइतिशब्दतत्त्वे ॥ पर्वतेषुदुर्गपर्वतायेष्टयथाधोविधावतिएवंपृथग्दृष्टान्धर्मानन्वे
 वतदनन्तरमेवादर्थोधेतमसिविधावति ॥ भेदेनदर्शनाद्वापिभेदाभेदेनदर्शनात् ॥ विष्णोर्गुणानांरूपाणांत
 दंगानामुखादिनाम् ॥ तथादर्शनकालात्तुक्षिप्रमेवतमोव्रजेदितिब्रह्मांडे ॥ जुष्टंयदापश्यत्यमीशमस्यम
 हिमानमितिवीतशोकः ॥ द्वासुपर्णासियुजासखाया ॥ योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन् ॥ सोश्रुते
 सर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चितेति ॥ एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्यइमौल्लोकान्कामान्नीकामरू
 प्यनुसंचरन् ॥ अथातआनंदस्यमीमांसाभवतीत्यारभ्यमनुष्यादिब्रह्मांतानामुक्तानामानंदेशतगुणवि
 शेषश्चोच्यते ॥ मुक्तानांचायंविशेषः ॥ श्रोत्रियस्यचाकामहतस्येतिविशेषणात् ॥ नहिब्रह्मादी
 नामनधिगतःश्रुत्यर्थःकेषांचिदस्ति ॥ नचब्रह्माणएवकेचनकामहताःकेचनकामहताइत्यत्रप्रमाणम
 स्ति ॥ तस्माच्छ्रोत्रियइतिप्राप्तश्रुतिफलत्वान्मुक्तउच्यते ॥ अकामहतत्वंचमुख्यंमुक्तस्यैव ॥ प्राप्त
 श्रुतिफलत्वात्तुश्रोत्रियाःप्राप्तमोक्षिणः ॥ तएवचाप्तकामत्वात्तथाकामहताःश्रुताइतिचभारते ॥ ब्र
 ह्मणोपिस्वमुक्तस्यनाकामहततापरा ॥ यतस्तस्यापिकामस्यक्षणाव्यवहितिर्भवेदितिच ॥ कामहतता
 कामेनोपद्रवः ॥ ब्रह्मणोप्यल्पदुःखंस्यात्तदप्यनभिमानतः ॥ नास्यात्मसंबंधतयाभोगाभावात्कथंचनेति
 च ॥ नचान्यस्यकस्यचिच्छ्रोत्रियस्याकामहतस्यचब्रह्मणासमंसुखंयुज्यते ॥ ज्ञानमप्रतिघंयस्यवैरा
 ग्यंचजगत्पतेः ॥ ऐश्वर्यंचैवधर्मश्चसहसिद्धंचतुष्टयमित्यादिनाश्रोत्रियत्वादिगुणैस्तस्यैवान्येभ्यआधि

क्यात् ॥ नचैद्रूपदाद्विरक्तस्यैद्रुसंमुखं ब्रह्मपदाद्विरक्तस्य तत्सममित्यत्र किंचिन्मानमस्ति ॥ दृष्टवस्तु नि
 विरगे आयासाभावात्कश्चिन्मुखविशेषो दृश्यते ॥ अन्यत्र ब्रह्मपदाद्विरक्तस्यैद्रुपदाद्विरक्तस्य न कश्चिद्विशे
 षो दृश्यते ॥ अतो नु भव विरुद्धत्वात्किंचिदेतत् ॥ नरादिब्रह्मपर्यंतं विमुक्तानां शतोच्छ्रयः ॥ निःशेषदुः
 खहीनानां नित्यानैकभोगिनाम् ॥ अप्यानंदो मिथोप्युक्तस्त्वर्ध्वरूपं श्रुतौ पृथगिति हरिवंशेषु ॥ यदा
 द्वैवैष तस्मिन्नुदरं कुरुत इत्यत्राप्येतस्मिन्निविशेषणात्त्वगतभेदनिषेध एव ॥ अभेदमीशरूपाणां
 भेदं जीवेशयोरपि ॥ यः पश्येत्स्थिरया बुद्ध्या भक्तिमान्स विमुच्यत इति भविष्यपुराणे ॥ परं योतिरूप
 संपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः ॥ स तत्र पर्यैति ज्ञानं क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वायनैर्वा ॥ य
 स्य लोके स मासाद्यस्वरूपमभिपद्यते ॥ जीवः पर्यैति विष्णोश्च स भीषेत तत्पदादतः ॥ यत्पदादात्स पर्यैति स
 विष्णुः पुरुषोत्तमः ॥ अक्षरं वतः कर्णवतः सखा यो मनोजेष्वा स मा बभूवुः ॥ आदघ्ना स उपकक्षा स उल्ले
 हदा इव स्नात्वा उल्लेहददृशे ॥ दुग्धसागरगाः केचिन्केचिदश्वत्थकक्षागाः ॥ अमृतहृदेषु केचिच्च पिबन्ति
 स्नातवत्सदा ॥ केचित्पश्यन्ति तदेवं स दोके चित्समीपगाः ॥ आर्णिन रथ्यममता धितस्थुरिह ब्रवीतु य उ
 तच्चिन्केतत् ॥ रथ्यमाणिमिवाश्रित्य मुक्ताः सर्वे व्यवास्थिताः ॥ यं विष्णुदेवदेवेशं नमस्तस्मै स्वयं भुव इत्या
 दि ॥ तौ यत्र विहीयेत इत्यत्रापि परमात्मैव ॥ शरीरानभिमानानीयो हृदिसंस्थो जनार्दनः ॥ अभिमानवतो
 देहे जीवस्य स नियामकः ॥ स एव सूर्यसंस्थश्च हंसः सोहमिति श्रुतः ॥ हंतुत्वा द्रंसनामासौ सोहं चासावहे
 यतः ॥ स एव सूर्यसंस्थेन रूपेणैवाक्षिणि स्थितः ॥ सूर्यसंस्थाद्विरूपात्स विभक्तो क्षिणिसंस्थितः ॥ गच्छतो
 भ्रियमाणस्य तावुभावापि देहतः ॥ तयोर्देहविहाने नु भवेता रिष्टदर्शनम् ॥ तदा संचिंतयेद्देवं तमेव पुरुषोत्तम

मित्यादिहरिवंशेषु ॥ क्षेत्रज्ञएतामनसोविभूतीर्जीवस्यमायारचिताअनित्याः ॥ आविर्हिताश्चापितिरो
 हिताश्चशुद्धोविचष्टेष्टविशुद्धकर्तुः ॥ क्षेत्रज्ञआत्मापुरुषःपुराणःसाक्षात्स्वयंज्योतिरजःपरेशः ॥ ना
 रायणोभगवाच्चासुदेवःस्वमाययात्मन्व्यवधीयमानइतिभागवते ॥ स्वेच्छयैवावृतोविष्णुर्जीवेतिष्ठतिस
 र्वदा ॥ योसौनियमयन्जीवंक्षेत्रज्ञइतिशब्दितइतिहरिवंशेषु ॥ अशरीरःप्रज्ञात्मेतिविशेषणाच्चपरमात्मा ॥
 नहिजीवस्थाशरीरत्वममुक्तस्य ॥ एषतआत्मांतयाम्यमृतः अतोऽन्यदार्तिमितिच ॥ नहिजीवादयस्या
 र्तिरुपपद्यते ॥ सर्वेषांभूतानामंतरपुरुषःसमआत्मेतिविद्यादित्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ ब्रह्मादयोहिभूतानिनेषा
 मंतर्गतोहरिः ॥ समःससर्वभूतेषुयएवंवेदतत्त्वविदितिचभारते ॥ नचमुख्येसतिलक्षणानामयुज्यते ॥ न
 चमुख्यतएवजीवेशयोरेकयंयुक्तम् ॥ प्रत्यक्षविरोधादेव ॥ तमेवंविद्वानमृतइहभवतिनान्यःपंथाअयना
 यविद्यतइत्यादेः ॥ सहस्रशीर्षत्वादिसर्वेशत्वसर्वज्यायस्त्वादज्ञानादेवमोक्षःप्रतीयते ॥ अनन्ययोगेन
 नचात्रैक्यज्ञानमुक्तम् ॥ पुरुषएवंदेसर्वमित्यत्रापिसर्वेशितृत्वमेवोक्तम् ॥ उतामृतत्वस्येशानइतिवाक्यशे
 षात् ॥ पुरुषएवंदेसर्वभूतंअव्यंभवच्चयत् ॥ इत्युच्यतेतदीयत्वान्नसर्वस्वरूपतः ॥ भूतभव्यादिजातस्य
 मुक्तानामपिचेश्वरः ॥ इत्युच्यतेश्रुतौविष्णुःसर्वदापुरुषोत्तमइतिभारते ॥ सर्वस्मादुत्तमइतिसम्यक्स्नेह
 युतामतिः ॥ सुस्थिराभक्तिरुद्धिष्टातयामोक्षोनचान्यतः ॥ तयामोक्षोभवत्येवसाचेऽपूणास्वियोग्यतः ॥ अ
 परोक्षदृशायुक्तासापूर्णत्यभिधीयते ॥ अपरोक्षदृशिश्चापिमहाचार्योक्तदर्शनम् ॥ सोऽपियन्मोक्षनियतंमन
 सासमुदीरयेत् ॥ तस्यदर्शनतोयातिमुक्तिनारस्यत्रसंशयः ॥ ध्यानंचगुरुशुश्रूषानित्यनैमित्तिकाःक्रियाः ॥
 तीर्थदानजपाद्याश्चस्वाध्यायोहरिकीर्तनम् ॥ द्वादश्यादिद्वतंचैवतुलस्याद्यैरथार्चनम् ॥ सर्वभक्त्यर्थमुद्दिष्टं

निष्कलंतुतयाविना॥विष्णुर्भक्तियुतोभुक्तिर्यातिनान्यःकथंचन॥ एतदन्यत्तुयच्छास्त्रंनतच्छास्त्रकुर्वन्त
त् ॥ विष्णोर्भक्तिमृतमुक्तिर्जीवाभेदोदोहरपि ॥ शिवब्रह्मादिसाम्यंचहरेर्भोर्थाथमुच्यते ॥ देयानांमोहनाथा
यविष्णोरन्यसमानता ॥ हीनताचोच्यतेशौननेनद्राक्षंमनीषिभिः ॥ विष्णुवायुगिरीशेन्द्रेवविप्राःक्रमा
त्सदा ॥ सामर्थ्यतोविहीनास्तुगणैःसर्वैस्तथैवच ॥ हीनोविष्णुर्नकस्यापिसर्वतश्चोत्तमोमतः ॥ एतदन्य
त्तुयच्छास्त्रंतदासुरविमोहनम् ॥ तस्मात्सर्वोत्तमंविष्णुर्निश्चित्यपरमंब्रजेदितिहरिवंशेषु ॥ तुलापुरुषदाना
द्यैश्वर्यमेधादिभिर्मयैः ॥ वाराणसीप्रयागादितीर्थस्नानादिभिः प्रिये ॥ गयाश्राद्धादिभिः पित्र्यैर्वेदपाठादि
भिर्जपैः ॥ तपोभिरुग्रैर्नियमैर्यमैर्भूतदयादिभिः ॥ गुरुशुश्रूषणैः सत्यैः धर्मवर्णाश्रमोचितैः ॥ ज्ञानध्यानादि
भिः सम्यक्चरितैर्जन्मजन्मभिः ॥ नयान्तितत्परंश्रेयोविष्णुं सर्वेश्वरेश्वरम् ॥ सर्वभावैरनाश्रित्यपुराणपुरुषो
त्तममितिपाद्वे ॥ भावोभक्तिः समुद्धिष्टस्तद्वाप्तुंभावुकुडच्यतइतिनारासिंहे ॥ मुक्तानामपिसिद्धानानाराय
णपरायणः ॥ सुदुर्लभः प्रशांतात्माकोटिष्वपिमहामतइतिभागवतवचनम् ॥ परायणइतिविशेषणान्ननारा
यणायनत्वंविनामुक्तिश्चोक्तं ॥७॥ नचसिद्धैर्थापयार्थाभावोक्तंयुक्तः ॥ अस्यत्रतवपिताराजेल्यादिषुसि
द्धएवतात्पर्यदर्शनात् ॥ नचतत्रकार्येतात्पर्यकल्पयितुंयुक्तम् ॥ सुखसाधनत्वविज्ञानेनैवप्रवृत्त्युपपत्तेः ॥
वाक्यस्यस्वार्थमात्रेतात्पर्यवसानात् ॥ अधिककल्पनायामश्रुतकल्पनाप्रसक्तिः ॥ यजेतेत्यादिष्व
पियजनोदः सुखसाधनतामात्रंप्रतीयते ॥ नशब्दस्यप्रेरकतावाक्यमात्रस्यप्रेरकत्वसर्वोर्विहितमनिष्टसाध
नमपिक्रियेत ॥ व्युत्पत्तिरपिसिद्धेसांगुलिनिर्युज्यते ॥ नचकुत्रचिसुखसाधनंविनाकार्यान्वि
तंविद्यते ॥ लिङ्गाद्यर्थोपिसुखसाधनत्वमेव ॥ नचकार्यान्वितएवतात्पर्यमित्यत्रकिंचिन्मानम् ॥ सुख

साधनमेवैकं कृष्णवेदः प्रदर्शयेत् ॥ न कुर्वीत नरं क्वापि प्रेरयत्यत्र कंचन ॥ सुखसाधनताज्ञानात्सुखप्राप्त्यर्थं
 मिच्छया ॥ प्रवर्तते ततो वेदः सिद्धस्यैव प्रदर्शकः ॥ ननु कारकतां क्वापि वेदः प्राप्नोति कस्यचिदिति ब्राह्मे ॥
 अतस्तद्विरोधिकथनं मोहत एवाकार्यान्वितेशक्तिरिति ब्रूता सिद्धवाक्यानां प्रामाण्यमंगीकृतं च ॥ अन्यथा
 वसंतवसंतज्योतिषाय जेतेत्यादौ वसंतादिलक्षणवाक्यानां स्थानांतरस्थानां स्वार्थं प्रामाण्याभावाद्ब्रह्मसंताद्य
 सिद्धेर्यागाद्यसिद्धिः ॥ कार्यान्वितेशक्तिरित्युक्ते कार्यपदस्य कार्यान्वयाभावाद्दशक्त्या विव्यादेरसिद्धि
 श्वा ॥ कार्यपदस्य स्वतएव शक्तिरन्येषां कार्यान्वितत्वेनेत्यंगीकारे कल्पना गौरवम् ॥ स्वार्थेशक्तिरित्यंगीकारे
 न कश्चिद्विरोधः ॥ कर्तव्यतामात्रे वाक्यप्रामाण्यांगीकारे कर्मप्रयोजने प्रमाणाभावात्तत्रापितात्पर्यमंगीकर्त
 व्यमेवेति सिद्धमेव सिद्धेतात्पर्यम् ॥ चित्रादितारकाद्वह्न्यदापूर्णंदुसंयुतम् ॥ चैत्रादिमासा विज्ञेया इत्यादौ व
 स्तुयाथार्थैतज्ज्ञाने चोभयत्र तात्पर्यदर्शनात् ॥ उपासनावाक्येष्वप्युपासनायां वस्तुयाथार्थ्ये चोभयत्र
 तात्पर्यं युक्तम् ॥ उपासनायाः कार्यत्वे विष्णोरात्मत्व एव च ॥ उभयत्रापितात्पर्यमात्मोपासादिके वि
 धौ ॥ तस्मादसत्यं ध्यायेद्वायेत्तत्सत्यतायथा ॥ विचार्यमतिमान्वाक्यैर्बहुभिः स्वार्थवाचकैरिति ह
 रिवंशेषु ॥ तस्मादिष्टसाधनमेव सर्ववाक्यार्थः ॥ तार्किकाणां तूक्तवचनानां प्रामाण्यं सिद्धमेव ॥ अतस्त
 द्विरोधिकथनं मोहत एव ॥ अनुमायाविरोधश्चेत्यक्षेणागमेन वा ॥ सैवाप्रमाणतां गच्छेदागमद्विदुताक्ष
 जम् ॥ तस्मादागमएवैकोमानानामुत्तमोत्तमः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां साक्षादेव प्रदायक इति वायुप्रोक्त
 वचनान्मानुमानविरोधो वक्तुं युज्यते ॥ सर्वत्रानिवार्यत्वाच्च प्रत्यनुमानस्य ॥ निर्णयस्त्वागमेनैव नानुमागम
 वर्जिता ॥ कचिन्निर्णीतिहेतुः स्यादतः शास्त्राद्विनिर्णय इति भारते ॥ न च वेदात्मकेति हासपुराणोक्तन्याय

परित्यज्ययेन केनचित्कृत्प्रन्यायोयुज्यते ॥ अक्षपादकणादीचसांख्ययोगार्हस्तथा ॥ शिवशक्तिम
हायानलोकायतपुरःसराः ॥ गणपताश्वसौराश्वसर्वोक्तोदुरगमाः ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वाश्वेतिहास
पुराणकौ ॥ स्वागमादितिसंप्रोक्तामीमांसाधर्मएवचेतिपादो ॥ पंचरात्रंभारतंचमूलरामायणंतथा ॥ इ
तिहासइतिप्रोक्तोब्राह्मण्यंचपुराणकमितिप्रकाशिकायाम् ॥ वेदोश्वेतिहासाश्वपुराणंभागवतंतथा ॥
मूलप्रमाणमुद्धिष्टमीमांसाचतथोत्तरा ॥ एतेषामविरोधेतुमानमन्यदुदीरितम् ॥ एतेषांतुविरुद्धयदप्रमाणं
विदोविदुरितिव्यासस्मृतौ ॥ विष्णोःसर्वोत्तमत्वस्यज्ञानार्थंशास्त्रमिष्यते ॥ अतस्तत्साधकंशास्त्रंदुःशास्त्रं
तद्विरोधियदितिब्रह्मांडे ॥ विष्णोःसर्वोत्तमत्वंचतद्रक्त्यामोक्षएवच ॥ शास्त्रार्थदितिनिर्दिष्टःसर्वशास्त्रार्थ
निर्णयादितिपादो ॥ नचागमस्याप्रामाण्यंवक्तुंयुक्तंतत्प्रमाणाभावात् ॥ स्वतःप्रामाण्याच्च ॥ तदनंगी
कारेचानवस्थानात् ॥ आगमाप्रामाण्यस्यसाधकानुमानादेरप्यागमवदप्रामाण्यप्राप्तेश्च ॥ विशेषप्रमा
णाभावात् ॥ स्वीकृतत्वाच्चैतैरपिस्वागमप्रामाण्यस्य ॥ नक्षनुमानादिनासप्तमलधारणचैत्यवदनादेःस्वर्ग
साधनत्वंज्ञानुशङ्क्यम् ॥ नचप्रत्यक्षमात्रप्रामाण्यवादिनस्तस्मिद्धमागमाप्रामाण्यम् ॥ अतस्तेषांप्रत्यक्षव
दनुमानवच्चांगीकर्तव्यमागमप्रामाण्यम् ॥ उक्तंचअविष्यत्पूर्वणि ॥ येनोक्तमागमामात्वंकुतस्तदिति
तंवदेत् ॥ प्रत्यक्षादेर्यदिब्रूयात्तन्मात्वंकेतितंवदेत् ॥ तत्स्वतश्चेदागमस्यप्रामाण्यनस्वतःकुतः ॥ परतश्चे
त्समाणस्यनकस्यापिस्थितिर्भवेत् ॥ अंगीकृतंचप्रामाण्यंसर्वैरप्यागमस्यतु ॥ यतःस्वपक्षप्रामाण्यंविरो
धेप्यक्षजादिना ॥ अंगीकुर्वंतितत्पक्षःप्रत्यक्षादिविरोधकः ॥ शून्यताक्षणिकत्वंचज्ञानमात्रत्वमेववा ॥ आ
वाभावात्मतासाकंशरीरात्मत्वमेवच ॥ प्रत्यक्षेणविरुध्यतेमद्देहइतिदर्शनात् ॥ भावरूपस्थिरत्वादेर्ज्ञानाद्देह

स्यदर्शनात् ॥ देहभेदोपयमुख्योदेहैक्यमुत्थतानुकुतः ॥ जातिस्थितिप्रमाणाच्चनयुक्तोदेहरूपता ॥ अनु
 ष्ठायचशस्त्रार्थफलभोगस्यदर्शनात् ॥ प्रत्यक्षादेर्विरुद्धत्वात्सौगताद्यादुरागमाः ॥ बह्वागमविरोधाच्चदुष्ट
 त्वंतेषुसंस्थितम् ॥ प्रामाण्यंस्वीकृतंयैस्तुवेदानामगमाहिते ॥ शतकोट्यःपंचरात्रपुराणंतावदेवच ॥ रामस्य
 चरितंतावत्तावदन्यच्चसर्वशः ॥ अनंताश्चतथावेदाःसांगोपांगाश्चसर्वशः ॥ सर्वाधिकयंत्रविणोस्तात्य
 र्यात्समुदीर्यते ॥ विंशदेवसहस्राणिश्लोकानांसमुदीरितम् ॥ बार्हस्पत्यंताबौद्धभावाभावमतंतथा ॥
 शिवशक्त्यादिकंयच्चकिंचित्प्रामाण्यसंयुतम् ॥ त्रिंशत्कोट्येवतत्सर्वमतोमानंनतस्मृतम् ॥ बहुमानविरु
 द्धंयन्नतन्मानंविदोविदुः ॥ गुणसाम्येपिकिमुतगुणाधिकविरोधयत् ॥ यथाबहूनांज्ञानानांसमानां
 गुणतोपिच ॥ विरोध्येकंतुयज्ज्ञानंनमानत्वंगमिष्यति ॥ प्रत्यक्षादौहिबहुभिःसंभैरेकमपोद्यते ॥ तस्माद्वे
 दाःप्रमाणंस्युर्बाहुल्यादेवाकिंपुनः ॥ अदोषत्वादुणाच्चैवबलवत्कार्यसाधनात् ॥ वेदोक्तकर्मयुक्तानंतथा
 सिद्धिमतामपि ॥ वेदबाह्यक्रियायोगान्नबाधःकापिदृश्यते ॥ वेदोक्तकर्मसिद्धानांबाध्यंदृश्यतेकचि
 त् ॥ असाध्यंवाततोवेदाःप्रामाण्यंनिश्चयाद्रताइति ॥ प्रत्यक्षमनुमानंचवाक्यंचेतित्रिधाप्रमा ॥ उप
 माद्यंप्रमाणंयदेतेष्वंतर्गतंहितत् ॥ निर्दोषेद्वियसंयोगःप्रत्यक्षमितिगीयते ॥ निर्दोषयुक्तिरनुमातादृशोक्ति
 स्तथागमः ॥ मानंचैवविशेषेणनिर्दोषज्ञानसाधनम् ॥ अर्थापत्तिश्चोपमाचसंभावानुमैवतु ॥ दुःखा
 यभावःप्रत्यक्षंबाह्यश्चानुमास्तेता ॥ योग्यस्थानुपलब्ध्याख्यायुक्तिरेवहिबाह्यगा ॥ मनसःसंप्रयोगोयोदुः
 खादिरहितात्मनः ॥ अभावरूपंप्रत्यक्षमनश्चद्विविधंमतम् ॥ चेतनंचजडंचेतिचक्षुराद्यंतथैवच ॥ चेतनंत्वि
 द्रियंक्ष्मात्स्वरूपान्नापरंस्मृतम् ॥ मुक्तानांचेतनंत्वेवबद्धानामुभयंतथा ॥ स्वरूपेणापिसंयोगःस्वरूपस्यै

वयुज्यते ॥ यथारत्नस्यसंयोगस्तत्प्रकाशेननित्यदा ॥ रत्नस्यचप्रकाशस्यनभेदःकश्चिद्विध्यते ॥ विशेषो
नामविज्ञेयोविशेषादृष्टिगोचरः ॥ विणोरेवस्वरूपपाणांतद्गुणानंतैवच ॥ तस्यैवशिरआदीननैवभेदो
स्तिकश्चन ॥ अभेदेपिविशेषेणव्यवहारःपृथग्भवेत् ॥ विणोर्जडनजिवैश्वभेदएवश्रियातथा ॥ विणोः
क्रियाश्रयाःकश्चिदभेदस्तैरपिध्रुवम् ॥ कादाचिकत्वमप्यासांविशेषेणैवयुज्यते ॥ एवंविमुक्तजीवा
नांस्वरूपैःस्वगुणैरपि ॥ स्वक्रियाभिस्तथैवैक्यमित्यस्वावयवैरपि ॥ भेदाभेदस्तुबद्धानांगुणैःस्वैःकर्म
भिस्तथा ॥ अंशांशिनोर्गुणस्यापिगुणिनःकर्मतद्गतोः ॥ कार्योपादानयोश्चैवव्यक्तिसामान्ययोरपि ॥
भेदाभेदःसमुद्दिष्टोविनाशोयत्रदृश्यते ॥ एकस्मिन्विद्यमानेपितयोरैकस्यकस्यचित् ॥ अविनाभावनियमो
यत्राभेदस्तुतत्रहि ॥ अभेदश्चस्वभिन्नेनभेदाभेदस्तुतत्रच ॥ भेदाभेदोनतुक्तापिविणोरस्तिकदाचन ॥ भेदएव
तुजीवाद्यैःकेवलाभेदआत्मनि ॥ स्वरूपेषुविशेषोयःस्वरूपंतस्यसोपितु ॥ क्रियाणांचननाशोस्तितच्छक्तेः
पूर्वकालतः ॥ विशेषएवोपरतिःक्रियायाःसमुदीरिता ॥ विशेषस्यविशेषोन्योनचैवास्तिकथंचन ॥ स्वस्या
पितुविशेषश्चस्वयमेवभविष्यति ॥ यथाजनेर्जनान्यातस्यावस्तुजनिर्जनिः ॥ तथापितुजनित्वासासत्वं
वस्तुनआनयेत् ॥ एवमेवविशेषोसौविशेषांतरवर्जितः ॥ करोतिनकरोतीतिविशेषव्यवहारकृत् ॥ व्यक्तिभाव
गतायातुकरोतीतिस्वरूपिणी ॥ शक्तिरूपस्थितासैवक्रियाशक्तिरितीयते ॥ साचव्यक्तिस्तुजनिवक्रिया
यारूपमेवतु ॥ तथापितुविशेषेणस्वरूपेणविशेषिणी ॥ जनेर्जनवेदेवासौज्ञातव्याव्यतिरेकतः ॥ एवंमुक्त
क्रियानित्यानान्येषांश्रान्तिसंभवात् ॥ मुक्ताबुच्छेदतश्चैवनिःशेषेणाखिलस्यच ॥ नैवंमुक्तक्रियायास्तुत
स्याश्चपुनरुद्भवात् ॥ अमुक्तानांक्रियायाश्चमुक्तावपिसमास्थिताः ॥ अभिन्नाइतिताज्ञेयाअभिव्यक्तेः

पुनःपुनः ॥ चिंतनादिक्रियाणांतुमुक्तावुच्छेदतःसदा॥किंमयाकार्यमादीनांभेदाभेदउदीरितः ॥ अचेतनेष्व
स्वतंत्राःक्रियायस्मात्सदैवतु॥भेदाभेदस्ततोज्ञेयःसर्वत्रनियमेनतु ॥ईश्वरःप्रकृतिर्जीवोऽजडंचेतित्तुष्टयम् ॥
पदार्थानांसमुद्दिष्टतंत्रेशोविष्णुरुच्यतइत्यादिब्रह्मतर्कैः ॥ परास्यशक्तिर्विविधैवश्यतेस्वाभाविकीज्ञानबल
क्रियाचेत्यादिश्रुतयश्च॥शक्तिशक्तिमतोश्चैवविशेषस्यविशेषिणः॥अविनाभाविनायत्रनभेदस्तत्रविद्यते॥
सर्वाधिकसुरत्वंचज्ञानंसर्वाधिकंतथा॥सर्वाधिकासर्वशक्तिस्तेजःसर्वाधिकंतथा॥ इत्याद्योगुणाःसर्वैस्व
रूपवैष्णवंतथा ॥ भेदान्यत्वादयःशब्दाअतद्रूपत्ववाचकाः ॥ कचिदंतरशब्दश्चविशेषस्यैववाचकः ॥ ए
एकस्मिन्नेवशब्दानांयस्तुनानास्वरूपिणाम् ॥ प्रयोजकत्वहेतुःस्यात्सविशेषःप्रकीर्तितइतिच ॥ ॥१०॥
यदाहुर्ब्रह्मविज्ञानात्समग्रत्वंयियासवः॥ब्रह्मज्ञानात्समग्रत्वंनान्यतश्चेतिनिश्चयात् ॥ तत्रकोचिन्मनुष्यास्तु

ब्रह्मवाइदमग्रआसीदेकमेवतदेकसन्नव्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत

मन्यतेब्रह्मकिंमतेः ॥ समग्रभावमगमदितिब्रूयाच्चतानिति ॥ ब्रह्मापिसर्वदात्मानमहेयंगुणबृंहितम् ॥ सर्व
दास्तीतिमेयंचविजानातितथैवतु ॥ अतएवसमग्रत्वंस्वतएवास्यसर्वदा ॥ तदहेयंपरंब्रह्मयोयोवेद्ब्रह्मबृंहि
तम् ॥ सर्वदास्तीतिमेयंचसस्यातिसमग्रताम् ॥ मुख्यंसमग्रतद्ब्रह्मज्ञानस्यापिसमग्रतः ॥ किंचित्समग्रतोदे
वास्तेषांज्ञानंहितादृशम् ॥ आपुस्ततोऽधमांज्ञानतादृक्कादृषयोपितु ॥ ऋषिभ्योऽप्यधमांप्राप्तुर्मानुषा
श्चसमग्रताम् ॥ अहेयंचगुणैःपूर्णनित्यास्तिज्ञानगोचरम् ॥ ब्रह्मपश्यन्वामदेवःसूक्तमेतद्वदर्शह ॥ अहंम
नुःसूर्यइतिस्वांतर्यामिव्यपेक्षया ॥ अहंशब्दोयतोविष्णौततश्चोत्तमपूरुषाः ॥ वर्ततेऽभवमित्याद्या
सर्वातस्थेजनर्दिने ॥ मनुरेषोऽवबोधत्वान्मन्वंतस्थोजनर्दिनः ॥ सत्याचारानुवाचेशःप्रेरयन्मनुमान

सम् ॥ स एव सूरिभिः प्राप्यः सूर्यातस्थो मुमुक्षुभिः ॥ स एव कक्षगैः सेव्यः कक्षीवतिसमास्थितः ॥ स एव शुक्रसंस्थस्तुनीतीः कवयतिस्वयम् ॥ यतः कविः सकामस्य प्रेरणादुशनास्मृतः ॥ स एव शंबरपुरोविभेदे द्रव्यवस्थितः ॥ सर्वान्तर्यामिकत्वान्तु सर्वकर्मास एव हि ॥ ततः सूक्तेतथोवाच वामदेवः श्रियः पतिम् ॥ यो योऽहेयं परं ब्रह्म सैव वास्तीति मानगम् ॥ इदानीमपि जानाति स्वयं गंगां समग्रताम् ॥ प्रामो नितितस्य देवाश्च नाभूति कर्तुमीशते ॥ आत्मा हि विष्णुर्देवानां तेषु व्याप्तो यतः सदा ॥ नियोक्तृत्वेन कार्येषु तज्ज्ञो यस्माच्च सा धकः ॥ यस्य ग्रीतो हरिर्नित्यं तस्य ग्रीताश्च देवताः ॥ ग्रीतियोगा न्नैव तस्य विरुद्धं कर्तुमीशते ॥ एवं विलक्षणं देवमुपास्ते जीव हू विणम् ॥ अहेयोस्तीति मे योन्योऽथान्योऽसौ हरि रित्यपि ॥ न स वेद परं विष्णुं जीवरूपेण वेत्ति यत् ॥ नाहेयत्वं च वेदास्य तस्मात्पशुवदीरितः ॥ देवानां पशुवच्चासौ यो वेदाहेय हू विणम् ॥ पशवो बहुवो यद्वत्पुरुषं भोजयंत्युत ॥ तत्त्वज्ञः पुरुषस्तद्वेदोऽपि बहुगायथा ॥ देवान् भोजयति ज्ञानं संपत्त्या विष्णुं संश्रयात् ॥ स्वीकारे तु पशोः ग्रीतिरेकस्यापि भविष्यति ॥ बहूनां हि गवां लोभो परा ग्रीतिश्चाकिं पुनः ॥ तस्मात्सुबहुगोरूपे देवानां तत्त्ववेदिनि ॥ भवेदभ्यधिका ग्रीतिर्विष्णवे हेयत्वं वेदनात् ॥ नित्याहेयस्तथैवान्यस्तद्व्यो विष्णुरित्यपि ॥ देवानामप्रियं ज्ञानं नैवं विद्यादतः पुमान् ॥ विष्णोरेहेयतां चैव नित्यत्वं पूर्णतामपि ॥ यो न वेद तथा यश्च जीवैरेक्यं हरेर्वेदेत् ॥ यश्चासत्यं जगद्ब्रूयात्सर्वेतेतमसि स्फुटम् ॥ मज्जंति सर्ववैदिहिं गुणैः सर्वैर्हीर्यतः ॥ पूर्णो नित्यमपूर्णाश्च जीवामुक्ता अपि स्फुटम् ॥ निःशेषदुःखमोकेन सुखैकानुभवस्तु यः ॥ मोक्ष इत्युच्यते वैदेस्तेऽपि मुक्ता हरि सदा ॥ उपासते जगच्चैतत्सर्वदा थंतवर्जितम् ॥ न कदाचिज्जगन्नाशेन कदाचित्तदन्यथा ॥ जगत्प्रवाह रूपेण सर्ववैदं ब्रूव स्थितम् ॥ ज्ञानतः कर्मतो वापि तपसा शक्तितोऽपि वा ॥ न क

स्याप्यन्यथाभाव्यं जगदेतत्कदाचन ॥ सत्यो विष्णुः श्रीश्च सत्या जीवाः सत्या जडंतथा ॥ असंत्यं नास्तिकं
 चिच्च सर्वेषां ज्ञानगोचरम् ॥ ज्ञात्वा विष्णुमतो मुक्तिं प्राप्नुयात्पुरुषोत्तममिति भविष्यत्पर्वणि ॥ इदमित्यात्म
 नो योग्यं सर्वसमर्थं भवति ॥ निर्दुःखानंदस्यापेक्षितत्वात्मनसि स्थितत्वेनेदमिति युज्यते ॥ तत्सर्वमभवत्सर्वं
 भविष्यंत इत्यादिना समग्रभावस्य प्रस्तुतत्वात् ॥ ब्रह्मपश्यन्वा मदेवो ब्रह्मणो मन्वादि जीवैरहेयत्वं प्रतिपेदे ॥
 ब्रह्मपश्यन्वा मदेवो ब्रह्मणो हेयतां सदा ॥ मन्वादिभिः सर्वजीवैः प्रतिपेदे हि मंत्रदृगिति ब्राह्मे ॥ तदिदं ब्रह्म योऽ
 हेयत्वादिगुणमेतर्ह्यपिवेद ॥ अहंशब्दस्य हेयत्वानं गीकारे इदंशब्दोपिव्यर्थः ॥ सर्वस्वरूपत्वं हि दुर्विद्व
 द्भिरंगीक्रियते ॥ इदंशब्देन परब्रह्मविवक्षायां ब्रह्मशब्दो व्यर्थः स्यात् ॥ इदं यो ह मिति वेदस्येव स्यात् ॥
 एवंशब्दश्च व्यर्थः ॥ अस्मत्पक्षे तु तदात्मानमेवावेदित्यपि ज्ञातव्यमित्येवंशब्दार्थः ॥ तत्पक्षे तदपि व्यर्थमेव ॥
 न हितत्पक्षे तत्स्वात्मानं वेत्ति ॥ व्याख्या न व्याख्येयभावश्चागति का गतिः ॥ अभावे पृथगर्थानां व्याख्या म
 भ्यासमेव वा ॥ कल्पयेन्नैव तद्भावे व्याख्याऽभ्यासश्च युज्यत इति भारते ॥ स्वरूपज्ञं तथा हेयं नित्यं च ब्रह्म वे
 त्ति यः ॥ समग्रभावं गच्छेत्स तत्प्रसादान्न संशय इति च ॥ सर्वेश्वर एष देवानां मात्मा भवति ॥ पुंल्लिङ्गं च तत्स
 त्यं स आत्मेत्यादिवद्भवति ॥ देवानां व्यापकत्वात्तु तेषां मात्मा हरिः सदा ॥ तज्ज्ञः प्रियस्ततस्तेषां तस्य नाभूति
 दास्तत इति वा मने ॥ सर्वेभ्यो न्यां विलक्षणं देवतां स्वगुणेभ्योऽहेयत्वादिभ्यश्चान्यां यउपास्ते अहेयोऽस्मीति
 मेयश्चान्योन्यश्चासौ विष्णुरिति मत्वा यो विष्णोरन्यदेवतामुपास्ते अन्यो सा वन्ध्यो ह मस्मीति न स वेदेति वा ॥
 जीवादिभ्यो हरिर्भिन्नस्तं यः स्वगुणभेदतः ॥ अहेयो न्यो हरिश्चान्य इति मत्वाऽन्यमेव वा ॥ यउपास्ते न स
 ज्ञानी मनुष्याणां पशुर्हंसः ॥ सम्यग्ज्ञानी तु देवानां पशुरित्यभिधीयत इति च ॥ एवं स देवानां भित्यत्र पूर्वः स

म्यज्ञानीपरास्मृत्यते ॥ एतन्मनुष्याविद्युरित्यत्रैतच्छब्देन विणोरन्यदेवतोपासनमुच्यते ॥ न ह्यज्ञान्येवदेवानां भोजकः ॥ ज्ञानी हि विशेषेण भोजकः ॥ अथो अयवा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोक इति वचनात् ॥ स य एवं विस्वैषां भूतानां ब्रह्म विस्त्वन्नोच्यते ॥ प्रस्तुतत्वात् ॥ तत्स्वविदेवगैः प्रोक्तो न गौश्चाप्यतस्त्ववित् ॥ तस्माद्देवास्तत्स्वविदेप्रियंकुर्वीत्यतं द्रिता इत्याभेये ॥ तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत इति देवानां तत्त्वज्ञानं प्रियमित्युक्तं च ॥ असत्यमप्रतिष्ठते जगदादुरनीश्वरमिति ॥ यच्चिकेत सत्यमित्तन्नमो घंवसुस्पार्हमुत जेतो तदा ता ॥ सत्यो जीवेशयोर्भेदः सत्याविष्णोर्गुणोऽपि ॥ सत्यं जगदिदं सर्वस्येशजगतोर्भिरित्यादेश्च ॥ भेदेनैव जगत्सर्वभेदेन शृणुः सह ॥ भेदेन जीवानन्योन्यमुक्ताः पश्यंति सर्वशः ॥ निःशेषदुःखहीनाश्च केवलं सुखमोगिनः ॥ जन्ममृत्युविहीनाश्च कालसंबंधवर्जिताः ॥ रजस्तमः सत्त्वहीनाः प्रकृत्या दिविवर्जिता इत्यादिगारुडवचनान्न ज्ञाननिवर्त्यता वक्तुं युक्ता ॥ तिर्यङ्मानुषदेवादि विष्णुरूपेष्वशक्तता ॥ यस्मिंस्कास्मिंश्च विषये दुःखित्वं भिन्नता पिव ॥ प्रकृतेर्विकारिता वापिच्छेद्भेदव्रणादिवा ॥ अज्ञानं नाशिता वापि जन्मजीवैरभिन्नता ॥ प्रकृत्यभिन्नता वापि जीवाभेदः परस्परम् ॥ जडाभेदोऽथ वा विष्णोर्भिध्यात्वं जगतोऽपि वा अगुणत्वमदेहत्वमकर्तृत्वं तथाहरेः ॥ सम्यग्भक्तिमृते मुक्तिर्विष्णौ तद्वृषतस्तथा ॥ मुक्तावभोगो जीवानां मुक्तौ साम्यं तथैव च ॥ अरूपत्वं च जीवानां मुक्तानां बंधिनामपि ॥ नामतीर्थादिभिर्मुक्तिस्तत्त्वज्ञानं विनापि तु ॥ विष्णोः सकाशात्प्रकृतेर्ब्रह्मणो नंतरुद्रयोः ॥ गरुडं सूर्यं विघ्नादेरग्निसोमगुहादिनाम् ॥ प्रद्युम्नस्थानिरुद्धस्य देवविप्रादिनामपि ॥ यैः कैश्चापि गुणैर्विष्णोः सकाशाद्द्वरता तथा ॥ यदा कदापि यत्नैर्वानरशापादिना पिव ॥ तपसा वाप्युपायैर्वर्षायोगज्ञानादिना पिव ॥ साम्यं वा विष्णवधीनत्वादन्यथैषां

स्थितिःकृतिः ॥ असंसारित्वमेषांवाप्येषामीश्वरतापिवा ॥ विनाविष्णुप्रसादेनमुक्तिरेषांसकाशतः ॥
विष्णोःप्रयोजनावामिर्विष्णोर्दोषैश्चकश्चन ॥ विष्णोःसर्वेषुषुसंपूर्णगुणहीनता ॥ भेदोवाविष्णुरूपेषु
विशेषोवागुणेषुच ॥ श्रियःसकाशादाधिक्यंब्रह्मादेःसाम्यमेववा ॥ ब्रह्मवाच्योरनंतस्यरुद्रस्यगरुडस्य
च ॥ तेभ्यश्चैवंद्रस्योदेविप्रभूपादिनांततः ॥ ब्रह्मानांमुक्तिगानांबौदयानांभोक्षएवच ॥ सर्वमोहार्थमु
द्धिष्टवेदेषुहरिणापिवा ॥ ब्रह्मणावाथरुद्रेणदेवैश्वमुनिभिस्तथा ॥ यथासुराणांसंज्ञानेतात्पर्यंसर्वदाश्रुतेः॥
तथाहुर्ज्ञानजननेतात्पर्यमसुरेषुच ॥ एवमेवचदेवानांविष्णुब्रह्मादिनामपि ॥ विष्णोःसर्वगुणैःपूर्तिरपिम
त्स्यादिरूपिणः ॥ अजेयत्वमभेद्यत्वमच्छेद्यत्वंचसर्वशः ॥ सर्वावताररूपाणामपिचित्सुरस्वरूपता ॥

क्षत्रंयान्येतानिदेवत्राक्षत्राणींद्रोवरुणःसोमोरुद्रःपर्जन्योयमोमृत्युरीशानइति

श्रीब्रह्मरुद्राद्याधिक्यंसर्वेशत्वंस्वतंत्रता॥ सर्वशक्तिस्तत्प्रसादान्मोक्षोब्रह्मादिनामपि॥तद्रस्यैवविमोक्षश्चभे
दोजीवेशयोरपि ॥ श्रीब्रह्मरुद्रशक्रादेःक्रमेणैविनिजागुणाः ॥ सर्वदोषव्यपेतत्वंविष्णोःसर्वत्रसर्वदा ॥
एतत्सर्वसर्वदेवैर्विष्णवाद्यैर्देवतागणैः ॥ ऋषिभिःक्षत्रियाद्यैश्चसम्यक्तात्पर्यतःसदा ॥ उक्तंसर्वेषुशास्त्रेषु
तस्माद्ग्राह्यंभूभिः ॥ इदंसत्यमिदंसत्यमिदंसत्यनंसंशयः ॥ कोटिभिःशपथैश्चापिनिर्णीतंदेवतागणैः ॥
अनादिकालतत्त्वायंशास्त्रार्थानन्यथाकचित् ॥ पुनश्चानंतकालीनएवएवमसंशयः ॥ ज्ञातव्यश्चैषएवा
र्थःसर्वदेवबुभूभिः ॥ एवंतुस्थिरयाबुद्ध्याज्ञात्वायास्यथतत्परम् ॥ एवंतेहंसंरूपेणविष्णुनादेवतागणाः ॥
ब्रह्माद्याबोधिताःसर्वतथाज्ञात्वापरंगताः ॥ साक्षाद्विष्णुर्हंसरूपउक्तवैवंतुदिवौकसाम् ॥ वासुदेवाख्यरूपे
णतेनसर्वहृद्विस्थितः ॥ संकर्षणारूपेणविवेशानंतमेवच ॥ तंध्यायतिसदानंतस्तस्मान्मुक्तिपदेच्छया ॥

प्रथुभ्याख्येनरूपेणकाममेवविवेशसः ॥ हंसस्तद्धानतोमुक्तिकामइच्छतिसर्वदा ॥ अनिरुद्धाख्यरूपेण
सोनिरुद्धंविवेशाह ॥ हंसस्तद्धानतोमुक्तिमनिरुद्धस्तथेच्छतीत्यादिब्रह्मांडपुराणेतत्त्वनिर्णयगीतायाम् ॥
विणोब्राह्मणजातिःसन्ब्रह्माजज्ञेचतुर्मुखः ॥ इतोयेजगतस्तस्मात्क्षत्रजातिरजायत ॥ वायुःसदाशिवोन
तोगरुडःशक्रएवच ॥ कामश्चवरुणश्चैवसोमःसूर्योयमस्तथा ॥ एवमाद्याःक्षत्रियास्तुदेवानांब्रह्मनिर्भ
ताः ॥ श्रेयसीसर्वजातिभ्यःक्षत्रजातिरिश्रुतिः ॥ नैवक्षत्रात्पराजातिर्ब्रह्मजातिर्विनाक्वचित् ॥ ब्राह्मणा
च्चपोराजाराजसूयाश्वमेधयोः ॥ उपास्तोराजसूयेऽतोब्राह्मणोराजसूयिनम् ॥ आसीनआसनाधस्तात्
तस्मात्क्षत्रात्परंनास्ति तस्माद्ब्राह्मणःक्षत्रियमधस्तादुपास्तोराजसूयेक्षत्रएवतद्यशोदधातिसैषा
क्षत्रस्ययोनिर्धद्ब्रह्मतरस्माद्यपिराजापरमतांगच्छतिब्रह्मैवांततउपनिःश्रयतिस्वांयोनिंयउए
न२ हिनस्तिस्वा२सयोनिमृच्छतिसपापीयान्मवतियथाश्रेया२स२हिसित्वा ॥ ११ ॥

थापिब्राह्मणोगुरुः ॥ तस्मात्सराजसूयतिब्राह्मणान्वंदयीतच ॥ यःक्षत्रियोब्राह्मणहापितृहासप्रकीर्तितः ॥
पापीयानेवभवतिहत्वास्वपितरंयथेतिवामनोःस्वतोधिकगुणंहत्वासाक्षाच्चपितरंपुनः ॥क्षत्रस्यब्राह्मणंहत्वा
तावान्दोषोभवेद्भुवमित्यामेये ॥ ईशानोमारुतःप्राणोवायुर्जिष्णुस्तथैवच ॥ धृष्णुश्चपवमानश्चपवनश्चेतिक
थ्यतइतिशब्दतत्त्वे ॥ मृत्युःसंकर्षणःशेषःशोतानंतस्तथैवच ॥ बलिर्महाविषश्चेतिभूधरश्चेतिकथ्यतइतिच ॥
इंद्रःसुपर्णोर्गरुडोमहाभारोर्धुरधरः ॥ विश्वजिज्ञाप्यध्वश्चवैनतेयश्चकथ्यतइतिच ॥ पर्जन्योमयवांश्चै
वपुरुहूतःपुरंदरः ॥ प्राचीनबर्हिर्हयश्वःसोमपांमेषभुक्तयेतिच ॥ यशोनिधिर्ब्राह्मणस्तुतद्वातुंक्षत्रियेस्वयम् ॥
अधोब्राह्मणआसीनोराजसूयेहिसेवतइतिप्रत्यये ॥ ऋच्छतिविनाशयति ॥ रीढृक्षयइतिधातोः ॥ ११ ॥

विवस्वदिंद्रवरुणविष्णुभ्योन्येदितेःसुताः ॥ रुद्रादन्येतथारुद्रावायोरन्येचवायवः ॥ अग्नेरन्येचवस
वोवैश्याइत्येवकीर्तिताः ॥ एकएवहरेर्जातःपरिवारविवर्जितः ॥ वाय्वादीन्क्षत्रियान्सृष्ट्वापुनरल्पपरिग्र
हः ॥ इच्छन्बहुपरीवारवैश्यान्देवान्ससर्जह ॥ ततोबहुतरानिच्छन्शूद्रान्देवान्ससर्जह ॥ अश्विनौ
पृथिवीचैवकालमृत्यवएवच ॥ शूद्रदेवाःसमुद्दिष्टादेववर्णादितिस्तुताः ॥ स्रष्टास्वयंसमुद्दिष्टःपालका
देवताहमाः ॥ धारणंकथमस्यस्याद्वातिश्चास्यकथंपरा ॥ इतिमत्वाहरेर्जक्तिधर्मरूपंपुनर्विभुः ॥ प्रा
णिनांधैर्यरूपंचवायोरूपंपातरंपुनः ॥ ससर्जमतिमान्ब्रह्माविष्णोराज्ञापुरःसरः ॥ तस्माद्वायोःपरोनास्तिक्र

सैनैवव्यभवत्सविशमसृजतयान्येतानिदेवजातानिगणशआख्यायंतेवसवोरुद्राआदित्यावि
श्वेदेवामरुतइति ॥ १२ ॥ सैनैवव्यभवत्सशौद्रंवर्णमिममृजतपूषणमियैवैपूषेय ॥ ह्रीद ॥ सर्वपु
ष्यनियदिदंकिंच ॥ १३ ॥ सैनैवव्यभवत्तच्छेयोरूपमत्यमृजतधर्मतेदेतत्क्षत्रस्यक्षत्रंयद्वर्म
तेविष्णुंसनाननम् ॥ शेषादीनांक्षत्रियाणांवायुरेवाधिपःसृष्टतः ॥ धारणाद्धर्मइत्याहुर्वायुर्धारयतिप्रजाः ॥
अबलोपिततोवायोर्विष्णुमत्तयादिहूपिणः ॥ प्राप्तुमिच्छतियुक्तःसन्विष्णुंसुबलवत्तरम् ॥ यथैवयुवरा
जेनमहाराजमभीप्सति ॥ प्राप्तुंधर्माभिमानीसवायुःसत्याभिमानवान् ॥ तस्मादाहुर्धर्मविदंसत्यंवेत्तेतिवे
दिनः ॥ सत्यज्ञमथधर्मज्ञंवायुर्देवोयतस्तयोरितिनारदीये ॥ नैवव्यभवदितिपरिवारबहुत्वेनयद्विशिष्टत्वंत
न्नाभवदित्यर्थः ॥ बृहत्त्वात्सर्ववर्णानांब्राह्मणाःपरिकीर्तिताः ॥ क्षतत्राणात्क्षत्रियाश्चत्रिषूनत्वाद्विशःस्मृ
ताः ॥ ऊनवाचीहिविट्शब्दःशुभेदत्तेत्रिभिर्यतः ॥ रमतेसततःशूद्रःसब्राह्मण्याभिमानवान् ॥ ब्रह्माग्निनास
हैवास्तेदेवेष्वथनरेषुच ॥ ब्राह्मणेनसहैवास्तेब्रह्माशुभचतुर्मुखः ॥ क्षत्रजात्यभिमानीतुपवनोदेवराजभिः॥

सुपर्णशेषरुद्राद्यैर्मनुषेषु च राजभिः ॥ वैश्यजात्यभिमानी च नासि कयो वायुरूजितः ॥ वस्यादिभिः सहैवास्ते
देवेष्वथ नरेषु च ॥ विह्वभिः शूद्राभिमानी च निःकृतिर्देवतासु च ॥ नासत्ययोः पृथिव्यां च शूद्रेष्वेव तु मानुषे ॥ य
स्माद्रौ विशेषेण ब्रह्मणः संनिधिर्भवेत् ॥ अतो ग्रावे देवानां सर्वेषां नियमाद्भुविः ॥ इत्वालोकान्प्रार्थयं
तितथा विप्रेषु मानुषे ॥ सर्वजायुत्तमो ब्रह्मा यतो विप्राग्रिसंस्थितः ॥ तस्माद्विप्रास्तथैवाग्रितपद्मे द्रव्यं तुष्टिकृत् ॥

स्वस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथोऽबलीयान्बलीया ॥ समाश्रमने धर्मेण यथारौजैर्वयौ वैसधर्मः सत्यं
वैतत्तस्मात्सत्यं वदंतमाहुर्धर्मवदतीति धर्मवावदंत ॥ सत्यं वदतीत्येन द्रव्यैव तदुभयं भवति ॥ १४ ॥
तदेतद्ब्रह्मक्षत्रं विदुः शूद्रस्तदग्निरैव देवेषु ब्रह्मा भवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्य
शूद्रेण शूद्रस्तस्माद्ग्रावे देवेषु लोकमिच्छंते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्यां रूपभ्यां ब्रह्मा भवदथ
यो ह वा अस्माद्धोकात्स्वलोकमदृष्ट्वा प्रैतिस एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वानूक्तो न्यद्वा कर्मोक्तं
नं यद्विहवा अप्यनेन विन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्वा स्यात्ततः क्षीयत एवात्मानमेवलोकमुपासीत
स य आत्मानमेवलोकमुपास्तेन हास्यकर्म क्षीयते ऽस्माद्धोवात्मनो यद्यत्कामयेत तत्तृजने १५

तुष्टे ब्रह्मणि विष्णुश्चतुष्टोलोकान्प्रदास्यति ॥ अग्निप्रिप्रार्चकोप्येव यो न वेद हरिपरम् ॥ आश्रयं सर्वजीवा
नां हरिस्तनैव भोजयेत् ॥ यथा ऽनधीतो वेदस्तु यथा कर्म कृतं तथा ॥ न सम्यक्फलदो विष्णुरज्ञातो ज
गदीश्वरः ॥ यद्यवेत्तामहदपि हयमेधादिकं हरेः ॥ कुर्यात्क्षिपिष्णुफलवान्समेव न्नात्र संशयः ॥ आप्तका
मतया मेतियो विष्णुः समुदीरितः ॥ सर्वाश्रयमुपासीत ते मे वपुरुषं सुधीः ॥ विष्णुस्सर्वाश्रय इति सदोपास्ते
य आत्मवान् ॥ क्षीयंते नास्य कर्माणि शुभान्धैव कदाचन ॥ उपासना बलान्मुक्तो भोगान्कर्मफलान्सदा ॥

भुंक्ते विष्णोः समीपस्थः सर्वदोषविवर्जित इति ब्रह्मांडे ॥ एताभ्यां रूपाभ्यां सहितं हि ब्रह्मा अभवत् ॥ स्वलोकां
स्वाश्रयम् ॥ १५ ॥ योयं सर्वेषु जीवेषु नियामकतया स्थितः ॥ स विष्णुरात्मकतया तत्त्वादात्मैवोच्यते बुधैः ॥
स लोकः सर्वभूतानां सर्वजीवेषु संस्थितः ॥ वैश्वदेवादिकां ह्यहोमान्यज्ञांश्च कुरुते विभुः ॥ कारुण्यात्सर्वदेवै-
षु तेन देवाश्च यो हरिः ॥ ऋषीणामाश्रयश्चापि स्याध्यायेष्वपि संसृतेः ॥ सहिजीवेषु संविष्टः पिंडं पुत्रजनिं
तथा ॥ यत्करोति पितृणां च संश्रयस्तत एव सः ॥ तृणोदकादिदानेन परशूनामनंतोदृणाम् ॥ उपकाराच्च स

अथो अयं वा आत्मा सर्वभातानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन
र्षीणामथ त्पितृभ्यो निपृणति यत्पृणामिच्छते तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वासाय ते यदेभ्योऽ-
शनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विदति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदावया-
स्यापि पीलिकाभ्य उपजीवंति तेन तेषां लोको यथाह वै स्वाय लोकायारिष्टिभिच्छेदेव ह वै विदे-
सर्वाणि भूतान्यरिष्टिभिच्छंति तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् ॥ १६ ॥

वैषांप्राणिनामाश्रयो हरिः ॥ यज्ञादीन्देवतादीनामन्त्वेन पुरैव यत् ॥ ब्रह्माद्यैरर्थितः प्रादात्क्षीराब्धेस्तटउ-
त्तरे ॥ अतश्च सर्वलोकानामाश्रयो विष्णुरेव सः ॥ एवं यो वेत्ति विष्णोस्तु सर्वाधारत्वमुत्तमम् ॥ सर्वाण्यपि
हि भूतानि तस्येच्छंत्यविनाशिताम् ॥ स्वाश्रयस्य यथानित्यमनां प्रार्थयति हि ॥ राजादिरपितान्येवमुत्त-
माश्रये वेदिनः ॥ तदेतद्वासुदेवस्य सर्वाधारत्वमुत्तमम् ॥ विदितं सर्ववैश्वमीमांसाभिश्च निश्चितमिति भावि-
प्यस्य सर्वेणि ॥ किंतु ब्रह्मादिभिर्देवैः पुरादृष्ट्वा निरंहसः ॥ निर्भयान्विष्णुना सैव यथेष्टं पदमागतान् ॥ अल-
ब्ध्वा चात्मानः पूजां सभ्यगाराधितो हरिः ॥ मया चास्मादपि श्रेष्ठं बांछतां हं कृतात्मना ॥ ततः साक्षाज्जगन्ना-

थः प्रसन्नो भक्तवत्सलः ॥ अंशं शैनात्मनैवैतान्पूजयामास के शवः ॥ देवान्पितॄन्द्विजान्हव्यकव्याद्यैः क
रुणामयः ॥ ततः प्रभृतिपूज्यते त्रैलोक्ये स चराचर इति पादो ॥ १६ ॥ एको नारायणः पूर्वमासीज्जायां स
ऐच्छत ॥ विद्यमानामपि सदा भोगार्थं पुरुषोत्तमः ॥ नित्यत्वेऽप्युभयोर्देवो विद्युक्तस्तुतया यदा ॥ एक इ
त्युच्यते देव्यारममाणः सुतं विभुः ॥ ऐच्छद्ब्रह्मा ततो जज्ञेत तो देवाश्च सर्वशः ॥ जाते पुत्रे विन्तं मैच्छद्भूतान्यं
इतं तो भवत् ॥ अंभस्यान्तं स्विमे लोकाः कुर्यान्कर्मैति चैच्छत ॥ तत्सुकृतवान्यज्ञं स्वस्मै स पुरुषोत्तमः ॥
आहुरात्मेति तं देवं पूर्णत्वा द्विष्णुमव्ययम् ॥ तस्मादद्यापि यः कामी स ह्येतावंतं मिच्छति ॥ देवं विन्तं सुखाद्यं

आत्मैवेदमग्र आसीद एक एव सो कामयत जायमे स्यादथ प्रजायेयाथ विन्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीये
त्येतावान्वै कामो नेच्छेत् ॥ अथ नातो भूयो विदेत्तस्मादप्येतर्ह्यैकाकी कामयेते जायामे स्यादथ प्रजा
येयाथ विन्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामैकं कनप्रामोत्पत्कृत्स्न एव तावन्मन्येतेत

हि मित्राद्यं मानुषं तु यत् ॥ इदानीमपि तस्माद्वि कामये देवमेव तु ॥ यः कश्चित्पुरुषो वापि तद्वै कल्यादक
त्सवान् ॥ एकाकिनोऽप्यैवैकल्यं यथैव स्यात्तथा शृणु ॥ स्वात्मिनस्त्वपृथग्यत्तज्ज्ञानरूपमनः परम् ॥
मुक्तावपि न हेयं यत्तत्स्वात्म्ये त्येवाचिंतयेत् ॥ जायांतु तादृशी वाचं बलं तादृक्स्वमात्मजम् ॥ श्रोत्रं चक्षुश्च
तादृग्यद्वि तं देवं च मानुषम् ॥ एवं भूतं चिंतनं यत्तत्कर्म त्येवाचिंतयेत् ॥ एतत्षट्च हरये सर्वेशाय समर्पयेत् ॥
एवमात्मा प्रिया पुत्रो वि तं द्विविधमित्यपि ॥ पंचभिः क्रियते यज्ञः पुरुषः पशुरेव च ॥ मातापितृभ्यामन्नेन त
योः पूर्वेण कर्मणा ॥ जन्यस्य कर्मणा चैव साध्यः पंच भिरिव तु ॥ एवं हि प्राणिनो न्ये पि जायंते नात्र संशयः ॥
एतामुपासनं कुर्याद्यो ब्राह्मणं पदमाप्य च ॥ सर्वस्यास्य पतिर्भूयाद्विष्णोरेव प्रसादनः ॥ ब्राह्मे पदे त्वयोग्यायेते

देवपदमामुयुः ॥ तस्याप्ययोग्यालोकस्य भवेयुरधिकप्रियाः ॥ क्रमान्मुक्तिव्रजेयुश्चकेशवस्य प्रसादतदिति माहात्म्ये ॥ अविशेषेण ततो न्यस्यादिति च्छन्नपिन विदित् ॥ ततो न्यस्याभावात् ॥ आत्मानमनश्चित्तं च शेषो मुषीबुद्धिरित्यपि ॥ एकार्थवाचकाधीश्वरनीषातपइत्यपीति शब्दतत्त्वे ॥ सर्वश्रयं च पितरं सर्वेषामधिकं गुणैः ॥ अविदित्वा महत्पुण्यं कृत्वा न फलमागमेत् ॥ तथा ज्ञात्वा हरिर्यस्तु कुर्यात्कर्मसदोदितम् ॥ अनंतफलवानस्य आत्मोति च मनोगतमिति बृहच्छ्रुतौ ॥ परमात्मैव गृहस्थांतर्यामित्वेन सर्वेषां लोक आश्रयः ॥ गृहस्थांतर्गतो विष्णुर्यज्ञैर्देवाश्च यो भवेत् ॥ स्वाध्याये ऋषिसंस्तुत्या ऋषीणां च सदाश्रयः ॥ स्वाध्यायाच्छ्राद्धतश्चैव पितृणां मन्यमानतः ॥ मनुष्यादेरतो वेत्ति य एवं स ततं गृही ॥ स्वस्यांतर्यामिणं विष्णुं सुरादीन् पूजयेत्त

स्याकृत्स्नतो मन एवास्यात्मा वा जाया प्राणः प्रजा च क्षुर्मानुषं विंशं च क्षुषाहितं हिंदते श्रोत्रं देवं श्रोत्रेण हितं च दृष्टुं नोत्थात्मे वास्य कर्म नाहि कर्म करोति स एष पाङ्गेयज्ञः पाङ्गः पशुः पाङ्गः पुरुषः ॥ तस्याविनाशमिच्छंति स्वाश्रयस्य यथा सुराः ॥ ते देतत्सर्वशास्त्रेषु ऋषिसंघैर्विचारितमिति नारायणश्रुतौ ॥ नराणामाश्रयो देवाने देवानां नराः क्वचित् ॥ नराणां च सुराणां च गतिरेको जनार्दन इति च ॥ आत्मा ब्रह्मा ॥ आत्मा तु जगतां ब्रह्मा तस्यात्मा भगवान्हरिः ॥ स एव जातः प्रथमं वासुदेवाच्चतुर्मुखः ॥ सो कामयत भार्या मे स्यात्पुत्रस्तदनंतरम् ॥ ततो वित्तं मम स्याच्च कर्म कुर्यात्ततो हरेः ॥ इति सोऽपि नान्यापततो पूर्णत्वमात्मनः ॥ मत्वा पूर्णत्वसिद्ध्यर्थं भार्यां वाचमकल्पयत् ॥ प्राणं पुत्रं तथा वित्तं च क्षुर्वाह्यमथांतरम् ॥ ज्ञानाख्यं श्रोत्रमेवासौ कर्म स्वात्मानमेव तु ॥ एवं समानसेयं ज्ञेयत्वं यत्केशि बंधविभुम् ॥ ततो न्यवाचः संभूता भार्या तस्य सरस्वती ॥ पुत्रः प्राणादभूद्वायुर्दिशो लोकाहिरण्यमथाः ॥ तस्यापरोक्षतां यातो भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ सर्ववि

याद्देवताश्चोत्रेणजगद्देविभुः ॥ आत्मनासर्वकर्मणिचकारभगवत्परः ॥ पुरासीन्मनएवास्यतेनेदंपंचकं
विभुः ॥ अवापकर्मपर्यंतदेहांतात्पंचकारस्वयम् ॥ तस्मादद्यापियोविद्वानुपास्तेपंचकंतथा ॥ विष्णुपकरणत्वे
नसद्दंसर्वमाप्स्यति ॥ मुक्तिश्चातेभवत्यस्यपंचानंदिवताहर्षि ॥ नारायणंवासुदेवंतथासंकर्षणंविभुम् ॥ प्रद्यु
म्भं चानिरुद्धं चस्मरतो नित्यमेवतु ॥ सवनत्रयंतथापूर्वमुत्तरंचेतिपंचकम् ॥ अक्षेमध्यंशिरःपक्षौपुच्छंपशु
पुपूरुषे ॥ चतुर्दिशंतथामध्यमिसर्वत्रपंचकमितिच ॥ इत्यव्याकृतब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

पाङ्कमिदं सर्वयदिदं किंचनदिदं सर्वमामोति य एवं वेद ॥ १ ७ ॥ इत्यव्याकृतब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

यत्समाञ्चानिमेधयातपसाऽजनयत्पितैकमस्यसाधारणं द्वेदेवानभाजयत्त्रीणयात्मनेकुरुतप
शुभ्यएकंप्रायच्छत्तस्मिन्सर्वप्रतिष्ठितं यच्च प्राणितियच्चनकस्मात्तानिनक्षीयंतेद्यमानानिसर्व
दायैवैतामक्षितिं वेद सोऽन्त्रमत्तिप्रतीकेन स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥
यत्समाञ्चानिमेधयातपसाजनयत्पितैतिमेधयाहितपसाजनयत्पितैकमस्यसाधारणमितीदमे
वास्वतत्साधारणमन्त्रयदिदमद्यते स य एतदुपास्तेन स पाप्मनो व्यावर्तेते मिश्रं ह्येतद्देवानभाज

पिताविष्णुः ॥ यत्तयदा ॥ तपसाप्राणिनां कर्मभिः ॥ मेधयास्वेच्छया ॥ सहीदमन्त्रं धियाधियाजनय
ते कर्मभिरिति वचनात् ॥ समानानियदाविष्णुः परमः पुरुषो विभुः ॥ ससर्जतेषां स्वार्थानि च कारत्रीणिकेश
वः ॥ मनोवाचं तथा प्राणं तस्मात्तैस्तुष्टिमेतिसः ॥ तस्मात्तद्भक्तिकामः स्यात्संकल्पं तं कृतिं प्रति ॥ कु
र्यात्तद्देवेच्छां च श्रद्धां तस्य गुणोन्नतौ ॥ अश्रद्धामन्यसाभ्येवाप्यन्येषामनुतीततः ॥ अन्येषां सत्स्वरू
पत्वे प्राकृतत्वादिकेस्य च ॥ धूर्तं तन्निदिवा गदौ प्राप्ते तत्रैव चाधूतम् ॥ तन्मनस्य विसर्गार्थे ह्यियं तद्भक्तिव

जने ॥ तद्विवेकेधियंचैवतदज्ञानेभियंतथा ॥ वाचंनित्यंतदुणोक्तौप्राणंतत्कर्मणिस्फुटम् ॥ तदन्यक
 र्मसंत्यागेचापानंव्यानमस्यच ॥ विरोधिनांनिरासेत्वथोदानंयोगधारणे ॥ मनोवागादौद्रियाणांसमा
 यदिद्विहुतंचप्रहुतंचतस्मादेवेभ्योजुह्वतिप्रचजुह्वत्यथोआहुदर्शपूर्णमासावितितस्मान्नेष्ट्रिया
 जुक्तःस्यात्पशुभ्यएकंप्रायच्छदितित्पयःपयोहोवाग्नेमनुष्याश्वपशवश्चोपजीवंतितस्मात्कुमा
 रंजातंधृतवैवाग्नेप्रनिलेहयंतिस्तनंवानुधापयंत्यथवत्संजातमाहुस्तृणादइतितस्मिन्सर्वप्रतिष्ठि
 तंयच्चप्राणितियच्चनेतिपयसिहीदस्सर्वप्रतिष्ठितंयच्चप्राणितियच्चनतद्यदिदमाहुःसंवत्सरंपय
 साजुह्वदपुनर्मृत्युंजयतीतिनतथाविद्याद्यदहरेवजुहोतिनदहःपुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वान्स
 र्वंहिदेवेभ्योन्नाद्यंप्रयच्छतिकस्मात्तानिनिक्षीयंतेद्यमानानिसर्वदेतिपुरुषोवाअक्षितिःसही
 दमच्चंपुनःपुनर्जनयतेयोवैनामक्षितिर्वेदेतिपुरुषोवाअक्षितिःसहीदमच्चंधियाधियाजनयते
 कर्मभिर्यद्वैतच्चकुर्यात्क्षीयेतहसोअमतिप्रतीकेनेतिमुखंप्रतीकंमुखेनेत्येतत्सदेवानपिगच्छ
 निसऊर्जमुपजीवतीतिप्रशंसा ॥ २ ॥ त्रीण्यात्मनेकुरुतेतिमनोवाचंप्राणंतान्यात्मने
 कुरुतान्यत्रमनाभूंनानादर्शमन्यत्रमनाभूंनानाश्रौषमितिमनसाह्येवपश्यतिमनसाश्रुणोतिकामः
 संकलपोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्भीर्भिरित्येतत्सर्वमनएवतस्मादपिपृष्ठतउपसृ
 ष्टोमनसाविजानातिथःकथंशब्दोवागवैषैषास्वंतमायनैपाहिनःप्राणोपानोव्यानउदानःसमानो
 नंनियमेवहि ॥ अन्नमुक्तेषुसुस्थैर्येनरःकुर्यात्सदैवहि ॥ अनेकगोचरेच्छास्यात्कामएकाश्रयेस्थितः ॥
 प्राणःप्रवृत्तिहेतुःस्यादपानस्तुनिवर्तने ॥ बलकमतिथाव्यानउदानोयोगकर्मकृत् ॥ देहेन्द्रियमनोनेता

समानोऽनःस्थितिप्रदः ॥ मनोवाक्प्राणसान्निध्यप्राधान्याज्जीवउन्नतिः ॥ मनोवाक्प्राणरूपोसौभाग-
वाप्नुरुषोत्तमः ॥ मनोवाक्प्राणतस्तस्यजाताअन्येभिमानिनः ॥ ब्रह्मासरस्वतीवायुर्मनआद्यभिमा-
निनः ॥ सर्वस्यांतःस्थितंविष्णुमायत्तावाग्धिनःसदा ॥ सर्ववाचश्चघोषाश्चविष्णोर्नैमित्तिकीर्तिताः ॥
तज्ज्ञानांतफलंचस्यादज्ञानांतफलंनतु ॥ सर्वैर्द्रियतंज्ञानंमनआयत्तमीरितम् ॥ पृष्टेस्पृष्टेप्यनेनाहं
स्पृष्टइत्येववेत्त्यतः ॥ मनस्यव्याकुलेन्यत्रैववेत्तिकथंचन ॥ ३ ॥ लोकवेदसुरज्ञातपित्रादेश्वाभि

ऽनइत्येतत्सर्वप्राणएवैतन्मयोवाऽयमात्मावाङ्मयोमनोमयःप्राणमयः ॥ ३ ॥ त्रयोलोका
एतएववागेवायंलोकोमनोतरिक्षलोकःप्राणोसौलोकः ॥ ४ ॥ त्रयोवेदाएतएववागे
वर्गेदोमनोयजुर्वेदःप्राणःसामवेदः ॥ ५ ॥ देवाःपितरोमनुष्याएतएववागेवदेवामनः
पितरःप्राणोमनुष्याः ॥ ६ ॥ पितामाताप्रजैतएवमनएवपितावाङ्माताप्राणःप्रजाः ॥ ७ ॥
विज्ञातंविजिज्ञास्यमविज्ञातमेतएवयत्किंचविज्ञानंवाचस्तद्रूपवाग्यविज्ञातावागेनंतद्भूत्वाव-
ति ॥ ८ ॥ यत्किंचविजिज्ञास्यंमनसस्तद्रूपमनोहिविजिज्ञास्यंमनएनंतद्भूत्वावति ॥ ९ ॥

मानिनः ॥ द्युपृथिव्यग्निस्सूर्यापांसोमस्याप्यभिमानिनः ॥ संहद्रःपरमैश्वर्यादशत्रुःसमवर्जनात् ॥
वायुरेतेसमाव्याप्तौब्रह्मेरौगुणतोधिकौ ॥ अनंताश्वगुणाक्षेयामन्यजीवव्यपेक्षया ॥ तेभ्योऽप्यनंतवि-
ष्णोस्तुतेषामेवमुपासकः ॥ नित्यलोकोपभोगीस्यादनित्यस्यान्यथाभवेत् ॥ वायुःप्रजापतिःसोसौचंद्र
संस्थोविशेषतः ॥ रात्रौरात्रौक्षयादस्यपूर्णद्रात्रिनामकाः ॥ कलाःपंचदशप्रोक्ताध्रुवैवास्यतुषोडशी ॥ अक-
लोपिसंचद्रस्यकलाभिःप्रोच्यतेतथा ॥ सोमावास्यायंतोरात्रौप्राणभृत्सुव्यवस्थितः ॥ कल्यावेशाल्प

दोषः ककलासवधोपिसन् ॥ तस्यांरात्रौ महान्दोषो देवतावेशतो भवेत् ॥ वायुः संवत्सरः प्रोक्तो बसो विष्णोरसो यतः ॥ सम्यगेवरतिं याति स एव विदुषि स्थितः ॥ अध्रुवास्तुकलाय द्वत्सौ म्यास्तस्य तथा धनम् ॥ आगमापायवत्त्वान्तु ध्रुवावेद्देह उच्यते ॥ नाभिस्थानं शरीरं तु चक्रस्य प्रधिवद्भनम् ॥ सर्वस्वविजयेऽप्यस्मात्प्रधिमार्त्रं तु गच्छति ॥ एवं महागुणान्देवानेवं यो वेद पूरुषः ॥ न चैभ्योति प्रियः कश्चिद्विष्णोरस्ति

यत्किंचा विज्ञानं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एतन्तद्भूत्वा वति ॥ १० ॥ तस्यैवा चः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमथ मग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥ अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्यावेदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनः समैतां ततः प्राणो जायत स इन्द्रः स एषो स पत्नो द्वितीयो वै स पत्नो नास्य स पत्नो भवति य एव वेद ॥ १२ ॥ अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चंद्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चंद्रस्त एते सर्व एव समास्स सर्वे नानास्स यो हितानं तवत उपास्ते तं वतः सलोकजयत्यथ यो हितानं तानुपास्ते अनंतः सलोकं जयति ॥ १३ ॥ स एष संवत्सरः प्रजापतिः

कदाचन ॥ १४ ॥ चतुर्थं भोज्यमेवान्नं सर्वसाधारणं स्मृतम् ॥ आत्मनोति समीपत्वं तस्य योन्नस्य मन्यते ॥ अक्षयं पापमस्य स्याद्देवब्रह्मस्वहारिणः ॥ तदेवमंत्रयुक्तत्वाद्दलिहो मात्मना द्वयम् ॥ देवानां प्रददौ विष्णुस्तस्मान्नैवेच्छया यजेत् ॥ यदीच्छया यजेत्तेषामपहर्ता भविष्यति ॥ देवस्ते न ये नैव का म्यार्थं विनियोजितम् ॥ परकीयेन विन्नेन तस्मिन् विनिमये यथा ॥ चतुष्पाद्भो द्विपाद्भ्यश्च पशुभ्यः पय आत्मकम् ॥ प्रायच्छत्सप्तमानं सगोक्षीरं मुख्यमत्र च ॥ आत्मने चैव देवानां तद्भो मार्थं प्रकल्पितम् ॥ संवत्स रंगोपयसायेन होमो हरेः कृतः ॥ भगवत्तत्त्वविदुषा तस्य मुक्तिर्न संशयः ॥ अदृष्टभगवद्रूपस्यैतद्दर्शनका

रणम् ॥ भगवद्दृष्टिपूतस्तुविनाहमेनमुच्यते ॥ सप्तान्नष्टितत्त्वज्ञस्वेकहोमेनमुच्यते ॥ विशेषज्ञोय
तःसोयंभगवत्तत्त्ववेदने ॥ कोनामभगवन्विष्णुःपरमानंदरूपतः ॥ प्राणिनांकर्मभिश्चैवस्वेच्छयाचपु
नःपुनः ॥ सप्तान्नंसृजेतेयस्माद्वानामक्षयस्ततः ॥ तस्मादक्षितिनामासौभगवान्पुरुषोत्तमः ॥ यए
वमक्षितिर्वेदभगवंतंसनातनम् ॥ अग्रयत्नेनभोगाःस्थुर्यथेष्टास्तस्यसर्वदा ॥ सप्तान्नोपासनंयस्माद्देवा
षोडशकलस्तस्यरात्रयएवंपंचदशकलाभ्रुवैवास्यषोडशीकलासरात्रिभिरेवाचपूर्यतेअपचक्षी
यतेसोमावास्याःरात्रिमेतयाषोडश्याकलयासर्वमिदंमाणभृदनुप्रविश्यततःप्रातर्जायतेतस्मा
देताःरात्रिंप्राणभृतःप्राणंनविच्छेद्यादपिक्कलासस्यैतस्याएवदेवतायाअपचित्ये ॥ १४ ॥
यवैसंसंवत्सरःप्रजापतिःषोडशकलोयमेवसयोमेवंवित्पुरुषस्तस्यवित्तमेवंपंचदशकलाआत्मे
वास्यषोडशीकलासवित्तेनैवाचपूर्यतेऽपचक्षीयतेतदेतन्नभ्यंयदयमात्माप्रार्थितंतस्माद्यद्य
पिसर्वज्यानिजीयतआत्मनाचेजीवतिप्रधिनागादित्येबाहुः ॥ १५ ॥ अथत्रयोवावलो
कामनुष्यलोकःपितृलोकोदेवलोकइति सोयंमनुष्यलोकःपुत्रेणैवजयोनान्येनकर्मणा
पितृलोकोविद्यादेवलोकोदेवलोकौवलोकानांश्रेष्ठस्तस्माद्विद्यांप्रशंसंति ॥ १६ ॥ अथा
तःसंप्रतिर्यदप्रेष्यन्मन्यतेऽथपुत्रमाहत्वंब्रह्मत्वंयज्ञस्त्वंलोकइतिसपुत्रःप्रत्याहाहंब्रह्माहंयज्ञो
नांयोग्यमुत्तमम् ॥ तस्माद्देवत्वमामोतियोग्योदेवपदस्ययः ॥ ऊर्जदेवान्ममुद्दिष्टमूर्जितास्तुगुणास्त
था ॥ तदग्यामोतिनरायोग्याएतदुपासने ॥ ज्ञानमात्रेणदेवानांसांमीष्यंप्राप्नुवंतितदतिनारायणीये
॥ १७ ॥ ब्रह्मेतिवेदः ॥ स्वाध्यायादिकर्तृत्वात्पुत्रस्त्वंब्रह्मेत्याद्युच्यते ॥ आत्माभवतिव्यापकोभव
ति ॥ पुनःपुनःकर्मकृतिर्मर्मानुष्यजयउच्यते ॥ जन्मांतरंविननैवकर्मणातन्तुयुज्यते ॥ पुत्रेणविद्यया

नित्यमैकैकेनापियुज्यते ॥ उक्ताभ्यां किमुवक्तव्यमष्टभागफलं सुतात् ॥ विद्यया त्वर्थमाप्नोति सर्वसप्ता
न्नविह्वलेत् ॥ पुत्रमाविश्य सामर्थ्यान्मुच्यते छिद्रकर्मणः ॥ अक्ष्णं च पुद्गितिच्छिद्रं पुत्रस्तस्याणतो भ
वेत् ॥ पृथिव्यादिस्थिता देवाः सरस्वत्यादिकास्त्रयः ॥ अधिकावेशतो देवेष्वनो देवा इति स्थिताः ॥ यदा
वेशात्सर्वमुक्तं सत्यं देवीतु वाग्धिसा ॥ यदा वेशान्बहुः खी स्यादानं दीदेव तं मनः ॥ यदा वेशात्सर्वकार्येष्व
म्लानः प्राण एव सः ॥ सर्वसामर्थ्ययुक्तः स्यान्नभियेत कदाचन ॥ एवं सत्तान् विन्मुक्तस्त्रिभिराविष्ट एव
तु ॥ सर्वेषु व्याप्तिमन्वेति नहुः खी प्राणिषु स्थितः ॥ सत्तान्नोपासनायोग्या देवा एकांततो हियत ॥ दे

हं लोक इति यदै किंचानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकतायै वैकेव यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकतायै वै
केच लोकस्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता एतावदाइदं सर्वमेतस्मात्सर्वं सन्नयमितो भुनजदि
तितस्मात्पुत्रमनुशिष्टलोकयभाहुस्तस्मादेनमनुशासतिसयदैवं विदस्माहोकास्मैत्यथैभिरेव प्रा
णैः सह पुत्रमाविशतिसयद्येन किंचिदक्षण्याकृतं भवतितस्मादेन सर्वस्मात्पुत्रो भुञ्चतितस्मा

वांश्च प्रापन्नं भोतितस्मात्प्रापन्नं तस्य तु ॥ देवामनुष्यतामशैराप्ताये पुत्रतः फलम् ॥ स्यात्तेषामेव चामुक्ते भू
क्तानां ननु किंचन ॥ मुक्तानां देववागादेशवेशः संप्रकीर्तितः ॥ प्राणज्ञानं यथा वंति रहस्यमिति सर्वदा ॥
एवं मुक्तस्वरूपं चाप्यवत्येवरहस्यतः ॥ उत्तमः सर्वदेवेषु प्राण एव हरं रनु ॥ चतुर्मुखस्य प्राणस्य न विशेष
बोस्तिकश्चन ॥ तस्माद्विष्णोर्व्रतस्यानुनित्यं प्राणव्रतं चरेत् ॥ हंसोपास्तिः श्वासरूपे तयोर्व्रतमुदीरि
तम् ॥ हंसरूपौ हिनौ देवौ श्वासोच्छ्वासप्रवर्तकौ ॥ तस्मात्प्राण्यादपान्याच्च तद्रूपं संस्मरेत्सदा ॥ ना
न्यस्योपासनं कुर्यात्तद्भृत्यत्वं विना क्वचित् ॥ इंद्रियाणि ससर्जदौ वासुदेवः प्रजापतिः ॥ अध्यात्म

मिन्द्रियाणयादुरधिदेवंतुदेवताः ॥ अघ्यात्ममग्निवाङ्मनामाचक्षुरादित्यउच्यते ॥ श्रोत्रंतुचंद्रमानामनःस्थू
लंतुवासवः ॥ येनयज्ञादिकंकुर्याच्छेषरुद्रविपास्तथा ॥ मनःसूक्ष्मंज्ञानयोग्यंशेषोव्याख्यानगोचरम् ॥ रु
द्रस्तुमननाख्यंचगुरुडोध्यानगोचरम् ॥ वायुःप्राणइतिप्रोक्तोयेनसर्वंनिधम्यते ॥ तएतेभगवत्सृष्टाव्यदिरैः
ध्यात्मसंस्थिताः ॥ अधिदैवैज्वलत्कर्माविद्धिःसूर्यस्तुतापकः ॥ सोमःकांतौदृष्टिकर्मावासवःशेषएवतु ॥ पं
चरात्रप्रवृत्तीशोरुद्रस्तत्स्थक्रियापरः ॥ सर्वप्रवर्तकोवायुज्ञानिमोक्षप्रदस्तथा ॥ वेदप्रवृत्तिकर्द्धाद्रिस्तेधि
दैवेचपस्पृधुः ॥ अहंश्रेयानहंश्रेयानितितानब्रवीद्धरिः ॥ स्वकर्मयस्वविश्रांतःकुर्याच्छ्रेयान्हिवःस्पृष्टः ॥

तुत्रोनामसपुत्रेणैवास्मिँहोकेप्रतिनिष्ठृत्यथैनमेतेदेवाःप्राणाअमृताआविशंति ॥ १७ ॥ पृ
थिव्यैचैनमग्नेश्चदैवीवागाविशतिसावैदैवीवाग्ययायद्यदैववदतितत्तद्भवति ॥ १८ ॥ दिव
श्चैनमादित्याच्चदैवंमनआविशतितद्दैवंमनोयेनानंद्येवभवत्यथोनशोचति ॥ १९ ॥ अद्भ्य
इतिश्रुत्वाततश्चकुःकर्मस्वस्वमनारतम् ॥ तानेताऽल्लूमरूपेणप्रापब्रह्माप्रजापतिः ॥ श्रान्ताःस्वंभगवत्कर्मन
शेकुःसर्वदेवताः ॥ वायुंतुसमशक्तित्वान्प्रापब्रह्माप्रजापतिः ॥ तेनासौभगवत्कर्मसर्वचकृतवान्त्सदा ॥ अ
मात्पापात्मकोमृत्युर्गवत्कर्मवर्जनात् ॥ अन्यान्देवानवापाशुनैववायुंकदाचन ॥ तेवायुंज्ञातुमैच्छंतश्चेक्षो
यमितिनिश्चिताः ॥ तंज्ञात्वातेनचाविष्टास्तद्भृत्यत्वमुपागताः ॥ तस्मात्प्राणाश्वमरुतइत्येषांनामसंस्थितम् ॥
वायोर्देवाहिजायंतैलयमेष्यंतितत्रच ॥ तस्मान्नित्यंतद्भुताश्चतद्भुतोभवेत्सदा ॥ अन्यदेवव्रतारंभयदिकुर्या
त्समापयेत् ॥ तेनासौवायुनासाकंभगवंतमुपेक्ष्यतीतिनारायणश्रुतौ ॥ आनंदेवभवति ॥ नशोचतीत्यतो
मुक्तइत्येवावगम्यते ॥ ॥ सप्तान्ब्रह्मणम् ॥ ३ ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रैर्न चंद्रमसश्चैवः प्राणआविशानिसर्वैदेवः प्राणोयः संचरः श्वासंसंचरः श्वनव्यथतेथोनरिष्यतिस
 यएवंवित्सर्वेषांभूतानामात्माभवतियथैषांदेवैतवः सयथैतादेवताः ससर्वाणिभूतान्यवन्त्येवः ह्वेवं
 विदः ससर्वाणिभूतान्यवन्तियदुकिंचेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासांतद्भवतिपुण्यमेवामुंगच्छतिनह
 वैदेवानापंगच्छति ॥ २० ॥ अथातोब्रतमीमाः साप्रजापतिर्हकर्मोणिससृजेतानिसृष्टान्य
 न्योन्येनास्पर्थवदिष्याम्येवाहमितिवाग्दधेद्रक्ष्याम्यहमितिचक्षुः श्रोष्याम्यहमितिश्रोत्र
 मेवमन्यानिकर्मोणियथाकर्मतानिमृत्युः श्रमोभूत्वोपयेतेनान्यामोत्तान्याः स्वामृत्युरवारुंधत्त
 स्माच्छ्राम्यत्येववाक्श्राम्यतिचक्षुःश्राम्यतिश्रोत्रमथेममेवनामोद्योयंमध्यमः प्राणस्तानिज्ञा
 तुंदधिरैऽयैवैनाः श्रेष्ठोयः संचरः श्वासंसंचरः श्वनव्यथतेथोनरिष्यतिहंतास्यैवसर्वैरूपमसामेतितए
 तस्यैवसर्वैरूपमभवः स्तस्मादितएतेनाख्यायंतेप्राणाइतितेनहवावतत्कुलमाचक्षतेयस्मिन्कुले
 भवतियएवंवेदयउहैवंविदास्पर्थतेअनुशुष्यहैवांततोद्ययतइत्यध्यात्मम् ॥ २१ ॥ अथा
 धिदैवंतज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्देधेतप्स्याम्यहमित्यादित्योभास्याम्यहमिहचंद्रमाएवम
 न्यादेवतायथादैवतः सयथैषांप्राणानांमध्यमः प्राणएवमेतासां देवतानांवायुः स्तेजोचंतिस्वन्यादे
 वतानवायुस्तेषानास्तमितादेवतायद्वायुः ॥ २२ ॥ अथैषश्लोकोभवति ॥ यतश्चोदेतिसू
 र्योस्तंयत्रचगच्छतीतिप्राणाद्वाएषउदेतिप्राणेस्तमेतितंदेवाश्चक्रिरेधर्मः सएवाद्यसउश्वदति
 यद्वाएतेमुह्यध्रियंततदेवाप्यद्यकुर्वन्तस्मादेकमेवव्रतंचरेत्प्राणयाच्चैवापान्याच्चेन्मापाप्मामृ
 त्युरामुवदिनियद्युच्चरेत्समापिपयिषेत्तेनोएतस्यैदेवतायैसायुज्यः सलोकनांजयति ॥ २३ ॥
 ससान्नब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ५ ॥

सहैवमाजिजानातीतिसमम् ॥ आत्माप्राणः ॥ नामरूपयोरपिप्राणाधीनत्वादेकमित्युच्यते ॥ प्राणोवायुरितिप्रोक्तस्तत्पत्नीनामभारती ॥ रूपंतुतत्सुतोरुद्रोवशेषप्राणस्यतद्वयम् ॥ अमृतोवायुरुद्विष्टोऽनित्यज्ञानात्मक

अयंवाइदं नामरूपं कर्मतेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठत्येतदेषां
सामैतद्वि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्वि सर्वाणि नामानि विभर्ति ॥ १ ॥ अथरूपाणां चक्षु
रित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपान्युत्तिष्ठत्येतदेषां सामैतद्वि सर्वैरूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्वि
सर्वाणि रूपानि विभर्ति ॥ २ ॥ अथ कर्मणा मात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठत्येत
देषां सामैतद्वि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्वि सर्वाणि कर्माणि विभर्ति तदेतन्नयं स देकमय
मात्मात्मैकः स चैतन्नयं तदेतदमृतं सत्येनच्छन्नं प्राणोवा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राण
श्छन्नः ॥ ३ ॥ षष्ठब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ६ ॥ बृहदारण्यके तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

त्वतः ॥ सत्यं यथार्थं वक्तृत्वाद्भारती रुद्र एव चेति ॥ रुद्रे देवेषु च प्राणः प्रविष्टश्छादितः सदा ॥ सत्य इत्युच्यते नि
त्यं स्वरूपेणासृतः स्मृत इति च ॥ ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ६ ॥ ॐ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्री
मद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ॐ ॥ अतीत्यजगद्धर्मवर्जितत्वेनस्थितत्वादतिष्ठाः ॥ उत्तमत्वान्मूर्धा ॥ स्वयमेवापराजितबहुपत्वाद्

ॐ दृष्टसबालाकिर्हीनूचानोगार्ग्यआससहोवाचाजातशत्रुकाश्यंब्रह्मतेब्रवाणीतिसहोवाचाजा
तशत्रुःसहस्रमेतस्यावाचिदद्योजनकोजनकइतिवैजनाथावंतीति ॥ १ ॥ सहोवाचगार्ग्योयए
वासावादित्येपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुर्भैतस्मिन्संवदिष्ठाअतिष्ठाः
सर्वेषांभूतानांमूर्धाराजेतिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेअतिष्ठाःसर्वेषांभूतानांमूर्धा
राजाभवति ॥ २ ॥ सहोवाचगार्ग्योयएवासौचंद्रेपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजा
तशत्रुर्भैतस्मिन्संवदिष्ठाबृहत्पांडुरवासाःसोमोराजेतिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपा
स्तेऽहरहर्हसुतःप्रसूतोभवतिनास्यान्नंक्षीयते ॥ ३ ॥ सहोवाचगार्ग्योयएवासौविद्युतिपुरुष
एतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुर्भैतस्मिन्संवदिष्ठास्तेजस्वीतिवाअहमेतमुपा
सइतिसयएतमेवमुपास्तेतेजस्वीहभवतिनेजस्विनीहास्यप्रजाभवति ॥ ४ ॥ सहोवाच
गार्ग्योयएवायमाकाशेपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुर्भैतस्मिन्संवदिष्ठाः
पूर्णमप्रवर्तीतिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेपूर्यतेप्रजयापशुभिर्नास्यास्माद्योका
त्प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥ सहोवाचगार्ग्योयएवायंवायौपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचा
जातशत्रुर्भैतस्मिन्संवदिष्ठाद्वैकुण्ठोपराजितासेनेतिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमु
पास्तेजिष्णुर्हृपराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्स्यजायी ॥ ६ ॥ सहोवाचगार्ग्योयएवायमभौपुरु
पराजितसेनाभगवान् ॥ जिष्णुरुत्तमः ॥ अन्येषांजेताअन्यतस्त्वजायी ॥ विषासहिरसश्चः ॥ आत्मनि

षएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुमभैतस्मिन्संवदिष्टाविषासहिरितिवाअहमेतमु
 पासइतिसयएतमेवमुपास्तेविषासहिर्हभवतिविषासहिर्हस्यप्रजाभवति ॥ ७ ॥ सहावो
 चगार्ग्योयएवायमप्सुपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुमभैतस्मिन्संवदिष्टाःप्र
 तिरूपइतिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेप्रतिरूपहैवैनमुपगच्छतिनाप्रतिरूपंअ
 थोप्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥ सहोवाचगार्ग्योयएवायमादर्शपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपा
 सइतिसहोवाचाजातशत्रुमभैतस्मिन्संवदिष्टारोचिष्णुरितिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेव
 मुपास्तेरोचिष्णुर्हभवतिरोचिष्णुर्हस्यप्रजाभवत्यथोयैःसन्निगच्छतिसर्वास्तानतिरोचते ॥
 ॥ ९ ॥ सहोवाचगार्ग्योयएवायंयंतंपथाच्छब्दोनेदेयेतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजा
 तशत्रुमभैतस्मिन्संवदिष्टाअसुरितिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेसर्वहैवास्मिँहो
 कआयुरेतैनैर्पुराकालात्प्राणोजहति ॥ १० ॥ सहोवाचगार्ग्योयएवायंदिक्षुपुरुष
 एतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुमभैतस्मिन्संवदिष्टाद्वितीयोनपगइतिवाअहमे
 तमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेद्वितीयवान्भवतिनास्माद्गुणिच्छयते ॥ ११ ॥

सहोवाचगार्ग्योयएवायंछायाभयःपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुमभैतस्मि
 न्संवदिष्टामृत्युरितिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेसर्वहैवास्मिँहोकायुरेतैनैर्
 पुराकालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥ सहोवाचगार्ग्योयएवायमात्मनिपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपा
 सइतिसहोवाचाजातशत्रुमभैतस्मिन्संवदिष्टाआत्मन्वीतिवाअहमेतमुपासइतिसयएतमेव

हिरण्यगर्भे ॥ आत्मन्वीचित्तवान् ॥ चित्ताभिमानित्वात्तस्य स्वहृदि स्थितं स्वनियामकं भगवद्गुणमुपास्यै
 वमोक्षो भवति ॥ देवतासु भगवंतमुपास्यत तद्देवतासमीपं प्राप्य पुनः स्वहृदि स्थमुपास्यैव मोक्षो भवतीत्यतो
 नैतावता विदितं भवतीत्युक्तम् ॥ स्वहृदि स्थ भगवद्गुणस्य स्वस्मिन् विशेषसंबंधज्ञापनार्थं बृहत्पांडुरवास इत्याद्या
 मंत्रणम् ॥ तेभ्यो नामभ्योऽप्यस्य शरीरे विशेषसंबंध इत्यतः पाणिपेषणे जीवमुत्थापयामास भगवान् ॥ येषां
 मुपास्ते आत्मन्वीह भवत्यात्मन्विनीहास्य प्रजाभावति सहतूष्णीमासगार्ग्यः ॥ १३ ॥ सहोवा
 चाजातशत्रुतावन्मू ३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति सहोवाच गार्ग्य उपत्वायानीति
 ॥ १४ ॥ सहोवाचा जातशत्रुः प्रतिलोमैवैतद्याद्वाहणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्ममेव क्षयतीति व्येव
 त्वाज्ञापयिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ नौह पुरुषः सुसमाजगमनुस्तमैतनीमभिरामं त्रयांच
 केष्टहन्पांडुरवासः सोमराजन्नितिसनोत्तस्थौ तं पाणिनापेवं बोधयांचकार सहोत्तस्थौ ॥ १५ ॥ स
 होवाचा जातशत्रुर्धत्त्रैष एतत्सुप्तो भूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः कैष तदा भूत्कुत एतदा गादिति तदु
 हनमेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥ सहोवाचा जातशत्रुर्धत्त्रैष एतत्सुप्तो भूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां
 प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय एषो तर्ह्येदं दय आकाशस्तस्मिन् शेषे ते तानियदा गृह्णात्यथ हेत
 त्पुरुषः स्वपितृनाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वा गृहीतं च क्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥ १७ ॥
 बहिरूपासनेन मोक्षस्तेषामपि ह्युपासनां किंचित्कर्तव्यमेव ॥ स्वहृदि स्थेन भगवद्गुणविशेषसंबंधदर्शनार्थं
 मेव यत्रैष एतत्सुप्तो भूदित्यादि प्रश्नप्रतिवचनं समस्तम् ॥ यत्र यस्मिन् परमेश्वरे विज्ञानमये एष जीवः सुप्तो भूत् ॥
 यत्रेत्यधिकरणभूत एव य एष विज्ञानमय इति परामृश्यते ॥ अन्योऽंतरात्मा विज्ञानमयः ॥ विज्ञानं ब्रह्म चे

द्वेदेति श्रुतेः ॥ तानियदा परमात्मा गृह्णाति तदैतत्पुरुषो जीवः स्वपिति नाम ॥ स यत्र परमात्मा स्वमयानाड्या चरति तदा जीव उच्चावचं निर्गच्छतीव ॥ सर्वदा महाराजवप्राणा नृगृहीत्वा परमात्मा परिवर्तते ॥ जीवस्तु कदाचिदेव स्वमेराजवदात्मानं पश्यति कदाचिद्ब्राह्मणवच्छूमाजरादिव द्वा ॥ आनन्दस्य परमात्मनोऽतिघ्नोऽसमीपम् ॥ कुमारो रुद्रः ॥ महाराजो वायुः ॥ महाब्राह्मणो ब्रह्मा ॥ न हि जीवो विज्ञानपूर्वकं प्राणानां विज्ञानमा

स यत्रैतत्स्वमया चरति ते ह्यस्य लोकास्तदुत्तेव महाराजो भवत्युत्तेव महाब्राह्मण उत्तेवोच्चावचं निगच्छति समया महाराजो जनपदानृगृहीत्वा स्वजनपदे यथा कामं परिवर्तते वैवैषणु तत्प्राणा नृगृहीत्वा स्वेशरीरेयथा कामं परिवर्तते ॥ १८ ॥ अथ यदा सुषुप्तो भवति तदानकस्य च न वेद हितानामनाड्यो ह्यसप्तति सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतनिशेते स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाराह्मणो वातिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीति वैवैषणु तच्छेते ॥ १९ ॥ स यथोर्णनाभिस्तं तु नोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिगाव्युच्चरन्त्येव मेवास्मादात्मनः सर्वप्राणाः सर्वे लोकाः सर्वदेवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति ॥ तस्योपनिषत्स्य सत्यमिति प्राणवैसत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ २० ॥ अजातशत्रु ब्राह्मणम् ॥ ४१३ ॥

दत्ते ॥ न च सर्वप्राणलोकदेव भूतानां स्मृता ॥ आदित्यचन्द्रविद्युत्सु भूतेष्वदर्श एव च ॥ गच्छत्याश्रयात् यशब्दे न च क्षुश्छायागतं तथा ॥ हिरण्यगर्भसंस्थं च स दोषस्य हरिं परमातिद्वेषसां र्णिता मेत्यह्युपास्य हरिं पुनः ॥ मुक्तिमेत्यथ यो बाधान्मुक्तिमेष्यति सोऽपि तु ॥ हृदिकिंचिदुपास्यैव विष्णुं मुक्तिमनुव्रजेत् ॥ यानि सूर्यादिना मानि विष्णोस्तानि न संशयः ॥ तदुक्तान्येव सूर्यादिराकष्यैवोपचारतः ॥ विशेषेण तु संबंधो यतः स्वहृदिसंस्थ

ते ॥ जीवस्यातो न सो मादिना ह्नाहूतो हरिः परः ॥ जीवंच वारयेत्तत्रयदविष्णुः सनातनः ॥ स्वप्नं पश्यति जी-
वो यं यदा विज्ञानरूपिणम् ॥ सुषुम्ना संस्थितं विष्णुमेतितत्सुप्तिमेव्यति ॥ सम्यग्ज्ञानमया द्विष्णो रूत्यानं वाप्य-
यं ब्रजेत् ॥ प्राणानां चैव लोका न दिवानां प्राणिनामपि ॥ सत्यसत्यो हरिः स्रष्टा पाता विलयकृत् तथा ॥ नियं-
ता मोक्षदश्चैव विष्णुरेव सनातन इति नारायणश्रुतौ ॥ ॥ अजातशत्रु ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ १ ॥
आधानमवस्थानं सूक्ष्मशरीरम् ॥ प्रत्याधानं विधानं स्थूलशरीरम् ॥ प्राणो नारायणः स्थूणा ॥ वायुर्गोवत्सरूपे

यो ह वै शिशुः सार्धनं स प्रत्याधानं स स्थूणः स दामं वेद स सहो द्विषतोऽभ्रातृव्या नवरुणद्वयं वाव-
शिशुर्योयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणस्थूणा अन्नं दाम ॥ १ ॥ तमेताः
स साक्षितय उपतिष्ठेत्तथा इमा अक्षहो हि न्यो राजयस्तामिरेः क्रुद्रो न्वायत्तोऽथ या अक्षन्नाप-
स्तामिः पर्जन्यो या कनीनका तया दित्यो यत्कृष्णं तेनाग्र्यं च्छुक्कुं तेनेन्द्रो धर्यै नं वर्तन्या पृथिव्यन्वा-
यत्ता द्यौरुत्तरयाना स्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥ तदेष्टलोको भवत्यर्वाग्विलश्च मस ऊर्ध्वबुध्न-
स्तस्मिन् यशो निहर्तुं विश्वरूपं तस्या सनः कषयः स सतीरे वा गृही ब्रह्मणा संविदाने त्यर्वाग्विलश्च
मस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष स्यर्वाग्विलश्च मस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहर्तुं विश्वरूपमिति

ण सर्वपाणिषु संस्थितः ॥ सूक्ष्मदेहो गृहं तस्य वितानं स्थूल उच्यते ॥ अन्नं दामा मकं तस्य स्थूणा तु भगवान् हरिः ॥
ध्यायत्येवं हि यो वायुं श्रोत्रादीन् मनसा सह ॥ बुद्धिं च सप्तशत्रून् स विषयेष्वभिधावतः ॥ असुरान्सन्निरुध्येव वे-
त्ति नारायणं परम् ॥ दक्षिणाक्षि स्थितं वायुं सप्तदेवा उपासते ॥ अक्षीणज्ञानमनसः स दाशिवपुरःसराः ॥ उपास्य-
मानं ते देवैर्मोक्षार्थं वायुमीश्वरम् ॥ स्थूण्या विष्णुना सार्धं यो विद्यात्सोऽन्मम श्रुते ॥ अक्षय्यमेव मुक्तः सन् सर्वदुः-

खविवर्जितः ॥ विश्वरूपं यशश्चेति नाम्ना विष्णूरमा तथा ॥ वायुश्च संस्थितानित्यसंवेषां दक्षिणाक्षिणाः ॥ पूर्णत्वा द्विश्वतो विष्णोरमायास्त्रीषु पूर्णतः ॥ वायोर्जविषु पूर्णत्वाद्यशो ज्ञानसुरात्मकाः ॥ प्राणाश्चेते प्रणेतृत्वादृषयोरुद्रपूर्वकाः ॥ गौतमो नाम रुद्रसुखं ज्ञत्वा त्रकीर्तितः ॥ भरद्वाजसुपर्जन्यो वाजमन्मंभरेद्यतः ॥ दृष्ट्यैव विश्वामित्राख्य आदित्यो यत्प्रकाशनात् ॥ विश्वं विज्ञापयन् नित्यमग्निस्तुजमदग्निः ॥ जातं मितं चात्ति यस्माद्वासिष्ठसिष्याख्यस्तु वासवः ॥ वसतामुत्तमो यस्मात्पृथ्वीकश्च पनामिका ॥ मेघदृष्टं पिबेद्यत्कं

प्राणावैयशो विश्वरूपं प्राणो नेव तदा हतस्यासत कृषयः ससती रश्मि प्राणावाक्कृषयः प्राणा नेतदा हवा गच्छमी ब्रह्मणा संविदा नेति वा गच्छ्यष्टमी ब्रह्मणा संविता ॥ ३ ॥ इमावेव गौतम भरद्वाजा वयमेव गौतमो यं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रो यं जमदग्निरिमावेव सिष्ठकश्च पावयमेव वसिष्ठो यं कश्यपो वागे वा त्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यते ऽत्रिहर्वैनामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ताम्रवतिसर्वमस्थानं भवति य एव वेद ॥ ४ ॥ शिशुब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ २ ॥

देवावब्रह्मणोरूपे मूर्तै चैवामूर्तं च मार्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्चत्यच्च ॥ १ ॥ तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्नरिक्षाच्चेतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सशयानैव हि सासदा ॥ यौरत्रिरिति संप्रोक्ता तत्स्थैर्हि हृतमद्यते ॥ श्रोत्रादिङ्नासिकाबाहुदक्षिणाक्षिषु संस्थिताः ॥ द्वितीयेन तुरूपेण देवा एते शिवादयः ॥ एवमेषां तु नामानि वेत्ति यः सर्वभुग्भवेत् ॥ सरस्वत्यष्टमी चैव वाचि संस्था विशेषतः ॥ उपास्ते वायुमैवैकं सस्थूणं ब्रह्म वेदिता ॥ ब्रह्मनामा सदा वायुरेनं वेत्ति विशेषतः ॥ इति तां वेदयो विद्वान्सर्वान्तामभविष्यतीति नारायणीये ॥ शिशुब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ २ ॥

विशरणावसादनयुक्तं सत् ॥ तत्सर्वज्ञं च त्वम् ॥ प्रलयेऽपि भगवदंतरे वरता अक्षिता स्थितेति श्रीरंतरिक्षम् ॥
य एष बतपतीत्यादित्यस्यो हिरण्यगर्भ उच्यते ॥ मंडले पुरुष इति भगवान्विष्णुः ॥ एवमेव वक्षुर्दक्षिणे क्ष
न्पुरुषश्च ॥ तस्यैवामूर्तरसस्य भगवतो नेति नेतीत्यादेशः ॥ अतस्तस्मादमूर्तसारत्वादित्यर्थः ॥ अथे
त्यानंतर्गार्थे ॥ इति नेति नेति मूर्तामूर्तविक्षण इत्यर्थः ॥ उभयसादृश्यनिषेधार्थं द्विवारम् ॥ इति नेति
निषिध्यमानमप्येतस्मादध्यत्परनास्ति ॥ एष एव परः ॥ मूर्तामूर्तत्वपरमैव तदपेक्षया ॥ मूर्तामूर्तमे
त एष सोऽय एष तपति स तद्व्योषरसः ॥ २ ॥ अथामूर्तं वायुश्चांतरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यंतस्यै
तस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्ययत एतस्यत्यस्यैष परस्य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषस्तस्य ह्येपर
स इत्यर्थे दैवतम् ॥ ३ ॥ अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायं मंतरात्मना काश एतन्म
त्यं भेति स्थितमेतत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष सत एष सोऽय चक्षुः सतो
व्योषरसः ॥ ४ ॥ अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायं मंतरात्मना काश एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यंतस्यैतस्यामूर्त
स्यैतस्यामृतस्यैतस्ययत एतस्यत्यस्यैष परस्योऽयं दक्षिणे क्षन्पुरुषस्तस्य ह्येपरसः ॥ ५ ॥ त

वाध्यात्मंश्रणाइत्युच्यते ॥ ब्रह्मणोवायोश्चामूर्तत्वात् ॥ मूर्तामूर्तमिदंरूपब्रह्मणःप्रतिमात्मकम् ॥ नै
तत्स्वरूपमेतस्यात्तद्विसर्वपरंसदा ॥ श्रियोवायोविरिंचाच्चयेमूर्ताहितेस्थिताः ॥ मूर्तपापंहितेनामंमूर्त
मित्यभिधीयते ॥ विशीर्णचावसन्नंचतेदेवातःसदुच्यते ॥ पराधीनगणितत्वाच्चस्थितमित्यभिधीयते ॥
तस्यसारोविरिंचस्तुतद्विरुद्धस्वभावकः ॥ मूर्ताद्विरुद्धरूपत्वाच्छ्रीवार्थुश्चाप्यमूर्तकौ ॥ सर्वज्ञोचतनौ
चैवनियतौहरिणैवतौ ॥ तयोःसारस्तुभगवान्हरिनारायणःपरः ॥ आदित्यमंडलेचैवचक्षुष्वपिचसुस्थि

तः ॥ तत्रैव संस्थितो ब्रह्मा मूर्तसारो पितस्य च ॥ विष्णु रेव परः सारस्तस्य रूपपाण्यनेकधा ॥ महारजन
वासोत्पाङ्गविकवेदेव च ॥ विद्युत्पद्मेन्द्रगोपादिवह्निवत्सुखभास्वरः ॥ नैवासौ मूर्तवद्विष्णुर्न च मूर्तरसो
पमः ॥ न चामूर्तोपमो देवः स एव परमः सदा ॥ तस्यान्यदपरं सर्वस्य सत्यः स एकराट् ॥ मूर्ता मूर्तात्मिकाः

स्यैह तस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वा सो यथा पाङ्गाविकं यथेन्द्रगो यथा श्यचिर्यथा पुङ्गरीकं य
था सकृद्विद्युत्तस्यैव हवा अस्य श्रीर्भवति यत्सुखं दाधात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादि
ति नेत्यन्यत्परमस्य यथा मधेयस्य सत्यमिति प्राणवैसत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ ६ ॥ मूर्तामू
र्तब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ३ ॥

भैत्रयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेह मस्मात्स्थानादस्मिहं त तेन याकात्यायन्यां तं
करवाणीति ॥ १ ॥ साहोवाच भैत्रयी यन्मुमदयं भगोः सर्वापृथिवी विस्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेना
मृतं स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्य यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वं
स्य नाशास्ति विस्तेनेति ॥ २ ॥ साहोवाच भैत्रयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याय देव
भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥ सहोवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारेनः ससती प्रियं भाष
प्राणास्तेषां सत्यः स एव हीति नारायण श्रुतौ ॥ प्रथमनिषेधैर्नैव मूर्तससादृश्यमपि निषिद्धम् ॥ ॥ मू
र्तमूर्तब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ३ ॥

आत्मानारायणः ॥ तस्यैव हि कामेन मत्स्यादिः प्रियो भवति ॥ न हि पत्यादीनां जायादीनामहं प्रियः स्या
भित्तिकामनामात्रेण प्रियत्वं भवति ॥ भगवदिच्छयैव हितं ब्रूवति ॥ अन्यथा जायार्थे पत्यर्थे इत्येव स्यात् ॥

प्राधान्याद्विदुर्बलविदितम् ॥ सर्वकारणत्वाच्च सर्वप्राधान्यं भगवतः ॥ प्राधान्याप्राधान्ययोरेविसंवेदहि
 हेतुः ॥ अन्यत्रात्मनो ब्रह्मवेदभगवदधीनत्वेन न वेद ॥ तदनाश्रितत्वेन स्थानांतरे च वेद ॥ परादात्परतो लो
 स एहास्वव्याख्यास्यामिते व्याचक्ष्णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ २ ॥ सहोवाच न वा
 अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे जाययै कामा
 य जाय प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाय प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भ
 वंत्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवति न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामा
 य वित्तं प्रियं भवति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न
 वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे लोकानां कामा
 य लोकाः प्रिया भवंत्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवति न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रि
 या भवंत्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवति न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवंत्या
 त्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय
 सर्वं प्रियं भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मतव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे द
 र्शनं श्रवणं मत्स्या विज्ञानेनैव सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥ ब्रह्म तं परादाद्योन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्ष
 त्रं तं परादाद्योन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योन्यत्रात्मनो लोकांस्वेदे देवास्तं परादुर्योन्यत्रा
 त्मनो देवान् वेद भूतानि तं परादुर्योन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योन्यत्रात्मनः सर्वं वेद ब्रह्म
 वेद क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥ स यथा दुर्भुर्हं न्यमानस्य
 कालो कस्यां धेतमसि ॥ इदं ब्रह्मादिकम् ॥ यदयमात्मा ॥ यत्रायमात्मा ॥ अन्यत्र परिज्ञाने दोषो क्ते

स्तत्तत्परिज्ञानं द्युक्तं भवति ॥ अन्यथा अन्यदात्मनो ब्रह्मवेदेति स्यात् ॥ यदियव्ययत्वाद्यत्रेत्यपि भवति ॥ यथायस्मादित्यर्थे ॥ सप्तसुप्रथमेति च सूत्रम् ॥ इदुभ्याघातादिदृष्टान्तोपितदधीनत्वं तत्कारणत्वं च ज्ञापयति ॥ नहि इदुभ्यादिरेव तच्छब्दः ॥ न च तदुपादानं स्थानं तेरेदुपलंभात् ॥ न ह्युपादानादुपादेयं स्यान्नान्तरे भवति ॥ शब्दो हि स्थानान्तरेण तत्वाप्रतिश्रुतिरिति चेत् ॥ भगवदिच्छायादृष्टान्तोऽदुभ्यादिः ॥ न हि

नवाह्याच्छब्दाच्छकुप्याद्रहणाय दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभ्याघातस्य वाशब्दोऽगृहीतः ॥ ७ ॥ सयथाशंखस्य ध्मायमानस्य नवाह्याच्छब्दाच्छकुप्याद्रहणाय शंखस्य तु ग्रहणेन शंखध्मस्य वाशब्दोऽगृहीतः ॥ ८ ॥ सयथावीणायैवाद्यमानयै नवाह्याच्छब्दाच्छकुप्याद्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वाशब्दोऽगृहीतः ॥ ९ ॥ सयथाद्रौघाग्रेभ्याहितात्पृथग्धर्माविनिश्चरं त्येवं वाअरेस्य महतोभूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वागिरस इति हासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्याना निव्याख्या नान्यस्यैवैतानि निःश्वसितानि ॥ १० ॥ सयथासर्वासामपांसुमुद्रकायनेव ऽसर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनेव ऽसर्वेषां ऽसमानां जिह्वैकायनेव ऽसर्वेषां गंधानां नासिकैकायनेव ऽसर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनेव ऽसर्वेषां ऽश्वा

दुंदुभिर्भक्ष्यन्पुरुषोऽदुभ्याघाते मूर्जशब्दो यमिति गृह्णाति ॥ एवं भगवंतं जानन्नान्याधीनं जगदिति गृह्णाति ॥ किंतु भगवदिच्छाधीनमित्येव ॥ तदेव दर्शयति ॥ सयथाद्रौघाग्रेः सयथा सर्वासामपामित्यादिना ॥ न ह्यग्निरैव धूपः ॥ न चापएव समुद्रः ॥ न ह्यपामापएवाश्रयः ॥ किंतु वरुणोपांखातो वा ॥ स एव च समुद्र इत्युच्यते ॥ एवमेव सैधवलित्यस्य विलीनस्य समस्तां भस्मश्च वरुणोपांखातो वा समुद्राख्य आश्रयः ॥ व

रुणवदपांखातवद्धानंतोपारोभगवान्जीवएवविज्ञानघनाख्योभूतसंबंधाज्जातःसंस्तुद्यमनुभगवंतमाभो
 ति ॥ समुद्रेप्रास्तसैधवखिल्यवत् ॥ समुद्रजलस्थानीयामुक्तावहवएकस्वभावाः ॥ बहवोहिजल
 परमाणवः ॥ सामुद्रजलमेकाश्रयम् ॥ मुक्तानांसंज्ञाप्यन्यैर्ज्ञायतेशास्त्रंविना॥संज्ञानास्तीत्युक्त्वाअलंवा
 अरेइदंविज्ञानायेत्युक्तेर्नविज्ञानातीत्युक्तेप्रतिज्ञाविरोधः ॥ नचसर्वाज्ञानंपुरुषार्थः ॥ मगस्यहिपरेज्ञा
 ब्दानांश्रोत्रमेकायनमेव॥सर्वेषां॥संकल्पानांमनएकायनमेव॥सर्वासांविद्यानां॥हृदयमेकाय
 नमेव॥सर्वेषांकर्मणां॥हस्तावेकायनमेव॥सर्वेषामानंदानामुपस्थएकायनमेव॥सर्वेषांविसर्गा
 णांपायुरेकायनमेव॥सर्वेषामध्वनांपादावेकायनमेव॥सर्वेषांवेदानांवागेकायनम् ॥ ११ ॥ स
 यथासैधवखिल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविलीयेतनह्रास्योद्ग्रहणायैवस्याद्यतोयतस्त्वाददीतल
 वणमेवंवाअरेइदंमहद्भूतमंतमपारंविज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यति
 नमेत्यसंज्ञास्तीत्यरेब्रवीमीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥साहोवाचमैत्रेय्यत्रैवमाभगवानमूमु
 हचप्रेत्यसंज्ञास्वीतिसहोवाचनवाअरेअहंमोहंब्रवीमीत्यलंबाअरइदंविज्ञानाय॥ १३ ॥यत्रहि
 द्वैतमिवभवन्नितदितरइतरंजिघ्रतितदितरइतरंपश्यन्नितदितरइतरंशृणोन्नितदितरइतरमभिव
 नेर्किंनहुःखतरंभवेदितिच ॥ नानात्वेनाभिसंबंधास्तदातत्कालभाविना ॥ संयोगःप्रकृतेर्नैवांमुक्तानांत
 त्वदर्शनात् ॥ प्रवर्ततिपुनःसर्गेतिषांसानप्रवर्तते ॥ आनंदेनविनाचैवभोगेनविषयेणच ॥ सर्वेतेब्रह्मण
 स्तुल्याआधिपत्यंनचैवहीतिवायुप्रोक्ते ॥ इवशब्दस्त्वस्यातञ्च्यार्थे ॥ नहितदधीनंपृथगित्येवोच्यते॥
 तस्मादमुक्तैर्नज्ञायतइतिसंज्ञानास्तीत्युक्तम् ॥ पतिर्जायाप्रियानैवस्वेच्छयातुभविष्यति ॥ विष्णोरिच्छा

वशैर्नैव स्वयंच स्वप्नियो भवेत् ॥ विष्णोरिच्छावशेनैव हंति स्वात्मानमात्मना ॥ स्वात्मानमप्रियं कृत्वानि
रये पातयत्यपि ॥ प्राधान्येन हरेर्ज्ञानात्सर्वविदितवद्भवेत् ॥ ब्रह्मजात्यात्मकं वेत्ति नैव विष्णुवशं हि यः ॥ ब्रा
ह्माणतन्तो ब्रह्मापातयेत्तमसि ध्रुवम् ॥ एवं क्षात्मात्मको वायुर्विस्तररूपश्च विस्तरः ॥ पञ्चभूतानि विश्वे च देवा लो
काभिमानिनः ॥ सर्वाभिमानिनी देवी मूलप्रकृतिरेव च ॥ सर्वविष्णौ स्थितं विष्णोर्जातं विष्णोर्वशे सदा ॥ शंख
शब्दो यथा शंखे देवतावशगः स्थितः ॥ तस्माद्देहाः समुत्पन्ना विद्याख्यामूलिका श्रुतिः ॥ सर्वोपनिषदश्चैव पं
चरात्राख्यसंहिताः ॥ ब्रह्मसूत्राणि वेदानां व्याख्यास्तासां च विस्तरः ॥ सर्वभूतजगच्चैव निःसृतं तुरगाननात् ॥

दन्ति तदितर इतरं भूते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवा भूतत्वेन कंजिघेतत्के
न कं पश्येत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कं भविष्येत्तत्केन कं मन्वीतत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं वि
जानाति केन विजानीयाद् विज्ञानारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥ चतुर्थमैत्रेयी ब्राह्मणम् ॥ ४१४

वरुणस्य वशे यद्वाप एव वंशे हरेः ॥ सर्वे बद्धाश्च मुक्ताश्च तारतम्यात्मना स्थिताः ॥ यद्विमुक्तस्य विज्ञानं गंधा
दि विषयेन चेत् ॥ तथैव भगवद् रूपे स्व रूपे च परस्परम् ॥ एवमज्ञानरूपांतां मुक्तिको नाम बांछति ॥ तस्माद्विष्णो
र्वशे सर्वे यथेष्टमुपभोगिनः ॥ मुक्ताः सदा तारतम्यात्तिष्ठत्या ब्रह्मणोः खिला इति ह्यग्नीवसंहितायाम् ॥ सर्गे सगंतु
यो नैव शब्दतोऽप्यन्यथा भवेत् ॥ श्रुत्याख्यः स तु विज्ञेय इति हासादिर्यतः ॥ भगवद्ब्रह्मेवान्यैर्ब्रह्माद्यैर्दृश्यते
यदि ॥ ऋषिभेदस्तु तत्र स्याद्देहो नाविष्णुनिर्गतः ॥ वेद इत्येव विष्णूक्तस्तपसा दृश्यते परैरिति च ॥ मैत्रे
यी ब्राह्मणम् ॥ ४१४ ॥

भगवतोऽरूपं प्रतीतिजीवारूपः प्रतिबिंबो बभूव । बभूवेति स देवसोऽभ्येदमय आसीदिति वदनादित्वा र्थे ॥ सुखदा सर्वभूतानां पृथ्वीमधुबहुच्यते ॥ पृथिव्याश्चैव भूतानि तथा सर्वाश्च देवताः ॥ पृथिव्यादिषु देवेषु शरीरादिषु च स्थितः ॥ एक एव परो विष्णुर्ह्यशीर्षस्वरूपधृक् ॥ अनन्ततेजानित्यश्वास एव ब्रह्म सर्वगम् ॥ तदेव गुण

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधुयश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मशरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यमेव स यो यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १ ॥ इमा अपः सर्वेषां भूतानां मध्वासा मपाः सर्वाणि भूतानि मधुयश्चायमा स्वप्नुते जोमयो मृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मश्रेतसस्तेजोमयो मृतमयः पुरुषो यमेव स यो यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ २ ॥ अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यग्नेः सर्वाणि भूतानि मधुयश्चायमस्मिन्नभौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयो मृतमयः पुरुषो यमेव स यो यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ३ ॥ अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यवायोः सर्वाणि भूतानि मधुयश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयो मृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यमेव स यो यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥ अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यग्नेः सर्वाणि भूतानि मधुयश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयो मृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुपूर्णत्वाद्ब्रह्म सर्वमनूनतः ॥ आत्मना मा परो विष्णुः सर्वगो यः प्रकीर्तितः ॥ स एव ह्यशीर्षाख्यस्त्वधिदेवादिषु स्थितः ॥ अराणा माश्रयौ यद्ब्रह्म हिरन्तः प्रतिष्ठितौ ॥ नाग्निनेमी तथा विष्णुर्जीवानामाश्रयः स्थितः ॥ स एव दशधा प्रोक्तो विष्णुर्मत्स्यादिरूपकः ॥ शतं नारायणाद्यात्मा विश्वाद्यात्मा सहस्रकः ॥ परादिरूपो

बहुधा सो न तं तस्माऽजितादिकः ॥ भूताख्यः सर्वजीवानां विरिचानां च सर्वशः ॥ आत्मनाम्नां स एवैकोरा
जाधिपतिरेव च ॥ स्वामित्वाद्राजब्दोयमाधिकया त्यालनात्तथा ॥ अधिपश्चेति संप्रोक्तः पुरुषः पुरुषस्थि
यस्ते जोमयो मृतमयः पुरुषो यमेव स यो यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं स सर्वम् ॥५॥ इमादिशः सर्वेषां
भूतानां मध्वासां दिशाः सर्वाणि भूतानि मधुयश्चायमासु दिक्षु ते जोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय
मध्यात्मश्च्रोत्रः प्रातिश्रुत्स्ते जोमयो मृतमयः पुरुषो यमेव स यो यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं स
र्वम् ॥६॥ अयंचंद्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चंद्रस्य सर्वाणि भूतानि मधुयश्चायमस्मिन् चंद्रे ते जो
मयो मृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्ममानसस्ते जोमयो मृतमयः पुरुषो यमेव स यो यमात्मेदममृत
मिदं ब्रह्मेदं स सर्वम् ॥ ७ ॥ इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधुयश्चाय
मस्यां विद्युति ते जोमयो मृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं ते जसस्ते जोमयो मृतमयः पुरुषो यमेव स
यो यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं स सर्वम् ॥ ८ ॥ अयं स्तनयि त्रुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयि
त्रुः सर्वाणि भूतानि मधुयश्चायमस्मिन् स्तनयि त्रुते जोमयो मृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शाब्दः
सौ वरस्ते जोमयो मृतमयः पुरुषो यमेव स यो यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं स सर्वम् ॥९॥ अयमाका
शः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधुयश्चायमस्मिन् आकाशे ते जोमयो मृतमयः
पुरुषो यश्चायमध्यात्मं ऋद्याकाशस्ते जोमयो मृतमयः पुरुषो यमेव स यो यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मे
ते ॥ पुराख्येष्वेव देहेषु ह्युपर्यपि वसत्यसौ ॥ नानेना किंचिद्व्याप्तं नानेनाच्छादितं न च ॥ नैवास्मात्पूर्वकां किं
चिन्नैवास्मादपरं तथा ॥ सर्वस्माद्वासाय तसौ सर्वस्मादंतरस्तथा ॥ व्याप्तेरात्मेति संप्रोक्तो ब्रह्मेति गुणपूर्तिः ॥

ससर्वस्यापरोक्षज्ञइतिवेदानुशासनम् ॥ विरिचस्त्वात्मशब्दोक्तोमानुषंनुरुच्यते ॥ सत्यंचस्तनयिलुश्रुवा
योखुपांतरेऽस्मृते ॥ एतएवस्वरेसत्येजीवेचाध्यात्मसंस्थिताः ॥ तेषानियामकोविष्णुस्तत्रतत्रैवसंस्थि
तः ॥ जीवेस्थितश्चात्मनामासौवरःस्वरगःस्मृतः ॥ सत्यगःसत्यनामासौधर्मगोधर्मएवच ॥ मनोःस्वायंभु

दःसर्वम् ॥ १० ॥ अयंधर्मःसर्वेषांभूतानांमध्वस्यधर्मस्यसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिन्धर्मेते
जोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंधर्मस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृत
मिदंब्रह्मेदःसर्वम् ॥ ११ ॥ इदःसत्यंसर्वेषांभूतानांमध्वस्यसत्यस्यसर्वाणिभूतानिमधुश्चायम
स्मिन्सत्येतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंसात्यस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयो
यमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदःसर्वम् ॥ १२ ॥ इदंमानुषंसर्वेषांभूतानांमध्वस्यमानुषस्यसर्वा
णिभूतानिमधुयश्चायमस्मिन्मानुषेतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंमानुषस्तेजोमयो
मृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदःसर्वम् ॥ १३ ॥ अयमात्मासर्वेषांभू
तानांमध्वस्यात्मनःसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिन्नात्मनितेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायम
ध्यात्ममात्मातेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदःसर्वम् ॥ १४ ॥ सत्वा
अयमात्मासर्वेषांभूतानामधिपतिस्सर्वेषांभूतानांश्राजातद्यथारथनाभौचरथेनेमौचाराःसर्वस
मर्षिताएवमेवास्मिन्नात्मनिसर्वाणिभूतानिसर्वएतआत्मानःसमर्षिताः ॥ १५ ॥ इदंवैतन्म

वस्याख्यामानुषेत्येवेदहिषु ॥ बहिश्चतद्रतोविष्णुर्मानुषेत्येवकथ्यते ॥ प्रातिश्रुत्कइतिश्रोत्रेतेजसाविद्युति
स्थितः ॥ इतिनानाविधैर्नामसमूहैर्विष्णुरिज्यते ॥ दध्यङ्ङनाथर्वणोश्विभ्यामेतांविद्यामदात्पुरा ॥ हयभीव

ब्रह्मविद्येत्येषावह्लादिभिर्भूतेति॥ प्रत्यैरयतंप्रतिसमधत्तम्॥ अन्तायन्सत्यंकुर्वन्॥ कक्ष्यनारायणकवचम्॥
 त्वाष्ट्रंत्वष्टुःपुत्रेणविश्वरूपेणेंद्रायोक्तम् ॥ सनयेल्लभाय ॥ इंसःकर्म ॥ स्तनयिल्लुर्दृष्टिमिव ॥ तस्याविद्या
 यांपरस्योक्तायांतवशिरश्छेतस्यामीर्तीद्रेणदधीचंप्रयुक्तेसोश्विभ्यामावांब्रावीहीयुक्तुद्रेणोक्तमाह ॥ त
 धुदध्यङ्ङाथर्वणोश्विभ्यामुवाचतेतदृषिःपश्यन्नवोचत् तद्वान्नरासनयेदस्सउग्रमाविष्कणो
 मितन्यतुर्नदृष्टिं दध्यङ्ङह्यन्मध्वाथर्वणोवामश्वस्यशीर्णाप्रयदीमुवाचेति ॥ १६ ॥ इदंवैतन्म
 धुदध्यङ्ङाथर्वणोश्विभ्यामुवाच तेतदृषिःपश्यन्नवोचत् आथर्वणायाश्विनादधीवेश्य
 शिरःप्रत्यैरयतस्सवांमधुप्रवोचदृतायंत्वाष्ट्रंयद्वासावपिकक्ष्यंवामिति ॥ १७ ॥ इदंवैतन्मधुद
 द्यङ्ङाथर्वणोश्विभ्यामुवाचतेतदृषिःपश्यन्नवोचत्पुरुश्चक्रेचतुष्पदःपुरस्सप
 क्षीभूत्वापुरःपुरुषआविशदितिसवाअयंपुरुषःसर्वासुपूर्वपुंरिशयोनेनकिंचनानादृतैनैनेनकिं
 चनासेदृतम् ॥ १८ ॥ इदंवैतन्मधुदध्यङ्ङाथर्वणोश्विभ्यामुवाचतेतदृषिःपश्यन्नवोच
 त् ॥ रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवतदस्यरूपंप्रतिचक्षणायाडंद्रोमायाभिःपुरुषरूपईयेनेयुक्ताह्यस्यहरयः
 शतादशेत्ययवैहरयोयवैदशचसहस्राणिबहूनिचानंतानिचतेतद्वह्नापूर्वमनपरमनंतरमबाह्य
 मयमात्माब्रह्मसर्वानुभूस्त्विनुशासनम् ॥ १९ ॥ मधुब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

दाश्विभ्यांपावइत्युक्तातच्छिरश्छित्त्वान्यत्रनिधायअश्वशिरःसंधितेनविद्यायामुक्तायांतस्मिन्निद्रेण
 च्छिन्नेपूर्वशिरःसंधितंपूर्वजानन्नर्पाद्रःपश्चाद्विश्वरूपच्छुश्रावेतिपुनर्वत्वायेतिनविश्वरूपस्त्वाष्ट्रोश्विभ्य
 मित्येनेनविरोधः ॥ मधुब्राह्मणम् ॥ ४॥५ ॥

पाराशर्योऽज्ञातूकर्ण्यः पराशरसुताबुभौ ॥ विप्रायामेवभायार्थायांतृतीयः कृष्णएवचेतिब्रह्मांडे ॥ परस्यब्रह्म
णोविष्णोर्ह्यशीषादिधीतवान् ॥ ब्रह्मविद्यामिमां ब्रह्माततः सनकएवचेतिगारुडे ॥ इतिवंशब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ६ ॥

अथवः २१ः यौतिमाण्योगौपवनः पौतिमाण्यात्पौतिमाण्योगौपवनाद्गौपवनः कौशिका
त्कौशिकः कौडिन्यात्कौडिन्यः शांडिल्याच्छांडिल्यः कौशिकाच्चगौतमाच्चगौतमः ॥ १ ॥ आ
ग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शांडिल्याच्चानभिम्भताच्चानभिम्भतातआनभिम्भतादानभिम्भतागौ
तमाद्गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्याः सैतवप्राचीनयोग्यौपाराशर्यात्पाराशर्योभारद्वाजान्धारद्वा
जोभारद्वाजाच्चगौतमाच्चगौतमोभारद्वाजान्धारद्वाजः पाराशर्यात्पाराशर्योवैजवापायनाद्गैजवा
पायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशिकाद्धृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्याय
णः पाराशर्यात्पाराशर्योऽज्ञातूकर्ण्यः आसुरायणाच्चयास्काच्चासुरायणश्चैवर्णस्त्रैव
र्णिरौपंचधनरौपंचधनिरासुरासुरिभारद्वाजान्धारद्वाजआत्रेयादात्रेयोमांटेर्मतिगौतमाद्गौत
मोवात्स्याद्वात्स्यः शांडिल्याच्छांडिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारीनात्कुमार
हारितोगात्वाद्वात्तवोविदभीकौडिन्याद्विदभीकौडिन्योवत्सनपादोबाभ्रवादत्सनपाद्वाभ्रवः प
थः सौभरात्पंथाः सौभरोऽयास्यादांगिरसादयास्यअंगिरसआभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रोवि
श्वरूपात्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विन्यामश्विनौदधीचआथर्वणाद्व्यङ्मन्त्राथर्वणोऽथर्वणोदे
वादथर्वोदेवोमृत्योः प्राध्वः सनान्मृत्युः प्राध्वः सनः मध्वंसनात्प्रध्वंसनएकऋषेरेकऋषिर्विप्रचि
इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्येचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

होतर्यगौवाचिचैवयोविष्णुमुक्तिदंस्मरेत् ॥ नित्यंसमुच्यतेध्वयुसूर्यचक्षुष्ययःस्मरेत् ॥ अधिकःप्रका
शएवास्थमुक्तावभ्येइष्यते ॥ मुक्तेभ्योपितथोद्गातृवायुःप्राणेषुयःस्मरेत् ॥ पूर्णचंद्रसदापश्येदधि
नेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिःसनारोस्सनारुःसनातनात्सनातनःसनकात्सनकःपरमेष्ठिनःपरमेष्ठीब्र
ह्मणोब्रह्मस्वयंभुब्रह्मणेनमः ॥ ३ ॥ वंशब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ६ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

जनकोहवैदेहोबहुदक्षिणेनयज्ञेनेजेतत्रहृकरुपांचात्तानांब्राह्मणा अभिसेतावभूवस्तस्यह
जनकस्यवैदेहस्यविजिज्ञासावभूव कःस्विदेषांब्राह्मणानामनूचानतमइतिसहगवांसहस्रम
वरुथ दशदशपादाएकैकस्याःशृङ्गयौरावद्भावभूवः ॥ १ ॥ तान्होवाचब्राह्मणाभगवंतोयो
वोब्रह्मिष्ठःसएतागाउदजतामितितेब्राह्मणानदधूपुरथहयाज्ञवल्क्यःस्वमेवब्रह्मचारिणमुवाचै
ताःसौम्योदजसामश्रवाइतिताहोदाचकारेतेहब्राह्मणाश्रुक्नुधुःकथंनोब्रह्मिष्ठोबवीतेत्यथज
नकस्यवैदेहस्यहोताआश्वलोबभूवसहैनंप्रच्छत्वंनुरवतुनोयाज्ञवल्क्यब्रह्मिष्ठोसीइतिसहो
वाचनमोवयंब्रह्मिष्टायकुर्मोगीकामाएववयस्स्मइतित ॥ २ ॥ तदहोताश्वलः ॥ २ ॥
याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिद सर्वमृत्युनास ॥ सर्वमृत्युनाभिपञ्चेकेनयजमानोमृत्योराप्सिमितिमु
च्यतइतिहोत्रातिवाचिद सर्वमृत्युनास ॥ सर्वमृत्युनाभिपञ्चेकेनयजमानोमृत्योराप्सिमितिमु
मुक्तिः ॥ ३ ॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिद सर्वमहोरात्राभ्यामास ॥ सर्वमहोरात्राभ्यामभि

काढादसंयुतः ॥ मनोब्रह्मनिशेषेषुयोविष्णुसर्वदास्मरेत् ॥ अप्रयत्नेनलोकंसविष्णोर्यातिनसंशयः ॥ हो
त्रश्रयादीनिनामानिविष्णोःसर्वाणिमुख्यतः ॥ तत्संबधान्तदन्धेषांसर्वैहोत्रादिकर्मकृत् ॥ तस्माद्धोत्राग्निवागा

दैर्क्यंश्रुतिषुचोच्यते ॥ होत्रादिष्वेवचतुर्षुवासुदेवादिरूपधृक् ॥ व्यवस्थितोहितज्ज्ञानादचिरान्मुक्तिमे
 व्यति ॥ मुक्तिनामासङ्गवान्मोक्षदत्तात्प्रकीर्तितः ॥ मनुष्येभ्योधिकसुखदेव्येभ्योयत्प्रयच्छति ॥ मुक्ता
 पञ्चकेनयजमानोहोत्रात्रयोरासिमतिमुच्यतइत्यध्वर्युणर्विजाचक्षुषाऽऽदित्येनचक्ष्वैयज्ञस्या
 ध्वर्युस्तद्यदिदंचक्षुःसोसावादित्यःसोऽध्वर्युःसमुक्तिःसातिमुक्तिः ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाच
 यदिदं सर्वपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामासं सर्वपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपञ्चकेनयजमानःपूर्वपक्षा
 परपक्षयोरासिमतिमुच्यतइत्युद्गात्रार्विजावायुनाप्राणेनप्राणोवैयज्ञस्योद्गातातद्योयंप्राणःसवा
 युःसउद्गातासमुक्तिःसातिमुक्तिः ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिदमंतरिक्षमनारंभणमिवकेना
 क्रमेणयजमानःस्वर्गलोकमाकमतइतिब्रह्मणर्विजामनसाचंद्रेणमनोवैयज्ञस्यब्रह्मातद्यादिदंम
 नःसोसौचंद्रःसब्रह्मासमुक्तिःसातिमुक्तिरित्यतिमोक्षाअथसंपदः ॥ ६ ॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाच
 कतिभिरयमद्यभिर्होतास्मिन्यज्ञोकरिष्यतीतिस्मृभिरितिकतमास्तास्तिस्मइतिपुरोनुवाक्या
 चयाज्याचशस्यैवतृतीयाकिंताभिर्यजतीतियत्किंचेदंप्राणभृदिति ॥ ७ ॥ याज्ञवल्क्येतिहो
 वाचकत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञआहुतीर्होष्यतीतिस्मइतिकतमास्तास्तिस्मइतियाहुताउज्ज्व
 लंनियाहुताअतिनेदंतेयाहुताअतिशेतेकिंताभिर्जयतीतियाहुताउज्ज्वलंतिदेवलोकेमेवताभि
 र्जयतिदीप्यतइवाहिदेवलोकोयाहुताअतिनेदंतेपितृलोकेमेवताभिर्जयत्यतीवहिपितृलोकोया
 वप्यतिमोक्षःसतेनेदेवःप्रकीर्तितः ॥ एताद्युपासनानित्यैर्नैवयोग्यानृणांश्रुताः ॥ अतिमुक्तिप्रदायस्माद्वेवा
 द्यास्तासुयोगिनः॥याज्याशस्यापुरोवाक्यासंस्थितंयोहरिंस्मरेत्॥ सर्वप्राणभृतामीशःसभवेन्नात्रासंशयः॥

उज्ज्वलच्छब्दद्वाविष्वेकमेवहरिस्मरेत् ॥ सर्वलोकाधिपत्यंसलभतेपुरुषोत्तमात् ॥ मनसोदेवताब्रह्मास
र्वदेवेषु संस्थितः ॥ देवब्रह्ममनस्त्वेकं यो विष्णुं सर्वदामरेत् ॥ अनंतनामकं तेन तल्लोकं नित्यमश्नुते ॥ निश्चये
न विमोक्षत्वा द्विध्वेदेवा अनंतकाः ॥ अनंतनामकं विष्णुमुपास्या पिश्र्वनंतकाः ॥ पुरोवाक्याद्विषुप्राणाद्विषू
पासां करोति यः ॥ एकमेव हरि लोकाव्याप्तमेवलभेत्तसौ ॥ अत्रापि वासुदेवाद्याश्च त्वारो देवताः स्मृताः ॥ देवा
हुता अधि शरे ते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यथ इव हि मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥ याज्ञवल्क्येति हो
वाचकतिभिर्गयमद्य ब्रह्मायज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येके यैः तिक तमासैकेति मन एवेत्यनंतं
वैमनो नं ता विध्वेदेवा अनंतमेव स तेन लोकं जयति ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययम
द्योद्गातास्मिन्यज्ञे स्तोत्रियास्तोष्यतीति निखडनिक तमास्तास्ति खडति पुरोनुवाक्या च याज्या
च शस्यैव तृतीया क तमास्ताया अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोनुवाक्या अपानो याज्या व्यानः शस्या
किं ताभिर्जयतीति पृथिवी लोके मव पुरोनुवाक्या जयत्यंतरिक्ष लोके याज्या द्युलोक ३३ स्य
याततो ह होता आश्वल उपराम ॥ १० ॥ इत्याश्वल ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ हैनं जारत्कारवार्तभागः प्रपच्छयाज्ञवल्क्येति होवाच कतिप्रहाः कत्यनिप्रहा इत्यष्टौ ग्र
नां पदे हेतुत्वात्संपन्ना इय उपासनाः ॥ मुक्तौ भोगविशेषस्य हेतुत्वाच्च प्रकीर्तिताः ॥ एताश्च देवता योग्या मन
व्येषु कुत्रचित् ॥ मनुष्याणां ज्ञानमात्राद्गुणाधिक्यं भविष्यतीति परमश्रुतौ ॥ इत्याश्वल ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ १ ॥
आकाशं परमात्मानमेवाकेचित्तु मानुषा मुक्तिमनुक्रम्यैव देह तः ॥ देहपाते तु देहस्य दोषा भुक्त्वैव सर्वशः ॥ मर
णोच्छूनता दीं सुखकीयारब्धकर्मजान् ॥ देहेक्षीणे तु गच्छंति दृष्ट्वा विष्णुमनुज्ञया ॥ पुनरैव तिष्ठंति नि

त्यानंदैकभोगिनः ॥ देहादुत्क्रम्यदेवास्तुयातिविष्णुंसनातनम् ॥ देहादुत्क्रम्ययातानदैवाभागतएवतु ॥
स्वाधैवंब्रजं त्यद्धाभागतोनुब्रजंतिताम् ॥ आकाशाख्यंस्वरूपं तुविष्णुस्तद्भुतंस्थितः ॥ भागतोभागत

ह्यअष्टावतिग्रहाइति एतेष्टौग्रहाअष्टावतिग्रहाःकतमेतद्वति ॥ १ ॥ प्राणोवैग्रहःसोपानेनातिग्र
हेणगृहीतोपानेनहिगंधान्जिघ्रति ॥ २ ॥ वाग्वैग्रहःसनाम्नातिग्रहेणगृहीतोवाचाहिनामान्यभि
वदति ॥ ३ ॥ जिह्ववैग्रहःसरसेनातिग्रहेणगृहीतो जिह्वाहिरसान्विजानाति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वैग्रहः
सरूपेणातिग्रहेणगृहीतश्चक्षुषाहिरूपाणिपश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रवैग्रहःसशब्देनातिग्रहेणगृही
तःश्रोत्रेणहिशब्दान्शृणोति ॥ ६ ॥ मनोवैग्रहःसकामेनातिग्रहेणगृहीतोभनसाहिकामान्का
मयते ॥ ७ ॥ हस्तोवैग्रहःसकर्मणातिग्रहेणगृहीतोहस्ताभ्यां हिकर्मकरोति ॥ ८ ॥ त्वग्वै
ग्रहःसस्पर्शेनातिग्रहेणगृहीतस्त्वचाहिस्पर्शान्वेदयतइत्येतेष्टौग्रहाअष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥
याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदिदं सर्वमृत्योरन्त्रंकास्त्रिस्तादेवतायस्यामृत्युरन्त्रमित्यग्निर्वैमृत्युःसो
पामन्त्रमपपुनर्मृत्युंजयति ॥ १० ॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचयत्रायपुरुषोअभ्यतउदस्मात्पा
णाःक्रामंत्याहो३नेतिनेतिहोवाचयाज्ञवल्क्योत्रैवसमक्नीयतेसउच्छ्रयत्याध्मायत्याध्मातोमु
तःशते ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचयत्रायपुरुषोअभ्यतेकिमेनंनजहातीतिनामेत्यनंवै
नामानंताविश्वेदेवाअनंतमेवसतेनलोकंजयति ॥ १२ ॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचयत्रास्थपुरु
श्चेताननुयातिजनार्दनः ॥ ज्ञानस्थितेनरूपेणदेवानांमुक्तिदोहरिः ॥ पुण्यस्थितेनरूपेणस्वर्गनिरयमन्ध
गः ॥ रहस्यमेतद्देवानांविदुःकर्मेतिमानुषाः ॥ तस्मान्नैतज्जनेष्वेतद्विष्णोःकर्मप्रकाशयेदितिच ॥ अतएव

याज्ञवल्क्यो न जनेषु वाच ॥ कर्मनामा तु भगवान्फलकर्तृत्वतो हरिः ॥ पातनात्पापनामासौ पुनर्नतेः पुण्यनामवानिति भारते ॥ इत्यार्तभागब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ २ ॥

पारीक्षिताः प्रद्युम्नाः ॥ अश्वमेधया जिनदंष्ट्राः ॥ प्रद्युम्नः कामनामासौ पारीक्षित इतीरितः ॥ सर्वेक्षणात्परो विष्णुः पारीक्षिदितिकीर्तितः ॥ तत्पुत्रत्वात्कामदेवः पारीक्षित इति स्मृतः ॥ शताश्वमेधया जित्वा दिद्वारा एवाषस्य मृतस्याग्निं वागप्येत्येति वातं प्राणश्च क्षुरादित्यं मनश्चंद्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोकानि विनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं चरेत्तश्च निधीयेत्कायं तदा पुरुषो भवतीत्याह रसो मय हस्तमार्त्तभागवामैव तस्य वेदिष्या वो न नावेत्त स जन इति नौ होतृकम्यमंत्रयांचका ते नौ हयदूचतुः कर्महैव तदूचतुरथ यत्पशशस्स तुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ततो हजारत्कारवार्त्तभाग उपरराम ॥ १३ ॥ इत्यार्तभागब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ २ ॥

अथ हैनं भुज्युर्लास्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच भद्रेषु चरकाः पर्यव्रजामते पतंजलस्य काप्यस्य ग्रहानैमतस्यासीदुहिता गंधर्वगृहीता तमपृच्छामकोसीति सो ब्रवीत्सुधन्वांगिरस इति तं यदालोकानामंतानपृच्छामाथैनमब्रूमकपारिक्षिता अभवन्निष्कपारिक्षिता अभवन्सत्त्वाश्वमेधिनः ॥ अतीतानागतानांच कामानां वज्रिणामपि ॥ एकमेव हि मुक्तानां स्थानं वेदोदितं सदा ॥ इन्द्रनामा तु गरुडः सामर्थ्यं देवकथ्यते ॥ तस्य रूपद्वयं नित्यं सौपर्णं पौरुषं तथा ॥ तत्र पौरुषरूपी सन्भूत्वा सौपर्णरूपवान् ॥ कामदेवानुपादाय मुक्तौ वायोः प्रयच्छति ॥ वायुस्तान्स्वशरीरस्थां कृत्वेन्द्राय त्रमुक्तिगाः ॥ प्रद्युम्नानामेकं विष्णोर्वेवायुर्हि मोक्षदः ॥ तस्मात्सर्वोन्नमो वायुर्विविधं तु यदष्टकम् ॥ देवाद्येषीन्पितॄन्

क्षान्गंधर्वाभ्यानुबोरागन् ॥ असुरांश्चवशो नित्यं नयत्यमितपौरुषः ॥ संपूर्णांश्चसुपणोशशेवैद्रांस्तस्त्रियोपि
 च ॥ अष्टौनयत्युन्नयतिवशीकृत्यस्वयंप्रभुः ॥ अतोव्यष्टिःसमष्टिश्चवायुरेवाभिधीयते ॥ एवंव्य
 ष्टिसमष्टिचयोवायुवेदतत्त्वतः ॥ तत्परंचहृदिनिर्गतमुच्यतेसंस्तुतेऽगुमानितिपरमसंहितायाम् ॥ चरकस्ती
 र्थसंचारीवित्तार्थीकरकस्मृतइत्यभिधानम् ॥ अहर्मुहूर्तविज्ञेयमहर्मासोपिभण्यते ॥ अहर्दिनंपकाशश्चक्र
 चिज्ज्ञानंबलंतयेतिच ॥ मुहूर्तमष्टभागोनघटिकाद्वयमिष्यते ॥ कचिद्विघटिकापिस्यात्कचिस्त्यात्ता
 वदुत्तरइतिकालनिर्णये ॥ द्वात्रिंशत्तुमुहूर्तानांदिनमेकंविदुर्बुधाः ॥ त्रिंशन्मुहूर्तमथवागुहूर्तोन्मानभेदतइ
 पृच्छामियाज्ञवल्क्यकृपारिक्षिताअभवन्निति ॥ १ ॥ सहोवाचोवाचवैसोगच्छन्वैतेतद्य
 त्राश्वमेधयाजिनोगच्छंतीतिकन्वश्वमेधयाजिनोगच्छंतीतिद्वात्रिंशतवैदेवरथान्स्थान्ययंलो
 कस्तस्ममनंपृथिवीहिस्तावत्पर्येतितास्ममनंपृथिवीहिस्तावत्समुद्रःपर्येति तद्यावतीक्षुरस्य
 धारायावद्दामक्षिकायाःपत्रंतावानंतरेणाकाशस्तानिंद्रःसुपर्णाभूत्वावायवैप्रायच्छत्तान्वायुरा
 त्मनिधित्वातत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोभवन्नित्येवमिवैसवायुमेवप्रशशस्सतस्माद्वायुरे
 तिच ॥ समकोटिंचलक्षाणांचतुर्दशचनित्यशः ॥ अष्टाविंशत्सहस्रंचसप्तांशशतपंचकम् ॥ सौरोत्थस्व
 होरात्रापरियातिदिविस्थितः ॥ तन्निभागाधिकंचक्रमानसोत्तरगंचरेत् ॥ नृणांकार्तयुगानंतुयोजनामा
 नतोभवेत् ॥ यावत्सूर्यरथोयातिदिवारात्रेणपार्श्वयोः ॥ सूर्यस्यतावदेवस्यात्प्रकाशःसर्वतस्तथा ॥ तमो
 धंद्विगुणंतस्मात्काठिन्यात्पृथ्विनामकम् ॥ ततोमंडोदकंचापिद्विगुणंपरिकीर्तितम् ॥ पंचाशत्कोटिविस्ता
 रमेवमंडानंतमुच्यते ॥ ततस्त्वंइंचसौवर्णतद्विन्नंहरिणापुरा ॥ सुषिरंसर्वतोदिक्षुक्षुरधारासमंततः ॥ सुपर्णो

वायवेतेनमुक्ताकामान्प्रयच्छतीतितत्त्वसंहितायाम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

यत्साक्षादपरोक्षात् ॥ साक्षादेवापरोक्षमस्ति ॥ अनुभवतिस्वरूपमन्यच्चसर्वं पश्यतीति साक्षादपरोक्षात् ॥
 आपरोक्ष्येण पश्यतामप्यन्येषां भगवत्प्रसादादेव दर्शनं भवति ॥ न भगवतो न्योपेक्षयेति साक्षादिति विशेषणम् ॥
 अनन्यापेक्षस्याप्यपूर्णत्वं भवतीत्यतो ब्रह्मेति ॥ अन्येषां नियंतृत्वं चास्तीत्यत आत्मा ॥ अन्यनियंतृत्वेऽन्यथा
 पेक्षानास्तीत्यतः सर्वांतरः ॥ सर्वसामर्थ्यस्वांतरेवास्तीति ॥ जीवेश्वराभेदनिवृत्त्यर्थं तद्व्याप्तिरिति ॥ साक्षाद
 वव्यष्टिर्वायुः समष्टिरप्युनर्मृदुं जयति य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लक्ष्याय निरूपराम ॥ २ ॥
 भुज्युर्ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ १ ॥ ३ ॥

अथ हैनमुपस्तथाक्रायणः प्रच्छयाज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वा
 तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वांतरः कतमो याज्ञवल्क्यः सर्वांतरो यः प्राणेन प्राणिति स त आ
 त्मा सर्वांतरो यो पात्रेनापा निति स त आत्मा सर्वांतरो यो व्यानेन व्या निति स त आत्मा सर्वांतर य उदा
 ने नोदानिति स त आत्मा सर्वांतरो यः समानेन समा निति स त आत्मा सर्वांतर एष त आत्मा सर्वांतरः
 ॥ ३ ॥ सहोवाचोपस्तथाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येव भवैतद्व्यपदिष्टं भवति यदे

परोक्षत्वादिगुणैरेव भेदे सिद्धेऽपि परमार्थतोऽपि जीवेश्वराभेदनिवृत्त्यर्थं तद्व्याप्तिरिति ॥ तत्र प्रधानतात्पर्यज्ञापना
 र्थं पुनः पुनरभ्यासः ॥ देवतांतरस्यापीदं लक्षणं समानमिति पृच्छति ॥ यथा विब्रूयादित्यादिना ॥ चतुष्पा
 त्वादिलक्षणं गौरश्वस्यापि यथा सममेव भवसाक्षादपरोक्षत्वादिलक्षणं तद्वेवतावादिभिस्तस्यास्तस्या अंगी
 क्रियत एव ॥ अतो विशेषनामवक्ति ॥ अत इति ॥ अतोऽन्यद्विष्णोरन्यदार्तम् ॥ अइति विष्णोर्हिनाम ॥ न ते

विष्णोपरोमात्रयेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं विष्णोर्लक्षणम् ॥ नददृष्टेद्वारमित्यादिनावृत्तिः ॥ विनैवान्यप्रसादेन पूर्णं
 सर्वगुणात्मकम् ॥ पश्यन्ननुभवत्येवस्वरूपं केशवः प्रभुः ॥ पश्यत्यव्यवधानेन सर्वचान्यज्जडाजडम् ॥
 साक्षादेवापरोक्षासविष्णुरेव ततः स्मृतः ॥ साक्षाच्छब्दः स्वतंत्रत्वमपरोक्षस्त्वनाद्यतिम् ॥ अद्वयं भोग उद्धृष्टस्त
 स्माद्विष्णुस्तथा स्मृतः ॥ ब्रह्मासौ गुणपूर्णत्वादात्मा सर्वनिर्धनतः ॥ अनियम्यत्वतो नित्यं सर्वैः सर्वांतरः स्मृ
 तः ॥ प्राणादिपंचरूपो यो वायुः सर्वनियामकः ॥ नियंता परमो विष्णुर्वयोस्तस्यापि सर्वदा ॥ नदृश्यश्च
 क्षुषाचासौ न मनो बुद्धिर्गोचरः ॥ अनंतत्वान्महाविष्णुरवाच्योऽश्राव्य एव च ॥ यद्यप्येते गुणाः सर्वे विष्णो
 वसाक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मय आत्मा सर्वांतरस्तमेव्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वांतरः कतमो घाज्ञवल्क्य
 सर्वतरो नदृष्टेद्वारं पश्येन् श्रुतेः श्रोतारं शृणुयान् मतेर्मतारं मन्वीथान विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानी
 या एष त आत्मा सर्वांतरोऽतो न्यदर्शितो होषस्तश्चाकायण उपराम ॥ २ ॥ उपस्तब्रा
 ह्मणम् ॥ ५ । ४ ॥

रेव न चान्यगाः ॥ तथाप्येतैर्गुणैर्युक्तान ज्ञाः प्राहुः शिवादिकान् ॥ अनाद्यैव ततो विष्णुमाहुर्वेदाददोषतः ॥
 अदोषत्वाद्गुणोद्रेकादइत्युक्तो हरिः स्वयम् ॥ अगम्यत्वाच्च बुद्ध्यादेरतो न्ये सर्व एव तु ॥ ब्रह्मरुद्रादयो जीवादुः
 खिनस्तत्प्रसादतः ॥ हुः खमुक्ता निजानंदं प्राप्नुयुर्नित्यमजसा ॥ मुक्तानामपि सर्वेषां विष्णुरेव नियामकः ॥
 पूर्णानंदस्य तस्यैव मुक्ता विष्णुदुःसुखात्मकाः ॥ तारतम्येन तिष्ठति ब्रह्मातेष्वधिकः सदा ॥ यथा चंद्रात्सदा भि
 न्नाः सर्वे तु हिनर्बिंदवः ॥ एवं विष्णोः सदा भिन्ना मुक्ता ब्रह्मादिका गणाः ॥ एवं नियंता भगवान् पूर्णसर्वगुणार्ण
 वः ॥ एक एव परो विष्णुरनियम्यः सदोदित इत्यादिबृहद्भूतिः ॥ आर्तिदुःखं समुद्धृष्टमना तौ विष्णुरुच्यत इति

च ॥ अतोऽन्यदार्तमित्येतस्माच्च जीवानां भेदः प्रसिद्धः ॥ न हि जीवा इदं न्यस्यातिर्युज्यते ॥ अतो जीवेभ्योन्य
 श्व विष्णोरेव ॥ तदन्त्ये ब्रह्मरुद्रादयः सर्वे जीवा एवेति सिद्धम् ॥ प्रकृतिस्त्वतिसामीप्यादनातीरिपि पृथङ्मनु ॥ उ
 च्यते न द्वितीयो यद्वन्नयस्त्रिंशत्सु भेदिता इति च ॥ ॥ इत्युपस्तब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

यदेव साक्षादिति पुनः प्रश्नो मुक्तानामपि भगवतो भेदोऽस्तीति ज्ञापयितुम् ॥ यदेव ब्रह्मतदन्त्ये ब्रह्मादयो मुक्ता
 अपि यन्मैव भवन्ति कदाचन ॥ तमेवमेव व्याचक्ष्व मुक्तजीवैर्लक्षणेन सहेति द्वितीय एव शब्दार्थः ॥ स तु
 भवान्स्वतएवातीता शनायादिरतीतानागतवर्तमानकालेषु ब्रह्मादयस्तु तं विदित्वा तस्मादादेव पश्चादत्येक्यं

अथ हैनं कहेलः कौपीनकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मय आ
 त्मा सर्वान्तरस्तमेवमेव व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यो शनायापि पा
 मेशो कं मोहं जरां मृत्युमत्येत्येतैव तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकै
 ति एतैव तमित्येतादृशैर्गुणैः साक्षादपरोक्षत्वजीवा भेदादिभिर्युक्तमित्यर्थः भिक्षाचर्यचरंति मुक्ता अपि ब्रह्मा
 दयस्तस्मादेव परमेश्वराद्विष्णुडानंदमेव भिक्षुतोवर्तते ॥ ब्रह्माणानाम्मुक्ता एव ब्राह्मणशब्देनोच्यते ॥ न हि
 ज्ञानादानंतरं संन्यासस्य कर्तव्यता ॥ येषां तद्योग्यता तेषामपि ज्ञानार्थत्वेनैव संन्यासः ॥ मुक्ता अपि यं भि
 क्षुं ते सोऽतिपूर्णमहानंदं भगवान्स्वतएव ॥ तदन्त्ये ब्रह्मादयो मुक्ता अपि त एव विष्णुडानंदं भिक्षुका इति विशेषः
 षः ॥ तथा पितृषामेषणातीतत्वान्दुःखम् ॥ पुत्रस्य वित्तस्य च लोकार्थत्वाद्भोकेषणायां तन्मात्रैः ॥

वित्तस्यापि प्रायः पुत्रार्थत्वात् पुत्रैषणायां लोकेषणायां अपि दुःखरूपत्वात्सापि तेषां नास्तेवेति दर्शयितुमुभे

क्षेतेऽण्णेऽवभवत् इत्याह ॥ उभेऽपि दृष्टादृष्टविषयेऽण्णात्वादुःखरूपेऽवेत्यर्थः ॥ पुत्रवित्तैषणोऽभे
 अपि दृष्टविषयत्वादेकैवेत्युभेऽवेत्युक्तम् ॥ द्वितीयो ब्राह्मणो ब्रह्माणितुं योग्यः ॥ पांडित्यमागमज्ञानम् ॥
 बाल्ययुक्तिसहितम् ॥ बलपुक्तत्वात् ॥ मौनमुपासनाजम् ॥ अमौनमपरोक्षज्ञानम् ॥ निर्विद्य
 नितरांप्राप्यलब्ध्वा ॥ विद्वलाभ इति धातोः ॥ अथ ब्राह्मणो मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ समुक्तो येन केनापि
 वर्तयन्वीदृशा एव भिक्षुक एव ॥ न कदाचिस्वतंत्रो भवति ॥ एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रा मुपजी
 वंतीति च वक्ष्यति ॥ मुक्तविषयं चैतत् ॥ अत्र पिताऽपि ता भवतीत्यादितः प्रस्तावे स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यत

पणायाश्च न्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंति यास्तेषु त्रैषणासावित्तैषणायावित्तैषणासात्कैषणो
 भेक्षेतेऽण्णेऽवभवत् इति स्माद्वा ह्यणः पांडित्यं निर्विद्यबाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पांडित्यं च निर्वि
 द्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवातो न्यदार्तं
 ततो ह्येकहोलः कौपीनं केय उपराम ॥ १ ॥ कहोलो ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ५ ॥ ॥

रपेक्षमाविष्कृतं हीति भगवद्वचनम् ॥ तत्रैव मुक्तानामानंदतारतम्यंचोक्तम् ॥ स यो मनुष्याणां राद्धः
 समृद्धो भवतीत्यादिना ॥ श्रोत्रियत्वाद्यजिनत्वाकामहतत्वानामुक्तेष्वेव मुख्यत्वात् ॥ यश्च श्रोत्रिय
 इति स न्यासः ॥ न ह्यमुक्ता अद्यजिना अकामहतावा ॥ न च श्रुतिफलं सम्यक्प्राप्ताः ॥ श्रुतिफलप्राप्तिर्हि श्रो
 त्रियत्वम् ॥ सर्वे विमोहितधियस्तवमायये मे ब्रह्मादयस्तनुश्रुतो बहिरर्थभावा इति भागवते ॥ शरीरसंबंधिनां
 मोहादियुतत्वम् ॥ मोहादियुतानां न श्रोत्रियत्वमदुःखत्वमकामहतत्वं वा ॥ दृजिनं वजनं दुःखं ह्येकेशो वा
 धेति चोच्यत इत्यभिधानम् ॥ न च देवादिपदाकामानामिंद्रादिपदाकामानां कश्चिद्विशेषो दृश्यते ॥ अ

तोमुक्तविषयमेवैतत् ॥ परोमात्रयातन्वाद्यधाननेनेमहित्वामन्वशुनन्ति ॥ ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्धर्माभ्युपेक्ष्यते ॥ तद्यत्स्वभावः केवल्यसंभवात्केवलोहरे ॥ मुक्तानां परमागतिः ॥ कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमौहैरित्यादिवचनैश्च भगवदनुयाय्यत्वं तदानं दानवाश्चिमुक्तानां दृश्यते ॥ ब्रह्म्यासात्त आत्मेति मुक्तौ जीवेशयोर्भिदा ॥ प्रधानतत्परत्वेन दृश्यते त्यादरासदा ॥ महातात्पर्ययोगाच्च स एवाथो वगम्यते ॥ तात्पर्यं परमं विष्णोरप्युद्रेकविशेषतः ॥ सर्वश्रुतिस्मृतीनां च दृश्यते न्यत्तदर्थतः ॥ सच जीवेशयोर्भेदे सवोद्रेको हि युज्यते ॥ ब्रह्म्यासस्त आत्मेति श्रुतावादरतस्ततः ॥ ममात्मेति वचो यत्र विष्णोरपि च दृश्यते ॥ देहस्यापि स्वरूपत्वज्ञापनं तस्यो जनम् ॥ न ह्यप्रयोजकं वेदपदं वर्णोऽथ वा स्वरः ॥ देहस्वरूपता विष्णोर्न मेमेति पदं विना ॥ सम्यग्ज्ञापयितुं शक्या ततस्तत्पदमिष्यते ॥ ततस्त आत्मेति वचो भेदाभावेन युज्यते ॥ भिक्षया भक्षणं तस्मादानं दृश्यततो वदत् ॥ मुक्तानामेकदेशत्वं ब्रह्मानंदं व्यपेक्षया ॥ विपुलत्वं प्रतिबिंबत्वं श्रुतिषूक्तं हि सर्वशः ॥ तथापि पूर्णानंदत्वं मुक्तानां व्यपेक्षया ॥ ब्रह्मादेस्तारतम्यं च मुक्तावेव सदानम् ॥ दृष्टादृष्टैषणानां शान्तिदुःखत्वं च सर्वदा ॥ परब्रह्मत्वचनं मुक्तानां यत्र दृश्यते ॥ जीवेषु ब्रह्मशब्दोक्तेः परत्वं तु विमुक्तिः ॥ तत्परब्रह्मतातेषां ब्रह्मजीवोच्चात्मता ॥ ततो ब्रह्माणेन योग्यः पांडित्यं प्रामुयात्परम् ॥ पांडित्यमागमज्ञत्वं बाल्यं युक्तिसहायता ॥ मौनं तूपासनासिद्धिरमौ न भगवद्दृशिः ॥ एतान्यप्यभवेन्मुक्तिर्मुक्तो वै भिक्षुको भवेत् ॥ न ह्यन्यभिक्षितं विष्णुर्दद्यान्नियमतः क्वचित् ॥ मुक्तस्य भिक्षितं सर्वं दद्यान्नियमतो हरिः ॥ अयोग्यभिक्षणं तेषां न कदाचित्तु युज्यते ॥ येन केनापि नैषां भिक्षादृत्तिर्विनश्यति ॥ प्रथमो ब्राह्मणो मुक्तो द्वितीयो ग्यउच्यते ॥ अपरोक्षविष्णुकृत्योस्तु तर्थाधिनो भयोर्भेदः ॥ अतो मुक्ता अमुक्ता

श्चनस्वतंत्राः कदाचन ॥ स्वतंत्रस्तु सवैको भगवान्पुरुषोत्तम इत्यादि ब्रह्मतर्कः ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षर
श्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ इत्या
दिना च मेदेन महोत्कर्षपरमतापर्यसर्वशास्त्राणामाह ॥ ५ ॥ इति कर्होऽब्राह्मणम् ॥ ५ । ५ ॥

मुक्तानां तत्तन्मर्थहि गार्गि ब्राह्मणेनोच्यते ॥ लोका इति मुक्तानामानंदानुभवाः स्वरूपभूताः ॥ अप्सु वा या
विति स्वरूपस्यैव प्रस्तुतत्वात् ॥ अनतिप्रश्नैर्वैदेवतामिति पृच्छसीति देवता स्वरूपप्रश्नस्यैवावगम्यमानत्वा

अथ हैनं गार्गी वाचक्रवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमप्सो तंच प्रोतं वेति कस्मि
न्मुखत्वापओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गी तिकस्मिन्मुखत्वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यंतरिक्षलोकेषु गा
र्गी तिकस्मिन्मुखत्वं तन्निक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गंधर्वलोकेषु गार्गी तिकस्मिन्मुखत्वं धर्वलो
का ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गी तिकस्मिन्मुखत्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चं
द्रलोकेषु गार्गी तिकस्मिन्मुखत्वं चंद्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गी तिकस्मिन्मुख
त्वं नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गी तिकस्मिन्मुखत्वं देवलोका ओताश्च प्रोताश्चे

च्च ॥ नचोपरितनलोकेष्वधस्तनलोका आश्रिताः ॥ नच वायुर्गंधर्वलोका श्रितः ॥ वाय्वाश्रयत्वश्रुतेः स
र्वलोका नाम ॥ वायुना हि सर्वलोका नेनीयंत इत्यादिना ॥ सप्तस्कंधगतो लोकान्यो विभर्ति महाबल इति ह
रिं शेषु ॥ नचानतिप्रश्नत्वं लोकमात्रस्यास्ति ॥ अधस्तनेषु चोपरितनलोका स्तिष्ठन्ति ॥ नच मरुता मेको
पि गंधर्वलोका दवरो विद्यते ॥ उक्तं च ॥ आपि बन्धुखिला भोगानित्यापश्चक्रवर्तिनः ॥ मुक्तास्तेषां वायु
सुतश्च क्रौनामव्यपाश्रयः ॥ मुक्तस्तस्य च मुक्तस्तु मरुद्र्ध्वनामवान् ॥ सुतो वा योस्तस्तु खानां मौक्तानां

नरिक्षगः ॥ मरुतामेकएवासावंतरिक्षस्तुवायुजः। तत्सुखानां तु मौक्तानामानंदाः सूर्यरूपकाः ॥ सौराणां चा-
 पि मौक्तानामानंदाश्चंद्ररूपकाः ॥ आढादनाच्चंद्रनामो देवो साविनीरुद्धकः ॥ स एव चंद्रमा विश्वस्थितस्त-
 नामकोपिसः ॥ अनिरुद्धसुखानां च मौक्तानां भेदः अश्रयः ॥ नक्षत्रनामवानेन्द्रो नैवान्यः क्षत्रियोऽस्य
 हि ॥ विद्यते त्रिषु लोकेषु ब्रह्माद्यास्तूर्ध्वलोकगाः ॥ आनंदानां तथेन्द्राणां मौक्तानां देव आश्रयः ॥ देवेति
 लिंगनामस्याह्निगात्मारुद्र उच्यते ॥ इन्द्राश्रयः शिवस्यापि सुखानां मुक्तिगामिनाम् ॥ शिवो हीश्वरनामा
 तीन्द्रलोकेषु गार्गीतिकस्मिन्नुखल्विन्द्रलोका ओताश्रयो ताश्चेति प्रजापति लोकेषु गार्गीतिकस्मि-
 न्नुखलु प्रजापति लोका ओताश्रयो ताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीतिकस्मिन्नुखलु ब्रह्मलोका ओता-
 श्रयो ताश्चेति सहोवाच गार्गीमातिप्राक्षीमतिमूर्धान्यपसदनतिप्रश्नैर्देवतामतिपृच्छसि गार्गी-
 मातिप्राक्षीरिति तनोह गार्गीवाच कव्युपराम ॥ १ ॥ गार्गी ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ६ ॥
 अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञकलक्येति होवाच भद्रेष्ववसामते पतंचलस्य काप्यस्य
 स्यात्तत्पारम्यात्सरस्वती ॥ इद्रेत्युक्ता तत्सुखानां ब्रह्माधिर्मुक्तिगामिनाम् ॥ तत्सुखानां परंब्रह्म मुक्तिगानां
 पराश्रयः ॥ एवमेव च संसारे विबत्वा दुत्तरोत्तरम् ॥ न परंब्रह्मणः कश्चिदाश्रयः स्वाश्रयं यतः ॥ तस्याश्रयो
 स्ति वेत्येवं पृच्छतोपिशिरः सदा ॥ अथ ते पर्वतैरेधेतमसि स्थस्यै देवतैः ॥ तस्माद्ब्रह्म परं नित्यं ज्ञेयं पूर्णमनाश्रय-
 मिति ब्रह्मांडे ॥ रुद्रसमाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः ॥ ब्रह्मामाश्रितो नित्यं नाहं कंचिदुपाश्रित इति भा-
 रते ॥ अथात आनंदस्य भीमांसा भवतीत्यादेश्च ॥ संसाराद्दुष्टानां मुक्तानां कानि सुखानि लोकोचमाना-
 निकानि लोकाः ॥ लीनं सुखं कइत्युक्तं कंनमक्षीयते त्रयत् ॥ ॥ इति गार्गी ब्राह्मणम् ॥ ५ । ६ ॥

पुनस्तस्यैव सर्वं नियंतृत्वमुच्यते ॥ योऽंतरोयमयतीति द्वितीयो यशब्दो विष्णुशब्दपर्यायः ॥ अकथप्रविसंभूय स
खहा विष्णुवाचकाः ॥ एकाक्षरा अइत्येव निर्दोषत्वाज्जनार्दनः ॥ आनंदत्वात्कइत्युक्तः पूर्णत्वाद्यइतीर्यत इत्या
दिशब्दनिर्णये ॥ इति स्वप्रतिज्ञातप्रकारेण ॥ ब्रह्मवित्पूर्णविज्ञानाह्लोकानां कर्तृवेदनात् ॥ लोकविद्वेव विज्ञासौ दे
वानां देववेदनात् ॥ वेदार्थवेदनाच्चैव वेदविद्वत्तथा ॥ तन्नियंतृपरिज्ञानादात्मविज्ञाप्रवेदनात् ॥ सर्ववित्स

गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्धार्यागंधर्वागृहीता तमपृच्छाभकोसीति सो ब्रवीत्कबंधार्थवर्ण
इति सो ब्रवीत्पतंचलं काप्यं याज्ञिकाश्च वेत्थनुत्वं काप्यतत्सूत्रं येनार्थंचलोकः परश्चलोकः सर्वा
णि च भूतानि संदृब्धानि भवंतीति सो ब्रवीत्पतंचलः काप्यो नाहंतद्भगवन्वेदिति सो ब्रवीत्पतंचलं
काप्यं याज्ञिकाश्च वेत्थनुत्वं काप्यतमंतर्थाभिर्णयइमंचलोकं परंचलोकश्च सर्वाणि च भूतानि यो
तरो यमयतीति सो ब्रवीत्पतंचलः काप्यो नाहंतं भगवन्वेदिति सो ब्रवीत्पतंचलं काप्यं याज्ञिकाश्च
यो वै तत्काप्यसूत्रं विद्यातंचान्तर्थाभिर्णयितुं स ब्रह्मचित्सलोकवित्सदेव वित्सवेद वित्सभूतवि
त्स आत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्यो ब्रवीत्तदहं वेदतच्चेत्स्वं याज्ञवल्क्यसूत्रमविद्वाश्च तंचान्तर्थाभि
र्णं ब्रह्मगवीरुदजसेमूर्ध्नाति विपतिष्यतीति वेदवाअहंगौतमतत्सूत्रं तंचान्तर्थाभिर्णमिति यो वाइदं
कश्चिद्व्याद्वेदेति यथा ब्रूहीति ॥ १ ॥ सहो वाचवायुर्वै गौतमतत्सूत्रं वायुनावै गौतमतत्सूत्रेण

र्वसारज्ञो यो वेदपुरुषोत्तमम् ॥ देशाधिष्ठातृविज्ञानाद्देशज्ञ इति चोच्यते ॥ यथा तद्वद्धरेज्ञानात्सर्वज्ञ इति वैदि
कमिति ब्रह्मतर्कः ॥ स्थूतं जगदिदं स्मिन्सूत्रं वायुरसौ स्मृतः ॥ तंचादियमयेद्यस्मादंतर्थाभिर्हरिः स्मृतः ॥ पृथिव्या
यादेव तास्तु देहवद्व्यद्व्यशत्वतः ॥ शरीरमिति चोच्यते यस्य विष्णोर्महात्मनः ॥ अंतस्थो देवतानां च न विदुर्यं च

देवताः ॥ प्रविष्टत्वाद्देवतास्थः सौतरः स्वशत्वतः ॥ बाह्यापेक्षां विनायस्तुरमते सौतरः स्मृतः ॥ अतिप्रियत्वा
यंचलोकः परश्वलोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवंति तस्माद्द्वैगौतमपुरुषं प्रेतमाहुर्व्यसः
पतास्यांगानीति वायुना हि गौतमसूत्रेण संदृब्धानि भवंतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्या तयार्थमिणं ब्रूही
ति ॥ २ ॥ यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरोयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवी मंतरो
यमयत्येष त आत्मा तर्थाभ्यमृतः ॥ ३ ॥ योऽमुं तिष्ठन्नज्ज्ञौ तरोयमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं यो
पौं तरोयमयत्येष त आत्मा तर्थाभ्यमृतः ॥ ४ ॥ योऽयौ तिष्ठन्नज्ज्ञौ तरोयमग्निर्न वेद यस्यग्निः शरीरं
योऽग्निं तरोयमयत्येष त आत्मा तर्थाभ्यमृतः ॥ ५ ॥ योऽनिरिक्षेतिष्ठन्नंतरोयमंतरिक्षं
न वेद यस्य अंतरिक्षः शरीरं योऽनिरिक्षमंतरोयमयत्येष त आत्मा तर्थाभ्यमृतः ॥ ६ ॥ यो वायौ तिष्ठ
न्वायोरंतरोयं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमंतरोयमयत्येष त आत्मा तर्थाभ्यमृतः ॥ ७ ॥
योऽदिवि तिष्ठन् दिवो तरोयं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमंतरोयमयत्येष त आत्मा तर्थाभ्यमृतः
॥ ८ ॥ य आदित्ये तिष्ठन् आदित्यादं तरोयमादित्यो न वेद यस्य आदित्यः शरीरं य आदित्यमंतरो
यमयत्येष त आत्मा तर्थाभ्यमृतः ॥ ९ ॥ योऽक्षु तिष्ठन् द्विभ्यो तरोयं दिशो न विदुर्यस्य दि
शः शरीरं यो दिशो तरोयमयत्येष त आत्मा तर्थाभ्यमृतः ॥ १० ॥ यश्चंद्रा तस्के तिष्ठन् चंद्रता
रकादं तरोयं चंद्रतारकं न वेद यस्य चंद्रतारकः शरीरं यश्चंद्रतारकमंतरोयमयत्येष त आत्मा तर्था
भ्यमृतः ॥ ११ ॥ य आकाशे तिष्ठन् आकाशादं तरोयमाकाशो न वेद यस्य आकाशः शरीरं य आ
च्चहरे रं तत्त्वमुदाहृतम् ॥ जीवानां स्वप्रियत्वं च विष्णुना नियंतं यतः ॥ तस्य प्रियत्वं नान्येन देवस्य नियंतं क्वचित् ॥

स्वतंत्रः सञ्चिन्त्यतासावंतर्यमीतीतः स्मृतः ॥ देवतानां स्वभावोऽपि स्वरूपमपि सर्वदा ॥ तदधीनं यतोऽयामीवा सुदेवः
प्रकीर्तितः ॥ स्वभावसत्तादातृत्वं यंतृत्वमिति कथ्यत इति ब्रह्मतर्कः ॥ अधिभूतं सर्वजीवा अध्यात्मतच्छरीराणाः ॥

काशमंतरोयमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥ यस्तमसि तिष्ठः स्तमसो तरोऽयं तमो
न वेद यस्य तमः शरीरं यस्य स्तमसो तरोऽयमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥ यस्तेज
सि तिष्ठः स्तेजसो तरोऽयं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्य स्तेजो तरोऽयमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृत इ
त्यधिदेव तमथाधिभूतम् ॥ १४ ॥ यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वभूतो भूतेभ्यो तरोऽयं स सर्वाणि
भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यस्य सर्वाणि भूतान्यं तरोऽयमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृत
इत्यधिभूतमथाध्यात्मम् ॥ १५ ॥ यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादं तरोऽयं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः
प्राणमंतरोयमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥ यो वाचि तिष्ठन् वाचो तरोऽयं वाङ्मवेद यस्य वा
क्शरीरं यो वाचमंतरोयमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥ यश्चक्षुषि तिष्ठः चक्षुषो त
रोऽयं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरं तरोऽयमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥ यः श्रो
त्रे तिष्ठः श्रोत्रादं तरोऽयं श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रं शरीरं यः श्रोत्रमंतरोयमयत्येष त आत्मांतर्याम्य
मृतः ॥ १९ ॥ यो मनसि तिष्ठन् मनसो तरोऽयं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनो तरोऽयमयत्ये
ष त आत्मांतर्याम्यमृतः ॥ २० ॥ यस्त्वचि तिष्ठः स्त्वचो तरोऽयं त्वङ्मवेद यस्य त्वक्शरीरं

देवतास्ताः स्वलोकस्था अधिदेवाभिधामताः ॥ लोकाभिमानिन्यस्मा एवाधिलोका इतीरिताः ॥ यज्ञाभिमा
निनो देवा अधियज्ञा इति स्मृता इति च ॥ भवनाधिकारोऽस्थितत्वादधिभूतम् ॥ पृथुनारायणं वा तिसमादायैव प

क्षिराद् ॥ अतः सपृथिवीयुक्तस्वंतरिक्षंहः स्मृतः ॥ स्वातर्गतं यतः सर्वमिच्छया क्षपयेदसौ ॥ द्यौर्नामदेवी विद्यु-
त्स्यात्साक्षादेव सरस्वती ॥ द्योतनात्सर्ववस्तूनां मोदुर्गाप्रकीर्तिता ॥ यतः संलघयेत्सर्वीस्तेजः श्रीः परिकीर्ति-
ता ॥ आकाशो विघ्न उद्धिष्टः काशते हि पृथुदरः ॥ आपो वरुण उद्धिष्टो यदेतत्पालयत्यसौ ॥ आत्मा विज्ञानमि-
तितु सर्वजीवाभिमानवान् ॥ ब्रह्मैवोक्तस्त्वमे सर्वेऽप्यनुक्तायाश्च देवताः ॥ ये च जीवाः परे सर्वे नियता विष्णुने-
व हि ॥ जीवानां नियमेऽजीर्वकिमुवाच्यमिति श्रुतिः ॥ पृथक्कृतं नियमं नैवावक्तिसिद्धत्वतः स्वतः ॥ स एव

यस्त्वचमंतरो यमयत्येष त आत्मा तर्थाभ्यमृतः ॥ २१ ॥ यो विज्ञानेतिष्ठन् विज्ञानादंतरो यं
विज्ञानं नेवेदयस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमंतरो यमयत्येष त आत्मा तर्थाभ्यमृतः ॥ २२ ॥ यो
रेतमितिष्ठेत्तसोंतरो यश्चेतो न वेदयस्येतः शरीरं यो रेतोंतरो यमयत्येष त आत्मा तर्थाभ्यमृतोऽ-
दृष्टो दृष्टा श्रुतः श्रोता अमंतो मंता अविज्ञातो विज्ञातानान्यो तोस्ति द्रष्टानान्यो तोस्ति श्रोताना-
न्यो तोस्ति मंतानान्यो तोस्ति विज्ञातैष त आत्मा तर्थाभ्यमृतो तोन्यदा तैततो होल्लोक अरुणि-
रूपराम ॥ २३ ॥ इत्यंतर्थाभिब्राह्मणम् ॥ ५।७॥

अथ ह वाचक्रव्युवाच ब्राह्मणा भगवंतो हं ताहमिन्द्रैः प्रश्नैः प्रक्षयामितौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जानु-
सर्ववेत्ता विपरमात्परमो हरिः ॥ नान्यो वेत्ता स्वतंत्रोस्ति जीवाः सर्वे हि दुःखिनः ॥ यदि स्वतंत्रो नैवेते दुःखिनः
स्युः कदाचन ॥ अत आर्तिमता मातिदाता मुक्तिप्रदश्च सः ॥ भगवान्परमो विष्णुः स्वतंत्रः सर्वदैकराडि-
त्यादि महामीमांसायाम् ॥ इत्यंतर्थाभिब्राह्मणम् ॥ ५।७॥

पूर्वगाग्या जीवानामुत्तरोत्तराश्रयत्वं सर्वेषां भगवदश्रयत्वं च श्रुतम् ॥ ननु मूलप्रकृतेरधारात्त्वमाश्रयत्वं वा ॥

अतः पुनः पृच्छति ॥ विजिगीषुकथात्वाद्वाह्मणानुज्ञया ॥ स्वभर्तुर्विद्याबलं जानन्त्यपि युष्माकमयं जेतुं न शक्य
 इति ज्ञापयित्वा तेषामुपकारार्थं च प्रच्छ ॥ न च युक्त्या पूर्वमुपरता ॥ भार्यात्वाद्भगवतो न्यायाधारत्वं नाशं
 युष्माकमिभं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतोति पृच्छगार्गीति ॥ १ ॥ सहोवाचाहं वै त्वायाज्ञवल्क्यथाकाशो
 वा वै देहो वा यद्रूपं उज्जं धनुर्धियं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ स पत्न्यातिव्याथिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेद्वमे
 वाहं त्वाद्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थानौ मे ब्रूहीति पृच्छगार्गीति ॥ २ ॥ सहोवाच यदूर्ध्वयाज्ञवल्क्य
 दिवो यदवाक् पृथिव्या यदंतराद्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्त
 दोतं च प्रोतं चेति ॥ ३ ॥ साहोवाच यदूर्ध्वगार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यदंतराद्यावापृथिवी इ
 मे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ४ ॥ साहोवाच न मस्ते स्तु
 याज्ञवल्क्य यो मएतं व्यवोचौ परस्मै धारयस्वेति पृच्छगार्गीति ॥ ५ ॥ साहोवाच यदूर्ध्वयाज्ञव
 ल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदंतराद्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिं
 स्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ६ ॥ सहोवाच यदूर्ध्वगार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यदंतराद्यावापृथिवी इ
 मे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन् भुवल्वाकाश ओत
 श्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥ सहोवाच तैत्तैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्मस्वमदीर्घमलौ
 हितमब्रेहमच्छायमतमोवाच्यवनाकाशमसंगमरसमगंधमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोतेजस्कम
 क्यमित्युक्तेऽभीत्यैवोपरता ॥ भगवतो न्यायाधारत्वं च सर्वाधारमूलप्रकृतेरपि भगवानेवाधारइत्युक्त्युक्तिर्एव
 निवारितं भवति ॥ नान्यदतोस्ति द्रष्टृत्यादियुक्तिभिश्च ॥ अस्थूलत्वादियुक्तिभिश्च ॥ वादो जलपोवितं डेति

त्रिविधाविदुषां कथा ॥ केवलं तत्त्वविज्ञानमुद्विश्य गुरुशिष्ययोः ॥ अन्ययोर्वा बहूनां वा निर्दुष्टमनसां कथा ॥
 वादइत्युच्यते स द्विर्जयस्तत्रार्थिको भवेत् ॥ विजये शिष्यता न्येषां पूजा च जयिनः सदा ॥ पुनश्च संशयो
 प्राणमसुखममात्रमगोत्रमजरमभयममृतमरजोऽशब्दमविद्यतमसंख्यतमपूर्वमनपरमनंतरमबा
 ह्यं न तदश्नाति किंच न तदश्रान्तिकश्चन ॥ ८ ॥ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गिसूयांचंद्रम
 सौ विद्यतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गिद्यावापृथिव्यौ विद्यते तिष्ठत एतस्य वा अक्षर
 स्य प्रशासने गार्गि निमेषामुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासमासा मासकृतवः संवत्सरा इति विधृता स्तिष्ठंत्ये
 तस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योन्या नद्यः स्यंदंते भ्यः पर्वते भ्यः प्रतीच्योन्या यांयां
 च दिशमन्वेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशंसंति यजमानं देवा दर्वीपितरो न्वा
 यन्ताः ॥ ९ ॥ यो वा एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्मिँहो केजु हेति यजेत पस्तप्यते बहूनि व
 र्षसहस्राण्यंत वेदे वा स्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्गि विदित्वा स्माहो कालेति सकृपणोऽथ य एत
 दक्षरं गार्गि विदित्वा स्माहो कालेति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥ तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यहृदं दृष्टुं श्रुतं श्रोत्रमंतं
 मंत्रविज्ञातं विज्ञातुं नान्यदतो स्ति द्रष्टुं नान्यदतो स्ति श्रोतुं नान्यदतो स्ति मंतुं नान्यदतो स्ति विज्ञा
 त्रेतस्मिन्नुखल्वक्षरं गार्ग्यं काश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥ साहो वाच ब्राह्मणा भगवँतस्तदेव
 बहुमन्ये ध्वं यदस्मान्नामस्कारेण मुच्ये ध्वं न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यंजेतेति ततो ह वाच
 कृत्युपराराम ॥ १२ ॥ इत्यक्षरब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

यस्यात्तेषां तस्यापि वारणम् ॥ कर्तव्यं जयिना नित्यमशक्तस्य स्वतो धिकात् ॥ अन्योन्यनिर्णयश्चेत्स्या

तदासब्रह्मचारिणः ॥ पृष्टेनप्रथमंमानंवक्तव्यंवादिनाशुभम् ॥ वेदाःसर्वैशुभंमानंसेतिहासपुराणकाः ॥ स
पंचरात्रमीमांसाःस्मृतयश्चाप्यनंतरम् ॥ तदन्यदशुभंप्रोक्तंनप्रयोज्यंकथासुच ॥ मिश्रमक्षानुमाने
तुम्राक्षेयशब्दार्थनिर्णये ॥ अदुष्टमिंद्रियत्वक्षमुपपत्तिस्तथानुमा ॥ अनुमैवत्वभावाख्योह्यार्थापच्युप
मेतथा ॥ उपपत्तिभेदायत्तेपिवाक्यमेवागमःशुभम् ॥ तत्त्वनिर्णयवैलोक्यसंवादोवाविरोधिते ॥ पराजय
इतिप्रोक्तःसमःसर्वकथासुच ॥ तत्त्वनिर्णयवैलोक्येदंलोक्योवादकथास्यपि ॥ गुरुणैवत्ववस्थानंराजादंडं
प्रयोजयेत् ॥ गुरुदंडस्तुवाचास्याद्राजदंडोर्थदेहतः ॥ गुरुदंडोप्यर्थतःस्यात्संवादेव्रततोपिच ॥ राजदंडोव
लाञ्छस्यादोषस्यगुरुलाघवात् ॥ संवाददंड्यतानास्तिजल्पदौचक्यंचन ॥ तत्त्वविप्लवकर्तरिसंसत्सुचपरा
जितम् ॥ छित्त्वाजिह्वांचकाकांकंराजाराज्याद्विवासयेत् ॥ अन्यसाम्यमभेदोवानीचतावाकुतश्चन ॥ वि
ष्णोःश्रीपूर्वकाणांचव्यत्यासोगुणदोषतः ॥ तद्भक्तेरन्यधर्मत्वंपंचैतेतत्त्वविप्लवाः ॥ तत्त्वविप्लवकंशूद्रवैश्यं
क्षत्रियमेववा॥हन्यादेवाविचारेणविप्रजिह्वांतथोद्धरेत्॥स्वसिद्धांतेप्रमाणंचपरसिद्धांतदूषणम्॥वक्तव्यमु
भयंवादेजल्पेचेतिसतांमतम्॥अवाक्यदूषणंतर्कादिगमादेवसाधनम् ॥ वाक्यतात्पर्यविज्ञस्यैमानमन्यन्न
चान्यथा ॥ सतरेवयदास्पर्धागुणनोर्थार्थमेववा ॥ तदाजल्पःसमुद्दिष्टस्तत्रविधांपरीक्षयेत् ॥ विधापरी
क्षापूर्वाहिसत्कथाजल्पउच्यते ॥ सर्वज्ञवैष्णवाःपंचसप्तबोभयसंमताः ॥ अधिकावायथालब्धाःप्राश्नि
कास्तुपरीक्षकाः ॥ उभयोःप्रश्नकर्तृत्वात्प्राश्निकादतिकीर्तिताः ॥ तदभावोणुद्रेकंदर्शयेतापृथग्जने ॥
विद्यासाम्येकथाकायास्त्रिन्यथैकपराजयः ॥ विद्योर्नोदंड्यएवस्याद्यदिनोच्चस्यशिष्यताम् ॥ व्रजेत्पश्चाद्य
थावादएवंजल्पःप्रकीर्तितः ॥ अर्थनिर्णयहेतुत्वाद्वादेप्रश्नोजयेयितु ॥ नजल्पेत्पुनःप्रश्नःसंभ्यानुज्ञांविना

भवेत् ॥ स्पर्धासतांवितांदास्यात्तत्त्वविष्ठावैक्यैदा ॥ मूलपक्षग्रहापेतावितंडाकविभिर्मता ॥ सतामेववि
 तंडास्यादसतांजल्पएवतु ॥ एवंजल्पोवितंडेतिस्युभयोःसहिताकथा ॥ अप्रकाशयोःस्वपक्षोहिपाषंडानांय
 तस्ततः ॥ अग्रहेणैवपक्षस्यतर्कगमबलेनतु ॥ दूषयेदेवपाषंडास्तत्त्वविष्ठावकान्सदा ॥ तत्पक्षाणांनिषेध्य
 त्वात्तेषांपक्षग्रहोभवेत् ॥ विष्णुभक्त्यन्यधर्माख्यस्तत्त्वविष्ठावएवतु ॥ बौद्धादीनांयतःसर्वैतत्त्वविष्ठाव
 कास्तथा ॥ सर्वनास्तिकवादीवास्त्यमनीषामतोपिवा ॥ तस्यापिपक्षसंश्रित्यदूषयेद्वाक्ययुक्तितः ॥ यस्य
 नैवागमोमानंतंब्रूयादागमाश्रयः ॥ धर्मार्थोद्यद्वैवायंतवपक्षस्यसंग्रहः ॥ धर्मार्थश्चेन्नधर्मोहिशक्योद्ग
 ङ्खविनागमात् ॥ यथानुमीयतेहिंसापापहेतुस्तथैवहि ॥ धर्महेतुत्वमप्यस्याअनुमानंतुशक्यते ॥ दृष्ट्याप
 क्षंदृष्ट्याहन्याद्यदिकिश्चिन्मुत्तरम् ॥ इत्यशक्तौसतांसर्वैसंभूयापिनिवारणम् ॥ कथं रेवासतांसंतस्तत्त्वविष्ठा
 विनांजये ॥ येषांविष्णोःसमंकिंचिदधिकंवानतुक्त्वित् ॥ क्षराक्षराभ्यांभिन्नंचविष्णुपश्यंतियेसदा ॥ ता
 रतम्यविदःसर्वजीवानांप्रकृतेरपि ॥ भगवद्भूमिणोनित्यतेसंतःपरिकीर्तिताः ॥ पराजितेस्वसत्सूक्तंराजदंडं
 पातयेत् ॥ जितेषुसत्त्वसद्भिस्त्रुराजोदासीनतांव्रजेत् ॥ यावेदेषांविजेतास्यादथदंडंनिपातयेदित्यादिब्रह्मतेर्की॥
 बाणस्त्वयोमयःप्रोक्तःशरोनालोस्यकीर्तितइत्यभिधानम् ॥ कर्मरस्नुतदाबाणंतीक्ष्णमंजलिकाभिधानम् ॥ संद
 धानःशरेयांतराजानंददर्शहेतिपादो ॥ दीमेराकाशशब्दोक्ताश्रीर्हि सर्वाश्रया मता ॥ तदाश्रयपरोविष्णुःसोऽस्थू
 लादिगुणोमतइतिस्कौदे ॥ पुनःप्रश्नःसर्वाधाराप्रकृतिरित्यनुपचरितत्वेनावधारणार्थम् ॥ आकाशाएवेत्यत्र
 धारणात् ॥ पुनरुक्तिःशब्ददोषोन्यूनधिक्यादिकंतथा ॥ नजिगीषुकथायांचकारणंस्यात्पराजये ॥
 क्वचिद्विधाधिकस्यापिस्वलनंसंभवेयतः ॥ तत्त्वनिर्णयैवल्लोम्यं विलंबोवामुहूर्तनः ॥ विद्यादौर्बल्यहेतुः

स्यादतस्तस्मिन्पराजयइतिब्रह्मांडे ॥ अतस्तत्त्वनिर्णयविरोधिपुनरुक्त्यादीनिनिग्रहः ॥ प्रसिद्धस्थूल
सूक्ष्मादिवैलक्षण्यजानार्दनः ॥ अस्थूलादिरिप्रोक्तो नैवस्थौल्याद्यभावनः ॥ अनाद्येतेस्तमोनास्यस्वानं
व्यान्नान्धनेकचित्।थावापृथिव्यौश्रीभूमीकेशौसूर्यविधूमनौ।दीप्तेःपृथुवाज्जानाच्चतथाह्लादविधेरपि ॥
तदाधारोहरिर्नित्यंस्वातंत्र्येणप्रशासकः ॥ आधारत्वंश्रियोयच्चतच्चविण्णोःप्रशासनात् ॥ तद्वशान्नस्वतं
त्रत्वंस्वतंत्रोहरिःसदेतिमहामीमांसायाम् ॥ नतस्यप्राकृतीमूर्तिर्मांसमेदोस्थिसंभवा ॥ नद्योगित्वादीश्व
रत्वात्सत्यरूपाच्युतोविभुरितिवागहे ॥ आदित्यवर्णतमस्तुपारइत्यादेश्व ॥ नसत्तन्नासदुच्यते ॥ अहुःख
ममुखंसमम् ॥ नप्रज्ञानाप्रज्ञमित्यादिच ॥ ॥ इत्यक्षरब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

अथहैनंविदग्धःशाकल्यःपपच्छकतिदेवायाज्ञवल्क्येति स हैतथैवनिविदाप्रतिपेदेघावंतैवैश्व
देवस्यनिविद्युच्यंतेत्रयश्चत्रीचशतात्रयश्चत्रीचसहस्रेत्योमितिहोवाचकत्येवदेवायाज्ञवल्क्ये
तित्रयस्त्रिंशदित्योमितिहोवाचकत्येवदेवायाज्ञवल्क्येतिषडित्योमितिहोवाचकत्येवदेवाया
येयेवराःसुरास्तेतुपरेषांमहिमात्मकाः ॥ महीत्युक्तंहिमाहात्म्यंमहिमानोहितन्मिताः ॥ एवंहिमहिमाश
ब्दस्तद्वशात्वंदत्ययम् ॥ यत्रमाहात्म्यवाचीस्यान्महत्त्वंमहिमातथा ॥ त्रयस्त्रिंशत्सुराणांहिपरिवारा
स्ततःपरे ॥ वण्णामेतेत्रयाणांतेतेद्वयोःसाधिकस्यनौ ॥ एकस्यसोपिकमतःपराधीनस्वरूपिणः ॥ पराधी
नबलाश्चैवपराधीनप्रदत्तयः ॥ एकएवस्वतंत्रोसौभागवान्पुरुषोत्तमः ॥ अयंविष्णुर्नयेद्यस्मात्सुपर्णोभिरु
दाहृतः ॥ प्रथितंहरिमादायवातीतिप्रथिवःस्मृतः ॥ तद्भार्यापृथिवीनामयत्तदिच्छानुसारिणी ॥ सर्वज्ञत्वा
तथायुह्वात्सूत्रात्मावायुरुच्यते ॥ श्रद्धानैवैतत्पत्नीसर्वस्यांतर्नीरीक्षणात् ॥ अंतरिक्षमितिप्रोक्तादेवभ्यो

धिकवीक्षणात् ॥ आदिकालस्थितोयस्मादादित्यस्तुसदाशिवः ॥ द्यौरुमाचसमुद्दिष्टावायुपाथोतिकायतः ॥
तएतेसर्वदेव्योविशिष्टास्तद्दशाः परे ॥ नक्षत्रमिन्द्रउद्दिष्टश्रंक्षेत्रः कामउदाहृतः ॥ अत्राणात्मसूर्यचंद्राद्यैराह्णा
दाच्चैवहेतुतः ॥ वासयंतिजगद्यस्मादेतेष्टौवसवः स्थिताः ॥ ज्ञानादिषड्गुणाः षट्सुतदन्येभ्योधिकाय

ज्ञावलक्येतित्रयइत्योमितिहोवाचक्येदेवायाज्ञावलक्येतिहोवाचित्योमितिहोवाचक्येदेवा
याज्ञावलक्येत्यर्थइत्योमितिहोवाचक्येदेवायाज्ञावलक्येत्येकइत्योमितिहोवाचक्येदेवा
श्चत्रीचशतात्रयश्चत्रीचसहस्रेति ॥ १ ॥ सहोवाचमहिमानएवैषमेतेत्रयस्त्रिंशत्वेदेवा
इतिकतमेतेत्रयस्त्रिंशदित्यष्टौवसवएकादशरुद्रादशादित्यास्तएकत्रिंशदिंद्रश्चैवप्रजाप
तिश्चत्रयस्त्रिंशादिति ॥ २ ॥ कतमेवसवइत्यग्निश्चपृथिवीचवायुश्चांतरिक्षंचादित्यश्चद्यौश्च
द्रमाश्चनक्षत्राणिचैतेवसवएतेषुहीद्वस्वसुसर्वहितमितिस्माद्द्वसवइति ॥ ३ ॥ कतमेरुद्रा
इतिदशेभेपुरुषेप्राणाआत्मैकादशस्तेयदास्माच्छरीरान्मत्यादुत्कामंत्यथरोदयंतितद्याद्रोदयं
नितस्माद्रुद्रादिति ॥ ४ ॥ कतमआदित्याइतिहोवाचमैमासाः संवत्सरस्यअतआदित्याएते
हीद्वत्सर्वमाददानायंति नेयदिदत्सर्वमाददानायंतिनस्मादादित्याइति ॥ ५ ॥ कतमइंद्रः
कतमः प्रजापतिरितिस्तनयित्वरेवेंद्रोयज्ञः प्रजापतिरितिकतमः स्तनयित्वुरित्यशनिरितिकतमो
यज्ञइतिपशवइति ॥ ६ ॥ कतमेवसवइत्यग्निश्चपृथिवीचवायुश्चांतरिक्षंचादित्यश्चद्यौश्चैतेषडेते

तः ॥ वसुस्व पितृएवोच्चावीन्द्राद्याः पूर्वकीर्तिताः ॥ प्राणाद्यावायुपुत्रास्तुदशबुद्ध्याभिमानवान् ॥ बृहस्प
तिरितिस्तेरुद्राइत्येवकीर्तिताः ॥ मासाभिमानिनोयेतुयमचंद्रयुताद्विषट् ॥ धात्र्यमाद्याआदित्याहं

द्राविष्णुर्विनेवतु ॥ स्तनयित्वोरभीमानीवायुजरित्वद्रुच्यते ॥ सएववज्रइंद्रस्यशोशनिश्चाशनादरेः ॥
यज्ञोनामैन्द्रपुत्रोयोजयंतइतिचोच्यते ॥ सएवपशुमानित्वापशवश्चेतिकथ्यते ॥ एवंप्राधान्यतोद्देवास्त्र
यस्त्रिशस्यकीर्तिताः ॥ दक्षाग्निप्रमुखाःसर्वेप्राणाएवहिवायुजाः ॥ रुद्राअपितदोवेशात्पृथङ्नोदी
रिताइह ॥ कामएवानुविष्टत्वादिनिरुद्धश्चनोदितः ॥ मन्वावेशादिंद्रजस्तुसंख्यायाभनुवेशितः ॥ अश्वि
नौनिर्ऋतिश्चैवकुबेरश्चविनायकः ॥ अर्यम्णंशादिचतुर्षुविशेषवेशसंयुताः ॥ अत्रोक्ताअपिपृथिव्या
द्याअंतर्यामिब्राह्मणेभवन्ति ॥ षट्सुप्रधानास्तिस्त्रोहिवायुर्वाद्रमहेश्वराः ॥ स्वभार्याणांस्वाश्रयत्वात्तेलो

पुहीदंसर्वषडिति ॥ ७ ॥ कतमेतंत्रयोदेवाइतीमएवत्रयोलोकाएपुहीमेसर्वेदेवाइतिकतमौतौ
हौदेवावित्यत्रचैवप्राणश्चेतिकतमोध्यर्धइतियोयंपवतइति ॥ ८ ॥ तदाहुर्नृपदयमेकइवैवपव
तेयकथमध्यर्धइतियदस्मिन्निदःसर्वमध्यर्धोत्तेनाध्यर्धइतिकतमएकोदेवइतिप्राणइतिसब्रह्म
त्यदित्याचक्षते ॥ ९ ॥ पृथिव्येवयस्यायतनमग्निलोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्व
काज्ञानरूपतः ॥ पदैक्याद्ब्रह्मवाचोस्तुपदसाम्याच्छिवस्यच ॥ शेषस्यापितुनैवोक्तिःपृथक्श्रद्धाचमारु
तः ॥ द्वौदेवाविहंसप्रोक्तावन्नंश्रद्धाप्रकीर्तिता ॥ अतीतत्वाद्देवताभ्योनेतृत्वाच्चान्मुच्यते ॥ श्रद्धेतिवा
योःपत्नीसंप्राणौवैविष्णुरुत्तमः ॥ गेत्येवानंदउद्दिष्टआसमंतात्प्रकृततः ॥ प्राणोहिभगवान्विष्णुरध्यर्धो
वायुरुच्यते ॥ अध्यर्धाहिगुणानित्यंवायोरध्यर्धएवतत् ॥ नचैकत्वंभवेद्वायोस्तद्विशिष्टोयतोहारिः ॥ न
चद्वितीयतातस्मिन्प्रीतिरत्यधिकाहरेः ॥ तेनाध्यर्धगुणोयस्मात्सर्वस्माद्देवतागणात् ॥ नचाशक्यंनचाप्रा
प्यमनोध्यर्धइतीरितः ॥ अत्यंतरंगयत्तस्मान्नहरेःपृथगितीरिता ॥ श्रीःस्वरूपविभेदेपिसर्वोक्तपिनित्य

शः ॥ तस्याअपिपरोविष्णुर्गुणैः सर्वैरदोषवान् ॥ एकइत्युच्यतेनित्यंयस्मान्द्वयस्तथाविधः ॥ तत्परोवा
गुणोद्वेकेब्रह्मासौगुणपूर्णतः ॥ तथात्वेनयतो नित्यमविकारेणयातिहि ॥ त्वदित्युक्तास्ततोविष्णुः सर्वदेवैश्च
रेश्वरइतिमहामीमांसायाम् ॥ शारीरोमनुरुद्धिष्टः कामः प्रद्युम्नउच्यते ॥ आदित्यस्तथा रुद्रः शक्रः पुत्राभिमानवान् । अ
उदाहृतः ॥ छाया मयस्तु निर्ऋतिरादर्शस्यैवच ॥ पर्जन्यस्त्वप्सु पुरुषः शक्रः पुत्राभिमानवान् । अ
मृतं वायुरुद्धिष्टः स्त्रियः श्रीगीरुमा तथा ॥ सत्यं ब्रह्मासमुद्दिष्टो गस्तमच्छेषकादिशः ॥ आदेशनाद्विश
प्रोक्तो मृत्युर्यमउदाहृतः ॥ अंतर्गतेन रूपेण वायुरेवत्वसुः स्मृतः ॥ पालकेन त्वरूपेण ब्रह्मैव प्रजापतिः ॥ प्र

स्यात्मानः परायणं सवैवेदिता स्याद्याज्ञावल्क्यवेदवाअहंतं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ ए
वायश्शारीरः पुरुषः स एष वैवशः कल्पतस्य कादेव तेत्यमृतमिति होवाच ॥ १० ॥ काम एव य
स्यायतनं हृदयं लोको मनुज्योतिर्यवैतं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं सवैवेदिता स्याद्या
ज्ञावल्क्यवेदवाअहंतं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ एवायं काममयः पुरुषः स एष वैवशः
काशस्त्वांतरोज्योतिर्लोको बाह्य इतीर्यते ॥ मनः स्थिता मनोनाम्नी बोधरूपत्वतो रमा ॥ सैवाग्निस्थादनाग्नि
त्यमग्निरित्येवागीर्यते ॥ हृदयं बुद्धिः संस्था सा त्वयं हृदियत्ततः ॥ चक्षुः सा दृष्टि हेतुत्वाद्दृष्टानं लोक एव
सेति च ॥ बुद्धिश्च त्वयैव पक्ष्या बहिः प्रकाशहेतुत्वमपि देव्यान विरुध्यते ॥ इम एव त्रयो लोक इति पूर्वो
क्तानां देवानामनुक्तौ कथं लोकमात्रे सर्वदेवानामंतर्भावः ॥ उक्तांगीकारे नंतर्भावः कथम् ॥ कथं चाश्या
दिषु ॥ न चावासा मात्रमत्र विवक्षितम् ॥ प्रतिशरीरमपि सर्वदेवानामावासान् लोकानां विशेषः ॥ साम
र्थ्याधिक्यं चात्र विवक्षितम् ॥ एतेषु हीदं सर्वेषां कृति ॥ यदस्मिन्निदं सर्वमध्याप्नोत्स ब्रह्मत्यदित्याचक्षते ॥ म

हिमानएवैवामित्यादिषुषड्गुणोद्रेकादीनामुक्तेः ॥ अंतर्भावस्यचमहिमकारणकत्वोक्तेः ॥ इदं सर्वगुणषट्कं पूर्णगुणषट्कमित्यर्थः ॥ इदं शब्दो विवक्षितत्वादयं भागवानिति वत् ॥ एवमेवेदं सर्वमध्याघ्नोदिति च गुणाधिक्येन तदधीनत्वे विवक्षिते निवासत्वादिकं मंतर्भवति ॥ उत्तमानामधिक्यव्याप्त्यादेः ॥ न तु निवासत्वादौ गुणाधिक्यादिकं कथंचित् न्महिमत्वेनांतर्भावमुक्त्वा निवासत्वमात्रेणांतर्भाव उच्यते ॥ कथंचान्यथा कामादीनां प्रसिद्धमहिमानां स्त्रीमात्रादिकं देवतोच्यते ॥ प्रसिद्धं चैतत् ॥ आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भः ॥ आत्मातेवातः ॥ इंद्रो वै देवानां प्रथमः ॥ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव ॥ अयं वा वाशिथुर्योऽयं मध्यमः प्राणः ॥

कलयतस्य कादेव तेति स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥ रूपाण्येव यस्य स्यायतनं च क्षुल्लं कोमनो ज्योतिर्यौवैतं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणत्सर्वस्यैवेदिता स्याद्याज्ञवल्क्ये वेदवा अहंतं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ एवासावादित्ये पुरुषः स एष वै देवशाकलयतस्य कादेव तेति सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥ आकाश एव यस्य स्यायतनं श्रोत्रं लोकोमनो ज्योतिर्यौवैतं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणत्सर्वस्यैवेदिता स्याद्याज्ञवल्क्ये वेदवा अहंतं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ एवा

तमेतासमाक्षितय उपतिष्ठते ॥ तथा इमा अक्षे लोहिन्यो राजयस्ताभिरेन रुद्रो न्वाय नोयच्छुद्धेते नंदः ॥ अश्वमेधः क्रतुः श्रेष्ठो ज्योतिः श्रेष्ठो दिवाकरः ॥ ब्राह्मणो द्विपदं श्रेष्ठो देव श्रेष्ठश्चमारुतः ॥ वायुर्भीमो भीमनादो महौजा सर्वेषां च प्राणिनां प्राणभूतः ॥ अनादृत्तिर्देहिना देहपाते तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः ॥ क्रतुं संचंतमारुतस्येव धसः ॥ वायो रात्मानं कवयो निचिक्वयुः ॥ आत्मत एष प्राणो जायते ॥ यो वायौ तिष्ठन् ॥ देवानां देवता वायुर्बायोर्देवो जनार्दनः ॥ स प्राणममृजत ॥ प्राणाच्छ्रद्धाम् ॥ एतस्माज्जायते प्राणः ॥ रुद्रं समाश्रिता

देवारुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः ॥ ब्रह्मामामाश्रितो नित्यं नाहं चिद्दुपाश्रित इत्यादिभिरुसर्वत्र ॥ श्रियः प्रसादं सकु-
 शेशये शयः श्रितः संचित्यः प्रशशंस शौरि मिम्यादि च ॥ दिशो वेदसदेवाः सप्रतिष्ठा इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥
 सर्वप्रतिष्ठात्वेन ब्रह्मणो पिज्ञानं भवतीति किं ब्रह्म विद्वानित्यस्य चोत्तरम् ॥ यद्विदिशो वेत्यतर्हि किं देवतो स्या-
 म् ॥ आदित्यस्याश्रयश्चक्षुर्नामा स्वायं भुवो मनुः ॥ चक्षुस्थो दृष्टि शक्ती शो रूपात्मैदंस्तदाश्रयः ॥ बुद्धित-
 यश्चैत्रः प्रानि श्रुत्कः पुरुषः स एष वै देवशाकल्यतस्य कादेव तेति दिश इति होवाच ॥ ३३ ॥ तम-
 एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्येवितं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता
 स्याद्याज्ञवल्क्ये वेदवा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ एवायं छाया मयः पुरुषः स ए-
 ष वै देवशाकल्यतस्य कादेव तेति मृत्युरिति होवाच ॥ ३४ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको म-
 नोज्योतिर्येवितं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्ये वेदवा अहं तं पुरुष-
 स सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ एवायमादर्शो पुरुषः स एष वै देवशाकल्यतस्य कादेव तेत्यसुरिति
 होवाच ॥ ३५ ॥ आप एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्येवितं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्म-
 नः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्ये वेदवा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ एवा-
 यमसु पुरुषः स एष वै देवशाकल्यतस्य कादेव तेति वरुण इति होवाच ॥ ३६ ॥ रेत एव यस्यायत-
 नं त्वारिमको माचशकस्यापि समाश्रयः ॥ एवं यमस्याश्रयश्च यज्ञमान्यनिरुद्धकः ॥ दक्षिणामानिनी देवी
 रतिरेव तदाश्रयः ॥ श्रद्धारूपः सदा कामस्तस्या अपि समाश्रयः ॥ हृदयात्मिक्युमा तस्य कामस्यापि समा-
 श्रयः ॥ अब्देव तासदा चंद्रो वरुणस्य समाश्रयः ॥ रेत आत्मा सुरगुरुः सोमस्यापि समाश्रयः ॥ तस्याप्युभै

वाश्रयः स्यात्तस्यैवतु द्विगीशितुः ॥ सोमस्य दीक्षारूपा तु शतरूपा समाश्रयः ॥ तस्याः सत्यात्मको देवो मनु
रेव समाश्रयः ॥ तस्याप्युभैवाश्रयः स्यात्सप्तद्वारूपस्य नित्यदा ॥ मध्यदिक् स्वामिनो ग्रेऽथ स्वाधारो वाग्बृहस्प
तिः ॥ तस्याप्युभैव बृहस्पतिरूपानित्यं समाश्रयः ॥ तस्याः समाश्रयो रुद्रस्त्वमहं चेति रूपवान् ॥ अहंकारा
त्मको नित्यमात्मो मापरिकीर्तिता ॥ बुद्ध्यात्मनैवा तत्त्वाद्यस्यानाश्रयो हरः ॥ तदा बोधात्मिका शक्तिर्ना

न हृदयं लोको मनोज्योतिर्यैवितं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं सैवैवेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य
वेदवा अहंतं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वैवशाकल्यत
स्य को देव वेति प्रजापतिरिति होवाचा ॥ १७ ॥ शाकल्येति होवाचा यज्ञवल्क्यस्त्वास्व विदिमे ब्रा
ह्मणा अंगारावक्ष्यणमकृता इति ॥ १८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाचा वशाकल्यो यदिदं कुरुपां चाला
नां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेदसदेवाः सप्रतिष्ठा इति यदि शो वेत्थ सदेवाः सप्रति
ष्ठाः ॥ १९ ॥ किं देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति आदित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित
इति च क्षुषीतिकस्मिन्नुचक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेण्विति च सुषाहिरूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपा

स्यादेहाभिरक्षणे ॥ अरक्षितान्मानुषादीन् श्वानो वायुर्वयांसि वा ॥ शिवस्य च तथोभायाः प्राणात्मा शेष आ
श्रयः ॥ शेषस्यापानरूपा साभारत्येव व्यपाश्रयः ॥ तस्याव्यानाभिधो वायुर्विशिष्टानो यतो हि सः ॥ उन्ने
तुत्वा दुदानाख्यातस्य श्रीराश्रयः सदा ॥ समानाख्यो हरिस्तस्याः संहैव स न यत्यसौ ॥ स्वारस्यानकास्त्वन्ये
सर्वेषां चेष्टको हि सः ॥ स एष भगवान्नैवं श्रीवदन्याश्रयो हरिः ॥ न च ब्रह्मादिव द्विष्णुर्नैवा सौ बद्धवत्कचि

तु ॥ नचमुक्तवदीशःकुतएवजडोपमः ॥ अभास्योशीर्यसंगोसावसितश्चनरिष्यति ॥ नहिसर्वा
त्मनाकापिकेनचिज्ज्ञायतेक्वचित् ॥ स्वल्पोपिशीर्यतैवकारणात्कार्यतोपिवा ॥ नलिप्यतेजगन्नाथःक
चिद्विषेणकेनचित् ॥ भूतपूर्वाभविष्योवांबोधोनास्यकुतश्चन ॥ नचनाशोभवेत्कापिननशिष्यतिचकचि
तु ॥ अन्यत्सर्वगृहीतंहितेनज्ञानादिनासदा ॥ अशीर्यत्वादयोन्धेषां सर्वेषां तत्प्रसादतः ॥ अतस्तस्यापिबै

णिप्रतिष्ठितानीतिहृदयइतिहोवाचहृदयेनहिरूपाणिजानातिहृदयेह्येवह्येवपाणिप्रतिष्ठितानिभ
वंतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥ किंदेवतोस्यांदाक्षिणायांदिश्यसीतियमदेवतइतिसयमःक
स्मिन्प्रतिष्ठितइतियज्ञइतिकस्मिन्नुयज्ञःप्रतिष्ठितइतिदक्षिणायामिनिकस्मिन्नुदक्षिणाप्रति
ष्ठितेतिश्रद्धायामितियदाह्येवश्रद्धत्तेऽथदक्षिणांदातिश्रद्धायाह्येवदक्षिणाप्रतिष्ठितेति
कस्मिन्नुश्रद्धाप्रतिष्ठितेतिहृदयइतिहोवाचहृदयेनहिश्रद्धांजानातिहृदयेह्येवश्रद्धाप्रतिष्ठि
ताभावतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥ किंदेवतोस्यांप्रतीच्यांदिश्यसीतिवरुणदेवतइति
सवरुणःकस्मिन्प्रतिष्ठितइत्यप्स्वतिकस्मिन्वापःप्रतिष्ठिताइतिरेतसीतिकस्मिन्चुरेतःप्रतिष्ठि
तमितिहृदयइतितस्मादपिप्रतिरूपंजातमाहुर्हृदयादिवमसुहृदयादिवनिर्भितइतिहृदयेह्ये

वम्यान्नेतिनेत्याहंतंश्रुतिरित्यादिच ॥ तदुणानांसुपूर्णानांविषुदं प्रतिबिंबितम् ॥ श्रीभुक्तेतदुणान्ब्रह्मातस्य
रुद्रादयोपिचेत्यादिच ॥ अहज्ञानमस्यलीनमित्यहलीकएवाहल्लिकः ॥ अज्ञेत्याक्षिपति ॥ नहिगृह्यतइ
त्यादिनाग्रहणशीरणादिषुसर्वप्रमाणाभावंदर्शयति ॥ नेतिनेत्यादिरूपेणविज्ञापितगुणोपितु ॥ विशेषापे
क्षयापृष्टोनशाकल्योविवेदतमितिब्रह्मांडे ॥ तदपेक्षाविनैवासौनिर्गल्यपुरुषोत्तमः ॥ वहत्येवानिशंसर्वनि

रूढतेनतज्जगत् ॥ प्रतिप्रतिस्थितोरूपैर्यस्माद्धत्तेहरिःसदा ॥ अतःप्रत्यक्षतेनेनव्यक्ताव्यक्तमिदंजगदि
तिब्रह्मतर्क ॥ नविनोपनिषद्भिःसद्देयःकेनापिकस्यचित् ॥ अतऔपनिषत्कतंप्राहुर्विष्णुसनातनमिति
च ॥ प्रश्नोवादेचजल्पादौकर्तव्यःप्रतिवादिना ॥ तदुक्तिमात्रेप्रामाण्यंयदिनास्यागमांतरम् ॥ अपेक्षि
तंयदाशंकादर्शनीयस्तदागमः ॥ निःशंकत्वेनयोवक्ताप्रश्नानामुत्तरंसदा ॥ आनुकूल्येनागमानानांशंक्यंत

वरेतःप्रतिष्ठितंभवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥ किंदेवतोस्यामुदीच्यांदिश्यसीतिस्मोम
देवतइतिसोमःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिदीक्षायामितिकस्मिन्नुदीक्षाप्रतिष्ठितेनिसत्यइतितस्मा
दपिदीक्षितमाहुःसत्यंवदेतिसत्येहोवदीक्षाप्रतिष्ठितेनिकस्मिन्नुसत्यंप्रतिष्ठितमितिहृदयइति
होवाचतददयेनहिसत्यंजानानितिहृदयेहोवसत्यंप्रतिष्ठितंभवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥
किंदेवतोस्यांभ्रुवायांदिश्यसीत्यग्निदेवतइतिसोमःकस्मिन्नुप्रतिष्ठितइतिवाचीतिकस्मिन्नुवा
क्वप्रतिष्ठितेतिहृदयइतिकस्मिन्नुहृदयंप्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥ अहहिकेतिहोवाचयाज्ञव
ल्क्ययोयत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यामैयद्येतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्रुनोवैनदधुर्वयासिष्वैनद्विमधीर
त्रिति ॥ २५ ॥ कस्मिन्नुत्वंचात्माचप्रतिष्ठितौस्थइतिप्राणइतिकस्मिन्नुप्राणःप्रतिष्ठितइत्यपान

द्वचःकचित् ॥ दशतालोदशमुखोलालाटत्रिंशकस्तथा ॥ सार्धोन्नतश्चैवपुनःपर्यदशशिरास्तथा ॥
पंचोराःसप्तपादोयोनाशंकयंतद्वचःकचित् ॥ नवांगुलमुखोयस्तुगलेचचतुरंगुलः ॥ चतुर्विंशंगुलतनुस्त
द्वाक्यंदेवपूजितम् ॥ प्राधान्याल्लक्षणोपेतोदुर्लक्षणयुतोपिसन् ॥ तस्यापिवाक्यंमानंस्यात्किमुसर्वयुत
स्यतु ॥ प्रायोदेवाश्चक्रबयोनसर्वशुभलक्षणाः ॥ ऋतेविष्णुसुरश्चैष्ठं ब्रह्माणंवाप्यनंतरम् ॥ यस्मान्निविदु

षां वाक्यमाशङ्कयंकेनचित्कचित् ॥ तस्माद्वेदेषु सर्वेषु कथाः प्रश्नोत्तरात्मिकाः ॥ न प्रमाणांतरं तत्र पृच्छंति घटनां विना ॥ एतस्मादाश्वलाद्याश्च प्रपञ्चलुर्नैव कुत्रचित् ॥ आगमं याज्ञवल्क्योक्तेरन्यंतं मिथिलोपि चेति ब्रह्मतर्कैः ॥ यश्छिन्नविचिकित्सस्तुच्छिनस्यपि च संशयान् ॥ तस्य पर्येषणं कुर्यात्प्रीत्यतीच्छन्नो तदक्षिणामिति च भारते ॥ षण्णवत्यंगुलोयस्तुन्ययोधपरिमंडलः ॥ दशतालश्चतुर्हस्ताः सदैवैरपि पूज्यत इति वायुश्रोक्तेः ॥

इति कस्मिन् स्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन् व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिन् व्यानः प्रतिष्ठित इति समा न इति स एष नेति नेत्यात्मा ऽ गृह्यो न हि गृह्यते ऽ शीर्यो न हि शीर्यते ऽ संगो न हि संज्यते ऽ सितो न व्यथते न रिप्यते येतान्यद्यावायन नान्यद्यौलोका अद्यौदेवा अद्यौ पुरुपासयस्तान् पुरुपाञ्चिरूह्य प्रत्यूह्यात्य कामत्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छाभितं चेन्मेन विवक्ष्य सिमूर्धानेति विपतिष्यतीति तच्छनेनेशाकल्यस्तस्य हर्मूर्धा विपपाता पिहास्य परिमोषिणो स्थीन्यपजङ्गुरन्यन्मन्यमानाः ॥ २६ ॥ अथ होवाच ब्राह्मणा भगवंतो योवः कामयते समापृच्छतु सर्वे वामापृच्छत योवः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वावः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणान दधुषुः ॥ २७ ॥ तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ ॥ यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषो मृपा ॥ तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिकाश्च

अत एव च सर्वांगेषु प्रति संहितमाचार्यलक्षणमुच्यते ॥ यथा वनस्पतौ वृक्ष इत्यंशब्दो ऽ मृषा तथैव पुरुषेषु रूपशब्दो विद्यमान एव ॥ सच नित्यत्वे संभवति ॥ पुरुकाले पिसन् पुरुष इति ॥ स्नावमध्ययत्स्थिरं विद्यते स्थिसंखीनंतद्वारुसंश्लिष्टपाशावत् ॥ वृक्षो मूलाद्रोहतीत्यंगीकारमात्रम् ॥ यत्समूलमावृहेयुरिति तस्यापि दूषणात् ॥ अन्यस्य रेतसो जननमपि जीवतः पुरुषांतरस्याभावे ॥ प्रलये तु सर्वप्रलयात्कस्मादुत्पत्तिः ॥ त

रृष्टं सर्वं कुरु मशकयत्वा पुरुषस्य पुनरुपत्तौ कारणं भगवंतं जानंतोऽपि तूष्णीं मृषयो बभूवुः ॥ पुरुषनामक
त्वान्नित्यस्य जीवस्य यावन्मुक्तिः पुनरुपत्त्या भवितव्यं न शरीरेण सह नाशः ॥ तस्य च स्वात्पत्तावस्वातंत्र्याद
न्येनोत्पादे केन भाव्यम् ॥ को सा वि ति प्रश्नाशयः ॥ तेषु तूष्णीं भूतेषु स्वयमेव परिहरति विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति ॥
तस्याप्यन्यउत्पादक इत्याशं कामाभूदिति जातएव न जायत इत्याह ॥ पुरुषांतरापेक्षया पुनः शब्देन न तु क्रिया
भ्यासापेक्षया ॥ एकएव हरिर्बिधुः पुनरन्योन विद्यत इति वत् ॥ रातिरिष्टः ॥ तिष्ठमानस्य तद्विदः परायणम् ॥

हिः ॥ त्वच एवा स्य रुधिरं प्रस्यंदित्व च उत्पटः ॥ तस्मात्तदा तृणात्प्रेतिरसो वृक्षादि बाह्वनात् ॥
मांस्मान्यस्य शकराणि किञ्चाटं स्नावत् स्थिरम् ॥ अस्थीन्यंतरतो दारुणि मज्जामज्जोपमाकृता ॥
यद्वृक्षो वृक्को रोहति मूलाभ्रवतरः पुनः ॥ मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्कणः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ रेतस इ
ति मावोचत जीव नस्तत्प्रजायेते ॥ धानारुह इवैव वृक्षो जसात्प्रेत्य संभवः ॥ यत्समूलमावृहेयुर्दृक्षं
न पुनराभवेत् ॥ मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्कणः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ जातएव न जायते कोन्वेनं
जनयेत् पुनः ॥ विज्ञानमानंदं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम् ॥ तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥ २८ ॥ इ
ति शाकल्यब्राह्मणम् ॥ ९ ॥ इति श्रीबृहदारण्यके पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विजित्य सर्वां पञ्चलयाज्ञवल्क्यः पुनर्मुनीन् ॥ यथा वनस्पतौ वृक्षशब्द एवंप्रथितः ॥ पुरुषेऽपि हितच्छदो
नित्यत्वादेव युज्यते ॥ तस्मान्नास्य शरीरेण नाशस्तस्मात्पुनर्जनिः ॥ आमुक्तेर्भविता नित्यं कुतस्तदिति चो
च्यताम् ॥ रेतसो जननं यावत्प्रलयस्तावदेहि ॥ निर्मूलस्य च वृक्षस्य प्रलये पुरुषस्य च ॥ पुनरुत्पादको यस्तं
वदंतु मम कृत्स्नशः ॥ धानाजात इवायं हि दृश्यते विदुषांतरुः ॥ अस्वातंत्र्यात्तु विदुषा नैव तत्कारणं भवेत् ॥

अंजसाप्रेत्यसंभूतिकारणतद्वदंतुनः ॥ प्रेत्यसंभूतिकर्ताहिस्वतंत्रो घटेत्यतः ॥ इति पृष्टास्तु मुनयो न वक्तुं शो-
कुरंजसा ॥ तद्वेत्तारोपितस्य श्रमनिर्मूलनबलोऽज्ज्ञताः ॥ अधाण्यांस्तत्प्रभावेन धर्षितानां शक्यदा ॥ स्व-
यमेव तदोवाच याज्ञवल्क्यो महामुनिः ॥ पूर्णानंदो हरिर्नान्यः कारणं सृज्यसर्जने ॥ नैवास्य जनकः कश्चिन्न-
त्यजतोऽसौ हरिः ॥ सप्रियः सर्वदा तूणां ज्ञानिनो परमप्रियः ॥ येतु तद्भाविता नित्यं तेषामेष परायणमिति ना-
रायणीये ॥ इति शाकल्यब्राह्मणम् ॥ ५॥ ९ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते बृहदारण्यको-

जनकोहैव देह आसां च केतुहयाज्ञवल्क्य आववाजत ॥ होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः प-
शुनिच्छन्नपवंतानित्युभयमेव स भ्रात्रि होवाच ॥ १ ॥ यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणु वामेत्यब्रवी-
न्मेजित्वा शैलिनिरागैर्ब्रह्मेति यथा मातुमानि पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनो ब्रवीद्वाग्वै-
ब्रह्मेत्यवदतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाप्रज्ञेत्येन दुपासीत का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य वा-
सवै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य वागेवाथ तनमाकाशः प्रतिष्ठाप्रज्ञेत्येन दुपासीत का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य वा-
गेव स भ्रात्रि ति होवाच वाचवै स भ्रात्र्बुधुः प्रज्ञायत न्मृग्वेदो यजुर्वेदः साम वेदो र्वर्वा गिरस इति हासः
पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्याना निव्याख्या नानीष्टुत मां शितं पापं यतमयं
पनिषद्वाप्येपंच मोध्यायः ॥ ५ ॥

अणुर्मणवांस्तद्विषयां निर्णयान्वक्तुं वा ॥ प्रतिष्ठाप्रतिमाप्रोक्ताप्रतिरूपेण संस्थितेः ॥ प्रतिमाधिकसादृश्या-
न्मुख्या विष्णोः सदा रमा ॥ दीप्तत्वादासमंतात्साचाकाश इति गीयते ॥ प्रत्येकं विष्णुरूपानामन्यदायतनं पु-
थगित्यध्ययामे ॥ प्रतिमानमवस्थानं हरस्य नाम सार्थकम् ॥ चतुष्टयं दज्ञानं सम्यग्बिद्याफलं ते देति च ॥ का-
प्रज्ञता वागेवेत्यादेर्यमर्थम्यभेदः ॥ अमिताक्षरं पंचरात्रं विद्येत्याहुर्मनीषिणः ॥ मिताक्षरं श्लोकवाच्यमुभ-

यवेदैर्यतइतिब्रह्मांडे ॥ सूत्रंतुब्रह्मसूत्राख्यंमहामीमांसिकातथा ॥ तथासांकर्षणंमूत्रंब्रह्मतर्का
 दयस्तथा ॥ प्रकाशिकानिर्णयश्चतत्त्वनिर्णयएवच ॥ व्याख्येयैकिकथिताःसर्वाःस्वयंभगवताकृ
 ताः ॥ बृहत्तर्कादयःसर्वाअनुव्याख्याःप्रकीर्तिताइतिप्रतिसंख्याने ॥ वाग्विष्णुवार्चकत्वेनप्राणःप्र
 णयनास्त्वयम् ॥ मनोमंतृत्वतोनित्यंसचक्षुःसर्वदर्शनात् ॥ श्रोत्रंश्रवणशक्तिवाःशृङ्गद्वयंहृदयोयतइतिप्र
 चलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिचभूतानिवाचैवसम्राट्प्रज्ञायतेवाचैवसम्राट्परमंब्रह्मनैनंवाजहाति
 सर्वाण्येनंभूतान्धर्मिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यूपमं॥सहस्रंददामी
 तिहोवाचजनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञाबल्क्यःपितामेमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति॥ २॥येदेवतेक
 श्रिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मउदंकःशौल्बायनःप्राणोवैब्रह्मेतियथामातृमाप्तिमानाचार्य
 वान्ब्रूयात्तथातच्छौल्बायनोब्रवीत्प्राणोवैब्रह्मेत्यप्राणतोहि किं॥स्यादित्यब्रवीचुतेतस्यायत
 नंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपादाएतत्सम्राडिति सवैनोब्रूहि याज्ञवल्क्यप्राणएवायतनमाकाशःप्र
 तिष्ठाप्रियमित्येनदुपासीतकाप्रियतायाज्ञाबल्क्यप्राणएवसम्राडितिहोवाचप्राणस्यैवसम्राट्
 कामायायाज्यंथाजयत्यप्रतिगृह्यस्यप्रतिगृह्णात्यपितत्रवधाशंकंभवतियांदिशमेतिप्राणस्यैवस
 म्राहारे ॥ अनंनंप्राणंचक्षुःश्रोत्रंमनोवाचमितीत्यादिच ॥ वागादिषुस्थितंविष्णुंयउपास्तेसदैवतु ॥
 बागादिनाम्यानैनंसप्रजहातिकदाचनेतिसत्तत्त्वे ॥ अतआयतनमेववार्गिंद्रियादि ॥ परमंब्रह्मेतिवच
 नान्चवार्गिंद्रियादिमात्रमुपास्यम् ॥ प्रतिमाद्यंहृत्त्वेनपृथिव्याद्यमथापिवा ॥ इंद्रियप्राणजीवाद्यम
 धवायउपासते ॥ मिथ्योपास्तिमततेषांनिष्कृतिर्नकदाचन ॥ अतिदुःखेपतंत्यद्वातमस्यंधेपतंगवदि

त्युपासना निर्णये ॥ सर्वे द्वियेषु या विष्णोरुपासायुगपत्सदा ॥ देवानामेव योग्यासातया देवत्वमाप्नुयुः ॥ सर्वे देवपदे योग्याः सायुज्यं स्वोत्तमेष्वथ ॥ संप्राप्य ब्रह्मणा सार्धं प्राप्नुयुः पुरुषोत्तमम् ॥ दुर्हंति सर्वभोगांश्चेतभ्यो न्येमुक्तिगानराः ॥ स्वोत्तमेभ्यश्चेदेवेभ्यस्ते मुक्ता हरये सदेति च ॥ प्रविश्य देहं यो भोगः स्वरूपव्यतिरेकतः ॥ सायुज्यमिति तं प्राहुः संयुक्तत्वाद्विशेषत इति च ॥ इन्द्रियेषु स्थितं विष्णुमुपासीत कमेण तु ॥ सदा देवपदा यो आट्कामा य प्राणौ वै स आट्परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहानि सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेन दुपास्ते हस्त्यृषभः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वै देहः सहोवाच याज्ञवल्क्यः पिता मे मन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ३ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवा मेत्यब्रवीन्मेव द्कुर्वाणंश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमानापितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्दृष्ट्वा तद्दर्शयन् ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मे ब्रवीदित्येकपादा एतत्सम्प्रादिति सर्वे नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठासत्यमित्येन दुपासीत कासत्यतायाज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्प्रादिति होवाच चक्षुषा वै सम्प्राट्पश्यंत मादुर द्वाक्षीरिति स आह द्वाक्षमिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै स आट्परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहानि सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति देवो भूत्वा देवानप्येति य ग्यः समानुषसुरो भवेत् ॥ मानुषा देवलो कस्थास्ते प्रोक्ता मानुषाः सुराः ॥ मानुषा देवसायुज्यं यां त्युपासनया नयेति च ॥ ऋषभान्गजमिश्रांस्तु क्षत्रियोगुरुदक्षिणाम् ॥ विप्रो दद्याद्दूषणेन वैश्वे योगः प्रतिविद्य क मिति च मानसं हितायाम् ॥ अन्यया विद्यया मुक्तिः सुराणामन्ययानूनाम् ॥ तत्रापि योग्यता भेदात्प्रतिभेदा अवांतराः ॥ यथा यस्य विमुक्तिः स्यात्तद्वातामुख्यतोगुरुः ॥ एकदेशे गुरुत्वस्यादन्यविद्या प्रदस्यत्विति च ॥ प्रा

णसंस्थस्यैविविष्णोःसंप्रीत्यैभोजनंभवेत् ॥ तदिच्छयैवचौर्यादिकुर्युरज्ञापिध्रुवम् ॥ तथापितंजानीयुः
प्राणात्मानंजनार्दनमितिप्रवृत्ते ॥ यच्चक्षुषिस्थितंरूपंविष्णोश्चक्षुस्तदुच्यते ॥ शब्दादेरप्यापरोक्ष्येतद्धेतु
विश्वनामकम् ॥ तद्रतस्यततोविष्णोःकंठस्थानगमोयदा ॥ तदास्वमोभवेज्जाग्रद्वर्शनंनैवजायते ॥ चक्षु

एवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभ ॥ सहस्रंददामीतिहोवाचजनकोहवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यः
पितामेमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति ॥ ४ ॥ यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवाभेत्यब्रवीन्मे
गर्दमीविपीतोभारद्वाजःश्रोत्रवैब्रह्मेतिथामातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथातद्भारद्वाजो
ब्रवीच्छ्रोत्रवैब्रह्मेत्यशृण्वतोहि किंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वा
एतत्सम्प्राडितिसैवनोब्रूहि याज्ञवल्क्यश्रोत्रमेवायतनमाकाशःप्रतिष्ठांनंतइत्येनदुपासीतकानं
ततायाज्ञवल्क्यदिशएवसम्प्राडितिहोवाचतस्माद्वैसम्प्राडपियांकांचदिशंगच्छतिनैवास्याअं
तंगच्छत्यनंताहिदिशःदिशैवैसम्प्राड्श्रोत्रश्रोत्रवैसम्प्राडपरमंब्रह्मनैनंश्रोत्रंजहातिसर्वाण्येनं
भूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येतियएवंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभ ॥ सहस्रंददामीतिहोवाच
जनकोहवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेमन्यतनाननुशिष्यहरेतेति ॥ ५ ॥ यदेवतेकश्चि
दब्रवीत्तच्छृणवाभेत्यब्रवीन्मेसत्यकामोजाबालोमनोवैब्रह्मेतिथामातृमान्पितृमानाचार्यवा
न्ब्रूयात्तथातद्ज्जाबालोब्रवीन्मनोवैब्रह्मेत्यमनसोहि किंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रतिष्ठांन
निर्मीलनंचस्यात्सर्वैद्वियगुणैःसह ॥ चक्षुरात्माततोविष्णुःसत्यमित्यभिधीयतइतिच ॥ सर्वव्यापीतुभग
वाननंतइतिकीर्तितः ॥ दिङ्नामासतुविज्ञेयोदिक्षुस्थोनित्यदेशनादितिच ॥ मनःस्थितस्ययद्विष्णोःसं

बंधदेवकामतः ॥ जातः सुतः सुखे हेतुः परानंदो हरिः किम्बिति ब्रह्मतर्कः ॥ सदा प्रतिष्ठितानि भवंति विशेषतोऽपि
 प्रतिष्ठितानि सुप्तौ ॥ हृदये सर्वशोभ्या पीप्रादेशः पुरुषोत्तमः ॥ जीवानां स्थानमुद्दिष्टः सर्वदेवसनातनः ॥ ह
 मे ब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति सैव नो ब्रूहि याज्ञवल्क्यमन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनंद
 इत्येनदुपासीत कानंदतायाज्ञवल्क्यमन एव सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहार्य
 नेतस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनंदो मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनोजहाति सर्वाण्येनं भूता
 न्यभिर्क्षरंति देवो भूत्वा देवानप्येतिय एवं विद्वानेतदुपास्ते ह स्त्यूषभ ॥ सहस्रं ददामीति होवाच ज
 नको वै देहः सहोवाच याज्ञवल्क्यः पिता मे मन्यत नाननु शिष्य हरेति ॥ ६ ॥ यदेव ते कश्चिदब्र
 वीत्तच्छृणवा मेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रू
 यात्तथा तच्छाकल्यो ब्रवीच्छृदयं वै ब्रह्मेति त्यहृदयस्य किं ॥ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठानं
 मे ब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति सैव नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा
 स्थितिरित्येनदुपासीत कास्थिततायाज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां
 भूतानामायतनं ॥ हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये होव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठि
 तानि भवंति हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं ॥ हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिर्क्षरंति देवो भूत्वा दे
 वानप्येतिय एवं विद्वानेतदुपास्ते ह स्त्यूषभ ॥ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वै देहः सहोवाच याज्ञ
 त्कर्णिकामूलगतः सौगुह्याय प्रमाणकः ॥ मूलेश इति नामास्मिन्सर्वजीवाः प्रतिष्ठिताः ॥ अंगुष्ठमात्रे पुरुषे
 कर्णिकायस्थिते हरौ ॥ प्रविशंति सुषुप्तौ तु प्रबुध्यंते ततस्तथा ॥ सोऽयं त्रिरूपो भगवान् हृदयाख्यः प्रकीर्तित इ

तिच ॥ स्थानमायतनं प्रोक्तं प्रतिष्ठाधारकः पुमानिति च ॥ इति षडाचार्यब्राह्मणम् ॥ ६ । १ ॥
स्वयोग्यं ज्ञानं श्रोतुं सिंहासनाद्वरुह्योपसदनं कृत्वोवाच ॥ यत्स्वात्मना प्राप्यं मुक्तौ तदुपास्यैव मुक्तिर्भवती
त्यतः प्राप्यं पृच्छति ॥ वृद्धैः प्राप्यतमत्वात्तु वृद्धारक इति स्थित इति च पादो ॥ राज्ञां हृदयसंस्थो य इन्द्रो नाम ज
नार्दनः ॥ स इद्रे च यमैश्चैव संप्राप्यो मुक्तराजभिः ॥ तस्मात्तेषामुपास्यः स विराणनामा तदाश्रया ॥ श्रीस्तयोः

वल्क्यः पिता मे मन्यत नाननुशिष्यहरेतेति ॥ ७ ॥ इति षडाचार्यब्राह्मणम् ॥ ६ । १ ॥

जनको ह वै देहः कूर्चा दुपाव सर्पं भ्रुवा च नमस्ते स्तु याज्ञवल्क्यानुमाशाधीतिसहोवाच यथा वै स
म्राणमहान्तमध्वानमेष्यन्नथं वानावांसमाददीतैवैवाभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मा स्येवं वृंदा
रक आढ्यः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः कृगमिष्यसीति नाहंतं दग्धवन्वेदयन्नग

स्तु निरेषा हि प्राणेन क्रियते सदा ॥ कर्णौ पि धाय याज्ञेया सर्ववेदात्मिका हि सा ॥ काशनात्सर्वजीवानामाका
श इति सा स्तुतिः ॥ जायतां सर्वजीवानां स विष्णुर्दक्षिणाक्षिणः ॥ तस्य पूर्वदिशो द्वाग्री स भार्यो संप्रतिष्ठितौ ॥
यमराक्षसौ दक्षिणस्यां वरुणो वायुरेव च ॥ पश्चिमायामुत्तरस्यां सोमे शानौ प्रतिष्ठितौ ॥ ब्रह्मा प्रधानवायु
श्चतथोर्ध्वायां दिशि स्थितौ ॥ अधरस्यां शेषकामौ स भार्याः सर्व एव च ॥ एकैकस्यां हि चत्वारो नेतृत्वात् प्राण
नामकाः ॥ इन्द्रियाभिमतैश्चैव प्राणा इत्येव शब्दिताः ॥ त्वत्पसादा यदभयमस्माकं प्रातं ते देवतवत्तृप्तये स्तुना

न्यद्वयंप्रत्युपकर्तुं शक्नुम इत्यर्थः ॥ स भगवान्स्वकृतेन तुष्येदिति वत् ॥ इंधो दीप्तः ॥ जीवभोगस्य भोक्ते शो

मिष्यामीत्यर्थवैते हंत दक्षयामियत्र गमिष्यसीति सहो वाचब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥ इंधो ह वै
नामैष यो यंदक्षिणे क्षन्पुरुष स्तंवा एतमिधं संतमिद्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षमिष्याद्वहिदेवाः
प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥ अथैतद्दामेक्षिणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी विराट् तयोरेपसंस्तवावोय एषो न
हृदय आकाशोऽथैनयोरेतदन्नं य एषो तर्हदये लोहितपिंडोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदंतर्हदये जा
लकमिवाथैनयोरेषा मृतिः संचरणीयैषा हृदयादूर्ध्वानाड्युच्चरति यथा केशः सहस्रधाभिन्न एवम
स्यैताहि तानामनाड्यो तर्हदये प्रतिष्ठिता भवंत्येताभिर्वा एतदास्रवति तस्मादेपप्रविविक्ताहारत
रइवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥ ३ ॥ तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणादक्षिणादिग्दक्षिणाः
प्राणाः प्रतीची दिक् प्रत्यश्चः प्राणा उदीची दिग्दुश्चः प्राणा ऊर्ध्वा दिग्दूर्ध्वाः प्राणा अवाची दिग्वाञ्चः
प्राणाः सर्वादिशः सर्वे प्राणाः स एषेनेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यते असंगो न हि
स ज्यतेऽसितो न व्यथ्यते न रिष्यत्यभयै जनकप्राप्तो सीति होवाच याज्ञवल्क्यः सहो वाच जनको ह
वैदेहोऽभयं त्वागच्छ ताद्यायाज्ञवल्क्य यो नो भगवच्च भयं वैदये सेनमस्ते स्त्वमेविदेहा अयमहम
स्मि ॥ ४ ॥ द्वितीयं कूर्चब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ २ ॥

जीवस्तद्भोगभुङ्क्तु ॥ विविक्तभुगिवातोसौ भगवान्पुरुषोत्तम इति पादो ॥ इति कूर्चब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्योवरंदस्वाराज्ञासंवादकामुकः ॥ वैदेहनगंप्रायात्संतोयच्छास्त्रोलुपाइतिस्कादि ॥ तथापिस
म्राडेवपूर्वंप्रच्छ ॥ आत्माभगवानेवास्यज्योतिः ॥ भावेऽभावेपिसूयादेर्जीवानांविष्णुरेवहि ॥ ज्योति

जनकह्वैदेहंयाज्ञवल्क्योजगामसमेतेनवदिष्यइत्यथह्यज्जनकश्चैवेदेहोयाज्ञवल्क्यश्चा
ग्रिहोत्रेसमूदातेतस्मैहयाज्ञवल्क्योवरंददौसहकामप्रभमेवनेतह्नास्मैददौतह्नासम्राडेवपूर्व
पप्रच्छ ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्यकिंज्योतिरयंपुरुषइत्यादित्यज्योतिःसम्राडितिहोवाचादि
त्येवैवायंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीत्येवैवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥ अस्त
मितआदित्येयाज्ञवल्क्यकिंज्योतिरेवायंपुरुषइतिचंद्रमाएवास्यज्योतिर्भवतीतिचंद्रमैवा
यंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीत्येवैवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥ अस्तमित
आदित्येयाज्ञवल्क्यचंद्रमस्यस्तमितेकिंज्योतिरेवायंपुरुषइत्यग्रिरेवास्यज्योतिर्भवतीत्यग्रि
नैवायंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीत्येवैवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥ अस्त
मितआदित्येयाज्ञवल्क्यचंद्रमस्यस्तमितेशांतिश्रौकिंज्योतिरेवायंपुरुषइतिवागैवास्यज्यो-
तिर्भवतीतिवाचैवायंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीत्येवैवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥ अस्त
पाणिर्नविनिर्नायतेऽथयत्रवागुच्चरत्युपैवतत्रन्येतीत्येवैवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥ अस्त
मितआदित्येयाज्ञवल्क्यचंद्रमस्यस्तमितेशांतिश्रौशांतायांवाचिकिंज्योतिरेवायंपुरुषइत्यात्मै
स्तथाप्यभावेतुतज्ज्ञेयंहिविशेषतः ॥ अस्वातंत्र्यात्तुजीवस्यद्योतयन्बुद्धिमस्यसः ॥ प्रवर्तयतिसर्वशस्त
मस्यपिजनार्दनइतिच ॥ स्वातंत्र्याद्ध्यायतीवासौध्याययज्जीवमंजसा ॥ गृह्णातीवमाहयन्सर्जीवंसर्वैश्व

रेश्वरः ॥ सदाविज्ञानपूणोसौसमानोसौसदासमः ॥ अविकारात्समानःसञ्जीवमादायसंचरेत् ॥ उभौलोकौस्वापकत्वाद्भूत्वासौस्वमनामकः ॥ इमंलोकंजायदाख्यंमृत्युरूपाल्मकंसदा ॥ बहुपापैकहेतुत्वान्तारयेस्वममानयन् ॥ इमंलोकंचभूराख्यंतारयित्वांतरिक्षगश॥जीवकुर्यान्मृतौविष्णुर्भूलोकःक्षिप्रमृत्युमाप्नु॥ बहवोमृत्यवश्चात्रमृत्योरूपाण्यतस्त्वयश॥पापहेतुत्वतश्चायंभूलोकोमृत्युरूपकः॥जाग्रच्चपृथिवीचैवद्यौःसुषुप्तिस्तथैवच ॥ स्वमश्नैवांतरिक्षंचज्ञेयाअन्योन्यनामकाः ॥ तद्व्यभिप्रायिकायस्माद्भूलोकावितिश्रुतिः॥सवाअयंजायमानइतिचद्याश्रयाश्रुतिः ॥ यस्यज्योतिर्यंविष्णुःसपरामृत्येतथा॥यदातुभगवानुक्त

वास्यज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायंज्योतिषास्तेपल्ययनेकर्मकुरुतेविपल्येतीति ॥ ६ ॥

कतमआत्मेतियोयंविज्ञानमयःप्राणेपुहृद्यंतज्योतिःपुरुषःससमानःसन्नुभौलोकावनुसंचर-

निध्यायनीवलेलायतीवसहिस्वमोभूत्वेमंलोकमतिक्रामतिमृत्योरूपाणि ॥ ७ ॥ सवाऽयं

पुरुषोजायमानःशरीरमभिसंपद्यमानःपाप्मभिःसंमृज्यतेसउक्तामन्त्रधियमाणःपाप्मनोविज

स्तदास्वातंत्र्यतोविभुः ॥ अयमाणोजायमानइत्युक्तस्तन्नियामकः॥फलदानायपापानांमहत्संसर्गउच्यते ॥ मोक्षदानेफलादानाद्विजहातीतिचोच्यते ॥ जीवोपिभुक्तिकालेतुहातापापस्यकथ्यते ॥ स्वर्गःसुषुप्तिरित्याख्यामुक्तेरपियतःसमा ॥ परलोकेयतोमुख्योमुक्तिरेवचापरः ॥ अतोद्युसुप्तिमोक्षाणामभिप्रायादिदंवचः ॥ सुप्तिरित्यादिकंस्वेतिविष्णोराख्यासुखत्वतः ॥ पुनरगमनंनममुक्तानामपिविद्यते ॥ प्रलयेतुप्रविश्यैनंभगवंतंजनार्दनम् ॥ स्थित्वाज्ञानाविलोपेननिर्गच्छंतिपुनस्ततः ॥ नचज्ञानसुखादीनानि बांसूटीलयेपिवा ॥ विशेषःकश्चिदंतश्चबहिःश्वैरमंति ॥ स्वापयत्येनमितिसस्वपितीत्युच्यतेहरिः ॥ आ

नंदपापलोकादेदर्शनं स्वप्नसुप्तयोः ॥ अपि विष्णोः सदैवास्ति न जीवस्य कथंचन ॥ अत्रायं भगवान्विष्णुर्जीवस्य स्वयमेव तु ॥ ज्योतिर्विशेषतो भूयान्वैवान्यज्ज्योतिरत्र यत्नानहि जीवः स्वयं द्रष्टुं सुप्तः शक्रोति हि ध्रुवम् ॥ अतः स नैव जीवोऽयं सर्वपश्यति सूक्ष्मदृक् ॥ स्वप्ने तिरिक्षे स्वर्गे वानरथायाः पुरास्थिताः ॥ तदैव तत्कर्मयोग्या निर्मिमीते हरिः स्वयमित्यादि महामीमांसायाम् ॥ जीवपक्षे प्रसिद्धत्वात्कतम आत्मेति प्रश्नो न युक्तः ॥ न च जीवः समानः सन् भौलोकौ संचरति ॥ सुरवदुःखविशेषवत्त्वात् ॥ न च सुखदुःखादेर्मिथ्यात्वे किंचित्मानम् ॥ याथातथ्यतोऽर्थव्यवधानाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्ना

हाति ॥ ८ ॥ तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च संध्यंतुतीयं स्वप्न

स्थानं तस्मिन् संध्ये स्थाने निष्ठन्ने ते ते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं चाथ यथाक्रमोऽयं परलोक

स्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्यो भयान्पाप्मन आनंदाश्च पश्यति स यत्र प्रसृपित्यस्य लोकास्य स

व वितीमात्रा मुपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रसृपित्य त्रायं पुरुषः स्व

दिवदित्यादि भगवद्वचन विरुद्धत्वाच्च ॥ न चैतन्वासीदस्ति भविष्यतीत्यनुभवः ॥ कदाचिद्भविष्यतीत्यत्र किं

चिन्मानम् ॥ किंचित्कालं स्थिरत्वमात्रस्य शून्यवादिनामपि सिद्धत्वाद्द्वैधम्याच्च न स्वप्नादिवदित्यादिवचनं

व्यर्थं स्यात् ॥ अतो न कदाचिदस्य नासीदस्ति भविष्यतीत्यनुभवो भविष्यतीत्यभिप्रायेणैव तद्वचनम् ॥ न च त

थानुभवे शून्यस्यानिर्वचनीयस्य च काश्चिद्विशेषः ॥ न च शून्यवादिनां तद्वदिनां च काश्चिद्विशेषो मोक्षे ॥ न

च नित्यज्ञानस्य रूपमस्तीति वचनेन काश्चिद्विशेषः ॥ ज्ञेयाभावे ज्ञानस्याप्यभावात् ॥ न हि ज्ञेय रहितं ज्ञानं ना

मास्तीत्यत्र किंचिन्मानम् ॥ न च स्वविषयं तदिति तेषां पक्षः ॥ तदाकर्तृकर्म विरोधो आपततीति हि तेषां वचनम् ॥

नच जानातीत्यादिकर्तृत्वं ज्ञानस्य तैरङ्गीक्रियते ॥ निर्विशेषत्वाङ्गीकारात् ॥ अतः शून्यवादिन एव तेपि ॥ स्व
मो भूत्वा स्वापको भूत्वा ॥ नहि जीवोपि स्वप्न एव भवति ॥ स्वापं नयतीति स्वप्न इति च व्युत्पत्तिः ॥ जायमा
नो भियमाणः स्वपितीत्यादितु कृत्वा विवाहं तु कुरु प्रवीराः ॥ तदेतन्मे विजानीहियथाहं मदधीहरे ॥ सुखं बु
ध्येयदुर्बोधेपां भवदनुग्रहात् ॥ जज्ञे बहुज्ञं परमाभ्युदारम् ॥ द्रष्टुं श्रद्दुषो नास्ति जिह्वेत्यादिव दंतर्णीतणि च त्वे
न भवति ॥ स्वातन्त्र्यस्मेहयोरंतर्णीतणि जितिहि सूत्रम् ॥ कथमन्यथा स्वयं निहत्य स्वयं निर्माय स्वयं सृजते ॥
सहिकतां स्वप्ने न शरीरमभिप्रहृत्या सुप्तः सुप्तानभिचाकशीतीत्यादियुज्यते ॥ उक्तार्थे च स्वप्ने न शरीरमित्या
दि जीवेष्वरभेदं न त्रा उक्ताः प्रमाणत्वेन ॥ ईश्वरो जीवस्य भयानि पश्यन् जक्ष दिवह स दिव प्राज्ञेनात्मना संपरि

यं ज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥ नतत्र रथारथयोगानपंथानो भवंत्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते नतत्रा
नंदा मुदः प्रमुदो भवंत्यथानंदां मुदः प्रमुदः सृजते नतत्र वेशांताः पुष्करिण्यः स्वयंत्यो भवंत्यथ वेशां
तान् पुष्करिण्यः स्वयंत्यः सृजते संहिकर्ता ॥ १० ॥ तदेते श्लोका भवंति स्वप्ने न शरीरमभिप्र
वृक्तः प्राज्ञेनात्मनान्वा रूढ इत्यादिषु चाभ्यासेन सर्वत्र भेद एव निर्दिश्यते सुषुप्त्युक्तां त्योर्भेदेनेति च निर्णयात्म
कं भगवद्ब्रूचनम् ॥ नचावस्थाभेदेन जीवभेदो व्यावहारिकोप्यस्तीत्यत्र किंचिन्मानम् ॥ नहि जायस्वप्नस्थश्च
द्वावित्यज्ञप्रयोगोपिकश्चिदस्ति लौकिकः ॥ नच ध्रमस्तादृशः ॥ तस्माद्भगवानेवात्रोच्यते सर्वकर्तृत्वेन ॥
वेशांतावेश्यागृहाः ॥ सुषुप्तिमोक्षो भयविवक्षयैव तद्वचनमपि भगवताप्युक्तं स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापे
क्षमा विष्कृतं हीति ॥ उभयापेक्षमित्युक्ते मोक्षस्थसुप्तिरिति मंदस्याशंका स्यादतो मोक्षे सुप्तिरेव नास्तीति ज्ञा
पयितुमन्यतरापेक्षमित्युक्तं न त्वन्यतर एवार्थ इति ॥ ज्ञानेन विकल्पायोगात् ॥ अतो वस्थाश्च लोकाश्च सर्वे

विवक्षिताः ॥ सर्वावतआसमंतात्सर्ववतःसर्वज्ञानान्युपादाय ॥ बाह्यप्रकाशोभेर्युक्तोज्योतिरांतरउच्यते ॥ सुखंस्वरूपभूतंयदानंदइतिकथ्यते ॥ मुन्नामविषयोत्थंयत्प्रकृष्टविषयात्ममुदितिच ॥ शुक्रंजीवमादाय ॥ शोकेनरत्यायुक्तत्वाच्छुक्रोजीवउदाहृतइतिच ॥ रत्यानंदीपूर्णनित्योहितौतेनहिरण्मयः ॥ स्वर्णवर्णतयावापिवासुदेवोहिरण्मयः ॥ प्रधानहंसरूपत्वादेकहंसइतीरितइतिच ॥ अंशेनजीवमादायक्वचिदीशोबहिर्नयेत् ॥ स्वमेघफल्गुनंयद्वत्कणःकैलासमानयत् ॥ वासनारूपकान्नायस्त्वंतरेवप्रदर्शयेत् ॥ अतोबहिःकुलायादित्यपिवाङ्मनविरुध्यतइतिच ॥ उच्चावचेषुरूपेषुप्रविशन्पुरुषोत्तमः ॥ बहुरूप

हत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीति ॥ शुक्रमादायपुनरेतिस्थानंहिरण्मयःपुरुषएकहंसः॥ ११ ॥ प्राणैरक्षन्त्रवंकुलायंवाहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ॥ सईयतेऽमृतोयत्रकामहिरण्मयः पुरुषएकहंसः ॥ १२ ॥ स्वमांतउच्चावचमीयमानोरूपाणिदेवःकुरुतेबहूनि ॥ उतेवस्त्रीभिःसहमोदमानोजक्षतेवापिभयानिपश्यन् ॥ १३ ॥ आराममस्यपश्यन्तिनतंपश्यन्तिकत्वमायातिस्वमेसजगतःप्रभुरितिच ॥ मोदरूपत्वतोविष्णोस्त्रीभिर्मोदोविडंबनम् ॥ जीवस्यमृतिकालेच स्वमकालेचकेशवः ॥ एवंविधानिकर्माणिकुर्वाणोपिनदृश्यते ॥ तथाजागरितेसुप्तौमुक्तैरेवतुदृश्यते॥ तथापिनायतेभ्यस्तंज्ञानीब्रूयाज्जनार्दनम् ॥ यस्यगोचरतांविष्णुःकदाचिन्नप्रपद्यते ॥ तस्यायतस्य पापस्यभेषजंनहिबिद्यते ॥ सुप्तिकालेऽप्ययंविष्णुःसदाजागरितात्मकः ॥ यानिजागरितेपश्येत्तानिसुप्तेपिपश्यति ॥ नित्यज्ञानस्वरूपत्वाद्गवान्पुरुषोत्तमः ॥ नित्यानन्धप्रकाशत्वेऽप्यन्यज्योतिर्यदाभवेत् ॥ तदास्यात्संशयोऽज्ञानावित्यत्रेतिविशेषणमितिच ॥ जीवस्यापिस्वभावस्थायांजागरितत्वेऽस्येति

विशेषणव्यर्थम् ॥ पूर्वोक्तमपि मोक्षायैव भवति । अत ऊर्ध्वं विशिष्टमोक्षाय ब्रूहि ॥ स्वयोग्यभगवद्दृष्टेः सर्वैर्मुक्तिरवाप्यते ॥ पुनर्ज्ञानांतराधिक्यासुखाधिक्यं विमोक्षणमिति ब्रह्मतर्कः ॥ स्वमसुषुप्त्यभ्याभिप्रायेण तानि सुप्तइत्युक्तमात्रमसुषुप्तिमात्राभिप्रायेण सवा एष एतस्मिन्संप्रसादइत्याह ॥ यत्रोभयविवक्षा स्यात्परा

श्रूयते ॥ तं नायतं बोधयेदित्याहुर्दुर्भिषज्यं ह्यस्मै भवति नयमेव न प्रनिपद्यते ॥ थो खल्व्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैव इति ॥ यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्तइत्यत्राप्यं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥ १४ ॥ सवा एष एतस्मिन्संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियो न्याद्ववति स्वमायैव स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इत्येव भवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १५ ॥ सवा एष एतस्मिन्स्वमेरत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियो न्याद्ववति बुद्ध्वांतायैव स यत्तत्र यत्किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इत्येव भवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥

सवा एष एतस्मिन्बुद्ध्वांतिरत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियो न्याद्ववति स्वमांतायैव ॥ १७ ॥ तद्यथा महात्मस्य उभे कूले अनुसंचरति पूर्वचापरंचैव भवायं पुरुष एतावु भावं तावनुसंचरति स्वमांतं च बुद्ध्वांतं च ॥ १८ ॥ तद्यथा स्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा वि

मर्शस्तदोभयोः ॥ एकस्यापि भवेन्नैकविवक्षायां किंचिद्भूयोरिति शब्दनिर्णयो ॥ स्वमाख्यांतस्थानं स्वमांतम् ॥ अंतं स्थानं स्थलं वासः प्रदेश इति चोच्यत इति च ॥ स्वमांतं च बुद्ध्वांतं चेत्यत्रापि स्वमांतशब्दः स्वमसुषुप्त्यभ्या

भिप्रायेण ॥ शुभाशुभंतुदृष्ट्वैवस्वप्नेजागरितेपिच ॥ असंस्पृष्टः सदादुःखैश्चरतीशः पुनः पुनः ॥ स्वप्नसु
प्त्यात्मकंकूलमेकंबुद्धात्मकंपरम् ॥ महामत्स्यइवासंगीचरत्येको जनार्दनः ॥ यं विष्णुं श्येनवच्छांतो
जीवो जागरितेभ्रमम् ॥ स्वप्नेचसुप्तावभ्येतिसंश्रान्तः स ग्रहं यथा ॥ स्वित्यानंदः परो विष्णुस्तमाप्तः सुप्त उ
च्यते ॥ संप्राप्य तमयं जीवः कामयेन्नैव किंचन ॥ न च स्वप्नसमभ्रांतिज्ञानं याति कदाचन ॥ सुषुप्तौ
चकिमुज्ञानान्मुक्तौ प्राप्नो जनार्दनम् ॥ निहितो भगवान्यत्र हितानाढ्याः प्रकीर्तिताः ॥ नानावर्णो हरि
स्तासु नानारूपी व्यवस्थितः ॥ तासां मध्ये सुषुप्ता च तत्र सुभिन्नजत्ययम् ॥ ता एव कंठदेशस्था जीवस्तत्र व्य

परिपत्यश्रान्तः स हृत्पक्षौ सहययैव ध्रियत एव मेवायं पुरुष एतस्मा अंताय धावति यत्र सुप्तो न
कंचन कामं कामयेते न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ १३ ॥ तावा अस्यैता हि तानामनाढ्यो यथा के
शः सहस्रधा भिन्नस्तावताणि घ्नाति घ्नति शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अ
थ यत्रैतं घ्नतीव जिनेतीव हस्तीव विच्छा ययति गर्तमिव पतति ॥ यदेव जाग्रद्वयं पश्यति तदत्रा
विद्यया मन्यते ऽथ यत्र देव इव राजेवाहमेव दशसर्वोस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥ २० ॥

वस्थितः ॥ स्वप्नान् पश्यति जाग्रद्वयं च प्रतिपद्यते ॥ अदस्यादिश्यते विष्णुरविद्या तन्निरीक्षणम् ॥ तेन स्व
मानयं पश्ये जीवो जागरितं तेति महामीमांसायाम् ॥ जिनेतीव ताढयंतीव ॥ विच्छा ययति भयेन विच्छा
यं करोति ॥ अहमेवेदं सर्वोऽस्मि स्वययोग्यतापेक्षया पूर्णोऽस्मि ॥ विषयभोगानन्वितस्वरूपानंदेनेत्येव शब्दः ॥
इदमिति पूर्णत्वविशेषणम् ॥ अजानता महिमानं ते वेदमिति वत्स्वपूर्णतामापरोक्ष्येणानुभूयेदं पूर्णोस्मीति म
न्यते ॥ क्वचित्तद्भावशेषः स्यात्क्रियाशेषः क्वचिद्भवेत् ॥ क्वचित्पदार्थशेषः स्यादिदमादिस्त्रिधा स्मृतदंतिश

बद्धनिर्णये ॥ नहिराजादेवोवासर्वजगद्भवति ॥ राज्ञोभोगोपेक्षयापूर्तिर्भवतीतिदेवदृष्टांतः ॥ प्रत्यक्षदर्शना
 र्थराजदृष्टांतः ॥ स्वयोग्यपूर्तेः स्वातंत्र्याद्राज्ञोदेवगणस्यच ॥ सर्वभावास्तथामोक्षेनसुखस्वरूपतदतिब्र
 ह्मनर्कं ॥ छंदसामप्यवाच्यत्वादतिच्छंददाहरिःस्मृतः ॥ तेनाश्लिष्टोद्ययंजीवःसुप्तोमुक्तोथवाभवेत् ॥ वि
 ष्णोरूपंहियन्तियमभयंपापवर्जितम् ॥ आप्तकामंचूर्णत्वादात्मकामंसुखत्वतः ॥ शोकंविनासुरमणा
 तद्वाअस्यैतदतिच्छंदाअपहतपाप्माऽभयंरूपंस्तद्यथाप्रिययास्त्रियासंपरिष्वक्तो नबाह्यांकं
 चनवेदनांतरमेवमेवायंपुरुषःप्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तो नबाह्यांकंचनवेदनांतरं तद्वाअस्यैतदा
 सकाममात्मकामकामंरूपंशोकांतरम् ॥ २ ॥ अत्रपिताऽपिताभवतिमाताऽमातालोकाअ
 लोकादेवाअदेवावेदाअवेदाअत्रस्तेनोऽस्तेनोभवतिश्रूणह्राऽश्रूणहाचांडालोऽचांडालःपौलक
 सोऽपौलकसःश्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोनन्वागंतुपुण्येनानन्वागतंपापेनतीर्णोहितदास
 वींश्लोकाबृहदयस्यभवति ॥ २ ॥ यद्वैतत्रपश्यतिपश्यन्वैतत्रपश्यतिनहिद्रष्टृष्टेर्विप
 रिष्टोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्त्रतुतद्वितीयमस्ति ततो न्यद्विभक्तंयत्पश्येत् ॥ २३ ॥ यद्वैतत्र
 जिघ्रतिजिघ्रन्वैतत्रजिघ्रतिनहिघ्नानुघ्नतिर्विपरिष्टोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्त्रतुतद्वितीयम
 च्छोकांतरमितीरितम् ॥ तेनाश्लिष्टःस्वपुत्राणांदायादानानवैपिता ॥ तेषांदुःखाददुःखित्वान्नमातालोक
 मान्यपि ॥ अलोकमानान्नोलोकोदेवोपिस्वाधिकारतः ॥ वर्षणादेव्युत्थितत्वान्नदेवोवेदमान्यपि ॥ अ
 वेदमानान्नोवेदःपापीपापफलाप्ययात् ॥ अपापःश्रमणश्चापियतिधर्मात्समुत्थितः ॥ अयतिस्तापसश्चै
 वमनिष्टंपुण्यमप्यमुमा॥नान्वेत्येवंविधोमुक्तोविष्णोःसंप्राप्तिमात्रतः ॥यत्तन्नविष्णुःपश्येतपश्यन्वैतन्नपश्य

ति ॥ नित्यज्ञानस्वरूपत्वात्तत्समंनान्यदिष्यतइतिच ॥ यत्किंचिद्वस्तुभगवतानदृष्टतन्वास्त्येव ॥ विद्यमानसर्वपश्यत्येव ॥ नहिद्वितीयोद्रष्टाप्रयोभक्तत्वेनजगत्पश्यति ॥ तद्विरोधेनपश्यत्यभ्यातः ॥ तदृष्टादन्यद्वा॥ नान्योतोस्तिद्रष्टेत्यादिश्रुतेः ॥ यत्तदृष्टंभगवतातेदेवास्तिनचापरम् ॥ नह्यन्योविद्यतेद्रष्टायःपश्येत्तददर्शितम् ॥ ब्रह्मादिरपियोद्रष्टापश्येत्तस्यप्रसादतः ॥ तददृष्टकुतःपश्येदतःकोवाविरोधतइतिच ॥ यदवतारादिकंद्वैतत्वेनपश्यतिनतुतत्तमोद्वितीयम् ॥ नित्यज्ञानत्वाद्भूमाभावात् ॥ यद्विभक्तत्वेनविष्णुःपश्यतितत्तोन्यदस्तिचेतिच ॥ यस्माद्विष्णुर्विश्वंविभक्तत्वेनैवपश्यतितस्मात्तदन्यदस्त्येव ॥ नचजगदभावोत्रोच्यते ॥ स्तिततोऽन्यद्विभक्तंयज्जिज्ञेत् ॥ २४ ॥ यद्वैतञ्जरसयनेरसयन्वैतञ्जरसयतेनहिरमयिनूरसयतेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वाञ्जतुतद्वितीयमस्तिततोऽन्यद्विभक्तंयद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वैतञ्जवदतिवदनैतञ्जवदतिनहिबुक्तुर्वैतपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वाञ्जतुतद्वितीयमस्तिततोऽन्यद्विभक्तंयद्वेदेत् ॥ २६ ॥ यद्वैतञ्जरुणोतिशृण्वन्वैतञ्जरुणोतिनहिश्रोतुःश्रुतेर्विपअन्यद्विभक्तमिति विशेषणवैयर्थ्यात् ॥ नचभ्यातिकल्पितंजगदित्यत्रकिंचिन्मानम् ॥ असत्यमप्रतिष्ठतेजगदादुरनीश्वरमित्यादिनिंदनाच्च ॥ द्रष्टृरनिषेधेनतस्यैवसर्वद्रष्टृत्वमेवचयत्रवाअन्यदिवस्यादित्यादिनोपसंह्रियते ॥ अन्यथान्योन्यत्पश्येदित्यादिकमनर्थकम् ॥ नस्येकस्यान्यत्वेऽन्यस्यानन्यत्वंभवति ॥ अतोद्वितीयोन्यशब्दोव्यर्थएवस्यात् ॥ नचतत्पक्षेदृश्यत्वादिकमात्मनोविद्यते ॥ तस्माद्यत्रकिंचिदपिस्वातंत्र्यमन्यस्यभवतितत्रैवभगवतोऽन्यःपुरुषोभगवदृष्टादन्यपश्यतीत्यादियुज्यतेतदेवनास्तिस्वतः ॥ अतोऽन्योन्यत्पश्येदित्यर्थः ॥ अन्यदिवेतीवशब्दोल्परस्वातंत्र्यार्थे ॥ राज्ञःपृथगिवभृत्यइतिवत् ॥ उपमार्थे

तथा लपत्वेऽपीव शब्दः प्रयुज्यत इति शब्दनिर्णये ॥ स्वरूपभेदे स्वातंत्र्ये विरोधे च विलक्षणे ॥ अन्यथा शब्दश्च तु सर्वेषु प्रयोक्तव्यो मनीषिभिरिति च ॥ अनन्याः सर्वे एवैते योधाः कुंती सुनादपीति प्रयोगाच्च ॥ दशरात्रैर्भुक्तं भिवनसम्यक्स्वरूपभोजनादिति च ॥ प्रकृतेः पुरुषाणां च नाणुमात्रमपि क्वचित् ॥ स्वातंत्र्यविष्णुना सर्वे नियताः सर्वदेवहि ॥ तददृष्टतः को हि पश्येत्किं वा पितृवदेति महामीमांसायाम् ॥ अर्भेदेन स्वावतारा श्रीवाजी वंतु भेदतः ॥ यदभ्रमोहं रिर्वैत्ति स तदन्यच्च तद्वयमिति च ॥ अन्यदप्यस्वातंत्र्येणान्यवदवस्थितं यस्मिन्पक्षे स्मितत्रैवान्यदर्शनादिव्यवहारो युज्यते ॥ सप्तमरसादिदर्शनाभावादिति च ॥ सर्वेन्द्रियोपभोगोपिविष्णोः स्वा

रिलोपो विद्यते ॥ विनाशित्वान्मनुतद्वितीयमस्ति ततो न्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥ यद्वैतं अमनुते मन्वानौ वैतन्मनुते न हि मनुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यते ॥ विनाशित्वाऽन्तुतद्वितीयमस्ति ततो न्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २८ ॥ यद्वैतं अस्पृशति स्पृशन्वैतं अस्पृशति न हि स्पृष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ॥ विनाशित्वान्मनुतद्वितीयमस्ति ततो न्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥ यद्वैतं अविजानाति विजानन्वैतं अविजानाति न हि विज्ञानुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते ॥ विनाशि

स्म निविद्यते ॥ यदि जगदेव न स्यात्तदा कथं मोक्षेऽप्यन्यानि भूतानि मात्रा उपजीवन्तीति युज्यते ॥ मोक्षप्रकरणं चैतत् ॥ स्वाप्ययं संपन्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीति भगवद्वचनम् ॥ यदा हि सलिलत्वेन प्रकृतिव्याप्य तिष्ठति ॥ तदा तस्यां परोविष्णुरेको द्रष्टा व्यवस्थितः ॥ अविराधाद्वितीयएको सौ समवर्जनात् ॥ बृहज्ज्ञानाद्ब्रह्मलोकः सदैव पुरुषोत्तमः ॥ सर्वगत्वादस्य गतिः पराविष्णोः सदैव हि ॥ पूर्णेश्वर्यादस्य संपत्परमा संप्रकीर्तिता ॥ सर्वज्ञात्परमोलोको विष्णोरानंद एव च ॥ स्वातंत्र्यात्परमोज्ञेयः सहि पूर्णः सदोदितः ॥ प्रतिबिम्बरूपवि

पुट्टास्तदानंदस्यचाखिलाः ॥ मुक्ताब्रह्मादयोऽंशंतिरतम्येननित्यदा ॥ सलीलःसलिलइतिवा ॥ अन्ये
 भ्यस्तुविमुक्तेभ्यआनंदश्चकवर्तिनाम् ॥ मुक्तानांहिशतोद्विक्तःपितृणांतेभ्यएवच ॥ तेभ्योप्युषीणांमुक्ता
 नांकर्मदेवाभिधानाम् ॥ तेभ्यश्चमुक्तदेवानांतेभ्यश्चोमापतेस्तथा ॥ तस्माच्चब्रह्मणस्त्वेवंमुक्तस्यगरुडा
 इपि ॥ एषएवततोविष्णुःपूर्णानंदःप्रकीर्तितः॥ यस्यब्रह्मापिमुक्तःसन्विष्णुमात्रंसमश्रुतइतिच ॥ राड्धोमु
 क्तः ॥ मनुष्याणांयोग्यतयास्वप्नेभ्यःप्रयत्नाधिकयादाधिक्यंमुक्तौप्राप्तुंशक्यतइत्यतःसमृद्धइत्युक्तम्॥

त्वाञ्चनुतद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तंयद्विजानीयात् ॥ ३० ॥ यत्रवाअन्यदिवस्यात्त
 त्रान्योन्यत्पश्येदन्योन्यजिज्ञेसेदन्योन्यद्रसयेदन्योन्यद्वेदन्योन्यचक्षुणुयादन्योन्यन्मन्वीता
 न्योन्यत्स्पर्शेदन्योन्यद्विजानीयात् ॥ ३१ ॥ सलिलएकोद्रष्टाहैतोभवत्येवब्रह्मलोकः
 सआडितिहैनमनुशशासयाज्ञवल्क्यएषास्यपरभागतिरेपास्यपरमासंपदोस्यपरमोलोकए
 षोस्यपरमआनंदएतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति ॥ ३२ ॥ सयोहैव
 मनुष्याणांराद्धःसमृद्धोभवत्यन्येषामधिपतिस्सर्वैर्मानुष्यैर्भोगःसंपन्नतमःसमनुष्याणांपर
 यावत्साधधितुंशक्यतेतावत्साधनैःसंपूर्णत्वेनमुक्तइत्यर्थः ॥ स्वराट्टेज्ञानोपदेष्टृत्वान्मुक्तावपितेषामधिप
 तिः ॥ ज्ञानपूर्वकत्वेनमनुष्यत्वेदानादिकंकृत्वातत्फलैरविभोगैर्मुक्तौसंपन्नतमः ॥ नहास्थकर्मक्षीयतइति
 श्रुतेः ॥ अन्यथाराद्धइतिविशेषणव्यर्थभवति ॥ समनुष्याणांपरमआनंदइतिस्वरूपानंदश्चात्रोच्य
 ते ॥ नस्यमुक्तानांस्वरूपानंदविभक्तिरस्ति ॥ भुज्यतेस्वसुखंमुक्तैराभासोऽयैस्ततोपरइतिच ॥ जि
 तल्लोकाइत्यपिमुक्ताएवोच्यन्ते ॥ गंधर्वलोकैर्गंधर्वाणांब्रह्मज्ञानेनमुक्तावित्यर्थः ॥ तदाहिब्रह्मज्ञानंसदो

दितमवतिष्ठते ॥ एषब्रह्मलोकःसभाळित्यादिषुज्ञानस्यैवलोकशब्दोदितत्वात् ॥ यश्चश्रोत्रियइ
 निवचनतेषामजादीनामपिमुक्तानामेवायंनियमेनानंदशतगुणोद्वेकः ॥ अन्यदातुकदाचिद्भवति ॥
 कदाचिद्वाकुलतयानभवतीतिदर्शयितुम् ॥ चशब्दस्तुश्रोत्रियत्वाद्यजिनत्वाकामहतत्वादीनांगुणानां
 मुक्तौसमुच्चयार्थः ॥ मुक्तस्यैवैतेगुणाभवन्तीतिमुक्तस्वीकारार्थयइतिविशेषणम् ॥ सर्वश्रुतिफलं
 मुक्तैःप्राप्यनान्येनकेनचित् ॥ अतस्तुश्रोत्रियोमुक्तोऽस्यश्रोत्रियकोभवेत् ॥ अदुःखत्वंचतस्यै
 वकामैरहततातथा ॥ यःकामितंनप्राप्तोतिसकामहतउच्यते ॥ काम्याप्राप्तेश्चपापाच्चकामात्का
 मअनंदोऽथयेशतंननुष्याणामानंदाःसएषपितृणांजितलोकानामानंदोऽथयेशतंपितृणांजित
 लोकानामानंदाःसएकोगंधर्वलोकआनंदोऽथयेशतंगंधर्वलोकआनंदःसएकःकर्मदेवानामानं
 दोयेकर्मणादेवत्वमभिसंपद्यंतेऽथयेशतंकर्मदेवानामानंदाःसएकआजानदेवानामानंदोयश्च
 श्रोत्रियोऽवजिनोऽकामहतोऽथयेशतमाजानदेवानामानंदाःसएकःप्रजापतिलोकआनंदोय
 श्चश्रोत्रियोऽवजिनोऽकामहतोऽथयेशतंप्रजापतिलोकआनंदाःसएकोब्रह्मलोकआनंदोयश्च
 महतःस्थतः ॥ उभयस्याप्यभावेनमुक्तोकामहतोभतइतिच ॥ आजानदेवाइंद्राद्याजातेभ्यस्तेवरायत
 इतिच ॥ प्रजापतिलोकइत्युक्तेनैवमुक्तप्रजापतिसिद्धावपिमुक्तस्यैवप्रजापतेर्ब्रह्मणश्चायंविशेषइतिस्व
 रूपकथनार्थयश्चश्रोत्रियइत्यादि॥अनुपचरितश्रोत्रियादित्वमितिज्ञापयितुमभ्यासः॥सर्वेषामपिमुक्तानां
 नियमेनतदस्तीतिज्ञापयितुंच ॥ प्रजास्तुपशुशब्दोक्तपशुपस्तुप्रजापतिरितिच ॥ अथशब्दादेवब्रह्मलो
 कइतिविशेषणाच्चाद्वितीयब्रह्मलोकशब्देनपरब्रह्मैवोच्यते ॥ अन्यथैषएवपरमानंदइत्युक्त्वापुनरेषइ

तिशब्देनर्थकः स्यात् ॥ तस्यैवब्रह्मलोकशब्देनपूर्वमभ्यासाच्च ॥ नचतैत्तिरीयादिश्रुतिविरोधः ॥ शतशब्दस्यायुतेदशलक्षादावपिसमत्वात् ॥ अतश्चक्रवर्तिभ्योमनुष्यगंधर्वाः शताधिकाः ॥ देवगंधर्वाअयुताधिकाः ॥ पितरोदशलक्षाधिका इत्यविरोधः ॥ उत्तमगंधर्वापिक्षयापितृभ्योगंधर्वाणामाधिक्यंचयुज्यते ॥ आजानंदेभ्योजानाआजानजाइत्यतस्तत्राप्यविरोधः ॥ यत्राजानजाइत्युपरिपाठस्तत्राजानेभ्योब्रह्मादिभ्योजातइतिभवति ॥ इंद्रबृहस्पत्यादीनांविशेषस्तुविशेषचनत्वादत्राप्यंगीकर्तव्यएव ॥ सामान्यधर्मोबलवान्धर्मद्विशेषिकाद्यथा ॥ बलवद्विशेषचनंसामान्यचनान्तयेतिच ॥ नृपामनुष्यगंधर्वादेवाश्चपितरस्तथा ॥ देवैः सहितंगंधर्वाः ऋषयोदेवतास्तथा ॥ इंद्रोबृहस्पतिश्चैवप्रधानेन्द्रः पुरंदरः ॥ रुद्रोब्रह्मे

श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथैषएवपरमअनंदएषब्रह्मलोकः सआडितिहोवाचयाज्ञवल्क्यः
सोहंभगवतेसहस्रंददाम्यत ऊर्ध्वंविमोक्षायैवब्रूहीत्यत्रहयाज्ञवल्क्योविभयांचकारमेधावी
राजासर्वेभ्योर्मांतेभ्यउदरौत्सीदिति ॥ ३३ ॥ सवाएषएतस्मिन्स्वर्मांतेस्वाचरित्वा

तिक्रमशोमुक्ताः शतगुणोत्तरादितिच ॥ अतिप्रयत्नतोयावत्प्राप्तुंशक्यंविमुक्तिगम् ॥ सुखाद्यंतस्यसंप्राप्त्यै
ज्ञानश्रेण्यः क्रमात्स्मृताः ॥ एकांश्रेणींप्रविज्ञायतदुक्कष्टांचतद्वराग् ॥ क्रमेणैवविजिज्ञासुर्जनकः पृच्छति
स्मह ॥ पुनः पुनर्विमोक्षायब्रूहीत्यद्वावरात्पुरेतिच ॥ रहस्यमस्यायोग्यंचयदिमामेषपृच्छति ॥ दत्तोमयाव
रोस्येतिवक्तव्यमेवविष्यति ॥ इतिभीतोभवद्राज्ञोयाज्ञवल्क्यः सुमेधयेतिब्रह्मांडो ॥ तेभ्यआश्वलाहिभ्यः ॥
सर्वदाजीवमादायनियमाद्विष्णुरेवहि ॥ जाग्रदादिषुसंयानिनान्यथातुकथंचन ॥ एवंनियमविज्ञस्यैजीवा
स्वातंत्र्यविज्ञये ॥ परिहृन्तिमवस्थासुसाम्यासावकिहिश्रुतिरितिनिर्णये ॥ अतस्तात्पर्यार्थंपुनर्वचनम् ॥

यामादिकमुत्सर्जयायात् ॥ यथायामंपरित्यज्ययात्यनःपुमधिष्ठितम् ॥ एवं देहंपरित्यज्यविष्णुनाधिष्ठितः
 पुमानिति च ॥ अणिमानं भगवंतम् ॥ स एषो णिमा तेजः परस्य देवतायामिति हि श्रुतिः ॥ उपतपतारोगा
 दिना ॥ आभं बाल्येऽपि पतति परिणामे ह्युदुंबरम् ॥ सम्यक्पके यथाश्वत्थं फलं जीवन्मुनिस्तथा ॥ कलावा
 ओपमाजीवास्ते तास्वीदुंबरोपमाः ॥ कृते श्वत्थसमाश्वे यानि ब्रह्मवशाः स देति पादौ ॥ प्राणायैव वायुमे
 वा द्रवत्येष जीवो मोक्षाय तत्त्ववित् ॥ तदनुज्ञयैव ज्ञानित्वमतस्ते पुनराव्रजेत् ॥ सर्वेऽपि वायुमासाद्य जायस्व
 ज्ञानमा मुहि ॥ इति तस्य वरादेव जायंते ज्ञानिनो खिलाः ॥ पुनस्तं प्रामुद्युस्तदनुज्ञयेति प्रवृत्ते ॥ इदं मुक्तजी
 हृद्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतिन्योन्यादवतिबुद्धांतायैव तद्यथानः सुसमाहितमुत्सर्ज
 यायादेव मेवायं शरीरं आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जयानियत्रैतदृचो च्छासी भवति
 ॥ ३४ ॥ स यत्रायमणिमानं न्येतिति जरावोपतपतावाणिमानं निगच्छति तद्यथा भ्रमौडुं
 बरं वापि प्लवं वा बंधनात्प्रमुच्यत एव मेवायं पुरुष एभ्यो गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतिन्योन्या
 वस्वरूपमायाति ॥ अतो नेन स देहं परंब्रह्मायातीति परब्रह्मणः पूजार्थं प्रतिकल्पते ॥ यथाराज्ञो ध्वजादिकं दृ
 ष्ट्वायं ध्वज आगच्छति तस्माद्वाजायातीति पूजां प्रतिकल्पते तद्वत् ॥ अन्यथेदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति द्विरु
 क्तिर्व्यर्था स्यात् ॥ वीप्साल्पे त्वयमायातीत्येकप्रकारेण शब्दाभ्यासः स्यात् ॥ एकप्रकारशब्दानामभ्यास
 स्त्वाद्विद्वदर्थकः ॥ स्वरवर्णादिमात्रं वाप्यन्यथा चेत्तदापरः ॥ अर्थः स्यादेष नियमो वाक्ये वीप्सापदे तथा ॥
 प्रातिस्विकार्थेऽपि भवेद्भ्यासे वा तथा स्थित इति शब्दनिर्णये ॥ न च कुत्रचिदादाराथे द्विरूपप्रयोगो दृष्टो नंत
 रितः ॥ यदा मुक्तो ब्रजत्यूर्ध्वं तदा तत्सहितो हरिः ॥ नियमाहूय ते देवैरमुक्ते नियमो नतु ॥ यथा ध्वजादिकं

दृष्ट्वा पूजाराज्ञः प्रकुर्वते ॥ एवं विमुक्तिं दृष्ट्वा विष्णोः पूजां प्रकुर्वत इति तत्त्वनिर्णये ॥ तस्मादणिमानं न्येतीत्यादिना जीवगतं ब्रह्मैवोच्यते ॥ जीवोपतापादितुं नैव ॥ जीवमादाय गच्छंतमनुयांति दिवौकसः ॥ प्राणाग्निमानिनो विष्णुं नृपं परिजनायथेति च ॥ उग्रास्तु श्रेणयः प्रोक्ता योधाः प्रत्येनसः स्मृताः ॥ ग्रामण्यस्तु च मूपा लास्ते सर्वे द्विविधामताः ॥ राज्ञा सह स्थिताश्चैव तथा जनपदे स्थिताः ॥ ते सर्वे पिनियंतव्याः श्रेणीभिर्द्विविधैः सदेति राजनीतौ ॥ अनुयांति शरीरस्था अभियांति स्वलोकगाः ॥ मुक्तमादाय गच्छंतं विष्णुं स

द्रवति प्राणायैव ॥ ३५ ॥ तद्यथा राजानमायं तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यो न्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पंतेऽद्यमायात्ययमागच्छतीत्येव ॥ ह्वैर्विविदः सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पंत इदं ब्रह्मयातीदमागच्छतीति ॥ ३६ ॥ तद्यथा राजानं प्रयिया संतमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यो भिसमायंत्येव मेवेममात्मानं तं काले सर्वे प्राणा अभिसमायंति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३७ ॥ इति ज्योतिर्ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

स यत्रायमात्मा बल्यन्येत्यसंमोहमिव न्येत्यथैनमेने प्राणा अभिसमायंति स एतास्ते जोमात्रासम

र्वे दिवौकस इत्यध्यात्मे ॥ इति ज्योतिर्ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

सर्वेषां बलकारित्वाद्बल्यो विष्णुः प्रकीर्तितः ॥ तं यदा प्राप्य जीवात्मा मृतेः पूर्वविमुग्धताम् ॥ यानि विष्णुं तदा देवायांति तेजः स्वरूपिणः ॥ तानादाय हरिश्च स्थानाद्ब्रह्मदयमाव्रजेत् ॥ तदानि किंचिज्जानाति जीवो ब्रह्मसमाश्रित इति च ॥ एनं बल्यमभिसमायांति ॥ पराक् स्थितश्चाक्षुषो भगवान्प्रत्यक्षपयवर्तते ॥ इंधो ह वैनामैष यो यं दक्षिणक्षन्पुरुष इत्यादि श्रुतेः ॥ हृदये संस्थितो जीवो विशेषेण हरिस्तथा ॥ चक्षुरादिपुरुषाणि जा

यत्कालेतयोः सदा॥ बहूनि संतिता न्येव यदैकीभावमायुः॥ हृदयस्थेन रूपेण तदा जीवो न किंचन ॥ जानातीति विदुः प्राज्ञास्तदा विष्णोः स्वतेजसा ॥ द्योतते हृदयापंचतेन द्वारेण केशवः ॥ निष्क्रामे जीवमादाय प्राण ए नमनुब्रजेत् ॥ प्राणमन्येतथा देवा विद्या कर्मच योग्यतेति महामीमांसायाम् ॥ कर्माभिमानि गरुडो ब्रह्माज्ञानाभिमानवान् ॥ पूर्णप्रज्ञा योग्यता स्याद्दमातदभिमानिनी ॥ एतेषु विष्णुगच्छंतमनुयांति सदैवतु ॥ बायुज्ञो नात्मकश्चैव प्राणात्मक इति द्विधा ॥ अनुयाति हृषीकेशं सर्वैर्देवैः समन्वित इति च ॥ देवलोके चिरं त्वायस्तुमु

भ्याददानोत्तदयमेवान्वकामतिसयत्रैव चाक्षुषः पुरुषः पराङ्मुखापर्यावर्तते ॥ अथारूपज्ञो भवति ॥ १ ॥ एकी भवति न पश्यतीत्याहुरेकी भवति न जिघ्रतीत्याहुरेकी भवति न रसयत इत्याहुरेकी भवति न वदतीत्याहुरेकी भवति न शृणोतीत्याहुरेकी भवति न मनुत इत्याहुरेकी भवति न स्पृशतीत्याहुरेकी भवति न विजानातीत्याहुस्तस्य हैतस्य तद्वदस्य ग्रंथोतते न प्रद्योतते नैष आत्मानिष्कामति च क्षुषो वा मूर्ध्नीवान्येभ्यो वा शरीरे देशेभ्यस्तमुक्तामंतं प्राणो नृत्कामति प्राणमनूत्कामंतं सर्वप्राणाभ नूत्कामंतिस विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्वकामति तं विद्या कर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च

क्तिं व्रजिष्यति ॥ सतु ते देवताद्वारेणोत्कामति न संशयः ॥ विष्णोर्लोकिं परंगच्छन्नुत्कामेन्मूर्ध्ने एवतु ॥ तथैव ब्रह्मणो लोकिं संसृभ्राया विभेदत इत्यध्यात्मे ॥ स विज्ञानो भवति ॥ जीवेन सहितो भवति ॥ स विज्ञानं जीवमेवान्वकामति ॥ जीवमारुह्य गच्छति भगवान्प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ इति श्रुक्तम् ॥ यो विज्ञानेतिष्ठन्य आत्मनि तिष्ठन्नित्युभयोर्जीवाभिप्रायेण हि पाठः ॥ शरीरश्चोभयेपि हि भेदेन मधीयत इति भगवद्वचनम् ॥ विज्ञानात्मा सहदैवैश्च सर्वैः प्राणाभूतानि संप्रतिष्ठंति यत्रेति च ॥ एष आत्मानिष्कामतीति जीवांगीकोरेशरीरं निहत्या

विद्यांगमयित्वाऽन्यन्नवरं कल्याणतरं रूपं कुरुत इत्यादिकमयुक्तं स्यात् ॥ नहि जीवः शरीरं निहत्या विद्यांगमयति रूपान्तरं वा करोति ॥ न च सर्वमयत्वं जीवस्य ॥ ब्रह्मेति विशेषणाच्च ॥ यथा तृणजलकैवं भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ जीवस्य स्रष्टृमरूपं तृणाप्यस्य लंपरित्यजेत् ॥ इदं शरीरं भूतेषु विलापयतिकेशवः ॥ अविद्यां चैव जीवस्य गभयेऽज्ञानसर्जनात् ॥ स्वर्णकारो यथा स्वर्णमलमग्नौ निहत्य चाशुद्धेनेतेन चात्मैष्टं कुरुते रूपमं

॥ २ ॥ तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यांतं गत्वा अन्यमाक्रममात्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मैदं शरीरं निहत्या विद्यांगमयित्वा न्यमाक्रममात्मानमुपसंहरति ॥ ३ ॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसोमात्रा मुपादायान्यन्नवरं कल्याणतरं रूपं तनुत एव मेवाद्यमात्मैदं शरीरं निहत्या विद्यांगमयित्वा न्यन्नवरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पितृव्यं वा गांधर्वं वा दिवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वा न्येषां वा भूतानाम् ॥ ४ ॥ सवाअयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय अपोमयो वायुमय आकाशमयस्ते जोमयो ते जोमयः काशमयो काममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयो धर्ममयः स्तब्धमयोऽस्तब्धमयो दोमयो इति यथा कारीर्यथा चारीतथा भवति साधु कारीसाधु र्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति

जसा ॥ एवं स भगवान्विष्णुर्जीवस्वर्णस्य यन्मलम् ॥ अविद्या कामकर्मार्थमात्मा ग्नौ नाशय सर्वकृत् ॥ स्वेच्छया कुरुते रूपं यद्योग्यं तस्य मुक्तिगम् ॥ पितृजीवस्य पितृव्यं सगांधर्वतस्य चैव हि ॥ देवं तु देवजीवस्य प्राजापत्यं प्रजापतेः ॥ ब्रह्मणो ब्राह्ममेवेति नित्यानंदस्वरूपकम् ॥ न योग्यतां विना कापि पूर्वप्रज्ञा श्रुतेः क्वचित् ॥ यदमुक्तो भवेद्ब्रह्मा तदा ब्रह्मासमुत्थतः ॥ एवं प्रजापतिश्चैव तथैवान्येषां पितृव्येऽपि सर्वशः ॥ यथा हि स्वर्णरूपं व्याप्य मलहानौ

हितद्वेषत् ॥ पूर्वतु योग्यतामात्रं द्विजत्वं बालकेयथेत्यादि च ॥ न ह्यमुक्तानां कल्याणतरत्वम् ॥ न च शृगादीनां कल्याणत्वमपि ॥ मरणमात्रं चेदत्रोच्यते तदा कल्याणतरमिति विशेषणव्यर्थं स्यात् ॥ पूर्वोक्तश्रोत्रियाद्यजिनकामहते देवादीनां चात्रोक्तिः ॥ पूर्वाननुभूतत्वान्न वतरंच भवति ॥ अस्य ते जस्तथैवाख्यं जीवरूपं हि संसृता ॥ तथैव सुमहत्तेजःकरोति भगवान्महत् ॥ अतो न वतरंचैतद्ब्रह्मादीनां करोत्यजः ॥ अन्येषां बाभूतानां मनुष्यादीनां सुरादीनां भविष्यति च ॥ मयं तु मानुषं स्वर्णपीतगंधर्वमेव च ॥ इंद्रगोपनिभं नाभ्राजं बूतद

पापः पापेनाथो रत्नवाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथा कामो भवति तत्कृतुर्भवति यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभि संपद्यते ॥ ५ ॥ तदेव श्लोको भवति ॥ तदेव सक्तः सहकर्मणैति लिङ्गं मनोयत्र निषिक्तमस्य ॥ प्राप्या तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम् ॥ तस्माद्वोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नु कामयमानो था कामयमानो यो कामो निष्काम आसकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उक्ता मंति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥ ६ ॥ तदेव श्लोको भवति ॥ यदा सर्वप्रभृच्यंते कामा ये स्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मर्त्यो मृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमं श्रुत इति ॥ तद्यथा हि निर्लब्धमिति स्मृतम् ॥ देवं चामीकरं नाम प्रोद्यदादित्यसन्निभम् ॥ तैजो विशेषः स्वर्णानामेतेषां सर्वदेव च ॥ नाभ्यादिना

पिसमतां यांति तानि कथंचन ॥ एवं मानुषगंधर्वपितृदेवाः प्रजापतिः ॥ ब्रह्मेति क्रमशो जीवा विशिष्टा उत्तरोत्तरम् ॥ स्वभावैर्नैव मुक्तानां स्वभावो व्यक्तमात्रजो दित्यादि च ॥ स यत्राणिमानं येति तस्य ह वै तस्य हृदयस्यापं प्रद्योतते तेन धीरा अपि यंति ब्रह्मविदः ॥ स्वर्गलोकमित ऊर्ध्वा विमुक्तास्ते नैति ब्रह्म विमुण्य कृतै जसश्चेत्येवमादेशः ॥ मुक्तविषयमैव तत् ॥ मुक्तविषयत्वेन चैतत्प्रकरणं सूचयामास भगवान् ॥ तदोक्तो ग्रज्ज्वलनंतस्य काशितद्वारो विद्यासामर्थ्यादित्यादिना ॥ न चान्यामुक्तिरस्तीत्यत्र किंचिन्मानम् ॥ सोऽश्रुते सर्वान् कामान् स्सह

ब्रह्मणाविपश्चिता ॥ एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्येमाँह्लोकांकामान्भीकामरूप्यनुसंचरन् ॥ ऋचां
त्वःपोषमास्तेषुपुष्पाङ्गायत्रंत्वोगायतिशक्तीषु ॥ परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतएषआत्मे
तिहोवाच ॥ सतत्रपर्येतिजक्षन्कीडनर्ममाणः ॥ सयएवंविदेवंपश्यन्नेवंमन्वानस्सस्यसर्वेषुलोकेषुका
मचरोभवति॥सएकधाभवतित्रिधाभवतिपंचधासमधापुनश्चैकादशधास्मृतः ॥ नहास्यकर्मक्षीयतेऽस्मा
द्धेवात्मनोयद्यत्कामयेतेतत्तत्सृजते ॥ यथोदकंशुद्धेशुद्धमासिक्ततादृगेवभवति ॥ एवंमुनेर्विजानतआ

यनीवल्लमीकमृताप्रत्यस्ताशयीतैवमेवेदंशरीरंशेनेथायमशरीरोमृतःप्राणोब्रह्मैवतेजएयसो
हंभगवतेसंहसंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहः ॥ ७ ॥ तदेतेश्लोकाभवंति ॥ अणुःपंथावित
तःपुराणोमास्स्पृष्टोनुवित्तोमयैव ॥ तेनधीराअपियंतिब्रह्माविदःस्वर्गलोकमितऊर्ध्वविमुक्ताः
॥ ८ ॥ तस्मिंश्छुक्कुमुतनीलमाहुःपिंगलंहरितल्लोहितंच ॥ एषपंथाब्रह्मणाहानुवित्तस्तेनैति
ब्रह्मवित्पुण्यकृतैजसश्च ॥ ९ ॥ अंधंतमःप्रविशंतियेऽविद्यामुपासते ॥ ततोभूयइवतेतमोय
उविद्यायाश्रताः ॥ १० ॥ आनंदानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः ॥ तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंत्य

स्माभवतिगौतम ॥ तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंजनःपरमंसाम्यमुपैति ॥ परंभूयःप्रवक्ष्यामिज्ञानानांज्ञा
नमुत्तमम् ॥ यज्ज्ञात्वामुनयःसर्वेपरांसिद्धिमितोगताः ॥ इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः ॥ सर्वेपि
नोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिचानवर्ततेयत्ररजस्तमसरायोःसत्त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः ॥ नयत्रमायाकिमु
तापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरार्चिताः ॥ श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगवस्त्राःसुरुचःसुपेशसदत्यादि
श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषुनेषांनिर्गुणमुक्तिविषयत्वेनप्रसिद्धेभ्वेवस्थलेषुमुत्तयनंतरंगोक्तेश्च ॥ अशरीर
क्रियागौणदेहादेस्तेषांभावतः ॥ विदानंदशरीरादेःसदेहाद्याविमोक्षिणः ॥ अनिद्रियाअनाहाराअनिष्यं

दाःसुगंधिनइत्योदेश्च ॥ मयद्भ्राचुर्यैस्वरूपेच ॥ आत्मायमाततत्वाद्भिन्नतत्त्वपूर्णगुणत्वतः ॥ दूरस्थत्वात्सद्व्युक्तःसमीपस्थोऽयंस्थितः ॥ पूर्णज्ञानस्वरूपत्वाद्भिन्नज्ञानमयईर्यते ॥ सर्वमंत्रस्वरूपत्वात्सर्वोक्तो विद्वांसोबुधानाः ॥ ११ ॥ आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः ॥ किमिच्छन्कस्य कामायशरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १२ ॥ यस्यानुवित्तःप्रतिबुद्धआत्मास्मिन्संदोषेगहनेप्रविष्टः ॥ सविश्वकृत्सहिसर्वस्यकर्तृतस्यलोकःसउलोकएव ॥ १३ ॥ इहैवसंतोथविद्वान्स्तद्वयंनचेदवेदिर्महतीविनष्टिः ॥ यएतद्विदुरमृतास्तेभवंत्यथेतरेदुःखमेवापियंति ॥ १४ ॥ यदैतमनुपश्यंरयात्मानंदैवमंजसा ॥ ईशानंभूतभव्यस्यनततोविजुगुप्सते ॥ १५ ॥ यस्मादर्वाकमवत्सरोहोभिः परिवर्तते ॥ तद्देवाज्योतिषांज्योतिरायुर्होपासतेमृतम् ॥ १६ ॥ यस्मिन्पंचपंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितः ॥ तमेवमन्यआत्मानंविद्वान्ब्रह्मामृतोमृतम् ॥ १७ ॥ प्राणस्यप्राणमुतचक्षुपश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रमनसोयेमनोविदुस्तेनिचिकयुर्ब्रह्मप्राणमय्यम् ॥ १८ ॥ मनसैवानुद्रष्टव्यंनेह नानास्ति किंचन ॥ मृत्योःसमृत्युमाभोति यइह नानेवपश्यति ॥ १९ ॥ एकैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् ॥ विरजःपरआकाशादजआत्मा महान्ध्रुवः ॥ २० ॥ तमेवधीरोविज्ञायमज्ञांकुर्वीत ब्राह्मणः ॥ नानुध्यायाद्ब्रह्मच्छब्दान्वाचोविग्लापनं हिनदिति ॥ २१ ॥ सवालुषमहानजआत्मा योयंविज्ञानमयःप्राणेषुयएषोतर्हदयआकाशस्तस्मिञ्छेनेसर्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिमनोमयः ॥ बलपूर्णस्वरूपत्वात्सप्राणमयईरितः ॥ सर्वद्रष्टृस्वरूपत्वाच्चक्षुर्मयइतीर्यते ॥ सर्वश्रोतृस्वरूपत्वात्सश्रोत्रमयईरितः ॥ सर्वाधारात्सुगंधत्वात्पृथिवीमयउच्यते ॥ सर्वतृप्तिकरत्वाच्चविष्णुरापोमयःस्थितः ॥ सर्वकर्तृस्वरूपत्वाच्छ्रुतवायुमयोहरिः ॥ अवकाशप्रदानुत्वादाकाशमयईर्यते ॥ पूर्णतेजःस्वरूप

पत्वात्तेजोमयउदाहृतः ॥ सृष्ट्यादीच्छास्वरूपत्वात्स्मृतःकाममयोहरिः ॥ सर्वदुष्टप्रतीपत्वात्सहिक्रोधम
 योमतः ॥ सुखादिधर्मरूपत्वाज्ज्ञेयोधर्ममयःप्रभुः ॥ अप्राकृतस्वरूपत्वादेनेतन्मयएवच ॥ अपार्थिवोह
 र्गोधोननुमिश्चाप्यवात्मिका ॥ नाग्नेयंतस्यतेजोपिनचवायुर्बलंहरिः ॥ श्रोत्राद्यानास्थकाशोमनस्त
 त्वंनतन्मनः ॥ बुद्धितत्त्वंनतद्बुद्धिर्नहमस्याहमुच्यते ॥ महात्मकंनतच्चित्तंप्रकृतिर्नास्यचेतना ॥ प्रक
 त्यादिगुणायस्मात्तद्गुणप्रतिबिंबकाः ॥ अतःसर्वमयोविष्णुःसर्वाद्यत्वादतन्मयः ॥ चिदानंदंदात्मकास्तस्यगु
 णाःसर्वगुणात्मकाः ॥ सर्वदातःसर्ववैलक्षण्यमेषांप्रकीर्तितम् ॥ क्रोधःक्षमात्मकोयस्यचिदानंदंदात्मकस्त
 था ॥ अन्यक्रोधसमःक्रोधस्तस्यविष्णोःकथंभवेत् ॥ एवंसर्वगुणास्तस्यसर्वेभ्योपिविलक्षणाः ॥ पूर्वप्र
 ज्ञानुसारेणविमुक्तस्तमुपेक्ष्यति ॥ अनादिकालसंबंधायाप्रज्ञाविष्णुसंश्रया ॥ पूर्वप्रज्ञेतिसाप्रोक्ताब्रह्मादे
 स्त्वारतम्यतइतिचमहामीमांसायाम् ॥ वर्तमानंयतोविष्णोर्वशेतस्मादिदंमयः ॥ अतीतानागतंयस्मात्तद्वशे
 तोक्षदोमयः ॥ प्राधान्येचमयद्रूपोक्तःस्वरूपेचयतोभवेत् ॥ इदंरूपोऽव्ययोरूपस्ततो नित्यत्वतोहरिः ॥ अ
 स्यतस्यप्रधानस्यनित्यपूर्णबलत्वतइतिच ॥ यथापूर्वतथेदानीमिति विष्णुस्तदुच्यते ॥ यथावाशेतथैवांते
 ततोयदितिचोच्यते ॥ यथेदानींतथानित्यंयस्मादेवमविष्यति ॥ अतएतदितिप्रोक्तोवासुदेवोजगत्पतिः ॥
 सयथाकरोतिपुरुषंतथैवायंमविष्यति ॥ साधुर्भवतिसाधुंचेतकरोतिपुरुषोत्तमः ॥ पापोभवतिपापंचेतसक
 रोतिजनार्दनः ॥ तन्प्रेरितेनपुण्येनपुण्योभवतिमानवः ॥ तत्प्रेरितेनपापेनतथापापःपुमान्भवेत् ॥ आहुश्चत
 त्कामाधीनंजीवमेनंसदैवहि॥तत्कामादस्यकामःस्याद्यथाकामस्तथाभवेत् ॥ कामानुसारिणीनिष्ठाकर्मनि
 ष्ठानुसारतः॥फलंकर्मानुसारेणविष्णोःकाममयस्ततः॥जीवोयंसर्वदैवस्यान्मान्यथातुंकथंचनेत्यादिच॥जी

वेश्वराभेदाङ्गीकारे सुषुप्त्युक्तां त्योभेदेनेति सूत्रविरोधः ॥ प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः प्राज्ञेनात्मना संपरिवृत्त इत्या-
 दिश्रुतिविरोधश्च ॥ न च व्यावहारिकभेदो नाम कश्चिदस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् ॥ आतिभेदे त्वेश्रुतिसिद्धत्वं
 भवेन स्यात् ॥ न हि निर्दोषश्रुतिवाक्यसिद्धं भांतमित्युक्तम् ॥ उन्मत्तवाक्यवत्सर्वविदस्याप्रामाण्यप्र-
 सक्तेः ॥ न च स्वविषयभ्रमत्वादप्यदप्रामाण्यनाम किञ्चित् ॥ तन्मते ह्युन्मत्तवाक्यविषयस्याप्यनिर्वा-
 च्यत्वमेव ॥ सत्यः सोऽस्य महिमागुणेश्वरः ॥ त एते सत्याः कामा इत्यादिश्रुतिभिर्भागवदुपानां सत्यत्वमे-
 व ज्ञायते ॥ सत्यमेव ननु विश्वेभ्यो दंतिरातिदेवस्य गृणतो मघो न इति सर्वजीवानां भगवदनुजीवनं च सत्यमित्ये-
 पतिः स न साधुना कर्मणा भूयाञ्छो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष मे-
 तुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय तेभ्यो वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसाना-
 शक्यैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छंतः प्रवर्जयेत तद्भस्म वै तत्पूर्वविद्वाञ्-
 सः प्रजानां कार्यैर्किं प्रजया करिष्यामो येषां नो यमात्मायं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च विनै-
 वोच्यते ॥ तदा कथं जीवेश भेदस्यासत्यता ॥ न च सर्वविध्यर्थे क्रियासिद्धस्य कुत्रचिद्वाधो दृष्टः ॥ न हा-
 स्य कर्मक्षीयेतेऽस्माद्धोवात्मनो यथात्माप्येतत्तत्सृजत इति मुक्त्यनंतरमपि तदधीनत्वप्रतीतिश्च ॥ न भेद-
 स्यासत्यता ॥ न हि संसारावस्थायामक्षीणकर्मता भवति ॥ न च मुख्यार्थपरित्यज्या मुख्यो युक्तः ॥ अ-
 तः सत्य एव भेदः ॥ स भगवान्यथा कारीयथा चारीयथा चारयति तथा भवति ॥ स भगवान्य-
 था कामो भवति तथा कामो जीवो भवति ॥ इत्थं कामोऽस्य भूयादिति भगवद्विच्छावशादस्य कामो भवतीत्यर्थः ॥
 क्रतुरितीत्यंकरिष्याम्येवेति निश्चय रूपः कामः ॥ स भगवद्विच्छया हि भवति ॥ कामेन मे काम आगादिति च

श्रुतिः ॥ अयोग्यकामराहित्यान्मुक्तो निष्काम उच्यते ॥ अइत्युक्तः परो विष्णुस्तत्कामोऽकाम ईरितः ॥ त
 थाकामयमानः स योग्यकामस्य चापितु ॥ कादाचित्कसमुद्भूतेर्भगवत्कामनां विना ॥ कामितस्याखिल
 स्यात्तेराप्तकामश्च मुक्तिगः ॥ चिदानंदात्मकं रूपं कामत्वेन भाविष्यति ॥ यतस्तेनैवात्मकाम इति मुक्तो भि
 धीयते ॥ मुक्तस्य न पुनः प्राणा उत्क्रामंति कदाचन ॥ जीवोऽपि ब्रह्मशब्दो जडाद्गुणबृहत्त्वतः ॥ प्राप्नोति
परमं ब्रह्म प्रलये प्रलये सदा ॥ अन्यदा स्वेच्छया विष्णोः स्वरूपाद्बहिरेष्यति ॥ स्वेच्छया तर्बहिश्चैवं रमते मु
क्त आत्मवानित्यादि च ॥ न चामुक्तस्य कथंचिदाप्तकामता मुख्यतः ॥ ब्रह्माप्येतीति वचनात्पूर्वब्रह्मशब्दो
 जीववाच्येव ॥ यद्यज्ञानाशात्परिज्ञानमात्रं तदा स्वस्य ब्रह्मतां विजानातीत्येव स्यात् ॥ न तु ब्रह्माप्येतीति ॥
 न हिराजपुत्रः पूर्वमात्मानमजानन्पश्चाद्राजपुत्र इति विज्ञाय राजपुत्रमप्येतीत्युच्यते ॥ किंतुराजपुत्रत्वेना
 त्मानं व्यजानादित्येवोच्यते ॥ विस्मृतकंठमणिरपि विज्ञात इत्येवोच्यते ॥ न तु प्राप्नोति ॥ अतः पूर्वब्रह्मश
 ब्दो जीववाच्येव ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवति ॥ अथ मुक्त्यनंतरं न कदाचिन्मृतिरस्य भवतीत्यर्थः ॥ मुक्त ए
 व परे ब्रह्मणी च्छया प्रविशति निःसरति च ॥ दर्शनादीन् ब्रह्मणो भोगांश्च करोति ॥ स्वरूपभूताः कामामुक्तानां
 भवन्तीत्यतो हृदि श्रिता इति विशेषणम् ॥ हृदयस्यैव मोचनात्तस्याः कामामुक्तानामपगच्छन्तीति युक्तमेव ॥
 न ह्यमुक्तस्य कदाचित्सर्वकामामुच्यते ॥ सुत्यादावप्यभिभव एव वासनाया विद्यमानत्वात् ॥ वासनाया
 हि पुनरुद्भवः ॥ यावद्विमुच्येत्येतेषु स्तावत्कामाहृदि स्थिताः ॥ चित्ताभावाद्द्विमुक्तस्य स्युः कामास्तद्रताः
 कुतः ॥ स्वरूपभूतचित्तेन कामाद्याः स्युः सुखात्मकाः ॥ दुःखात्मकाः प्राकृता वामुक्तानां कथंचनेति ब्रह्मतर्कः ॥
 अयं जीवोऽथ मुक्त्यनंतरमेवाशरीरो भवति ॥ अमृतः कदापि न मृतः ॥ प्राणाख्यं परब्रह्मैव ॥ कतम एको देव इति प्रा

णइति॥ सव्रह्मेत्याचक्षतइत्यादिश्रुतेः॥ तेजएवचेतजइतिश्रीः॥ अन्येषाममृतत्वंचभवेद्विष्णुप्रसादतः॥ नि
 त्यामृतःसभगवान्श्रीश्चनान्यःकथंचनेतिनारदीयो॥प्राणसुभगवान्विष्णुःसर्वनेतृत्वतोविभुः॥ तेजस्तुसर्वते
 जस्वाच्छरीरेवसमुदाहृतेतिच॥ तंप्राप्तेःसुखहेतुत्वापंध्यादितिहरिःश्रुतः॥ अणुश्चविततश्चासौयतोतर्बहरेव
 चा॥अथारूपृष्टःश्रीपतित्वादनुविन्नस्तथैवच॥तस्यप्रसादात्संयांतितह्योक्तंसर्वमोक्षिणः॥उर्ध्वःसभगवान्सर्व
 विशिष्टोयत्सदैवहि ॥ रूपमाहुःपंचविधंतस्यविणोर्महात्मनः॥ शुद्धं तुवासुदेवाख्यमनिरुद्धंतुनीलकम् ॥
 संकर्षणंपिंगलंचप्रद्युम्नंहरितंस्तृतम् ॥ नारायणंलोहितंस्यात्पंचरूपण्यजेहरो ॥ पंचभेदविभिन्नोयस्त्व
 भिन्नोपिस्वरूपतः ॥ संपंथाब्रह्मणाज्ञातःपद्मजैनेवसंततम् ॥ परब्रह्मस्वरूपज्ञोमहातेजःश्रियस्तथा ॥ स
 म्यक्स्वरूपविज्ञानात्तैजसत्वेनकीर्तितः ॥ भगवःकर्मकर्तृत्वात्पुण्यकृच्चामिधीयते ॥ एवंविधोपितस्यैव
 प्रसादाद्यातितंगतिम् ॥ अतःपंध्यास्समुद्दिष्टोभगवान्केशवःस्वयम् ॥ रैवगताखिलभेदेनविहीनोपिससर्व
 दा ॥ सर्वेषांव्यवहाराणांभेदोत्थानांसईश्वरः ॥ अभिन्नोपिह्यतोभिन्नःपंचभेदादिनामृषा ॥ अन्यथो
 पासकायेत्येतेयांतिस्यधरंतमः ॥ ततःकिंचिद्विशेषेणदुज्ञानस्याविनिंदकाः ॥ सम्यगाचार्यवचनमव
 ज्ञायविरोधिनि ॥ सत्त्वबुद्धियतःकुर्युस्ततस्तेधिकपापिनः ॥ अप्राप्तत्यागिनःप्राप्तनिष्ठाहीनोहिदोष
 वान् ॥ नित्यदुःखस्वरूपत्वादानंदंतत्तमोमतम् ॥ बोधकेविद्यमानेपियेविदुर्नपरंहरिम् ॥ तेपियांतित
 मोघोरंनित्योद्विक्तासुखात्मकमितिच ॥ बुधस्सकाशेय्यविद्वान्सइत्यर्थः ॥ बोधनाज्ज्ञानवान्भुस्त्यात्तत्स
 काशाच्चयेहरिम् ॥ नविदुस्तेतमोयांतिसर्वदुःखात्मकंपरम् ॥ यद्विजीवःपरात्मानमयमस्तीतिवेदितुम् ॥

योग्यः शरीरभेदादेः कथं दुःखीतदा भवेत् ॥ दुःखी शरीरसंबंधाज्जीवो विष्णोः प्रसादतः ॥ अदुःखी विष्णुः नंदं मुक्त एव च भोक्ष्यति ॥ नित्यमुक्तः पूर्णसुखः स्वतंत्रः पुरुषोत्तमः ॥ परतंत्रः कथं जीवो योग्यः सोऽस्मीति वेदितुम् ॥ यस्मात्सोऽस्मीति नैवायं विजानीयात्कदाचन ॥ तदीयोऽस्मीति जानीयात्सर्वदेवबुधस्तत इति च ॥ यस्य ज्ञानो नित्यबुद्धो भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ तस्य लोकः स एवैको यो लोकः परमात्मनः ॥ सह विष्णुः परो वा यो रपि कर्ता प्रकीर्तितः ॥ विश्वो वा युः समुद्दिष्टः पूर्णत्वाज्जीवसंघतः ॥ तदन्यस्यापि सर्वस्य कर्तैको विष्णुरेव

पुण्यायाश्च लोकाँ कैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षार्चय चरंति याश्चैव पुत्रैषणासावि तैषणाया वि तैषणा सा लोकाँ कैषणो मे ह्येते एषणे एव भवतः स एष नेति नेत्यात्मा गृह्यो न हि गृह्यते शीर्यो न हि शीर्यते ऽसंगो न हि स ज्यते ऽसितो न व्यथते न रिष्यत्येतमुहैवैते न तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभेर्उहैवैषणेत तरति नै नं कृताकृते तपतः ॥ २ ॥ तदेतदृचाभ्युक्तं एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न व धत्ते कर्मणानो कनीयान्तस्यैव स्यात्पदं वित्तं विदित्वानलिप्यते कर्मणा पापकेनेति ॥ तस्मादेवं वि

हि ॥ प्रविष्टो गृहे नैदहमध्यं संदोघनामनि ॥ तज्जानीयाति तं लोकं तत्प्रसादाच्च वर्तते ॥ न वत्सराश्वनाहानि यस्य नित्याविकारतः ॥ ज्योतिषां ज्योतिरचलं तद्देवाः समुपासते ॥ प्राणश्चक्षुस्तथैवानं मनः श्रोत्रं च पंचमम् ॥ मूलप्रकृतिसंयुक्तं यद्गतं प्रतिपूरुषम् ॥ तस्य रूपगुणार्थेषु न कश्चिद्देदृश्यते ॥ तद्देदृशी संयाति नृस्योर्नृत्त्यभिधानतः ॥ तस्मादेकप्रकारेण दृष्टव्यो भगवान्हरिः ॥ परिमाणविहीनत्वादप्रमेय इती रितः ॥ इत्यादि वचनादप्रमेयत्वमवाच्यत्वमनोविषयत्वं च सर्वात्मनानमनसैवानुदृष्टव्यमित्युक्तत्वात् ॥ न च केनाप्यवाच्यस्य लक्षणादृष्टा ॥ क्षीरमाधुर्यं विशेषादेरपि तत्तच्छब्दैर्नैव वाच्यत्वात् ॥ विशदं क्षीरमा

धुर्यगुडेतीक्ष्णघृतेस्थिरमित्यादिच ॥ नच निर्गुणस्य सत्वमेवास्ति ॥ गुणभेदादीनामपि संशये वगुणाः ॥
 नचानवस्थास्य निवाहकत्वात् ॥ अवाच्यममनोगम्यमगुणं चेत्कुतोऽस्ति तत् ॥ तस्मादेवं ब्रह्मवस्तु शून्य
 तामर्थतो वेदेत् ॥ गुणाश्च गुणिनः सर्वस्यैव गुणिनो गुणा इत्यादिच ॥ सर्वमस्य शेषास्माद्धरिः सर्ववरीततः ॥
 सर्वस्य ब्रह्मरुदेरनर्शान एव च ॥ गुणाधिकः पालकश्चेत्यतो धिपतिरिति च ॥ भूत एवाधिपतिर्नास्या
 धिपत्यमादिमत् ॥ नित्यबोधात्मकत्वाद्यो मुनिः प्रोक्तो जनार्दनः ॥ तं विद्वांश्च मुनिर्नाम बोधस्तस्याप्यमुख्य
 तः ॥ यं विदित्वा विमुक्ताश्चायुक्तकामविवर्जिताः ॥ उत्पत्तिलयहीनाश्च नित्यानन्दैकभोगिनः ॥ आनन्दमि
 च्छांती दांत उपरतस्ति निक्षुः समाहितो भूत्वा तन्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मातर
 तिसर्वपाप्मानंतरनैनं पाप्मातपति सर्वपाप्मानंतपति विपापो विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भव
 क्षां विष्णून् चारं त्यज्ज्ञानवर्जिताः ॥ स एष मोक्षदो विष्णुर्यं कल्याणं कृतं मया ॥ पापं कृतं मयेत्येतन्न कदाचि
 त्करिष्यति ॥ कृते मया पुण्यपापे इति यच्चेतनात्मनाम् ॥ तत्सर्वमत एवोक्तं विष्णोः सर्वेश्वरेश्वरात् ॥ तीर्णो हि व
 र्तेते नित्यं पुण्यपापे जनार्दनः ॥ नैनं कदाचित्पतः पुण्यपापे जनार्दनमिति च ॥ शान्तिस्तु भगवन्निष्ठादमो मद
 विनिग्रहः ॥ हृदि स्थविर्णो संतोषः सदैवोपरमः स्मृतः ॥ तितिक्षाद्वृद्धसहिताक्षमाको दासमुत्थिति रिति शब्द
 निर्णये ॥ सर्वः पूर्णः समुद्दिष्टस्तथाज्ञेय जनार्दनः ॥ रागसं देहपापानि तथा जानन्तरिष्यति ॥ नित्यं हिराग
 पापादेर्मुक्तो यत्सुखोत्तमः ॥ वेदाख्य ब्रह्मणान्यत्वाद्धिष्णुब्रह्मिण उच्यते ॥ पूर्णत्वाज्ज्ञानरूपत्वाद्वत्सलो
 कश्च स प्रभुः ॥ न मरिष्यतीति ह्यमरो न मृतो यत्ततो मृतः ॥ ब्रह्मायमात्मकमत्वादेवो वेदंतं परम् ॥ आत्मकमो

भयश्चैव भवेद्विष्णोरनुग्रहादिति च ॥ परमार्थे विचिकित्सा ब्रह्मणो भवतीति नित्यमेव तथा भवतीत्यर्थः ॥ अ
 त्पेक्ष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्या
 येति ॥ २३ ॥ सवा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानो विंदते वसु एव वेद ॥ २४ ॥ सवा एष
 महानज आत्मा जरो मृतो भयो ब्रह्मा भयं वै ब्रह्मा भयं हि वै ब्रह्मा भवति एव वेद ॥ २५ ॥ इ
 ति शारिर ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ४ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य हेमार्थे व भूवतुः मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्हि मैत्रेयी ब्रह्मवादि
 नी व भूवस्त्री प्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्यो न्यद्रुत्तमुपाकरिष्यन् ॥ ३ ॥ मैत्रेयी
 निहोवाच याज्ञवल्क्यः प्रवजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मिहं तेन या कात्यायन्या तं कर
 वाणीति ॥ २ ॥ सहोवाच मैत्रेयी यच्चुम इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यान्वहं
 तेनामृता होनेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृत
 त्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥ सहोवाच मैत्रेयी येनाहं नामास्यां किमहं तेन कुर्या
 यदेव भगवन्वेत्थ तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥ सहोवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वैखलु नो भवती सती
 प्रियमवृद्धं तर्हि भवत्येतद्वाख्यास्यामिव्याचक्ष्णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ५ ॥ सहोवाच
 नवा अरे पत्युः कामायपतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामायपतिः प्रियो सवति नवा अरे जायैका
 भूद्रुविष्यति सवत्येव माद्यपदानितु ॥ नित्यभावाभिधायी नियत्रवाच्याहरेर्गुणा इति शब्दनिर्णये ॥ इ
 ति शारिर ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ४ ॥

मायजायाप्रियाभवत्यात्मनस्तुकामायजायाप्रियाभवतिनवाअरेपुत्राणांकामायपुत्राःप्रिया
 भवंत्यात्मनस्तुकामायपुत्राःप्रियाभवंतिनवाअरेवित्तस्यकामायवित्तंप्रियंभवत्यात्मनस्तुका
 मायवित्तंप्रियंभवतिनवाअरेपशूनांकामायपशवःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायपशवःप्रियाभवं
 तिनवाअरेब्रह्मणःकामायब्रह्मप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायब्रह्मप्रियंभवतिनवाअरेक्षत्रस्यका
 मायक्षत्रंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायक्षत्रंप्रियंभवतिनवाअरेलोकाणांकामायलोकाःप्रियाभवं
 त्यात्मनस्तुकामायलोकाःप्रियाभवंतिनवाअरेदेवानांकामायदेवाःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामाय
 देवाःप्रियाभवंतिनवाअरेवेदानांकामायवेदाःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायवेदाःप्रियाभवंतिन
 वाअरेभूतानांकामायभूतानिप्रियाणिभवंत्यात्मनस्तुकामायभूतानिप्रियाणिभवंतिनवाअरे
 सर्वस्यकामायसर्वप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायसर्वप्रियंभवत्यात्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंत
 व्योनिदिध्यासितव्योभैत्रेय्यात्मनिखल्वरेदृष्टेश्रुतेमतेविज्ञातइदंस्वर्षविदितम् ॥ ६ ॥ ब्रह्म
 तंपरादाद्योन्यत्रात्मनोब्रह्मवेदक्षत्रंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनःक्षत्रंवेदलोकास्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनो
 लोकान्वेदेदेवास्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोदेवान्वेदेदेवास्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोवेदान्वेदभूतानितंप
 रादुर्योन्यत्रात्मनोभूतानिवेदसर्वतंपरादाद्योन्यत्रात्मनःसर्ववेदेदंब्रह्मोदंक्षत्रमिमेलोकाइमेदेवाइ
 मेवेदाइमानिभूतानीदंस्वर्षयद्यमात्मा ॥ ७ ॥ सयथादुंदुर्भेहन्यमानस्यनवाहाऽच्छब्दान्श
 क्रुयाद्ब्रह्मणायदुंदुर्भेस्तुग्रहणेनदुंदुर्भ्याघातस्यवाशब्दोगृहीतः॥ ८॥ सयथाशंखस्यध्मायमान
 स्यनवाहाऽच्छब्दाऽच्छक्रुयाद्ब्रह्मणायशंखस्यनुग्रहणेनशंखध्मस्यवाशब्दोगृहीतः ॥ ९ ॥ सय

प्रियांवाचमवर्धयद्भवतीःर्वाद्याभ्यन्तरविशेषाभावेनसर्वत्रलवणरसघनएव ॥ नवाअहमिमंविजानातीति ॥
अहेयमिमंपरमात्मानंजीवोनजानातीत्यत्रैवभगवान्मोहांतंमोहाख्यनाशमापीपिपत्प्रापयामास ॥ अतो

थावीणायैवाद्यमानायैनब्राह्माच्छद्वाच्छक्रुयाद्ग्रहणायवीणायैतुग्रहणेनवीणावादस्यवाशब्दो
गृहीतः ॥ १० ॥ सयथाईधाग्रेरेभ्याहिनस्यपृथग्धूमाविनिश्चरत्येवंवाअरेऽस्यमहतो
भूतस्यनिःश्वसितमेवैतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोथर्वागिरसइतिहासःपुराणंविद्याउपनिषदः
श्लोकाःसूत्राण्यनुव्याख्यानानीष्टःहुतमाशितंपाथितमयंचलोकःपरश्वलोकःसर्वाणिचभूता
न्यस्यैवैतानिसर्वाणिनिःश्वसितानि ॥ ११ ॥ सयथासर्वासामपाःसमुद्रएकायनमेवंसर्वे
षांस्पशानांत्वगेकायनमेवंसर्वेपांरसानांजिह्वैकायनमेवंसर्वेषांगंधानांनासिकैकायनमेवंसर्वेषां
रूपाणांचक्षुरेकायनमेवंसर्वेषांशब्दानांश्रोत्रमेकायनमेवंसर्वेषांसंकल्पानांमनएकायनमेवंसर्वा
सांविद्यानांहृदयेमेकायनमेवंसर्वेषांकर्मणांहस्तावेकायनमेवंसर्वेषामानंदानामुपस्थएकायनमे
वंसर्वेषांविसर्गाणांपाथुरेकायनमेवंसर्वेषामध्वनांपादावेकायनमेवंसर्वेषांवेदानांवागेकायनंसय
थासैंधवघनोनंतरोबाह्यःकृत्स्नोरसघनएवैवंवाअरेऽयमात्मानंतरोबाह्यःकृत्स्नःप्रज्ञानघनएवैते
भ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतिनप्रेत्यसंज्ञास्तीत्यरेब्रवीमीतिहोवाचयज्ञवल्क्यः
॥ १२ ॥ साहोवाचमैत्रेय्यत्रैवमाभगवान्मोहातमापीपिपचवाअहमिमंविजानाती

हंब्रह्मास्मीत्यादिष्वहंशब्दोहेयत्ववाचीतिसिद्धम् ॥ अन्यथाकथमहंविजानातीतियुज्यते ॥ एतावद्विज्ञा
तुःपरमात्मनोविज्ञानादिकमेवस्यसृतत्वंमोक्षः ॥ विष्णोर्ज्ञानादिकंमोक्षस्तदभावेकृतःसुखम् ॥ ज्ञेयाभावा

न हि ज्ञानं ज्ञानाभावे हि शून्यता ॥ तस्माज्ज्ञेययुतो मोक्षः सुखरूपत्वतः सदेति ब्रह्मतर्कैः ॥ इति मैत्रेयी
 तिस्रो वाचनवाग्भेदं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वाग्रेयमात्मानुच्छिन्ति धर्मा ॥ १३ ॥
 यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं स येन तदितर इत
 रमभिवदति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरं मनूते तदितर इतरं स्पृशति तदितर इतरं विजानाति
 यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् तत्केन कं जिघ्रेत् तत्केन कं संप्रेत् तत्केन कं मभिवदेत् तत्केन कं
 शृणुयात् तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं स्पृशेत् तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तत्केन विजा
 नीयात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशी र्यो निहिशीर्यतेऽसंगो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथ
 ते न रिष्यति विज्ञाता मरेकेन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेये तावदस्वल्वमृतत्वमिति
 होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार ॥ १४ ॥ मैत्रेयी ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ५ ॥

अथ वक्षः पौतिमाष्योगौपवनाद्गौपवनात् पौतिमाष्यात् पौतिमाष्योगौपवनाद्गौपवनः कौशि
 कात् कौशिकः कौण्डिन्यात् कौण्डिन्यः शांडिल्याच्छांडिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥ १॥ आग्नि
 वेश्मादाग्निवेश्योगार्ग्याद्गार्ग्याद्गार्ग्याद्गार्ग्याद्गौतमाद्गौतमः सैतवात्सैतवः पाराशर्यायणात्पारा
 शर्यायणोगार्ग्यायणाद्गार्ग्यायणउद्दालकायनादुद्दालकायनो जाबालायनाज्जाबालायनो माध्यं
 दिनायनान्माध्यंदिनायनः सौकरायणात्सौकरायणः काषायणात्काषायणः सायकायनात्साय
 कायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २॥ घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराश

ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ५ ॥

अवरोभ्योपिशृण्वन्तिपरमाश्रकचित्कचित् ॥ लीलैथैव न चैतेषां परमत्वं विहीयत इति च ॥ इति ब्राह्मणम्

र्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकण्यर्था जातूकण्यर्था असुरायणा च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवर्णे द्वे
वर्णैरौपंचधनेरौपंचधनिरासुरासुरिभारद्वाजाद्भारद्वाजआत्रेयादात्रेयोमटिर्माटिर्गौतमादौ
तमोवात्स्याद्वात्स्यः शांडिल्याच्छांडिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमा
रहारितो गालवाद्गालवो विदर्भात्कौडिन्याद्विदर्भीकौडिन्यो वत्सनपातोबाभ्रवाद्दत्सनपाद्बाभ्रवः
पथः सोभरात्पंथाः सोभरोऽयास्यादांगिरसादयास्यांगिरसआभूतेस्त्वाष्टादाभूतिस्त्वाष्टोविश्व
रूपात्त्वाष्टाद्विश्वरूपस्त्वाष्टो विश्वभ्यामश्विनौदधीच आथर्वणाद्ध्यङ्ङाथर्वणोथर्वणोदैवाद
थर्वादौवोमृत्योः प्राध्वंसनान्मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एककृपेरैककृपिर्विप्रचित्तेर्विप्रचि
त्तिर्व्यष्टैर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनानतनः सनकात्सनकः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्मस्व
यं भुब्रह्मणे नमः ॥ ६ ॥ ६ ॥ इति बृहदारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ ६ ॥ ६ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्बृहदारण्यकभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ ॐ अवतारामहाविष्णोः सर्वपूणाः प्रकीर्तिताः ॥ पूर्णचतुष्टयं पूर्यमाणं पूर्णतया ॥ परावर्ततेषां
तु व्यक्तिमात्रविशेषतः ॥ नदेशकालसामर्थ्यैः पारावर्त्यकथं चन ॥ पूर्वरूपस्य पूर्णस्य पूर्णयद्वत्तारगम् ॥
रूपतदात्मन्यादाय पूर्णमेवावतिष्ठते ॥ लौकिकव्यवहारो यो भूभारक्षपणादिकः ॥ तददृष्टिं विनानान्यो
लयः कृष्णादिनां क्वचित् ॥ ओताः सर्वगुणायस्मादस्मिन्नो विष्णुरुच्यते ॥ खंप्रकाशस्य रूपत्वाद्ब्रह्मतद्वा
पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णं पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ खंब्र
ह्मखंपुराणं वायुं खं विमितिहस्माह कौरव्यायणी पुत्रो विदोयं ब्राह्मणा विदुर्वदनवयद्वेदितव्यम् ॥ प्र
थमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १ ॥

त्रयः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यं मूर्धुदेवामनुष्या असुराऽऽपित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्र
वीतुनो भवानिति ते भयो हैतदक्षरमुवाच दइति व्यज्ञासि द्वाइ इति व्यज्ञासि भोति होचुर्दाम्यतेति न
आत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासि द्वाइति ॥ १ ॥ अथ हैनमनुष्या ऊचुर्ब्रवीतुनो भवानिति ते भयो है
तदेवाक्षरमुवाच दइति व्यज्ञासि द्वाइ इति व्यज्ञासि भोति होचुर्दत्तेति न आत्येत्योमिति होवाच व्य
ज्ञासि द्वाइति ॥ २ ॥ अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतुनो भवानिति ते भयो हैतदेवाक्षरमुवाच दइति व्यज्ञा
सि द्वाइ इति व्यज्ञासि भोति होचुर्दयध्वमिति न आत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासि द्वाइति ते देवैषा
मरूपतः ॥ पुनः खंसुखरूपत्वापुराणतदनादितः ॥ बायोश्चरति दंयस्माद्वायुं ब्रह्मतत्परम् ॥ ख्यातत्वाच्चा
पितरं खंस्यद्भौहिणेयस्तथावदत् ॥ वेदोयं ज्ञानरूपत्वादिति यं ब्राह्मणा विदुः ॥ निर्दोषत्वाद्दयुक्तस्तेन वेद्यं
सदाखिलमिति च ॥ बाढीकसुता हिरोहिणी अतो बलभद्रः कौरव्यायणी पुत्रः ॥ ज्ञानदानं तु देवानां फलदा
नं च कर्मणाम् ॥ विष्णुना विहितं पूर्वं पुनर्देवनरासुराः ॥ ब्रह्माणमपि पप्रच्छ देवानां सद्गुणोच्छ्रितेः ॥ अनहं

कारमात्रं तु ब्रह्मणा विहितं सदा ॥ सर्वोच्चमोक्षसंप्राप्त्यै नराणां ज्ञानसाधनम् ॥ देवादीनां दानमेव ह विरादेः प्रकीर्तितम् ॥ तमः प्राप्तिविलंबायै दैत्यानां विहितादयेति प्रवृत्ते ॥ हरणाद्यज्ञभागादेर्ज्ञानादेर्दानतस्तथा ॥ यानादव्यवधानेन परस्परब्रह्मणस्तथा ॥ ब्रह्माहृदयइत्युक्तस्तस्यैवं विदुषि ध्रुवम् ॥ हृतिदानस्वर्गयानपात्रं स्यात्तत्प्रसादतः ॥ हृत्तैवास्मै ददत्यद्धास्वकीयाश्चान्यएव चेति निर्णये ॥ परमात्मा च प्रजापतिः ॥ ततत्वादेकरूपत्वात्तत्परंब्रह्मकीर्तितम् ॥ तदेव तादृशं प्रोक्तं नैवान्यत्तादृशं क्वचित् ॥ तदेतत्सत्यमेवासीद्वा सुदेवा देवी वागनुवदति स्तनयि लुर्ददइति दाम्यतदत्तदयच्च मिति तदेतन्नयश्चिसेहमंदानंदयामिति ॥ ३ ॥ द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ २ ॥

एष प्रजापतिर्यद्दृदयमेतद्ब्रह्मेतत्सत्यं तदेतन्नयश्चरत्तद्दृदयमिति हृदयेकमक्षरमभिहृत्य स्मै स्वाश्चान्ये च यएवं वेददइत्येकमक्षरं दत्तप्रस्मै स्वाश्चान्ये च यएवं वेदयमित्येकमक्षरमेति स्वर्गलोकां यएवं वेद ॥ तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ३ ॥

तद्वै तदेतदेव तदा ससत्यमेव स यो हितं महद्यक्षं प्रथमजं वेदसत्यं ब्रह्मेति जयतीमौ ह्यो कानुजित इन्व सावसद्यएवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेदसत्यं ब्रह्मेति सत्यस्यैव ब्रह्मा ॥ चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ४ ॥ ख्यमव्ययमिति ब्रह्मतर्कः ॥ तदेव हि तत् ॥ तन्नारायणाख्यं परंब्रह्मेतदेव सत्यं वासुदेवाख्यमासीदित्यर्थः ॥ स्वस्मात्स्वयंसमुत्पन्नो वासुदेवात्मना प्रभुः ॥ सत्यं ब्रह्मेति यो वेदमहायाज्यंतुं परम् ॥ प्रभोत्येव हितह्योका जीवन्प्युत्तमो भो वेदिति प्रथ्याने ॥ स्वभागहरणाद्दानात्फलानां यापनान्मुणाम् ॥ हृदयं भगवान्विष्णुः सत्यं तदुणरूपत इति सत्तत्त्वे ॥ प्रजापतिरिति ब्रह्मा वेदेषु कोऽस्य मुख्यतः ॥ यस्मिन्पुत्रस्तर्चयेद्देवासुरनरोज

जे ॥ एषवैभागवान्विष्णुर्मुख्यतस्तु प्रजापतिः ॥ यज्ज्ञानान्मुक्तिः मायातिरव्यगर्ख्याहृदयंचसः ॥ हृदि
सद्धानयानेभ्यः सत्यंसद्गुणरूपतः ॥ यत्तद्भुदयमित्युक्तं ब्रह्मतत्सत्यतामगात् ॥ सत्यत्वं सद्नीयत्वमासाद्यं
यन्मुमुक्षुभिः ॥ एवं तद्ब्रह्मयोवेदसहिलोका निमाञ्जयेत् ॥ एतल्लोकजयोनामधर्मज्ञानादिपूर्णता ॥ जि
तएव ह्यसौ लोको यदावेदजनार्दनमिति गुणपरमे ॥ परलोको जित एवावदित्यर्थः ॥ सदा सर्वगुणापाना
दापो नारायणः स्मृतः ॥ द्वितीयं रूपमस्तजद्वा सुदेवं स आत्मनः ॥ ब्रह्मसत्यमिति प्राहुर्वासुदेवाभिधंप्रभुम् ॥
तस्माद्ब्रह्माजनि ततो देवाः सर्वे पि जज्ञिरे ॥ तस्माद्ब्रह्मादयो देवा वासुदेवमुपासते ॥ ततत्वादयथाज्ञानं

आपएवेदमग्र आसुस्ता अपः सत्यमसृजंत सत्यं ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवास्ते देवाः सत्य
मेवोपासते न देत इत्यक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे
सत्यं मध्यतो नूतनं देत दनूतनमुभयतः सत्येन परिगृहीतं सत्यं भूयमेव भवति नैवां विद्वांसमनंतं हि न
स्ति ॥ १ ॥ तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो यएष एतस्मिन्मंडले पुरुषो यथायं दक्षिणे क्षन्पुरुषस्ता

नीत्येव समुदीर्यते ॥ तस्याधस्तात्सदात्मा तु सादयन्न दृतं हरिः ॥ उपरिष्ठाच्च यन्माशयन्न दृतं स्थितः ॥
एवं यो वेदं तं विष्णुना स्य मिथ्या दृशिर्भवेत् ॥ योग्यतापेक्षयोपासाऽथापरोक्षया च्छतफलम् ॥ सम्यग्द
दात्यन्यथा च भवेद्वोपकारिणी ॥ अत्ययोग्याय चेत्सा स्याद्विपरीतफलप्रदा ॥ वैपरीत्यं तु विघ्नः स्या
न्न तु पापं कथंचनेत्याधारे ॥ ७ ॥ सवासुदेवो भगवानादित्यस्यो जनार्दनः ॥ आदित्यनामासंप्रो
क्त आदानाद्भविषांसदा ॥ स एव दक्षिणाक्षि स्थस्तच्च रूपद्वयं हरेः ॥ अन्योन्यस्मिन् स्थितं नित्यं प्राणै
श्वसहरश्मिभिः ॥ दक्षिणाक्षि स्थितो विष्णुर्यदा स्मादुक्त्वमिष्यति ॥ तदैव भियमागस्तु जीवः पश्येद्विरश्मि

कम् ॥ सूर्यस्यमंडलनास्यप्रतीयतेहिरश्मयः ॥ तत्क्षणेनियमेनैवकेषांचित्सप्तभिर्दिनैः ॥ तस्यविण्णोःशि
रोनामभावनाद्भूरितिस्मृतम् ॥ भावनरक्षणंप्रोक्तं दृष्ट्यावाचाचरक्षति ॥ उत्पादनाद्भुनामास्याद्वाक्षिणोबाहु
रस्यतु ॥ विनाशनाद्वाहृत्युक्तः सव्योबाहुः परात्मनः ॥ स्वित्यानंदस्समुद्दिष्टोवरितिज्ञानमुच्यते ॥ मुक्तिदाने
नतद्धानात्सुवरस्यपदद्वयम् ॥ दक्षिणश्चैवसव्यश्चक्रमाद्वर्णद्वयोर्दिनौ ॥ पादावस्यहितत्वाग्निर्मुक्तिरित्यभिधी
वेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौरश्मिभिरेषोस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्सयदोक्ताग्निमयन्भव
तिशुद्धमैवैतन्मंडलंपश्यतिनैनेतेरश्मयः प्रत्याययंति ॥ २ ॥ यएपएतस्मिन्मंडलेपुरुपस्तस्य
भूरितिशिरएकं शिरएकमेतदक्षरं भुवइतिबाहूद्वौबाहूद्वेएतेअक्षरेसुवरितिप्रतिष्ठाद्वेप्रतिष्ठेए
तेअक्षरेतस्योपनिषदहरितिहंतिपाप्मानंजहातिचयएवंवेद ॥ ३ ॥ योयंदाक्षिणेक्षन्पुरुपस्त
स्यभूरितिशिरएकं शिरएकमेतदक्षरं भुवइतिबाहूद्वौबाहूद्वेएतेअक्षरेसुवरितिप्रतिष्ठाद्वेप्रतिष्ठे
द्वेएतेअक्षरेतस्योपनिषदहमितिहंतिपाप्मानंजहातिचयएवंवेद ॥ ४ ॥ पंचमंब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ५ ॥
मनोमयोयंपुरुषोभाः सत्यस्तस्मिन्चतुर्दयेयथात्रीहिर्वीयवोवासएपसर्वस्येशानः सर्वस्याधिप
तिः सर्वभिर्दंप्रशास्ति यदिदं किंच ॥ षष्ठंब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ६ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युद्विद्यत्येनंपाप्मनोयएवंवेदविद्युद्ब्रह्मेतिविद्युद्येवब्रह्म ॥ सप्तमं
ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ७ ॥

यते ॥ अहमेषोसहेयत्वाज्जीवेनसहभावतः ॥ असावहरितिप्रोक्तः सर्वलोकप्रकाशनात् ॥ तद्वेदनात्सर्वपा
पंहंतैवैवजहातिच ॥ कानिचिद्वंतिपापानिकल्पादीनंसंजहातिचेतिप्रवृत्ते ॥ मनोमयोज्ञानमयः प्रधानं
मयउच्यते ॥ महाज्ञानात्मकश्चैव भारूपः सद्गुणात्मकः ॥ सर्वप्रशासकोविष्णुर्विद्युत्सर्वस्यवेदनात् ॥ यए

नवेद्वेत्तारं सर्वस्य परमेश्वरम् ॥ पादेभ्यो मोचयित्वैनं स्वात्मानं वेदयेद्भूरिरिति माहात्म्ये ॥ सरस्वती तु गोरूपान
स्य देवाद्योऽखिलाः ॥ स्तनानेवोपजीवन्ति तस्यावायुः पतिः प्रभुः ॥ वत्सो मनोभिमान्यस्याः सरस्वत्याः सदा
शिवइति प्रभंजने ॥ अग्निना मातुः भगवानौदयशौ प्रतिष्ठितः ॥ विष्वेगुणैः समेतत्वा दन्तत्वाच्च स प्रभुः ॥ वै
श्वानर इति शोक्तः सोऽग्निरंगप्रणेवृतः ॥ तस्य विष्णोः स्तुतिरियं क्रियते वायुना सदा ॥ कर्णौ पिधाय यानित्यं श्रोतुं

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्वत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वपट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यैद्वौ स्तनौ
देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वपट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राणकृपभोम
नो वत्सः ॥ अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरो यो यमन्तः पुरुषे येनेदमन्त्रं पच्यते यद्विदमद्येनेतस्यैष घोषो भवति यमेतत्क
र्णविधा यशृणोति स यदेतत्कर्मिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोति ॥ नवमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ९ ॥
यद्वै वैपुरुषोऽस्माहो कात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खन्तेन स
ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा लम्बरस्य खन्तेन स ऊर्ध्व आक्रमते
स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुर्दुभेः खन्तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स लोकाभागच्छ
त्यशोकमहिमन्तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥ दशमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १० ॥

शक्या खिलैः सदेतितं च मालायाम् ॥ प्रवहं वायुचंच सूर्यसौ च विद्युतम् ॥ प्राप्य प्रधानवायुं च याति तत्पर
मंपदमिति ब्रह्मांडे ॥ ७ ॥ व्याधीच्छवहति चैव शवदाहादिकं तथा ॥ विष्णवे तप इत्येव चिंतयन् याति तत्पर
मिति च ॥ ८ ॥ शितोऽपि क्लेशादीनतीतैः प्यानपीह्यः ॥ विष्णवे तप इत्येव प्रार्थयेत् स परं व्रजेत् ॥ विष्णोः स्वरूप
वेत्ता चेदन्वथानकथंचन ॥ यथा स्व रूपवेत्तुः स्यादैकैकापि क्षुपासना ॥ मोक्षाय सहिताः सर्वा अप्यज्ञस्य

नतुक्कचित् ॥ यथावत्केशवंज्ञात्वास्वयोग्यैकामुपासनाम् ॥ अपिकृत्वाहरिदृष्ट्वा मुच्यतेनात्रसंशय इति ब्रह्म
तर्कः ॥ अन्नाभिमानि ब्रह्मैव प्राणो वायुरुदाहृतः ॥ अन्योन्यानुप्रविष्टौ तौ सर्वदेवसु संस्थितौ ॥ वायुं विना ब्रह्म
णोपिशरीरं पूति मेयति ॥ वायुश्च शोषमायाति विना ब्रह्माणं मज्जसा ॥ तयोरेवं परिज्ञानी वासिष्ठः पाणिना म

एतद्वै परमंतपो यद्व्याधितस्तप्यते परमं ॥ हेवसलोकं जयति य एवं वै दैतद्वै परमंतपो यं प्रेतमरण्यं हरं
ति परमं ॥ हेवसलोकं जयति य एवं वै दैतद्वै परमंतपो यं प्रेतमग्नावप्यादधति परमं ॥ हेवसलोकं जयति
य एवं वै द ॥ एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ११ ॥

अत्रं ब्रह्मेत्येक आहुस्तत्र तथा पूयति वा अत्र मृते प्राणात् प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तत्र तथा शुष्य
निवै प्राणकृते अत्रादेते श्वेदेव देवते एकधा भूयं भूत्वा परमतांगं च्छतस्तद्वस्माह प्रातृदः पितरं किं
स्विदैवैवं विदुषे साधुकुर्यां किमेवास्मा असाधुकुर्यामिति सहस्माह पाणिना मा प्रातृदः कस्त्वेन
योरैकधा भूयं भूत्वा परमतांगं च्छतीति तस्मा उहैतदुवाच वीत्यत्र वै विअत्रे हीमानि सर्वाणि सृजना
नि विष्टानि रमिति प्राणो वैरं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमंते सर्वाणि हवा अस्मिन् भूतानि विंशति
सर्वाणि भूतानि रमंते य एवं वै द ॥ द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १२ ॥

कः ॥ ब्रह्मवायु विदेकार्यं किं मया साध्वसाधुवा ॥ नासाधुना साधयितुं शक्यो सोसाधुनापि वा ॥ नार्थोऽस्य क
तकृत्यत्वाद्यदिवेदपरं हरिम् ॥ इति प्रशस्य तज्ज्ञानं वसिष्ठं प्राब्रवीत्ततः ॥ अन्योन्यानुप्रवेशेन ब्रह्मवाच्योर्विशे
षतः ॥ प्रयोजनं कस्य भवेदिति तं तदो ब्रवीत् ॥ ब्रह्मा निवेशनीयः स्याद्वायुश्चास्य रतिप्रदः ॥ अतः प्रयोजनं तुल्य
मन्योन्यात्मप्रवेशनादिति संधाने ॥ उत्थापनादुक्त्यनामामोक्षे प्राप्योयतो रिविलैः ॥ यजुश्चाथ क्षतत्राणात्क्षत्रं

सम्यक्स्वकारणात् ॥ सर्वपां सामचक्रोक्तोवायुरेव जगत्पतिरिति च ॥ ७४ ॥ ऋयजुः सामसंस्थो योऽगवा
न्युरुषोत्तमः ॥ सद्वितीयपदेनोक्तो गायत्र्याः प्रथमेन तु ॥ भूम्यन्तरिक्षस्वर्गस्थ तृतीयेन समीरगः ॥ चतुर्थपादे
गायत्र्याः प्रणवः समुदीरितः ॥ तद्वाच्योऽगवान्मूर्धमंडलस्था तु यारमा ॥ सत्त्वामिक्येव तत्स्थो रजआ

उक्तं प्राणो वा उक्तं प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयन्तु ॥ १ ॥ यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते हास्मै
लोकतां जयति य एवं वेद ॥ २ ॥ सामप्राणो वै सा
सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठया यजुषः सा युज्यं स लोकतां जयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ सामप्राणो वै सा
मप्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यश्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठया यकल्पन्ते साम्नाः सा
युज्यं स लोकतां जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥ क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं प्राणे हि वक्षत्रं त्रायते हेनं प्राणः क्षणि
तोः प्रक्षत्रं च प्रामो निक्षत्रस्य सा युज्यं स लोकतां जयति य एवं वेद ॥ ५ ॥ त्रयोदश ॥ ७५ ॥ १३ ॥
भूमिन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं हवा ए कं गायत्र्यै पदमेतदुहैवास्या एतत्स यावदेषु त्रिषु
लोकेषु तावद्धजयति यो स्या एतदेव पदं वेद ॥ १ ॥ ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह
वा ए कं गायत्र्यै पदमेतदुहैवास्या एतत्स यावती यं त्रयी विद्या तावद्धजयति यो स्या एतदेव पदं वेद

लघुप्रधानतः ॥ परः परो रजस्तस्माद्य एवं वेदन्तं भुम् ॥ लोकानां चैव वेदानां सर्वेषां प्राणिनामपि ॥ सदैवाधि
पतिर्भूत्वा यशः श्रीमांश्च जायते ॥ गायत्र्युपासनेन योगो ब्रह्मैव हि चतुर्मुखः ॥ तस्मादुक्तं फलं सर्वसर्वोपासा
च तस्य हि ॥ अंशेनोपासनान्ये बां फलमल्पं च योग्यतः ॥ गायत्र्यानद्योगोऽपि द्विजोऽपि न क्वचित् ॥
ऋते विरिचन्तस्मात्तु तस्यैव ह्यखिलं फलम् ॥ यः परो रजास्तपति स तुरीयपदेन प्रणवेन पद्यते ॥ तुरीयपदं दद

शङ्खदृष्टव ॥ तदधीनतेजःपुंजस्यसूर्यमंडलस्यदृष्टत्वात् ॥ सूर्यमंडलगोविण्डुःसर्वेषांदृष्टवस्थितः ॥
यस्मात्तदुत्थितंतेजोमंडलं दृश्यते खिलैरिति त्रैविध्ये ॥ सर्वरजःसर्वाप्रकृतिः ॥ रंजनात्प्रकृतिः प्रोक्ता रजः
त्येव वैदिकैः ॥ तस्या अप्युत्तमो विण्डुर्न्यतोतः सपरोरजाः ॥ अग्निमानिनीतुगायत्र्यामुख्याश्रीः परिकीर्त्त
ता ॥ ब्रह्माण्डमुख्यतो ज्ञेया सा तु ब्रह्माणमाश्रिता ॥ ब्रह्मा तु मुख्यगायत्री सा परोरजा आश्रयेदिति च ॥ तद्वा

॥२॥ प्राणोपानोव्यानइत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरहवाएकंगायत्र्यैपदमेतदुहैवास्याएतत्सयावदि
दंप्राणितावद्धजयनियोस्याएतदेवंपदेवेदाथास्याएतदेवतुरीयं दर्शनं पदपरोरजायएवतपतिय
द्वैचतुर्थं तत्तुरीयं दर्शनं पदमिति दृशद्वयोपरोरजाइतिसर्वमुह्येवैषरजउपर्युपरितपति एव २हे
वश्रियायशसातपतियोस्याएतदेवंपदेवेद ॥३॥ सैषागायत्र्येतस्मिंस्तुरीयेदर्शनेतिपदपरोरजसि
प्रतिष्ठितातद्वैतत्सत्येप्रतिष्ठितं चक्षुर्वैसत्यं चक्षुर्हवैसत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानो वेयाताम
हमदर्शमहमश्रौषमिति एव ब्रूयादहमदर्शमिति तस्माएव श्रद्धयामतद्वैतत्सत्यं बलेप्रतिष्ठितं प्रा
णोवैबलंतत्प्राणेप्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्वलं सत्यादोजीयइत्येवमेषागायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठितासा
हैषागया २स्तत्रेप्राणवैगयास्तत्प्राणा २स्तत्रेतद्यद्गया २स्तत्रेतस्माद्गयात्री नामभयामेवामू
सावित्रीमन्वाहैषैवसासयस्माअन्वाहृतस्यप्राणा २स्त्रायते ॥ ४ ॥ तां हितामेकैसावित्रीमनु

पुनर्जगत्स्येप्रतिष्ठितम् ॥ भूमिन्तरिक्षंथौरित्यादिनाप्रस्तुतत्वात् ॥ तद्वाएतज्जगत्सर्वचक्षुःसूर्याग्निमानि
नी ॥ विराणनामविशेषाख्येसर्वदासंप्रतिष्ठितम् ॥ शेषःप्रतिष्ठितोवायौस्यस्माद्वलवन्तरः ॥ ससत्यइ
तिसंशोक्तःसन्नस्मिन्यातिथ्यद्भरिः ॥ वायुःसमाश्रितोदेव्यमुख्यंगांघत्रिनामिकाम् ॥ साचात्मनामधिप

निमेवंपरमश्रिता ॥ प्राणानां रक्षणदेव गायत्री सा प्रकीर्तिता ॥ सा वित्री ति च यामाह स विष्णुः परतोरजाः ॥
 एषैव सा हि गायत्री स विता हि जनार्दनः ॥ तस्माद्भिस्सूयते सर्वसा वित्री च तदाश्रिता ॥ आदित्यस्तत्प्रतीकत्वात्स
 वितेति प्रकीर्तितः ॥ प्रतिमायां च तच्छब्दः प्रयोज्योऽस्युपचारतः ॥ यस्मा आह स विष्णुस्तं गायत्री जगदीश्वरः ॥
 ब्रह्मणेन स्य सा प्राणान्सर्वदापातिपुत्रवत् ॥ ब्रह्मा हि पुत्रस्तस्यास्तुतपुत्रा इतरे खिलाः ॥ तामाहुः परमां देवीं
 क्षुणीमहं क्रमात्मिकाम् ॥ नैव सा प्रतिमा मुख्या गायत्री परमा स्मृता ॥ गायत्री मुख्यवेत्तारो योग्या ब्रह्मपदस्य ये ॥
 तेषां प्रतिमहाद्वोषो न कश्चन भविष्यति ॥ न चैकपदविज्ञानफलाया लं सुखानि च ॥ विष्णो र्यदा भगवतो

ष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुवेतद्वाचमनुब्रूम इति तन्न तथा कुर्याद्गायत्री मेव सा वित्री मनुब्रूयाद्यदि ह वा अप्येवं विद्वद्विषयप्रतिगृह्णाति न ह वै तद्गायत्र्या एकं च न पदं प्रति ॥ ५ ॥ स य इमां स्त्रीं ह्यैकान्पूणां
 न्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाभुयादथ यावती यं त्रयी विद्यायस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या
 एतद्वितीयं पदमाभुयादथ यावदिदं प्राणियस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाभुयादथा
 स्या एतदेव तुरीयं दर्शयति पदं परोरजाय एष तपति नैवेकेन च नाप्यंकुत उता वत्प्रतिगृह्णीयात् ॥ ६ ॥

लोकान्वेदांश्चेतनाच्च ॥ विरिञ्चिजन्मन्यखिलान्प्रतिगृह्णति कृत्स्नशः ॥ गायत्री पदविज्ञानफल
 मात्रा तद्वा भवेत् ॥ प्रणवप्रतिपाद्यं तुरीयं भगवत्पदम् ॥ सर्वगं वासुदेवाख्यं तत्केन चिदाप्यते ॥ गायत्री चि
 पदज्ञेयमनिरुद्धादिकं त्रयम् ॥ ब्रह्मा प्राप्नोति मुक्तः सन् वासुदेवं कश्चन ॥ लोकस्थमनिरुद्धं च प्रयुञ्जवेदं त
 था ॥ संकर्षणं वायुसंस्थं व्यास्य ब्रह्मा विमुक्तिगः ॥ गायत्री ज्ञानसामर्थ्यात्प्रणवज्ञानशक्तिः ॥ वासुदेवं
 च संपश्येन्न व्याप्नोति कथंचन ॥ अनंतत्वाद्वासुदेवः कथं व्याप्यो भवेत्प्रभुः ॥ वर्णत्रयात्मप्रकृतिमतीतः सू

र्थमंडले ॥ गुणत्रयात्मिकां बाह्येतोतः स परोरजाः ॥ यतो न व्याप्यते सो सौ ब्रह्मणा पिकथं च न ॥ अतः प्रति
ग्रहो नास्य वासुदेवस्य विद्यत इति प्रकाशिकायाम् ॥ तावदेतावत्प्रतिगृह्णीयादिति तस्यैव सामस्येन ग्रहणार्थम् ॥
एतावदेवममहस्ते विद्यत इति वत् ॥ न ह्यन्यदेवतावत्प्रतिधा ह्यमस्ति ॥ अष्टाक्षरत्वाद्वायव्याः प्रोक्तौ सैकपदी
ति च ॥ प्रणवेन सहैतास्तु गायत्र्याश्चतुरस्तदा ॥ अकाराद्यतिशान्तानः प्रणवोऽष्टाक्षरो यतः ॥ पादः प्रणवसंयु

तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्यैकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदपदसि हि पद्यसेनमस्ते तुरीयाय दर्श
ताय पदाय परोरजसे सावदो मा प्रापदिति यं द्विष्याद सावस्मै कामो मासमृद्धीति वानेह वास्मै सका
मकथ्यते यस्य स्मा एवमुपपत्तिष्ठते ह मदः प्रापमिति वा ॥ ७ ॥ एतद्वै तज्ज्ञानकोविदे हो बुद्धि लमाश्च
तराश्चिमुवाच यन्महोतद्गायत्रीविदब्रूथा अथ कथं हस्ती भूतो वहसीति मुखं ह्यस्याः सम्राणन
विदां च कारेति हो वाचतस्याग्निरेव मुखं यद्विहवा अपि बह्विवाभावभ्यादधतिसर्वमेव तत्संदहत्ये
व ह्वैवं विद्यद्यपि बह्विवापं कुरुते सर्वमेव तत्संस्था यशुद्धः पूतो जरो मृतः संभवति ॥ ८ ॥ च
तुर्दश ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १४ ॥

क्तो गायत्री सा पृथग्यदा ॥ द्विपदी ततदा प्रोक्ता त्रिपदी स्वपदैस्त्रिभिः ॥ चतुष्पदी स प्रणवा ब्रह्मणोऽर्थे न गम्य
ते ॥ अपदी च ततः प्रोक्ता गायत्र्येवमुपस्थिता ॥ कामा प्राप्तिमपूर्तिं वा शत्रवे सा करिष्यति ॥ असावदो मेव
प्रापन्नास्मै कामः समृध्यताम् ॥ उपस्थिता चेद्विद्यंसाय द्यदो हं समाभुयाम् ॥ इति सा कामपूर्तिं च स्वस्थसम्यक्त्वं
रिष्यति ॥ सम्यग्ब्रह्मपदावार्भितद्योग्यां मुक्तिमेव च ॥ ब्रह्मणो पासितो दद्याद्वायव्याः पुरुषोत्तमः ॥ अले
पंसर्वपापेभ्यो विशेषेण प्रतिग्रहात् ॥ तद्योग्यां मुक्तिमन्येषां यथायोग्यमुपासितः ॥ वक्तव्यो भगवान् विष्णु

गयिञ्यामुखसंस्थितः॥ अग्निमंडलगोनित्यमग्निनामयणीवतः॥ गायत्र्यास्तुपरिज्ञानं ज्ञाने मुखगते हरौ ॥
सफलं भवेद्वन्मया तु न सम्यक्फलदं भवेत् ॥ गायत्रीमुखगोविणुर्ज्ञेयः सर्वात्मना ततः ॥ संहर्ता सर्वदोषाणा
मग्निस्थः सर्वदा हकः॥ नित्यानंदोऽग्निवर्णश्चरामः परशुभृत्सेदेति गायत्रीसंहितायाम् ॥ सूर्यमंडलनाम्ना तु पात्रे
ण स्वमुखं हरिः ॥ पिधायैव जगत्सर्वं पश्यत्यमितविक्रमः ॥ उदकं पीयते तेन तमसस्त्रायते जगत् ॥ यतो तः पा
त्रमुद्दिष्टं द्विद्विः सूर्यमंडलम् ॥ पूर्वापूर्णत्वतो विष्णुर्दृष्ट्ये विष्णुधर्मिणः ॥ स्वमुखं प्रकाशयेदकं नान्यथा तु

हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापि हितं मुखम् ॥ तत्त्वं पूर्णपात्रणुसत्यधर्माय दृष्ट्ये पूर्णचेक
र्षेयमसूर्यप्राजापत्यव्यूहश्मीनसमूहेनैजो यत्तेरूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि यो सावसौ पुरुषः
सो ह्यस्मिन्वायुरनिलममृतमथेदं भस्मांतं शरीरम् ॥ ७५ ॥ अकतोस्मरकृतं स्मरकृतो अग्नेन यद्रुपथा
राये अस्मान् विश्वानि देवयुनानि विद्वान् ॥ युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठानि मउक्तिं विधे
म ॥ पंचदशं ब्राह्मणम् ॥ ७६ ॥ इति बृहदारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

कथंचन ॥ नान्यो यत्तादृशो ज्ञाता तस्मादेकऋषिर्हरिः ॥ यमो नियमनाख्योक्तः सूर्यऋकतेरयम् ॥ ज्ञेयः प्र
जापतेरेव प्राजापत्यस्ततः स्मृतः ॥ प्राणे स्थितो यः पुरुषः सो सावहमिति स्मृतः ॥ अहेयत्वादसुत्वाच्च मेयत्वा
दस्मिन्नामकः ॥ अदोषत्वाद्इत्युक्तो वायुस्तन्निलयो यतः ॥ अनिलं तत एवासावमृतं चेति कीत्येते ॥ तदा श्रयो
पिप्तमृतः किमु साक्षात्स्वयं हरिः ॥ क्रतुश्च ज्ञानरूपत्वात्स एव हि जनार्दनः ॥ सोऽग्निरंगप्रणेतृत्वाद्द्विष्वज्ज्ञानवि
दां वर इति च ॥ जुहुराणमलंपंकुर्वत् ॥ न वा अहमिं जानातीति वत् ॥ सर्वत्राप्यहं शब्दोऽहेयवाच्येव ॥
॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्बृहदारण्यकभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अहंश्रेयोविवादंतु येन कृत्वा खिलाः सुराः ॥ असमर्थाः स्वरक्षायां सवायुः सुरनायकः ॥ विवदंतो खिलादेवा
 ययुनरियणं प्रभुम् ॥ अहं श्रेयानहं श्रेयानि वायुपुरः सराः ॥ उक्तं भगवता तेन येन त्यक्ते खिला अपि ॥ स्थातुं न
 यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां
 भवत्यपि च येषां बुभूषणं तस्यैव वेद ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठो वेदवसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठो वा
 सिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषणं तस्यैव वेद ॥ २ ॥ यो ह वै प्रणिष्ठां वेदप्रतिष्ठति स मे प्रतिष्ठ
 ति दुर्गे च क्षुर्वै प्रतिष्ठा च क्षुपाहि स मे च दुर्गे च प्रतिष्ठति प्रतिष्ठति स मे प्रतिष्ठति प्रतिष्ठति दुर्गे य एवं वेद
 ॥ ३ ॥ यो ह वै संपदं वेद सर्वं ह्यस्मै पद्यते यं कामं कामयते श्रोत्रं वै संपच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभि
 संपन्नाः सर्वं ह्यस्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदाय तनं स्वानां
 भवत्यायतनं वै जनानां मनो वा आयतनमायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥ यो
 ह वै प्रजापतिं वेद प्रजायते ह प्रजायापशुभीरं ते वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजायापशुभिर्ग्ये एवं वेद ॥
 ॥ ६ ॥ ते हे मे प्राणा अहं श्रेयसे विवदमाना ब्रह्मजगमुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ इति तद्धोवाच य
 स्मिन्व उक्तांत इदं शरीरं पापी यो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥ वाग्धोच्चक्राम सा संवत्सरं प्रो
 ष्यागत्योवाच कथमशकतमदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथाऽकला अवदंतो वाचा प्राणतः प्राणेन प
 श्यंतः चक्षुषा शृण्वंतः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैव मजीविष्मन्ति प्रविवेश ह वाक्
 ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकतमदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा अं

शक्ताः स श्रेयानित्युक्ताः पुनरागताः ॥ उक्तां तांश्च पुनः सर्वत द्विहं यै पृथक् पृथक् ॥ सुपर्णशेष रुद्रसूर्यादिषु

पृथक्पृथक् ॥ उक्तांतिषु ब्रह्मदेहाच्छरीरेन पपात ह ॥ क्रतु उक्तांति मेकं तु तद्व्ये निवसंति च ॥ प्राण उच्चक्र

धा अपश्यंतश्चक्षुषा प्राणंतः प्राणेन वदंतो वाचाशृण्वंतः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैव
मजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ १ ॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याग्न्यो वाचकथमशकत
मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वंतः श्रोत्रेण प्राणंतः प्राणेन वदंतो वाचा पश्यंतश्चक्षु
षा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैव मजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम
तत्संवत्सरं प्रोष्याग्न्यो वाचकथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वांसो मनसा
प्राणंतः प्राणेन वदंतो वाचा पश्यंतश्चक्षुषाशृण्वंतः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैव मजीविष्मेति प्रविवे
श ह मनः ॥ ११ ॥ रेतो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याग्न्यो वाचकथमशकत मदृते जीवितुमिति
ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणंतः प्राणेन वदंतो वाचा पश्यंतश्चक्षुषाशृण्वंतः श्रोत्रेण
विद्वांसो मनसैव मजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥ अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन् यथा महामुहयः
सैधवः पट्टी शंकून् संवृहे देवह्वैवेमान् प्राणान् संवबर्हते होचुर्मा भगव उत्क्रामी न वै शक्ष्यामस्व दृते
जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुरुते तितथेति ॥ १३ ॥ साहवा गुवाच यद्वा अहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वा
सिंघोसीति यद्वा अहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्पनिंघोसीति चक्षुर्यद्वा अहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति श्रो
त्रं यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति रे
तस्नस्यो मे किमन्नं किं वास इति यदिदं किंच आश्रभ्य आक्रिमिभ्य आकीटपतंगेभ्यस्तत्ते च मापो
मिषति स्थातुं नाशकृन्वरे ॥ प्राणं विना न च ब्रह्मांतं विना प्राण एव च ॥ अन्योन्यापाश्रयाच्छक्तौ स्थातुमन्ये

वासइतिनह्वाअस्यानञ्जगंभवतिनानञ्परिगृहीतयएवेमेतदनस्याञ्चवेदतद्विद्वांसःश्रोत्रियाअशिष्यंतआचारमंत्यशित्वाचाचारमंत्यमेवतदनमनग्रं कुर्वतोमन्यंतेतस्मादेवंविद्वानशिष्यन्नाच्चाभेदशित्वाचाचामेत् ॥ १४ ॥ इतिप्रथमंब्राह्मणम् ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्ह्वाआरुणेयःपंचालानांपरिषदमाजगामसआजगामजैबलिंप्रवाहणंपरिवारयमाणंतमुदीक्ष्याभ्युवादकुमाराइइतिसभोइइतिप्रतिशुश्रावानुशिष्टोन्वसिपित्रेत्योमितिहोवाच ॥ १ ॥ वेत्थयेमाःप्रजाःप्रयंत्योविप्रतिपद्यंताइइतिनेतिहोवाच वेत्थयेमंलोकंपुनरापद्यंताइइतिनेतिहोवाचवेत्थयथासौलोकएवंबहुभिःपुनःपुनःप्रयद्भिर्नसंपूर्यताइइतिनेतिहोवाचवेत्थोपतिथ्यामाहुत्याहुतायामापःपुरुषवाचोभूत्वासमुत्थायवदंतीइइतिनेतिहोवाचवेत्थोदेवयानस्यवापथःप्रतिपदंपितृयाणस्यवायत्कृत्वादेवयानंवापंथानंप्रतिपद्यंतेपितृयाणंवापिहिर्नर्वचःश्रुतं द्वेसूतीअशृणवंपितृणामहंदेवानामुतमर्त्यनिंताभ्यामिदंविश्वमेजस्मेति यदंतरापितरंमातरंचेतिनाहमत्तएकंचनवेदेतिहोवाच ॥ २ ॥ अथैनंवसत्योपमंत्रयांचकेनाहृत्यवसन्तिकुमारःप्रदुद्रावसआजगामपितरंतंहोवाचेतिवाकिलनोभवाचपुरानुशिष्टानवोचदितिकथंमुमेधइतिपंचमाप्रश्नाच्चाजन्यबंधुरप्राक्षीत्तोनैकंचनवेदेतिकतमेतइतीमइतिहप्रतीकान्मुद्राजहार ॥ ३ ॥ सहोवाचतथानस्त्वंतातजानीथायथायदहंकिंचेवेदसर्वमहंतनुभ्यमवोचंप्रैहितुतत्रप्रतीत्यब्रह्मचर्यवत्स्यावइतिभवानेवगच्छत्वितिसआजगामगौतमोयत्र

कृतस्ततः ॥ तस्मात्प्राणोवरोदेव्वित्सर्वेपिमेतिरइतिपवमाने ॥ धुपर्जन्यधरापुंस्त्रीसंस्थितंपंचरूपिणम् ॥
नारायणंवासुदेवंतथासंकर्षणंप्रभुम् ॥ प्रद्युम्नंचानिरुद्धंचक्रमाद्ध्यायंतुसर्वदा ॥ पंचाग्निविन्नामभवेत्तया
तिपरमंपदम् ॥ नास्यसंसर्गदोषोपिकदाचनभविष्यतीतित्रैविध्ये ॥ दृष्टादृष्टमहत्त्वमनेनोपनिषदुक्तविधाने
नजातःपुत्रःप्रायःस्वर्गपिवर्गयोग्योभवतीतिप्रजातिकर्मवचनम् ॥ यथोपनिषदंजातोयोग्यःस्वर्गपिवर्गयोः ॥
भवेद्यदिमनःपित्रोर्विष्णोर्नान्यत्रगच्छति ॥ न कुर्याद्यदिकर्मैतन्मनःपित्रोस्तुविष्णुगम् ॥ दृष्टसामर्थ्यहीनश्च

प्रवाहणस्यजैवल्लेरासतस्माआसनमाहृत्योदकमाहर्यांचकाराथहास्माअर्ध्यंचकारतःहो
वाचवरंभवतेगौतमायदद्मइति ॥ ४ ॥ सहोवाचप्रतिज्ञातोमण्डपवरोयांतुकुमारस्यैतिवाचमभा
पथास्तामिब्रूहीति ॥ ५ ॥ सहोवाचदैवेषुवैगीतमतद्वेषुमानुषाणांब्रूहीति ॥ ६ ॥ सहोवा
चविज्ञायतेहास्तिहिरण्यस्योपातंगोअश्वानांदासीनांप्रवराणांपरीधानस्यमानोभवान्बहोर
नंतस्यापर्यंतस्याभ्यवदान्योभूदितिसैवैगीतमतीर्थेनेच्छसी ३ इत्युपैम्यहंग्रंभवंतमितिवाचाहस्मै
वपूर्वउपयंतिसहोपायनकीर्त्याउवास ॥ ७ ॥ सहोवाच तथानस्त्वंगौतममापराधास्तवचपि
तामहायथैयंविद्येतःपूर्वनकस्मिंश्चनन्नाह्मणउवासांतवहंतुभ्यंवक्ष्यामिकोहित्वैवंब्रुवंतमहति

मोक्षयोग्यःस्थिरंयदि ॥ दृष्टसामर्थ्यवांश्चस्याद्यज्ञाद्यैःकरणैःकचित् ॥ विशेषकारणाभावेयथोक्तंनान्य
थाभवेदितिच ॥ नारायणोद्युशब्दोक्तःसर्वदाद्युतिहेतुतः ॥ वासुदेवस्तुपर्जन्यःपरंजनयेद्यतः ॥ संकर्ष
णस्तुपृथिवीप्रथितत्वात्सदेवहि ॥ प्रद्युम्नःपुरुषेत्युक्तःपूयेत्सजगद्यतः ॥ स्त्रीशब्दोक्तोनिरुद्धःस्यात्सहित
स्त्रिषुयत्सदा ॥ अनिरुद्धोहिदेवेषुसर्वदात्रिषुसंस्थितः ॥ द्युवादिषुप्रसिद्धेषुतत्संबंधाद्युवादिकः ॥ शब्दोभ

वेत्तथाग्र्यादिरदनात्परमो भवेत् ॥ अंगत्वेनार्थतेयस्मादंगारस्तेन कीर्तितः ॥ अर्च्यत्वादर्चिर्विष्टो विष्वक्त्वा
द्विष्फुल्लिङ्गकाः ॥ समेधनाच्चसमिधस्तत्र स्थितो हरिः ॥ तत्तच्छब्देः सदावाच्य इतेरेतुतदन्वयात् ॥ आ
दित्योरश्मिरित्याद्याः शब्दाश्चैवमवस्थिताः ॥ एकैकस्मिन्पञ्चभेदा अर्चिरादिविभागतः ॥ नारायणादिभेदे
नतथैवप्रतिपादिता इति प्रवृत्ते ॥ धूत्काराद्भूमउद्विष्टः शत्रूणां पुरुषोत्तमः ॥ अर्चिरर्चनमत्वाच्च स्वांगो गारइ
तीर्यते ॥ अंगित्वेनान्गरूपेण यत एकोव्यवस्थित इत्यादि त्रैविध्ये ॥ नीचादप्युत्तमाज्ञानं शृणुयुलीलया कचि

प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥ असौ वै लोको भ्रिगौ तमतस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमो हरिर्चिर्दि
शो गारा अर्वांतरदिशो विष्फुल्लिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमो
राजा संभवति ॥ ९ ॥ पर्जन्यो वा अभ्रिगौ तमतस्य संवत्सर एव समिद्रश्मयो धूमो विद्युर्दो चैर
शनिर्गारा ह्वादु नयो विष्फुल्लिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः सं
भवति ॥ १० ॥ अयं वै लोको भ्रिगौ तमतस्य पृथिव्येव समिद्रश्मिर्धूमो रात्रिर्चिश्चंद्रमा अं
गारानक्षत्राणि विष्फुल्लिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नं संभवति
॥ ११ ॥ पुरुषो वा अभ्रिगौ तमतस्य व्यात्तमेव समित्पाणो धूमो वाग्निर्चिश्चंद्रगाराः श्रोत्रं वि

त् ॥ श्रोत्रवक्तृविभेदोऽयं नाधिक्यज्ञापकस्ततः ॥ यस्याधिक्यं तु वेदोक्तं पंचरात्रेथवा भवेत् ॥ इति हासपुरा
णे वा सोधिको नेतरः कचिदिति ब्रह्मतेर्कं ॥ आदानादादित्यः ॥ रमणाच्छमनाच्च रश्मयः ॥ अहीनत्वाद्
हः ॥ चंदनाच्चंद्रः ॥ अस्य क्षत्रमन्यन्नास्तीति नक्षत्रम् ॥ बहुरूपत्वाद्बहुवचनम् ॥ ज्ञानादायुष्माच्च वायुः ॥ अ
न्यैरभरणीयत्वाद्भयम् ॥ विद्योतनाद्विद्युत् ॥ अशनादशनिः ॥ निहर्षादनाद्धादुनिः ॥ आसमंतत्काशनादाकाशः ॥

सम्यग्वत्सात्रमयतीतिसंवत्सरः ॥ आदेशनाद्विशः ॥ अवांतरमादिशनीत्यवांतरदिशः ॥ रतिकरत्वाद्वात्रिः ॥
वचनाद्वाक् ॥ प्रणयनात्प्राणः ॥ जहातिगमयतीतिजिह्वा ॥ चष्टइतिचक्षुः ॥ शृणोतीतिश्रोत्रमाउपस्थितत्वा

ष्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौअञ्जुहतिवस्याआहुत्यैरेतःसंभवति ॥ १२ ॥ योषा
वाअग्निगौतमतस्याउपस्थएवसमिहोमानिधूमोयोनिरर्चिर्पदंतःकरोतितेंगाराअभिनंदवि
ष्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवारेतो जुहतिवस्याआहुत्यैपुरुषःसंभवतिसजीवतियावजी
वत्यथयदाम्नियते ॥ १३ ॥ अथैनमग्नयेहरंतितस्याग्निरेवाग्निर्भवतिसमित्समिद्भूमो
धूमोर्चिरर्चिर्गाराअंगाराविष्फुलिंगाविष्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःपुरुषंजुहति तस्या
आहुत्यैपुरुषोभास्वरवर्णःसंभवति ॥ १४ ॥ तेयएवमेतद्विदुर्धैचामीअरण्येश्रद्धांसत्य
मुपासतेतेर्चिरभिसंबन्धत्यर्चिषोहरह्म आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्वणमासानुदङ्गादि
त्यएतिमासेभ्योदेवलोकेदेवलोकादादित्यमादित्योद्दिद्युतंतान्वैद्युतान्पुरुषोमानवएत्यब्रह्म
लोकाङ्गमयतितेतेषुब्रह्मलोकेषुपराःपरावतोवसंतितेषान्पुनरावृत्तिः ॥ १५ ॥ अथये
यज्ञेनदानेनतपसालोकावजयंतितेधूममभिसंबन्धतिधूमाद्रात्रिरपश्यीयमाणपक्षमपक्षीय
माणपक्षाद्यान्वणमासान्दक्षिणादित्यएतिमासेभ्यःपितृलोकेपितृलोकाच्चंद्रेचंद्रप्राप्यान्नभ
वंतितांस्तत्रदेवायथासोमंराजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्रभक्षयंतितेषाभ्यदातस्यै

दुपस्थः ॥ यापयतिनयतिचेतियोनिः ॥ अभिनंदयतीत्यभिनिंदः ॥ उपमंत्रणमंतःकरणंचसएवकरोति ॥

तदधीनयतः सर्वसर्वशब्दैस्ततोह्रिः ॥ मुख्याभिधेयस्वन्धानितसंगुपचारतद्विब्रह्मतर्कः ॥ तदधीनत्वा
वैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यंत आकाशाद्वायुं वायोर्बृह्दिष्टेः पृथिवीतेष्टधिर्वी प्राप्या अंभवंति
पुनः पुरुषा भ्रौहूयंते ततो योषा भ्रौततो जायंते ते लोका न्प्रत्युत्थायिनस्त एव मेधा नुपरिवर्तते ऽथ य ए
तौ पंथानौ न विदुस्ते कीटाः पतंगा यदिदं दंशकम् ॥ १६ ॥ द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ २ ॥

स यः कामयेत महत्प्रा मुया भित्युदग्यनं आपूर्यमाण पक्षस्य पुण्याहेद्वा दशाहमुपवसद्वनी भूत्वौदुबरे
कस्सेचमसेवासवौषधं फलानीति संभृत्य परिसमूह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीयाद्यता
ज्यस्मस्मृत्त्यपुस्मानक्षत्रेण मथस्सन्नीय जुहोति यावंतो देवास्त्वधिजात वेदस्तिर्यधो घ्नंति पु
रुषस्य कामांस्तेभ्योहं भागधेयं जुहोमि ते मातृसाः सर्वैः कामैस्तर्पयंतु स्वाहा याति रश्री निपद्यातेहं
विधरणी इति तां त्वाघृतस्य धारया जेसश्रार्धनीमहस्वाहा ॥ १ ॥ ज्येष्ठा यस्वाहा श्रेष्ठा यस्वाहेत्य
भ्रौहुत्वार्मथे सस्त्रवमवनयति प्राणायस्वाहा वसिष्ठा यैस्वाहेत्यभ्रौहुत्वार्मथे सस्त्रवमवनयति वा
चेस्वाहा प्रतिष्ठा यैस्वाहेत्यभ्रौहुत्वार्मथे सस्त्रवमवनयति चक्षुषेस्वाहा संपदेस्वाहेत्यभ्रौहुत्वार्मथे स
स्त्रवमवनयति श्रोत्रायस्वाहा यतनायस्वाहेत्यभ्रौहुत्वार्मथे सस्त्रवमवनयति मनसेस्वाहा प्रजात्यै
स्वाहेत्यभ्रौहुत्वार्मथे सस्त्रवमवनयति रेतसेस्वाहेत्यभ्रौहुत्वार्मथे सस्त्रवमवनयति ॥ २ ॥ अग्न
येस्वाहेत्यभ्रौहुत्वार्मथे सस्त्रवमवनयति सोमायस्वाहेत्यभ्रौहुत्वार्मथे सस्त्रवमवनयति भूः स्वाहे
दर्थवदिति भगवद्वचनम् ॥ समाकर्षादिति च ॥ पंचाग्निविद्यया चैव तथैव प्राणविद्यया ॥ प्रजातिकर्मणा चै
व तथा ज्ञानप्रदानतः ॥ आचार्यवंशविज्ञानाद्यः पूज्यः पुरुषोत्तमः ॥ सर्वान्तर्यामि को नित्यो नमस्तस्मै परात्म

त्यग्नौ हुत्वा मंथे सः स्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सः स्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
 मंथे सः स्रवमवनयति भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सः स्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मं
 थे सः स्रवमवनयति क्षत्राया स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सः स्रवमवनयति भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सः
 स्रवमवनयति सविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सः स्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सः
 स्रवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सः स्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सः स्र
 वमवनयति ॥ ३ ॥ अथैनममिमृशति श्रमदसिज्वलदसिपूर्णमसिप्रस्तब्धमस्येकशफमसिहिं कृत
 मसिहिं क्रियमाणमस्युद्धीथमस्युद्धीयमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रैः संदीप्तमसि विभु
 रसि प्रभुरस्य न्नमसि ज्योतिरसि निधनमसि संसर्गोसीति । ४ । अथैनमुद्यच्छत्यामः स्यामः ॥ हिते म
 हिसि हि राजेशानो धिपतिः समाः शराजेशानो धिपतिः करोत्विति । ५ । अथैनमाचामनितत्सविनुर्वेण्यं
 मधुवाताकृतायेते मधुक्षरं तिसिंधवः माध्वीनः संत्वोषधीर्भूः स्वाहा भर्गो देवस्य धीमहि मधुनक्तमु
 तोष सोमधुमत्पार्थिवः रजः मधुद्यौरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा धियो यो नः प्रचोदयात् मधुमान्नो वन
 स्पतिर्भुमाः ॥ अस्तु सूर्यः माध्वीगवो भवंतु नः स्वः स्वाहेति सर्वा च सा विन्नीमन्वाहसर्वाश्च मधुम
 तीः सर्वाश्च व्याहृती रह मे वेदः सर्वः भूयां संभूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यंतत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघने
 नाग्निं प्राक् शिराः संविशति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुंडरीकमस्यंहमनुष्याणा मेकपुंडरी
 कं भूयासमिति यथेत्यजघनेनाग्निमासीनो वंशं जयति ॥ ६ ॥ तर्ह्येतमुद्दालक आरुणिर्वाज
 सने पाययाज्ञवल्क्या यांते वासिन उक्त्वोवाचापिय एनं शुंके स्थणौ निषिंचे जायेरञ्छाखाः प्र

रोहेयुःपलाशानीति ॥ ७॥ एतमुहैववाजनेयोयाज्ञवल्क्योमधुकार्यैर्गयाथांतेवासिनउक्त्वो
 वाचापियएनंशुष्केस्थानौनिषिंचेज्जायेरन्नाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीति ॥ ८॥ एतमुहैवमधुकः
 पैंग्यश्चूलायभागवित्तर्धेतेवासिनउक्त्वोवाचापियएनंशुष्केस्थानौनिषिंचे ज्जायेरन्नाखाःप्ररो
 हेयुःपलाशानीति ॥ ९॥ एतमुहैवचूलोभागवित्तिर्जानकायआयस्थूणायांतेवासिनउक्त्वोवाचा
 पियएनंशुष्केस्थानौनिषिंचेज्जायेरन्नाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीति ॥ १०॥ एतमुहैवजानकिराय
 स्थूणःसत्यकायायजाबालायांतेवासिनउक्त्वोवाचापियएनंशुष्केस्थानौनिषिंचेज्जायेरन्ना
 खाःप्ररोहेयुःपलाशानीति ॥ ११॥ एतमुहैवसत्यकामोजाबालोतेवासिभ्यउक्त्वोवाचापियएनं
 शुष्केस्थानौनिषिंचेज्जायेरन्नाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीतितमेतनापुत्रायवानेतेवासिनेवाब्रूया
 त् ॥ १२॥ चतुरौदुंबरोभवत्यौदुंबरःसुवऔदुंबरश्चमसऔदुंबरइध्मऔदुंबर्यावुपमंथन्यौदश
 ग्राम्याणिधान्यानिभवंतिव्रीहियवास्तिलमाषाअणुप्रियंगवोगोधूमश्चमसूराश्चखल्वाश्चखल
 कुलाश्चतान्पिष्टान्दधिनिमधुनिघृतउपसिंचत्याज्यस्यजुहोति ॥ १३॥ तृतीयंब्राह्मणम् ॥ ८॥ ३॥
 एषावैभूतानांष्टथिवीरसःपृथिव्याआपोऽपामोषधय ओषधीनांपुष्पाणिपुष्पाणांफलानिफ
 लानांपुरुषःपुरुषस्यरेतः ॥ १ ॥ सहप्रजापतिरीक्षांचक्रेहंतास्मैप्रतिष्ठांकल्पयानीतिसच्चि
 यश्चसमृजेतांसृष्ट्वाथउपासततस्मात्त्रिध्वमधउपासीतसएनंप्राञ्चग्रावाणमात्मनएवसमुदपारयते
 नैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥ तस्यावेदिरुपस्थोलोमानिबर्हिश्चर्माधिपवणेसमिद्धोमध्यतस्तौमु
 ष्कौसयावान्हववाजेपेयनयजमानस्यलोकोभवतितावानस्यलोकोभवतियएवंविद्वानधोपहा

संचरत्यासांस्त्रीणांमुकृतं वृत्तेऽथयदिदमविद्वानधोपहासंचरत्यस्यस्त्रियःसुकृतं वृजते ॥ ३ ॥
 एतद्वस्मभवैतद्विद्वानुद्दालकआरुणिरहैतद्वस्मभवैतद्विद्वान्नाकोमौद्गल्यआहैतद्वस्मवैनद्विद्वा
 न्कुमारहारीतआहवहवोभयार्ब्राह्मणायनानिरिंद्रियाविसुकृतोस्माहोकात्पयंतियइदमविद्वाꣳ
 सोधोपहासंचरंतीतिबहुवाइदंसुमस्यवाजाप्रतोवारेतःस्कंदति ॥ ४ ॥ तदस्मिश्रोदनुवामंत्र
 येतयन्मेद्यरेतःपृथिवीमस्कात्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपइदमहंतद्रेतआदेदपुनमभैत्विंद्रियंपुन
 स्तेजःपुनर्भगःपुनरग्निर्धिष्ण्यायथास्थानंकल्पंतामित्यनामिकांगुष्ठाभ्यामादायांतरेणस्तनौ
 वाश्रुवौवानिमृज्यात् ॥ ५ ॥ अथयद्युदकआत्मानंपरिपश्येत्तदभिमंत्रयेत्तमयितेजइंद्रियं
 यशोद्रविणंसुकृतमितिश्रीर्हवाएषास्त्रीणांयन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससंयशस्विनीमभिक
 म्योपमंत्रयेत् ॥ ६ ॥ साचेदस्मैनदद्यात्काममेनामवक्रीणीयात्साचेदस्मैनैवदद्यात्काममेनाय
 छद्यावापाणिनावोपहृत्यातिकार्योर्दिंद्रियेणतेयशसायशआददइत्ययशाएवभवति ॥ ७ ॥ सा
 चेदस्मैदद्यादिंद्रियेणतेयशसायशआदधामीति यशस्विनावेवभवतः ॥ ८ ॥ सयामिच्छेत्काम
 येनमेतितस्यामर्थनिष्ठायमुखेनमुखं संधायोपस्थमस्याअभिमृश्यजपेत् अंगादंगात्संभवसि
 ह्दद्यादधिजायसे सत्वमंगकषायोसिदिग्धविद्धामिवमादेयेमाममूंयतीति॥ ९॥अथयामिच्छे
 च्चगर्भदधीतेतितस्यामर्थनिष्ठायमुखेनमुखं संधायामिप्राण्यापान्यादिंद्रियेणतरेतसारेतआदद
 इत्यरेताएवभवति॥ १०॥अथयामिच्छेदधीतेतितस्यामर्थनिष्ठायमुखेनमुखं संधायापान्याभि
 प्राण्यादिंद्रियेणतरेतसारेतआदधामीतिगर्भिण्येवभवति॥ ११॥अथयस्यजायायैजारःस्यातं

चेद्विषयादामपात्रेभिमुपसमाधायप्रतिलोमंशर्वाहिस्तीत्वान्नास्मिन्नेताःशरभृष्टीःप्रतिलोभाःस
 पिषाक्ताजुहुयान्ममसमिद्धेहौषीःप्राणापानौतआददेसावितिममसमिद्धेहौषीःपुत्रंपशूंस्तआ
 ददेसावितिममसमिद्धेहौषीरिष्टासुकृतेतआददेसावितिममसमिद्धेहौषीराशापराकाशौतआद
 देसावितिसवाल्लषनिरिन्द्रियोविमुक्तोस्माहोकात्प्रैतियमेवांविद्वान्बाह्यणःशपतितस्मादेवंवि
 च्छोत्रियस्यदारेणनोपहासमिच्छेदुतद्येवंवित्परोभवति॥ १२॥अथयस्यजायामार्तवविदेद्भ्य
 हुंकंसेनापिबेदहतवासानैनांष्टपलोनष्टपल्युपहन्याब्रिरात्रातआहुत्यब्रीहीनवघातयेत्॥ १३॥
 सयइच्छेत्पुत्रोमेशुक्लोगौरोजायेतवेदमनुब्रवीतसर्वमायुरिरयादितिक्षीरौदनंपाचयित्वासर्पिष्मं
 तमश्रीयातामीश्वरौजनयितवै॥ १४॥अथयइच्छेत्पुत्रोमेकपितःपिंगलोजायेतद्वैवेदावनु
 ब्रवीतसर्वमायुरिरयादितिक्षीरौदनंपाचयित्वासर्पिष्मतमश्रीयातामीश्वरौजनयितवै॥ १५॥
 अथयइच्छेत्पुत्रोमेश्यामलोहितक्षोजायेतत्रीन्वेदाननुब्रवीतसर्वमायुरिरयादित्युदौदनंपाच
 यित्वासर्पिष्मतमश्रीयातामीश्वरौजनयितवै॥ १६॥अथयइच्छेद्दुहितामेपंडिताजायेतस
 र्वमायुरिरयादितिलौदनंपाचयित्वासर्पिष्मतमश्रीयातामीश्वरौजनयितवै॥ १७॥अ
 थयइच्छेत्पुत्रोमेपंडितोविजिगीतःसमितिगमःशुभ्रोनावाच्योपिताजायेतसर्वान्वेदाननुब्र
 वीतसर्वमायुरिरयादितिमांसौदनंपाचयित्वासर्पिष्मतमश्रीयातामीश्वरौजनयितवैओक्षेणवप
 भेणवा॥ १८॥अथाभिप्रातेरेवस्थालीपाकावृताज्यंवेष्टित्वा१९॥१५कस्मै१६॥१५कस्मै१७॥१५कस्मै१८॥
 त्यग्रयेस्वाहानुमतयेस्वाहादेवायसवित्रेसत्यप्रसवायस्वाहेतिहुत्वोद्धृत्यप्राश्रान्तयेत॥

प्रयच्छति प्रक्षालयपाणी उदपात्रं पूरयित्वा तैर्नानात्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठतो विश्वावसोन्यामिच्छप्र
 पूर्यांसं जायां पत्यासहेति ॥ १९ ॥ अथैनामभिपद्यत अमोहमस्मिमास्मात्वंसात्वमस्यमोहंसा
 माहमस्मिन्मृक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि सः सभावहैसहरोतो दधावहैपुंसेपुत्राय वित्तयइति ॥
 ॥ २० ॥ अथास्या ऊह विहापयति विजिह्वां द्यावापृथिवी इतितस्यामर्थं निष्ठा यमुखेन मु
 खं संधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमाष्ट विष्णुर्यो नैकल्पयतु त्वद्याहूपाणि पिशतु ॥ आसिंच
 तु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधानुते ॥ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टके ॥ गर्भं ते अश्विनौ देवावा
 दत्तां पुष्करस्त्रजौ ॥ २१ ॥ हिरण्यमयी अरणीयाभ्यां निर्भयतामश्विनौ ॥ तं ते गर्भं हवाम
 हेदशमेमासि सूतवर्षेति श्रीश्रिगर्भापृथिवी यथा द्यौरिद्रेण गर्भिणी ॥ वायुर्दिशां यथा गर्भ एवंगर्भं दधा
 मिते साविति ॥ २२ ॥ सोऽयं तीमद्भिरभ्युक्षति यथा वायुः पुष्करिणीं समिज्जति सर्वत एवाति गर्भं ए
 जतु स हवैतु जरायुणा इदं स्यायं वजःकृतः सार्गलः सपरिश्रयस्तमिदं निर्जहि गर्भेण सावरं सहेति
 ॥ २३ ॥ जाते धिमुपसमाधायां कं आधाय कः सेषपृषदाज्यं सत्री यपृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्य
 स्मिन्सहस्रं पुण्यासमेधमानः स्वगृहे ॥ अस्योपसद्यामाच्छेत्सीः प्रजया च पशुभिश्च स्वाहामयि
 प्राणास्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा यत्कर्मणा त्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् ॥ अग्निष्टस्विष्टक
 द्विहास्विष्टः सुहुतं करोतु नः स्वाहेति ॥ २४ ॥ अथास्य दक्षिणं कर्म भिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथ
 दधिमधुघृतं संनीयानंतर्हि तेन जातरूपेण प्राशयति भूस्ते दधामि भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि भूर्भु
 वः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥ अथास्य नामकरोति वेदोसीति तदस्य तद्ब्रह्म मेवानममभव

ति ॥ २६ ॥ अथैनंमात्रेप्रदायस्तनंप्रयच्छति यस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूयोरित्त्वधावसुविद्यः
सुदत्रः येनविश्वापुण्यसिवायार्णिसरस्वतितमिहधातवेकरिति ॥ २७ ॥ अथास्यमातरमग्नि
मंत्रयतइत्यासिमैत्रावरुणीवरिरीरमजीजनत् सात्वंवीरवतीभवयास्मान्वीरवतोकरदिनितंवा
एतमाहुर्वतिपितावताभूरतिपितामहोवताभूःपरमावतकाष्ठांप्रापिच्छयायशसामब्रह्मवर्चसेनय
एवंविदोब्राह्मणस्यपुत्रोजायतइति ॥ २८ ॥ चतुर्थब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ ४ ॥ ॥
अथवःशःपौतिमापीपुत्रःकात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रोगौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रोभारद्वा
जीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रःपाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रऔपस्वस्थीपुत्रादौपस्वस्थीपुत्रःपाराशरी
पुत्रात्पाराशरीपुत्रःकात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रःकौशिकीपुत्रात्कौशिकीपुत्रआलंबीपु
त्राच्चवैयाम्नपदीपुत्राच्चवैयाम्नपदीपुत्रःकाण्वीपुत्राच्चकापीपुत्राच्चकापीपुत्रः ॥ १ ॥ आत्रेयी
पुत्रादात्रेयीपुत्रोगौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रोभारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रःपाराशरीपुत्रात्पाराश
रीपुत्रोवात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रःपाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रोवाकर्णुणीपुत्राद्वाकर्णुणीपुत्रोवात्त
भागीपुत्रादार्त्तभागीपुत्रःशौंगीपुत्राच्छौंगीपुत्रःसांङ्कनीपुत्रात्सांङ्कनीपुत्रआलंबायनीपुत्रा
दालंबायनीपुत्रआलंबिनीपुत्रादालंबिनीपुत्रोजायतीपुत्राज्जायतीपुत्रोमण्डूकायनीपुत्रान्मां
हूकायनीपुत्रोमण्डूकीपुत्रान्मण्डूकीपुत्रःशांडिलीपुत्राच्छांडिलीपुत्रोराथीतरीपुत्राद्राथीतरी
पुत्रोभालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रःक्रौंचिकीपुत्राभ्यांक्रौंचिकीपुत्रौवैधूपतीपुत्राद्वैधूपतीपुत्रःका
र्षकेयीपुत्रात्कार्षकेयीपुत्रःप्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रःसांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रःप्रा

नइतिसद्भावे ॥ नित्यानंदमनौपमंपरमजंसर्वत्रंगसुस्थिरंसर्वज्ञं प्रनिबोधमात्रममलंपूर्णगुणैरच्युतैः ॥ विद्मो
त्पत्तिलयस्थितिप्रमत्तिसन्मोक्षेपरं कारणं प्रेष्टुमेतत्तं प्रियास्तियतमं नित्यंसदोपास्महे ॥ यस्य त्रीण्युद्दिनानि
वेदवचनेरूपाणि दिव्यान्यालंबदूतदर्शनमित्यमेव निहिते देवस्य भर्गो महत् ॥ वायोरामवचोनयप्रथमकंपु

श्रीपुत्रादासु रिवासिनः प्राश्रीयपुत्रा आसुरायणादासुरायणा आसुरासुरिः ॥२॥ याज्ञवल्क्या
द्याज्ञवल्क्य उद्दालका दुद्दालको अरुणादरुण उपवेशे रुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजस्रवसो वाजस्रवा
जिह्वावतो बाध्यो गाजिह्वावाब्ध्यो गोसिताद्वार्षणादसितो वार्षणो हरितात्कश्यपाद्हरितः
कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपात्रैर्भुवेः कश्यपो नैर्भुविर्वाचो वागं भिषया अभि
षयादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूंश्चिवाजसनीयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायते ॥ ३ ॥
समानमासां जीवीपुत्रात्सां जीवीपुत्रो मां ढूकाय नैर्मां ढूकाय निर्मां ढव्यान्मां ढव्यः कौसात्कौत्सो
माहिर्यैर्माहिर्यैर्वा मकक्षायणा द्वा मकक्षायणः शांडिल्याच्छांडिल्यो वात्स्या द्वात्स्यः कुश्रेः कुश्रि
र्यज्ञवचसो राजस्तं वायनाद्यज्ञवचाराजस्तं वायनस्तु राजात्कावपेयात्तुरः कावपेयः प्रजापतेः प्रजा
पतिः ब्रह्मणो ब्रह्मस्वयं भुब्रह्मणे नमः ॥ ४ ॥ पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ ५ ॥ इति बृहदारण्यकेऽ
ष्टमोऽध्यायः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥

क्षो द्वितीयं पूर्वध्वोयत्तु तृतीयं कंरुतमिदं भाष्यं हितेन प्रभौ ॥ हनुशब्दो ज्ञानवाची हनुमान्मतिशब्दितः ॥
रामस्य रत्नरूपस्य वाचस्तेतानयंतहि ॥ भृतमो भीम इत्युक्तो वाचो मामातरः स्मृताः ॥ ऋगाद्या इति हास्यश्च
पुराणं पंचरात्रकम् ॥ प्रोक्ताः सप्त शिवास्तत्र शयो भीमः स्ततः स्मृतः ॥ मध्वित्यानंद उद्दिष्टो वेति तीर्थमुदाहृतम् ॥

मध्वआनंदतीर्थः स्यात्तृतीयामारुतीतनुः ॥ इति सूक्तगतं रूपत्रयमेतन्महात्मनः ॥ यो वेद वेदवित्स स्यात्तत्त्ववि
त्तरप्तादतः ॥ साधको रामकार्याणां तत्समीपगतः सदा ॥ हनुमान्प्रथमो ज्ञेयो भीमस्तु बहुभुक्पितोः ॥ पृत
नाक्षयकारी च द्वितीयस्तु तृतीयकः ॥ पूर्णप्रज्ञस्तथानंदतीर्थनामा प्रकीर्तितः ॥ दशेति सर्वमुद्दिष्टं सर्वपूर्णमि
होच्यते ॥ प्रज्ञाप्रमतिरुद्दिष्टा पूर्णप्रज्ञस्ततः स्मृतः ॥ आसमंतात्पतित्वे तु गूढं कलियुगे हरिम् ॥ असत्यमप्रति
ष्ठं तु जगदेतदनीश्वरम् ॥ वदद्भिर्गूढं हितं संतनुतीयो सुर्मथायति ॥ येन विष्णोर्हि वपारख्याद्गुणानज्ञासिषुः परा
न् ॥ ईशानासः सूर्यश्च निगूढां न्विर्गुणोक्तिभिः ॥ त्रेतायां द्वापरे चैव कलौ चैते क्रमाद्वयः ॥ येषां हि परमो
विष्णुर्नैता सर्वेश्वरः ॥ स्वयं तु ब्रह्मसंज्ञो सौ परस्मै ब्रह्मणेन मइति च ॥ पूर्णागण्यगुणोदारधाम्नो नित्याय वे
धसे ॥ अमं दानंदं सांद्राय प्रेयसे विष्णवे नमः ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभागवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्बृहदारण्य
कोपनिषद्भाष्ये ऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ समाप्तोऽयं ग्रंथः ॥ ॥

॥ इति बृहदारण्योपनिषद्भाष्यसमेता ॥ १८ ॥

॥ अथ भाष्ययुते ईशावास्यकाठकोपनिषदौ ॥ १९॥२०॥

श्रीमन्मध्वहृतसरोजवर्तिश्रीमन्वारायणायनमः ॥ हरिःॐ ॥ नित्यानित्यजगद्भावेनित्यायज्ञानमूर्तये ॥ पूर्णानंदायहरयेसर्वयज्ञभुजेनमः ॥ १ ॥ यस्माद्ब्रह्मेद्रुद्रादिविवेकानां श्रियोपि च ॥ ज्ञानरफूर्तिस्सदा तस्मै हरये गुरवे नमः ॥ २ ॥ स्वायंभुवो मनुर्तेमैत्रैर्भागवतमाकूतिसूनुयज्ञानामानं विष्णुं तुष्टाव ॥ स्वायंभुवस्वदौहित्रं विष्णुं यज्ञाभिर्धमनुः ॥ ईशावास्यादिभिर्मैत्रैस्तुष्टावाऽवहितात्मना ॥ रक्षोभिरस्यैस्संप्राप्तः स्वादितुमो चितस्तदा ॥ स्तोत्रं श्रुत्वैव यज्ञेन तान्हत्वाऽवध्यतां गतात् ॥ प्राद्वद्धि भगवांस्तेषामवध्यत्वं हरः प्रभुः ॥ तैर्वध्यत्वं तथान्येषां भितः क्रोन्धो हरेः प्रभुरिति ब्रह्मांडे ॥ भागवते चायमेवार्थ उक्तः ॥ ईशावावासयोग्यमी

श्रीमद्भारतीरमणमुख्यप्राणांतर्वर्तिश्रीनृपंचास्यायनमः ॥ ॥ हरिःॐ ॥ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्प्रायं जगत् ॥ तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ॥ एवं त्वयि नान्यथेतोस्तन कर्मा लिप्यन्ते नरे ॥ २ ॥ असुर्यानां मते लोका अंधेन तमसा ब्रूताः ॥ तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महृजनाः ॥ ३ ॥ अ

शावास्यम् ॥ जगत्यां प्रकृतौ ॥ तेनेशेन त्यक्तेन दत्तेन भुञ्जीथाः ॥ स्वतः प्रवृत्त्यशक्तत्वादीशावास्यमिदं जगत् ॥ प्रवृत्तये प्रकृतिगंयस्मात्सप्रकृतीश्वरः ॥ तदधीनप्रवृत्तित्वात्तदीयं सर्वमेव तत् ॥ तद्वत्तेनैव भुञ्जीथा अनोनान्यं प्रयाचयेदिति ब्रह्मांडे ॥ १ ॥ अकुर्वन्तः कर्म न लिप्यन्त इति नास्ति ॥ अज्ञस्य कर्म लिप्येत कृष्णोपास्तिमकुर्वन्तः ॥ ज्ञानिनोऽपि यतो ज्ञास आनंदस्य भवेद्भुवम् ॥ अतोऽलेपेऽपि लेपस्यादत्तः कार्यैव सासेति नारदीये ॥ २ ॥ सुष्ठुरमणविरुद्धत्वादसुराणां प्राप्यत्वाच्चासुर्याः ॥ न च रमं त्यहो असदुपासनयात्महन इत्युक्तत्वात् ॥ महादुःखैकहेतुत्वात्प्राप्यत्वादसुरैस्तथा ॥ असुर्यानां मते लोकास्तान्यांति विमुखाहराविति च

वामने ॥ येकेचेतिनियमउक्तः ॥ नियमेनतमोयांतिसर्वेपिविमुखाहरावितिच ॥ ३ ॥ अनेजन्निर्भय
 त्वात्तेकंप्राधान्यतस्तथा ॥ सम्यग्ज्ञातुमशक्यत्वादगम्यंतसुरैरपि ॥ स्वयंतुसर्वानगनमत्पूर्वमेवस्वभावतः ॥
 अचिंत्यशक्तितश्चैवसर्वगत्वाच्चतत्परम् ॥ द्रवतोत्येतिसंतिष्ठत्तस्मिन्कर्माण्यधान्मरुत् ॥ मारुत्येवयतश्चै
 द्वासर्वानाहरयेर्येदिनिब्रह्मांडे ॥ ऋषज्ञाने ॥ तदेजतिततएवएजत्यन्यत् ॥ तत्स्वयंनेजति ॥ ततोबिभे
 तिसर्वोपिनविभेतिहरिःस्वयम् ॥ सर्वगत्वात्सदूरेचबाह्येतश्चसमीपगइतितत्त्वसंहितायाम् ॥ ५ ॥ सर्वगं
 नेजदेकंमनसोजवीधोनैनहेवाआमुवन्पूर्वमर्षत् ॥ तद्भावतोऽन्यानत्येतितिष्ठत्तस्मिन्नपमान
 रिश्वादधाति ॥ ४ ॥ तदेजतितजेजतितद्दूरेतद्दंतिके ॥ तदंतरस्यसर्वस्यतदुसर्वस्यबाह्यतः
 ॥ ५ ॥ यस्तुसर्वाणिभूतानिआत्मन्येवानुपश्यति ॥ सर्वभूतेषुचात्मानंतोनविजुगुप्सते ॥ ६ ॥
 यस्मिन्सर्वाणिभूतानिआत्मैवाभूद्विजानतः ॥ तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥
 सपर्यगाच्छुक्लमकायमव्रणमस्त्राविरशुद्धमपापविद्धम् ॥ कविर्मनीषीपरिभृस्स्वयंभूयाथात
 परमात्मानंसर्वंचपरमात्मनि ॥ यःपश्येत्सभयात्तावान्मात्मानंगोमुमिच्छतीतिसौकरायणश्रुतिः ॥ ६ ॥
 यस्मिन्परमात्मनिसर्वभूतानिसपरमात्मैवतत्रसर्वभूतेष्वभूत् ॥ एवंसर्वभूतेष्वेकत्वेनपरमात्मानंविजानतः
 कोमोहः ॥ यस्मिन्सर्वाणिभूतानिसआत्मासर्वभूतगः ॥ एवंसर्वत्रयोविष्णुपश्येत्तस्यविजानतः ॥
 कोमोहःकोथवाशोकःसविष्णुपर्यगाद्यतइतिपिप्पलादशाखायाम् ॥ पूर्वोक्तानुवादेनशोकमोहाभावे
 पिविजानतश्चात्रोच्यते ॥ अभ्यासश्चसर्वगतत्वस्यतात्पर्यद्योतनार्थः ॥ ७ ॥ शुक्रंतच्छोकराहि
 त्याद्वर्णनित्यपूर्णतः ॥ पावनत्वात्सदाशुद्धमकायंलिंगवर्जनात् ॥ स्थूलदेहस्यराहित्यादस्त्राविरमुदा

हृतम् ॥ एवंभूतोपिसावर्द्ध्यात्कविरित्येवशब्दयते ॥ ब्रह्मादिसर्वमनसांप्रकृतेर्भनसोपिच ॥ ईशितृत्वा-
न्मनीषीसपरिभूःसर्वतोवरः ॥ सदाऽन्यश्रयत्वाच्चस्वयंभूःपरिकीर्तितः ॥ ससत्यंजगदेतादृष्टित्येमेव
प्रवाहृतः ॥ अनाद्यनंतकालेषुप्रवाहैकप्रकारतः ॥ नियमेनैवसहजेभगवान्पुरुषोत्तमः ॥ सज्ज्ञा-
नानंदशीर्षसौसज्ज्ञानानंदबाहुकः ॥ सज्ज्ञानानंददेहश्चसज्ज्ञानानंदपादवान् ॥ एवंभूतोमहावि-
ष्णुर्यथार्थजगदीदृशम् ॥ अनाद्यनंतकालीनंससर्जामेच्छयाप्रभुरितिवागेह ॥ ८ ॥ अन्यथो-

ध्यतोर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यस्समाभ्यः ॥ ८ ॥ अंधंतमःप्रविशंतियेअविद्यामुपासते ॥
ततोभूयइवतेतमोयउविद्यायाऽस्ताः ॥ ९ ॥ अन्यदेवाहुर्विद्ययाअन्यदाहुरविद्यया
इतिशुश्रुमधीराणांयेनस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥ विद्यांचाविद्यांचयस्तद्देवोभयस्सह ॥ अ-
विद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्यायाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥ अंधंतमःप्रविशंतियेऽसंभूतिमुपासते॥ततोभू-
यइवतेतमोयउसंभूत्याऽस्ताः ॥ १२ ॥ अन्यदेवाहुस्संभवादन्यदाहुरसंभवात् ॥ इतिशुश्रु-
मधीराणांयेनस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥ संभूतिंचाविनाशंचयस्तद्देवोभयस्सह ॥ विनाशेनमृ-

पासकायेतुतपोधंयांत्यसंशयम् ॥ ततोधिकमिवव्यक्तंयांतिषामनिंदकाः ॥ तस्माद्यथास्वरूपंच
नारायणमनामयम् ॥ अयथार्थस्यनिंदांच ॥ १४ ॥ येविदुस्सहसज्जनाः ॥ तेनिंदयाऽयथार्थस्यदुःखा-
ज्ञानादिरूपिणः ॥ दुःखाज्ञानादिसंतीर्णाःसुखज्ञानादिरूपिणः ॥ यथार्थस्यपरिज्ञानात्सुखज्ञानादिरूपताम् ॥
यान्ति ॥ १५ ॥ एवंसृष्टिकर्तृत्वंनांगीकुर्वन्ति येहरेः ॥ तेपियांतितमोघोरंतथासंहारकर्तृताम् ॥ नांगीकुर्वन्ति
प्येवंतस्मात्सर्वगुणात्मकम् ॥ सर्वकर्तारमीशेशसर्वसंहारकारणम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ योवेदसंहतिज्ञानाद्देह-

बंधाद्विमुच्यते ॥ सुखज्ञानादिकर्तृत्वज्ञानान्तद्व्यक्तिकिमावजेत् ॥ सर्वदोषविनिर्मुक्तगुणरूपं जनार्दनम् ॥ जा
नीयान्गुणानां च भागहानिं प्रकल्पयेत् ॥ न मुक्तानामपि हेरस्साम्यं विणोर्भिन्यताम् ॥ नैव प्रचितयेत्त
स्माद्ब्रह्मादेस्साम्यमेव वा ॥ मानुषादिविचित्रितारतम्यं विमुक्तिगम् ॥ ततो विणोः परोत्कर्षसम्यग्ज्ञात्वा
विमुच्यत इति कौर्मै ॥ १४ ॥ पात्रं हिरण्यं सूर्यमंडलं समुदाहृतम् ॥ विणोः सत्यस्य तेनैव सर्वदाऽपि हितं
मुखम् ॥ तत्तु पूर्णत्वतः पूर्षा विष्णुर्दर्शयति स्वयम् ॥ सत्यधर्माय भक्ताय ॥ १५ ॥ प्रधानज्ञानरूपतः ॥ विष्णु

त्पुंतीत्वासंभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥ हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापि हितं मुखम् ॥ तत्त्वं पू
षन्नपाद्युणसत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥ पूषन्नेकैर्षयमसूर्यं प्राजापत्यं बृहदृशमीन्समूहं ते जोय
ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि ॥ १६ ॥ यो सावसौ पुरुष सोऽहमस्मि ॥ १७ ॥ वायुरनिल

रेकं ऋषिर्ज्ञेयो यमो नियमनाद्भरिः ॥ सूर्यस्सूरिगम्यत्वात्प्राजापतेः ॥ विशेषेणैव गम्यत्वाद् ॥ १६ ॥
अहं चासावेहेयतः ॥ अस्मि नित्यास्तितामानात्सर्वजीवेषु संस्थितः ॥ स्वयंतु सर्वजीवेष्वप्यतिरिक्तः परोह
रिः ॥ सकृत्तुर्ज्ञानरूपत्वाद्भिरंगप्रणेतृनदतिब्रह्मांडे ॥ सत्यं ब्रह्म हृदये धारयतीति सत्यधर्मा ॥ एकोऽसौ श
ब्दः प्राणे स्थित इति ॥ १७ ॥ यस्मिन्नयं स्थितः सोऽप्यमृतः किमु परः ॥ अः ब्रह्मैव निलयं न यस्य वायोः सोऽ

निलम् ॥ अतिरोहितविज्ञानाद्यायुरप्यमृतः स्मृतः ॥ मुख्यामृतः स्वयंरामः परमात्मा सनातन इति रामसंहिता
 याम् ॥ १८ ॥ भक्तानां स्मरणं विष्णोर्नित्यज्ञप्तिस्वरूपतः ॥ अनुग्रहोन्मुखत्वं तैवान्याक्तचिद्विष्यत इति ब्र
 ह्मतर्कः ॥ १९ ॥ वयुनं ज्ञानम् ॥ त्वद्दत्तयावयुनयेहमचष्टविश्वमिति वचनात् ॥ जुहुराणस्मरमानलपी
 ममृतमथेदं भस्मानं शरीरम् ॥ १८ ॥ उक्तो स्मरकृतस्मर ॥ उक्तो स्मरकृतस्मर
 ॥ १९ ॥ अग्नेयसुपथाराये अस्मान्विश्वानि देववयुनानि विद्वान् ॥ युयोध्यस्मज्जुहुराणमे
 नो भूयिष्ठां तेनमउक्तिं विधेम ॥ २० ॥ ईशावास्योपनिषत्समाप्ता ॥
 कुर्वत् ॥ युयोधि वियोजय ॥ यदस्मान्कुरुतेऽस्य त्वांस्तदेनोऽस्मद्वियोजय ॥ नयनो मोक्षवित्तायेत्यस्तौ
 यज्ञं नुस्स्वराडिति स्कादे ॥ युयुवियोग इति धातुः ॥ भक्तिज्ञानाभ्यां भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेम ॥ २० ॥
 पूर्णशक्तिचिदानंदश्रीतेजःस्पष्टमूर्तये ॥ ममाभ्यधिकमित्राय नमोनारायणायेते ॥ १ ॥ इति श्रीमदा
 नंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितमीशावास्योपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

श्रीमद्भारतीजानिमुख्यप्राणांतर्गतश्रीमन्भारायणायनमः ॥ हरिः ॐ ॥ नमोभगवतेतस्मैसर्वतःपरमायते ॥
सर्वप्राणिहृदिस्थायवामनायनमोनमः ॥ अग्नौविष्णुसदाध्यायंस्त्रिशोऽग्निनाचिकेतकम् ॥ यश्चयीतसुप्रा
प्यस्वर्गतत्रभयातिगः ॥ उप्यमन्वंतरंकालममृतत्वंभजेत्कमादिनिब्रह्मसारे ॥ इच्छन्वाजश्रवोतप्ताद्दोसर्व

श्रीमद्भारतीरमणमुख्यप्राणांतर्गतश्रीमन्भारायणायनमः ॥ हरिः ॐ ॥ उशनैवैवाजश्रवसःसर्व
वेदसंददैः ॥ तस्यहनचिकेतानामपुत्रआसाः ॥ तंहकुमारंसंतदक्षिणासुनीयमानासुश्रद्धाविवेशा ॥
पीतोदकाजग्धतृणादुग्धदोहानिरिंद्रियाः ॥ आनंदानामतेलोकास्तान्सगच्छतिताददत् ॥ सहो
वाचपितरंतकस्मैर्मांदास्यतीति ॥ द्वितीयंतहोवाचमृत्यवेत्वाददानीति ॥ बहूनामेभिप्रथमोब
हूनामेविमध्यमः ॥ किंस्विद्यमस्यकर्तव्यंयन्मयाद्यकरिष्यति ॥ अनुपश्ययथापूर्वंप्रतिपश्यतथा
परे ॥ सस्यमिवमर्त्यः पच्यतेसस्यमिवजायतेपुनः ॥ वैश्वानरःप्रविशत्यतिथिर्बाह्मणोगृहान् ॥
तस्यैतांशानिर्कुर्वन्तिहरैवस्वतोदकम् ॥ आशाप्रतीक्षेसंगतंसूनुनांचेष्टापूर्तेपुत्रपशूंश्चसर्वान् ॥ ए
तद्भृक्षेपुरुषस्याल्पमेधसोयस्यानश्रन्वसतिबाह्मणोगृहे ॥ तिस्रोरात्रीर्यदवात्सीर्गृहिमेअनश्रन्
ब्रह्मन्प्रतिथिर्नमस्यः ॥ नमस्तेस्तुब्रह्मन्स्वस्तिमेस्तु ॥ तस्मात्प्रतित्रीन्वान्चृणीष्व ॥ शांत
संकल्पःसुमनायथास्याद्दीतमन्युर्गौतमोमाभिःमृत्यो ॥ त्वत्प्रसृष्टंमाभिवेदप्रतीतएतन्नयाणां
प्रथमंवरंरुणे ॥ यथापुरस्ताद्भविताप्रतीतऔद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ॥ सुखंरात्रीःशयितावीत
स्वदक्षिणाम् ॥ उद्दालकःस्वर्गलोकांददौगाश्चनिरिंद्रियाः ॥ मांदत्त्वापिनेगावोदातव्याईदृशादिति ॥ उवाचपु
त्रस्तंबालस्तंशशापपितास्वयम् ॥ सजगामयमंबालोब्रह्मचारीयमस्यतु ॥ पत्न्यासंपूज्यमानोविजयाहा

ध्यादिकंनतु ॥ आगतेतुयमेप्राहयमंसोदकमाहर ॥ इद्युक्तरसयमस्तंतुसंपूज्याऽदाद्वत्रयम् ॥ सौमनस्यंपि
तुश्चैवनाचिकेताग्निगंहरिम् ॥ मुक्तेस्थितंचतंविष्णुमितिप्रादाद्वत्रयमितिगतिसरो ॥ अग्र्यत्वाद्गिनामासौना
चिकेताग्निगोहरिः ॥ लोकोविष्णोरनंतस्यतज्ज्ञानान्नित्यआप्यते ॥ प्रतिष्ठासर्वलोकस्यसविष्णुस्तर्वहृद्
तः ॥ सएवसर्वलोकादिस्तंज्ञात्वामुच्यतेध्रुवमितिच ॥ याइष्टकायाइष्टकादेवताः ॥ इष्टकादेवतांविष्णुंष

मन्युस्त्वांदृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ स्वर्गलोकेनभयंकिंचनास्तिनतत्रत्वंनजरयाविभेति ॥
उभेतीर्त्वाअशनायापिपासेशोकातिगोमोदतेस्वर्गलोके ॥ सत्वमग्निंस्वर्गमध्येपिमृत्योप्रब्रूहि
त्वंश्रद्धधानायमह्यम् ॥ स्वर्गलोकाअमृतत्वंभजंते ॥ एतद्वितीयेनवृणोवरेण ॥ प्रतेब्रवीमितदु
मेनिबोधस्वर्ग्यमग्निनचिकेतःप्रजानन् ॥ अनंनलोकासिमिथोप्रतिष्ठांविद्विष्वमेवंनिहितंगुहा
याम् ॥ लोकादिमग्निंतमुवाचतस्मैयाइष्टकायावतीर्वायथावा ॥ सचापितप्रत्यवदद्यथोक्तम
थास्यमृत्युःपुनराहतुष्टः ॥ तमब्रवीत्प्रीयमाणोथहात्मावर्तवेहाद्यददामिभूयः ॥ तवैवनाम्ना
भावितायमग्निःशृंकांचेमामनैकरूपांगूहाण ॥ त्रिनाचिकेतस्त्रिभिरेत्यसंधिंत्रिकर्मकृत्तरतिजन्म
ष्ठ्युत्तरशतत्रिकम् ॥ यथावेदविविज्ञायमुच्यतेकर्मबंधनादितिच ॥ त्रिभिरेत्यसंधिंत्रैर्वैरविरुद्धः ॥ वेदोक्त
प्रकारेणभगवत्तत्त्वादिकंजानन्नित्यर्थः ॥ त्रिकर्मकृद्यज्ञदानतपःकर्तृ ॥ यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यंकार्यमेवत
द्वितिचचनात् ॥ त्रयमेतथाइष्टकाइत्यादि ॥ ब्रह्मोतिवेदउद्विष्टस्तस्माद्व्यक्तोयतोहरिः ॥ ब्रह्मजस्तेनकथितस्
एवज्ञोऽखिलज्ञतइतिनामनिरुक्तौ ॥ अनेकरूपांस्वर्णमयीम् ॥ बहुरूपंचपुरटंकार्तस्वरमितीर्यतइत्यभि
धानात् ॥ यमोऽनुवादसंतुष्टोवह्नेस्तन्नामतामपि ॥ शृंकांस्वर्णमयींचैवकण्ठमालामदाद्विभुरितिपादो ॥

लोकादिःप्रतिष्ठाब्रह्मजज्ञोऽनंतलोकाप्रित्यादिविशेषणैश्च भगवानेव ॥ स्तोममहुरुगायंप्रतिष्ठाभितिप
रागशब्दा ॥ भगवतोद्युरुगायनामप्रसिद्धम् ॥ गुहानिहितत्वं च तस्यैव विशेषतः प्रसिद्धम् ॥ न चाग्निपरिज्ञानमात्रे
णानंतलोकाभिर्भगवज्ज्ञानं विना ॥ तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा ऽस्मिँहोकेऽजुहोति यजेतेतपस्तप्यते बहूनि वर्ष
सहस्राण्यंतवे देवास्य तद्भवतीत्यादि श्रुतेः ॥ न च मुख्ये सत्यमुख्यार्थोऽयुज्यते ॥ प्रेते मुक्ते मनुष्ये नियामकत्वे

मृत्यु ॥ ब्रह्मजज्ञो देवमीडां विदित्वा निचाध्ये मां शांतिमत्यंतमिति ॥ त्रिनाचिकेतस्त्रयमेतद्विदि
त्वाय एवं विद्वान्निनुतेनाचिकेतम् ॥ समृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगोमोदते स्वर्गलोके ॥
एष तेग्निर्नाचिकेतः स्वर्ग्योयमवृणीथाद्वितीयेन वरेण ॥ एतमग्निं तैवैव प्रवक्षंति जनानसः ॥ तृतीयं
वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येकेनायमस्तीति चैके ॥ एतद्विद्या
मनुशिष्टस्त्वया हं वराणामेपहतस्तृतीयः ॥ देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरान हि सुज्ञे यो नुरेप धर्मः ॥
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मामोपरोत्सीरतिमासूजेनम् ॥ देवैरत्रापि विचिकित्सितं किं त्वंच मृ
त्योयन्नसूजेयमास्थ ॥ वक्ता चास्य त्वाद्दृगन्योनलभ्योन्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ शता
युषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून्पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ॥ भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयंच जीवशर

न भगवानस्तीति ज्ञानिनो वदंति ॥ नास्तीत्यज्ञाः ॥ तस्य नियामकस्य स्वरूपं यथावदहं विद्याम् ॥ अस्य
बिम्बसमानस्य शरीरस्य स्येदेहिनः ॥ देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वैतदिति परिहाराच्च मुक्ते
स्थितो भगवान्पृच्छयत इति सिद्धम् ॥ देहाद्विशेषेण मोचनं नाम मुक्तिरेव ॥ मुक्तेरपि मरणात्मकत्वान्मरण
मित्यपि भवति ॥ स्थूलदेहपरित्यागस्तु बिम्बसमानस्येत्यनेनैवोक्तो भवति ॥ अग्निस्थं परमात्मानं सा मा

न्याज्जानतोपितु ॥ अजानतस्तु मुक्तौ च जीवांस्तस्थितमीश्वरम् ॥ नियामकं च जीवानां मुक्तानामपि स
र्वदा ॥ गुणान्सर्वोत्तमत्वादीनविज्ञायहरेस्तथा ॥ नैव मुक्तिर्भवेत्तरमात्कृच्छ्रात्तदवददधमः ॥ तस्य गोप्य
त्वविज्ञस्यैतथाप्यशिक्षयेदनात् ॥ सुखाधिक्यं भवेन्मुक्तौ तस्मात्तत्पृथगीरिति मिति तत्त्वसारे ॥ स्थानुम
दोयावदिच्छसि ॥ एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं षण्णीष्वविचिं चिरजीविकां वा ॥ महाभूमौ न चिकेतस्त्व
मेधिकाभानां त्वाकामभाजं करोमि ॥ ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामांश्छेदतः प्रार्थय स्वा ॥
इमारामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशः ॥ लंभनीयामनुबुध्यैः ॥ अभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्वनचिकेतो मर
णं भानुप्राक्षीः ॥ श्रवोभावा मर्त्यस्य यदंतैकैतत्सर्वं द्वियाणां जरायं ति नेजः ॥ अपि सर्वजीवितमल्पमे
व तवैव वाहास्तवनृत्तगीतम् ॥ न विन्ते न तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्षमचेस्वाम् ॥ जीवि
ष्यामो यावदीक्षिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्वाध
स्तः प्रजानन् ॥ अभिध्यायन् वरं रतिप्रमोदानि दीर्घजीविते को रमेत ॥ यस्मिन्निदं विचिकित्संति
मृत्योसांपरायेभ्यो महति ब्रूहि नस्तत् ॥ यो यं वरं गूढमनुप्रविष्टो नान्यंतस्मान्न चिकेता वृणीते ॥ ७ ॥
इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमावह्यो ॥ १ ॥ १ ॥

न्येऽनुसैच्यंति यथा कर्म यथा श्रुतमित्युक्त्वा य एषु सुप्तेषु जागर्तिकां कामं पुरुषो निर्ममाण इति वचनाच्च जी
वेषु स्थितो भगवान् नृच्छयत इति सिद्धम् ॥ मृतजीवे स्थितो मुक्तजीवे स्थितश्चोभयात्मको भगवान्विवक्षित
इत्येतस्माच्चाविरोधः ॥ गुह्यं तत्परमं ब्रह्म शीर्यमाणं शरीरिणम् ॥ संप्राप्तमपि जीवेषु जागर्तित्वपितेव यीति
ब्रह्मांडे ॥ धारकत्वाद्धर्मो भगवान् ॥ मरणे स्थितं भगवंतं मानुप्राक्षीः ॥ महति सांपराये मुक्तौ ॥ १ ॥ १ ॥

श्रृंकांश्रंखलाम् ॥ अन्योभगवानन्योहमित्यजानन्नन्यः ॥ तेनप्रोक्तेगतिज्ञानंनस्ति ॥ प्रोक्ताऽन्येनैव
सुज्ञानायप्रेष्ठेतिवाक्यशेषात् ॥ जीवानांचैवविष्णोश्चयोनवेत्तिभिदांपुमान् ॥ तदनुव्रताश्चयेकेचित्तेषां

अन्यच्छ्रेयोन्यदुतैवप्रेयस्तेउभेनानार्थपुरुषंसिनीतः॥तयोःश्रेयआददानस्यसाधुभवतिह्री
यतेर्थाद्यउप्रेयोवृणीते ॥ श्रेयश्चप्रेयश्चमनुष्यमेतस्तौसंपरीत्यविनिक्तिधीरः ॥ श्रेयोधीरोभि
प्रेयसोवृणीतेप्रेयोमंदोयोगक्षेमोऽभवृणीते ॥ सत्वंप्रियान्प्रियरूपांश्चकामानमिध्यायअचिकेतो
त्यस्त्राक्षीः ॥ नैतांश्रृंकांविस्तमयीमवाप्तोयस्यांमज्जंतिबहवोमनुष्याः॥ दूरमेतेविपरीतेविपूची
अविद्यायाचविद्येतिज्ञाता ॥ विद्याभीप्सितंनचिकेतसंमन्येनत्वाकामावहवलोलुपंतः ॥ अ
विद्यायामंतरेवर्तमानाःस्वयंधीराःपंडितंमन्यमानाः ॥ दंद्रम्यमाणाःपरियंतिमूढाअंधैवगीय
मानायथांधाः ॥ नसांपरायःप्रतिमातिवालंप्रमाद्यंतंवित्तमोहेनमूढम् ॥ अयंलोकोनास्तिपरद्
निमानीपुनःपुनर्वशमापद्यतेमे ॥ श्रवणाधापिबहुभिर्योनिलभ्यःशृण्वंतोबहवोयन्त्रविद्युः ॥ आ
श्रयोस्यवक्ताकुशलोस्यलब्धाआश्रयोज्ञानाकुशलानुशिष्टः॥नरेणावरःप्रोक्तयेपुमुज्ञोयोबहु
धाचिंत्यमानः ॥ अनन्यभोक्तेगतिरत्रनास्तिअणीयान्धनकर्षमाणामाणात् ॥ नैपालर्केणम
तिरापनेयाप्रोक्तान्येनैवमुज्ञानायप्रेष्ठ ॥ यांस्वमापःसत्यधृनिर्वतासित्वादङ्गुनोभूयान्नचिकेतः
प्रष्टा ॥ जानाम्यहंशेवधिरित्यनित्यंनह्यध्रुवैःप्राप्यतेहिध्रुवंतत् ॥ ततोमयानचिकेतश्चिनोभि

ज्ञानंनजायतइतिब्रह्मवैवर्ते ॥ आख्यंविष्णवाख्यंनित्यंशेवधिरितिजानामि ॥ नित्यमाख्यविष्णुविषयैर्द्रव्यै
र्मनआदिभिः॥आख्यनित्यविषयैर्विष्णवाख्यनित्यविषयैर्द्रव्यैः॥ नित्यंभगवंतंप्राप्तवानस्मि॥ध्रुवोभगवान्॥

अधुवै स्तद्भक्तिर्वाजितैर्नप्राप्यते॥ क्रतोरानंत्यहेतुम् ॥ स्तोमैरपि सर्वात्मना प्राप्नुमशक्यम् ॥ स्तोमैर्भ्योपिमहा-
 तम् ॥ उरुगायमित्युक्तत्वाच्च न जीवविषयोऽयं प्रश्नः ॥ शरोद्यात्मा ब्रह्म तद्दृश्यमुच्यते ॥ शरवत्तन्मयो भवेत् ॥
 अतर्जयति तीर्षतां परम् ॥ तादृगेव भवतीत्यादौ सर्वत्र भेदस्यैवोक्तेः श्वनजीवाभेदः ॥ नाचिकेन शर्के मसीत्युक्त-
 त्वाच्च नाचिकेनाग्निस्थो भगवानेवोच्यत इति सिद्धम् ॥ उरुगायं दृष्ट्वा कामस्यातिगल्बसाक्षीः ॥ न च मृत्वा-
 रनित्यद्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ कामस्यासिंजगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानंत्यमभयस्य परम् ॥ स्तो-
 ममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो न चिकेतो त्यस्माक्षीः ॥ तदुर्दशं गूढमनुमविष्टुं ह्यहो हिंसां ह-
 रेष्ठं पुराणम् ॥ अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षो कौजहाति ॥ एतच्छ्रुत्वा संपरिशुद्ध्य म-
 त्पः प्रवृद्धधर्ममणुमेनमाप्य ॥ समोदते मोदनीयं हिल्लब्ध्वा विवृतं सद्भनचिकेतसमन्ये ॥ अन्य-
 त्रधर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ॥ अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च तत्तत्पश्यसि न द्वद ॥ स-
 र्वे वेदायत्पदमामनंति तपांसि सर्वाणि च यद्वदंति ॥ यदिच्छंतो ब्रह्म चर्यं चरंति तत्रेपदं संग्रहेण ब-
 वीम्यो भित्थेयं तत् ॥ एवञ्चोवाक्षरं ब्रह्म एतद्धेवाक्षरं परम् ॥ एतद्धेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति त-
 स्य तत् ॥ एतदालंबनं श्रेष्ठमेतदालंबनं परम् ॥ एतदालंबनं ज्ञात्वा ब्रह्म लोके महीयते ॥ न जाय-
 यमं प्राप्तस्य न चिकेत सोमृतो स्तिनवेति संशयोऽस्ति ॥ गह्वरे मुक्तजीवे स्थितम् ॥ प्रवृत्तजीवात्पृथक्कृत्य ॥
 मुक्तजीवे स्थितं विष्णुं विदित्वा जीवतः पृथक् ॥ मोदते मोदनीयं तं प्राप्य मुक्तस्स देवचेति महावाराहे ॥ ए-
 तद्धेवाक्षरं ब्रह्म विष्णुवाख्यं परमव्ययम् ॥ सर्वस्यालंबनं ज्ञात्वा मुच्यते नात्र संशय इति च ॥ देहोत्पत्ति-
 विनाशाख्यौ ज्ञानिनोऽप्युद्भवाभवौ ॥ न कृतश्च यतो विष्णुर्जायतेऽतस्तदीक्षणात् ॥ भावाभावौ न

विदुषोयस्माज्जीवोनकश्चन ॥ जायतेभियतेवापिस्वरूपेणकथंचन ॥ अजोनित्योविकारश्चजीवःपु
रमणन्नपीतिच ॥ अयंभगवान्कुतोपिनबभूवयस्मादतस्तद्वेत्तापिपिपश्चिन्नजायतेनभियतेच ॥ य
तःकश्चिज्जीवःस्वतो नबभूव ॥ देहसंबंधाद्विजायते ॥ विपश्चितस्तुदेहसंबंधाभावाच्चजायतेनभिय
तेच ॥ जीवस्यापिस्वतोमरणाभावादुभौतौनविजानीतः ॥ एवंनित्यस्यजंतोर्गुहायांनिहितः ॥ एवं

तेप्रियतेवाविपश्चिन्नायंकुतश्चिन्नबभूवकश्चित् ॥ अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेह
न्यमानेपिदेहे ॥ हंताचेन्मन्यतेहंतुहंतश्चेन्मन्यतेहेतम् ॥ उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्य
ते ॥ अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मास्यजंतोर्निहितोर्गुहायाम् ॥ तमक्तुःपश्यतिवीतशो
कोधातुःप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ आसीनोदूर्ब्रजतिशयानोयातिसर्वतः ॥ कस्तंमदामदं
देवंमदन्योज्ञातुमर्हति ॥ अशरीरंशरीरेषुअनवस्थेयवस्थितम् ॥ महान्तंविभुमात्मानंमत्वाधी
रोनशोचति ॥ नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेन ॥ यमैवैषष्टणुतेनलभ्यस्त
स्यैषआत्माविष्टणुतेनसूत्राम् ॥ नाविरतोदुश्चरितान्नाशांतोनासमाहितः ॥ नाशांतमानसोवा
पिप्रज्ञानैनैनामुयात् ॥ यस्यब्रह्मचक्षत्रंचोभेभवतओदनः ॥ मृत्युर्यस्योपमेचनंकइत्यावेद
यत्रसः ॥ इतिद्वितीयावह्नी ॥ १ ॥ २ ॥

विष्णौऋतुर्धस्यसोऽऋतुस्तन्निश्चयः ॥ आत्मनःसकाशान्महिमानंमहामानम् ॥ जीवाद्गुणपरिमाणंयस्मा
द्विष्णोर्महत्तरम् ॥ तस्माज्जीवात्समहिमाविष्णुरित्युच्येतेश्रुतावितिच ॥ ऐश्वर्यादेवाऽसीनोदूर्ब्रजतीत्या
दि ॥ आसीनोदूर्ब्रजतिशयानोयातिसर्वतः ॥ ऐश्वर्याद्भगवान्विष्णुर्विदुष्यत्यस्यसावितिच ॥ १॥ २॥

आत्मानं रात्मने निविभोः कृत्व द्विधा स्थितः ॥ स विष्णुः परमेवार्थो परेभ्योऽप्यृद्धरूपकैः ॥ शुभा
न्विद निभोगान्सच्छायेव विदुषां प्रभुः ॥ आतपः पापिनां नित्यं मर्द्यां द्राविण्युयाजिनाम् ॥ संसारस्थच
पारस्थस्स विष्णुर्द्विधा तमभ्योज्यायां सौार्थाभिमानिनः ॥ सोमवित्तपश्याप्याअ

कृतं पितृन्तुमुकृतस्य लोके गुह्यं प्रविष्टौ परमं परार्थं ॥ छाया न पौ ब्रह्म विदो वदंति पंचाग्रयो यैव
 त्रिनाचिकेताः ॥ यः सेनुरीजानानामसं ब्रह्म तत्परम् ॥ अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेन शकेम
 सि ॥ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ॥ बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रिया
 णि हयानाहुर्विपयांस्तं पुगोचरात् ॥ आत्मेन्द्रिय मनोयुक्तं सोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ यस्त्वविज्ञा
 नवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ॥ तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्चाद्वय सारथेः ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवत्य
 वनियुक्तेन मनसा सदा ॥ तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदाश्चाद्वय सारथेः ॥ यस्त्वविज्ञानवान्भवत्य
 मनस्कः सदा शुचिः ॥ न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति समन
 स्कः सदा शुचिः ॥ स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयोन जायते ॥ विज्ञान सारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्
 रः ॥ सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्दिष्णोः परमं पदम् ॥ इन्द्रियेभ्यः पराद्वर्था अर्थेभ्यश्च परमनः ॥ मनस
 स्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ॥ पुरुषाच्च परं किंचि
 त्साकाष्ठासापरगतिः ॥ एषु सर्वेषु भूतेषु पुण्ड्रोत्मानप्रकाशने ॥ दृश्येनैतद्व्ययवानुद्ध्यासूक्ष्मयासू
 श्वयमीदं द्रसूनवः ॥ यमोदक्षश्चेन्द्रियेशास्सुपर्णा विारुणी तथा ॥ उमेति चार्थमानिन्यस्ति स्रो द्विद्यो केदव
 ताः ॥ मनोभिमानिनोरुद्रवीद्रशेषास्त्रयोपितु ॥ ते श्रेष्ठा अर्थमानिभ्यस्तेभ्यो बुद्धिस्तरस्वती ॥ तस्या ब्रह्मा

महानात्माततोऽव्यक्ताभिधारमा॥तस्यास्तुपुरुषोविष्णुःपूर्णत्वानैवतत्समः॥कश्चित्कुतश्चिच्छेष्टस्तुनास्ती
 ति किमुसाकथा ॥ तस्माद्वागामिकादेवीरुमाद्यास्तु शिवादिषु ॥ शिवादीन्ब्रह्मवाय्वोस्तु नियच्छेन्मह
 दात्मनोः ॥ तौरमाथांपरानंदेतांविष्णौपरमात्मनि ॥ तद्वशत्वेनतद्ध्यानंनियमोनामनापरः॥कुनस्तुमानुषो
 क्षमदर्शिभिः ॥ यच्छेद्वाङ्मनसिप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनि ॥ ज्ञानमात्मनिमहत्तदि
 च्छेच्छांतआत्मनि ॥ उत्तिष्ठतजाग्रतप्राप्यवरान्निबोधत ॥ क्षुरस्यधारानिशितादुरत्ययादु
 र्गपथस्तत्कवयोवदंति ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययंतथारसंनित्यमगंधवच्चयत् ॥ अनाद्यंतं
 महतःपरंभ्रुवंनिचाय्यतंमृत्युमुखात्ममुच्यते ॥ नाचिकेतमुपाख्यानंमृत्युप्रोक्तंसनातनम् ॥ उ
 क्त्वाश्रुत्वाचमेधावीब्रह्मलोकंमहीयते ॥ यद्दं परमंगुह्यंश्रावयेद्ब्रह्मसंसदि ॥ प्रयतःश्राद्धका
 लेवातदानंत्यायकल्पते ॥ तदानंत्यायकल्पतइति ॥ इति तृतीयावल्ली ॥ १ ॥ ३ ॥ इति
 काठकोपनिषदिप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥

पराश्चिखा निव्यतूणस्त्वंभूस्तस्मात्पराङ्मुख्यतिनांतरात्मन् ॥ कश्चिद्धीरःप्रत्यगात्मानमैक्ष
 दावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ पराचःकामाननुयंतिबालास्तेमृत्योर्यतिविततस्यपाशम् ॥ अथ
 देवानियच्छेद्विनियामकानितिच ॥ स्वभार्यायाःपरत्वंसिद्धमितिमहतःपरमित्येवोक्तम् ॥ १ ॥ ३ ॥ इति
 श्रीमदानंदतीर्थभागवत्पादाचार्यविरचितेश्रीकाठकोपनिषद्भाष्येप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तृण कात्करणइतिधातुः ॥ ददंगुह्यं ब्रह्मप्रवक्ष्यामि ॥ यथामरणंप्राप्यजीवोभवतितत्तच्चप्रवक्ष्यामिजीवेश्व
 रभेदज्ञापनाय ॥ यःकर्मफलभोक्तासुप्त्यादिमान्सजीवः ॥ यःप्रलयादिषुजीवेषुमेषुजागर्तिसंविष्णुःपरं

ब्रह्मेत्यर्थः ॥ नहिजीवस्ययोन्यादिगमनं ब्रह्म ॥ जीवाद्देनज्ञातं हि ब्रह्म यथावज्ज्ञातं भवति ॥ जीवस्याति
 के ॥ नहिस्वस्यस्ययं जीवोति के भवति ॥ वस्त्वंतरस्य हि दूरत्वमतिकल्पं वा ॥ अस्माभ्यश्च भूतेभ्यस्तपोना
 म्नाशिवादपि ॥ पूर्वयोजनयामासपूर्वाजातंचतुर्मुखम् ॥ स्वात्मानंचगुहासंस्थंसर्वभूतैस्सहाऽभिभूः ॥ यः
 पश्यत्सिदं विष्णुस्स एष हृदिसंस्थित इति च ॥ यथा मुखो दिद्रश्चाग्निश्चेत्यादिना जाता एवेन्द्रादयः कश्यपा
 त्युनर्जायन्ते ॥ न तथा भगवतो ब्रह्मा ॥ कित्य जाता मेवाऽद्भ्यः पूर्वम जायत जनयामास ॥ अजायतेति जज्ञे बहूज
 धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ येन रूपरसंगंधशब्दान्स्पर्शाश्च भूथुनान् ॥ ए
 तैर्नैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वैतत् ॥ स्वभातं जागरितानं चोभौ येनानुपश्यति ॥
 महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ यद्ददं मध्वदेव दात्मानं जीवमंतिकात् ॥ इशानं भूत
 मव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ एतद्वैतत् ॥ यः पूर्वतपसो जातमद्भ्यः पूर्वम जायत ॥ गुहां प्रविश्य
 तिष्ठंत्यो भूते भित्त्वं पश्यति ॥ एतद्वैतत् ॥ या प्राणेन संविशत्यदि ति देवता मयी ॥ गुहां प्रविश्य
 तिष्ठंत्या भूते भित्त्वं जायत ॥ एतद्वैतत् ॥ अरण्योर्निहितो जातवेदा गमईव सुभृतो गभिणीभिः ॥
 मिति वदंतर्णीतणिच् ॥ अदनादिति विष्णुर्यः प्राणसहितः स्थितः ॥ उत्तमो देवताभ्यश्च सोत्मानं विविधा
 त्मना ॥ मस्य कूर्मादिरूपेण गुहासंस्थमजीजनत् ॥ भूतैस्सह महाविष्णुः परमात्मा युगेयुग इति च ॥ दे
 वता मयी देवतोत्तमा ॥ प्राणेन सहितो भवति ॥ गुहां प्रविश्य तिष्ठत स्वात्मानं भूतैस्सह विविधं जनयामा
 स ॥ सर्वज्ञो भगवान्विष्णुररण्योर्गुरुशिष्ययोः ॥ सुभृतस्नूयते नित्यं जानद्विः पुरुषोत्तम इति च ॥ अर्य
 तेण आभ्यामित्यरणी ॥ यः प्रादुर्भावो विष्णुर्देहादिषु च संस्थितः ॥ स एव मलरूपश्च साक्षान् नारायणा

मिथः ॥ मूलरूपश्चयोविष्णुः प्रादुर्भावादिगश्चसः ॥ गुणस्त्वरूपतोवापिविशेषोपपश्यति ॥ अत्यल्पमपि मृत्वा स तमोऽध्यात्यसंशयम् ॥ भेदाभेदविदश्चात्र तमोऽयांतिनसंशयः ॥ तथैवाऽवयवानां च गुणानां च परस्परम् ॥ क्रियाणां तिनैवैतौ भेदविच्चोभयविदः ॥ यातेवांधं तमोनात्र कार्याकाचिच्चिचारेणेति च ॥ भवेदेकत्र संयोग इव शब्दो विरुद्धयोः ॥ धर्मयोरुपमायां वा स्यत्पत्वे वा विवक्षित इति शब्दनिर्णये ॥ अतो नानेवेति वशब्दोऽत्यल्पविषयो भेदाभेदविषयश्च ॥ प्रथमं य इह नानेव पश्यतीति स्वरूपभेदनिषेधार्थम् ॥

दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्ह विष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥ यतश्चोदेति सूर्योऽस्त्वयत्र च गच्छति ॥ तदेवास्सर्वेऽर्पितास्तदुनात्येतिकश्चन ॥ एतद्वैतत् ॥ यदेवैतत् ॥ यदुमुत्र तदन्विह ॥ मृत्योऽस्ममृत्युमामोति य इह नानेव पश्यति ॥ मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन ॥ मृत्योऽस्ममृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ॥ ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ एतद्वैतत् ॥ अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽज्योतिरिवाधूमकः ॥ ईशानो भूतभव्यस्य स एवाध्य स उश्वः ॥ एतद्वैतत् ॥ यथोदकं दुर्गेऽप्युपर्वतेऽपु विधावति ॥ एवं मर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधा

नेह नानास्ति किंचनेति किंचन शब्दादवयवानां गुणानां क्रियाणां च परस्परं तद्वता च भेदनिषेधार्थम् ॥ भेदाभेद एव निषिध्यते न तु भेद इत्याशंकां निवारयितुं मेवं धर्मान् पृथक् पश्यन्ति ति भगवद्भूमणां भवयवगुणकर्मणां ददर्शने पृथग्दोषमाह ॥ पर्वते पुद्गर्गैश्च खरेऽष्टमधो विधावति ॥ एवं विष्णोऽश्वधर्मान् पृथक् पश्यन्तं धनं मोचयति ॥ विजानतो मुनेरात्मा वायुरपि तादृगेव भवति न तु स एव भवति ॥ किं म्वन्धे जीवाः ॥ सर्वेऽप्यज्ञाननामात्मा देवानां च विशेषतः ॥ मुक्तो वायुश्च सादृश्यमेव विष्णोऽस्तु गच्छति ॥ न तु तद्वृत्तां याति किं म्वन्धे

वमानुषाः ॥ आभासाभासरूपास्तुवायोदेवस्य सर्वशक्तिर्भव्यः पर्वणि ॥ २ ॥ १ ॥ इदं पुरं भगवद्भीनमि
त्यधिष्ठायाजस्येदं पुरमिति स्थितं कृत्वा ॥ विमुक्तो निरभीमानात्पूर्वमेवापरोक्षवित् ॥ मुख्यतो मुच्यते पश्चा
द्दुःखाद्याभासाहानत इति च ॥ नित्यहीनोऽखिलेदोषैः साररूपो यतो हरिः ॥ हेम इत्युच्यते तस्माद्वायुस्य
शुचिपः स्मृतः ॥ वरसुर्वसुरित्युक्तस्स एवाप्यंतरिक्षगः ॥ होता सर्वद्वियादिस्थो वेद्यां पूज्यश्च वेदिपतिः ॥
वति ॥ यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ॥ एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमावह्नी ॥ २ ॥ ५ ॥

पुरमेकादशद्वारमजस्यावकचेतसः ॥ अधिष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते ॥ एतद्वैतत ॥
ह्रस्वः शुचिपदसुरंतरिक्षमद्धोता वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृपहरसदृशसद्यो मसदब्जागोजा
कृतजा अद्रिजा कर्तृवृहत् ॥ ऊर्ध्वप्राणमुज्यत्यपानं प्रत्यगस्यति ॥ मध्येवा मनमासीनं विश्वे
देवा उपासते ॥ अस्य विश्वं समानस्य शरीरस्य देहिनिः ॥ देहाद्दिमुच्यमानस्य किमत्र परिशि
ष्यते ॥ एतद्वैतत ॥ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ॥ इतरेण तु जीवंति यस्मिन्नेता बुपा
अत्यन्तश्चातिथिः प्रोक्तो यस्मादन्धं मुच्यते ॥ स द्रोणकलशे सोमे स्थित उक्तो दुरोणसत् ॥ नृषु स्थितश्च
देवेषु वरेष्वपि स एव तु ॥ ऋतरूपे तथा वेदेव्यो माख्यप्रकृतावपि ॥ व्योतं जगदिदं यस्यां सांख्यो मश्रीरुदाहृत ॥
अब्जगोजादिजेष्वेव मास्तेऽब्जादिकस्ततः ॥ तथैव तैषु मुक्तेषु गतास्ते विष्णुमित्यूताः ॥ वेदेर्मुख्यतया प्रो
क्तः ऋतमित्येव चोच्यते ॥ बृहत्पूर्णगुणत्वाच्च स एव पुरुषोत्तमः ॥ न केवलं प्राण एव चेतनानां विधारकः ॥ किंतु
विष्णुं समाश्रित्य प्राणो जीवान्बिभर्त्य यम् ॥ अतो मुख्यश्रयो विष्णुश्चेतनानां स्वतंत्रतः ॥ अग्निर्यथैको लोके

पुत्रविष्टोऽन्योनविद्यते॥पाकादिकर्ताथाप्यस्येदवस्यप्रतिरूपकाः॥रूपंरूपंप्रतिस्थेतेसंत्यचेतनबह्वयः॥ एवंदे
वोवायुरपिधारकोऽन्योनविद्यते॥रूपंरूपंप्रतिस्थाप्यस्यप्रत्यभूत्यतिरूपकाः॥ अचेतनःस्पर्शगम्योऽयोऽयमेवंज
नार्दनः॥ एकस्त्वतंत्रोनान्योस्ति सर्वजीवांतरस्थितः॥ रूपंरूपंप्रतिस्थस्यप्रतिबिंबाश्चचेतनाः॥ बाह्याश्चेते
ततोनास्मत्स्वरूपेतकथंचन ॥ अनादिप्रतिबिंबाश्चभूवुस्तेह्यनंतकाः॥ सूर्योऽयथांतरंचक्षुःप्रतिबिंबो

श्रितौ ॥ हंततददंप्रवक्ष्यामिगुह्यं ब्रह्मसनातनम् ॥ यथामरणंप्राप्यात्माभवतिगौतम ॥ योनि
मन्येप्रपद्यतेशरीरत्वायेदेहिनः ॥ स्थाणुमन्येनुसंयंतियथाकर्मयथाश्रुतम् ॥ यएषुसुप्तेषुजाग
र्त्तिकामंकामंपुरुषोनिर्ममाणः ॥ तदेवशुक्लतद्ब्रह्मतदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिँहोकाःश्रिताःसर्वे
तदुनात्येतिकश्चन ॥ एतद्वैतत् ॥ अभिर्यथैकोभुवनंप्रविष्टोरूपंरूपंप्रतिरूपोवभूव ॥ एकस्त
थासर्वभूतांतरात्मारूपंरूपंप्रतिरूपोवहिश्च॥वायुर्यथैकोभुवनंप्रविष्टोरूपंरूपंप्रतिरूपोवभूत ॥
एकस्तथासर्वभूतांतरात्मारूपंरूपंप्रतिरूपोवहिश्च ॥ सूर्योऽयथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यतेचा
क्षुर्षेवार्थदोषैः ॥ एकस्तथासर्वभूतांतरात्मानलिप्यतेलोकदुःखेनद्याह्यः ॥ एकोवशीसर्वभूतां
तरात्माएकरूपंबहुधायःकरोति ॥ तमात्मस्थंयेनृपश्यंतिधीरास्तेपांमुखंशाश्वतंनेतरेषाम् ॥

स्यबाह्यकम् ॥ बाह्यचक्षुर्गतेदोषैरंतश्चक्षुर्नलिप्यते ॥ अंतश्चक्षुर्देवतानुवाद्यंचक्षुरचेतनम् ॥ एवंबाह्यस्व
तंत्रत्वाज्जीवेभ्यःपुरुषोत्तमः ॥ अस्वतंत्रस्यजीवस्यदुःखैर्नैवहिलिप्यते ॥ चेतनाभासकोजीवःपरमश्चेतनो
हृदिः ॥ स्वतंत्रत्वात्स्वतंत्रोहिनैवदोषेणालिप्यतइतिकौर्म ॥ सएकएवसर्वभूतांतरात्मा ॥ तस्यरूपंरूपं
प्रतिरूपपाख्योजीवोवभूव ॥ बहिश्चासौपरमात्मनोनितरांभिन्नः ॥ परतंत्रत्वात् ॥ आत्मेवेदमग्रआसी

दित्यादिवदनादित्वापेक्षया ॥ आत्मनिस्थं हरिं जानन्मुच्यते नात्र संशयः ॥ जीवैक्येन तनुतन्ध्यायंस्तमस्यंधे
पतेद्भुवमिति च ॥ एतदेव भगवद्रूपं परमं सुखम् ॥ ज्ञानिसुखं तनुतद्ब्रिष्टुणमात्रम् ॥ ब्रह्मादीनां तनुमुक्तानां सु
खं विष्णुसुखस्य तु ॥ प्रतिबिम्बस्तु विद्भुद्रो विष्णोरेव परं सुखम् ॥ सभ्यभाति न भाती निजानी धातं तत्कथं न्व
हम् ॥ तत्त्वसादृश्येनेदिव्यमनिर्देश्यं परं सुखमिति च महावाराहे ॥ २ ॥ २ ॥ सर्वोच्चो भगवान्विष्णुर्मूलं भू

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको ब्रह्मनां यो विदधातिका मान् ॥ तमात्मसम्यं नृपश्यंति श्रीरा
स्ते पांशांतिः शाश्वती नरेणाम् ॥ तदेतदिति मन्यन्ते ऽ निर्देश्यं परमं सुखम् ॥ कथं न तद्विजानी
यां किमु भाति न भाति वा ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुनो यमग्निः ॥ तमे
व भांति मनुभाति सर्वतस्य भासा सर्वमिदं विभानि ॥ द्वितीयावल्ली ॥ २ ॥ २ ॥

ऊर्ध्वमूलो ऽवाक्शाख एषोऽथः सनातनः ॥ तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिँल्लो
काः श्रिताः सर्वे न दृनात्येतिकश्चन ॥ एतैरेतत् ॥ यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ॥
महद्भयं वज्रमुद्यतं एतद्दिदुरमृतास्ते भवंति ॥ भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति मूर्यः ॥ भया
दिदं श्रवायुश्च मृत्युर्धावति पंचमः ॥ इह चेदशकद्रोहं प्राक्शरीरस्य विस्त्रसः ॥ ततः स्वर्गपुलोके
मिव दस्यतु ॥ जगदाख्यस्य वृक्षस्य शाखा देवास्ततोऽवमाः ॥ वृक्षमूलं मादेवी सोऽथ आशुगते हरिः ॥

तद्व्याप्तत्वाच्च दन्तत्वाद् अथोऽयमकीर्तितः ॥ प्रवाहतस्त्वनादिश्च मुख्यतस्त्वमृतो हरिः ॥ मुख्यमृतस्य ए
वैको जगन्निर्त्यं प्रवाहतः ॥ प्राणाख्येतु हरौ सर्वमेजत्यस्माच्च निस्सृतम् ॥ वज्रवद्वयदं चैव स्वधर्मस्यातिलं
घने ॥ जीवैस्थितस्तु भगवान्दृश्यते ज्ञानदृष्टितः ॥ आदर्शं मुखवत्सम्यङ्मृतं थापितुं लोकगः ॥ ततः किंचि

रस्पष्टतयागांधर्वदृश्यतेहरिः॥ नाऽत्यातपेनच्छायायांयथैवाहनिदृश्यते ॥ स्पष्टं तथा ब्रह्मलोके दृश्यते पुरुषो
 त्तम इति च ॥ पुनरिंद्रियेभ्यः परं मन इत्यादिदेवतातारतम्यज्ञानपूर्वकं भगवतः सर्वोत्तमत्वज्ञान एव सर्ववाक्या
 नां महातात्पर्यमिति ज्ञापयितुम् ॥ तारतम्यपरिज्ञानपूर्वकं सर्वतो हरेः ॥ आधिक्ये सर्ववाक्यानां तात्पर्यमह
 शुशरीरत्वाद्यकल्पते ॥ यथा दर्शयति आत्मनि यथा स्वमेतथापि तू लोके ॥ यथाऽमुपरीव दृश्यते तथा
 गंधर्वलोके ॥ छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ इंद्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यतः ॥ पृथगुत्प
 द्यमानानां भवाधीरे न शोचति ॥ इंद्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ॥ सत्त्वादिमहानात्मा
 महतो व्यक्तमुत्तमम् ॥ अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिंग एव च ॥ तं ज्ञात्वा मुच्यते जंतुरमृत
 त्वं च गच्छति ॥ न संदृशेतिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति किञ्चिद्रेनम् ॥ हृदामनीपामनसाभि
 क्लृप्तो य एनं विदुर्मृतास्ते भवंति ॥ यदा पंचावतिष्ठते ज्ञाना निमनसा सह ॥ बुद्धिश्च न विचेष्टति
 तामाहुः परमांगनम् ॥ तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरा मिंद्रियधारणाम् ॥ अप्रमत्तस्तदा भवति योगो
 हि प्रभवाप्ययौ ॥ नैव वाचानमनसा प्राप्नुं शक्यो न चक्षुषा ॥ अस्तीति ब्रुवतो न्यत्र कथं तदुपल
 भ्यते ॥ अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ॥ अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीद
 दिष्यत इति च ॥ प्रादुर्भावानृते विष्णुमिंद्रियैर्नैव पश्यति ॥ प्रादुर्भावानपि यदा ज्ञानदृष्ट्यैव पश्यति ॥ तदैव
 मुच्यते योगी न दुष्टैरिंद्रियैः क्वचिदिति च ॥ प्रभवाप्ययौ प्रतिहि योगः ॥ भगवतः सकाशात् प्रभावाप्ययौ ॥ अधि
 कस्सतोऽयं भगवान्त्सर्वस्मादपि केशवः ॥ अस्तीति नामकस्तस्माज्ज्ञातव्यस्स तथैव च ॥ अनाधिक्यं जा
 नानांतु कथं स उपलभ्यते ॥ प्रकृतेः पुरुषाणां च तत्त्वभावयति स्फुटम् ॥ तत्त्वभावस्ततो विष्णुस्तत्प्रसादान्तु

स्यहि ॥ आधिक्यं ज्ञायते सत्तः प्रसादश्च तथा विदः ॥ अनादिकालादाधिक्यं सर्वस्माज्ज्ञानतो हरेः ॥ पुनः
पुनर्वृद्धिर्मेतित ग्लानं हि भवेत्भवे ॥ येषामाधिक्यविज्ञाने नैव पूर्वहरेर्भवेत् ॥ तेषां पञ्चाक्षरैव स्यादभिमतंतु तस्य
नः ॥ व्यंजकाद्वाक्तिमयेति तस्मात्तज्ज्ञानमुत्तममिति च ॥ अंतःकरणकामानां योग्यशक्तिश्च दात्मनाम् ॥
कामानां तु तदामृतौ मृत्ति नैवाभियास्यति ॥ मिथ्याज्ञानयंथि भिस्तु नितरां मुच्यते यदा ॥ तदाऽमृतत्वमेव
तितदर्थंचानुशासनम् ॥ शरीरभूतो विष्णोस्तु जीवस्तद्गुरा गोयतः ॥ अधिष्ठित्येतैव विजानीयात्पृथक्
ति ॥ यदा सर्वेष्वमुच्यते कामाग्रेस्य हृदि स्थिताः ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समभूतं ॥
यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रंथयः ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवति एतावदनुशासनम् ॥ शतं चेकात्र
हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धनि भूमिनिःसृतैका ॥ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमिति विष्वग्धा उत्क्रमणे
भवन्ति ॥ अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ररात्मा सा दजनानां हृदये सच्चि विष्टः ॥ तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुजा
दिवे पीकां धैर्येण ॥ तं विद्याच्छुक्रममूनं तं विद्याच्छुक्रममूनं तं विद्याच्छुक्रममूनं तं विद्याच्छुक्रममूनं तं विद्याच्छुक्र
विद्यामेनां योगविधिं च कलत्रम् ॥ ब्रह्म प्राप्सो विरजो भूद्दिशस्युरन्योप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ २ ॥ ३ ॥
इति श्री काठकोपनिषत्संपूर्णा ॥

तः ॥ स्वाख्याच्छरीराज्जीवानुप्रवहेद्विष्णुमव्ययमिति च ॥ यस्यात्माशरीरम् ॥ यस्यात्मानमंतरायमयतीति च ॥ जनानांहृदयदयुक्तत्वाच्च जीवाः पृथग्घरिरिति सिद्धम् ॥ देहांतमिति देहजीवांगुष्ठमितीह हि ॥ जीवस्य सतु विज्ञेयोजीवाद्देहेन मक्त्यदिति च ॥ संसारिशरीरेणाभेदो वादिना केनापि नांगीकृतः ॥ न च लोके सिद्धः ॥ जनानामिति भेदात् ॥ न जीवो गुणमात्रः ॥ अतो विष्णोर्जीवाद्देह उक्तः ॥ अतस्सर्वोत्तमो विष्णुरिति सिद्धम् ॥ २॥ ३॥ नमो भगवते तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ यस्याहमाप्तो भ्यो योम आप्तमस्सदा ॥ १ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीकाठकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ इति भाष्ययुते ईशावास्यकाठकोपनिषद् ॥ २९॥२०॥

॥ अथ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यसमेता ॥ २१ ॥

श्रीमन्मध्वहृतसरोजांतर्वातिश्रीसीतापतयेनमः ॥ ॐ ॥ अत्युद्रिक्तविदोषसत्सुखमहाज्ञानैकतानप्रज्ञा
सर्वप्राभवशक्तिभोगबलसत्सारात्मदिव्याकृतम् ॥ सृष्टिस्थाननिरोधनित्यनियतिज्ञानप्रकाशादतिष्ठां
तामोक्षविमोक्षदंहरिमजंनित्यंसदोपास्महे ॥ १ ॥ हयग्रीवमुखोद्रीर्णगीर्भिर्देवीरमापतिम् ॥ अस्तुव
द्विस्तुतुणंभोगिप्रस्तारशायिनम् ॥ ओमितिनामकमक्षरं सर्वसन्निहितत्वादेतत् ॥ उच्चत्वाद्गीतत्वात्सर्व
स्थानत्वाच्चोद्रीथंभगवंतमुपासीत ॥ उक्तंचमहासंहितायाम् ॥ हयग्रीवोद्रीतवाक्यैरमादेवीरमापतिम् ॥

श्रीमद्भारतीरमणमुख्यप्राणांतर्गतस्माज्जानयेनमः ॥ ॥ हरिः ॐ ॥ आप्यायंतुममांगांनिवा
कम्पाणश्चक्षुःश्रोत्रमथोबलमिंद्रियाणिचसर्वाणि सर्वब्रह्मोपनिषदंमाहंब्रह्मनिराकुर्यामामाब्रह्म
निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणंमेअस्तुनदात्मनिरितेयउपनिषत्सुधर्मास्तेमयिसंतुतेम
यिसंतु ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ ओमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपासीतोमितिह्युद्गापयितनस्योप

ओमित्येतन्मुखैर्देवमस्तुवत्सामवेदैरिति ॥ ॐ नामानमुपासीततर्दर्थगुणपूर्वकम् ॥ ओतत्वादवनान्माना
दधिकोच्चत्वकारणात् ॥ आनंदादोजसश्चैवभरणादोमुदाहृतइतिसमन्वये ॥ ओतमस्मिन्नगत्सर्वमयुच्च
श्चाखिलैर्गुणैः ॥ इत्योमितिसदोपास्यःसोक्षयःपुरुषोत्तमः ॥ उच्चत्वाद्गीयमानत्वारथानादुद्रीथउच्यते॥
ओमित्येनंसमुद्दिश्यह्युद्गातागायतिस्फुटम् ॥ विष्णोरोमितिनामोस्यव्याख्यायानमधिकोच्चता ॥ अकारे
णाधिकं प्रोक्तमुकारेणोच्चमुच्यते ॥ तथामितं सर्ववैदर्भिकारेणाभिधीयते ॥ अधिकोच्चमितिज्ञातमोमित्य

स्याथद्वारतः ॥ तदेतत्परमत्वंतु यथाक्रममुदीर्यते ॥ देवतानुक्रमज्ञाश्रविणोःपरमताविदः ॥ एकांतिनस्ते विज्ञेयायथाक्रमपरास्तथा ॥ अस्मादसावुच्चइतिकमस्यांतगतंहरिम् ॥ एकमेवतुयेविद्युस्तेक्षेकांतिनईरिताः ॥ एवंयथाक्रमज्ञाश्रवसदैकांतपरायणाः ॥ प्रविशंतिपरदेवंनारायणमनामयम् ॥ उच्चक्रमांतगतत्वेनकुर्युःपूजांहरैःसदा ॥ लक्ष्म्यादेःक्रमशःपूजांज्ञात्वाभागवतादति ॥ स्वतंत्रपूज्यताबुद्ध्यानदध्युःकिंचकस्यचि त् ॥ ब्रह्माद्यामनुज्ञायेवर्णत्वेनोदिताःश्रुतौ ॥ मानवाख्याश्रमुनयस्नान्यजंतिनचेतरान् ॥ पितृत्वेनगुरुत्वेनसाक्षाद्भागवतत्वतः ॥ अपभ्रष्टाअदेवाश्रब्रह्माद्याख्यायुताअपि ॥ देवसंज्ञाश्रदीनत्वात्पूजयेयुर्नता न्कचित् ॥ यद्भागवतबुद्धौवदत्तंब्रह्मादयःसुराः ॥ वैदिकाःप्रतिगृह्णीयुरपभ्रष्टास्तथेतरत् ॥ यथाक्रमपरि

व्याख्यानमेवांभूतानांपृथिवीरसःपृथिव्याआपोरसोऽपामोपधयो रसओपधीनांपुरुषोरसःपुरु

ज्ञानादेकांतिवाच्चेकेवलम् ॥ अच्छिद्रत्वाच्चनियतोमोक्षोन्यत्तुविह्वनम् ॥ विणौभक्तिविशेषेणमोक्षा वासौहिकारणम् ॥ तद्भक्तेपुक्रमैणैवरमाद्येषुत्वन्तरम् ॥ तृतीयमपिवैराग्यंनचान्यन्मोक्षकारणम् ॥ एतत्साधनताहेतोस्तदन्यद्विबिधीयते ॥ अतोऽन्यत्सर्वकच्चापिगच्छेदेवाधरंतमः ॥ अस्मिन्सुनिहितो नित्यंमोक्षेवान्योऽज्ञकोपिसन् ॥ अतस्तेषांक्रमंवक्ष्येदेवानांयःश्रुतौश्रुतः ॥ पृथिवीसर्वभूतेभ्यःसदा सर्वगुणैर्वरा ॥ रसःसारोवरश्चेतिशब्दाएकार्थवाचकाः ॥ पृथिव्यावरुणःश्रेष्ठस्तस्मादोषविदेवता ॥ सोमस्तस्मात्तुपुरुषोरुद्रोयत्पौंस्यदेवता ॥ तस्मात्सर्वस्वतीवाग्धिश्रेष्ठास्याऋक्स्वरूपिणी ॥ सैवश्रेष्ठा ततोवायुर्ब्रह्मरिष्ठस्सामनामकः ॥ समत्वात्सर्वभूतेपुसामसाम्नांचेदेवता ॥ ततःश्रेष्ठतमोविष्णुःश्रेष्ठश्रे

ष्ठतमःसदा ॥ श्रेष्ठाच्छ्रेष्ठतमाच्चापिपरमात्परमोविभुः ॥ परमर्द्धियुतत्वाच्चपरार्ध्यइतिकीर्तितइतिसारनि
र्णये ॥ अतिशयेनपरमार्धिगुणःपरमःपरार्ध्यः ॥ उत्तमेभ्योप्यतिपरमोत्तमोत्तमोरसानांरसतमःपरमःपरा
र्ध्यः ॥ रसानांसकाशादपिपरमपरार्ध्यरसतमइत्यर्थः ॥ प्राणादीनांभूतादिभ्यःश्रेष्ठत्ववदस्यश्रेष्ठत्वेनभव
निकिन्तुमहान्विशेषइतिज्ञापयितुंरसानांरसतमइत्यादिबहुविशेषणंभूतेभ्यःपृथिव्यारसत्वेतेभ्योवरुणस्यार
सतरत्वंसोमस्यरसतमत्वंरुद्रस्यपरमरसतमत्वंवाचःपरमपररसतमत्वंप्राणस्यपरमपरार्धरसतमत्वं अयंतुभ
गवान्प्राणादपिपरमपरार्धरसतममात्रोनभवति ॥ किंतुप्राणस्यापिरसभूतायारमायाअपिपरमपरार्ध्य
रसतमः ॥ अस्मादप्यतिशयेनपरमित्यसंख्यागोचरत्वेनपरमपरार्धेनज्ञेयंहिपरार्ध्यम् ॥ ऋयूपायावाचः

षस्यवाग्रसोवाचऋग्रसऋचःसामरसःसाश्वउद्गीथोरसःसलपरसानांरसतमःपरमःपरार्ध्योष्टमोय

पृथक्परत्वांगीकारोपिभूतेभ्यःप्राणस्यपरमपरार्धरसतमत्वमेवतनुपरमपरार्धरसतमत्वम् ॥ परस्मादप्यासमं
तादृङ्ङ्हिपरार्धम् ॥ तेनोत्तमत्वेनज्ञेयंपरार्धि ॥ तेनासंख्यागोचरत्वेनज्ञेयंपरार्ध्यंपरार्धोत्तमंपरार्धिने
नासंख्यागोचरत्वेनज्ञेयंपरार्ध्यमित्यतःपरार्धित्वंश्रियोभवतिश्रियोपिपरार्ध्योभगवान् ॥ अतोऽरसानां
रसतमःपरमःपरार्ध्यः ॥ पृथिव्याःसोमवरुणयोश्चौषध्यब्देवतात्वेनरुद्रस्यचर्लिङ्गदेवतात्वेनप्रसिद्धेऋ
गादीनामेवविमर्शःक्रियतेकतमाकतमर्गित्यादिना ॥ तज्ज्ञानस्यविशिष्टफलत्वाच्च ॥ वाचश्चसस्व
तीत्वेनप्रसिद्धेर्वार्गचौरेकयाच्चनविमर्शःकृतः ॥ विशेषात्प्राणसंयुक्तावाङ्गित्यभिधीयते ॥ ऋगता
वितिधातोर्हिऋक्त्वंसर्गाभिमानिनी ॥ विशेषसंयोगहीनायदासैवसरस्वती ॥ तदातस्यावरासैव

प्राणसंयोगिनीमता ॥ प्राणयोगवियोगाभ्यासैवैकापिविभज्यते ॥ वागेवर्कच्छुतौप्रोक्ताप्राणःसामेति
कीर्तितः ॥ अक्षयाद्गतिरूपत्वादक्षेपुरमणादपि ॥ अक्षरंभगवान्विष्णुरोमित्युच्चत्वहेतुतः ॥ इतिशब्दो
न्यथाभावनिरव्यर्थउदाहृतः ॥ एवमत्युच्चएवासौसर्वदेतद्धृदिस्थितेः ॥ उद्गीयमानउद्गीथोभगवान्पुरुषो
त्तमः ॥ तस्मादोमित्यनुज्ञानंकुर्वयेतेजनाःसदा ॥ त्वहुक्तंतत्तथाकुर्याद्भगवानेवैकेशवः ॥ इत्यभिप्रायतः

उद्गीथःकृतमाकृतमर्कंतमत्कृतमत्सामकृतमःकृतमउद्गीथइतिविमृष्टंभवतिवागेवर्कप्राणःसामो
मित्येतदक्षरमुद्गीथस्तद्वाएतन्मिथुनंयद्वाक्प्राणश्चर्कसामचतदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्अक्ष
रेसंसृज्यतेयद्वैमिथुनौसमागच्छत आपयतौवैतावन्योन्यस्यकाममापयिताहवैकामानांभव
तियएतदेवंविद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्तेतद्वाएतदनुज्ञाक्षरंयद्विकिंचानुजानात्योमित्येवतदाहैपो
एवसमृद्धिर्यदनुज्ञासमर्धयिताहवैकामानांभवतियएतदेवंविद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्तेतेनेयंत्रयी
विद्यावर्ततओमित्याथावयत्योमितिशस्त्रस्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यैमहिम्नासे

शब्दःप्रवृत्तःसपुरातनैः ॥ तदेतदज्ञैस्तुजनैःस्वानुज्ञेतिप्रतीयते ॥ ओमित्ययंपूर्णवाचीसमृद्धिक्षौमिती
रिता ॥ समृद्धस्तोहिकामोयमित्यनुज्ञाथवाभवेत् ॥ अतस्समृद्धिवाचीस्याद्धरेशब्दइरितः ॥ इतिवादी
यतेनुज्ञाहरिस्तवसमृद्धिदः ॥ वाक्प्राणौदंपतीचापिसंसृज्येतेजनादने ॥ मुक्तौतुतत्प्रसादेनसंसृज्येततः
परे ॥ तद्वैरौगैवसाक्षात्तुप्राणःसंसृज्यतेहरो ॥ तेनैवविष्णुनेधंचत्रयीविद्याप्रवर्तते ॥ ओमित्युक्त्वाहित
द्व्याख्यासर्वैर्मन्त्रैःप्रवर्तते ॥ ॐनामकस्यपूजार्थंविष्णोरेवसदैवहि ॥ महिम्नासारभूतेनविष्णुनाज्ञोद्धाएवच ॥

कुरुतः कर्मनाज्ञास्यमुक्तिर्ज्ञस्य भवेत्तु सा ॥ स्वयोग्यतु परिज्ञानं यत्तस्योपनिषत्सुतम् ॥ अक्षरं भगवान्वि
ष्णुस्तस्योपपणवः स्मृतः ॥ उपव्याख्यातु तद्वाख्येयेवमाहुः श्रुतिः परेति तर्तीये ॥ परार्थपरमाहुः च परार्थतु ततो
धिकम् ॥ ततो धिकं परार्थः स्यात्पराध्वमिति तत्परम् ॥ परतः परमाच्चैव परार्थो वायुरीरितः ॥ परार्थिनी श्री
रुद्रिटा परार्थो भगवान्हरिरिति शब्दनिर्णये ॥ १ ॥ उद्गीथाख्यस्य विणोर्विशिष्टप्रतिमावायुरेव ॥ अतस्त
न तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवैव दधश्च न वेदनाना तु विद्याचा विद्याच यदेव विद्या करोति श्रद्धयोपनि
पदा ते देववीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवत्यथ ह्यएवायं मुख्यः प्राणस्तमु
द्गीथमुपासीत तस्यैतैः प्राणैरुपव्याख्यानं भवति ॥ १ ॥ देवासुराह्वैव त्रसंयेति रउभये प्राजाप
त्यास्तद्देवा उद्गीथमाजहुरे नैनानाभिभविष्याम इति ते हनासि कयं प्राणमुद्गीथमुपासां च किरे
तः ॥ हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति मुरभिचदुर्गधिच पाप्मना ह्येव विद्धोऽथ ह्वा
चमुद्गीथमुपासां च किरेतः ॥ हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं वदति सत्यं चानृतं च पाप्मना
ह्येव विद्धोऽथ ह्वाचमुद्गीथमुपासां च किरेतः ॥ हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्श
नीयं चादर्शनीयं च पाप्मना ह्येव विद्धमथ श्रोत्रमुद्गीथमुपासां च किरेतः ॥ हासुराः पाप्मना विविधु
स्य सर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वकं तस्मिन्स्ततोऽप्युत्तमत्वेनोपासित एव भगवानसम्यक्फलं ददातीति दर्शयति ॥ वायौ
मुख्यधिधेति चेति भगवद्वचनम् ॥ यस्माद्वायौ स्मृतो विष्णुर्वीर्यो मुख्यतया खिलात् ॥ स्वस्य मुख्यतया तस्मा
त्परां तुष्टिं भविष्यति ॥ अतो विचार्य सकलैर्देवैः प्राणेजानर्दनः ॥ उपासितो दैत्यजयकारणात्पापवर्जिते ॥
वायुपुत्रं च नासि क्यमग्निं वागात्मकं तथा ॥ सोमं श्रोत्रात्मकं चैव सूर्यं च क्षुः स्वरूपिणम् ॥ रुद्रं मनः स्वरूपं च श

पंचाहंस्वरूपिणम् ॥ चित्तात्मकं च गरुडं पापेन विविधुः सुरान् ॥ असुरास्ते र्यतो विद्धास्तस्मान्ने दोषयोगिनः ॥
मुख्यवायौ यदेवाः शरीरस्थे च सूर्यगे ॥ विष्णुमुद्रीय नानं तदा तं च विदध्वसुः ॥ यदा विदध्वसुः प्राणं वि-
ध्वस्तास्ते तदा सुराः ॥ अखन्याश्मानमेवाप्यलोष्टो विध्वंसते यथा ॥ प्रतिमां प्रियसी प्राप्य विष्णोः प्राणं तथा

स्तस्मात्ते नो भयः शृणोति श्रवणीयं चाश्रवणीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धमथ ह मन उद्रीथ मुपासां च कि-
रेतद्वासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्ते नो भयं संकल्पयेत् संकल्पनीयं चासंकल्पनीयं च पाप्मना
ह्येतद्विद्धमथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्रीथ मुपासां च किरेतः ॥ ह्यसुराः कृत्वा विदध्वसुर्यथाश्मान
माखणमृत्वा विध्वंस्यैवैव यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंस्यत एवैव स विध्वंस्यते य एव विदिपापं
कामयते यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्मानमाखणो नैवैते न सुरभि न दुर्गीधिविजानात्यपहतपाप्मा ह्येते न य-
दश्रानियत्पिबति तेनेतरान् प्राणानवत्येतमु एवां ततो विचोत्काम निव्यादादात्येवां तत इति ॥ हंगि-
रा उद्रीथ मुपासां च कृतमु एवांगिरसं मन्यते गानां यद्रसस्तेन तः ॥ हहस्पतिरुद्रीथ मुपासां च कृत-
मु एव हहस्पतिं मन्यते वाग्विहहती तस्या एष पतिस्तेन तः ॥ ह्यास्या उद्रीथ मुपासां च कृतमु एवा-

सुराः ॥ तस्मादादित्यसंस्थे च शरीरस्थे पि चानिले ॥ बलज्ञानात्मके दिव्याकृति मयुज्ज्वलात्मनि ॥ सर्वदे-
वोत्तमे विष्णुमुपासीत तोधिकम् ॥ अस्योपासनयो देवास्सर्वे नामानि भोजिरे ॥ इंद्रो बृहस्पतिः शंभुरित्या-
द्याः प्राणगायतः ॥ प्राणस्थनामशब्दाश्च मुख्यतो विष्णुसंस्थिता इति प्रधाने ॥ उद्रीथाख्यं परं विष्णुमुपा-

स्त्याजहुरंजसा ॥ तथापिप्राणएवासौप्रीतिमागादुपासितइतिच ॥ प्राणंप्राप्यैवविध्वस्तायथासर्वेसुरास्ता
था ॥ तदुपासकस्ययश्चापिप्रतीपंदातुमिच्छतीतिच ॥ एवंविदित्वासंसारान्मुक्तिमेव्यत्यसंशयम् ॥ विष्णु
मयंततोवेत्तिप्राणवेत्तायतःस्फुटम् ॥ वीतिविष्णुःसमुद्दिष्टोविशिष्टत्वानुसर्वतः ॥ आददाग्रेवतंप्राणवे
त्तांतितत्प्रसादतः ॥ प्राणात्परंतुयेविष्णुंजीवांश्चैवावरांस्ततः ॥ येविदुस्तेविदुःप्राणानान्यथातु कथंचनेति

यास्यमन्यंतआस्याद्यदयतेनतंतहवकोदालभ्योविदांचकारसहनेमिश्रियानामुद्रात्तात्रभूवसह
स्मैभ्यःक्रामानागयन्यगाताहवैकामानांभवतियएतदेवंविद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्तइत्यव्यात्म
म् ॥ २ ॥ अथाधिदैवतंयएवासौतपतितमुद्गीथमुपासितोद्यन्वाएपपजाभ्यउद्रायत्पुद्गंस्तमो
भयमपहंताहवैभयस्यतमसोभवतियएवैवदसमानउलवायंचासौचोष्णोयमुष्णोसौस्वरइतिममा
चक्षतेस्वरइतिप्रत्यास्वरइत्यमुंतस्मादाएतमिमममुंचोद्गीथमुपासीताथखलुव्यानमेवोद्गीथमु

च ॥ प्राणउद्गीथइत्याद्यानामब्रह्मादिकास्तथा ॥ सप्तम्यर्थाःसमुद्दिष्टाःसप्तसुप्रथमायतः ॥ प्राणमुद्गीथ
मित्याद्याद्वितीयासप्तमीमेतेतिच ॥ २ ॥ आदित्यसंस्थितोनित्यंप्राणस्तपतिनापरः ॥ प्रकाशनंचतपनं
काष्ठवसूर्यगंभवेत् ॥ सूर्यमंडलगोवायुरुदयास्तमयोऽक्षितः ॥ अपिप्रजाभ्यउद्यंश्चैवोद्राथतिजनादनम् ॥
आदित्यमंडलस्थश्चसर्वप्राणिगतस्तथा ॥ वायुस्समानएवायमुष्णोसावपिचस्फुटम् ॥ तस्मादस्मिन्नु
ष्मिन्वाप्युद्गीथाख्यंजनादनम् ॥ उपासीतविभोक्षायसर्वकामापयेतथेतिच ॥ केशवःस्वःस्वतंत्रत्वान्तद्रते

मरुतःस्वरः॥शरीरस्थश्चसूर्यस्थःप्रतिप्रत्यासमंततः॥ मांप्रीत्यतएवासौप्रत्यास्वरउदाहृतः॥प्राणायामि
धाःपंचप्रधानोवायुरेवच ॥ मुख्यपंचककरूपस्संगरुडोमध्यपंचकः ॥ अवमःपंचकस्त्वन्येप्राणायामास्त
स्यसूनवः ॥ इतित्रेधाविभागोयंविभागोन्यश्चतुर्थकः ॥ प्राणपानौशेषवीर्द्वौतथोदानसमानकौ ॥ रुद्रेंद्रो

पासीतयद्वैप्राणितिसप्राणोयदुपानितिसोपानोथयःप्राणपानयोःसंधिःसव्यानोयोव्यानःसावा
क्तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहरतिधावाक्स्मार्तस्मादप्राणन्नपानन्नृचमभिव्याहरति
यर्क्तस्मातस्मादप्राणन्नपानन्त्सामगायतिथत्सामसउद्गीथस्तस्मादप्राणन्नपानन्नृद्राथस्यतो
थान्यन्यानिवीर्यवंतिकर्माणि यथाश्रेर्मथनमाजेःसरणंदृढस्यधनुषआयमनमप्राणन्नपानंस्तानि
करोत्येतस्यहेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीताथखलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथदनिप्राणएवोत्प्राण
नक्षुत्तिष्ठतिवागीवीर्चोहिगिरित्याचक्षतेऽन्नंथमन्नेहीदंसर्वस्थितंद्यौरेवोदंतरिक्षंगीःपृथिवी
थमादित्यएवोद्वायुगिरिगिरिस्थंसामवेदएवोद्यजुर्वेदोगीर्कवेदस्यंधुग्धेस्मैवाग्दोहंयोवाचोदोहो

तत्परःश्रेष्ठोवायुर्व्यानिउदाहृतः ॥ तस्मिन्नृद्गीथनामानमुपासीतहंरपरम् ॥ योसौव्यानगतोविष्णुःसवागृक्
सामगःसदा ॥ उद्गीथेचसएवैकस्तस्माद्व्यानाद्वितत्क्रियाः ॥ उद्गीथनामाभगवान्स्थितोव्यानाद्विपच
के ॥ वीर्यवत्कर्मकत्तस्माद्व्यानएवयुदाहृतः ॥ तस्माद्व्यानगतंविष्णुमुपासीतैवित्यशः ॥ यद्यथेकाहिम
ण्वात्सर्वदासर्ववस्तुगः ॥ अनूगोद्विक्तमहिमोनिर्विशेषस्सदैवच ॥ तथापितत्क्रियाभोदानामरुपादिक्

पृथक् ॥ उच्यते स्रपृथक्त्वेऽपि पूर्णैर्व्यर्थैकहेतुतः ॥ अविशेषोऽपि भगवान्सर्वशक्तित्वहेतुतः ॥ विशेषहेतु
कंसर्वकरोत्यविकृतः सदा ॥ उद्गीथाक्षरगंचैव प्राणादिषु च संस्थितम् ॥ आशीः समृद्धिहेतुष्वप्यखिलेषु व्य
वस्थितम् ॥ एकमेव हृदयः स सर्वेषाममुयादिति च ॥ उच्छब्दवाच्याः प्राणाद्यावागाद्यागीरतिरिताः ॥

अवान्नादो भवनियुतान्येवं विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्त उद्गीथ इत्यथ बन्वाशीः समृद्धिरुपसर
णानीत्युपासीतयेन साम्नास्तोष्यन्त्यात्तत्सामोपधावेद्यस्यामृचितामृचं यदार्पयंतमृपि यं देवता
मभिष्टोष्यन्त्यात्तदेवतामुपधावेद्येन च्छंदसास्तोष्यन्त्यात्तच्छंद उपधावेद्येन स्तोमेन स्तोष्य
माणः स्यात्तश्स्तोममुपधावेद्यां दिशमभिष्टोष्यन्त्यात्तां दिशमुपधावेदात्मानमंतत उपसृत्य स्तु
वीतकामं ध्यायन्नप्रमत्तो भ्याशो हयदस्मै सकामः समृध्येत यत्कामस्तु वीतेति यत्कामस्तु वीतेति
॥ ३ ॥ ओमित्येव दक्षरमुद्गीथमुपासीतो मिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानं देवा वैमृत्योर्बिभ्यत स्र
यी विद्यां प्राविशस्ते च्छंदो मिराच्छादयत्येदे मिराच्छादयस्ते च्छंदसां छंदस्वंतानुतत्र मृत्युर्प
थामस्य मुदके परिपश्येदेवं पर्यपश्यद्दृचिसाम्नि यजुषि ते नु विचोर्ध्वान्नचः सामो यजुषः स्वर्गमेव प्रा

अन्नाद्यास्थमिति प्रोक्तास्तेषुद्गीथो हरिः स्थित इति च ॥ आत्मानं परमात्मानमंततः सर्वोत्तमत्वेन सर्वत्रोपसृ
त्या ॥ ३ ॥ स्वर्गस्तेषु स्वरो विष्णुस्तद्गतेर्वायुरुच्यते ॥ वायुस्वरेस्वरं विष्णुमोमाख्यं समुपासिरे ॥ देवास्ते
नाच्छतं प्राप्तामुक्त्याख्यं मृत्युवर्जिताः ॥ मारणान्धृत्युरित्युक्ता दुर्गतिं ब्रूयतः सुराः ॥ ओमित्युपास्यन्तं वि

ण्णुं परमावृत्तमापिरद्वितिसंध्याने ॥ ऊर्ध्वाउत्तमाः ॥ ४ ॥ आदित्यसंस्थितोवायुः प्रणवस्तद्गतो हरिः ॥ प्र
 कृष्टत्वाच्चनेतृत्वाद्गत्वा दखिलस्य च ॥ उद्गीथ उच्चैर्गयत्वात्स एव पुरुषोत्तमः ॥ स एव प्राणगोदेहे ओमित्ये
 व स दाजपन् ॥ एतेष्वभगवान्विष्णुर्ध्यायनेकंतमक्षरम् ॥ एकपुत्रो मुक्तिमेति ध्यायन् प्राणे पुरश्चिमपु ॥ बहु
 विशान्यदावाक्चमामोत्योमित्येवातिस्वरत्येव ॥ स भैवं यजुरेप उस्वरोयदेतदक्षरमेतदमृतमभयं
 तत्प्रविश्य देवा अभुता अभया अभवन्स्य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणोत्येतदेवाक्षरं ॥ स्वरममृतमभयं प्र
 विशतितत्प्रविश्य दमृता देवास्तदमृतो भवति ॥ ४ ॥ अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इ
 त्यसौ वादित्य उद्गीथ एव प्रणव ओमित्येव पस्वरन्नेत्येतमु एवाहमभ्यगासिपंतस्मान्ममत्वमेको
 सीति ह कौपीनकिः पुत्रमुवाच रश्मो ॥ स्त्वं पर्यावर्तयता ह्रस्वो वै ते स विभ्यंतीत्यधिदैवतमथाध्या
 त्मं य एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासीतो भित्तिये पस्वरन्नेत्येतमु एवाहमभ्यगासिपंतस्मान्मम
 त्वमेको सीति ह कौपीनकिः पुत्रमुवाच प्राणां स्त्वं भूमानमभिगायता ह्रस्वो वै ते स विभ्यंतीत्यथ खलु
 य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति होतृपदनाद्धे वापि दुर्लभं नुसमाहरतीत्यनुसमाहरती
 ति ॥ ५ ॥ इयमेव र्गभिः सामते देतस्यामृच्य ध्यूह ॥ सामतस्मादृच्य ध्यूह ॥ सामगीयते इय

पुत्रो विमुक्तः स्यात्तस्माद्ध्यायेत्तथा परमिति च ॥ प्राणस्थं भूमानमभिगायदुर्लभं नुसमाहरति ॥ अनुरूप
 मेव करोति ॥ होतृसदनस्थमग्निस्थं भगवंतं ध्यात्वा ॥ अन्यथा गानजंदोषमग्नौ ध्यात्वा हारिपरम् ॥ अपाक
 रोति तस्मात्तं च याये देवाग्निगंसेदति त्रैविध्ये ॥ ५ ॥ अग्नीरष्टर्यनीलेषु वायुस्थः सामदेवता ॥ उर्वी विद्यद्भूषु
 केषु रुदेवीस्था सरस्वती ॥ सेति आर्या हिवाग्देवी प्राणो मः पतिरीरितः ॥ एवन्तौ सामनामाना वुभावेवाप्यु

दाहन्तौ ॥ अतोहि सामवेदोयं ऋक्सामात्मक ईरितः ॥ वागादिव्वेवमेवैतौ वाक्प्राणौ सर्वदा स्थितौ ॥
 तयो रंत स्थितो विष्णुर्गायकौ तस्य तावुभौ ॥ ऋक्सामभ्यां स उन्नामा पापोद्भृश्च एव चेत्यादिसत्तच्चे ॥
 कप्या सरक्तपद्माक्षः सूर्यगश्चाक्षिगश्चसः ॥ गायकस्तस्य विष्णो र्यः सस्वर्ग्याश्च नृलोकगान् ॥ कामा
 न्दद्यान्नरश्चेत्स्यात्सुराणां च नृणामपि ॥ मोक्षदोय दिवायुः स्यान्मुख्योद्गाता ततो निलदन्ति च ॥ तस्मा
 मेवसाग्निरमस्तत्सामां तैरिक्षमेव गर्वायुः सामते देते तस्यामृ च्य ध्यूह् ॥ सामतस्मादृ च्य ध्यूह् ॥ सा
 मगी यन्ते तैरिक्षमेवसावायुरमस्तत्सामधौ रिवर्गादित्यः सामते देते तस्यामृ च्य ध्यूह् ॥ सामतस्मादृ
 च्य ध्यूह् ॥ सामगी यन्ते धौ रिवसादित्योऽमस्तत्सामनक्षत्राण्येव र्कद्रमाः सामते देते तस्यामृ च्य ध्यू
 ह् ॥ सामतस्मादृ च्य ध्यूह् ॥ सामगी यन्ते नक्षत्राण्येवसा चंद्रमा अमस्तत्सामाथये देते तदादित्यस्य
 शुक्लं भाः सैवर्गथयन्ती लं परः कृणंतत्सामते देते तस्यामृ च्य ध्यूह् ॥ सामतस्मादृ च्य ध्यूह् ॥ सा
 मगी यन्तेऽथयदेवै तदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवसाथयन्ती लं परः कृणंतदमस्तत्सामाथय एषो तरादि
 त्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणत्वात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्या सं
 पुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिनिनामस एष सर्वभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वभ्यः पाप्मभ्यो य
 दुद्रीथ उच्चोसौ माये ते गीयते ति चेति ॥ आत्मा जीवः ॥ सरस्वती हि चक्षुः स्थाजीवस्थो वायुरीरितः ॥ वि
 दित्वा तावुभौ देवौ तदं ध्यायेद्धरिं स देति मानसे ॥ दृश्यते ज्ञानदृष्ट्यायः सूर्ये च क्षुषि चैकराट् ॥ ऋद्रामा
 ज्ञानरूपत्वात्सामनित्यसमत्वतः ॥ उक्त्यमुत्थापकत्वाच्च यजुर्गो ज्यस्वरूपतः ॥ ब्रह्मासौ पूर्णरूपत्वादेवं
 सर्वाभिधानवानिति च ॥ यथा बदरिकानाथोद्धारकानाथ इत्यपि ॥ अर्वाङ्नाथः पराङ्नाथ इति तद्वदिहो

च्यते ॥ सर्वनाथोपि भगवान्संनिधानविशेषतइति च ॥ ६ ॥ ७ ॥ अग्निःसामाग्निमानि स्याद्वरुणस्तु स्व
 एवंवेदतस्यर्कसामचगेष्णौ तस्मादुद्ग्रीथस्तस्मात्वेवोद्गातैतस्यद्विगातासएषयेचामुष्मात्पराओ
 लोकास्तेषांचेष्टेदेवकामानांचेत्यधिदेवतम् ॥ ६ ॥ अथाध्यात्मंवागेवर्कप्राणःसामतेदेतदेत
 स्यामृच्यध्यूढं सामतस्मादृच्यध्यूढं सामगीयतेवागेवसाप्राणोमस्तत्सामचक्षुरेवर्गात्मासामतेदे
 तेदेतस्यामृच्यध्यूढं सामतस्मादृच्यध्यूढं सामगीयतेचक्षुरेवसात्सामस्तत्सामश्रोत्रमेवर्जानः
 सामतेदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं सामतस्मादृच्यध्यूढं सामगीयतेश्रोत्रमेवसामनोमस्तत्सा
 माथयदेतदक्ष्णःशुक्लं भाःसैवर्गथयन्नीलं परःरुष्णं तदमस्तत्सामाथयएषो
 च्यध्यूढं सामगीयतेऽथयदैवतदक्ष्णःशुक्लं भाःसैवसाथयन्नीलं परःरुष्णं तदमस्तत्सामाथयएषो
 तरक्षिणिपुरुषोदृश्यतेपैवर्कत्सामतदुक्थंतद्यजुस्तद्ब्रह्मतस्यैतस्यतदेवरूपं यदमुष्यरूपं यावमुष्य
 गेष्णौतौगेष्णौयन्नामतन्नामसएषवैतस्मादर्वाओलोकास्तेषांचेष्टेमनुष्यकामानांचेतितद्यइमे
 बीणायांगांयंतंतेगायंतितस्मात्तेधनसनयोऽथयएतदेवंविद्वान्त्सामगायत्युभौसामगायति
 सोमूनैवसएषचामुष्मात्पराओलोकास्ताऽश्वाभोतितदेवकामाऽश्वाथानैवयेवैतस्मादर्वाओ
 लोकास्ताऽश्वाभोतिमनुष्यकामाऽश्वतस्मादुहैवंविद्वान्ताब्रूयात्कंतेकाममागायानीत्येषस्ये
 षकामगानस्येष्टेयएवंविद्वान्त्सामगायतिसामगायति ॥ ७ ॥ त्रयोहोद्ग्रीथेकुशलावसूबुःशिलकः
 शालावत्यश्चैकितायनोदालभ्यःप्रवाहणजैविलिरितेहोचुरुद्ग्रीथैवकुशलाःस्मोहंतौद्ग्रीथेक
 रात्मकः ॥ प्राणावराग्निमानितुसूर्यएवप्रकीर्तितः ॥ अग्नाग्निमानिदक्षश्चशक्रस्त्वबग्निमानवान् ॥ द्यात्म

कश्चशिवः प्रोक्तः क्रमेणैवोत्तरोत्तरः ॥ क्रमेणमोक्षेऽप्याश्वपुर्वेषामुत्तरोत्तरादिति वृत्ते ॥ अग्नेर्वागा
त्मकत्वात्स्वरस्योदकात्मकत्वात् ॥ आदित्यएवप्राणोन्वैष्वजापतिरिति श्रुतेः ॥ आपएवेन्द्रोद्यौवावरुद्रइ
त्यादेश्च ॥ विशेषज्ञानसंप्राप्त्यै जानंतोऽपि रहरिम् ॥ ब्रूयुर्देवाश्चक्रपयस्तद्व्यस्य परात्मतामिति ब्रह्मतेर्के ॥
स्वर्गाभिमानिनिरुद्रं प्रति सामाभिः संस्थापयामः ॥ तत्तावकं हि साम ॥ मूर्ध्नि विपतेदितियः कश्चिद्भूयाच्चेद्वि

थांवदामइति तथेति समुपवि विशुः सहप्रवाहणो जैबिलिरुवाच भगवंताव्येवदतां ब्राह्मणयोर्वद
तोर्वाच ॥ श्रोण्यामीति सहशिलकः शालावत्यश्चैकितायं दालभ्यमुवाच हंतत्वा पृच्छानीति पृ
च्छेति होवाच कासाश्रोगतिरिति स्वरइति होवाच स्वरस्य कागतिरिति प्राणइति होवाच प्राणस्य
कागतिरित्यत्रमिति होवाचान्नस्य कागतिरित्यापइति होवाचापां कागतिरित्यसौलोकइति होवा
चामुष्यलोकस्य कागतिरिति नस्वर्गलोकमतिनयेदिति होवाच स्वर्गवर्गलोकं सामाभिः संस्थाप
यामः स्वर्गं संस्तावं हि सामेति त्वं हं शिलकः शालावत्य उवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते दालभ्यसामयस्त्वे
तर्हि ब्रूयान्मूर्ध्नि विपतिष्यतीति मूर्ध्नि विपतेदिति त्वं ताहमेनद्भगवतवेदानीनि विद्वीति होवा
चामुष्यलोकस्य कागतिरित्यर्गलोकइति होवाचास्य लोकस्य कागतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिन

पतिष्यति ॥ ब्रह्मैव हि पृथिव्यात्मा विष्णुराकाशनामकः ॥ आदीप्तत्वाद्धरीयांश्च परमो हरिरेव हीति सत्त
त्वे ॥ शुभाशुभानां दाहादौ साम्यात्सामागिरितः ॥ स्वो विष्णुः सागरे रतावरुणोतः स्वरः स्थतः ॥ उदयाज्ज
गत्सणेनृत्वाः सूर्यः प्राण उदाहृतः ॥ अन्नारुद्रस्तद्विरोधादक्षः स्यादन्ननामकः ॥ स्वो विष्णुस्तद्रतिवर्षयुस्त
ब्रह्मोक्तौ सदाशिवः ॥ अतः स्वर्गोऽसुसंस्थत्वादासाविति च कीर्तितः ॥ सर्वदेवांतरत्वात्तु ब्रह्मायं समुदाहृतः ॥

लोकोज्ञानस्वरूपत्वदेतेषां परमो हरिरिति ब्रह्मतर्कः ॥ आपालनादापदं द्रः ॥ अधिकंवरीयान्परोवरीया-
 येदिति होवाच प्रतिष्ठावं यं लोकं सामाग्निसंस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्तावं हि सामेति तं ह प्रवाहणजे वि-
 लिरुवाचांतवद्वैकिल्ये शालावत्यसामयस्ये तर्हि ब्रूयान्मूर्धोते विपतिष्यतीति मूर्धोते विपतेदिति
 हंताहमेतद्भगवत्तो वेदानीति विद्भीति होवाच ॥ ८ ॥ अस्य लोकस्य कागतिरित्याकाश इति होवा-
 च सर्वोणिहवा इमानि भूतान्याकाशो देवसमुत्पद्यते आकाशं प्रत्यस्तं यं त्याकाशो ह्येव भ्योज्याया
 नाकाशः परायणं स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषो नंतः परोवरीयो ह्यस्य भवति परोवरीयसो ह्यलोका
 अयं नित्य एतमेवं विद्वान्परोवरीयां समुद्गीथमुपास्तेतं हैतमधिधन्वा शौनक उदरशां हिल्या योक्त्वो
 वाचयावत्त एनं प्रजाया मुद्गीथं वेदिष्यते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँह्यो के जीवन्भव विष्यति तथा
 मुष्मिँह्यो के इति स एतमेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव ह्यस्यास्मिँह्यो के जीवन्भवति तथा मुष्मिँह्यो
 के लोके इति लोकोक्त इति ॥ ९ ॥ मटची हने पुकुरुष्व ष्वाढक्या सह जाय योपस्तिर्हं चाक्रायण इ-
 भ्यग्राभे प्रद्राणक उवाच स हे भ्यंकुलमापान्त्वा दंतं विभिक्षेत होवाच नेन न्ये विद्यंते यच्च ये भइम
 उपनिहिता इत्येतेषां मे देहीति होवाच नानस्मै प्रदौहं तानुपानमित्युच्छिष्टं वैमपीतं स्यादिति
 होवाच नस्विदेतेष्युच्छिष्टा इति नवा अजीविष्य भिमानवा दन्त्रिति होवाच कामो मउदपानमि-
 तिसह स्वादित्वातिशेषा जायाया आ जहार सा प्र एव सुभिक्षा भवतान्प्रतिगृह्य निदधौ सह प्रातः
 संजिहान उवाच यद्भूतान्नस्य लभे म हिलभे म हि धनमात्रा राजा सौयक्ष्यते समासैर्वारिविज्यै ह
 न् तत्परोवरीयोऽस्य रक्षकं भवति ॥ यावतो ह्यपरादिपर्यंतम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ उपलदादृक्काः स्थूला मटचीति

प्रकीर्तिता इति शब्दनिर्णये ॥ आसन्नमयोऽभवायोऽपि दाढक्रीत्याभिधीयत इति च ॥ प्रद्ववन्वायानाथप्रद्राण
 णीते निनं जायो वाचहंत पत इमं कुलमापाइति नान्बादित्वा मुंयज्ञं विनत मेयाय नत्रोद्रानृना
 स्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेशिषावस्तोतारमुवाच प्रस्तोतया देवता प्रस्तावमन्वायत्तातां चेदवि
 द्वाप्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीत्येवमेवोद्रातारमुवाचोद्रातार्यो देवतोद्गीथमन्वायत्तातां चेद
 विद्वानुद्रास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीत्येवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तया देवता प्रतिहारमन्वायत्ता
 तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति हेसमारतास्तूष्णीमासां चिकरे ॥ १० ॥ अ
 थ है नयजमान उवाच भगवंतं वा अहं विविदि पाणीभ्युपस्तिरस्मि चाकायण इति होवाच सहो वा
 च भगवंतं वा अहमेभिः सैर्वैरांस्त्रिज्यैर्यैः पिपं भगवतो वा अहमवित्वान्या न ह्यपि भगवांस्त्वेवमेसैर्वै
 रांस्त्रिज्यैरिति तथैव तर्ह्येत एव समतिः सृष्टास्तुवंतां यावत्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथे
 ति ह्यजमान उवाचाथ है नं प्रस्तोतोऽपि ससाद प्रस्तोतया देवता प्रस्तावमन्वायत्तातां चेदविद्वान्प्र
 स्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवो चत्कत मासा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह
 वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंति प्राणमभ्युज्जिह्वते सैष देवता प्रस्तावमन्वायत्तातां चेद
 विद्वान्प्रस्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेत्यथ है नमुद्रातोऽपि ससादोद्रातार्यो देवतोद्गीथम
 न्वायत्तातां चेदविद्वानुद्रास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवो चत्कत मासा देवतेत्यादित्य
 इति होवाच सर्वाणि ह्वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः संतं गायंति सैष देवतोद्गीथमन्वायत्तातां चेद
 क इतीरित इति च ॥ १० ॥ प्राणस्थविष्णुना सर्वे प्रसूयंते यतस्ततः ॥ प्रस्तावे देवता सस्यात्यस्तावस्तुजनि

र्यतः ॥ आदित्यसंस्थितो विष्णुर्यत्सदा सर्वगीतभुक् ॥ राजादौ गीतमप्यङ्गैर्भुक्ते गानस्य देवता ॥ उद्गीथदे-
 वता तस्मात्स एव पुरुषोत्तमः ॥ अन्यस्थेनैव जीवंति भूतान्येता निविष्णुना ॥ प्रतिहारदेवता तः स प्रतिहारो हि
 भोजनमिति च ॥ उच्चैः संतमुत्तमं संतम् ॥ ११ ॥ दलभपुत्रो बको मित्रयापुत्रार्थे स्वीकृतो ग्लाववत्तूष्णीं
 विद्वानुदगास्यो मूर्ध्नि तेष्वपि निष्यत्तथोक्तस्य मयेत्यथैनं प्रतिहृत्वोपससादप्रहृत्यैतद्विदेवताप्रतिहार
 मन्वायत्तातां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्ध्नि तेष्वपि निष्यतीति भासगवानोचत्कतमासा देवतेत्य
 अमिति होवाच सर्वाणि हवा इमानि भूतान्यत्र मेव प्रतिहरमाणानि जीवंति सैषा देवता प्रतिहारम
 न्वायत्तातां चेदविद्वान्प्रत्यहरिष्यो मूर्ध्नि तेष्वपि निष्यत्तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥ ११ ॥
 अथातः शौव उद्गीथस्तद्वचको दालभ्यो ग्लावो वामैत्रेयः स्वाध्यायमुद्ववा जनस्मै श्वाध्वेतः प्रादुर्ब
 भूवतमन्ये श्वान उपसमेत्यो चुरञ्जनो भगवानागायत्वशनायामवा इति तान्होवाचैहैवमाप्रानरूप
 समीयाते तितद्वचको दालभ्यो ग्लावो वामैत्रेयः प्रतिपालयां चकार ते ह्यथैवेदं च हि स्पवमानेन स्तो
 त्र्यमाणाः सः श्रब्धाः सर्पतीत्येवमासमपुस्ते हसमुपविश्य हि चकुरोऽमदाश्मोऽपि द्वाश्मोऽदिवोरु
 णः प्रजापतिः सविताश्च मिहार्ह हरदन्तपतेश्च मिहार्ह हरहरोमिति ॥ १२ ॥ अयं वाव लोको ह्यनु

स्थितत्वात्तथा ग्लावैर्युक्तो ग्लावनामको जानः ॥ अत उक्तयथास्य निर्देशो ग्लावतीत्यर्थः ॥ प्रसादार्थं वक्तुं
 स्यापि वायुनोक्तः श्वरूपिणा ॥ शौवोद्गीथ इति योक्तो रुद्रादीनां श्वरूपिणाम् ॥ उपमितः पौर्णमास्यां शो
 वोद्गीथेन केरावः ॥ सर्वाभीष्टं ददातीति प्रातरित्याह मारुतः ॥ ओजशभादिर्कः प्रवायुनोक्तं नुदनाः ॥
 वायुस्य विष्णुमुद्दिश्य हिंक्त्य प्रापुरीक्षितम् ॥ देवैर्विष्णुश्च वायुश्चासर्पद्वान्याक्तेषां णतु ॥ अणो वरुणी च

त्वात्सवितारौ प्रमृतिः ॥ प्रजानां चपतीतद्वल्कमादेव प्रकीर्तिनाविति च ॥ १२ ॥ हूयते चाग्निहोत्रादिर्हो
वकारस्त्वियंततः ॥ हेत्याश्चर्यवदायानि हेति वा सुखकृत्तवः ॥ हायिकारस्ततो वायुरश्रेण्युक्तमन्तरम् ॥
आनंत्याश्चकारास्यसूर्याच्चंद्रस्येति ॥ सर्वसाम्यप्यतो विष्णुरिहेतिकथितः सदा ॥ इंधनाद्गिरीकार
उकारस्सूर्यउदितः ॥ नितरामाह्वयंत्येनमितींद्रो निहवः स्मृतः ॥ एतीत्येकारएवासौ ओहोयीत्यखिलाः
सुराः ॥ उच्चत्वाद्धिष्णुरुः प्रोक्तो हूयंते स्मिन् यतो खिलाः ॥ मुक्तावौ होधिनस्मात्सर्वदेवाः प्रकीर्तिताः ॥ ही

कारो वायुर्हार्थिकारश्चंद्रमा अथकार आत्मेहकारो भ्रिरीकार आदित्य उकारो निहव एकारो विश्वेदे
वा औहोयिकारः प्रजापतिर्हकारः प्राणः स्वरोऽनंया वाग्विराडनिरुक्तस्योदशस्तोभः संचरोद्गु
ष्कारो ग्दुग्धेस्मैवागदोहो चवानन्नादो भवति यएतामेवः साम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं
वेद ॥ १३ ॥ श्रीमच्छांदोग्योपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तिनिश्चय उद्धितो निश्चयज्ञानतः सदा ॥ ब्रह्माहिकार इत्युक्तो वायुः प्राणः शरीरगः ॥ स्वेविष्णोरमयत्येनं
जीवंतस्मात्स्वरः स्मृतः ॥ ययिर्नित्यगते वायुस्तद्वायायासरस्वती ॥ सैवान्देवताप्रोक्तायात्रा प्राणेन नीय
ते ॥ सर्ववागात्मिकाया तु श्रीर्विशेषेण राजनात् ॥ विराडुक्ता निरुक्तस्तु व्योमो नारायणस्तु यः ॥ आहूत
एव पातीति हुष्कार इति कीर्तितः ॥ हुवित्याक्रियते यस्माद्बुष्कारस्तु जनार्दनः ॥ अनिरुक्तस्त्ववाच्यत्वा
त्परमः पुरुषो हरि रिति माहात्म्ये ॥ सम्यक्चरतीति स एव संचरः ॥ १३ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादा
चार्यविरचिते श्रीमच्छांदोग्योपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ॥

हरिः ॐ समस्तस्य पूर्णस्य साधुत्वात्सामनाम्नो विष्णो रुपासनं साधु ॥ सारत्वेन मेयं यं साम ॥ सारत्वेन धार्थ्यं सा
 ध्वित्वेक एवार्थः ॥ साधुत्वात्सामनामनं समस्तगुणपूर्तिः ॥ समस्तं य उपामीत नारायणमनामयम् ॥ सर्वं
 साम्नादेव ते तिसमुक्तः साधुधर्मभागिति सामं संहितायाम् ॥ १ ॥ नारायणाख्य उद्गीथ उद्देश्यः प्रणवेन यत् ॥
 उद्गच्छंति यतोऽस्माद्वा सुदेवादिमूर्तयः ॥ प्रथमावनाररूपत्वाद्वासुदेवः परः पुमान् ॥ प्रस्तावो निधनं चापि
 संकर्षण उदाहृतः ॥ संकर्षणो हि स हर्ता प्रद्युम्नः परमेश्वरः ॥ हिंकार इति संप्रोक्तो हीति स्फटिरुदीर्यते ॥ प्रसि

समस्तस्य खलु साम्ना उपपासनं साधुयत् खलु साधुतत्सामित्या चक्षते यदसाधुतदसामेति तदुता
 प्याहुः साम्नै नमुपागादिति साधुनै नमुपागादित्येव तदाहुरसाम्नै नमुपागादित्यसाधुनै नमुपागादि
 त्येव तदाहुरथो ताप्याहुः सामनो बनेति यत्साधु भवति साधु बनेत्येव तदाहुरसामनो बनेति यदसाधु
 भवत्यसाधु बनेत्येव तदाहुः स य एतदेवं विद्वान्साधुसामेत्युपास्ते भ्याशो ह यदेन साधवो धर्मा आ
 च गच्छेयु रुरुपचनमेयुः ॥ १ ॥ लोकपुंचविधं सामोपासीत पृथिवी हिंकारोऽग्निः प्रस्तावो त्तरिक्ष
 मुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूर्ध्वं ब्रथा हृत्ते पुद्गौ हिंकार आदित्यः प्रस्तावो त्तरिक्ष मुद्गी
 थोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनं कल्पते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्वाहृता श्रय एतदेवं विद्वान्छोके पुंचवि
 द्भुता हि स्फटिः स्यादतिरुद्धः परो विभुः ॥ प्रतिहार इति प्रोक्तः स हि कार्येष्विदं जगत् ॥ प्रतिप्रतिहरेन्नित्यं मूर्ति
 प्रतिहृते स्तथा ॥ ते पृथिव्यादिषु सदा तन्नामानः प्रतिष्ठिताः ॥ पृथिवीत्यादिशब्दार्थस्ते हि मुख्यतर्दरि
 ताः ॥ तत्संबंधात्तदर्थत्वं पृथिव्यादेरुच्यतः ॥ प्रथमादेव सस्यादेः पृथिवीत्वमुदाहृतम् ॥ अग्नित्वम
 दनाच्चैव स्यं तरीक्षणयोगतः ॥ अग्नावाद्यवधानस्य त्वं त्तरिक्षमिति र्यते ॥ आदानादायुषश्चैव स आदि
 त्य उदीरितः ॥ द्यौः क्रीडाकारणत्वाच्च तत्सर्वं हि परे हारविति च ॥ पंचात्मकं यो लोकेषु सदोपास्ते हरिं प

रम् ॥ ऊर्ध्वाधःसंस्थितास्तस्यपंचैवदशमूर्तयः ॥ मोक्षादिकमभीष्टयत्कल्पतेस्यसदैवहीतिच ॥ २ ॥
 पंचरूपंतुयोविष्णुपुरोवातादिषुस्थितम् ॥ उपास्तेष्टदृष्टिस्मैस्याद्वर्षयत्यस्यमुक्तिगन् ॥ सर्वभोगांश्चभ
 गवान्पंचरूपीजनार्दनइतिच ॥ ३ ॥ अप्सुपंचविधोपासीयोनारायणवान्भवेत् ॥ नचास्यमृतिर
 प्सुस्यादप्सुपद्मगवान्ह्रिरितिच ॥ अप्सुस्थितनारायणवान्मुक्तोभवतीत्यर्थः ॥ अपःसुतइत्यप्सुर्मगवा
 धःसामोपास्ते ॥ २ ॥ दृष्टौपंचविधःसामोपासीतपुरोवातोहिंकारोभेधोजायतेसप्रस्तावोवर्ष
 तिसउद्वीथोविद्योतनेस्तनयतिसप्रतिहारउद्गूढातितन्निधनवर्षतिहास्मैवर्षयतिहयएतदेवंवि
 द्वान्हृष्टौपंचविधःसामोपास्ते ॥ ३ ॥ सर्वास्वप्सुपंचविधःसामोपासीतमेधोयत्संश्रवतेस
 हिंकारोषद्वर्षतिसप्रस्तावोयाःप्राच्यःस्यंदंतेसउद्वीथोयाःप्रतीच्यःसप्रतिहारःसमुद्रोनिधनंनहा
 प्सुप्रैत्यप्सुमान्भवतिपएतदेवंविद्वान्त्सर्वास्वप्सुपंचविधःसामोपास्ते ॥ ४ ॥ ऋतुपुपंच
 विधःसामोपासीतवसंतोहिंकारोग्रीष्मःप्रस्तावोवर्षाउद्वीथःशरत्प्रतिहारोहेमंतोनिधनंकल्पतेहा
 समाऋतवऋतुमान्भवतिपएतदेवंविद्वान्तुपुपंचविधःसामोपास्ते ॥ ५ ॥ पशुपुपंचविधःसामो
 च ॥ दीर्घलोपेनाप्सुमानितिवा ॥ ४ ॥ हेमंतशिशिरयोरैक्येनपंचत्वम् ॥ ऋतुनामानमृतुगमृतुत्वादृतुना
 मकः ॥ इत्युपासीतयोविष्णुपंचात्मानममुष्यहि ॥ मोक्षादीन्कल्पतेचास्यऋतुसंस्थोजनार्दनः ॥ रक्ष्य
 त्वात्तेनतद्वांश्चसदैवस्यादुपासकइतिच ॥ वासस्यसुखकारित्वाद्वसंतःपुरुषोत्तमः ॥ नीरादेर्गणाद्धीष्णोव
 र्षणाद्वर्षउच्यते ॥ शंतानीतिशस्त्रोक्तोहेमंतोहिमकारणादितिच ॥ ५ ॥ पालनात्सुखकरित्वात्पशुनामा
 जनार्दनः ॥ मुक्तस्तद्वान्भवत्येवपशुषपासकोहरेरितिच ॥ यज्ञेनांचनेहेतुत्वादजस्थोभगवानजः ॥ अवि

स्थस्त्वविरवोक्तऊर्णयाशीततोवनात् ॥ गौश्वसद्गतिहेतुत्वाद्गोस्थः सपुरुषोत्तमः ॥ अश्वश्चैवाशुगंतृत्वात्पुरुषः पूर्तिहेतुतइति च ॥ भवंतिहास्यपशवइतिप्रसिद्धपशवएव ॥ अजाइत्यादिबहुवचनंवद्गुरुपत्वाद्भगवतः ॥ ६ ॥ परस्मादुत्तमंप्रोक्तंपरोदतिततः परश्च ॥ परोवंपरंतस्मात्प्रोक्तंपारोवरीयकम् ॥ परोवरीयांस्येतानि विष्णोरूपानिसर्वशः ॥ तेषांविशेषौनैवास्ति सदातानिसमानिहि ॥ अयुत्तमोत्तमान्येतान्यन्यस्मात्सर्व

पासीताजाहिंकारोवयः प्रस्तावोगावउद्गीथोश्वाः प्रतिहारः पुरुषोनिधनं भवंतिहास्यपशवः पशुमान्भवति यएतदेवंविद्वान्पशुपुपंचविधः सामोपास्ते ॥ ६ ॥ प्राणेषुपंचविधंपरोवरीयः सामोपासीतप्राणोहिंकारोवाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रंप्रतिहारोमनोनिधनंपरोवरीयांसिर्वैतानिपरोवरीयोहास्यमवतिपरोवरीयसोह्लोकान्जयति यएतदेवंविद्वान्प्राणेषुपंचविधंपरोवरीयः सामोपास्तइतितुपंचविधस्य ॥ ७ ॥ अथसप्तविधस्यवाचिसप्तविधः सामोपासीतयत्किंचवाचोद्भुमिति स हिंकारोयत्प्रेतिसप्रस्तावोयदेतिसआदिर्यदुदितिसउद्गीथोयत्पतीतिसप्रतिहारोयदुपेतिसउपद्रवोयच्चीतितन्निधनंदुग्धेस्मैवाग्दोहंयोवाचोदोहोन्नवानच्चादोभवति यएतदेवंविद्वान्वाचिसप्तविधतोपिविति च ॥ प्राणोनेतृत्वतोविष्णुर्वाक्सर्ववचनात्सदा ॥ चक्षुश्चदर्शनान्नित्यं श्रोत्रं श्रवणहेतुतः ॥ मनोमंतृत्वतश्चास्यस्येकएवतुपंचधेति च ॥ परोवरीयोब्रह्मास्यभवतिसर्वापेक्षितदातृत्वात् ॥ ७ ॥ आदिः कल्पादिहेतुत्वात्क्रोडात्माकेरावः स्वयम् ॥ इटोपद्रवकर्तृत्वान्नरसिंहउपद्रवइति च ॥ हुंकारसहितेवाक्प्रेप्रयुग्मस्तु सदास्थितः ॥ आकारयुक्तेवाराहोवासुदेवः प्रसंयुते ॥ नारायणस्तथोद्युक्तेप्रतियुक्तेनिरुद्धकः ॥ उपयुक्तेचसिंहश्चनीतिसंकर्षणस्तथा ॥ आभावेयावदेतेस्युस्तावन्तद्वैवन्तं सृष्टम् ॥ एवं सप्तविधं विष्णुं यउपास्ते स

दाविभुम् । वाङ्मनामाभगवांस्तस्यभवेत्सर्वार्थदोहकृदिति च ॥८॥ आदित्यस्थं परं विष्णुं ध्यायेदादित्यनाम
 कम् ॥ सप्तरूपसामचासौ स सर्वदासमरूपतः ॥ सर्वपां प्रतीत्येव हृष्टि साम्याच्च सामसः ॥ दृष्टि साम्यमंडल
 स्य विष्णुस्तस्य च कारणम् ॥ तस्मिन्निमानिभूतानि सर्वाण्येवाश्रिता निहि ॥ उदयान्पूर्वमेवासौ भवेत्प्रयुम्न
 नामकः ॥ पञ्चाधारस्तदात्मासौ वासुदेवस्तथोदयो ॥ आश्रयश्च नृणां तत्र बराहः संगेव तु सः ॥ तत्र पक्ष्याश्च यो
 विष्णुस्तथानारायणाभिधः ॥ मध्यं दिने स आधारे देवानां च ततः परम् ॥ अनिरुद्धः स आधारे गर्भस्थानां सदै
 श्शसामोपास्ते ॥८॥ अथ खल्वमुमादित्यश्च स विधं सामोपासीत सर्वदा स मस्तेन साममां प्रतिमां
 प्रतीति सर्वेण स मस्तेन साम तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात्तस्य यत्पुरोदया
 त्स हिंकारस्तदस्य पशवोन्वायत्तास्तस्मात्ते हि कुर्वीति हिंकारभाजिनो ह्येतस्य साम्नो यत्प्रथमोदि
 ते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्यान्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकाः प्रशश्सामाः प्रस्तावभाजिनो
 ह्येतस्य साम्नो यत्संगवेलायाश्च स आदित्यस्तदस्य वधाश्च न्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षे नारं
 णान्यादायात्मानं परिपतंस्यादिभाजी निश्चेत्तत्तस्य साम्नो यत्संप्रति मध्यं दिने स उद्रीथस्तदस्य दे
 वहि ॥ ततः परं नृसिंहाख्यः स आरण्याथ योमतः ॥ अथास्तमितवेलायां संसर्पणं रितः ॥ आश्रयः सः पतु
 णां च सप्तात्मकमुपास्यतम् ॥ प्राप्नोति परमं स्थानं मुक्तः संसारसागरादिति च ॥ हिंकारनामानमाश्रितत्वाद्धि
 कुर्वीति ॥ प्रस्तावाश्रयत्वात्प्रस्तुतिकाः प्रारंभकाः ॥ प्रशंसाकाः ॥ प्रारंभावतारत्वात्प्रशंसादेव
 तात्वाच्च तस्य ॥ सर्वाधारत्वाद्बराहस्य तदाधारणां पक्षिणामनाधारेणैव गमनम् ॥ नारायणनामार्थत्वेन सर्व
 गुणपूर्वोपासनो देवसर्वोत्तमो देवाः ॥ इतरमूर्तीनामपि सर्वगुणपूर्वोपासनेनारायणोपासनमेव भवति ॥ स

वर्गणपूर्यर्थत्वान्नायणशब्दस्य ॥ अनिरुद्धाश्रयत्वाद्भगवाणामपितुःशरीरादन्यत्रप्रतिहताअपिनविनश्य-
ति ॥ वर्धतेचतत्रैव ॥ अन्यद्विभुक्तंजीर्यतएव ॥ धातागर्भंदाधतुतइतिचश्रुतिः ॥ धाताहिभगवाननिरु-
द्धःविष्णुस्त्वष्टाप्रजापतिर्धाताइतिचतुर्भूतयोस्त्युच्यते ॥ योनिक्लृप्तिर्वासुदेवाद्वृषसंकर्षणार्द्धवेत् ॥ आसेक-
कर्मप्रभुश्चानिरुद्धाच्चधारणमितिच ॥ व्याप्तेर्विष्णुर्वासुदेवस्त्वष्टात्वेपोद्वितीयकः ॥ प्रजापतिःप्रजापा-
तान्निषेकःपातनंततः ॥ प्रजापतिस्तुप्रभुश्चोधाताधारणकर्मतः ॥ अनिरुद्धइतिप्रोक्तःकृणारामौतथा

वाअन्वायत्तास्तस्मात्तेसत्तमाःप्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनोक्षेतस्यसामोथयदृध्वमध्यंदिना
त्प्रागपराह्लासप्रतिहारस्तदस्यगर्भाअन्वायत्तास्तस्मात्तेप्रतिहृतानावपद्यंतेप्रतिहारभाजिनो
क्षेतस्यसामोथयदृध्वमपराह्लात्प्रागस्तमयात्सउपद्रवस्तदस्यारण्याअन्वायत्तास्तस्मात्तेपुरुषं
दृष्ट्वाकक्षश्चभृत्युपद्रवंत्युपद्रवभाजिनोक्षेतस्यसामोथयत्प्रथमास्तमितेनजिघनंतदस्यपि
तरोन्वायत्तास्तस्मान्नाजिदधतिनिधनभाजिनोक्षेतस्यसाम्मएवंखल्वमुमादित्यश्सप्तविधश्चा
मोपास्ते॥१॥अथखल्व्वात्मसंमतममित्युत्समविधश्चाभोपासीतर्हिंकारइतित्र्यक्षरंप्रस्तावइति

श्विनावितिच ॥ कक्षश्चभेनासिंहस्यसदावस्थितिकारणात् ॥ द्रवंतिकक्षश्चाभ्यांतदक्षानोपरिक्षणा-
त् ॥ मृगाभीतायतस्तेषांनृसिंहस्त्वाश्रयःसदा ॥ पितृणामाश्रयोयस्मासंकर्षणउदाहृतः ॥ अतस्ताम्र-
तिर्पिंडादीन्निदधत्यज्ञकाअपि ॥ अन्यथातन्मृतानांतुकुतएवोपतिठनीतिच॥नरूपानांविशेषोस्तगुणानां
मतोपिवा ॥ तथापितत्प्रियंनामनारायणइतिस्मह ॥ विशेषतःसमस्तानांभ्रातृस्यार्थएवतु ॥ विज्ञायतेग-
णैःपूर्तानामसाम्यंतदाथवेतिच ॥ नाभ्रोनारायणाख्यस्यगुणैःपूर्तिर्हिदेवताः ॥ विज्ञायाथप्रमुपास्यैवसर्वा

धिक्त्रमथाविरदतिच ॥ ९ ॥ यस्यान्यः सदृशो न। स्तिस्वरूपाणि सप्तमिनिच ॥ स आत्मसंमितो विण्णरि।
 मृत्युरमृत्युतः ॥ प्रद्युम्नादित्वरूपेण स विष्णुः सप्तमिनिच ॥ समा निता निसर्वाणि ज्ञानानन्दबलैस्तथा ॥
 ज्ञानाद्विजयवाची निज्यक्षराप्यपि सर्वशः ॥ हिंकारादीनि नामानि सर्वेषां पि सर्वशः ॥ आदिनाम्नाः प्रकार
 स्तु यो ज्यः स्यात्प्रतिहारतः ॥ तेन ज्यक्षरमेव स्यान्नामद्वयमपि प्रभोः ॥ उपद्रवे तु वः कारो यद्यपि व्यतिरिच्य
 ते ॥ नामनारायणस्यैव सोपि क्षीराब्धि शायिनः ॥ व्यंजनस्थरसैरुत्तुसोपि ज्ञानादिवाचकः ॥ त्रिवर्णत्वा
 त्समः सोपि ज्ञानाद्यैः पुरुषोत्तमः ॥ वःकारार्थपरिज्ञानात्प्राप्योब्धि शयनः प्रभुः ॥ एकविंशार्णविज्ञानात्प्राप्यो
 ज्यक्षरं तत्सममादिरिति द्वक्षरं प्रतिहारदतिचतुरक्षरं तद्वहैकं तत्सममुद्गीथ इति ज्यक्षरमुपद्रव इति च
 तुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमिति शिष्यते ज्यक्षरं तत्समं निधनमिति च्यक्षरं तत्सममेव भवति ता
 निहैवैतानि द्वाविंशतिरक्षराण्येकविंशत्यादित्यमामोत्येकविंशोवा इतो सावादित्योद्वाविंशेन पर
 मादित्याज्यविततच्चाकं तद्विशोकमामोतीहादित्यस्य जयं परोहस्यादित्यजयाज्योभवति य
 सौसुख्यमंडले ॥ स एव भगवान् विष्णुर्द्वाविंशद्रूपवान्यतः ॥ तान्येव सप्त रूपाणि विभिद्यंते त्रिधा त्रिधा ॥ एकः पयो
 ब्धि शयन इति द्वाविंशतिः प्रभोः ॥ प्रद्युम्नाद्यास्तु च त्वारो द्विषणमासेषु संस्थिताः ॥ त्रिंशस्त्रिंशः केशवाद्यावसं
 ताद्विषुपंचमः ॥ रूपद्वयं तु षष्ठस्य स्थितं मत्स्यादिपंचकम् ॥ तृतीयं पृथिवीसंस्थं जामदग्न्याख्यमेव तत् ॥ अंतरि
 क्षुसुख्येषु सप्तमस्य त्रिधा तनुः ॥ रामः कृष्णः कल्किरिति तज्ज्ञानात्तान्यवाप्य च ॥ द्वाविंशेन पयोब्धिस्थं प्राप्य
 ते रूपमक्षरम् ॥ एतद्द्वाविंशकं रूपनाकं चासुरवर्जनात् ॥ पूर्णानंदस्वरूपत्वाद्द्विशोकं शोकनाशनादिति सप्तमं
 हितायाम् ॥ प्रामोतीहादित्यस्य जयम् ॥ इह पृथिव्यादिषु स्थित भगवत्प्राप्तावप्यादित्यस्थ एव प्राप्यते ॥ ऐ

क्यात् ॥ परोहास्यादित्यजयाज्योभवति ॥ आदित्यस्थस्यादित्यनाम्नोभगवतःप्राप्त्यापरोजयोरूपो
तरप्राप्तिरपिभवति ॥ स्वरूपमेकंप्राप्तस्तुविष्णोःस्यात्सर्वरूपगः ॥ ऐक्यात्तथापिसंप्राप्तिर्बहूपास्याहु
खाधिकीतिच ॥ जयोनामप्राप्तिरेव ॥ धनजितेस्वर्जितेसत्राजितइत्यादिवत् ॥ केशबादिहूपेणलला
टादिषुस्थितेरितएकविंशदयुच्यते ॥ चित्रादियोगदातृत्वान्मासानामास्वयंहरिः ॥ लोकःप्रकाशरूप

एतदेवंविद्वानात्मसंमितमनिसृष्टुसप्तविधस्सामोपास्तेसामोपास्ते ॥ १० ॥ मनोर्हिंकारोवाक्
प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथःश्रोत्रंप्रतिहारःप्राणोनिधनमेतद्रायत्रंप्राणेषुप्रोतस्सयएवमेतद्रायत्रंप्राणेषु
प्रोतंवेदप्राणीभवतिसर्वमायुरेतिज्योग्जीवतिमहान्प्रजयापशुभिर्भवतिमहान्कीर्त्यामहामनाः
स्यात्तद्व्रतम् ॥ ११ ॥ अभिमंथतिसर्हिंकारोधूमोजायतेसप्रस्तावोज्वलतिसउद्गीर्थांगाराभ
वंतिसप्रतिहारउपशाम्यतितन्निधनस्सशाम्यतितन्निधनमेतद्रथंतरमग्नौप्रोतस्सयएवमेतद्र
थंतरमग्नौप्रोतंवेदब्रह्मवर्चस्यन्नादोभवतिसर्वमायुरेतिज्योग्जीवतिमहान्प्रजयापशुभिर्भवति
महान्कीर्त्यानप्रत्यङ्गिमाचामेन्ननिष्ठोवेत्तद्व्रतम् ॥ १२ ॥ उपमंत्रयतेसर्हिंकारोज्ञापयतेसप्र

त्वादादित्यश्चादनादपामितिच ॥ १० ॥ प्राणसंस्थेहरोप्रोतंगायत्रंसामसर्वदा ॥ तद्वाचकंनियम्यंचेत्य
तःप्रोतमितीर्यते ॥ प्राणस्थविष्णोःसामीप्यात्तत्स्थमेतदितीर्यते ॥ क्वचिन्निर्देशसामीप्याद्विष्णोरेतदिती
र्यतइतिच ॥ प्राणस्थविष्णुलाल्यत्वात्पाणीत्येवाभिधीयते ॥ मोक्षस्तुसर्वमायुःस्यान्नित्यत्वाज्योक्सम
स्तविदितिच ॥ ११ ॥ मंथनादिस्थितंयस्तुतन्नामानंहरेरपरम् ॥ तत्तत्क्रियैकहेतुत्वाद्योग्नौध्यायेज्जना
र्दनम् ॥ रथंतराश्रयंपंचरूपंसचविमुच्यतइतिच ॥ १२ ॥ मिथुनस्थंपंचरूपंध्यात्वैवपुरुषोत्तमम् ॥ अथ्या

गीचस्वभार्याणांमुच्यतेनात्रशशयइतिच ॥ मिथोनयतीतिमिथुनंभगवान् ॥ १३ ॥ आदित्यनाम्निपंचाम
स्तावःस्त्रियासहशेतेसउद्रीथःप्रनिस्त्रीसहशेतेसप्रतीहारःकालंगच्छतितन्निधनंपांगच्छतित
न्निधनमेतद्द्वामदेव्यंमिथुनेप्रोतःसयएवमेतद्द्वामदेव्यंमिथुनेप्रोतंवेदमिथुनीभवतिमिथुनान्मिथु
नात्प्रजायतेसर्वमायुरेतिज्योगीजीवतिमहान्प्रजयापयशुभिर्भवतिमहान्कीर्त्यानकांचनपरिहरेत्त
द्भवतम् ॥ १३ ॥ उद्यन्धिकारउदितःप्रस्तावोमध्यंदिनउद्रीथोपराहःप्रतिहारोस्तंयन्निधनमेतद्द्व
हृदादित्येप्रोतःसयएवमेतद्द्वहृदादित्येप्रोतंवेदेजस्वयन्चादोभवतिसर्वमायुरेतिज्योगीजीवति
महान्प्रजयापयशुभिर्भवतिमहान्कीर्त्यापितंतंनिदेत्तद्भवतम् ॥ १४ ॥ अत्राणिसंज्ञवंतेसंहिकारो
मेघोजायतेसप्रस्तावोवर्षतिसउद्रीथोविद्योतेतेस्तनयतिसप्रतिहारउद्गृह्णातितन्निधनमेतद्द्वरूपं
पर्जन्येप्रोतःसयएवमेतद्द्वरूपंपर्जन्येप्रोतंवेदविरूपाश्वसुरुपाश्वपशूनवरुंधेसर्वमायुरेतिज्यो
गीजीवतिमहान्प्रजयापयशुभिर्भवतिमहान्कीर्त्यावर्षतंतंनिदेत्तद्भवतम् ॥ १५ ॥ वसंतोहिकारोप्री
ष्मःप्रस्तावोवर्षाउद्रीथःशरत्यतिहारोहेमंतोनिधनमेतद्द्वैराजमृदुषुप्रोतःसयएवमेतद्द्वैराजमृदुषु
प्रोतंवेदविराजतिप्रजयापयशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनसर्वमायुरेतिज्योगीजीवतिमहान्प्रजयापयशुभिर्भवति
महान्कीर्त्याचक्रतूर्जनिदेत्तद्भवतम् ॥ १६ ॥ पृथिवीहिकारोतरिक्षंप्रस्तावोद्यौरुद्रीथोदिशःप्रति
हारःसमुद्रोनिधनमेताःशक्रयौलोकेषुप्रोताःसयएवमेताःशक्रयौलोकेषुप्रोतावेदलोकीभवतिस
र्वमायुरेतिज्योगीजीवतिमहान्प्रजयापयशुभिर्भवतिमहान्कीर्त्यालोकान्निदेत्तद्भवतम् ॥ १७ ॥ अ
न्यन्मिथ्यतेजनादने ॥ पर्जन्यनाम्निचत्वील्येलोकाख्येषुसंज्ञके ॥ अंगाख्येदेवताख्येचसर्वाख्येषु

निष्ठितम् ॥ बृहदाद्यं च यो वेदमुच्यते नात्र संशयः ॥ समुद्रे कात्समुद्रस्तु देशनाद्विशोऽच्यते ॥ लोपकत्वाहो
 मचस्यात्तबोहूपरस्त्वगुच्यते ॥ मादनात्साररूपत्वान्मासोऽस्थित्वासनास्थिरमा॥ मदस्य जनना न्मज्जासोऽगमंति
 गतवतः ॥ वायुज्ञानात्तथायुष्मानक्षत्रं च स्वतंत्रतः ॥ चंद्रमाः परमानंदौ विद्यो ज्ञानरूपतः ॥ वयांसि व्ययना
 जार्हिकारो वयः प्रस्तावो गव उद्गीथो श्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेतारे वत्यः पशुपुप्रोताः सघएवमे
 तारे वत्यः पशुपुप्रोता वेदपशुमान्भवति सर्वमायुरेति ज्योर्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महा
 न्कीर्त्या पशुचनिदेत्तद्वत्तम् ॥ १८ ॥ लोभार्हिकारस्त्वक्प्रस्तावो मा॥ समुद्गीथोऽस्थिप्रतिहारो मज्जानि
 धनमेतद्यज्ञायज्ञीयमंगेषु प्रोत॥ सयएवमेतद्यज्ञायज्ञीयमंगेषु प्रोत॥ श्वेदांगीभवति नांगेन विमूर्च्छं
 तिसर्वमायुरेति ज्योर्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या संवत्सरं मज्जोनाश्रीयात्तद्वत्तं म
 ज्जुनाश्रीयादिति वा ॥ १९ ॥ अग्निर्हिकारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्रतिहारश्चंद्रमा
 निधनमेतद्राजं देवतामुप्रोत॥ सयएवमेतद्राजं देवतामुप्रोतं वैदेतासामेव देवतानां स्रष्टो कता ॥
 सार्द्धिता॥ सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योर्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या ब्रा
 ह्मणाचनिदेत्तद्वत्तम् ॥ २० ॥ त्रयीविद्यार्हिकारस्त्वयइमे लोकाः सप्रस्तावोऽग्निर्वायुर्वादित्यः स
 उद्गीथो नक्षत्राणि वया॥ समिमरीचयः सप्रतिहारः सर्पांगधर्वाः पितरस्तत्रिधनमेतत्सामसर्वस्मिन्प्रो
 त॥ सयएवमेतत्सामसर्वस्मिन्प्रोत॥ श्वेदसर्वहभवति तेषु श्लोको यानि पंचधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो
 चैव बीत्याकाशस्तथोच्यते ॥ तत्रायनाद्वयः प्रोक्तो मरीचिर्भितरुक्त्वतः ॥ सर्पस्सर्पणहेतुत्वाद्ब्रधवोऽगो धर
 स्वतः ॥ पिता सस्रष्टिहेतुत्वात्सर्वपूर्णगुणत्वतः ॥ एतैर्नामभिरुद्विष्टो भगवान्पुरुषोत्तम इति च ॥ यादृश्ये

बोन्नतिर्योग्यातरथाः सर्वात्मनाऽऽयतिः ॥ सर्वभावस्तु विज्ञेयोनतुसर्वस्वरूपतेतिच ॥ नचसर्वस्वरूपतापुरुषार्थः ॥ नारकित्वादेरपिप्राप्तेः ॥ नचार्थतिरकल्पनायुक्ता ॥ प्रमाणाभावात् ॥ असनात्मिरूपत्वादस्मीत्युक्तः परोद्हरिः ॥ तंसर्वइत्युपासीतपूर्णतासर्वतास्येतेतिच ॥ सर्वमस्मीत्युत्तमपुरुषत्वेतेभ्योनज्यायः परमन्यदस्तीति ज्यायः परशब्दौव्यर्थौ ॥ अन्यस्यैवाभावात् ॥ अतस्ततोऽन्यदस्तीतिसिद्धम् ॥ अतस्ततोऽन्यत्परमज्यायएवनास्ति ॥ ज्याघोलक्ष्मीर्विद्यते ॥ परमज्यायसुभगवनेवा ॥ जीवैक्यांगीकारेयस्तद्वेदितच्छब्दोप्ययुक्तः ॥ तदा स्वात्मानंवेदेत्येवस्यात् ॥ नचप्रसिद्धभेदानुवादः ॥ श्रुतिंविनातत्स्वरूपस्यैवासिद्धेस्तद्वेदस्यातिशयेनासिद्धिः ॥ ऐक्यईश्वरस्यस्वज्ञानमस्तीतिनतदूपस्यजीवरथाज्ञानादिकंयुज्यते ॥ औपाधिकभेदांगीकारेप्युपाधिरुभयोरैक्यादुभयोरप्यज्ञत्वंकुर्यात् ॥ उपाधिनिमित्तदोषाश्चोभयोरपिस्युः ॥ उपाधिसंबंधस्यसमत्वात् ॥ उपाधिसंबंधस्यास्मिन्नन्यथातस्मिन्नन्यथेतिविशेषार्थमयमसावितिभेदस्योपाधिंविनास्वतएवापेक्षितत्वात् ॥ अतःस्वतोभिन्नस्यैवोपाधिविशेषोभवति ॥ यल्लुभिन्नः स्वतः स्वादितास्यभेदोऽस्त्युद्धिनाम् ॥ उपाधिभिज्ञापकः स्यादुद्धिनाम् ॥ उपाधिरप्यभिन्नस्यभेदंसाधयितुंक्वचित् ॥ नक्षमः सिद्धभेदस्यज्ञापकः स्यादुद्धिनाम् ॥ आकाशाऽप्यतस्त्वेतदनंताऽप्यकणादिवदितिब्रह्मतर्कः ॥ अतोऽनजीवेशाभेदः ॥ नतुदेवः स्वयंभूत्वादेवदेवंसमर्चयेत् ॥ समानव्यवहारेहिनपूज्यः पूजकोभवेदितिपरमसंहितायाम् ॥ अनन्यत्रोक्तेगतिरत्रनास्त्यणीयानृक्षतर्क्यमणुप्रमाणात्त्रोक्तान्धैर्नैवसुज्ञानायमेष्ठ ॥ अन्यदेवतद्विदितादथोअविदितादधिअन्यत्रधर्मद्वन्द्वत्राधर्माद्वन्द्वत्रास्माकृताकृतात् ॥ अन्यत्रभूताच्चमव्याच्चयत्तत्पश्यन्तितद्वद् ॥ नित्योऽनित्यानांचेतनश्चेतनानामेकोबहूनायोविदधतिकामान् ॥ यथोदकंशुद्धेशुद्धमासिकं

तादृगेवभवति ॥ इदंज्ञानमपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः ॥ सोऽश्रुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चिताः॥ आ
 धिपत्यसृतेचैवभोगेनविषयेणच ॥ आनंदादीनृतेमुक्तास्सर्वेतेब्रह्मणस्समाइत्यादेश्व ॥ प्रथुभ्रादीनिह
 पाणित्रीणित्रीण्येवंपंचच ॥ ऋगादिस्थानभेदेननित्याभिन्नानिचेशनादितिसामसंहितायाम् ॥ दृष्ट
 वस्तुनोमिथ्यात्वांगीकारेचयुक्त्यपेक्षा ॥ नतुसत्यत्वे ॥ दृष्टस्यसत्यतायांतुयुक्तिर्बोऽयुक्तिरेववा ॥ भू
 षणंतस्यमिथ्यात्वेयुक्त्यभावोतिदूषणम् ॥ युक्तिश्चदोषएवस्याद्वलवन्मानवर्जितेतिब्रह्मतर्क ॥ नचशु
 न्यत्वमिथ्यात्वयोःकश्चिद्विशेषः ॥ तत्प्रमाणाभावात् ॥ अतःसत्यएवभेदः ॥ नचकदाचित्कस्या
 पिनासीदस्तिभविष्यतीतिबुद्ध्यभावेव्यावहारिकसत्यमित्यत्रास्माकंविरोधः ॥ तद्भावेचनशून्याद्विशेषः ॥
 सत्यमेनमनुविष्वेमदंतीत्यादिश्रुतेश्चसत्योभेदः ॥ प्रपंचोयदिविद्येतनिवर्तेतनसंशयः ॥ मायामात्रमि
 दंहेतमद्वैतंपरमार्थतः ॥ विकल्पोविनिवर्तेतकल्पितोयदिकेनचित् ॥ उपदेशादयंवादोज्ञानैर्द्वैतंनविद्य
 तइत्यादिश्रुतेश्च ॥ प्रपंचोभेदोयदिविद्येतभवेतउत्पद्येततर्हनिवर्तेत ॥ अतो नजीवेश्वरादिभेदउ
 त्पद्यते ॥ किंतुनिरयएव ॥ अतोमाययाभगवत्प्रज्ञानेनमातंतंचमात्रम् ॥ भगवाआनातिरमतेचा
 स्मिन्मेदइति ॥ तच्चभगवद्रूपमद्वैतंपरमार्थोभगवांस्लक्ष्मणद्वैतम् ॥ यदद्वैतंनमोच्येतेतत्परमार्थभगवद्रूपे
 क्षयेत्यर्थः ॥ स्वगतभेदोभगवतिनास्तीत्युक्तम् ॥ नचकल्पनामात्रोभेदः ॥ यदिकेनचित्कल्पितोविकल्प
 स्तथापिनिवर्तेत ॥ तस्मादुपदेशादयमेववादः ॥ केनापितत्प्रासादेनविनाऽविज्ञातत्वादज्ञातोभगवांस्तद्गतो
 भेदोनविद्यतइतिजीवेश्वरगतोजीवेश्वथजीवजडात्मनोः ॥ जडेशयोर्जडेष्वेवंपंचभेदःप्रपंचकः॥प्रकटमो
 क्षहेतुत्वात्तज्ज्ञानंभौतिकंथ्यते ॥ प्रकटपंचकत्वाद्व्याप्रपंचोयंप्रकीर्तितः ॥ यद्ययंसादिरेवस्यानिवर्तेतकदा

चन ॥ ननिवर्ततेयतस्तेनानयंसाविर्भवेत्कचित् ॥ मायेतिविष्णुविज्ञानतन्मितत्वाच्चनकचिता॥ भ्रांतत्व
मस्ययद्विष्णोर्नैवभ्रांतिःकथंचन ॥ रमतेचात्रयद्विष्णुर्नहिभ्रांतौरमेद्धरिः ॥ परमार्थेहैवभेदोस्तिजडजी
ववत् ॥ यद्ययंकल्पितोभेदःकस्मान्नैवनिवर्तते ॥ तस्माद्भूतमविष्याख्यमवदाल्यपराभिधाः ॥ तदन्येचैक
एवास्मिन्नोकाराख्येजनार्द्धेने ॥ अज्ञातनामकेतस्मिन्भेदोस्तिकथंचनेतिब्रह्मतर्कः ॥ विदिःकादाचित्क
स्वरूपलाभइतिचधातुः ॥ भिद्येतेतिवद्विद्येतेतिशब्दः ॥ परमार्थतद्विद्विष्यतश्चक्षुरितिवत्सममर्थः ॥ पर
मार्थेद्वैताभावएवेत्यर्थः ॥ परमार्थःपरमात्माऽद्वैतइतिप्रथमार्थोवा ॥ नहिद्विद्यमानंनिवर्ततइतिनिघमः ॥
उत्पथमानंहिप्रायोनिवर्तते॥ जीवेश्वरप्रकृत्यादिकबहुलंहिविद्यमानंनिवर्तते ॥ नचकल्पितोविकल्पइति

नज्यायःपरमन्यदस्तिपस्तद्देदसवेदसर्वसर्वादिशोबल्लिमस्मैहरंति सर्वमस्मीत्युपासीततद्गतं
ब्रतम् ॥ २१ ॥ विनर्दिताम्रोवृणोपशब्दमित्यमेरुद्वीथोऽनिरुक्तःप्रजापतेर्निरुक्तःसोमस्यमृदु
श्लक्ष्णंवायोःश्लक्ष्णंबलवर्दिद्रस्यकौंचवृहस्पतेरपध्वांतवरुणस्यतान्सर्वनिर्वापसेवतवारुणंवे
पक्षेकल्पितोयदीतियदिशब्दोयुज्यते ॥ कल्पितत्वंच्छुतेरभिप्रायोऽविद्यमानोयंपचोविनिवर्ततेक
ल्पितोविकल्पोविनिवर्ततइत्येवशब्दःस्यात् ॥ नतुनिवर्ततेति ॥ अतःसत्यतापरमिदंवाक्यंभेदस्य ॥ असत्य
मप्रतिष्ठतेजगदाहुरनीश्वरम् ॥ एतादृष्टिमवष्टभ्यनष्टात्मानोल्पबुद्धयइतिर्निदनाच्च ॥ विद्याऽऽत्मनिभिदाबो
धः ॥ जुष्टयदापश्यत्यन्यगीशमस्येत्यादिभेदज्ञानस्यप्रशंसनाच्च ॥ अतोसनात्पितत्वाच्चास्मीतिभगव
न्नामैवैतत् ॥ २१ ॥ सर्वदासमत्वात्सामग्नवात् ॥ तस्योद्धानप्रकारोविनर्दिष्टवत्स्वरवन्मेघनर्दनवद्वा ॥ त
देवदणे ॥ सर्वोत्तमत्वात् ॥ विष्णोःस्वरोऽव्यवधमेघनातवदेववा ॥ स्त्रीपशुस्वरवद्वह्नेर्गीरीरोऽनुपमोवि

भोः ॥ ब्रह्मणस्त्वथसोमस्यसाक्षाद्गुणानिदवत् ॥ मृदुमेघस्वरोवायोरिन्द्रस्यस्तनयितुवत् ॥ बृहस्पतेः
 क्रौञ्चब्रह्मवरुणस्यतुविस्वरः ॥ एकस्यपादवर्षस्यस्वरोविष्णोरुदाहृतः ॥ वायोर्विशतिवर्षस्यब्रह्मणस्तुतदंत
 रेतिच ॥ गायेदैतैःस्वरैस्तस्माद्यथाशक्तिनविस्वरम् ॥ अधिकारीसदौद्वात्रेमुख्यतःप्राणएवयत् ॥ अतोमोक्षा
 विदोनेसदेवादीनांक्षमोभवेत् ॥ अन्येषांसददातीहमद्भुदिरस्थइतिस्मृतिः ॥ कार्याहिनान्यथाकुर्यादिवमंता
 न्यथाभवेत् ॥ देवानांमोक्षदानादौनहिमानुषर्दश्वरः ॥ अतःप्राणोहृदिस्थोमेददातीतिस्मृतिर्भवेत् ॥ संकल्पो
 स्यादिकर्ताचप्राणएवयतःसदा ॥ आगायानीतियुज्येततस्मात्तस्मिन्हिमुख्यतः ॥ आत्मेतिभगवान्विष्णुः

ववर्जयेदमृतत्वंदेवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधांपितृभ्य आशांमनुष्येभ्यस्तृणोदकंपशुभ्यः
 स्वर्गलोकंयजमानायाञ्जमात्मन आगायानीत्येतानिमनसाध्यायञ्चप्रमत्तःस्तुवीतसर्वस्वराइन्द्र
 स्यात्मानःसर्वऊष्माणःप्रजापतेरात्मानःसर्वस्पर्शामृत्योरात्मानस्तंयदिस्वरेषूपालभेतेंद्रंशरणंप्र
 चोभूवंसत्वाप्रतिद्रक्ष्यतीत्येनंब्रूयादथयद्येनमूष्मसूपालभेतप्रजापतिंशरणंप्रचोभूवंसत्वाप्र
 तिपेक्ष्यतीत्येनंब्रूयादथयद्येनस्पर्शेषूपालभेतमृत्युंशरणंप्रचोभूवंसत्वाप्रतिपेक्ष्यतीत्येनंब्रू

प्राणस्थःपुरुषोत्तमः ॥ तस्माअन्नंक्षयंरतस्तुप्राणस्यान्नुभुजिर्भवेत् ॥ प्राणस्याप्यमृतत्वंहिमुख्यमेवफलं
 यतःदेवानिभावतोविष्णोर्नामृतत्वंक्वादिमत् ॥ इन्द्रबलंददानीतिस्वराधोपबलात्मकान् ॥ ब्रूयादयस्तानिर
 स्तानूष्मणःस्पर्शानपि ॥ समस्तान्बलदानार्थमिद्रेचैवप्रजापतेः ॥ विष्णोःस्वात्मानमेवाहमप्येष्टम्युर्वजं
 ताम् ॥ मोक्षयोग्यान्करिष्यामीत्येवंसप्राणएवतु ॥ कुर्यादिन्यस्तुमस्त्यस्तुप्राणएवेदृशःक्षमः ॥ करोती
 तिस्मैरेष्टित्यंनान्यथातु कथंचन ॥ देवावमंताहितमोयात्यसंशयतोयतः ॥ अतदंद्रं प्रजापत्यंविष्णुंमृत्युं

चसर्वदा ॥ शरणंगतोहमिति च ध्यायेत्सर्वत्र सर्वदा ॥ ऐश्वर्यादिद्रव्यमातुवायुः स्वरपतिः सदा ॥ ऊष्माधि-
 पत्तुभगवाच्चिण्णेष्वेव प्रजापतिः ॥ मृत्युनामा तु संहाराद्बुद्धः स्पर्शधिपः स्मृतः ॥ मानुषाणां तु शरणमिदं तेषां
 तु वायुतः ॥ वायोऽस्तु बलदानाद्यं भोक्षदानादिकं हरेः ॥ यस्माद्वायुपदे योग्यावहवस्विद्वदनामकाः ॥
 अतर्द्रेद्रदानीति स्मृतिः प्राणस्य युज्यत इति सामं हितायाम् ॥ सर्वोपद्रवकर्तृणामसुराणां कुबुद्धिनाम् ॥
 उपालंभे कृतं युक्तं विष्णुस्त्वां प्रतिपेक्ष्यति ॥ रुद्रस्त्वांधश्रयतीत्यादिनान्यथा तु कथंचनेति च ॥ मृत्यो-
 रसकाशादात्मानं परिहराणीति ॥ ब्रह्मा प्रजापतिश्चेति विष्णुरन्यं प्रबोधयन् ॥ तथेन्द्रनामा वायुश्च परेषां
 यात्सर्वस्वराघोषवंतो बलवंतो वक्तव्या इंद्रे बलं ददानीति सर्वं ऊष्माणो ग्रस्ता निरस्ता विवृता वक्त-
 व्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे स्पर्शालेशेनानभिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणी-
 ति ॥ २२ ॥ त्रयोधर्मस्कंधायज्ञोऽप्ययं न दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्यो चार्थकुलवा-
 सी तृतीयोऽत्यंतमात्मानमाचार्यकुले वसादयन्सर्व एते पुण्यलोका भवंति ब्रह्मसंस्थो मृतत्वमेति
 बोधको यदेति च ॥ बृंहयति प्रजाः पाति इंद्रातीति व्युत्पत्तिभिः ॥ २२ ॥ सर्वधर्मैः पुण्यलोको ब्रह्मज्ञाना-
 द्विमुच्यते ॥ ॐकारो ब्रह्मणो नाम सर्ववागमकश्च सः ॥ तद्वाख्यात्वात्सर्ववाचां सर्ववागात्मता भवेत् ॥ इदं तु
 प्रस्तुतत्वात्सर्वं चाप्यर्थपूर्णतः ॥ सर्वशब्दाच्चित्त्वाच्च न लिङ्गव्यत्ययो भवेत् ॥ आधिक्यं चैव सर्वत्वं प्रस्तु-
 तंतदर्थे तितदिति च ॥ अकाराद्याः क्रमेणैव भूतदेः साररूपिणः ॥ अस्मादयं सार इति ज्ञानमेवाभितापनम् ॥
 संप्रसावश्च तद्बुद्धिर्ब्रह्मणः परमस्य हि ॥ नित्यज्ञानोपि भगवान्कीड्याचीकृपयदा ॥ तदा भितापशब्दो
 यं वर्तते परमात्मनीति च ॥ तपःशब्देनैव यतिधर्मश्चोक्तः ॥ सर्वेषामश्रमस्थानामज्ञानां पुण्यलोकता ॥

अपरोक्षदृशांविणोरमृतत्वंनचान्यथेतिच ॥ यज्ञाध्ययनदानैस्तुष्टीस्यात्सोमलोकगः ॥ यतयस्त
पसामूर्धचत्वारोपिविशेषतः ॥ गच्छंति तपसैवर्षीयवनस्थाब्रह्मचारिणः ॥ नैष्ठिकावालखिल्यांश्वगुरु
शुश्रूषयैवतु ॥ यदिपश्यंत्येतएवसाक्षादेवंजनार्दनम् ॥ अमृतत्वंतदायांतिनान्धायातुक्रथंचनेतिच ॥ नच
संन्यासमात्रेणामृतत्वम् ॥ तमेवंविद्वानमृतदहभवतिनान्यःपथाअयनाग्रविद्यतदतिश्रुतेः ॥ विद्यैवतुनिर्धार्
रणादितिभगवद्वचनम् ॥ नरोधयनिर्माधर्मोनसांख्ययोगउद्धव ॥ नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोनेष्टापूर्तनदक्षिणे
तिच ॥ नचसंन्यसनादेवसिद्धिसमधिगच्छतीतिच ॥ तस्यपुत्रादायमुपयंतीत्यादिगृहस्थादीनामपिज्ञा

प्रजापनिर्लौकानभ्यतपत्तेभ्योभितसेभ्यस्त्रयीविद्यासंप्राप्तवत्तामभ्यनपत्तस्थाअभितसाया
एतान्यक्षराणिसंप्राप्तवंतभृभुवःस्वरितितान्यभ्यनपत्तेभ्योभितसेभ्यओंकारःसंप्राप्तवत्तथा
शंकुनासर्वाणिपणानिसंतृणान्येवमेतेनौकरेणसर्वावक्तृणोंकारएवेदस्सर्वमोंकारएवेद
सर्वम् ॥ २३ ॥ ब्रह्मवादिनोवदंतियद्वदूनांप्रातःसवनरुद्राणांमाध्यंदिनस्सवनमादित्यानां
विश्वेषांदिवानांचतृतीयसवनंकर्तव्यमजमानस्यलोकइतिसयस्त्वंनविद्यात्कथंकुर्यादथविद्वान्कु
निनांमोक्षःप्रतीयते ॥ सर्ववर्णाश्रमाणांचज्ञानात्मोक्षोविनिश्चितः ॥ अंत्यानांस्थावराणांवातथापियति
रुत्तमः ॥ ज्ञानद्वारोयतोऽन्यासोविशेषेणभविष्यतीतिच ॥ वेदांतविज्ञानमुनिश्चितार्थास्संन्यासयोगाद्य
तयश्शुद्धस्त्वचाइतिच ॥ २३ ॥ वसुरुद्रादिनेयपुविश्वेषुस्थितमीश्वरम् ॥ तन्नामानंहरिमंत्रेलोकद्वारादि
भिःप्रभुम् ॥ प्रार्थयित्वादिबंत्वज्ञोज्ञोमोक्षंभ्रामुयात्तथा ॥ यजमानोनान्यथातुलोकोऽस्यप्राप्यतेवरः ॥
राजनंपृथिवीलोकैराज्यमित्युच्येतेबुधैः ॥ विराज्यमंतरिक्षेतुस्वाराज्यंस्वर्गंभवेत् ॥ एतेषुमोक्षोपिभ

वेन्मानुषाणां विशेषिणाम् ॥ श्वेतद्वीपं तथा गत्वा दृष्ट्वा विष्णुं चेततः ॥ अनुज्ञाताः प्रभो देते निर्दुःखास्तु धरा
 दिद्विचि ॥ यो देवानां नाम धाएक एवेति श्रुते श्रभगवत एव स्वस्वादिनामानि ॥ त्रैविद्यामांसो मपाः पूतपापा
 यज्ञैरिह्वास्वर्गतिं प्रार्थयन्तं निवचनञ्च भगवानेव प्रार्थयः ॥ भगवत्स्वरूपस्य सम्यगपरिज्ञानाद्वागाच्चेनेषा
 मन्तवफलत्वम् ॥ ननु मामभिजानंति तत्त्वेनान्ध्यवन्ति ॥ गतागतं कामकामालभन्त इति वचनात् ॥ स
 र्यापुरा प्रातर्नुवाकस्योपकरणाजघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य सवासवः सामाभिगायति
 लोके कद्धारमपावार्णोऽपश्ये मत्वा वयः आ आ आ आहुं आ आ आज्याश् योश् आ आ आ इ
 त्यथ जुहोति नमो ग्रये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकमेयजमानाय विदेष्वयजमानस्य लोकएताऽ
 सम्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहापजहि परिधमित्युक्तोत्तिष्ठति स्मैव सवः प्रातः सवनः सं
 प्रयच्छंति पुरामाध्यं दिनस्य सवनस्योपाकरणाजघनेनाग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य सरोद्रः
 सामाभिगायति लोके कद्धारमपावार्णोऽपश्ये मत्वा वयं विरा आ आ आ आहुं आ आ आज्याश् योश्
 आ आ इत्यथ जुहोति नमो वायवे तं रिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकमेयजमानाय विदेष्वयजमानस्य
 लोकएताऽसम्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहापजहि परिधमित्युक्तोत्तिष्ठति स्मैव रुद्रामाध्यं
 र्वोत्तमत्वस्याज्ञानाद्विणोर्धन्तमो भवेत् ॥ तद्दृष्ट्वा त्किमुक्तव्यं ब्रह्मादिद्वेषतोऽपि वा ॥ तारम्यापरिज्ञाना
 दनुत्थानं तमो भवेत् ॥ अपराधकृतस्तेषां निरर्थं त्वेव गच्छति ॥ पूजाया अकृते स्तेषां न वर्णो पुजनिर्भवेत् ॥
 सम्यक्कर्मानुष्ठानात्स्वर्गनैवोपगच्छति ॥ अपरोक्षदृशैरौघान्मोक्षनैवोपगच्छतीति च ॥ पूर्वपूर्वगुणैर्दोषा
 नशक्ता उत्तरोत्तराः ॥ स्थानद्वयोत्तरे शक्ता मोक्षो नानपरोक्षिणः ॥ विरुद्धरागिणैर्विषयपरोक्षदृशिर्भवेत् ॥

यावद्भागविनाशः स्याद्विरक्तो भक्तिः संयुतः ॥ सर्वदेवा प्रमत्तश्च पश्येदेव हरिं परम् ॥ अविस्मृतिस्तद्विणो र
 न्यथा ज्ञानवर्जनम् ॥ शास्त्राभ्यासः सदोद्योगोच्छ्रवणाच्च विचारतः ॥ निपिन्दु कर्मणा त्यागः स्वधर्मस्य कृ
 तिः सदा ॥ अप्रमाद इति प्रोक्तः शास्त्रवेदास्तु पंच च ॥ भारतं पंचरात्रं च मूलरामायणं तथा ॥ पुराणं भागवतं
 चैव पंचमो वेद उच्यत इति च ॥ त्रिलोकप्रामि परिघास्त्रयः संतिसनातनाः ॥ तेषामभ्यासि गोविण्णरपहंता
 दिनः सवनः संप्रयच्छति पुरातृतीय सवनस्योपाकरणाज्जवनेनाह्वनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स
 आदित्यः सवैश्वदेवः सामाभिगायति त्र्योशकद्वारमपावर्णः पश्येत्सत्वावयः स्वारा आ आ आ
 आहुं आ आ आ ज्याशयोश आ आ इत्यादित्यमथ वैश्वदेवं लोकद्वारमपाऽऽवर्णः पश्येत्सत्वावयः
 साम्रा आ आ आ आहुं आ आ आ ज्याशयोश आ आ इत्यथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्य
 श्वदेवेभ्यो दिवि क्षिब्धो लोकक्षिब्धो लोकमेयजमानाय विदतैर्पवैयजमानस्य लोक एताऽस्म्यत्र
 यजमानः परस्नादायुपः स्वाहा पहतं परिचमिष्युः स्तोत्रं तिष्ठति तस्मा आदित्याश्च विश्वे चेदेवास्तृ
 तीयसवनः संप्रयच्छंत्येपहवैषज्ञस्य मात्रं विदय एवं वेद एव वेद ॥ २४ ॥ ७३ ॥ इति श्रीमच्छां
 दोग्योपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥

स्मृतो भवेत् ॥ मृतः संसुखभोगाय यत्र गच्छति तत्र ह ॥ एकैकः परिधो भेस्याद्वेतास्मिन्तु विष्णुना ॥ यज
 मानः पृथिव्यादिलोकान् भोगाय याति हीति च ॥ यस्मान्ति यज्ञमातारं यज्ञमात्रा हरिस्तु सः ॥ तमेवं वेत्ति यो भ
 क्तो याति स्वर्गमुक्तिमेव चेति च ॥ २४ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छांदोग्योपनि
 षद्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

हरिः ॐ ॥ यथादित्यगंतो विष्णुः स एवमधुनामकः ॥ मदधिर्मध्वितिप्रोक्तो मदः सुखमिहोच्यते ॥ अदत्या
धिक्यमुद्धिष्टं मज्जानत निरुच्यते ॥ तद्वत्तातरुद्विष्टतेनानुभवदर्शितः ॥ अधिको नुभवो यस्य सर्वस्मादीप्ति
तादृषि ॥ सोऽयं मदइति प्रोक्तः सर्वहि सुखसाधनम् ॥ तत्पूर्वमधुनामास्यान्तृतीयोतिशयार्थकः ॥ देवानामु
पजीव्यत्वात्सदेवमधुनामकः ॥ आदित्वादाततत्वाच्च ज्ञानरूपत्वतस्तथा ॥ आदित्यइति संप्रोक्तः प्रसिद्ध
मधुवच्चसः ॥ तिरोवंशादिसंयुक्तोऽयुनाग्नीचयुसंस्थिता ॥ प्रकाशादिगुणैः श्रीस्तुवायोराशयरूपतः ॥

असौवा आदित्यो देवमधुतस्य द्यौरैव तिरश्चीनवंशोतिरक्षमपूपोमरीचयः पुत्रास्तस्य ये प्राश्नो
रश्मयस्ता एवास्यामधुनाड्य कच एवमधुक्रतः कवेद एव पुण्यं ता अमृता आपस्तावा एता
क्वच एतमृवेदमभ्यतपःस्तस्याभितसस्य यशस्ते जइंद्रियवीर्यमन्नाद्यः सो जायत न ब्रह्मरत्न
दादित्यमभितो श्रयत्तदा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहित ॥ १ ॥ अथ येस्य दक्षिणारश्मय
स्ता एवास्य दक्षिणामधुनाड्यो यजूर्भ्येवमधुक्रतो यजुर्वेद एव पुण्यं ता अमृता आपस्ता निवाए
तानियजूर्भ्येतं यजुर्वेदमभ्यतपःस्तस्याभितसस्य यशस्ते जइंद्रियवीर्यमन्नाद्यः सो जायत

तिरोवंशइति प्रोक्तो मध्वपूपस्तुमारुतः ॥ तस्मिन्सन्निहितो विष्णुर्विशेषेण यतः सदा ॥ सौतिरक्षमिति प्रोक्तः
स्वांतस्सम्यग्यरीक्षणात् ॥ अंतरिक्षस्थितश्चासौ वस्त्राद्यामधुकारिणः ॥ तपुत्रास्तुमरीच्यायास्सूर्यरश्मि
षु संस्थिताः ॥ तिर्यक्स्थित्वावशे कुर्याद्यस्मो देवीरमाहरिम् ॥ भक्त्यैवातस्तिरोवंशस्तिर्यक्त्वंप्रणतिः स्मृ
ता ॥ तिर्यक्स्थित्वा स्वसंस्थं तु वशीकुर्याद्यतस्ततः ॥ वंशस्तिरश्चीनो न्योपियस्मिन्नाव्यमुपस्थितम् ॥
सोपप्राप्यो भगवान्मध्वाज्यादिप्रसिद्धगम् ॥ प्राच्यरश्मिषु संस्थस्तुरतिशंभानरूपतः ॥ प्राच्यरश्मिरिति

प्रोक्तोवासुदेवाभिधोहरिः ॥ एतद्विनानालमितिनाडीत्यंशउदाहृतः ॥ स्वरूपांशैर्विनाप्राप्तुंनालंहिप्रापितां
 शिनम् ॥ ऋग्वेदमनिनश्चैववह्न्याद्यावसवरुचः ॥ अर्च्यत्वात्पथमंचैवविशेषाद्यज्ञेदेवताः ॥ इन्द्राद्याय
 जुरुद्धिरुद्रादंद्रसखायतः ॥ इन्द्रशब्दोदितोवायुः सयाज्यः सोमभुक्पुरः ॥ सहिशंकरपूर्वाणिरुद्राणामुख्य
 एवच ॥ सामनामानआदित्यामासशः समभोगतः ॥ इन्द्रोवरुणउद्दिटोयज्ञेषुव्रियतेयतः ॥ आदित्यानामधि
 पतिः सहिविष्णुनियोजितः ॥ विष्णुस्तूपास्यरूपत्वान्नोपासकगणेषुतः ॥ इतिहासपुराणानांसोमाद्याअ
 भिमनिनः ॥ अथर्वगिरिर्सांचैवाप्यथर्वगिरिनामकाः ॥ अधरंवर्तयेयुस्तेष्टमंगरसास्तथा ॥ मनस्त्वा
 तद्वाक्षरत्तदादित्यमभितोश्रयत्तद्वाएतद्यदेतदादित्यस्यशुक्लरूपम् ॥ २ ॥ अथयेस्थप्रत्यथो
 रश्मयस्ताएवास्यप्रतीच्योमधुनाड्यः सामान्येवमधुक्रतः सामवेदएवपृण्यंताअमृताआपस्ता
 निवाएतानिसामान्येतः सामवेदमभ्यतपस्तस्याभितसस्यशस्तेजइंद्रियंवीर्यमन्नाद्यश्रसो
 जायततद्वाक्षरत्तदादित्यमभितोश्रयत्तद्वाएतद्यदेतदादित्यस्यकृष्णरूपम् ॥ ३ ॥ अथये
 स्योदञ्चोरश्मयस्ताएवास्योदीच्योमधुनाड्योथर्वगिरिसएवमधुक्रतइतिहासपुराणंपृण्यंताअ
 ध्याणरूपत्वादथर्वगिरिसस्ततः ॥ गुह्योदेशाब्रह्मपदेयेयोग्याब्रह्मणासह ॥ सर्वगुह्योपदेष्टारः सर्वपांगुवोहि
 ते ॥ ब्रह्मेतिसर्ववेदानानामानंतत्त्वतः स्मृतम् ॥ ऋग्वेदादींस्तुतेदेवाअग्न्याद्याः संव्यचारयन् ॥ मधुब्रह्मव्य
 क्तिकृत्त्वात्तैवमधुक्रतः स्मृताः ॥ ज्ञानपोषकरत्वात्तुवेदाः पुष्पाभिधाः स्मृताः ॥ अन्यत्रमधुक्रतोपानित्य
 त्वादमृताश्चताः ॥ वेदवाचः सूरैः पेयाभोग्यत्वादापइरिताः ॥ वेदपानंविचारश्चश्रवणंपाठएवच ॥ देवै
 र्विचारितेभ्यश्चवेदेभ्योव्यक्ततांगतः ॥ ज्ञानानंदस्वरूपत्वाद्यशस्तेजः स्वरूपकः ॥ इंद्रियंपरमैश्वर्याद्वीर्यरूप

श्वसर्वदा ॥ सत्रानुपहशक्तिवादनार्थो बलरूपतः ॥ रसनामाचभगवान्संस्थितः सूर्यमंडले ॥ व्यक्षरद्धर्म
 मोक्षादीन् देवानां भगवान्हरिः ॥ ऋक्प्रोक्तोलोहिताकारो वासुदेवः परशुमान् ॥ स एव सूर्यलोहित्ये प्राच्यर
 क्षिमपुसंस्थितः ॥ संकर्षणः शुक्लवर्णो यजुर्वेदो दितः प्रभुः ॥ शुक्लवर्णो च सूर्यस्य दक्षरश्मिपुसंस्थितः ॥ प्रद्युम्नः
 श्यामवर्णस्तु सारामवेदो दितः प्रभुः ॥ प्रत्यग्रश्मिपुसूर्यस्य श्यामवर्णोऽपि च स्थितः ॥ अनिरुद्धः सुनीलश्च दितिहा
 सपुराणयोः ॥ अथर्ववेदोऽक्तस्सन्नुदग्रश्मिपुसंस्थितः ॥ सुकृष्णोऽसूर्यरूपे च मध्येनारायणः प्रभुः ॥ ऊर्ध्वर
 मृता आपस्तेवा एते वा एते र्वागिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपश्स्तस्याभितप्तस्य यशस्ते जइ
 द्विग्वीर्यमन्वाद्यश्रसोजायत तद्दयक्षरत्तदादित्यमभितो श्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परः कृ
 णश्च रूपम् ॥ ४ ॥ अथ ये स्योर्ध्वरश्मयस्ता एवा स्योर्ध्वमधुना द्योगुह्या एवादेशा मधुक्र
 तो ब्रह्मैव पुण्यं ता अमृता आपस्तेवा एते गुह्या ओदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपश्स्तस्याभितप्तस्य यशस्ते
 जइ द्विग्वीर्यमन्वाद्यश्रसोजायत तद्दयक्षरत्तदादित्यमभितो श्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य म
 ध्येक्षो भवत इव तेवा एते रसानाश्रसा वेदा हिरसास्ते पा मे ते रसास्ता निवा एतान्यमृताना ममृतानि वे
 दा ह्यमृतास्ते पा मे तान्यमृतानि ॥ ५ ॥ तद्यत्प्रथमममृतं तद्वत्सव उपजीवंत्यग्निना मुखेन नैवेदा
 श्मिपुसंस्थश्च प्रोधादादित्यसंप्रभुः ॥ महामरीचिपुंजेन चलती वाचलोपि सन् ॥ सवाच्यः सर्ववेदानां मेवंपंचा
 त्मको हरिः ॥ वेदानां सारभूतो सौ वेदानां नित्यताप्रदः ॥ अतो मृतानां मृतो रसानां रस एव चेति सा मसंहिता
 याम् ॥ नचाचेतनमात्रमपासितं पुरुषार्थप्रदानशक्तम् ॥ ज्येष्ठा यपुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयादिति वाक्यशेषा
 ष्चैतद्वगम्यते य एता मे ब्रह्मोपनिषद्वेदेति च ॥ कथंचाचेतनोपासनं ब्रह्मादिपदप्रदं भवति ॥ न वै तन्न वि

म्लोचो नोदियायकदाचन ॥ सकृद्विवाहैवास्मै भवतीत्यादिचमुक्तस्यैवमुख्यतोयुज्यते ॥ यशस्तेजद्वि
 यवीर्यान्नाद्यरसत्वं च भगवंतं विना कस्य मुख्यतोयुज्यते ॥ तस्य नाम महद्यशः ॥ ऐश्वर्यस्य समस्य वी
 र्यस्य यशः श्रियः ॥ ज्ञान विज्ञानयोश्चैव वपणां भगदतीरणा ॥ रसो वै सः ॥ सुरवात्मकं पद्भुण
 विषहं परं हृदि स्थितं ब्रह्म निरंजनं स्वरूक् ॥ ऐश्वर्यवैराग्यशो विबोधवीर्यश्रिया पूर्णमहं प्रपद्ये ॥ अहं त
 ते जोरं शमी नारायणं पुरुषमित्यादेश्य ॥ ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्ती नारायण इति च ॥ न चाचेतन
 स्यैश्वर्यादिरूपत्वं युज्यते ॥ ज्ञानात्मको भगवानैश्वर्यात्मको भगवान् यशः कथात्मको भगवानिति च श्रुतिः ॥
 सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादिति सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वं भगवत उक्तं भगवता ॥ सर्वनामास च विश्वरूपः
 प्रसीदतां ब्रह्म महाविभूतिरिति च ॥ सर्ववेदाद्यत्पदमामनंति ॥ तावा एताः सर्वा क्रचः सर्ववेदाः सर्वेद्योपा एक
 वव्याहृतिः प्राण एव ॥ वेदे रामायणे चैव पुराणे चैव भारते तथा ॥ आदावलेचमध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते ॥ नामानि
 सर्वाणि यमाविशंति तं वै विष्णुं परममुदाहरंतीत्यादेश्य ॥ उपनिषत्त्वाच्च विशेषतो नयात्किंचिदुच्यत इति वक्तुं
 युक्तम् ॥ विष्णुरुक्तः सर्ववेदे भैरवि विशेषतः ॥ आरण्यके विशेषेण नैवान्यात्किंचिदुच्यते ॥ कर्मार्थं च ब्राह्मणं
 स्यादमुष्यार्थं विवक्षया ॥ मुख्यतो विष्णुरेवैको ब्राह्मणेष्वपि कथ्यते ॥ आरण्यके ऋते विष्णु नैवान्यत्किंचिदु
 च्यते ॥ सूत्रात्मा तूच्यते विष्णोस्तद्विशिष्टत्ववित्तये ॥ कुत्रचित्तदुपास्ति श्रुतस्था व्यर्थतनुत्वं तः ॥ तस्मिन् विष्णो
 रूपास्त्यर्थं नान्यथा किंचिदुच्यत इति ब्रह्मादि ॥ यस्यां न मे पावनमंगकर्म स्थित्युद्भवत्राण निरोधमस्य ॥ लीला
 वतारैरधि कर्मवास्यां ह्यङ्गिरंतां विभृयान्धरः ॥ विसंतत्वतीर्थी कृतमंगवाचं हीनां मयारक्षति दुःख दुःखी ॥
 यन्न ब्रजं त्यघ निदोरचनानुवादाः शृण्वं नित्येन्यविषयाः क्रुक्थामतिघ्नीः ॥ यास्तु श्रुता हता गैर्वीतिरात्तवीर्या

स्तांस्तान्क्षिपंत्यशरणेषु तमस्सुहृतेत्यादिभगवद्वचनाच्च ॥ सर्वासुशाखास्त्वारणमावर्तयेदारणमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदित्युपनिषदभ्यासस्य तात्पर्यं विहितत्वादभगवद्विषयस्य निमित्तत्वाच्च नोपनिषत्स्वन्यदुच्यते ॥ अभ्यसेदधियज्ञं चाप्यधिदैवं विशेषतः ॥ अध्यात्मंतु विशेषेण यस्माद्विष्णुस्त्रिषूदितइति स्कोदे ॥ मांविधत्तेभिधत्ते मां विकल्प्योपोस्तदयहम् ॥ इत्यस्याहदयं साक्षान्मान्योमद्वेदकथनस्यादेश्च भगवदुपासनाएव सर्वत्रोक्ता ॥ ५ ॥ प्रथमानुतस्य द्रष्टारो वसवस्त्वग्निपूर्वकाः ॥ यावत्पर्यन्तितं विष्णुं ताव

अश्रन्ति न पिबं येन देवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति एतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति सयएत देवममृतं वेदवसूनामैवैकोभूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति स एतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति स यावदादित्यः पुरस्तादुदेतापश्चादस्तेमेतावसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्यता ॥ ६ ॥ अथ यद्वितीयममृतं तद्द्राउपजीवन्तीं द्रेण मुखेन न वै देवा अश्रन्ति न पिबं येन देवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति एतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति सयएतदेवममृतं वेदरूपाणामैवैकोभूत्वे द्रेणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति स एतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति स यावदादित्यः पुरस्तादुदेतापश्चादस्तेमेताद्विस्तावदक्षिणतउदेतोत्तरतोस्तमेनारूपाणामेव तावदाधिपत्यं

नेनान्यभोगिनः ॥ एतदेव विशंत्य द्वाभोक्षेतेतएव च ॥ स्वेच्छयैव समुद्यन्ति मुक्ताः संतो बहिस्तथा ॥ एवं द्वितीयरूपं तु शिवाद्यावायुसंस्थिताः ॥ वायोर्हिरण्यगर्भत्वात्पदद्वयमुदाहृतम् ॥ रुद्राणामाश्रयत्वं च साध्यानामपि सर्वशः ॥ अतो यजुर्विचारश्च सर्ववेदात्मनस्तथा ॥ वायोरेव विचारः स्याद्ब्रह्मणोपि विशेषतः ॥ उभयाश्रयः समोक्षेपि वायुरेव हि सर्वदा ॥ द्रष्टारो यतृतीयस्य शक्रमुख्यादितेः सुताः ॥ चतुर्थस्य तु सोमाद्या

मरुतः पञ्चमस्य च ॥ ऋजवो ब्रह्ममुख्या हि सुपर्णः शेष एव च ॥ सरस्वती सुपर्णा चित्रा रुणी सा ध्याना मकाः ॥
अन्योन्यमुखतामुक्तौ ब्रह्मणां समता तथा ॥ वाक्शेषादेर्मुखं ब्रह्मा मुक्तावपि विशेषतः ॥ द्रष्टो भयस्यापिशि
वो द्वितीयस्यांगस्य च ॥ मोक्षे त्वन्यत्र चैकस्य परतः शेषभावतः ॥ ये चैतत्पदयोर्ग्यास्स्युर्देवाः पञ्च महाग
णाः ॥ तेषामपि यदोपासानिच्छिद्रा मधुना मके ॥ तदावस्वादिनां प्राग्धमुक्तिमेप्यं त्यसंशयम् ॥ उदेत्यास्त
स्वाराज्यं पर्येता ॥ ७ ॥ अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवंति वरुणेन मुखेन न वै देवा अं
ति न पिबंत्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यंति त एतदेवरूपमभिसेविशं त्येतस्माद्द्रादुद्यंति स एतदेवममृतं
वेदादित्या न भवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति स एतदेवरूपमभिसंविशत्येन
स्माद्द्रादुदेति स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतो स्तेनो हि स्नावत्पश्चाद्देना पुरस्तादस्तमे
तादित्या नो मेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ८ ॥ अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवंति
सोमेन मुखेन न वै देवा अंति न पिबंत्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यंति त एतदेवरूपमभिसंविशं त्येतस्माद्
पादुद्यंति स एतदेवममृतं वेदमरुता भवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यंति स एतदेव
रूपमभिसंविशत्येतस्माद्द्रादुदेति स यावदादित्यः पश्चाद्देना पुरस्तादस्तमेना हि स्नावदुत्तरत उ
मयं यावदाति भानुस्तु पर्वते ॥ उदयास्ताद्विमध्यस्य वसवः पतयः स्मृताः ॥ ततश्चास्तमयाथावदधराञ्च दिवा
करः ॥ दक्षिणादुत्तरं याति किञ्चित्पूर्वमन्वितम् ॥ तद्देशकालयोरीशारुद्रावायुपुरःसराः ॥ वसुभोग्यादर्ध
कालमर्धदेशस्तथैव च ॥ रुद्रभोज्योर्धरात्रात्तुयाम आदित्यैवेवतः ॥ पश्चिमापूर्वमार्गस्तुरैर्द्वाद्वार्धः प्रकीर्ति
तः ॥ ततः परोर्धयामस्तु सौम्या दक्षिणमार्गकः ॥ मारुतः काल उद्विष्ट आदित्यार्धश्च देशतः ॥ पश्चात्पश्चा

दुदयेवपूर्वतोस्तमुपैति च ॥ ततस्तदर्थकालेन चोत्तरादुदितस्तथा ॥ अस्तं दक्षिणतो यातिसकालो मारुतः
 स्मृतः ॥ उदैथैन्द्रपुरे चोर्ध्वमर्वागुदयपर्वते ॥ अस्तमेतितदर्थेन ब्रह्मातस्य पतिः स्मृतः ॥ एकत्रिंशत्तु यटिकाः
 साधिका वसुदेवताः ॥ तदर्धमारुता ब्राह्मास्तदर्थदेशतस्तथेति च ॥ रौद्रो द्विगुणी भूतो वसुसकालो यावांस्ता
 वान्नवतीति द्विस्तावत् अर्थ इत्यर्थः ॥ ब्राह्मे मुहूर्त इत्युपःकालस्य प्रसिद्धे ॥ रौद्रः काल इति पूर्वरात्रस्य
 प्रसिद्धेः सार्धरात्रस्य सौम्यः काल इत्यपररात्रस्य ॥ सौम्यकालत्वाच्च तस्मिन्काले शीतमुपपद्यते ॥ मा^५
 त कालत्वाद्वायुश्च वाति ॥ आग्नेयकालत्वाद्वाह्नि सैकघटिकं होमकर्मणि विशेषतः प्रवर्तते ॥ अहः सर्वव
 सूनां तु परंपरां त्रिरेव च ॥ प्रदत्ता विष्णुना पूर्वनालमित्यब्रुवन् परे ॥ पुनर्विशेषतो दत्तं रुद्राणां मरुतां तथा ॥ मा
 ध्यं दिनं नृतीयं चाप्यादित्यानां प्रदत्तवान् ॥ विश्वेषामपि देवानां सामान्या ह्यसुनाम हरिति च ॥ सर्वस्याधि
 देता दक्षिणतोस्तमेनामरुतामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्थेता ॥ ९ ॥ अथ यत्पंचममृतं तत्सा
 पतिर्ब्रह्मारुद्राद्यास्तु द्वयोर्द्वयोः ॥ वसवस्त्वह एवेशाः सामान्यान् विशेषत इति च ॥ माध्यंदिने नृतीये च रुद्रा
 देराज्यमिष्यते ॥ तद्रूपत्वाद्ब्रह्मसूनां तु प्रातःकाले विशेषतः ॥ तत्रापि वाय्वधीनत्वमभ्यादीनां प्रकीर्तितम् ॥
 एवं पृथिव्यां रुद्राणामंतर्निक्षेपं प्रकीर्तितम् ॥ मरुतां च द्विलोकेशा आदित्याः परिकीर्तिताः ॥ सर्वेषामधिपो
 ब्रह्मा युवाधीशस्तु मारुतः ॥ त्रिलोकाधिपतिश्चैव स्तेषामप्यधिपो हरिरिति च ॥ स्वाराज्यं भोगः स्वर्जना
 त् ॥ न त्विद्राद्यमो द्विगुणकालं तिष्ठति तस्माद्गुरुणस्तस्मात्सोम इत्यत्र किंचिन्मानम् ॥ न च सोमा द्विगुणमे
 व ब्रह्मा तिष्ठति ॥ द्विपराधीहितस्य कालः ॥ इंद्रादयो हि मन्वंतरमात्रं तिष्ठति ॥ न च वसूनां पूर्वोपदेशो रुद्राणां
 दक्षिण आदित्यानां पश्चिमो मरुतामुत्तर एव ॥ नान्यत्रेत्यत्र प्रमाणमस्ति ॥ तत्पक्षे रौद्रैः सह इंद्रस्य दक्षिणत्वप्रा

मेश्व ॥ न चेंद्रशब्देन वायुस्तैर्गृहीतः ॥ अत इन्द्रादेवैद्रस्य द्विगुणकालत्वमिति विशेषः ॥ इन्द्रादिपुरीणामुद्रा
 सत्वेनैव मंगीकोरतपोऽङ्गशुणत्वाद्ध्यौर्द्यौःस्यैकेंद्राः परतो निद्रत्वमेव स्यात् ॥ अथ तत ऊर्ध्व उदेत्येति न त्वक्षे
 पश्चादप्यादित्यभावात्कल्पांतलयोनस्यादित्याथ नंतदोषदुष्टत्वेपि थाल्पत्वायैवोपरम्यते ॥ वस्वादीनां
 तु सर्वेषां सर्वदिक्षु पुराण्यपि ॥ संत्येवमपि धीवृत्त्यै प्रत्येकं दिक्षु कथ्यत इति च ॥ ऐन्द्रा उद्भासेरुद्राणामे
 वोदयाभाव इति च दोषः ॥ अतो यात्किंचिदिति पूर्वतः सूर्यो निम्नलोच निचपश्चमे ॥ एवं नियम उद्दिष्टो ब्रह्म
 णा विष्णु चोदनात् ॥ द्विगुणं द्विगुणं कालमुदित्वा दक्षिणादिषु ॥ मध्ये व्यवस्थितिः पश्चाद्ब्रह्माणं याचिता पु
 रा ॥ हिरण्यकेन सूर्यस्य हिरण्यक्षणे वैपुनः ॥ तदा मुराण दिवत्वं ब्रह्मान त्वदौ नयोः ॥ तच्छ्रुत्वा इन्द्रादिभिः प्रो

ध्या उपजीवंति ब्रह्मणा मुखेन न वै देवा अश्रंति न पि वं त्येत देवामृतं दृष्टुं नृप्यं नित ए न देवरूपमभि
 संविशत्येतस्माद्द्रुपादुर्ध्वं तिसय ए न देवममृतं वेदसाध्यानां भैवैको भृत्वा ब्रह्मणैव मुखेनै न देवामृतं दृ
 ष्टुं नृप्यं नितिस ए त देवरूपमभि संविशत्येतस्माद्द्रुपादुर्ध्वं तिसय ए व दित्य उत्तरत उदेना दक्षिणतो स्त
 त्तः कथं प्रादावराविमौ दिवता हि विनश्येयुरेवं दत्ते वेत्तव्या ॥ इत्युक्तो देवैः प्राह ब्रह्मालोकपितामहः ॥ न मया
 सवरो दत्तो दैतेयानां सुराः क्वचित् ॥ येन युष्मद्विनाशः स्यात्ततो व्येतु चोभयम् ॥ दक्षिणाद्युदयो यस्नु स हि
 दैनं दिनो मया ॥ अभिप्रेतो नैव चायं कालांतरगतः क्वचित् ॥ अर्धनाड्युत्तरानाडीः सकाष्ठानित्यशोरविः ॥
 पंचादशोत्तरांगच्छेत्पूर्वरात्रे नु दक्षिणात् ॥ तदर्धं पश्चिमात्पूर्वतदर्धं चोत्तरादपि ॥ दक्षिणां च तदर्धं स ऊर्ध्वा
 इवाक्व गच्छति ॥ दक्षिणाद्युदयस्वेप न तु कालांतरं क्वचित् ॥ यदोत्तरस्माद्द्विगुणः पूर्वो भवति वैसुराः ॥ त
 दापि द्विगुणत्वं स्यात्तन्मया त्रिविवक्षितम् ॥ अहः साम्ये पिकमश आतपस्यात्पकालतः ॥ गिर्यावृत्तेः क्षिप्र

रिचये ॥ विरिचिर्मनवेप्राहप्रजाभ्योमनुरेवच ॥ पूरयित्वातुपृथिवीरत्नेःसप्तसमुद्रिणीम्॥इत्त्वापिगुरवेनैव
 पूर्यतेगुरुदक्षिणा ॥ देवास्तूपासनायोग्याएककस्यामृतस्यहि ॥ सर्वस्योपासनेब्रह्मातदन्येज्ञानमात्रके ॥
 उपासनेनैवयोग्यास्तद्योग्याहिसुरायतइतिदेवश्रुतौ ॥ ब्रह्मणापरेणमाविशधिवि ॥ भगवत्प्रसादादष्टाङ्गि
 नप्राप्तुयामित्यर्थः ॥ ११ ॥ यदिदंकिंचभूतंप्रभूतंपरिपूर्णतत्सर्वंगायत्रीभगवानेव ॥ भूवहावितिधातोः ॥
 बहुःपूर्णतायामितिच ॥ यदिदंपरितःपूर्णमस्त्यकूर्मादिरूपकम् ॥ तदिदंभगवान्विष्णुस्सर्वातःस्थितए
 वच ॥ तन्निःसृतत्वाद्देवानांगायकस्त्वातिचारिविलम् ॥ अतोगायत्रिनामासौवासुदेवःपरःपुमान् ॥ भूमाभू

ज्येष्ठाथपुत्रायपिताब्रह्मप्रब्रूयात्प्रणाय्यायवानेवासिनेनान्यस्मैकस्मैचनयद्यप्यस्माइ माम
 ङ्गिःपरिगृहीतंधनस्यपूर्णादद्यादेतदेवततोभूयइति ॥ ११ ॥ गायत्रीवाइदं२सर्वंभूतंय
 दिदंकिंचवाग्वैगायत्रीवाग्वाइदं२सर्वंभूतंगायतिचत्रायनेचयवैसागायत्रीयंपृथिव्यसा२हीद
 २सर्वंभूतंप्रतिष्ठितमेतामेवनानिशीयनेयवैसापृथिवीयंवावासायदिदमस्मिन्पुरुषेशरीरमस्मि
 न्हीमेप्राणाःप्रतिष्ठिताएतदेवनातिशीयनेयहेतुत्पुरुषेशरीरमिदंवावतद्यादिदमस्मिञ्जंतःपुरुषेह

तमितिप्रोक्तःपूर्णत्वात्पुरुषोत्तमः ॥ अनन्यापेक्षमुद्विक्तंसर्वस्थविनियामकम् ॥ यद्यत्तत्तद्विष्णुरेवनान्य
 देतादृशंकचित् ॥ सएवभगवान्विष्णुर्वाङ्मावाचिसंस्थितः ॥ वचनाःद्वयशीर्षारूयोगायन्धांचसआ
 स्थितः ॥ सएवपृथिवीनामापृथिव्यामपिसंस्थितः ॥ विष्णोहिपृथिवीसंस्थेजगत्सर्वंप्रतिष्ठितम् ॥ नाति
 शेतचतंकश्चित्सहिसर्वाधिकोहरिः ॥ पृथुत्वात्पृथिवीनामासएवांतःशरीरगः ॥ शरित्वादीरणाच्चैवशरीरंभ
 गवानजः ॥ पुरुषोजीवउद्धिष्टस्तस्मिन्नेवस्थितोविभुः ॥ योसौजीवेस्थितोविष्णुःशरीरमितिनामकः ॥

रिचये ॥ विरिचिर्मनवेप्राहप्रजाभ्योमनुरेवच ॥ पूरयित्वातृपृथिर्धरत्नैःसप्तसमुद्रिणीम्॥इत्त्वापिगुरवेनैव
 पूर्यतेगुरुदक्षिणा ॥ देवास्तनूपासनायोग्याएकैकस्यामृतस्यहि ॥ सर्वस्योपासेनब्रह्मातदन्येज्ञानमात्रके ॥
 उपासनेनैवयोग्यास्तद्योग्याहिसुरायतदतिदेवश्रुतौ ॥ ब्रह्मणापरेणमाविशधिपि ॥ भगवत्प्रसादादष्टाद्वि
 नप्राप्तुयामित्यर्थः ॥ ११ ॥ यद्विदंकिंचभूतंप्रभूतंपरिपूर्णतत्सर्वगायत्रीभगवानेव ॥ भूबृहाविनिधानोः ॥
 बहुःपूर्णतायामितिच ॥ यद्विदपरिनःपूर्णमस्त्यकूर्मादिरूपकम् ॥ तद्विदंभगवान्विष्णुरसर्वानःस्थितए
 वच ॥ तन्निःसृतत्वाद्देवानांगायकस्त्वानिचाखिलम् ॥ अतोगायत्रिनामासौवासुदेवःपरःपुमान् ॥ भूमाभू

ज्येष्ठाग्रपुत्रायपिताब्रह्मप्रब्रूयात्प्रणय्याग्रवांतेवासिनेनान्यस्मैकस्मैचनयद्यप्यस्माइ माम
 द्विःपरिगृहीतांधनस्यपूर्णादद्यादेतदेवततोभूयइति ॥ ११ ॥ गायत्रीवाइद२सर्वभूतंय
 दिदंकिंचवाग्वैगायत्रीवाग्वाइद२सर्वभूतंगायत्रिचत्रायतेचयवैसागायत्रीयंपृथिव्यसा२ह्रीद
 २सर्वभूतंप्रतिष्ठितमेतामेवनानिशीयेतेयत्रैसापृथिवीयंवासायदिदमस्मिन्पुरुषेशरीरमस्मि
 न्हीमेप्राणाःप्रतिष्ठिताएतदेवनानिशीयेतेयद्वैतत्पुरुषेशरीरमिदंवावतद्यदिदमस्मिन्मंत्रतःपुरुषेत्

तमितिप्रोक्तःपूर्णत्वात्पुरुषोत्तमः ॥ अनन्यापेक्षमुद्विक्तंसेवस्यविनियामकम् ॥ यद्यत्तत्तद्विष्णुरेवनान्य
 देतादृशंकचित् ॥ सएवभगवान्विष्णुर्वाङ्गामावाचिसंस्थितः ॥ वचनाद्धयशीर्षाख्योगायत्र्यांचसआ
 स्थितः ॥ सएवपृथिवीनामापृथिव्यामपिसंस्थितः ॥ विष्णोर्हिपृथिवीसंस्थेजगत्सर्वप्रतिष्ठितम् ॥ नाति
 शेतेचतंकश्चित्सहिसर्वाधिकोहरिः ॥ पृथुत्वात्पृथिवीनामासएवांतःशरीरगः ॥ शरित्वादीरणाच्चैवशरीरंभ
 गवानजः ॥ पुरुषोजीवउद्विष्टस्तस्मिन्नेवस्थितोविभुः ॥ योसौजीवेस्थितोविष्णुःशरीरमितिनामकः ॥

शंत्वाच्चरितरूपत्वादीरणाच्चसएवतु ॥ जीवचैतन्यरूपस्यहृदयेपिव्यवस्थितः ॥ अयनाद्द्विविष्णुःसहृद
यंकीर्तितोबुधैः ॥ गायत्र्यासंस्थितोविष्णुःस्त्रीरूपःसूर्यसंप्रभः ॥ द्वितीयश्चैवमत्स्यादिर्भूतनामावतारगः ॥
तृतीयोवाचिसंस्थश्चस्त्रीरूपोहयशीर्षकः ॥ चतुर्थःगृध्रिवीसंस्थःस्त्रीरूपःपीतवर्णकः ॥ जीवस्यांत
र्गतोव्याप्यशरीरमितिनामकः ॥ पंचमस्तद्दृष्टस्थश्चषष्ठोहृदयनामकः ॥ गायत्रीनामकोविष्णुरेवं
षड्विधउच्यते ॥ त्रिभिःस्वरूपपौदैश्चभिन्नैकेनचैवहि ॥ गायत्रीनामकोविष्णुश्चतुष्पात्संप्रकी
र्तितः ॥ भिन्नपादःसर्वजीवास्तस्यसादृश्यमात्रतः ॥ स्वरूपपादाविष्णोस्तुत्रयोहिद्विविसंस्थिताः ॥

दयमस्मिन्हीमेप्राणाःप्रतिष्ठिताएतदेवनातिशयैतेसैपाचतुष्पदापद्विधागायत्रीतेदेतदृचाभ्यनु
क्तम् ॥ तावानस्यमहिमाततोज्यायाश्चपुरुषः ॥ पादोऽस्यसर्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवी
ति ॥ यद्वैतद्भस्मेतीदंवावतद्योयंवह्निर्धापुरुषादाकाशोयैविसबह्निर्धापुरुषादाकाशोयंवावसयो
यमंतःपुरुषआकाशोयैविसंतःपुरुषआकाशोयंवावसयोयमंतर्हृदयआकाशोयैवैमोतर्हृदय

नारायणोवासुदेवैककुण्ड्रतित्रयः ॥ अनंतशयनंचैवतथानंतानसंहरः ॥ बहुलक्षोच्छिन्नेनित्येवि
मानेसंस्थितंतयतः ॥ चित्सकृत्यात्मनिततोदिवीतिकथितंश्रुतौ ॥ लोकत्रयविवक्षायांपरतोलक्षयोज
नात् ॥ सर्वधौरिति विज्ञेयंतस्तेदिविसंस्थिताः ॥ दिवःपरश्चभगवान्समलोकविवक्षया ॥ परंब्रह्मे
तिभगवान्सर्वगःसंप्रकीर्तितः ॥ सएवजीवस्यबहिर्हृदयाकाशआस्थितः ॥ योयंहृदयगःसोथजीवांतव्या
प्यसंस्थितः ॥ व्याप्तोजीवांतरेयोसौसजीवहृदिसंस्थितः ॥ एवंचापिचतुष्पात्त्वंवासुदेवस्यकीर्तितम् ॥
सएवपूर्णभगवानप्रवर्त्यस्तथाश्विलैः ॥ अन्यैःप्रवर्त्यनेयोसौसप्रवर्तीतिगीयते ॥ अप्रवर्त्योहिरिर्नित्यःस्वतं

त्रत्वात्सदैवच ॥ अस्यप्रवृत्तिर्नास्तीति संप्रवर्तनीतिकीर्तितः ॥ पूर्णास्वतंत्राश्रीश्रास्यवेत्तुर्भवतिशाश्वती ॥ साक्षाद्वायव्युपासायांयोग्यएकश्चतुर्मुखः ॥ तस्मादन्यतंत्रास्यश्रीर्भवेन्नान्यथाकचित् ॥ विष्णुतंत्रत्वमस्यस्यात्परेषां तस्य तंत्रता ॥ यथाक्रमेण तंत्रत्वयोग्यताक्रमतो भवेदिति च सत्तत्त्वे ॥ ब्रह्मशास्त्राच्च भगवानित्यवसीयते ॥ पूर्णाप्रवृत्तित्वंच तस्मिन्नेव मुख्यम् ॥ तावानस्य महिमेति मंत्राच्च ॥ पादोस्य विश्वामृतानीति जीवानां चतुष्पादांतर्भावात् ॥ भूतं यद्विदं किंचेति षड्विधांतर्भूतं भूतं मत्स्याद्यवताररूपमेव ॥ द्वाविंशोऽवतारेषु जीवोप्युक्तो यथा पृथुः ॥ तथा पादेषु चतुर्षु सान्निध्याज्जीवैर्दरितः ॥ यथा कालः पुमान्व्यक्तं प्रकृतीश्वरस्य तु ॥ विष्णोरूपाणि गणयन्ते पररूपेणैव सह ॥ एवं भूतानि गणयन्ते भिन्नान्यपि पदेः सह ॥ मू

आकाशस्तदेतत्पूर्णमप्रवर्तिनी ॥ श्रियंलभेनयएवंवेद ॥ १२ ॥ तस्य हवा एनस्य
हृदयस्य पंचदेवमुपयः स योस्य प्राङ्मुपिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजो न्नाद्यमित्युपा

तर्मूर्तयथारूपे ब्रह्मणस्तु तथैव च ॥ भिन्नान्यपि तु भूतानि पदानि स्वपदेः सहेति प्राथम्ये ॥ सुदर्शनाख्यं सवा
खंतु प्रायुद्धदधितं त्रिपादिति श्रीभागवते प्रयोगाच्च जीवो भगवत्स्वरूपम् ॥ सुवर्चला यथा सूर्यपत्न्यं शः स
मुदाहृता ॥ एवं जीवा भगवतो बलुभेदेऽपि सर्वदेति च ॥ १२ ॥ प्राणाभिमानि चक्षुश्च सूर्यएव ह्युदाहृतः ॥
तेजो याद्यभिमानि च ब्राह्मणद्वाराधिपतिर्हरेः ॥ दक्षिणाधिपतिस्सोमो व्यानः श्रोत्राभिमानवान् ॥ यशो
लावण्यरूपश्च पश्चिमद्वारपस्तथा ॥ वागपानात्मको वह्निर्ब्रह्मतेजो न देवता ॥ उत्तरद्वारपश्चिद्वद्रः समा
नमन आत्मकः ॥ कीर्त्यैश्वर्यात्मको नित्यमूर्ध्वद्वारपएव च ॥ प्रधानवायुशः सर्वज्ञा दुन्नते स्तथा ॥
उदान ऊर्जितत्वात्स ओजः पूर्णत्वतो महः ॥ परस्य ब्रह्मणस्त्वैते पुरुषाः पंच कीर्तिताः ॥ द्वाग्वाहृदयैश्चैव

विष्णुलोकेचसर्वदा ॥ आंतरद्वारपाशेतेजयाद्याबाह्यतःस्मृताः ॥ एवमेतानुपास्यैवतद्गुणांशांशान्नाम
वेत् ॥ विष्णुलोकं तथागच्छेद्देवदपि सुसंततिः ॥ योसैवैकुण्ठगोविण्णुः सप्तलोकोपरिस्थितः ॥ स ए
व सर्वलोकेषु विश्वतो ब्रह्मणस्तथा ॥ उच्चैः पूज्यमलोकैः पुनः प्रत्यक्षं वरेषु च ॥ पुरुषेषु च सर्वेषु स एकः संख्य
वस्थितः ॥ प्राणसंस्थस्यैव विष्णुः प्राणोग्रौ संख्यवस्थितः ॥ स्पर्शेन दृश्यते चाग्निस्तद्दृष्टिरिव सा ततः ॥

सीत तेजस्य आदो भवति य एवं वेदाथ योस्य दक्षिणः सुविः भव्या नस्तच्छेत्रं स चंद्रमास्तदेतच्छ्री
श्वयशश्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेदाथ योस्य प्रत्यङ्मुखः पिः सोपानः सायाकसोमिस्त
देतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्य आदो भवति य एवं वेदाथ योस्योदङ्मुखः पिः स समा
नस्तन्मनः स पर्जन्यस्तदेतत्कीर्तिश्चैव्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्युष्टिमान्भवति य एवं वेदाथ
योस्योर्ध्वः सुविः स उदानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतौजस्वी महस्वान्भव
ति य एवं वेदेवा एते पंच ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेवं पंच ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गलोके य एतानेवं पंच ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपान्वेदाथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमे पृत्तमे पु

स प्राणः सौ तितं विष्णुं सास्तुतिः श्रूयते सदा ॥ कर्णौ पि धायत द्विह्वात् दिव्य चक्षुः सुकीर्तिमान् ॥ मुक्तो भू
त्वा भवेद्यस्मादुपासीतैव स ततमिति सत्तत्त्वं ॥ दिक्षु यानाद्यशो व्यामंकीर्तिः प्रत्यक्षतः स्तुतिरिति शब्दनिर्णयो ॥ स
र्वतः पृष्ठेषु सर्वत उच्चैः पूज्यं कुक्षीरसागरानंतासनादिषु विश्वतो ब्रह्मणोप्युच्चैः षु तत उच्चो नास्तीत्यनुत्तमाः सर्व
तः स्वयमुत्तमाः ॥ पृथिवीस्थेषु सर्वोच्चो लोको नंतासनात्मकः ॥ अंतरिक्षात्मकस्य श्वेतद्वीपे स्थितो हरिः ॥

ध्यात्मकेभ्यश्च सर्वेभ्यो वैकुण्ठश्चोच्च उच्यते ॥ पृथिव्याद्यौर्महामेरुराकाशेष्टर्यमंडलम् ॥ दिवाद्रसदनंचैव तपरेतु दिवः परे ॥ पृथिव्यांब्रह्मणो मेरौ जयंतं त्वं तं रिक्षगम् ॥ तृतीयं सत्यलोकं च सदनं त्रिविधं स्मृतम् ॥ तेभ्यो नंता सनाथा यत्परतो विश्वतः पर इति सत्तत्त्वे ॥ निनदः समुद्रघोषः स्यान्नदर्थुर्मघसंभवदति च ॥ चक्षुष्यश्च क्षुबिब्रह्मण्येषयातीत्युपासक इति च ॥ १३ ॥ इदं ब्रह्मा तिसामीप्यात् सर्वपूर्णगुणत्वतः ॥ तच्च ब्रह्म जलान्सा

ल्लोकेष्विदं वावतद्याद्रिदमस्मिन्नंतः पुरुषेज्योतिस्तस्यैपाट्टिर्द्युत्रैतदस्मिच्छरीरसंस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैपाश्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपि गृह्यन्निनदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १३ ॥ सर्वगं स्त्रिदं ब्रह्म तज्जला निनिशांत उपासीताथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँहोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति सक्तं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरोभारूपः सत्यसंकल्प आकाश आत्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एवम आत्मा तर्ह्येज्यायान् पृथिव्याज्यायानं यवाद्वा सर्पपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामा कर्तुं दुल्लो द्वैपम आत्मा तर्ह्येज्यायान् पृथिव्याज्यायानं रिक्षाज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तो

स्नाद्यौ सौ विष्णुर्जलेऽनिति ॥ आनीदवा तमिति यं वेद वागवदस्फुटम् ॥ अप्रकेते तु सलिले ब्रह्म नाराधनोपि सः ॥ इति शांत उपासीत यस्माज्ज्ञानमयः पुमान् ॥ क्रतुस्तु निश्चिंतं ज्ञानं तद्वशः पुरुषो मृतौ ॥ तस्माद्विनिश्चिंतं ज्ञानं कुर्याद्विष्णौ महागुणे ॥ महाज्ञानात्मकत्वात्तु प्रोक्तो विष्णुर्न मेमयः ॥ यस्माद्वलशरीरो सावतः प्राणशरीरकः ॥ आसमंतात्प्रकाशात्स आकाशात्मा प्रकीर्तितः ॥ सर्वगंधादिहृषश्च भोक्ता चैपांसैर्देवाह ॥ इति निश्च

यकृद्यातितमेवपुरुषोत्तममितिसद्गुणे ॥ एकत्रसर्वगंधादिनाचिदानंदात्मकसर्वगंधादिरूपत्वमुच्यते ॥ अ
न्यत्रतद्गोक्तत्वम् ॥ १४ ॥ कइत्यानंदउद्विष्टउशदच्छापकीर्तिता ॥ आनंदेच्छास्वरूपोसौकोशोविष्णुः
प्रकीर्तितः ॥ तस्योदरंतरिक्षंचपृथिवीपादबुध्नयोः ॥ शिरोविवरणाद्यौश्रदिशोबाहुपुंसस्थिताः ॥ अजरोय
महाविष्णुर्वसवोदेवतागणाः ॥ तेषानिधानभगवांस्तस्मिन्सर्वमिदंश्रितम् ॥ प्राचीदिकुसंस्थितस्तस्यबाहु
ईक्षिण ऊर्ध्वगः ॥ जुहूःसहोमकर्वत्वाङ्गुकेस्येतेनकेशवः ॥ दक्षिणस्त्वधरोबाहुर्दक्षिणादिकुस्थितोविभोः ॥

ऽवाक्पयानादरुपमआत्मांतर्हृदयएतद्वह्नौतमितःप्रेत्याभिसंभविनास्मीनियस्यस्यादद्वानवि
चिकित्तास्तीतिहस्माहशांडिल्यः ॥ १४ ॥ अनरिक्षोदरःकोशोभूमिबुध्नोव
जीर्यतिदिशोह्यस्यस्त्रकयोद्यौरस्योत्तरंबिलं सएपकोशोवसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदंश्रितं
स्यप्राचीदिग् जुहूर्नामसहमानामदक्षिणाराज्ञीनामप्रतीचीसुभूतानामोदीचीनासांवायुर्व
त्सःसमएतमेवंवायुंदिशांस्वेदनपुत्रोदरोरुदितिसोहमेतमेवंवायुदिशांस्वेदभापुत्रोदर
रुदमरिहंकोशंपपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुनाप्राणंपपद्येऽमुनाऽमुनाभूपपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना

सहमानेतिसप्रोक्तोमानवेदात्मकंयतः ॥ शंखोवेदात्मकःशंखसहितोदक्षिणाधरः ॥ बाहुर्जुहोतिचक्रेण
शत्रूनिग्रथवाजुहूः ॥ प्रतीचीदिकुस्थितस्तस्यवामबाहुस्तथोत्तरः ॥ राजीयुक्तगदायुक्तोराज्ञीनामाप्रकी
र्तितः ॥ अधरोवामबाहुर्ग्रथोत्तरादिकुस्थितोविभोः ॥ श्रियआधारपद्मितासुभूतानामकःस्मृतः ॥ दिङ्मान
श्चनेप्रोक्ताधर्मज्ञानानिदेशनात् ॥ तेभ्योजातोमहावायुर्दिशांस्वेदस्ततःस्मृतः ॥ धर्मज्ञानादिरूपेणविष्णोर्बाहु
चतुष्टयात् ॥ जातंवायुंविदित्वैवपुत्रोभूत्वानरोदिति ॥ नजायतेनभियतेमुक्तोभूत्वासुखीभवेत् ॥ वायुहरेःसु

तं ज्ञात्वा नाहंपुत्रतयाऽरुदम् ॥ हरेः प्रसादसामर्थ्यादजराचा मरा सहम् ॥ अनादिकालसंबन्धादित्युवाच पुरा
मा ॥ अविनष्टं परानन्दकामं विष्णुं सदाद्यहम् ॥ प्रपद्येत प्रसादेन केवलं न त्मशक्तितः ॥ प्राणं सर्वं प्रणेतारं प्रपद्ये
केशवं सदा ॥ प्रभूतं यद्विदं किंचित् प्रादुर्भावात्मकं हरेः ॥ मत्स्याद्यन्तं प्राण एव विष्णुर्नास्ति त्रयं संशयः ॥ तस्मा
न्मत्स्यादिरूपं तं विष्णुमेव प्रपद्यथ ॥ हे जनादित्यवोचित्साक्षमीः सर्वाः प्रजाः प्रति ॥ प्राणानामावासे देवो मो
क्षं स्वान्प्राणयेद्यतः ॥ संकर्षणस्तु भर्ता भूषणं यज्ज्ञानतोयतः ॥ सप्तध्यापृथिवीनामास्वात्मानं प्रत्ययेद्यतः ॥
अन्तरिक्षं तरिक्षाख्यो यतः साध्वन्तरीक्षते ॥ दिव्ययुना मास विभुः सर्वकीडाकृत्यतः ॥ मध्यमार्थं भवोनामासु

भुवःप्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुनास्त्रःप्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुनासयद्वोचंप्राणंप्रपद्य इति प्राणोवाइद्र०
सर्वभूतं यदिदं किंच तमेव तत्प्राप्तस्य थयद्वोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्यैनरिंसंप्रपद्ये दिवं प्रपद्य
इत्येव तद्वोचमथयद्वोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तद्वोचमथ
यद्वोचं स्वः प्रपद्य इत्यग्रे दंप्रपद्ये यजुर्दंप्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तद्वोचं नद्वोचम् ॥ १५ ॥

पृथग्यद्वावयेज्जगत् ॥ सोमिनामापरोवह्नावत्तिसर्वयतो हुतम् ॥ वायुना मासवायुस्थोवात्यायुश्च यतोऽस्थ
तत् ॥ आदित्याख्यः स आदित्ये आददात्यायुरस्ययत् ॥ स्वर्नामावन्निरुद्धोऽसौ परानन्दप्रदवतः ॥ ऋग्वेदो
ख्यः स ऋग्वेदज्ञानं वेदयते यतः ॥ यजुर्वेदो यजुर्वेदेयज्ञं वेदयते यतः ॥ सामवेदः सामवेदसाम्यं वेदयते यतः ॥
एवं चतुर्विधं तत्त्वं तद्वोचमहं हरः ॥ द्रुपुवाचेंद्रिादेवीस्तुवंती परमं हरि मिति च ॥ पौण्ड्रिगेनो-यते स्त्री चंपुंव
च्छक्तिमतीयदीति च ॥ १५ ॥ विष्णुपूजार्थयज्ञोहमिदं पासनमादरात् ॥ कुर्वीत पुरुषो नित्यंतस्य यवोद्देशो
त्तरम् ॥ शतमायुस्तत्सवनत्रयभीरिति मुत्तमम् ॥ चतुर्विंशत्तुयर्पूर्वप्रातः सवनमेव तत् ॥ प्रार्थयित्वा वसुं स्तन

द्रं पुमान्मृत्युमपानुदेत् ॥ मध्येचतुश्चत्वारिंशन्मध्यमंसवनं स्मृतम् ॥ रुद्राणां प्रार्थनेनात्र पुमान्मृत्युमपानुदेत् ॥ ततोऽष्टचत्वारिंशत्तृतीयंसवनं स्मृतम् ॥ आदित्यानां प्रार्थनेन तद्रृत्युमपानुदेदिति सर्वयज्ञे ॥ महिदासोऽन्यः कृष्णश्चान्यएव ॥ महिदासस्त्वैतरेयः कृष्णोऽन्यो देवकीसुतः ॥ कपिलश्च द्वितीयोऽन्यस्त्रय एते पुराणराजः ॥

पुरुषो वावयज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशति वर्षाणि तत्प्रातः सवनं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातः सवनं तदस्य वसवो न्वायत्ताः प्राणा वावसव एते हीदस्सर्व वासयति तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुप तपेत्स ब्रूयात्प्राणा वसव इदं प्रातः सवनं मध्यं दिनः सवनमनु संतनुते ति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदोहं भवत्यथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यं दिनः सवनं चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं मध्यं दिनः सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः प्राणा वाव रुद्रा एते हीदस्सर्व रोदयति तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुप तपेत्स ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदं मे मध्यं दिनः सवनमनु संतनुते ति माहं प्राणानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदोहं भवतीत्यथ यान्यष्टा चत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयसवनमष्टा चत्वारिंशदक्षरा जगती जागन्तृतीयसवनं तदस्यादित्या अन्वायत्ताः प्राणा वाव आदित्या एते हीदस्सर्व माददते तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुप तपेत्स ब्रूयात्प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनु संतनुते ति माहं प्राणानां मादित्यानां मध्ये

संगत्योच्चैस्तपस्तेषु ब्रह्मणे परमेष्ठिने ॥ मातुः स्वस्य च नो मैक्यं विष्णुना स्यादिति श्रुतौ ॥ स्वात्मा शिष्यप्रशिक्ष्याणां नो मैक्यं कपिलस्तथा ॥ एवमेव च वेदोक्ता भवे मे तित्वतं द्विताः ॥ तान्वाच्यददौ तेषां ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ तस्मात्तन्नामि नश्चासंख्यस्ते मुनयो विहि ॥ महिदासस्त्वैतरेयो बह्वृचोपनिषदतः ॥ साक्षात्स भग

वान्विष्णुस्तन्नाभैकोमुनिर्क्षभूत् ॥ कृष्णस्तुवासुदेवाख्यः परमात्मैवकेवलम् ॥ तन्नामादेवकीपुत्रस्त्व
न्योप्यभवंदंजसा ॥ कपिलोवासुदेवाख्यः साक्षान्नारायणः प्रभुः ॥ तन्नामाकपिलोन्यस्तुशिष्यनाम्नास
होभवत् ॥ सषोडशशतंजीवीमहिदासोपरस्त्वृषिः ॥ घोरशिष्यस्तथाकृष्णः कपिलश्चकुशास्त्रकृत् ॥ त्रय
एतेवरंप्राप्यब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ कृतकृत्याः प्रमुमुक्षुस्तन्नामानश्चेतभवन्नितिकालकीये ॥ १६ ॥ स्वरूपभू
तयज्ञस्यक्षुत्पिपासारतिस्तथा ॥ दीक्षाभोजनपानेचरतिश्चोपसदः स्मृताः ॥ व्यवायहासभक्षास्तुस्तुतश
स्त्रात्मकाः स्मृताः ॥ तपोदानार्जवाहिंसाः सत्यमप्यस्यदक्षिणा ॥ सोऽप्यत्यसोष्टेति ततो यज्ञवत्पुत्रजनमनि ॥

यज्ञोविलोप्सीयेत्युद्धैवततएत्यगदौहैवभवत्येतद्धर्ममैतद्विद्वानाहमहिदासएतेरयः सकिंमए
तदुपतपसि योहमनेननप्रेण्यामीतिसहपोडशंवर्षशतमजीवत्सहपोडशंवर्षशतंजीवतियएवंवेद
॥ १६ ॥ समयदशिशिपतियत्पिपासतियन्नरमेता अस्यदीक्षाअथयदश्रानियत्पिचनियद्रमते
तदुपसदैरत्यथयद्धसतियज्जक्षतियन्मैथुनंचरतिस्तुतशस्त्रैरेवतदेत्यथयत्तपोदानमार्जवमहिं

आहुर्हिपुनरुत्पत्तिः प्रसवः प्रथमापितुः ॥ यज्ञस्नानंतुमरणंतदाध्यायेन्नयंपुमान् ॥ भगवन्नक्षयोऽसि त्वम
च्युतोऽसि गुणैः सदा ॥ प्राणाच्चसुखितो नित्यमाधिक्येनेति चिंतयेदिति सत्तत्त्वे ॥ आदित्कस्मादेव तत्प्रसादा
देव ॥ प्रलस्यपुरातनस्यानादौ भगवतोरेतसोरतिरूपस्य ज्योतिः पश्यंति ॥ वासेनरमयतीति वासरम् ॥ दिवः
परतो वैकुण्ठेयदिध्यते ॥ क्रद्धतममेव सर्वदा ॥ अथ यदतः पर इत्युक्तत्वाच्च ॥ न चादित्यमंडलं दिवः परतः ॥
उत्तरं ज्योतिः पश्यंतः स्वरानन्दरूपं परिपश्यंतो वायंतमस उदगन्म ॥ उत्तरं ज्योतिः पश्यंतस्तदेवोत्तरं स्वस्थप
श्यंतः ॥ द्विरुक्तिस्तात्पर्यार्था ॥ उदाख्यं ज्योतिरुत्तमंतमसः सकाशादगन्म प्राप्ताः स्मेत्यर्थः ॥ तस्थोदिति

नामेति श्रुतेः ॥ देवत्रादेवदेवविषयेऽपि देवदेवानां दिवमित्यर्थः ॥ सूरिभिः प्राच्यत्वात्सूर्यम् ॥ रतिरूपं परं ज्योतिरनादेः केशवस्य यत् ॥ तत्प्रसादेन पश्यन्ति हृदि वासाद्गतिप्रदम् ॥ यत्पूर्णं सर्वदा भाति वैकुण्ठे परतो दिवः ॥ तद्दृशख्यं प्रपश्यन्तो निर्गल्यतमसो वयम् ॥ ज्योतिरां सदसद्गुप्तमुत्तमोत्तममृत्तमम् ॥ देवानां देवं तां साक्षात्सूरिप्रा

सासत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणास्तस्मादाहुः सोऽप्यत्यसोऽपि निपुनरुत्पादने मेवास्य तन्मरणमेवावभूत्स्व न दैतद्भेदोऽरिगिरसः रुक्म्याय देवकीपुत्रा योक्तवो वाचापि पास एव सव भवसो न वेत्याद्या मेतन्नयं प्रतिपद्येताक्षितमस्य च्युतमसि प्राणपुंसितमसीति तत्रैते द्वे च चो भवत आदिरप्रलस्यरेतस उद्धयंतमसस्परिज्योतिष्पश्यंत उत्तरं स्वः पश्यंत उत्तरं देवं तत्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥ १७ ॥ मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदेवनमाकाशो ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदेवं च तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुष्पादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधिदेवतमग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदेवं च वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निज्योतिपाभाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एव वेदप्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिपाभाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एव वेदचक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः

प्यं परंपदम् ॥ प्राप्ताः स्मवासु देवा ल्यमिति मंत्रदृगब्रवीदिति नारायणीये ॥ १७ ॥ मनः संस्थस्तु यो देवः साक्षान्नारायणः प्रभुः ॥ स एवाकाशसंस्थश्च मन आकाशनामकः ॥ मननान्मन आकाश आसमन्तां प्रकाशनात् ॥ वासुदेवादिभेदेन स वागादिषु संस्थितः ॥ अग्न्यादिषु च तन्नामा वागादिस्थः स एव तु । अग्न्यादिस्थैः

सहेवेशोभातिदुष्टांस्तपत्यथ ॥ एवंविद्वांस्तमीशेशंयशोज्ञानसुखामताम् ॥ कीर्तिचक्रसंभ्राज्यावरतांमु
 क्तिगामपि ॥ प्राप्यभातिपत्यद्वास्वाज्ञानादिकमेवचेतिच ॥ १८ ॥ अगम्यत्वादसन्नामब्रह्मनारायणा
 भिधम् ॥ प्रलयेवासुदेवारुगम्यंसदभवद्विदाम् ॥ तत्प्रकृत्यासमभावत्ततआंढमजायत ॥ तस्मिन्नादित्य
 नामासावभवसूर्यमंडले ॥ नियतेवचसूर्यस्यभगवान्पुरुषोत्तमः ॥ तस्मादादित्यनामानमादित्यस्थंजनार्द
 सआदित्येनज्योतिपाभातिचतपतिचभातिचतपतिचकीर्त्यायशामब्रह्मवचसेनयएवंवेदश्रो
 त्रमेवब्रह्मणश्चतुर्थःपादःसदिग्भिर्ज्योतिपाभातिचतपतिचभातिचतपतिचकीर्त्यायशामाब्रह्म
 वचसेनयएवंवेदयएवंवेद ॥ १८ ॥ आदित्योब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानामसदेवेदमयआसी
 ततस्मासीत्तत्समभवत्तदांडंनिरवर्ततत्संवत्सरस्यमात्रामशयततन्निरभियततेआंढकपालेर
 जतंचमुवर्णचाभवतांतद्यद्गतंसेयंपृथिवीयत्सुवर्णसाद्यौर्यज्जरायुतेपर्वतायदुल्लंभसंभोधोनीहा
 रोयाधमनयस्तानद्योयद्वास्तेयमुदकस्समुद्रोथयत्तदजायतसोसावादित्यस्त्रंजायमानंघोपा
 उल्लूबोनूदतिष्ठन्सर्वाणिचभूतानिसर्वेचकामास्तस्मात्तस्योदयंप्रतिप्रत्यायनंप्रतिघोपाउल्ल
 वोनूत्तिष्ठंतिसर्वाणिचभूतानिसर्वेचकामाःसयएतदेवंविद्वानादित्यब्रह्मेत्युपास्तेभ्याशोहयदे
 नस्माधवोघोपाआचगच्छेयुरुपचनिष्प्रेडेरन्निष्प्रेडेरन् ॥ १९ ॥ इतिश्रीमच्छांदोग्योपनिष
 दितृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

नम् ॥ ब्रह्मोपासीतपरमंसर्ववेदज्ञाततदतिब्रह्मतत्त्वे ॥ उल्लूबउल्लूबः ॥ अतिमहांतोगायत्र्यादिघोपाः
 उपचनिष्प्रेडेरन् ॥ मुक्तेतस्मिन्नेववसेयुः ॥ सूर्यविंबस्थितेविण्णौजायमानेपरात्मनि ॥ गायत्रीपूर्वकैर्वेदत्र
 ह्याद्यास्समुपस्थिताः ॥ उपतिष्ठत्यतो नित्यंगात्र्यादिभिर्जसाम् ॥ तद्विद्वान्मुक्तआवासोवेदानांसर्वदागवेदिति
 च ॥ १९ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभागवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमच्छांदोग्योपनिषद्भाष्येतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

हरिः ॥ भस्त्राक्षमंदाक्ष ॥ यथाकृतेजितेचेतादिजयफलचतस्रैवभवति एवमन्येषांपुण्यफलंप्राधान्येन
 अँजानुश्रुतिर्हपौत्रायणः श्रद्धादेयोबहुदायीबहुपाक्य आससहसर्वत आवसथान्मा पयांचके
 सर्वतएव मेऽस्यंतीत्यथहहस्मानिशाया मतिपेतुस्तद्देवहहस्मोहस्ममभ्युवादहोहोयिभस्त्रा
 क्षमस्त्राक्षजानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवाज्यो निराततंतन्मा प्रसांक्षीस्तस्वामा प्रधांक्षीरितित
 मुहपरः प्रत्युवाच कस्वरणमेतत्संतं सयुग्वानमिर्वैकमात्येनियोनुकथस्सयुग्वैकइति यथाक
 ता यद्विजिन्तायाधरेयाः संयंत्येवमेनस्सर्वतदभिसमेतियत्किंच प्रजाः साधुकुर्वीति यस्तद्वेदयत्स
 वेदसमयैतदुक्तइति तदुजानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्रु आवसहसं जिहान एव क्षत्तारमुवाचांगारे हस्यु
 ग्वानमिर्वैकमात्येनियोनुकथस्सयुग्वैकइति यथाकृताय विजितायाधरेयाः संयंत्येवमेनस्सर्व
 तदभिसमेतियत्किंच प्रजाः साधुकुर्वीति यस्तद्वेदयत्स वेदसमयैतदुक्तइति स ह क्षत्ता न्विध्यना विद
 मिनिप्रत्येयाय तस्सहोवाच यत्रारेबाह्मणस्यान्वेषणा तदेनमृच्छेति सोधस्ताच्छकटस्य पामानं
 कषमाणमुपोपविवेश तस्हाभ्युवादत्वं नु भगवः सयुग्वैकइत्यहस्त्रारा इति प्रतिहृजज्ञे स ह क्षत्ता
 न्विष्याविदमिति प्रत्येयाय ॥ ३ ॥ तदुहजानश्रुतिः पौत्रायणः षट्शतानि गवां निष्कमश्वतरीरथंत
 दादाय प्रतिचक्रमेतस्हाभ्युवादरैकेमानि षट्शतानि गवामयं निष्कोयमश्वतरीरथो नुम एतां भगवो
 देवतां शाधियं देवतामुपास्स इति मुहपरः प्रत्युवाचाह हरेत्वाशूद्रतैव स ह गोभिरस्त्विति तदुह
 तस्यैव भवति ॥ अरे अंग इष्टसयुग्वैरैकोज्ञातव्यः ॥ अहं क्षरा इति श्रुतिः पामकषणभावेन ॥ १ ॥ शुचा
 ब्रवणाच्छूद्रः ॥ राजापौत्रायणः शोकाच्छूद्रेति मुनिनोदितः ॥ प्राणविद्यामवाप्यास्मात्परंधर्ममवाप्तवानि

तिपादो ॥ २ ॥ संवत्सेसर्वदेवान्यद्वायुःसर्वगर्दिरितः ॥ महिमास्यमहानेपयदनयोत्तिदेवताइतिप्रभञ्जने ॥
 दशेतिवैसर्बमिति श्रुतेः ॥ कृतस्यच पूर्णात्मकत्वादध्यात्माधिदेवतभेदेनपंचदेवतादशभूताःकृतम् ॥ तस्मा
 पुनरेवजान श्रुतिःपौत्रायणःसहस्रंगवानिष्कमश्वतरीरथंदुहितंलदादायप्रनिचक्रमेत ॥ ह्यभ्यु
 वादरैकैदःसहस्रंगवामयंनिष्कोयमश्वतरीरथइयंजायांप्राभोयस्मिन्नास्तेन्वेवमाभगवःशा
 धीतितस्याहमुखमुपोद्गृह्णुवाचाजहारेमाःशुद्रानेनैवमुखेनात्पापयिष्यथाइति तेहैतैरेकपणी
 नाममहादृषेपुत्रास्माउवासतस्मैहोवाच ॥ २ ॥ वायुर्वावसंवर्गोयदावामहामलयेअग्निरु
 द्वायतिवायुमेवाप्येतियदासूर्योस्तमेतिवायुमेवाप्येतियदाचंद्रोस्तमेतिवायुमेवाप्येतियदाऽऽ
 पउच्छुष्यंतिवायुमेवापियंतिवायुर्क्षेवैतान्सर्वान्संवत्सरेत्यधिदेवतमथाध्यात्मंप्राणोवावसंव
 र्गःसयदास्वपितिप्राणमेववागप्येतप्राणश्चक्षुःप्राणश्चोत्रंप्राणंमनःप्राणोक्षेवैतान्सर्वान्संवत्स
 र्कृतितौवाएतौहोसंवर्गौवायुरेवदेवेपुप्राणःप्राणेष्वथहशौनकंचकापेयमभिप्रनारिणंचकाक्षसेनिप
 रिविष्यमाणौब्रह्मचारीविभिक्षेतस्माउहनददतुःसहोवाचमहात्मनश्चतुर्देवएकःकःसोजगारभू
 वनस्यगोपास्तंकापेयनाभिपश्यंतिमर्त्याअभिप्रनारिन्बहुधावसंतंयस्मैवाएतदंशतस्माएतन्नद
 त्तमितितदुहशौनकःकापेयःप्रतिमन्वानःप्रत्येयायात्मादेवानांजनिताप्रजाना ॥ हिरण्यदश्चो
 बभसोनसूरिर्महानमस्यमहिमानमाहुरनद्यमानोयदनन्मतीतिवैयंबह्मचारिन्निदमुपास्महे
 द्वायुनासहदशसंख्यापूर्णात्सर्वदिक्षुस्थितादेवतावायुनासहान्नमेव ॥ अन्नादीदेवताविराड्विष्णुरेव ॥ अन
 यमानइत्यन्यैरनद्यमानः ॥ वायुस्तुसर्वदेवात्तावायोरत्ताजनार्दनः ॥ नतस्यकश्चिदत्तास्तिसविराड्वधिरा

जनादिति च ॥ ३ ॥ आर्जवंब्राह्मणसाक्षाच्छूद्रोऽनार्जवलक्षणः ॥ गौतमस्त्यतिविज्ञायसत्यकाममुपाय

दत्तास्मैमिक्षामितस्माउहृददुस्तेवाएतेपंचान्येदशसंतस्तत्कृतंनस्मात्सर्वमुद्विक्त्वन्नमेवद
शक्त्वाश्लेषाविराड्छादीतयेदःसर्वदृष्टःसर्वमस्येदंष्टंभवत्यन्नादोभवतियएवंवेदयएवंवेद
॥ ३ ॥ सत्यकामोहजाबालोजाबालोमातरमामंत्रयांचकेब्रह्मचर्यंभवतिवत्स्यामि किं गो
त्रोच्वहमस्मीति साहैनमुवाचनाहमेतद्देदतातयद्रोत्रस्वमसिबह्वं चरंतीपरिचारिणीयौवनेत्वा
मलभेसाहमेतच्चेदयद्रोत्रस्वमसिजाबालातुनामाहमस्मिसत्यकामोनामत्वमसिससत्यकामो
जाबालोब्रवीथाइतिसहहारिद्रुमतंगौतममेयोवाचब्रह्मचर्यंभगवतिवत्स्याम्युपेयांभगवंतमि
तितःहोवाचकिं गोत्रोनुसोम्यासीतिसहोवाचनाहमेतद्देदमोयद्रोत्रोहमस्म्यपृच्छंमातरःसामा
प्रत्यब्रवीद्वह्वं चरंतीपरिचारिणीयौवनेत्वामलभेसाहमेतच्चेदयद्रोत्रस्वमसिजाबालातुनामाह
मस्मिसत्यकामोनामत्वमसीतिसोहंसत्यकामोजाबालोस्मिभोइतितःहोवाचनैतदब्राह्मणोविव
क्तुमर्हति समिधःसोम्याऽऽहरोपत्वानेव्येनसत्यादगाइतितमुपनीयऋशानांबलानांचतुःशता
गानिराकृत्योवाचेमाःसोम्योनुसंवजेतिताअभिप्रस्थापयन्नुवाचनामहस्त्रेणावर्तयेतिसहवर्षग
णंप्रोवासतायदासहस्रःसंपेदुः ॥ ४ ॥ अथैनमृषभोभ्युवादसत्यकामा ३ इतिभगवइतिहप्र
तिशुश्रावप्राप्ताःसोम्यसहस्रःसमःप्रापयनआचार्यकुलंब्राह्मणश्चयेपादंबवाणीतिब्रवीतुमेभग
वानितितस्मैहोवाचप्राचीदिक्रलाप्रतीचीदिक्रलादक्षिणादिक्रलोदीचीदिक्रलैषवैसोम्यचतु

ष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवाच्यामस्य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह्यलोका अयति एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ५ ॥ अग्निष्टे पादं वक्ते निसहृश्वो भूतेनाभिप्रस्थापयां चकार तायत्राभिसार्यं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गउपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्रादुपोपविवेश तमग्निरभ्युवाद सत्यकामा इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच पूथिवी कलां तं रिशं कलाद्यौः कलासमुद्रः कलैपवै सोम्य चतुष्कलां पादो ब्रह्मणो नंतवाच्यामस्य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो नंतवानित्युपास्ते नंतवास्मिँल्लोके भवत्यनंतवतो ह्यलोका अयति एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो नंतवानित्युपास्ते ॥ ६ ॥ हं अस्ते पादं वक्ते निसहृश्वो भूतेनाभिप्रस्थापयां चकार तायत्राभिसार्यं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गउपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्रादुपोपविवेश तः हं अस उपविपत्याभ्युवाद सत्यकामा इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाग्निः कलासूर्यः कलाचंद्रः कला विद्युः कलैपवै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्माच्यामस्य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह्यलोका अयति एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥ ७ ॥ मदुष्टे पादं वक्ते निसहृश्वो भूतेनाभिप्रस्थापयां चकार तायत्राभिसार्यं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गउपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्रादुपोपविवेश तं मदुरुपनिपत्याभ्युवाद सत्यकामा इति भगव इति ह प्र

यदितिसामसंहितायाम् ॥ ४ ॥ वायुर्दृषन्नरूपः सन्नग्निर्हसश्चतुर्मुखः ॥ महूरूपश्चरुणः सत्यकामायहो
चिरे ॥ प्रकाशानन्तेजोवस्थानवत्संज्ञिकाहरेः ॥ वासुदेवादिकामूर्तीः प्रत्येकंचतुरात्मनः ॥ दिगादिषु स्थि
तास्तेषामधिपाश्चतदाख्यकाः ॥ नाचार्यबुद्ध्या तैरुक्तमतो नुज्ञांगुरोरागात् ॥ उत्तमाचार्यसंप्राप्त्यैनावराचा
र्यतः क्वचित् ॥ इच्छेदनुज्ञां श्रुत्वापि नानुज्ञां प्रार्थयेत्ततः ॥ ऋषिभ्यस्तुत्तमादेव भ्योवायुरुत्तमः ॥ वा

तिशुश्रावब्रह्मणः सोम्यतेपादंब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राणः कलाचक्षुः कला
श्रोत्रं कलामनः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवाचा मस्य एतमेवं विद्वाश्चतुष्क
लं पादंब्रह्मण आयतनवानित्युपास्त आयतनवानस्मिँहो के भवत्यायतनवतो हलोका अयति य
एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादंब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ॥ ८ ॥ प्रापहाचार्यकुलं तमाचार्यो
भ्युवाद सत्यकामा ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्म विदिवै सोम्य भासिको नु त्वानुशशासेत्य
न्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिज्ञो भगवांस्त्वेव मेकमेब्रूयाच्छ्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्यो ह्येव
विद्याविदित्तासाधिष्ठं प्रापयतीति तस्मै ह तदेवोवाचा ब्रह्मणं किंच न वीयायेति वीयायेति ॥ ९ ॥
उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जावाल ब्रह्मचर्यमुवा स न स्य ह द्वादश वर्षाण्यग्नीन्परिचया
रसहस्मा अन्यान्तेवासिनः समावर्तयस्त ह स्मै व न समावर्तयति तं जायोवाच तसो ब्रह्मचारिकु

योश्च भगवान्विष्णुर्न तस्मादुत्तमो गुरुरित्याचार्यसंहितायाम् ॥ अत्र ह न किंच न वीयायेदेवेभ्यः श्रुत्वानच
तेकाचिद्धा निरभवदित्यर्थः ॥ ९ ॥ प्राणो ब्रह्म बलरूपं ब्रह्म कर्मानंदरूपं ब्रह्मज्ञानरूपम् ॥ अपरं ब्रह्म स प्राणः
साक्षाद्योबले देवता ॥ ज्ञानानंदारमकंपूर्णं परं ब्रह्म स्वयं हरिः ॥ नैजानंदबलोद्रेकः कमित्युक्तो मनीषिभिः ॥

बलज्ञानसमाहारः पूर्णः स्वमिति शब्दितः ॥ तदात्मकः परो विष्णुराकाश इति कीर्तितः ॥ एवं प्राणस्तथा
 काशो ब्रह्मणो द्वे प्रकीर्तिते इति च ॥ प्राणशब्दस्य वायुरर्थः प्रसिद्धः ॥ कखयोर्भिन्नार्थत्वशंकायां च
 शलमश्रीन्यपरिचचारीन्मात्वाग्रयः परिप्रवोचन् प्रब्रूयस्मादिति तस्मै हा प्रोच्यैव प्रवासां च के सह व्या
 धिनानां शितुं दुधेत माचार्यजायो वाच ब्रह्मचारिन् शानं किं नुना श्रासीति सहो वाच बहव इमे स्मिन्पु
 रुषे कामानां नात्यव्याधिभिः प्रतिपूर्णीस्मिना शिष्यामीत्यथ हाग्रयः समूदिरत सो ब्रह्मचारी कु
 शलं नः परिचचारी ज्ञंतास्मै प्रब्रवा मे तितस्मै होचुः प्राणो ब्रह्मकं ब्रह्मखं ब्रह्मेति सहो वाच विजाना
 म्यहं यत्प्राणो ब्रह्मकं चतुखं च न विजानामीति ते होचुर्गृह्णामकं तदेव खं यदेव खं तदेव क मिति प्राणं
 च हास्मै तदा काशं चोचुः ॥ १० ॥ अथैह नंगार्हं पत्यो नु शशासपृथिव्यग्निरन्त्रमादित्य इति य
 एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोहमस्मि स एवाहमस्मीति स य एतमेवं विद्वानुपास्ते प हते पापकृत्यां लो
 की भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयंत उपवयंतं भुंजामोस्मिंश्च लोके मुष्मिं
 श्रय एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ ११ ॥ अथैह नमन्वाहार्पय च नो नु शशासापो दिशो नक्षत्राणि चंद्र
 मादित्य एष चंद्रं मुसि पुरुषो दृश्यते सोहमस्मि स एवाहमस्मीति स य एतमेवं विद्वानुपास्ते प हते पाप
 कृत्यां लोके ॥ अतस्सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयंत उपवयंतं भुंजामोस्मिंश्च लो
 के ऽमुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ १२ ॥ अथैह न माहवनीयो नु शशासप्राण आकाशो
 खं च न विजानामीत्याह ॥ अत एवैक्याग्निप्रायेण यद्वावकं तदेव खं तदेव मित्युचुः ॥ १० ॥ पृथुत्वा
 त्पृथिवी विष्णुरग्निश्चाप्यंगनेतृतः ॥ अन्यमनृतत्वतो नित्यमादित्यश्चादिरूपतः ॥ आप आपालनाच्चैव देश

नाद्विशेषवच्च ॥ अनन्यराजो न क्षत्रमानंदत्वाच्च चंद्रमाः ॥ प्राणोसौ बलरूपत्वादाकाशः पूर्तिहेतुतः ॥
 द्यौः प्रकाशस्वरूपत्वाद्देनाद्विद्युदेवच ॥ यः सोमसूर्यविद्युत्सुतत्तन्नामा हरिः परः ॥ अहेयत्वाद्देनामा
 गार्हपत्यादिसंस्थितइतितत्त्वसंहितायाम् ॥ जीवैक्यपक्षे आदित्ये पुरुषं चंद्रमसि विद्युतीति भेदव्यपदेशेन
 युज्यते ॥ पृथिव्यग्निरन्ध्रमादित्य आदित्ये पुरुष इत्यादिना आदित्यादिशब्दवाच्योऽयमर्थः सप्तम्यर्थश्च
 द्वौ प्रतीयते ॥ आनैऋयमुच्यते ॥ सहेवाहमस्मीत्यंतयामिणोः सर्वविशेषभावज्ञापनार्थम् ॥ पूर्वसो

द्यौर्विद्युदित्येव विद्युति पुरुषोदृश्यते सोहमस्मि स एवाहमस्मीति स एतमेवं विद्वानुपास्ते
 पहले पापकृत्या लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योर्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयंत उपवधंत भुंजा मो
 स्मिंश्च लोके मुष्मिंश्च एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ १३ ॥ ते होचुरुपकोसलैपासोम्यते स्मद्विद्यात्म
 विद्याचाचार्यस्तु ते गतिवक्तेत्याजगमहास्याचार्यस्तमाचार्योभ्युवादोपकोसला ३ इति भगवद्
 निहमतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्यते मुखं भातिको नु त्वानुशासितिको नु मानुशिष्याद्भो इतीह वि
 वनिहनु इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीह भ्रीनभ्युदे किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्नितीदमिति ह प्र
 तिजज्ञे लोकान्वावकिल सोम्यतेऽवोचन्नुते तद्वक्ष्यामि यथापुष्करपलाश आपो न श्लिष्यंत

हमस्मीत्यभेदे तात्पर्याधिक्यज्ञापनाय ॥ अहमस्म्यादिकाः शब्दा अंतर्यामिणुसूच्यतः ॥ तत्संबंधाज्जी
 वगाश्च तस्माद्देगता हरौ ॥ अस्मच्छब्दोदितोतः स्थ आत्मा व्याप्तो जनार्दनः ॥ अग्नयोद्विविधं विष्णुम
 वोचन्नुपकोसल इति सामसंहितायाम् ॥ नास्यावरपुरुषाः क्षीयंते श्रुयवानेव भवति लोकी भगवत्लोकौ भव
 ति ॥ इह च अवच इहावे ॥ इहेति मनुष्यलोकस्था उच्यंते अवेति पातालस्थाः ॥ मानुषासुरौ भगवंतं निहु

तएव न वक्तुं समर्थो ॥ अतो देवा एव मामनुशासुरित्यर्थः ॥ ईदृशा इति वर्णनो ज्वालावर्णादिति ॥ अन्यथा दृशा
श्वकरशिरश्चरणादिभंतः ॥ चंद्रादिसर्वनामवत्त्वात् ॥ यो देवानां नामधा एक एवेति श्रुतेर्विण्णोरेव सर्वनामा
नि ॥ १४ ॥ असंगतगवत्स्थानत्वाच्चक्षुषोसंगत्वमुच्यते ॥ यत्स्थानत्वादिदं चक्षुरसंगसर्ववस्तुषु ॥ तस्मै
नमो भगवते वामनाय परात्मन इति महाकौर्म ॥ इमं मानवमावर्तनावर्तते ॥ मानवाय चावर्तते ते स मानवावर्तः ॥
एवमेवं विदिपापं कर्म न श्लिष्यत इति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ १४ ॥ य एषोतरक्षिणि पु
रुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमुत मभयमेतद्ब्रह्मेति स्मिन्न किंच न श्लिष्यति तद्यद्यप्यस्मिन्स
र्विर्बोदकं वासिंचति तस्मिन् नीलवगच्छत्येतत्संयद्द्वाम इत्याचक्षत एतत्सहि स र्वाणि वामान्यभि संयं
तिस र्वाण्येनं वामान्यभि संयंति य एव वै देव एव वामनीरेपहि स र्वाणि वामानि नयति स र्वाणि वामा
नि नयति य एव वै देव उ एव वामनीरेपहि सर्वे पुलोकेषु भाति सर्वे पुलोकेषु भाति य एव वेदाथ यदुचै
वास्मिच्छव्यंकुर्वीति यदुच नार्धिपसेवाभि संभवत्यर्चिपो हरह्वापूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षा
द्यान्पदुदङ्केति मासास्तान्मासेभ्यः संवत्सरः संवत्सरादादित्यमादित्या चंद्रमसंचंद्रमसो विद्युतं
तत्पुरुषो मानवः स एनान्ब्रह्मगमयत्येपे देवपथो ब्रह्मपथ एतेन गत्वु प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं
नावर्तते नावर्तते ॥ १५ ॥ एष ह वै यज्ञो यो यंपवत एष यच्चिदस्सर्वं पुनाति ये देवयच्चिदस्सर्वं पु
तं मानवावर्तं प्रतिनावर्तते ॥ चक्षुस्थं वामनं वेदसपुनर्नैव जायते ॥ मुक्तो दुस्तर संसाराद्द्वामनं प्राप्नुते चिरादिति
च ॥ १५ ॥ यज्ञाभिमानी यज्ञाख्यो वायुर्यज्ञे प्रतिष्ठितः ॥ ज्ञाशुद्धभाव इत्यस्माद्यन्वयपावयेद्यतः ॥ अतो
वायुर्यज्ञनामा तत्पादौ बाह्वनः स्थितौ ॥ दक्षिणोऽस्य मनः संस्थो ब्रह्मा त्विंक्तस्य पूजकः ॥ होत्रा आवाचि स

स्थस्यवामपादस्यपूजकाः ॥ तस्मात्प्रातरनुवाकपरिधान्योर्ध्वदंतरा ॥ ब्रह्मचेदुत्सृजेद्वाचंयज्ञपाह्लोपक
 द्रवेत् ॥ बाह्वनःपादयज्ञाख्यप्रतिमोवायुरीरितः ॥ ध्यायन्वायुंहरिचैवततोब्रह्मामुनिर्भवेत् ॥ १६ ॥
 नातितस्मादेषवयज्ञस्तस्यमनश्चवाक्कवर्तनीतयोरन्यतरंमनसामस्करोनिब्रह्मावाचाहोता
 ध्वयुरुह्रतान्यतरास्सयत्रोपाकृतेप्रातरनुवाकेपुरापरिधानीयायाब्रह्माव्यवदत्यन्यतरामेववर्त
 नीस्संस्कुर्वन्निहीयेतेन्यतरासयैकपाह्वजत्रथैवेकेनचक्रेणवर्तमानोरिष्यत्येवमस्ययज्ञोरिष्य
 तियज्ञश्चिरिष्यंतयजमानोनुरिष्यतिसइष्टपापायान्भवत्यथयत्रोपाकृतेप्रातरनुवाकेनपुरापरि
 धानीयायाब्रह्माव्यवदत्युमेएववर्तनीसंस्कुर्वन्निहीयेतेन्यतरासयथोभयपाह्वजत्रथोभ्या
 भ्यांचक्राभ्यांवर्तमानःप्रतिनिष्ठुर्येवमस्ययज्ञःप्रतिनिष्ठुरितियज्ञंप्रतिनिष्ठृतंयजमानोनुप्रतिनि
 ष्ठतिसइष्टाश्रेयान्भवति ॥ १६ ॥ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेपांतप्यमानानाःसामान्याबृहद
 धिपृथिव्यावायुमंतरिक्षादादित्यंदिवःससृतास्तिस्त्रोदेवताअभ्यतपत्तासांतप्यमानानाःसामा
 न्याबृहदग्नेर्कचोवायोर्यजूंषिसामान्यादित्यात्सृतांत्रयीर्विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमाना
 धारसान्ब्राह्महृद्वृत्तिर्युग्भ्योभुवइतिजुभ्यःस्वर्गितिसामभ्यस्तद्यदत्तोर्ग्येद्धूःस्वाहेतिगार्हप
 त्येजुहुयादृचामेतद्रसेनर्चावीर्णेणर्चायज्ञस्यविरिष्टस्संदधात्यथदियजुष्टोरिष्येद्धूवःस्वाहेति
 दक्षिणाभौजुहुयाद्यजुषामेवतद्रसेनयजुषांवीर्णेणयजुषांयज्ञस्यविरिष्टस्संदधात्यथयदिसाम
 अग्निर्नासिकयवायुश्चसूर्योलोकरसाब्धयः ॥ अग्नेरसस्तुक्त्रवेदमानीब्रह्माप्रकीर्तितः ॥ नासिकयवायोस्तु
 रसोयजुर्वेदात्मकोहरः ॥ सामवेदाभिमानीतुवायुःसूर्यरसःस्थतः ॥ वराहसिंहकपिलास्तेषांभूरादिनाम

काः ॥ व्याहृतीभिस्ततो जुह्वन्ब्रह्मैवं विदुरिष्टितः ॥ सर्वान्सक्रुतिजोरक्षेद्ब्रह्मैवं वित्तो भवेदिति च ॥ उद
कप्रवणः ऊर्ध्वप्रवण ऊर्ध्वलोका नुसारी ॥ यज्ञस्यदुरिष्टया यतो यतः स्थानादावर्तते तत्स्थानमेवं विदा ब्रह्म
णा गच्छति ॥ तद्ब्रह्मैवैकं त्विच्छु रून्कर्तुं न्यजमाना दीनभिरक्षति ॥ अश्वा आशुज्ञानी ॥ वागतिगंधनयोरि

तोरिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्राभिवतद्रसेन साम्रावीर्येण साम्रां यज्ञस्य विरिष्टं संद
धाति तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात् सुवर्णेन रजतं रजतेन त्रपुत्रपुणासीसं श्रीमेन लोहं लोहेन
दारुदारुचर्मणैर्वेपां लोका नामासां देवानां मस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टं संदधा
ति भेषजकृतो हवा एष यज्ञो यत्रैवं विद्वद्भ्यामवत्येप हवा उदकप्रवणो यज्ञो यत्रैवं विद्वद्भवा एषा ब्र
ह्माणमनुगाथा यतो यत आवर्तते तत्तद्गच्छति मानवो ब्रह्मैवैकं त्विच्छु रून्कर्तुं न्यजमाना दीनभिरक्षति तस्मादेवं विद
मेव विद्वद्भ्या यज्ञं यजमानं सर्वांश्चैव जितस्मादेवं विदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवं विदं नानेवं विद
म् ॥ १७ ॥ इति श्रीमच्छांदोग्योपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

निधातोः ॥ गतिशब्दश्चावगतौ भवति ॥ दीर्घबिंदुविसर्गादीनां लोपो वेतिसूत्रादाशुवैवाश्वा ॥ इति श्रीमे
वानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छांदोग्योपनिषद्भाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

हरिः ॐ ॥ यः श्रेष्ठं ज्येष्ठमखिलं देवानां वायुमंजसा ॥ वेदसत्त्वसमानानां ज्येष्ठः श्रेष्ठो विमुक्तिगः ॥ स
मीपे वसतां श्रेष्ठो वसिष्ठस्यैव वेदनात् ॥ एकस्थाने स्थितिस्तु स्यात्पतिष्ठाज्ञस्य चेच्छतः ॥ संपद्वेत्तुः संपदः स्यु
हरिः ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च यो ह वै व
सिष्ठं वेदवसिष्ठो ह स्वानां भवति वागवाव सिष्ठो यो ह वै प्रतिष्ठां वेदप्रतिहतिष्ठत्यस्मिंश्च लोके मुष्मि
श्च चक्षुर्वविप्रतिष्ठो यो ह वै संपदं वेदसं ह्नास्मै कामाः संपद्यंते देवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं वाव संपद्यो ह
वा आयतनं वेदायतनं ह्स्वानां भवति मनो ह वा आयतनमथ ह प्राण अहश्च श्रेयसि बभूवो दिरेऽह ५
श्रेयानस्म्यह ५ श्रेयानस्मीति नेह प्राणाः प्रजापतिं पित्र मेत्यो चुर्भगवन्कोनः श्रेष्ठ इति तान्हो वा
चयस्मिन् बवत्कर्त्ता शरीरं पापिष्ठतरं भिवदृश्येत सवः श्रेष्ठ इति साहवागुच्चकामसां सवत्सरं प्रोष्य पर्य
त्यो वाचकथमशकतर्त्तैर्मज्जीवितुमिति यथाऽकला अवदंतः प्राणंतः प्राणेन पश्यंतश्चक्षुषा शृण्वंतः
श्रोत्रेण ध्यायंतो मनसैव मिति प्रविशेह वाक्क्षुर्हो च कामतत्संवत्सरं प्रोष्य पर्यत्यो वाचकथमश
कतर्त्तैर्मज्जीवितुमिति यथा अपश्यंतः प्राणंतः प्राणेन वदंतो वाचा शृण्वंतः श्रोत्रेण ध्यायंतो मन
सैव मिति प्रविशेह चक्षुः श्रोत्रं ह्यहो च कामतत्संवत्सरं प्रोष्य पर्यत्यो वाचकथमशकतर्त्तैर्मज्जीवितु
मिति यथा बधिरा अशृण्वंतः प्राणंतः प्राणेन वदंतो वाचा पश्यंतश्चक्षुषा ध्यायंतो मनसैव मिति प्रवि
वेशह श्रोत्रं मनो ह्यहो च कामतत्संवत्सरं प्रोष्य पर्यत्यो वाचकथमशकतर्त्तैर्मज्जीवितुमिति यथा वा
गृहं चायतनं विदः ॥ ज्येष्ठः श्रेष्ठो वसिष्ठश्च संपदायतनं तथा ॥ वायुरेवमहांस्तस्य प्रसादादग्नेरेवतु ॥ उपचा
रतो वसिष्ठः स्यात्प्रतिष्ठैर्विस्ततः ॥ संपदिं द्रस्त्यैवोक्तो रुद्र आयतनं येति प्रभावे ॥ सर्वैर्द्रियाणां व्या

पाराञ्चाणएवकरोत्यथम् ॥ इन्द्रियस्थः पृथक्कासौशक्तोपिस्वयमेवतु ॥ षण्मासापूर्वबालानांकेवलं
 प्राणतोभवेत् ॥ व्यापार्यमनसासर्वमतः पश्चादसंस्मृतिः ॥ तुरीयायामवस्थायांप्राणादेवविबोधनम् ॥ त
 थापिसंस्मृतिस्तत्रप्राणवश्यतयाभवेत् ॥ प्राणस्यवश्यतानामक्त्यास्यात्तत्प्रसादनः ॥ प्राणवश्ये मनोव
 श्यभिन्द्रियाणिचसर्वशदन्तिच ॥ अक्षेपुप्रतिप्रतिस्थितत्वादनः प्रत्यक्षम् ॥ प्राणविज्ञानयोग्यस्तुरुद्रोमुख्य
 त्वाअमनसः प्राणतः प्राणेनवदंतोवाचापश्यंतश्चक्षुषाशृणवंतः श्रोत्रेणैवमितिप्रविवेशहमनोयह
 प्राणउच्चकमिपन्तसयथासुहयः पट्टीशंकून्तसंखिदेवमितगन्प्राणान्तसमग्विदत्त ॥ हाभिसेमे
 त्योचुर्भगवन्नेधित्वञ्चः श्रेष्ठोसिमोक्रमीरित्यथैहैनंवागुवाचयदहंवसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोसीत्यथ
 हैनंचक्षुरुवाचयदहंप्रतिष्ठास्मित्वंतत्प्रतिष्ठोसीत्यथैहैनंश्रोत्रमुवाचयदह ॥ संपदस्मित्वंतत्संप
 दसीत्यथैहैनंमनउवाचयदहमाग्रतनमस्मित्वंतदायतनमसीतिनैवाचोनचक्षु ॥ पिनश्रोत्राणि
 नमनांसीत्याचक्षतेप्राणादत्येवाचक्षतेप्राणोद्धैवैतानिरुर्वाणिभवन्ति ॥ १ ॥ सहोवाचकिंमेज्जंम
 विष्यतीतियत्किंचिदिदमाश्वभ्यआशकुनिभ्यइतिहोचुस्तद्दाएतदनस्यान्नमनोहैवेनामप्रत्यक्षं
 नहृवाएवंविदिर्किंचनानन्नंभवतीनिसहोवाचकिंमेवासोभविष्यतीत्यापदनिहोचुस्तस्माद्दाएत
 तयास्मृतः ॥ तस्मात्सर्वभोक्तास्यात्तदन्येषांस्वयोग्यतदितिच ॥ सिद्धमेवान्ववन्नाद्यंविणोः स्वातंत्र्यतः
 सदा ॥ स्वार्थसमर्पयेद्विणोयथाप्राणेसुराः पुरेतिकर्मानुपूर्व्याम् ॥ प्राणस्यवस्त्रबुद्ध्यानुभोजनोभयतः पि
 बन् ॥ स्वर्गेभुक्तौतथादिव्यवस्त्रलाभीभवत्यलमितिप्रभञ्जने ॥ योग्यस्यप्राणविद्यायांस्थाणोरपिहित
 च्छुतेः ॥ पलाशाद्यंभवेदन्नपरतोमुक्तिरेवच ॥ विणोर्ज्ञानिमनुप्राप्यभवेन्न ॥ स्यत्रसंशयइतिप्राणसंहिता

याम् ॥ ज्येष्ठश्रेष्ठादिकैर्दुत्वाप्राणयात्रपरत्रच ॥ ज्येष्ठःश्रेष्ठःसमानेभ्योभवेन्नात्रविचारणेतिच ॥ सवितु
 र्जगत्प्रसवितुर्विष्णोःसकाशाद्वयभोजनरक्षासर्वभोगांश्चवृणीमहे ॥ भगस्यसमयैश्वर्यादिसर्वगुणस्वरूप
 दशिष्यंतःपुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्धिःपरिदधतिलंभुकोहवासोभवत्यनभोहभवतितद्देतत्सत्यकामो
 जाबालोऽगोश्रुतयैवैयाघ्रमद्यायोक्स्वोवाचयद्यप्येतच्छृण्वेयंस्थानवेब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छा
 त्वाप्ररोहेयुःपल्लशानीत्यथयदिमहज्जिगमिषेदमावास्यायादीक्षित्वापौर्णमास्यांरात्रौसर्वोषध
 स्यमथंदधिमधुनोरुपमथ्यज्येष्ठायश्रेष्ठायस्वाहेत्यग्रावाज्यस्यदुत्वाभंथसंपातमवनयेद्वसिष्ठाय
 स्वाहेत्यग्रावाज्यस्यदुत्वाभंथेसंपातमवनयेत्प्रतिष्ठायैस्वाहेत्यग्रावाज्यस्यदुत्वाभंथेसंपातमवनये
 त्संपदेस्वाहेत्यग्रावाज्यस्यदुत्वाभंथेसंपातमवनयेदायतनायस्वाहेत्यग्रावाज्यस्यदुत्वाभंथेसंपा
 तमवनयेदथप्रतिमूष्यांजलौमंथमाधायजपत्यमोनोमास्यमाहिनेसर्वमिदं॥सहिज्येष्ठःश्रेष्ठोरा
 जाधिपतिःसमाज्येष्ठःश्रेष्ठश्चाज्यमाधिपत्यंगमयत्यहमेवेदं॥सर्वमसानीत्यथखल्वेतयच्चाप
 च्छआचामतितत्सवितुर्वृणीमहइत्याचामतिवयंदेवस्यभोजनमित्याचामतिश्रेष्ठःसर्वधातम
 मित्याचामतितुरंगस्यधीमहीतिसर्वपिबतिनिर्णिज्यकं॥संचमसंवापश्चादग्नेःसंविशतिचर्मणि
 वास्यंधिलेवावाचंयमोप्रसाहःसयदिस्त्रियंपश्येत्समृद्धंकर्म॥तिविद्यात्तदेष्टलोकः यदाकर्मसु
 काम्येषुस्त्रियंस्त्वमेभिपश्यति ॥ समृद्धितत्रजानीयात्तस्मिन्स्त्वमनिदशनेतस्मिन्स्त्वमनिदर्श
 नइति ॥ २ ॥ श्वेतकेतुर्हारुण्यःपंचालानां॥समितिमैयायतं॥हप्रवाहणोजैबिलिरुवाचकुमा
 स्यविष्णोः ॥ पुरुषंतुरंवायुंश्रेष्ठंसर्वधातुणामुत्तमंचधीमहि ॥ नारायणीयंतंवायुंचितयिबोत्तमोत्तमम् ॥
 जगत्प्रसवितुर्विष्णोःसकाशाद्भोगमामुमदितिच ॥ २ ॥ नारायणादयःपंचक्रमात्पंचाग्रयःस्मृताः ॥ अ

रानुत्वाशिपत्पितेत्यनुहिभगवइतिवैतथ्यदितोधिप्रजाः प्रयंतीतिनभगवइतिवैतथ्यथापुनरावर्त
 ता ॥ ३ ॥ इतिनभगवइतिवैतथ्यथार्दवैतथ्यपितृयाणस्यचव्यावर्तना ३ इतिनभगवइति
 वैतथ्यथासौलोकोनसंपूर्यता ३ इतिनभगवइतिवैतथ्यथापंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसोभवं
 तीतिनैवभगवइत्यनुकिमनुशिष्टोचथायोहीमानिनविद्यात्कथ ॥ सोनुशिष्टोब्रवीतेतिसहाय
 स्तः पितुर्धर्मेयायत ॥ होवाचाननुशिष्यवावकिलभाभगवानब्रवीदनुत्वाशिपमितिपंचमाराजन्य
 बंधुः प्रश्नानप्राक्षीत्तेषानैकंचनाशकंविक्लुमिति सहोवाचयथाभावंतैतानवदोयथाहमेपानै
 कंचनवेदयद्यहमिमानवेदिष्यंकथंतेनावक्ष्यमिति सहगौतमोराज्ञोर्धमेयायतस्मैहप्रासायाहर्वाच
 कारसहप्रातः सभागउदेयायत ॥ होवाचमानुपस्यभगवन्गौतमवित्तस्यवरंरुणीथाइतिसहोवा
 चतवैवराजन्मानुषंविस्तरंयामेवकुमारस्यातिवाचमभापथास्तामेब्रूहीनिसहकच्छीर्वैभूवत ॥ ह
 चिरंवसेत्याज्ञापयांचकारत ॥ होवाचयथाभावंगौतमावदोयेथंयनप्राक्त्वत्तुपुराविद्याब्राह्मणा
 जगच्छतितस्मादुसर्वेपुलोकेपुक्षत्रस्यैवप्रशासनमभूदितितस्मैहोवाच ॥ १ ॥ असौवावलोको
 गौतमाग्निस्तस्यादित्यएवमिद्रश्मयोधूमोहरर्चिश्चंद्रमाअंगारानक्षत्राणिविष्फुल्लिंगास्तस्मि
 न्नेतस्मिन्नग्नीदेवाः श्रद्धांजुह्वतितस्याआहुतेः सोमोराजासंभवति ॥ ४ ॥ पर्जन्योवावगौतमा
 ग्निस्तस्यवायुरेवसमिदंभ्रं धूमोविद्युद्विश्वा निरंगाराह्लादुनयोविष्फुल्लिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नी
 देवास्सोमश्चाजानंजुह्वतितस्याआहुतेर्वर्षः संभवति ॥ ५ ॥ पृथिवीवावगौतमाग्निस्तस्याः सं
 बत्सरएवसमिदाकाशोधूमोरात्रिर्चिर्दिशो गारा अवांतरदिशोविष्फुल्लिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नी

दनादंगनेतृत्वान्नितरामचलत्वतः ॥ समेधनात्समिद्विष्णुर्द्विकाराद्भूमउच्यते ॥ अरंचितत्वादांचिश्रसोंगा
 रोंगतेरपि॥ विविधंस्फुरणाच्चैवविष्णुफुल्लिङ्गतीरितः॥पुननरायणाद्यात्माप्रत्येकंपंचरूपवान्॥आदित्यस
 तथादानाद्रश्मीरतिशरूपतः ॥ तमसाहननीयत्वादहश्चंद्रःपरस्सुखम् ॥ अनन्यराजोनक्षत्रंवायुज्ज्ञानायुह
 देवावर्षजुह्वतितस्याआहुतेरन्नसंभवति ॥६॥ पुरुषोवावगौतमाम्निस्तस्यवागेवसमित्प्राणो
 धूमोजिह्वाचिश्चक्षुरंगाराःश्रोत्रंविष्णुफुल्लिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाअञ्जुह्वतितस्याआहुते
 रेतःसंभवति॥७॥ योपावावगौतमाम्निस्तस्याउपस्थएवसमिद्यदुपमंत्रयतेसधूमोयोनिरचिर्घटं
 तःकरोतिर्तेंगाराअभिनंदविष्णुफुल्लिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवारेतो जुह्वतितस्याआहुतेर्गर्भः
 संभवति ॥ ८ ॥ इतितुपंचम्यामाहुतावापःपुरुषवचसोभवंतीतिसउल्बाऽऽवृतेगर्भोदशवा
 मासानंतःशायित्वायावहायतेसजातोयावदायुपंजीवतिर्नंप्रतंदिष्टमितीमयएवहरंतिप्रएवे
 तोयतःसंभूतोभवति ॥ ९ ॥ तद्यद्वत्थंविदुर्नयेमेऽरण्येश्रद्धातपइत्युपासतेतेऽचिषमभिसंभवं
 त्यचिषोऽहरह्रआपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्धुदुङ्केतिमासास्तान्मासेभ्यःसंवत्सरसं
 वत्सरादादित्यमादित्याच्चंद्रमसंचंद्रमसोविद्युतंतत्पुरुषोमानवःसएनान्ब्रह्मगमयत्येपदेवयानः
 पंथाइत्यथयइमेग्रामइष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेतेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रिःशत्रेपरपक्षमपर
 पतः ॥ अभ्रमभ्रगराद्विष्णुर्विद्युद्विद्योतनादपि ॥ अशनादशनिश्चैवनिर्हादाद्भ्रादुनिस्तथा ॥ संवत्सरोवा
 सनाच्चसआकाशःप्रकाशनात् ॥ रात्रिश्चरतिदानात्सदिशतीतिदिशःस्मृतः ॥ अवांतरदिशेद्यस्मादवांतर
 दिगुच्यते ॥ वचनाद्वाकृतथाप्राणस्त्वननाच्चक्षुरुच्यते ॥ दर्शनाच्छ्रवणाच्छ्रोत्रंजिह्वावैहोमतःस्मृतः ॥

उपस्थितेरुपस्थःसउपमंत्रकृदेवसः ॥ योनिर्युनक्तियस्मात्सर्वातःकृच्चनंदनः ॥ असौलोकःप्रकाशत्वा
त्पाणस्थत्वाच्चेकेशवः॥पर्जन्योजनकोयस्मात्पृथिवीप्रथितत्वतः॥पुरुषःपुरुषस्मात्सयोषाजोष्योयतोखि
लैरितिसामसंहितायाम् ॥ अथधूमादिभावस्तुजीवरयाधादिसंस्थितिः ॥ अत्रादिमानिरूपंतुज्ञानिप्राप्यं

पक्षाद्यान्पट्टदक्षिणैतिमासाःस्तुनैतेसंवत्सरमभिप्राप्तुवन्तिमसेभ्यःपितृलोकंपितृलोकादाश
माकाशाच्छंद्रमसमेषसोमोराजातद्देवानामन्नंदेवाभयक्षतिनस्मिन्यावत्संपातमुपित्वाथैतमेवा
ध्वानंपुर्ननिवर्तयेत्येतमाकाशमाकाशाद्वायुंवायुर्भूत्वाधूमोभवतिधूमोभूत्वाश्रंभवत्यश्रंभूत्वा
मेघोभवतिमेघोभूत्वाप्रवर्पितइहव्रीहियवाओषधिवनस्पतयस्तिलमाषादितिजायंतेततोवैबल्य
दुर्निष्प्रपतनंयोर्दोह्यन्नमलियोरैतःसिंचिततद्भूयएवभवतितद्यइहरमणीयचरणाअभ्याशोहय
तेरमणीयांयोनिमापद्येरन्बाह्मणयोनिंवाक्षत्रिययोनिंवावैश्ययोनिंवाथयडहकपूयचरणाअभ्या
शोहयत्तेकपूयांयोनिमापद्येरुच्छ्रयोनिंवासूकरयोनिंवाचंडालयोनिंवाथितयोःपथौनैकनरेणच
नतानीमानिक्षुद्रमिश्राण्यमसकृदावतीनिभूतानिभवंतिजायस्वप्त्रियस्वेत्येतत्तृतीयस्थानेतेना
सौलोकोनसंप्रयतेतस्माज्जुगप्सेततदेषलोकःस्तेनोहिरण्यस्यसुरारूपिष्वश्रुगोस्तत्त्वमावस
न्ब्रह्महाचैतेपतंतित्वत्वारःपंचमश्वाचरःस्तुनैरित्यथहयएतानेवंपंचाग्नीन्वेदमहन्नैरप्याचरन्पा
प्मनालिप्यतेशुद्धःपूतःपुण्यलोकोभवतिपुण्यवेदयएवेद॥१०॥प्राचीनशालऔपमन्यवःस

यतोभवेदितिच ॥ परमस्यजन्ममितिपर्जन्यः ॥ पंचपंचस्ररूपेणसूर्योदोसंस्थितोहरिः ॥ स्वर्गादौचापिन
न्नामातद्योगान्नाभिनःपरदतिच ॥१०॥ प्रत्यब्दयज्ञकृत्सम्यङ्महाशालःप्रक्रीर्तितः॥वेदवेदार्थवित्सम्यङ्म

ह्यश्रोत्रिय उच्यते ॥ क्रीडामकत्वाख्यायं च क्षुते जाश्रान्तिजसा ॥ स्वर्गाधारं शिरोविष्णोः सर्वरूपातिदर्शना-
त्ययज्ञः पौलुषिर्द्रद्युष्मो माह्वे योजनः शार्कराक्ष्यो बुडित आश्वतराश्विस्ते हते महाशाला महा-
श्रोत्रियाः समत्यमीमांसां चक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्म तिते हं संपादयां चक्रुः शालाको वै भगवंतो यमा-
रुणिः संप्रति ममात्मानं वैश्वानरमध्ये तित ॥ हं ताभ्यागच्छामे तित ॥ ह्यभ्याजमुः सह संपादयां च-
कार प्रक्षयं तिमाभिमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हंता महमन्यमभ्यनु-
शासानीति तान्हो वाचाश्वपतिवै भगवंतो यं कैकेयः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्ये तित ॥ ह्यभ्या-
गच्छामे तित ॥ ह्यभ्याजमुस्तेभ्यो ह्यप्रप्तेभ्यः पृथगर्हणीकार्यां चकार सह प्रातः सजिहान उवा-
च न मे स्ते नो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो नानाहिताभिर्नो विद्वान् च स्वैरिणीकुतो यक्ष्यमाणो वै भगवंतो
हमस्मियावदैके कस्मा क्त्विवेधं न दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामिव संतु भगवंत इति ते होचुर्धे-
न पुरुषश्चरेत् ॥ हे ववदे दात्मानमेवैवैश्वानरं संप्रत्यधेयं पितमेव नो ब्रूहीति तान्हो वाच प्रातर्वः प्र-
तिवक्तास्मीति ते हं समित्पाणयः पूर्वाह्ने प्रतिचक्रमिरेतान्हानुपनीयैवैनदुवाच ॥ ११ ॥ औपम-
न्यवकं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन् चितिहो वाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्व-
मात्मानमुपास्सेतस्मात्तव सुतं प्रसुतमा सुतं कुले दृश्यते तस्य चंपश्यसि प्रियमत्य चंपश्यति प्रियं भव-
त्यस्य ब्रह्म चर्चसं कुले य एतमेव मात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धात्वेय आत्मन इति हो वाच मूर्धात्वेन्यप-
तिष्यद्यन्मानां गमिष्य इति ॥ १२ ॥ अथ हो वाच सत्ययज्ञं पौलुषि प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानमुपा-
त् ॥ चक्षुस्तु विश्वरूपाख्यमादानादायुषामपि ॥ आदित्याख्यं च सूर्यस्याप्याश्रयं सर्वदा स्थतम् ॥ वायवादि-

प्राणशक्यं नयत्तकर्ता हरेर्यतः ॥ प्राणस्तेन पृथग्वर्मा विद्युज्ज्ञानादिरूपतः ॥ बायोऽप्याश्रयो नित्यं बहुत्वाद्बहु-
लः स्युतः ॥ आकाशनामा चाक्षीप्तेर्मध्यदेहो रमापनेः ॥ व्याप्तत्वादापइयुक्तो रथीरतिकरत्वतः ॥ वस्तिराका-

स्स इत्यादित्यमेव भगवो राजञ्चि ति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वै श्वानरोऽयं त्वमात्मानमुपास्मे त-
स्मात्तव बहु विश्वरूपं कुलेऽदृश्यते प्रवृत्तोऽवतरीरथो दासी निष्कोत्स्य चं पश्यसि प्रियमत्य चं पश्य-
ति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुलेऽय एव मे त्वमात्मानं वै श्वानरमुपास्ते च क्षुब्धे तदा त्वम इती होवाचां-
धोऽस विष्यद्यन्मानागमिष्यत इति ॥ १३ ॥ अथ होवाचेंद्रद्युमंसा ह्येवैयं व्याघ्रपदं कंत्वमा-
त्मानमुपास्म इति वायुमेव भगवो राजञ्चि ति होवाचैष वै पृथग्वर्मा त्मा वै श्वानरोऽयं त्वमात्मानमुपा-
स्मे तस्मात्त्वा पृथग्वलय आययंति पृथग्रथं श्रेणयो नुयं त्यस्य चं पश्यसि प्रियमत्य चं पश्यति प्रियं भ-
वत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुलेऽय एतमेव मात्मानं वै श्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेप आत्मन इति होवाच प्राणस्त उ-
दक्कमिष्यद्यन्मानागमिष्यति ॥ १४ ॥ अथ होवाचैष वै बहुल आत्मा वै श्वानरोऽयं त्वमात्मानमुपा-
स्ते तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजाचधनेन चात्स्य चं पश्यसि प्रियमत्य चं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मव-
र्चसं कुलेऽय एतमेव मात्मानं वै श्वानरमुपास्ते संदेहस्त्वेप आत्मान इति होवाच संदेहस्तेऽव्यशीर्यद्य-
न्मानागमिष्यति ॥ १५ ॥ अथ होवाच बुद्धिलमाश्वतराश्विवै व्याघ्रपदं कंत्वमात्मानमुपास्म इत्या-

शवायोश्च तावाधारौ प्रकीर्तितौ ॥ प्रयत्नात्पृथिवीनामा प्रतिष्ठाच प्र तिष्ठितेः ॥ पादौ भगवतोऽधिष्ठितौः पृथ-
व्याश्रय एव च ॥ उत्तमानां हि पादेन सर्वरूपं हि कथ्यते ॥ विष्णोः पदमिति सस्मात्प्रथितिर्वैदिकी स्मृता ॥ प्रा-

णश्चक्षुस्तथादित्यइत्येकादेवतास्मृता ॥ पूर्वद्वारपतिर्विष्णोर्व्यानिःश्रोत्रंचचंद्रमाः ॥ इक्षिणद्वारपस्तेको
वागपानोऽग्निरेवच ॥ पश्चिमद्वारपेव्येकः समानो मन एवच ॥ इंद्रइत्येक एवोक्त उत्तरद्वाररक्षकः ॥ उदानो
वायुरित्येक ऊर्ध्वद्वाराधिपश्चसः ॥ स एवाकाशनामाचलक्ष्म्याविष्टो विशेषतः ॥ पृथिवीनामिकाश्रीस्तु
द्यौर्दिशो विद्युदेवच ॥ वायुपत्नी समुद्रिष्टा तत्तद्वाराधिपाश्चेत्ते ॥ अधितिष्ठति ते सर्वे नारायणमनामयम् ॥

एव भगवो राजन्निहिोवाचैष वैरयिरात्मवैश्वानरोऽयं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वं रयिमान्पुष्टि
मानस्त्यञ्चंपश्यसि प्रियमत्यञ्चंपश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसंकुलेय एतमेव मात्मानं वैश्वानरमु
पास्तेन वस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच वस्तिस्तेऽग्यभेत्स्य द्यन्मानां गमिष्य इति ॥ १६ ॥ अथ होवा
चोद्वाल्क्यः कमारुणिगौतमकं त्वमात्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निहिोवाचैष वै प्रप्रतिष्ठा
त्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वं प्रप्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्चात्स्यञ्चंपश्यसि प्रियम
त्यञ्चंपश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसंकुलेय एतमेव मात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इ
ति होवाच पादौ ते व्यम्लात्स्येतां द्यन्मानां गमिष्य इति ॥ १७ ॥ तान्होवाचैतैर्वैरवत्पुत्रं यं पृथग्विभग्मा
त्मानं वैश्वानरं द्वात्सोऽन्यमत्यस्यस्ते ते मे वंप्रादेशमात्रमभि विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वे पु

त्र्यद्विष्णुज्ञानरूपत्वात्किमानंदस्वरूपतः ॥ एतेषु तृतेषु हरिस्तृप्यत्येषां प्रियोऽहसौ ॥ सूर्यप्रसादात्तु नराः
पूर्वद्वारेण के शवम् ॥ प्रामुर्बन्धत्यथ सोमस्य प्रसादात्पितरस्तथा ॥ द्वारेण इक्षिणेनैव गंधर्वाः पश्चिमेन तु ॥
अग्निप्रसादाद्दृष्य उत्तरेणेंद्रसंश्रयात् ॥ शिवाद्यावायुमाश्रित्य यात्यूर्ध्वेन हरिः सुराः ॥ वैश्वानराख्य वि
ष्णोस्तु सम्यग्ज्ञानेन सर्वशः ॥ वैश्वानरज्ञानयोग्याः साक्षादेव सुराः स्मृताः ॥ तस्मात्तेषां फलं सर्वमन्ये

पानुस्वयोग्यतइतिवैश्वानरविद्यायाम् ॥ कोन आत्माकिं ब्रह्मसोयमात्माचतुष्पात् ॥ स्थूलभुवैश्वा

लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वामस्य अमत्तितस्य हवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वमुने जात्यक्षुर्वि
श्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो वस्तिस्वरयिः पृथिव्येव पादावुर एवेदिलोमानि बर्हिर्ह
दयं गार्हपत्यो मनो न्वाहार्यपचन आस्य माहवनीयः ॥ १८ ॥ तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्भोमीयं
सयां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणायस्वाहेति प्राणस्तृप्यति प्राणेतृप्यति चक्षुस्तृप्यति
चक्षुषितृप्यत्यदित्यस्तृप्यत्यादित्येतृप्यति द्यौस्तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवितृप्यति यंत्यां यत्किंच द्यौश्चादित्यश्चा
धितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजयापशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ १९ ॥
अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्वायस्वाहेति व्यानस्तृप्यति व्यानेतृप्यति श्रोत्रे तृप्यति श्रो
त्रेतृप्यति चंद्रमास्तृप्यति चंद्रमसितृप्यति दिशस्तृप्यंति दिक्षु तृप्यंती पृथक्किंच दिशश्चंद्रमाश्चा
धितिष्ठंतितत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजयापशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २० ॥
अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानायस्वाहेत्यपानस्तृप्यत्यपानेतृप्यति वाक्तृप्यति वाचि
तृप्यंत्यामग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यंत्यां यत्किंच पृथिवी चाग्निश्चाधि
तिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजयापशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २१ ॥
अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्समानायस्वाहेति समानस्तृप्यति समानेतृप्यति मनस्तृप्यति
मनसितृप्यति पजन्यस्तृप्यति पजने तृप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युत्तृप्यंत्यां यत्किंच विद्युच्चपजं

नरः सप्रथमः पादः ॥ ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित इ

त्यादेश्वैश्वानरोविष्णुरिनिंसिद्धम् ॥ सवायुःसआकाशः वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतइतिवचनाद्वायोरू
पमन्याधिष्ठितमाकाशाख्यंवायोःस्वरूपमिनिविज्ञायते ॥ आकाशानामाविष्टेशोवायुश्चाकाशकःस्पृ
तः ॥ आकाशइतिद्रुमीश्रतथाकाशोह्रिःस्वयमितिशब्दनिर्णये ॥ सुतेजोविश्वरूपपाद्विभेदेनांगानि

न्यश्चाधितिष्ठतस्तत्प्यतितस्यानुवृत्तिप्यतिप्रजयापशुभिरन्नाद्येनतेजसाब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २२ ॥ अथापंचर्मांजुहुयात्तांजुहुयादुदानायास्वहित्युदानस्तप्यन्युदानेतृप्यतितत्तृप्य नित्वचितृप्यंत्यांवायुस्तृप्यतिवायौतृप्यत्याकाशस्तृप्यत्याकाशेतृप्यनियत्किंचवायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तत्प्यतितस्यानुवृत्तिप्यतिप्रजयापशुभिरन्नाद्येनतेजसाब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २३ ॥ समयइदमविद्वानग्निहोत्रंजुहोतिथयागारानपोह्यभस्मनिजुहुयात्तादृक्तस्यादथयएतदेवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोतितस्यसर्वपुल्लोकैपुसर्वभूतेपुसर्वेष्व्वात्मसुहुतंभवतितद्यथेषीकातूलमभ्रौमोतंप्रद्यूतैवःह्रास्यसर्वपाप्मानःप्रदूयंतेयएतदेवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोतितस्मादुहैवंविद्यद्यपिचंडालायोच्छिष्टंप्रयच्छेदात्मनिहैवास्यतद्वैश्वानरेहुतस्यादितितदेपश्लोकः यथेहक्षुधिताबालामातरंपर्युपासते ॥ एवंसर्वाणिभूतान्यग्निहोत्रमुपासतइत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥ २४ ॥ इतिश्रीमच्छांदोग्योपनिषदिपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ७३ ॥

मापतेः ॥ अभिन्नान्यपिकथ्यंते लोकदृष्टिबोधतत्तिच ॥ २४ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमच्छांदाग्योपनिषद्भाष्ये पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

हरिःॐ ॥ अधीत्यब्दद्वादशत्वाद्द्वादशार्द्धेतीरितः ॥ श्वेतकेतुर्भरतेनोत्पत्तिद्वादशत्वतद्विवाक्यनिर्णये ॥ यथामृत्पिण्डविज्ञानात्सादृश्यादेवमृन्मयाः ॥ विज्ञायतेतथाविण्णोःसादृश्याज्जगदेवच ॥ यथास्वर्णस्यविज्ञानात्सर्वलोहमयास्तथा ॥ प्राधान्याद्विष्णुविज्ञानाद्विज्ञातंस्यज्जगत्सदा ॥ अत्यल्पेपिहिविज्ञातेसदृशेतादृशंबहु ॥ ज्ञायतेनखकृतस्यायथासर्वमयोमयम् ॥ किमुविण्णोर्बोहोज्ञानादत्यल्पजगदीदृशम् ॥ अनन्याधीनविज्ञानादस्याधीनतथैवच ॥ मृदयोलोहनाम्नाहिज्ञानात्सांकेतिकंयथेत्यादिसामसंहितायाम् ॥ स्वर्णलोहमणिश्चैवपुटंचाभिधीयतइतिशब्दनिर्णये ॥ विकारत्वविवक्षायामेकपिण्डमणिशब्दाव्यवस्थाः स्युः ॥

हरिःॐ ॥ श्वेतकेतुर्हार्णयआसत् ॥ हृपितोवाचश्वेतकेतोवसब्रह्मचर्यंनैवसोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्यब्रह्मबंधुरिवभवतीतिसहद्वादशवर्षउपेत्यचतुर्विंशतिवर्षःसर्वान्वेदानधीत्यमहामनाअनूचानमानीस्तब्रह्मचर्यमभ्यस्यत ॥ श्रुतंभवत्यमंतमतमविज्ञातंविज्ञातमितिकथंनुभगवःसआदेशाभवतीतिथथासोम्यैकेनमृत्पिण्डेनसर्वमृन्मयंविज्ञात ॥ स्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यंयथासोम्यैकेनलोहमणिनासर्वलोहमयंविज्ञात ॥ स्याद्वाचारंभणंविकारोनाममृत्तिकेतिलोहमणिरितिकाणायसमित्यत्रेशब्दानामधेयशब्दाश्चव्यवस्थाः स्युः ॥ विकारमित्यात्वविवक्षायांमृत्तिकैवसत्यलोहएवसत्यंकाणायसमेवसत्यमित्येवस्यात् ॥ नतुनामधेयादिशब्दाः ॥ नचवाचारंभणमात्रमितिमात्रशब्दोस्ति ॥ नचारभ्यस्यारंभणमितियुज्यतेशब्दः ॥ क्रियाक्षारंभणम् ॥ अतोवाचानाम्भारंभणंविकारोविक्रियमाणः ॥ सत्यंनामधेयंसर्वदाविद्यमानंनामधेयंमृत्तिकेत्यादयदत्यर्थः ॥ सत्त्वेनकालतस्तंतंज्ञायतेविद्वद्भिरितिनित्यत्वेनप्रसिद्धमेवसत्यमित्यत्रविवक्षितम् ॥ संकेतेनक्रियमाणानिश्च

न्यानिनामानि ॥ अतोविकाररूपाणि ॥ विकारशब्दस्यनियतपुंल्लिङ्गत्वादारभणं विकारद्विभेदाः प्रमाण
मिति वयुज्यते ॥ न च मृत्तिकादिनामविकारः सांकेतिकं नाम ॥ प्राधान्यमेवात्र मृत्तिकादिनामवद्भगवतो
विवक्षितम् ॥ सृष्टिश्च प्राधान्यार्थमेवात्रोच्यते ॥ १ ॥ एकमेव स्वगत भेदवर्जितं ॥ आद्वितीयं समानवर्जितं च ॥
एकमेवाद्वितीयं तत्समाभ्यधिकवर्जनात् ॥ स्वगतानां च भेदानामभावाद्ब्रह्मशश्वतमिति प्रवृत्ते ॥ भेदो भे
दनिरुच्यर्थमेव शब्दोवधारकः ॥ समाधिकनिरुच्यर्थमद्वितीयपदं तथा ॥ भेदो भेदोप्येकशब्दोयतोवयनि

धेयं लोहमणिरित्येव सत्यं यथा सोम्यैकेन न खनिहंतनेन सर्वकार्णाय संविज्ञातः स्याद्वाचारंभणं
विकारो नाम धेयं कार्णायिसमित्येव सत्यमेव ॥ सोम्यस आदेशो भवतीति न वैनूनं भगवंतस्तत् एतद
वेदिषुर्यद्येतदवेदिष्यन्कथं मेनावक्ष्यन्ति भगवा ॥ स्वैवमेतद्वीत्विति तथ सोम्येति होवाच
॥ १ ॥ स देव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तद्वैक आहुरसं देवमग्र आसीदेकमेवाद्विती
यं न स्मादसतः स ज्ञायत इति कुतस्तु खलु सोम्यैव ॥ स्यादिति होवाच कथमसतः स ज्ञायतेति सत्वे
व सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्ते जोमृजत तत्ते ज ऐक्षत बहु

निश्चितः ॥ एकमेवेत्यतः प्राहनारायणमियं श्रुतिः ॥ समेद्वितीयशब्दः स्यादद्वितीयो समत्वतः ॥ साधि
कः कुत एव स्यादित्याह परमाश्रुतिरिति सामसं हितायाम् ॥ न च विजातीयभेदवर्जनं नाम कुत्रचित्प्रसिद्धम् ॥
तत्र प्रमाणाभावाच्च ॥ एक एवाद्वितीयो भगवांस्तत्सदृशः परो नास्तीति च श्रुतिः ॥ एको भगवांस्तत्सदृशपरो
नस्तदिति च ॥ विजातीयाभावे यनाश्रुतं भवतीत्यादि विशेषणचव्यर्थम् ॥ यस्य कस्यचिज्ज्ञानं तज्ज्ञानमे
व भवतीति ॥ अज्ञानमपि ज्ञानमेव भवति ॥ भेदाभावात् ॥ न च मिथ्यासत्यमिति भेदः ॥ तस्यैव विजा

नीयत्वप्राप्तेः ॥ तद्भेदस्यमिथ्यात्वेतद्भेदस्यसत्यत्वप्रसंगाच्च ॥ मिथ्यासत्ययोरैक्येदंसत्यमिदंमिथ्येति
भेदाभावाज्जीवेशभेदादेरपिसत्यत्वप्रसंगः ॥ अतःपरमार्थब्रह्मान्यन्मिथ्येतिपिनियुज्यते ॥ अतःस
जातीयःस्वगतभेदोधिकाख्यंविजातीयंचात्रनिषिध्यते ॥ सर्वोत्तमत्वात्सन्नामाहरिनारायणःप्रभुः ॥ सो
सृजत्प्रथमंदेवीतेजआख्यांश्रियंसतीम् ॥ ततेस्थितेनरूपेणसाऽजैवहियतःसदा ॥ तेजइत्युच्यतेतस्माज्जने
वर्तितएवतु ॥ यदस्याःसृष्टिरूद्रूपंविद्याख्यंजायतेहरेः ॥ मन्वाख्यःप्राणएवास्याअम्नामाजायतेथ

स्यांप्रजायेयेतितदपोसृजततस्माद्यत्रक्वचशोचतिस्वेतेषापुरुषस्तेजसएवतदद्वापोजायंते
ताआपरेक्षंतबह्वचःस्यामप्रजायेमहीतिताअन्नमृजंततस्माद्यत्रक्वचवर्षतितदेवभूयिष्ठम
न्नंसवत्यद्भ्यएवतदद्भ्र्नाद्यंजायते ॥ २ ॥ तेषांखल्वेषांभूतानांत्रीण्येववीजानिभवंत्यांडजंजी
वजमुद्भिज्जामितिसेयंदेवतैक्षतहंताहमिमास्तिस्त्रोदेवताअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपे
व्याकरवाणीतितासांत्रिहृतंत्रिहृतमैकंकरवाणीतिसेयंदेवतेमास्तिस्त्रोदेवताअनेनैवजीवेना
त्मनानुप्रविश्यनामरूपेन्याकरोत्तासांत्रिहृतंत्रिहृतमैकंकामकरोद्यथातुखलुसोम्येमामस्तिस्त्रोदेव

च ॥ ब्राह्मणादिचतुर्वर्णस्ततश्चान्नाभिधोहरः ॥ तेजःसंस्थाचसादेवीप्राणोप्सुस्थितएवच ॥ तत
स्तेजसएवापोजायंतेनस्थितोहरः ॥ जायतेतोऽद्भ्यएवान्नंयृथिवीत्वन्नरूपिणी ॥ २ ॥ सृष्ट्येतेषु
भगवानीक्षांचकेसकेशवः ॥ जीवाख्येनैवरूपेणयोऽनिरुद्धइतिस्मृतः ॥ तेनरूपेणलक्ष्म्यादीन्प्रविटोह
पनामनी ॥ करिष्येचिहृतंथ्येतानैकंकरवाणिच ॥ इतिमत्वाप्रविश्याथेतैभ्यइंद्रादिनामपि ॥ नामरूपाणि
कृतवांस्तांश्चान्योन्यप्रवेशिनः ॥ कृत्वाभिसोमसूर्यादिष्वेतांस्त्रीन्विदधेपुनः ॥ ३ ॥ अतोयद्वाहितरूप

श्रियस्तद्रूपसंभवम् ॥ यच्छुक्लंवायुजंविद्यात्कण्णंचैवशिवोद्भवम् ॥ तस्मादग्रेयदन्तृत्वमग्निनामप्रवर्तकम् ॥
लक्ष्म्यादिदेवतानांतजैवोग्रेयगिताततः ॥ मुख्यैवमाददानत्वमादित्यस्यतदुद्भवम् ॥ अतआदित्यनाभैर्पात्रैवा
दित्यस्यमुख्यतः ॥ यच्चंद्राह्लादकत्वंचतत्तेषांचंद्रतानथा ॥ विद्युद्विद्योतनंतंपांतस्तोसर्वनामिनः ॥ तथै
वसर्वरूपंचतद्रूपप्रतिबिंबितम् ॥ सर्वरूपाश्चतेतस्माहोहितादिक्रमेणतु ॥ अतोऽन्यनामधेयंतुवाचारंभण
तास्त्रिविद्वैकैकाभवतितन्मेविजानीहीति ॥ ३ ॥ यदग्रेरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंनदपां
यत्कण्णंतदन्नस्यापागादग्रेरभित्वंवाचारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यंपदादित्य
स्यरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत्कण्णंतदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वंवाचारंभ
णंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यंपयच्चंद्रमसोरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांय
त्कण्णंतदन्नस्यापागाच्चंद्राच्चंद्रत्वंवाचारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यंपयद्विद्युतोरो
हितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत्कण्णंतदन्नस्यापागाद्विद्युतोविद्युत्वंवाचारंभणंविका
रोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यमेतद्वस्मैतद्विद्वाऽऽहुःपूर्वमहशालामहाश्रोत्रियाननो
द्यकश्चनाश्रुतममतमविज्ञानमुदाहरिष्यतीतिस्त्रेभ्योविदांचक्रुर्यदुरोहितमिवाभूदितिनेजसस्त
हेतुतः ॥ सांकेत्येनविकारःस्यात्राणामेवनित्यता ॥ यथालक्ष्म्यादिकानांचनामसंकेततोऽन्यगम् ॥
वाचारंभणहेतोस्तद्विकारोऽनैवमुख्यतः ॥ मुख्यंनामत्रिरूपाणीत्याद्यंवेदोदितंपरम् ॥ अतस्तदेवसत्यो
क्तंमुख्यंसत्यमितीर्यते ॥ इंद्रादिनामरूपाणिथैवत्रिषुमुख्यतः ॥ तदधीनत्वतस्तेषामेषामुच्चबलत्व
तः ॥ शिवनामानिरूपाणिनतथावायोऽस्तुमुख्यतः ॥ तदीयानितथा लक्ष्म्यास्तदीयानिहरेस्तथा ॥ त

स्मात्सएवसर्वशःसर्वरूपःसएवच ॥ सर्वनामासएवैकःसर्वशक्तिस्तथैवच ॥ अन्येषांयच्चरूपाथंतत्त
स्मात्प्रतिबिंबितम् ॥ एकएवाद्वितीयोसावतःसर्वोत्तमत्वतः ॥ मुख्यत्वादेवसन्नामासत्तनिज्ञानरूपतः ॥
सत्यमित्युच्यतेविष्णुस्त्वनासिकथंचन ॥ अतोन्चानमानीत्वस्तब्धोसिकुतएवतु ॥ त्वत्तोधिका
अपीन्द्राद्यास्तदुच्चाश्चश्रियादयः ॥ सर्वोच्चोभगवान्विष्णुर्नस्तंभोस्यापिहिक्वचित् ॥ अतो नविद्वन्मा
नीस्यामहानस्मीतिवामनः॥ नतस्यानैवचस्तंभोज्ञात्वाविष्णोःपरंबलम् ॥ नहि विष्णोर्बलंज्ञात्वास्तंभहेतुः
कथंचनेत्यादिसामसंहितायाम् ॥ ४ ॥ देवताएवमांसादिशब्दवाच्याः ॥ तत्रप्रवेशात् ॥ अथमा

द्रूपमितितद्विदांचक्रुर्यदुशुक्लमिवाभूदित्यपांरूपमितितद्विदांचक्रुर्यदुक्लणमिवाभूदित्यन्नस्य
रूपमितितद्विदांचक्रुर्यदविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेवदेवतानां समासइतितद्विदांचक्रुर्यथानु
खलुसोम्येमास्तिस्त्रोदेवताःपुरुषंप्राप्यत्रिष्टुष्टिकैकाभवतितन्मेविजानीहीति॥४॥अन्मशि
तंत्रेधाविधीयतेतस्ययःस्थविष्टोधानुस्तपुरीपंभवतियोमध्यमस्तन्मा शंयोगिष्टस्तन्मनआपः
पीतास्त्रेधाविधीयंतेतासांयःस्थविष्टोधानुस्तन्मूत्रंभवतियोमध्यमस्तज्जोहितंयोगिष्टःसंप्राणस्ते
जोशितंत्रेधाविधीयतेतस्ययःस्थविष्टोधानुस्तदस्थिभवतियोमध्यमःसमज्जायोगिष्टःसावागन्न

नाश्चोपजीव्यत्वात् ॥ नचदुःखंतासाम् ॥ ऐश्वर्यात् ॥ तिस्रोदेवताःपुरुषंप्राप्यत्रिष्टुष्टिकैकप्रस्तु
तत्वात् ॥ जीवदतिभगवतोऽनिरुद्धस्याख्येतिचश्रुतिः ॥ प्राणस्यप्राणश्चक्षुषश्चसुजीवस्यजीवःप्रधान
स्यप्रधानंभगवांश्चतुर्मीतिरितिच ॥ प्राणाधारोहरिर्नान्योजीवशब्दस्ततोहरो ॥ संसारिणो जीवतानुज
ननाह्वानतस्तथेतिच ॥ जीवशब्देनसंसारिविवक्षायांतत्तेजऐक्षतेत्यादिनातेपामेवचेतनत्वावगतेनैर्मरूप

व्याकरणे जीवांतरप्रवेशो नापेक्षितः ॥ प्रसुप्तलोकां तत्राणां निशाम्य गतिमीश्वरः ॥ त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं यु-
गपदा विंशतिं च ॥ यावद्वलितैः जहरामकाले यथा वयं चान्ममदा मयत्र ॥ यथोभये पातं इमे ह लोका बलिहर-
तो न्ममदं त्यमूढाः ॥ त्वं नः स चक्षुः परिदेहि शक्तदेव किं यार्थं यदनुपहेणे तितत्त्वानां प्रार्थनानंतरं भगवत एव ते पुन-
रवेशोक्ते भर्गवतो ॥ यतश्च स एव जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेयीयमानो दमानस्तिष्ठतीति भगवत्येव जीवशब्दः प्रयु-

मयः ॥ हि सोम्य मन आपो मयः प्राणस्ते जोमयी वा गिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापय त्वितितथा सो-
म्येति होवाच ॥ ५ ॥ दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योणिमास ऊर्ध्वः समुदीपतितत्सर्पिर्भवत्येवमेव खलु
सोम्यान्मस्याश्रयमानस्य योणिमास ऊर्ध्वः समुदीपतितन्मनो भवत्यपाः सोम्य पीयमानानां यो-
णिमास ऊर्ध्वः समुदीपतिसप्राणो भवति तेजसः सोम्याश्रयमानस्य योणिमास ऊर्ध्वः समुदीपति
सा वाग्भवत्यन्नमयः ॥ हि सोम्य मन आपो मयः प्राणस्ते जोमयी वा गिति भूय एव मा भगवान्विज्ञाप-
य त्वितियथा सोम्येति होवाच ॥ ६ ॥ षोडशकलः सोम्य पुरुषः पंचदशाहानि माशरीः काममपः
पि बापो मयः प्राणो न पि बतो विच्छेत्स्य तद्वत्सहं पंचदशाहानि नाशाथै नमुपससाद किं ब्रवीमि
भो इत्थं चः सोम्य यजूर्षिसामानीति सहोवाच न वै मा प्रतिभांति भो इति ॥ होवाच यथा सोम्य म-
हतो भ्याहितस्यै कों गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दृढे देवः सोम्य ते षोडश-

ज्यते ॥ न ह्यचेतनस्य मोदमानत्वमस्ति ॥ अतो तर्था मिरूप एव जीवशब्दः ॥ भो कुरु सुखदुःखानां मंतस्थो
जी ॥ वनामतः बहिस्थितस्तु सन्नामा भगवान्पुरुषोत्तम इति तत्त्वविवेके ॥ अत्रेति श्रितिना ममुख्यतो
नास्ति ॥ अग्निना मानित्री गिरूपाणीति नामधेयं सत्यमिर्यादि ॥ ५ ॥ स्वप्नस्यांतःसुषुप्तिः ॥ स्वातं

व्यात्सइतिप्रोक्तोविष्णुःसर्वेश्वरः ॥ तंप्राप्तोतिमनोनामासंसारिस्वपित्यतइतिच ॥ मननान्मन्ना
नामासंसारी ॥ शुंगमित्यंकुरंश्रोक्तंतन्मूलंभगवान्हरिः ॥ जगतोमूलमप्येपनिमित्तंनविकारवान् ॥
बीजजीवोयथामूलमंकुरस्याविकारतः ॥ यथापितापुत्रतन्वास्तद्देहोहिविकारवान् ॥ एवंहरिमूलमपि

नांकलानामेकाकलानिशिष्टास्यात्तथैतर्हिवेदान्त्रानुभवस्यशानाथमेविज्ञास्यसीतिसहशाथ
हैनमुपसमादत ॥ ह्ययत्किंचपप्रच्छसर्वं ॥ हप्रतिपेदेत ॥ होवाचयथासोम्यमहतोभ्याहितस्यैक
मंगारंखद्योतमात्रंपरिशिष्टंतनूरुपसमाधायप्रज्वलयेत्तेनततोपिवद्गुदहेदेव ॥ सोम्यतेपोह
शानांकलानामेकाकलानिशिष्टाभूत्सान्नेनोपसमाहिताप्राज्वालीत्तथैतर्हिवेदाननुभवस्यञ्ज
मय ॥ हिसोम्यमनआपोमयःप्राणस्तेजोमयीवागितितद्वास्यविजज्ञाविनिविजज्ञाविति (न
देप ॥ लोकोःपंचेंद्रियस्यपुरुषस्ययेदेवस्यादनादृतम् ॥ तदस्यप्रज्ञास्ववतिदृतेःपादादिवो
दकंदृतेःपादादिवोदकम्) ॥ ७ ॥ उद्दालकोहारुणिःश्वेतकेतुंपुत्रमुवाचस्वभ्रांतंमे
सोम्यविजानीहीतियत्रैतत्पुरुषःस्वपितिनामसतासोम्यतदासंपन्नोभवतिस्वमपीतोभवति
तस्मादेन ॥ स्वपितीत्याचक्षतेस्व ॥ क्षपीतोभवतिसयथाशकुनिःसूत्रेणप्रबद्धोदिशंदिशंपति
त्वान्यत्रायतनमलब्ध्वाबंधनेमेवोपाश्रयतएवमेवदुःखसोम्यतन्मनोदिशंपतित्वान्यत्रायतन

नविकारःकथंचनेतिच ॥ प्राथम्याच्चतेजआद्यालक्ष्यादयइतिसिद्धम् ॥ तेजोभिमानिनीलक्ष्मीःप्राण
स्वबभिमानवान् ॥ अन्नाभिमानीरुद्रश्चित्सस्तादेवताःपुरेतिचब्रह्मांडे ॥ यत्रैतत्पुरुषःस्वपितिनामसता
सोम्यतदासंपन्नोभवतीतिसंसारिणोब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वासायथाशकुनिःसूत्रेणप्रबद्धइतितस्योपपादनान्मनो

नामापुरुषः ॥ प्राणनामाग्नगवान् ॥ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इत्युपसंहारात् ॥ प्रजाशब्दश्चेतन्वेवप्रसिद्धः ॥ प्रजानां सुखदुःखेन राजाऽऽप्नोति शुभाशुभमित्यादेश्च ॥ शरीरधातुकृत्वे न लक्ष्म्याद्याश्च मुमुक्षुणा ॥ ध्येयास्तदीशितृत्वेन भगवान्पुरुषोत्तम इति वचनादनुसंधानकर्तव्यताज्ञापना

मलज्ज्वाप्राणमेवोपाश्रयेते प्राणबंधनं हि सोम्यमन इत्यशनायापि धासे सोम्यविजानीहीनिय त्रैतत्पुरुषोऽशि शिपतिनामापुलवतदशितं नयंते तद्यथा गोनायोश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षते शायेत तत्रैतच्छृंगमुत्पतितः सोम्यविजानीहि नेदममूलमंभविष्यतीति तस्य कृमूलः स्यादन्यत्राच्चादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुंगेनापोमूलमन्विच्छद्भिः सोम्यशुंगेनेतेजोमूलमन्विच्छतेजसा सोम्यशुंगेन सन्मूलमन्विच्छसन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा अथ त्रैतत्पुरुषः पिपासतिनामतेजःपुलवत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचक्षते उदन्त्येतत्त्रैतदेव शुंगमुत्पतितः सोम्यविजानीहि नेदममूलमंभविष्यतीति तस्य कृमूलः स्यादन्यत्राच्चोद्भ्यः सोम्यशुंगेनेतेजोमूलमन्विच्छसन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठायाश्च खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषप्राप्य त्रिहृत्त्रिहृदे कैकाभवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य सोम्यपुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यादेव

र्थतदुक्तं पुरस्तादित्युक्तम् ॥ मुक्तावुमातुवागख्या रुद्रं याति मनोभिधम् ॥ वायुयाति शिवश्चापि वायुस्तेजोभिधांश्चिधम् ॥ वायुमादाय सादेवी याति विष्णुं परात्परम् ॥ द्वारमात्रा तु सा देवी वायुप्राप्यो जनार्दनः ॥ मृति काले च मुक्तौ च पुरुषावाचमायुरिति सत्त्वे ॥ यो सौ नियमनाद्विष्णुसारत्वात्स इति स्मृतः ॥ अणिमासू

क्षमतोगम्य ऐतदात्म्यं च तद्वशम् ॥ परानन्दत्वं तः सत्यमात्मा पूर्णगुणत्वतः ॥ सत्यतो नासितत्त्वांहमा भूत्तस्तद्व्यतात
तः ॥ असुराः स्तव्यतां याता ब्रह्माहमिति मानिनः ॥ असत्यं जगदित्याहुः सिद्धो हं बलवानिति ॥ अनीश्वरं ज
गत्प्राहुरप्रतिष्ठतथैव च ॥ चेतनैकत्वविषयान्वेदानाहुश्च सर्वशः ॥ कुतर्कपरमानित्यं न सहंते गुणान्द्वेहः ॥ शास्त्र
तत्त्वमविज्ञाय ब्रूयुर्देवेषु चैकताम् ॥ यांति चैव तमो घोरं परमात्मविन्दकाः ॥ आलंब्य तन्मनं त्वमेकं वं वि

तायाऽस्य एषो णि भैतदात्म्यमिदं सर्वतत्सत्यं स आत्मानत्वं मसि श्वेतकेतो इति भूय एवमा मग
वान्विज्ञापयत्विति था सोम्येति होवाच ॥ ८ ॥ यथा सोम्य मधुमधुक्नो निस्तिष्ठति नानात्य
थानां वृक्षाणां रसानां रसमवहारमेकतां गमयंति ते यथा तत्र न विवर्कं लभंते मुष्या हं वृक्षस्य रसो
रम्य मुष्या हं वृक्षस्य रसो स्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्यन् विदुः सति संपत्स्याम
ह इति न इह न्याघ्रो वासि ह्यो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दशशो वा मशको वा यद्यद्भवति
तत्तदा भवंति स एषो णि भैतदात्म्यमिदं सर्वतत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एवमा
मगवान्विज्ञापयत्विति था सोम्येति होवाच ॥ ९ ॥ इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यंदं
ते पश्चात्पृथ्वी च्यस्ताः समुद्रास्तसमुद्रमेवापि यंति स समुद्र एव भवति ता यथा तत्र न विदुरियमभमम्भी

द्विविष्णुना ॥ एकत्वाभावतो नैव भवेत्थाश्च महामनाः ॥ तन्निष्ठा हि प्रजायस्मात्तत्प्रतिष्ठाश्च मोक्षगाः ॥ तन्मृता
श्च यतस्तासां सद्भावः कुत एव तु ॥ यद्विस्वतो न्यः परमो देहस्मिन्संध्यवस्थितः ॥ न दृश्यते कुत दिति भूयः प्रपच्छ
पुत्रकः ॥ अहैरदृश्यमानोऽपि न भेदो नास्ति पुत्रकः ॥ यथा पुष्परसायुक्ता अजानं तोषि भेदिनः ॥ अजानं तोषि
पुरुषास्तथा विष्णोर्हि भेदिनः ॥ ८ ॥ ९ ॥ इति पित्रोपदिष्टः संपुत्रः प्रपच्छतं पुनः ॥ चेतनानामविज्ञानं कथ

मित्येवचितयन् ॥ तंप्रत्याहयथानद्यश्चेतनाश्चसमुद्रगाः ॥ स्वंवारिनैवजानंतिप्रजास्तद्गुप्रजालये ॥ १० ॥
 स्वतोऽन्योस्तिपरोदेहइतिज्ञायेतमेकथम् ॥ इतिपृष्टःपुनःप्राहृक्षदृष्टांततःपिता ॥ अभिमानिनोस्वतंत्रत्वा
 यमहमस्मीत्येवमेवखलुसोम्येभाःसर्वाःप्रजाःसत आगम्यनविदुःसत आगच्छामहइतितद्दृ
 व्याग्नोवासिहोवावृकोवावराहोवाकीटोवापतंगोवादंशोवामशकोवायद्यद्भवंतितत्तदाभवंति
 सयएषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वतत्सत्यं स आत्मातत्त्वमसि श्वेतकेतोइतिभूयएवमाभगवान्वि
 ज्ञापयत्वितितथासोम्येतिहोवाच ॥ १० ॥ अस्यसोम्यमहतोवृक्षस्ययोमूलेभ्याहन्याज्जीव
 न्स्रवेद्योमध्येभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्योप्रेभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्सएषजीवेनात्मनानुप्रभूतःपेपीय
 मानोमोदमानस्तिष्ठत्यस्ययदैकांशावांजीवोजहात्यथाशुष्यतिद्वितीयांजहात्यथाशुष्यति
 तृतीयांजहात्यथाशुष्यतिसर्वजहानिसर्वःशुष्यत्येवमेवखलुसोम्यविद्धीतिहोवाचजीवापेनं
 वावकिलेदंश्चियतेनजीवोश्चियतइतिसयएषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वतत्सत्यं स आत्मातत्त्वम
 सि श्वेतकेतोइतिभूयएवमाभगवान्विज्ञापयत्वितितयथासोम्येतिहोवाच ॥ ११ ॥ न्यग्नोऽधफलमत
 आहरेतीदंभगवइतिभिंधीतिभिन्नंभगवइतिकिमत्रपश्यसीत्यणव्यइवेमाधानभगवइत्यासामं
 गैकांभिंधीतिभिन्नाभगवइतिकिमत्रपश्यसीतिनर्कचनभगवइतिनहोवाचयैवैसोम्येतमणि
 मानंनभिलालयसएतस्यैवैसोम्यैषोणिम्राएवंमहाद्भ्यग्नोऽधिस्तिष्ठतिश्रद्धस्वसोम्येतिसयएषोणि
 द्वेदेनज्ञायतेतरो ॥ हरिःकिमुमनुष्येषुषोषोक्षस्यास्वतंत्रतः ॥ ११ ॥ ज्ञायतेनकथंस्वस्मिन्सूक्ष्मे
 ज्ञातेपरोहरिः ॥ तत्रस्थइतिपृष्टःसंस्तमाहोद्दालकःसुतम् ॥ वटवीजेयथासूक्ष्मेमहान्यग्नोऽधभावयु

क् ॥ नदृश्यते भिमानी स एवं जीवगतो हरिः ॥ १२ ॥ कथं दृश्येत तच्छक्तिः पृथक् स्य ह्यदर्शने ॥ इति भाव
 युतं प्राहुः प्रमुद्वालकः पुनः ॥ यथा एमुलवणं व्यासं रसदृष्टौ न दृश्यते ॥ एवं चेत्तनगो विष्णुस्तद्विन्नोऽपि न
 भैतदात्ममिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति
 तथा सोम्येति होवाच ॥ १३ ॥ लवणमेतदुदके वधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति तद्धृतथा चकार त
 होवाच यद्दोपालवणमुदकेऽवधा अंगतदा हरेति तद्वावमृश्य न विवेदयथा विलीनमेवांगा स्यातादा
 चाभेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचाभेति कथमिति लवणमित्येत्यादाचाभेति कथमिति लव
 णमित्यभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा इति तद्धृतथा चकार तच्छ्वत्सं वर्तते तद्दोवाचा च वाव कल
 सत्सोम्यननिभालयमेत्रैव किलेति सय एपोणि भैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
 श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति था सोम्येति होवाच ॥ १३ ॥ यथा सोम्य पुरुषं
 धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीयन्ततोऽतिजने विस्मृजेत्स यथा भिनहनं प्रमुच्य प्रस्मृयादेतां दिशं धारा एतां दि
 नद्धाऽक्षप्रानीतो भिनद्धाक्षो विस्मृष्टस्तस्य यथा भिनहनं प्रमुच्य प्रस्मृयादेतां दिशं धारा एतां दि
 शं वजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पंडितो मेधावी गंधारो नोपसंपद्येति वमेवाचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य
 तावेदवचिरं यावन्नविमोक्ष्येत्संपत्स्यत इति सय एपोणि भैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
 तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति था सोम्येति होवाच ॥ १४ ॥ पुरु
 दृश्यते ॥ १३ ॥ कथं स ज्ञायते विष्णुर्भिन्न इत्यत्र चाब्रवीत् ॥ यथैवान्योपदेशेन बद्धाक्षः स्वपृष्ठं द्र
 जेत् ॥ तथा चार्योपदेशेन भिन्नमीशं द्रजेत्पुमान् ॥ १४ ॥ यथा पुंसोऽस्वतंत्रत्वं तज्ज्ञापयन्तु मा भवात् ॥ इ

त्युक्तआहजानेहिदृष्टैवास्यास्वतंत्रता ॥ १५ ॥ अमेदज्ञानिनांदोषःकीदृशःस्यादितिरीते ॥ प्राहयस्मा
त्परस्यानांहतराज्ञानिहन्त्यते ॥ किमुराज्ञोपहर्तेवब्रह्मस्तेनोनिहन्त्यते ॥ सर्वेषांशास्त्वयद्वल्लनतस्वरूपतया
स्मरन् ॥ ब्रह्मस्तेनोनिहन्त्येततमस्यंधेसदैवहि ॥ दोषाद्यज्ञानपूर्वस्तुबद्धापुरुषमीशितुः ॥ विण्णोर्हर्तेतिबा
धंतेचाभिमानकृतास्पदम् ॥ ततोविचारयंत्येदेवताहरिणासह ॥ नाहंविण्णुर्नैत्यतत्रोचचूर्णगुणोऽस्म्य

पःसोम्योपतापिनंज्ञातयःपर्युपासतेजानासिमांजानासिमाभिततस्यथावचनवाङ्मनसिसंपद्य
तेमनःप्राणप्राणस्तेजसितेजःपरस्यदेवतायांतावज्जानात्यथयदास्यवाङ्मनसिसंपद्यतेमनःप्रा
णप्राणस्तेजसितेजःपरस्यदेवतायामथनजानानिसयएषोणिमैतदात्म्यमिदःसर्वतत्सत्यःस
आत्मानत्त्वमसिध्वेतकेतोइतिमासगवान्विज्ञापयत्वितन्थासोम्येतिहोवाच ॥ १५ ॥ पु
रुषःसोम्योतहस्तगृहीतमानयंत्यपहर्षीस्तेयमकार्षीत्परशुमस्मैतपतेतिसयदितस्यकर्ताभव
तिततएवानृतमात्मानंकुरुतेसोनृताभिसंधोनृतेनात्मानमंतर्धायपरशुंतसंप्रतिगृह्णातिसदस्यतेथ
हन्यतेथसयदितस्याकर्ताभवतिततएवसत्यमात्मानंकुरुतेससत्याभिसंधःसत्येनात्मानमंतर्धाय
परशुंतसंप्रतिगृह्णातिसनदस्यतेथमुच्यतेसयथातत्रनाद्येतैतदात्म्यमिदःसर्वतत्सत्यःसआ
त्मानत्त्वमसिध्वेतकेतोइतितद्वास्यविजज्ञावितिजज्ञाविति ॥ १६ ॥ तदेष्टश्लोकः सर्वेषां

हम् ॥ ममस्वामीहरिर्नित्यंस्वतंत्रःपूर्णबहुणः ॥ एवंदाढ्यंशपथवद्यदाकुर्यादियंसदा ॥ जानन्वेनतापी
स्यादंतरानंदभोगतः ॥ तदातेभ्योमोचयित्वाहत्वामिथ्याभिशंसिनः ॥ स्वकीयंकुरुतेविष्णुरन्यथातैस्सहप्र
भुः ॥ तमस्यंधेपातयतिमहाकारागृहोपमे ॥ महंधेवापातयतिहस्तच्छेदादिसंभिते ॥ ततोधरेवात

द्योग्यं दृढाभेदं वयोपमे ॥ तस्मादाचार्यतो ज्ञात्वा विणोर्भेदेन पूर्णताम् ॥ उपासीत ततो मुक्तिं याति नास्त्यत्र संशय इत्यादि सामसं हितायाम् ॥ स्वयं भूरिति विष्णुजत्वा द्विरिच उच्यते ॥ नहि विरिचो देव विरिचो जातः ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमित्यादि श्रुतेः ॥ आत्मा भगवान् ॥ ततो भूतत्वादात्मन् ॥ दत्तं दुर्वाससं सोममात्मे श ब्रह्मसं भवानिति वचनात् ॥ अदिति विष्णुस्तज्जातत्वा दजः ॥ अदिति ब्रह्मेत्यादि श्रुतेः ॥ वासुदेवात्परो नैव ब्रह्मशब्दोदितो भवेदित्यादेशश्च ॥ अतः स्वशब्दो विष्णावेव प्रसिद्धः ॥ ततः स्वमपीतो भवती

खलु भूतानां मात्मा सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ तेनात्मानमन्तर्धीयन् किंचित्पापमृच्छति ॥ आत्मसमस्याऽऽत्मसाक्षी सन्तां धर्मः प्रतापवान् ॥ न स पापानि कुर्वते यस्यात्मा भवति प्रियः ॥ जायत्येको भ्रियत्येको अश्रोत्यकः शुभाशुभमिति तद्दास्य विजज्ञा विनिविजज्ञाति विन देप श्लोकः ॥ सर्वभूतात्मभूतेभ्यः सम्यग्भूतानि पश्यतो देवा अपि मार्गे मुह्यन्ति पदज्ञानात्पदैपिणः पदज्ञानात्पदैपिणः ॥ (अयं श्लोकपाठः सर्वोपि द्वाचित्क इति वेदेशीये) ॥ १७ ॥ ओमिति श्रीमच्छांदोग्योपा निपदिषष्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥

नियुज्यते ॥ आप्ययोनानामा विज्ञेयत्वेन प्रवेशः ॥ अविज्ञातं प्रविष्टं यदपीतमिति कीर्यते ॥ यथान्धः समुद्रे तु यथा विष्णुं लये प्रजा इति शब्दनिर्णये ॥ न च जीवस्यो तद्भावोस्ति ॥ उत्थितस्य सुप्ति संसारयोः परामर्शदर्शनात् ॥ अहं विश्वं भुवनमभ्यभावम् ॥ आजन्म मरणं स्मृत्वा मुक्ता हर्षमवाप्नुयुरिति ॥ तद्भावस्यापरा मर्शश्च ॥ प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंच न वेद नान्तरमित्यादि श्रुतेश्च ॥ सुषुप्त्युत्थायोर्भेदेन तिच भगवद्वचनम् ॥ सन्मूलाः सोम्ये माः सर्वाः प्रजाः सदा यतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥ सति संपथ न विदुः सति संप

तस्यामह इति ॥ सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति ॥ स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः ॥ पेपीयमानो भो
 इमान स्तिष्ठति ॥ अणव्यदेवेमाधाना भगवद्व्यास न मगैकां भिधीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किं
 च न भगव इति यैवैसोम्यैतमणिमानं निजालयसे एतस्य वैसोम्यैषो णिभ्य एव महान्य यो धस्तिष्ठति ॥ लवण
 मेतदुदके वधाऽथमाश्रतरुपसीदथा इति सह तथा चकार तं होवाच यदोषालवणमेतदुदकेऽवधा अंगतदाह
 रेति तद्वावमृश्य न विवेद यथा विलीनमेवांगास्यां तादाचाभेति कथमिति लवणमिति ॥ मध्यादाचाभेति क
 थमिति लवणमित्येत्यादाचाभेति कथमिति लवणमिति ॥ अत्र वावकिलसत्सोम्यन निजालयसे यैव किले
 ति ॥ एतां दिशं धारा एतां दिशं व्रजेति ॥ तेजः परस्य देवतायां तावन्न जानाति ॥ अपहर्षास्ते यमकार्षीदित्या
 दि ॥ न वक्रत्वो भिन्नस्य वस्तुनो भेदापरिज्ञानादनर्थं सूक्ष्मत्वाद्भेदस्य दुर्ज्ञेयत्वं च सदृष्टांतं तात्पर्येणाह ॥ न
 चाभेदे कश्चिद्दृष्टांत उक्तः ॥ न हि शकुनि सूत्रयोर्ना नाटक्षरसानां न दीसुद्रयोर्दक्ष परमात्मनो र्धना परमात्म
 नो र्लवणोदकयोः पुरुषगंधारयोर्नियतज्ञानानियतज्ञानयोश्चाभेदोस्ति ॥ महातात्पर्यविरोधश्चाभेदे ॥
 विष्णोः परमोक्तैर्बहिः सर्वप्रमाणानां महातात्पर्यं भगवताभिहितम् ॥ द्वौ वैमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥
 क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ यो लोकत्रयमाविश्य
 विभर्त्य व्यय ईश्वरः ॥ यस्मात्क्षरमतीतो ह्यमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥
 यो मामेवमसंभूजानाति पुरुषोत्तमम् ॥ स सर्वविद्भजति मांसं सर्वभावेन भारत ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं
 मयानघ ॥ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकस्य श्वभारतेति ॥ भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सुहृदं
 सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति ॥ ज्ञानं ते हं सर्वविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ यज्ज्ञात्वा नेह भूयो न्यज्ज्ञा

तज्यमवशिष्यते ॥ मत्तः परतरं सान्यत्किंचिदस्ति धनं जय ॥ मयि सर्वमिदं प्रातंसूत्रे मणिगणा इव ॥ राज
विद्याराजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥ प्रत्यक्षावागमधर्म्यसुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्या
स्य परंतप ॥ अप्राप्य मां निवर्तते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ मया ततमिदं सर्वजगदव्यक्तमूर्तिना ॥ मत्स्थानि सर्वभू
तानि न चाहंतेष्ववस्थितः ॥ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ अवजानंति मां मूढा मानुषास्तनुमा
श्रितम् ॥ परं भावमजानंती मम भूतमेहेश्वरम् ॥ मोघाशामोघकर्मणो मोघज्ञानाविचेतसः ॥ राक्षसीमा
सुरीचैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ महात्मानस्तु मां पार्थदिव्यप्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भू
तादिमव्ययम् ॥ यो मामजमनादिंच वेत्ति लोकमहेश्वरम् ॥ असंमृदुः समर्थ्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ परं भूयः
प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥ यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिं तिगताः ॥ मम योनिर्महद्भूतस्मिन्
र्भदधाम्यहम् ॥ संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ये मां ज्ञात्वा गुणैः पूर्णं न च लंति ततः क्वचित् ॥ तेरेवा
प्यो न चैवान्धैरहं सर्वेश्वरेश्वरः ॥ ये तु मद्गुणसंपूर्तौ ज्ञानस्मेहस्थिरात्मकाः ॥ तेषां हस्तगतो मोक्षो मामेव
स्मरतां सदा ॥ ये मन्यन्ते गुणापूर्तितमस्ते पापरायणम् ॥ न च ते भ्यो प्रियो मस्य श्वस्यादुणपूर्तिवित् ॥ समा
मामोति नियतं न च तस्मात्प्रियो मम ॥ प्रमाणान्यखिलान्येव तर्कान्येतत्पराः सदा ॥ एतद्विरुद्धं यन्मानं
तर्कश्चाभास एव त्वित्यादौ ॥ तं भूतिरिति देवा उपासां च क्तिरेत बभूवुस्तस्माद्वाप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूतियेव प्रथ्य
सित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह परावभूवुः ॥ भूमैव देवः परमोऽब्युपास्यो नैवाभूमाफलमेपां विधत्ते ॥ तस्माद्भूमागु
णतो वै विशिष्टो यथा क्रतुः कर्ममध्ये विशिष्टः ॥ असुन्वंतं समं जहिदूणाशं यो न ते मयः ॥ अस्मभ्यमस्य
वेदं न दद्विस्मृरिश्चिदोहेते ॥ सत्यः सोऽस्य महिमा गुणेशो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ एतावानस्य महिमा अतो

ज्यायांश्चपूरुषः ॥ तमेवंविद्वानमृतदहभवनान्यःपंथाअयनायविद्यते ॥ सृष्टिःस्थितिश्चसंहारो
नियतिज्ञानमावृतिः ॥ बंधमोक्षौचकथ्यतेयस्योत्कर्षप्रसिद्धये ॥ यस्योत्कर्षप्रसिद्धयर्थसर्ववेदाश्चयु
क्तयः ॥ ज्ञात्वैवचयदुत्कर्षमुच्यतेसहरिःपरः ॥ अथातमस्यमहिमानमावोनुदुवंतिपूर्वथेत्यादिश्रुति
श्चविष्णोरुत्कर्षमहातापर्थकथयति ॥ महातपरताविष्णोरुत्कर्षेवांतरातनः ॥ अन्यत्रसर्ववाक्यानां
युक्तीनांचविशेषतइतिब्रह्मांडे ॥ ॐ भूम्नाःऋतुवज्ज्यायस्वंतथाचदर्शयतिॐ ॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादित्या
दिनिर्णयात्मकंभगवद्वचनम् ॥ नचशरीरपराभेदेतापयमित्यत्रकिंचिन्मानम् ॥ अतत्त्वमसीतिभेदस्यन
वक्तव्योभ्यासाच्च ॥ ॐ भेदव्यपदेशात्ॐ ॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्चाचान्यःॐ ॥ ॐ अनुपपत्तेस्तुनशरीरःॐ
॥ ॐ शरीरश्चोभयेपिहिभेदेनमधीयतेॐ ॥ ॐ पृथगुपदेशात्ॐ ॥ इत्यादिनासर्वत्रभेदस्यैवभगवतानि
र्णीतत्वाच्चा॥ पुरुषएवेदंसर्वमितिचपुरुषेणोदंसर्वव्याप्तयद्भूतंयच्चभव्यम्॥ नचभगवान्गोत्वेनमनुष्यत्वेनवाभव
ति ॥ आनृणादाकरीषात्सर्वभगवानितिमिथ्यादृष्टिरेषा ॥ दधिसक्तवोघृतौदनमित्यादौव्याप्तशब्दाभावेपि
व्याप्तशब्दोवगम्यते ॥ दधिसिक्ताःसक्तवोघृतसिक्तमोदनमितिश्रुतिः ॥ पुरुषएवेदंसर्वयद्भूतंयच्चभव्यमि
तिपुरुषेणहीदनेनीयतइतिच ॥ अतःसर्वप्रमाणानांभगवदुत्कर्षएवमहाताप्यार्थ्याच्छारीराभेदवदतांमहा
तारपर्थविरोधः ॥ अज्ञानदुःखसंबंधाद्यावज्ज्ञानशरीरिणः ॥ सर्वज्ञानकंविष्णुमहस्मीतियेविदुः ॥ अज्ञा
नदुःखमंतरस्ततस्तेनीचर्ताविदुः ॥ विष्णोरुत्कर्षहर्तृणानैवतेषांसुखकचित् ॥ योन्यथासंतभीशेशंस्वरूपं
प्रतिपद्यते ॥ किंतेनकृतंपापंचोरेणेशापहारिणा ॥ ऐकात्म्यनामयदिंदेकेचिद्भूयुरनैपुणाः ॥ शास्त्रतत्त्वम
विज्ञायतथावाद्बलजनाः ॥ कर्मकोधाभिभूतत्वादहंकारवशंगताः ॥ ब्रह्मस्तेनानिरानंदाअपक्वमनसोऽशि
वाः ॥ याथातथ्यमविज्ञायशस्त्राणांशास्त्रदस्यवः ॥ वैगुण्यमेवपथंतिनगुणानिनिर्गुजते ॥ तेषांतमःश
रीराणांतमएवपरायणम् ॥ यतःस्वरूपतश्चान्योजातितःश्रुतितीर्थतः ॥ कथमस्मिंसइत्येवसंबंधस्यादंसं

हितइति ॥ बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु ॥ को स च पुरुषश्चेष्टस्तं भवान्वक्तुमर्हति ॥ वैशंपायन उवाच ॥ नैतदिच्छंति पुरुषमेकं कुरुकुलो द्वह ॥ बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ॥ तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्याभिगुणाधिकमिति मोक्षधर्मवचनाच्च ॥ हं नामहन्यमानत्वा जीवस्य समुदाहृतम् ॥ जीवा इन्द्रियो यतो विष्णुरहं नामाततः स्मृतः ॥ स्मीति जीवः समुद्दिष्टः स्मीत्यल्पं सुमितत्वतः ॥ पूर्णत्वाद्दिस्मिना मासौ पूर्णपूर्णत्वे हेतुतः ॥ ब्रह्मा स्मीत्युच्यते विष्णुर्वृहणोऽयतः सदा ॥ असौ सृर्गगतो विष्णुर्दूरस्थत्वात्प्रकीर्तितः ॥ अहं नामा जीवगतो नित्याहेयत्वे हेतुत इति ब्रह्मांडे ॥ परं ज्योतिरुपसंपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः सतत्र पर्येति जक्षन्कीडन्नममाणः स्त्रीभिर्वायानैर्वा ॥ स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचासमधा ॥ यो वेद निहितं गुहायां परमेव्योमन् ॥ सो श्रुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता ॥ एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्य ॥ इमौ ह्येकां कामान्नीकामरूपं नुसंचरन् ॥ एतत्सामगयन्नास्ते ॥ स य आत्मानमेवलोक्य मुपास्ते न हास्य कर्मक्षीयते ऽस्माद्धो वात्मनो यद्यत्कामयेते तत्तत्सृजते ॥ ते ह नाकं महिमानः संचंत यत्र पूर्वसाध्याः संति देवाः ॥ तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति ॥ यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ॥ नानात्वेनाग्निसंबद्धास्तदा तत्कालभाविना ॥ प्रकृतौ करणातीनाः स्वात्मन्येव व्यवस्थिताः ॥ संयोगः प्रकृतेर्नैषां मुक्तानां तत्त्वदर्शनात् ॥ पुरुषान्यत्र बहुत्वेन प्रतीतान प्रवर्तते ॥ प्रवर्तते पांसान प्रवर्तते ॥ इदं ज्ञानमपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥ सर्गोपिनोपजायते प्रलयेन व्यथंति च ॥ न यत्र माया किमु तापे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिता इत्यादि श्रुति स्मृति युसतात्पर्यं मुक्तानां विष्णोर्भेदस्यैवोक्तेः ॥ सन्मूलाः सोम्ये माः सर्वाः प्रजाः सदा यतनाः सत्यतिष्ठः सति संपद्यन् विदुः सत आगम्यन् विदुरित्यादौ भेद एव स्रजसतात्पर्यं प्रतिपादितः ॥ तानद्यः समुद्रा दागत्य समुद्रं प्रविशंति समुद्र एव भवति नदीभावां मोति स एव च समुद्रो भवति समुद्र एव समुद्रो भवति न नद्य इति भेदस्यैवावधारणं क्रियते ॥ न च स्वकीयस्य ब्रह्मभावस्याज्ञोपहर्तं भव

ति ॥ किंत्वविद्यमानब्रह्मभावाभिमैतैवापहर्ता ॥ न हि स्वकीयचित्पत्तिरग्यपहर्ता भवति ॥ किंतु परस्व
हर्ता एव ॥ तस्मादविद्यमानब्रह्मभावाभिमैतैवापहर्षास्ते यमकार्षीदिति दृष्टान्तपूर्वकमुच्यते ॥ अदुःखित्वपूर्
णज्ञानानंदस्वातंत्र्यादिव्रह्मस्वभावानुभववत्त्वात्मनोपि ज्ञात्वैव तद्भावाभिमतेः स्तेन्यम् ॥ परकीयाभिमते
रपहारः ॥ परस्वभावाभिमतेरपहर्ता स्ववचनात् ॥ स्तेनश्चाभेदवेत्तानुब्रह्मणोहन्यते सेदिति तच्च विवेके ॥
न च दाढ्यभावे दृष्टान्तोऽयम् ॥ स यदितस्य कर्ता भवति स यदितस्य कर्ता न भवतीति हि तमुक्त्योरपहारा नपहारे
कहेतुकत्वयुतेः ॥ अन्यथा यदि दृढो भवति यद्यदो भवतीत्युच्येत ॥ न च सत्यासत्यमात्रम् ॥ तदा सत्यानृ
तवागृष्टान्तेन पूर्णपहारदृष्टान्तो न स्यात् ॥ तस्मादभेदज्ञानेन महान्तं विनाशं प्रदर्शयेदज्ञानान्मुक्तिपरमेवैतद्वा
क्यम् ॥ भिन्नस्यैवोक्तर्षो भवति ॥ अभिन्नस्य कुत उक्तर्षः स्यात् ॥ अज्ञानदुःखयुक्तत्वाच्च ॥ न हितरप
क्षेपरमार्थदुःखिनो भ्रांत्यादुःखिनश्च तत्काले कश्चिद्विशेषः ॥ अस्वातंत्र्यं च भ्रांतस्य निश्चितमेव ॥ न हि भ
मः स्वेच्छया युज्यते ॥ स्वात्मानं परमं विष्णुं विदित्वैव स राघवः ॥ दैत्यानां मोहना रथा यदर्शयामास मूढतामि
ति पादो ॥ ॐ जगद्ध्यापारवर्जम् ॐ ॥ ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ इत्यैश्वर्यमर्यादयामुक्तानां ब्रह्मणश्च भेदस्यैव
निर्णीतत्वाच्च भगवता ॥ ब्रह्मसूत्रानुसारेण वेदाद्यं सर्वमेव च ॥ योज्यं ब्रह्मसूत्राणि दृश्यमानार्थान्येति च
ब्रह्मवैवर्ते ॥ चोरदृष्टान्तोऽयस्य स भेदज्ञानतस्तमः ॥ भेदेनोत्कर्षवस्तुमुक्तिरेव स चो रवदिति च ॥ सारत्वा
त्स इति प्रोक्तो ज्ञानव्याप्य इतीरितः ॥ सर्वस्येष्ट इति स्त्रेषमाना नामणकोणिमा ॥ तत्तत्र त्वादितदात्म्यं ससत्यः
साधुरूपतः ॥ तत्ततेः पूर्णतश्चात्मा सादनात्स इतीरितः ॥ अतस्त्वमसि पुत्रेति य उक्तो गौतमेन नृ ॥ न वक्तव्यः
स दृष्टान्तं सर्वभेदेन केशवः ॥ तस्मै नमो भगवते चिदचिच्छरणः सर्वोत्तमः सर्वगुणपरिपूर्णो भगवान् पुरुषोत्तम इति सिद्धम्
तिसामसंहितायाम् ॥ अतः सर्वचिदचिद्विलक्षणः सर्वोत्तमः सर्वगुणपरिपूर्णो भगवान् पुरुषोत्तम इति सिद्धम्
॥ ७३ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेच्छांदोग्योपनिषद्भाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

हरिॐ ॥ यद्वेत्तेनतदुक्त्वामामुपसीद ॥ पितृलक्षणंतु पित्र्यस्याद्राशिः स्यात्पूगलक्षणम् ॥ देवताल
क्षणंदैवंनिधिश्च निधिलक्षणम् ॥ बाकोवाक्यंमूलवेदोवेदसारोपसंहतिः ॥ एकायनमितिप्रोक्तं देवविद्यात्व
मानुषी ॥ देवज्ञेयैवयाविद्याब्रह्मविद्यातधारणम् ॥ भूतविद्याभूतचिह्नंक्षत्रविद्यातुनीतिका ॥ नाक्षत्री

॥ हरिःॐ ॥ अधीहिभगवद्वहतिहोपससादसनत्कुमारंनारदस्त ॥ होवाचयद्वेत्तेनमोपसीदतत
स्तऊर्ध्ववक्ष्यामीतिसहोवाच ऋग्वेदंभगवोध्येमिप जुर्वेदंसामवेदमथार्थवणंचतुर्थमितिहासपुरा
णंपंचमंवेदानंवेदपित्र्य ॥ राशिदैवंनिधिवाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्र
विद्यां नक्षत्रविद्या ॥ सप्तदेवजनविद्यामेतद्भगवोध्येमिसोहंभगवोमंत्रविदेवास्मिनात्मविच्छ्रुत ॥
होवमेभगवद्दृशेभ्यस्तरतिशोकमात्मविदितिसोहंभगवः शोचामितन्माभगवाश्छोकस्यपारता
रयत्वितित ॥ होवाचयद्वैकिंचैतदध्यगीष्टानामैवैतन्नामवाङ्मवेदोयजुर्वेदः सामवेदार्थवणश्च
तुर्थंइतिहासपुराणः पंचमोवेदानंवेदः पित्र्योराशिदैवोनिधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्म
विद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सप्तदेवजनविद्या नामैवैतन्नामोपास्मेतिसयोनामब्रह्मेत्यु
पास्तेयावन्नामो गतंतत्रास्ययथाकामत्रारोभवतियोनामब्रह्मेत्युपास्तेस्तिभगवोनामोभूयइ

ज्यौतिषाख्याचसर्पलक्षणमेवच ॥ सर्पविद्येतिसंप्रोक्ताया देवपरिचाराणा ॥ सो देवजनविद्या स्यादेतावेदस
नारदइतिसामसंहितायाम् ॥ विद्यानां निर्णयाज्ञानादविद्वानुच्यतेपुमान् ॥ सर्वविद्याविदप्यद्वा तस्मान्निर्ण
यवित्तये ॥ कुमारमैच्छेद्वेवर्षिनारदो ब्रह्मवित्तममितिच ॥ विष्णोर्नामयतोविद्याः सर्वनामेत्यतः स्मृतः ॥
नामाग्निमानिनीचोषास्तस्यांब्रह्मपरंस्मरेत् ॥ यदेषानत्वमेयास्यान्मीयतेक्षुषसिधुवम् ॥ रात्रिमान

मज्जानद्विस्तोनामैयुषाः स्मृता ॥ १ ॥ तस्यास्तुभूयसीस्वाहार्धमज्ञानसुखादिभिः ॥ सर्वगुणविमुक्तौ च
तथाबंधे च सर्वदा ॥ वाचोभिमानिनिसैववाङ्मात्रीचांचनाद्रसोः ॥ २ ॥ एवं तस्याविमुक्तौ च पर्जन्यः स

तिनाम्नोवावभूयोस्तीतितन्मेभगवान्ब्रवीत्विति ॥ १ ॥ वाग्वावनाम्नोभूयोसीवावाक्त्वेदंवि
ज्ञापयतियजुर्वेदः सामवेदमाथर्वणंचतुर्थीमितिहासपुराणंचमवेदानोवेदपिप्यंशिशैवंविधिं
वाकोवाक्यमेकाग्रनेदेवविद्यांब्रह्मविद्यांभूतविद्यांक्षत्रविद्यांनक्षत्रविद्याः सप्तदेवनविद्यांदि
वंचपृथिवींचवायुंचाकाशंचापश्यतेजश्चदेवाः श्वमनुष्याः श्वपशुः श्ववयाः सितचतुणवनस्पती
ऋक्षापदान्याकीटपतंगपिपीलिकंधर्मचार्धमंचसत्यंचानृतंचसाधुंचासाधुचत्तदज्ञंचाहृदयज्ञं
चयद्वैवाङ्गाभविष्यन्नधर्मोनाधर्मोव्यज्ञापयिष्यन्नसंयंनानृतंनसाधुनासाधुनत्तदयज्ञोनाहृद
यज्ञोवागैवैतत्सर्वविज्ञापयनिवाचमुपास्तेतिमयोवाचंब्रह्मेत्युपास्तेयावद्वाचोगतंतत्रास्ययथा
कामचारोभवतियोवाचंब्रह्मेत्युपास्तेस्तिभगवोवाचोभूयइतिवाचोवावभूयोस्तीतितन्मेभग
वान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ मनोवाववाचोभूयोयथावैद्वेवाऽमलकेद्वेवाकोल्लहौवाऽक्षौमुष्टि
रनुभवत्येवंवाचंचनामचमनोनुभवतिसयदामानसानमनस्यतिमन्त्रानधीयेत्यधीतेकर्माण
कुर्वीयेत्यथकुरुतेपुत्राः श्वपशुः श्वेच्छेयेत्यथेच्छतइमंचलोकममुंचेच्छेयेत्यथेच्छतेमनोह्या
त्साममनोहिलोकोमनोहिब्रह्ममनउपास्वेतिसयोमनोब्रह्मेत्युपास्तेसयावन्नमनसोगतंतत्रास्यय
थाकामचारोभवतियोमनोब्रह्मेत्युपास्तेस्तिभगवोमनसोभूयइतिमनसोवावभूयोस्तीतितन्मे

वर्तुषः ॥ मनोभिमानमिन्द्रोक्तोदृष्ट्यानिर्माणतोमनः ॥ ३ ॥ तथातस्माद्द्वारमित्रोमुक्तोसंकल्पदेवता ॥

अद्विसंकल्पयेद्यस्मात्स्वप्न्यतिनिशियत्ततः ॥ तथा मित्राद्वरस्त्वग्निर्मुनौचितस्यदेवता ॥ चित्तत्वाच्चित्त
नामाचतस्माद्वरुणएवच ॥ ध्यानस्यदेवताचासौतन्नामाचनिधानतः ॥ सत्याभुतविवेकार्थतथातस्मान्नि
शाकरः ॥ विज्ञानदेवताचासौतन्नामाचविवेचनात् ॥ सत्यस्यतस्माच्चतथावायुर्भूतात्मकोवरः ॥ बला
त्मकस्तथातस्मादग्नेदेवोनिरुद्धकः ॥ अन्ननामानुनादित्वात्तैजसाहंभवस्ततः ॥ तथावरिष्ठःप्राणाल्योवा

भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ संकल्पोवावमनमोभूयान्यद्रवैसंकल्पयतेथमनस्यस्य
थवाचमीरयतितामुनाग्नीरयतिनास्त्रिभंत्राएकंभवंतिभंत्रेपृक्कर्माणानिहवाएतानिसंक
ल्पैकायनानिसंकल्पात्मानिसंकल्पेप्रतिष्ठितानिसमकृपतांद्यावायुथिवीसमकल्पेतांवायुश्चा
काशश्चसमकल्पनामापश्यतेपांसंकृष्यैवर्षसंकल्पतेवर्षस्यसंकृष्याअन्नसंकल्पतेऽन्नस्यसं

युःसोपांचदेवता ॥ अग्न्यामादेहसंब्याप्तेस्तथातस्मात्पुंरदः ॥ तेजोभिमानीतन्नामातेजोश्चोजद्वीर्यते ॥
तथातस्मादुमाचैवसाचाकाशाभिमानिनी ॥ आकाशनाग्नीदीप्तत्वात्तस्याश्चैवसदाशिवः ॥ स्थिरस्सृत्य
भिमानीससममेवतेःस्मरः ॥ मुख्यवायुप्रियातस्मात्परमैवसरस्वती ॥ बंधमुत्तयोःसर्वगुणैःसर्वदाऽऽशास्व
रूपिणी ॥ शमित्यानंदउद्दिष्टआशापूर्णसुखत्वतः ॥ तस्याःश्रेष्ठोमुख्यवायुःप्रकटानांचिनायकः ॥ प्राण

नामाणइत्येवद्यानंदः समुदीरितः ॥ आणासरस्वती प्रोक्ता तत्प्रकटसुखत्वतः ॥ प्राणइत्युच्यते वायुः सर्वे त्वेते दे-
 शोत्तराः ॥ पर्जन्यमित्रशिखिनो भूतवायुस्तथैव च ॥ द्विगुणा एवा निरुद्धो निलात्पंचगुणाधिकः ॥ पादो-
 नो वरुणादग्निरध्यर्धो न रसमो मतः ॥ शिवादाशातथैवास्यामुख्यवायुः शतोत्तरौ ॥ संख्यान्वयात्वं यत्र स्या-
 तत्रावेशविशेषतः ॥ अवराणां गुणस्यापि परमीयत्वतस्तथा ॥ प्राणात्तु भगवान्विष्णुरनंतगुणतोधिकः ॥
 नित्यमुक्तो नित्यशक्तिर्नित्यो द्विक्तगुणः प्रभुरिति त्वविवेके ॥ सैषानंदस्य मीमांसा भवतीत्यादेश्व ॥ अथातः
 संभूतिः परमाद्विधा विधायाः प्राणः प्राणाच्छ्रद्धाश्च द्वायाः शिवश्चिवाहुद्विर्बुद्धेरिंद्रदंष्ट्रानैजसः प्राणस्तैजसा-
 कस्यै प्राणाः संकल्पं ते प्राणाना ॥ संकल्प्यै मंत्राः संकल्पं ते मंत्राणां संकृष्यै कर्माणि संकल्पं ते कर्मणा ॥
 संकृष्यै लोकाः संकल्पं ते लोकानां संकृष्यै सर्वं संकल्पते स एष संकल्पः संकल्पमुपास्वे निसयः संक-
 ल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते क्लृप्तान् नैसल्लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानाव्यथमानो भिसि-
 द्धाति यावत्संकल्पस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते स्ति भगवः संक-
 ल्पाद्भूपद्भूतं इति संकल्पाद्वा भूयोस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीति ॥ ४ ॥ चित्तं वाव संकल्पाद्ब्रू-
 दनिरुद्धो निरुद्धात्स्पर्शवातः स्पर्शवातात् सोमस्सोमाद्द्वारुणो वरुणादग्निरग्नेर्मित्रो मित्रात्पर्जन्यः पर्जन्यात्स्वाहा
 स्वाहा या उषा जायते तेषां परः परो ज्याया गुणैरुत्तर उत्तरः प्रत्यवरः परस्मात्परश्मादुत्तर उत्तरो मुच्यते स्वं ब्रंभा-
 वमापद्यते ॥ नैषां पारावर्धं मुच्छिद्यते कदाचन नैषां पारावर्धं मुच्छिद्यते कुतश्च न पारावर्धेणैव ब्रह्मो पयंति पारा-
 वर्धेणैव मुक्ताः संचरंतीत्यादि श्रुते श्व ॥ नामादि मारुतांतेषु देवेष्वेभ्यश्च भेदतः ॥ उपासितो हरिर्मुक्तिदद्यान्नास्त्य-
 च संशय इति स तत्त्वो ॥ उषादि मारुतांतेषु समः समगुणो पिसत् ॥ ध्यातः प्रीतिं हरियादधिका मुत्तरोत्तरे ॥ उत्त-

मेषूत्तमाप्रीतिस्तस्यतत्ररुह्यतस्ततः॥ध्यातुंरप्युत्तमांप्रीतियायान्नास्यत्रसंशयः॥ तारतम्यपरिज्ञानात्तेषु
ध्यातोर्विमुक्तिदः॥ प्रीतिनचान्यथायायादितिशास्त्रस्यनिर्णयइदतितच्चविवेके॥ नामादिप्राणपर्यताः
सप्तम्यर्थाःप्रकीर्तिताः॥तृतीयापंचमीषष्ठीचतुर्थ्याश्चसर्वशः॥शब्दास्तेब्रह्मशब्देनसंबध्येयुर्थदातदा ॥
ब्राह्मणोऽस्यमुख्यद्वदात्मावैपुत्रकोयथा ॥ यथाचयूपआदित्यएवमेषप्रकीर्तितः ॥ सप्तमुपग्रथमाय
स्माद्भूयोभूयस्त्वतस्तथा ॥ षट्सुद्वितीयायस्माच्चकारणत्वात्परम्यच ॥ नस्यन्यदयदित्येवध्यातंस्थायसु
रुषार्थदम् ॥ अनर्थश्चभवेत्तस्माद्भूत्येराजेतिबोधवत् ॥ राजपूजांयथाभृत्येकुर्याद्वाजाहिनस्तिहि ॥

योयदवैचेतयतेथंसकल्पयतेथमनस्पत्यथाचमीरयतितामुनास्मीरयतिनास्मिमंत्राएकंभवं
निमंत्रेषुकर्माणितानिह्वाणानिचितैकायनानिचित्तात्मानिचित्तेप्रतिष्ठितानितस्माद्यद्यपि
बहुविदचित्तोभवतिनायमस्तीत्येवैनाहुर्यदयंदेयद्वाअयंविद्वान्नेत्थमचित्तःस्यादित्यथय

तद्वशत्वात्तथाभृत्यएवंनामादिकंचयः ॥ उपासेब्रह्मरूपेणतंब्रह्माथेतराणिच ॥ पातयंतितमस्यंधेतस्मान्ने
क्षेतनांस्तथेतिसामसंहितायाम् ॥ अचेतनमयोपयंचतथैवातामिकंकंचित् ॥ नोपासीतपरोनर्थःस्यात्तथो
पासनाकृतः ॥ दर्भचर्मद्वयश्चातोदेवताह्यभिमानिनः ॥ नह्यचेतनकंकंचित्फलदंस्यात्कदाचन ॥ औषधा
दिषुचैतस्माद्देवाएववरप्रदाः॥औषधादिस्थितादेवास्तेजोदृढफलप्रदाः ॥ ज्ञानिन्यदृढदाश्चस्युनोदेवंकिंचि
दिष्यते ॥ यथाह्यस्यापिराह्यस्तुभोजनंकूमभिन्धते ॥नत्वविज्ञायराजानंयामग्राप्तिस्ततोभवेत् ॥ एवंदेवादृ

ष्टफलं दधुर्ज्ञस्य चाल्पतः ॥ किंचिज्ज्ञानकृतादृष्टात्तच्चैवान्वयथा भवेत् ॥ अदृष्टाख्यफलं यत्तु तज्ज्ञस्यैव
न चान्यगम् ॥ तस्मादचेतनोपासां न कुर्यात्कापिकश्चन ॥ न चासत्यां न चायोग्या यदीच्छेदुत्तमफल
म् ॥ यद्विनेच्छेत्तमोगंतुं यद्विचेच्छेद्वरेः प्रियम् ॥ अथ कर्तव्यकारी च मुक्षुरथवा भवेत् ॥ सोपीच्छेत्
हरेः प्रीतिं नात्र कार्यं विचारणे त्युपासनालक्षणे ॥ ॐ अभिमानव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॐ ॥ ॐ
पर्यो बुवच्चेत्तत्रापीति भगवद्भजनम् ॥ देवेषु चर्मोदिनामानि संवादादेरिति च देवताभीमांसायाम् ॥ अचेतना

द्यल्पविच्चित्तवान्भवति तस्मात्पूर्वोक्तं शुश्रूषते चित्तं श्लेष्मैषामेकाग्रं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठा
चित्तमुपासेतिसयश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्ताच्चैसलोकान्भुवान्भुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यय
मानानव्ययमानो भित्तिध्यासि यावच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपा
सेति भगवश्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्भावभूयोस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥ ध्यानं वावचित्ता
द्भूयो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीव द्यौर्ध्यायतीवांतरिक्षं ध्यायतीवापो ध्यायतीव पर्वा ध्यायती
व देवमनुष्यास्तस्माद्यद्ब्रह्म मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवंति ध्यानापादः शादैवैव ते भवंत्यथ ये लपाः कल

सत्यायोगगान्यनुपास्यान्यफलत्वं विपर्ययाभ्यामिति संकर्षणसूत्रम् ॥ ओषधयः संवदंते सोमेन सह राज्ञा ॥
प्रबोधावाणः सविता देवः सुवतु धर्मणा ॥ न क्रते त्वत्क्रियते किंच नो रेमहर्कमघवन् चित्रमर्च ॥ न देवा
नामतिव्रतं शतात्मा च न जीवति ॥ अनेह सो वक्तव्यः सुकृतयो वक्तव्यः ॥ द्यावापृथिवी जनयन् भिब्रता
पओषधीर्बनानि यज्ञिया ॥ अंतरिक्षं स्वा १ राप पुरुतये वशे देवास्तन्वी २ णिः प्रामृजुः ॥ अचेतनं
चेतनेभ्यो दैवतेभ्यश्च चेतनाः ॥ देवाः प्राणाश्च स प्राणो विष्णो रेव सैव तु ॥ स्वभावं च प्रवृत्तिं च विकारं च स म

भयुः॥ कथिद्वावकृतेतेनैतरस्याच्चकदाचन॥ अचेतनप्रवृत्तौ नट्टान्तोस्तिकश्चन ॥ चेतनानां प्रवृत्तेऽथ दृष्टत्वादेव सर्वशः ॥ अदृष्टदृष्टवज्ज्ञेयं यथा दृष्टगणे तृकम् ॥ विसर्पत्तं दृष्टं दृष्ट्वा कल्प्यातत्र विपीलिका ॥ नतदृष्ट्वै वट्टानामपि पीलिकसर्पणम् ॥ एवं दृष्टानुसारेण चिदधीनमेवेनम् ॥ दुर्यटारान्तिरपि हि पिशाचानां हि दृश्यते ॥ देवानां किमु किम्वेव परमस्य हरेः प्रभोरित्यादि ब्रह्मतर्कः ॥ हृदयज्ञो भगवत्तत्त्वज्ञः ॥ हृदयनाद्धुदयम् ॥ उदरं ब्र

हिनः पिशुना उपवादिनस्तेथेयप्रभवो ध्यानापादः शादैव ते भवंति ध्यानमुपास्वेतिसयो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य यथा कामचोरो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते स्ति भगवो ध्यानाद्धूय इति ध्यानाद्वावभूयोस्तीति नन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ६ ॥ विज्ञानं वाव ध्यानाद्धूयो विज्ञानेन वाक्गवेदं विजानाति यजुर्वेदः सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति हासपुणं पंचमं वेदानां वेदं पिच्यः राशिं देवं निधिवाको वाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सप्तैव जनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्चने जश्च देवाश्च मनुष्याश्च पशूश्च श्वयानांसि च तूणवनस्पतीं ऋष्टापदान्याकीटपतंगपिपीलिकं धर्मचार्धमर्चसत्यं चानृतं च साधुचाराधुचुहृदयज्ञं चाहृदयज्ञं चात्रं च संचे भं लो क मं च विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्वेतिसयो

क्षेत्रिशां रकारादया उपपासेते हृदयं ब्रह्मेत्यारुणय इति श्रुतिः ॥ कोलं पृगफलं प्रोक्तं कोलं तांबूलपत्रकमित्यभिधा नम् ॥ भूतानां भौतिकानां च मंत्राहुनि गणस्य च ॥ अचेतनगणस्यास्य कल्पकोमित्रनामकः ॥ प्राणाभूतानि मंत्राद्याश्चिदचित्त्वविभेदिनः ॥ अचितां कल्पकोमित्रश्चिंतां वाग्वाद्यः स्मृता इति वस्तुतन्वे ॥ सर्वमेवेतनं संकल्प्यते ॥ अस्थिरस्मरणं चित्तं स्थिरस्मरणं स्मर इति शब्दनिर्णये ॥ वेदनं ज्ञानमात्रं स्याद्विद्वत्त्वं तु विशे

पतइतिच ॥ मोक्षेयस्मिन्पवेशः स्यात्साप्रतिष्ठाहिमुख्यतः ॥ उपचारतस्त्वस्थानमिति शब्दविदो विदुरि
तिच ॥ देवामनुग्यतां प्राप्तिं विज्ञेया देवमानुषाः ॥ ध्यानं कुर्वन्त इव ते नैव स्युर्बहुभाषिणः ॥ ब्रूयुर्ध्वं तवा
विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै सलोकान् ज्ञानवतो भिसिद्ध्य नियावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथा
कामचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते स्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति विज्ञानाद्भावभूयोस्तीति त
न्मे भगवान्ब्रवीति ॥ ७ ॥ बलं वा विज्ञानाद्भूयोपीह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकं
पयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन्परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्
ष्टा भवति श्रोता भवति मंता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठ
ति बलेन तैरिषं बलेन द्यौर्बलेन आपो बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च यथा ॥ सिचतृणवन
स्पतयः श्वापदान्याकीटपतंगपि पीलिकं बलेन वै लोकास्तिष्ठति बलमुपास्ते तिस्र्यो बलं ब्रह्मेत्युपा
स्ते यावद्वलस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते स्ति भगवो बलाद्भूय इति
बलाद्भावभूयोस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीति ॥ ८ ॥ अत्रं वा बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दशरा
त्रीर्नाश्रीयाद्यदुहजैर्विदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमंताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता भवत्यथा त्रस्याशीद्र
ष्टा भवति श्रोता भवति मंता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवत्यत्रमुपास्ते तिस्र्यो अत्र
ह्मेत्युपास्ते च वतो वै सलोकान् पानवतो भिसिद्ध्य नियावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
च नानार्थाप्रायशो हित इति पादौ ॥ बलं ज्ञानबलं चैव बाष्पं चेति द्विधामतम् ॥ युक्तिज्ञा ज्ञानबलं साज्ञाना
दधिकामते तितत्त्वसारे ॥ अनं ज्ञानरसान् च बाष्पमन्मिति द्विधा ॥ ज्ञानान्नं ज्ञानबलतः श्रेष्ठं ज्ञानरतिर्हि

तत् ॥ यद्वाह्यंतुबलंतस्माद्वाह्यमन्विशिष्यते ॥ आपश्चद्विविधाः प्रोक्तास्तृप्तिर्घाज्ञानतोरतेः ॥ ताज्ञेया
 आंतरा आपो बाह्यास्तुद्रवरूपकाः ॥ आंतरान्नादांतरापो बाह्यास्तथावराः ॥ एवतेजः प्राप्तिभाख्यं बा
 योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्ते स्ति भगवोऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वावभूयोस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ९ ॥
 आपो वावाऽन्नाद्भूयस्यस्तस्माद्यदा सुहृदिर्न भवति व्याधीयते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ
 यदा सुहृदिर्भवत्यनं दिनः प्राणा भवत्यन्नं बहु भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्तो येयं पृथिवी यदंतं रिक्षं य
 द्ध्यौर्यत्पर्वता ये द्वे वमनुष्या यत्पशवश्च वयाऽसि च तूणवनस्पतयः श्वापदान्या कीटपतंगपि पील्लिक
 माप एवेमा मूर्ता अप उपास्ते तिस्र्योपो ब्रह्मेत्युपास्त आभोति सर्वांस्त्वामाऽस्तृप्तिमान्भवति याव
 दपांगंतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते स्ति भगवोऽभूय इत्यब्जो वावभूयो
 स्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ १० ॥ ते जो वावाऽब्जो भूयस्तद्वा एतद्वा युमागृह्याकाशमभितप
 नितदाद्दुर्निशो चति नितपतिर्विष्यति वा इति ते ज एव तत्पूर्वदर्शयित्वा थाऽपः सृजते तदेतद्दृष्ट्वा
 भिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्वादाश्चरति तस्मादाद्दुर्विद्योतयते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति ते ज ए
 व तत्पूर्वदर्शयित्वा थापः सृजते ते ज उपास्ते तिस्र्यस्ते जो ब्रह्मेत्युपास्ते ते ज स्वीवै स ते ज स्वतो लोका
 न्मास्वतो पहततमस्कान् भिसिध्यति यावत्ते ज सो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यस्ते जो ब्रह्मे
 त्युपास्ते स्ति भगवस्ते ज सो भूय इति ते ज सो वावभूयोस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ११ ॥
 आकाशो वावते ज सो भूयानाकाशैव सूर्या चंद्रमसांबुभौविद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशो नाह्वयत्याका
 शं चेति द्विधामतम् ॥ प्राति संज्ञान तृमेऽथ परमाकाश एव च ॥ स्थिरा तु प्रातिभांतस्थाऽलिद्रमेव तु बाह्यगः ॥ स्थि

राहप्रतिभाश्रेष्ठाचंचलायास्मरान्निधा ॥ एकधैवस्मृतिःश्रेष्ठाऽशापरोक्षदृगात्मकम् ॥ श्रेष्ठसुखंततोमो
 क्षेप्राणारुख्यंपरमं सुखम् ॥ उत्तरोत्तरमेतद्विवाद्यच्चताभिमतंसदा ॥ बाह्याद्बोवाद्यमनंचजायतेन्यत्तद
 न्यथा ॥ व्यक्तिरतर्गतानांतुविपरीतक्रमाद्भवेत् ॥ तथापिमोक्षगंयस्मात्स्वभावोनित्यएवतु ॥ अनस्तस्मा
 शेनशृणोत्याकाशेनप्रतिशृणोत्याकाशेरमतआकाशेनरमतआकाशेजायतआकाशमभिजाय
 तआकाशमुपास्वेतिसयआकाशंब्रह्मेत्युपास्तआकाशवतैवैसलोकान्प्रकाशवतोसंबंधानुरगा
 यवतोभिसिद्ध्यतियावदाकाशस्यतंतत्रास्ययथाकामचारोभवतियआकाशंब्रह्मेत्युपास्तेरित
 भगव आकाशाद्भूयइत्याकाशाद्वावभूयोस्तीतितन्मेभगवान्ब्रवीत्विति ॥ १ ॥ स्मरोवाआकाशा
 ङ्दूयास्तस्माद्यद्यपिवहवआसीरन्तस्मरंतौवैवतेकंचनशृणुयुर्नमन्वीरन्त्रविजानीरन्त्यदावाव
 तेस्मरेयुरथशृणुयुरथमन्वीवरन्त्रथविजानीरन्तस्मरेणवैपुत्रान्विजानीतिस्मरेणपशुस्मरमुपास्वे
 तिसयःस्मरंब्रह्मेत्युपास्तेयावत्स्मरस्यगतंतत्रास्ययथाकामचारोभवतियःस्मरंब्रह्मेत्युपास्ते
 स्तिभगवःस्मराद्भूयइतिस्मराद्वावभूयोस्तीतितन्मेभगवान्ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ आशावावस्मरा
 ङ्दूयस्यशोद्धैवैस्मरोमंत्रानधीतेकर्माणिकुरुतेपुत्राश्चपशुश्चैच्छतइमंचलोकममुंचेच्छतआ
 शामुपास्वेतिसयआशांब्रह्मेत्युपास्तेआशयास्यसर्वकामाःसमृध्यंत्यमोघाहास्याऽऽशिषोभवं
 नियावदाशयागतंतत्रास्ययथाकामचारोभवतियआशांब्रह्मेत्युपास्तेस्तिभगवआशयाभूय
 दापरोक्षकादाचित्कंहिजायते ॥ दृढ्यधीनास्मृतिश्चेयंप्रतिभास्मृतिसंभवा ॥ स्वर्यमालंब्यतुचलम
 न्यथानैवतिष्ठति ॥ प्रतिभातश्चतृप्तिः स्यादतुप्तस्यतुक्रारतिः ॥ ततएवंक्रमादेववरिष्ठःप्राणजोगुणइतिच

॥ १४ ॥ योसौप्राणःसप्राणेनपरब्रह्मणायाति ॥ सएषभगवान्प्राणंश्रत्यभीष्टंददाति ॥ प्राणस्यप्राणमि
तिथुतेः ॥ प्राणोवायुःपरमात्मानंचज्ञानेनदर्शयन्ददाति ॥ सर्वस्मादतीतमुत्तमंवदतीत्यतिवादी ॥ एषतुवा
अतिवदतीतितुशब्दोर्थान्तरवाची ॥ अस्तिभगवःप्राणादूयदतिप्रश्रोव्यतिहार्यः ॥ यन्त्रानवसरोन्यत्रपदं

इत्याशावावभूयोस्तीतितन्मेभगवान्ब्रवीत्विति॥ १४ ॥प्राणोवाआशायाभूयान्यथावाअराना
भौसमर्पिताएवमस्मिन्प्राणेसर्वश्रमर्पितंप्राणःप्राणेनयानिप्राणःप्राणंददातिप्राणायददातिप्रा
णोहपिताप्राणोमाताप्राणोभ्राताप्राणःस्वसाप्राणआचार्यःप्राणोब्राह्मणःसयदिपितरंवामातरं
वाभ्रातरंवास्वसारंवाऽऽचार्यंवाब्राह्मणंवाकिंचिद्भूशमिवप्रत्याहधिक्कास्त्वित्येवैनमाहुःपितृहा
वैत्वमसिमातृहवैत्वमसिभ्रातृहवैत्वमसिस्वसृहवैत्वमस्यचार्यहवैत्वमसिब्राह्मणहवैत्वम
स्यथयद्यप्येनानुक्तांतप्राणाऽच्छूलेनसमांसंव्यतिपंदहेअैवैनंब्रूयुःपितृहासीतिनमातृहासीतिन
भ्रातृहासीतिनस्वसृहासीतिनाचार्यहासीतिनब्राह्मणहासीतिप्राणोद्येवैनानिसर्वाणिभवतिस
वाएएवंपश्यन्नेवंमन्वानएवंविजानन्ननिवादीभवतितंचेद्भूरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीत्येव
ब्रूयान्नापह्नुवीत॥ १५ ॥ एषतुवाअतिवदतियःसत्येनातिवदतिसोहंभगवःसत्येनातिवदानीति
सत्यंखेवविजिज्ञासितव्यमिति सत्यंभगवोविजिज्ञासइति॥ १६ ॥ यदावैविजानात्यथसत्यंवद
तिनाविजानन्सत्यंवदतिविजानन्नेवसत्यंवदतिविज्ञानंखेवविजिज्ञासितव्यमिति वियिज्ञानंभ
तत्रप्रतिष्ठितम् ॥ यत्रप्रमाणंवाक्यंवाप्रतिहार्यंनसंशयः ॥ अँव्यतिहारोविशेषनिहीतरवदितिचभगवद्वच
नम् ॥ अतिवादीप्राणवादीविष्णुवादीविशेषतः ॥ ससत्योभगवान्विष्णुर्यंनिर्दोषोऽनियामकः ॥ विशाष्टज्ञा

नरूपश्चसामान्यज्ञानरूपकः॥नित्यश्रद्धास्वरूपश्चतथैवस्थैर्यरूपकः॥सएवसर्वकर्तोचमुपूर्णनिद्ररूपकः॥
सचसर्वगुणैःपूर्णोभूमेत्युच्चार्यतेततः॥यदधीनंविनानान्यत्किंचिदस्ति कुतश्चन॥सभूक्तोतिपूर्णत्वादय
दल्पमुदीर्यते॥ससर्वगुणसंपूर्णःसर्वदेशेषुसर्वदा॥त्यंतवःसर्वस्तनूतिदधीनानिसर्वशः॥पूर्णत्वासुखरूपोसौ
सर्वकर्तासुखत्वतः॥कर्तृत्वासुस्थिरश्चासौस्थिरत्वादास्तिकस्तथा॥आस्तिकत्वाच्चमंतासौविज्ञाताचततो

गवोविजिज्ञासइति ॥ १७ ॥ यदावैभनुतेथविजानातिनामत्वाविजानातिमत्वैवविजानातिम
निस्त्वेवविजिज्ञासितव्येतिभर्तिसगवोविजिज्ञासइति ॥ १८ ॥ यदावैश्रद्धात्यथमनुतेनाश्रद्
धमनुतेश्रद्धेदेवमनुतेश्रद्धात्वेवविजिज्ञासितव्येतिश्रद्धांभगवोविजिज्ञासइति ॥ १९ ॥
यदावैनिस्तिष्ठत्यथश्रद्धानिस्तिष्ठच्छ्रद्धानिस्तिष्ठन्नेवश्रद्धानिनिष्ठात्वेवविजिज्ञा
सितव्येतिनिष्ठांभगवोविजिज्ञासइति ॥ २० ॥ यदावैकरोत्यथनिस्तिष्ठतिनाकृत्वनि
स्तिष्ठति कृत्वैवनिस्तिष्ठति कृत्स्वेवविजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवोविजिज्ञासइति ॥ २१ ॥
यदावैमुखंलभतेथकरोतिनामुखंलब्ध्वाकरोतिमुखमेवलब्ध्वाकरोतिमुखंत्वेवविजिज्ञासि
तव्यमितिमुखंभगवोविजिज्ञासइति ॥ २२ ॥ यवैभूमात्मुखंनाल्येमुखमस्तिभूमे
वमुखंभूमात्त्वैवविजिज्ञासितव्यइतिभूमानंभगवोविजिज्ञासइति ॥ २३ ॥ यन्ननान्यत्प

हरिः ॥ ज्ञातृत्वाच्चसर्वस्यापिनियामकः ॥ भूमानारायणख्यः स्यात्स एवाहंकृतिः स्मृतः ॥ आ
कार्यो ह्यमिति शेषमतो हंकार उच्यते ॥ जीवस्थस्वरुद्रो यः सो हंकार इतीरितः ॥ सौन्दर्यगुणत्वेपि संख्यापीपर
मे श्वर्ययोगतः ॥ यथा बालतनौ विष्णौ मार्कण्डेयेन धीमता ॥ प्रविश्य नानोधिगत एव व्याप्नो हरिः परः ॥ अणुरू

पोषिभगवान्वासुदेवः परोविभुः ॥ आत्मेत्युक्तः स च व्यापी न च भेदो हरौ क्वचिदिति परमसारे ॥ भूमप्रसादं विना
नालपे मुखमस्ति ॥ मर्त्यं च पूर्वम् ॥ अल्पापि ह्यसृता देवी श्रीः पूर्णातिप्रियत्वत इति च ॥ आत्मरतिर्भगवद्रतिः ॥
सो भगवान् ॥ सोऽस्य प्रत्यक्षत आज्ञापयिता भवतीति स्मिराद् ॥ आत्मनः प्राण आत्मन आशेत्यादिमुक्तः सन्

श्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तद
ल्पं यौ वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यं स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिस्त्रियदिवानमहि
स्त्रीति गोअश्वमिहमहिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यक्षेत्राणयायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमी
ति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति ॥ २४ ॥ स एवाधस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुरस्तात्स द
क्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमित्यथा तोहं कारो देश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहंपश्चादहंपु
रस्तादहंदक्षिणतोहमुत्तरतोहमेवेदं सर्वमित्यथा त आत्मा देश एवाहमेवाधस्तादात्मोपरिष्ठादा
त्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मेवेदं सर्वमिति स वा एव एवंपश्यन्नेवं म
न्वान एवं विजानन् आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानंदः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु
कामचारो भवत्यथ येन्यथा तो विदुरन्यराजानस्तेऽस्य लोका भवंति ते पांसर्वेषु लोकेष्वकामाच
रो भवति ॥ २५ ॥ तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवमन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मन

प्राणादीनां स्पष्टादिकं पश्यतीत्यर्थः ॥ सर्वं हि पश्यः पश्यतीति वाक्यशेषात् ॥ पश्य इति द्रष्टा ॥ यदा पश्यः
पश्यते रुक्मवर्णीमिति श्रुतेः ॥ भूमा पासनयोग्यस्तु साक्षाद्भौवमुख्यतः ॥ सतद्विद्याबलैर्नैव विण्णनरतिमा

मुयात् ॥ तेनैव क्रीडते नित्यं स्त्रीरूपो मिथुनी भवेत् ॥ तदानंदः स एवाऽस्य राजा भवति नापरः ॥ पश्येच्च प्राणसू
ष्ट्या ग्रथेयं तद्व्यउपासकाः ॥ ते यथा योग्यमाप्स्यंति फलं मुक्तौ न संशय इति परमतत्त्वे ॥ न च भूमानं भग
वो विजिज्ञास इति पृष्ठः स न भूभ्रूलक्षणं स एवाधस्तात्स उपरि टादित्यादिना पूर्णत्वं भगवतो न्यस्याहंकारस्यो
पदिशतीति युज्यते ॥ न चाहंकारस्य पूर्णत्वमस्ति ॥ न च मुख्ये पूर्णत्वे प्रयुज्यमाने उपचरितं युज्यते ॥

आशा आत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मत स्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावा
वात्मनो न्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो दधानमात्मतश्चित्तमात्मतः संकल्प आत्मतो मन
आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मंत्रा आत्मतः कर्मणि द्यात्मन एवेदः सर्वमिति ॥ तदेव श्लोकः ॥
न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताः सर्वं हृदयः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति ॥ स एकधा
भवति त्रिधा भवति पंचधा स मधानत्रयैव पुनश्चैकादश स्मृतः ॥ शतं च दशैकं च सहस्राणि च
विंशतिः ॥ आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवास्मृतिः ॥ स्मृतिलंभे सर्वग्रंथीनां विप्रमोक्ष

न चाहंकारस्य काचित्प्राप्तिः ॥ अथ शब्दस्तूरूपान्तरापेक्षया युज्यते ॥ अतः शब्दस्तत्प्रसादादिति ॥
आमरतिः स्वरादित्यादि ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति ब्रह्मण उपनिप्रसिद्धेः स्वयंभूरात्मभूरित्यादिष्व
त्मशब्दः स्वयंशब्दश्च यथा विष्णुवाची तद्देवाच्चाप्यात्मशब्दे विष्णुवाच्येव ॥ न च मुक्तेभ्यः प्राणादिकमु
त्पद्यते ॥ ॐ जगद्वापारवर्जमिति वर्णितत्वाद्भवता ॥ आत्मत एव प्राणो जायत इत्यवधारणान्न भगवतोऽ

न्यस्मात्प्राणो जायते ॥ आत्मेति मुख्यतो विष्णुस्तद्व्येतूपचारतः ॥ तथैव खदति प्रोक्तस्तस्माद्ब्रह्मात्मभूः
स्वभूरिति रक्तादे ॥ इदं नामातिसामीप्यात् सर्वपूर्णगुणत्वतः ॥ भूमाह मात्मेति हरिस्त्रिविधोऽपि हि सवदेति विविश्व
निर्णये ॥ स्त्रीगुणाः पुंगुणाश्चैव नपुंसकगुणा अपि ॥ यदधीनाव्यन्ययः स्यात्सिंहगानां तत्र सर्वशः ॥ कः किंकं

स्तस्मै मृदितकपायाय तमसः पारं दर्शयति देवर्षये नारदाय भगवान् तस्मिन् तत्क्रुमारस्तत्स्कंद इत्याच
क्षतेन स्कंद इत्याचक्षते ॥ २६ ॥ ओमिति श्रीमच्छांदोग्योपनिषदिसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

तत्सर्वमात्मादिति देवादयस्तदति लिङ्गनिर्णये ॥ गुरोर्विद्याहृत्यानुसआहारदति स्मृतः ॥ तच्छुद्धौ ज्ञानशु
द्धिः स्याज्ज्ञानशुद्धौ स्थिरास्मृतिः ॥ स्मृतिस्थैर्येत्वापरोक्ष्यं हेमोक्षस्ततो भवेदितिसाधननिर्णये ॥ २६ ॥
ॐ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छांदोग्योपनिषद्भाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

हरिः ३९ ॥ यद्विदमस्मिन्ब्रह्मपुरइतिब्रह्मपुरशब्देनब्रह्माख्यं पुरं पूर्णत्वापुरमितिपरंब्रह्मब्रह्मणः पुरमिति शरीरं चोभयं विवक्षितम् ॥ प्राप्तो वध्यं ब्रह्मपुरं राजे विनिवसाम्यहम् ॥ अस्मिंश्चेत्थदिदंब्रह्मपुरे सर्वसमाहितम् ॥ यदैनजरावाभोतिप्रध्वंसेतवाकिततोतिशिष्यतद्वितिसब्रूयान्नास्यजरयैतज्जीर्यैतिनवधेनास्यहन्यतएतत्सत्यंब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिताएष आत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युरितिवाक्यशेषाद्भगवद्वचना

॥ हरिः ३९ ॥ अथयद्विदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहंपुंडरीकंवेश्मदहरोस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन्न्यदंतस्तदन्वेष्टव्यंतद्वावविजिज्ञासितव्यमिति तं चेद्ब्रूयुर्यादिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहंपुंडरीकंवेश्मदहरोस्मिन्नंतराकाशः किंतदन्नविद्यतेयदन्वेष्टव्यंयद्वावविजिज्ञासितव्यमिति सब्रूयाद्यावान्वाअयमाकाशस्तावानेषोतर्हदय आकाशउभेअस्मिन्द्यावापृथिवीअंतरेवसमाहितेउभावधिश्चवायुश्चसूर्याचंद्रमसावुभौविद्युन्क्षत्राणियच्चास्येह्रास्ति यच्चनास्ति सर्वतदस्मिन्समाहितमिति तं चेद्ब्रूयुरस्मिंश्चेद्विदंब्रह्मपुरे सर्वसमाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वचकामा यदेनजरावाभोतिप्रध्वंसेतवाकिततोतिशिष्यतइतिसब्रूयान्नास्यजरयैतज्जीर्यैतिनवधेनास्यहन्यतएतत्सत्यंब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिताएष आत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोपिपासः सत्य

च्चब्रह्मपुरशब्देनपरंब्रह्मोच्यतइत्यवसीयते ॥ यत्पुंडरीकंपुरमध्यसंस्थं यद्विशरीरं तेदेतदाद्यैवसदनमित्यादेः शरीरं च ॥ यद्वैतद्वल्लेनीदंवावतद्योयंबहिर्धापुरुषादाकाशः ॥ यस्तुसर्वाणिभूतान्यात्मन्येवानुपश्यतीत्यादिनापरब्रह्मण्येवहृदयंस्थितम् ॥ दहरोस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन्न्यदंतस्तदन्वेष्टव्यम् ॥ दहरोस्मिन्नंतराकाशः किंतदन्नविद्यतइत्याकाशशब्देनभूताकाशोविवक्षितः ॥ किंतदन्नविद्यतइत्यस्यायंपरिहारः ॥

अस्मिन्भूताकाशेपरब्रह्माख्यआकाशोविद्यते ॥ आसमंतात्काशनादाकाशः ॥ आसमंतात्कमश्नातीति
वाअस्मिन्कामाःसमाहिताइतिवाक्यशेषात् ॥ आसमंतात्कामानश्नातीतिवा ॥ सचयावान्बहिःपरमा
माव्याप्तोस्तितावानेवविद्यतेगुणतः ॥ पूर्णगुणत्वादल्पपरिमाणस्यापिमहत्परिमाणत्वंचयुज्यते ॥ अचिं
त्यशक्तित्वात् ॥ यस्मिन्विरुद्धगतयोप्यनिशंपतंतिविद्यादयोविविधशक्तयःआनुपूर्व्येतिवचनात् ॥ आनु

कामःसत्यसंकल्पोयथास्येवेहप्रजाअन्वाविशंतिनित्यथानुशासनंयमंतममिकामाभवंतियंजन
पदंयंक्षेत्रभागंतंमवोपजीवंतितद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकः
क्षीयतेतद्यद्दहात्मानमननुविद्यन्नजंत्येताश्चसत्यान्कामास्तेपाःसर्वपुल्लोकेष्वकामचारोभ
वत्यथयद्दहात्मानमनुविद्यन्नजंत्येताश्चसत्यान्कामास्तेपाःसर्वपुल्लोकेष्वकामचारोभवति

॥ १ ॥ सयदिपितृलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंतिनेनपितृलोके
नसंपन्नोमहीयतेथयदिमातृलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यमातरःसमुत्तिष्ठंतिनेनमातृलो
केनसंपन्नोमहीयतेथयदिआतृलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यभ्रातरःसमुत्तिष्ठंतिनेनभ्रा
तृलोकेनसंपन्नोमहीयतेथयदिस्वसृलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यस्वसारःसमुत्तिष्ठंतिने

पूर्व्येतिश्रुतिप्रमाणदित्यर्थः ॥ आनुपूर्व्यश्रुतिर्विदुःआध्यायश्चेतिकथ्यतइत्यभिधानात् ॥ अन्यथा निशमि
त्युक्तिविरोधात् ॥ एवमआत्मानंतर्हृदेयेणीयान्त्रीहिर्वाणमआत्मानंतर्हृदेयायान्मृथिव्याइतिहृदयस्थश्च
बाणत्वमहचोक्तेश्च ॥ गुणाःश्रुताःसुविरुद्धाश्चदेवैसंयथश्रुताःअपिनात्रशंका ॥ चित्याअचित्याश्चतथैव
दोषाःश्रुताश्चनान्नैर्हितथाप्रतीताइतिचश्रुतिः ॥ सुविरुद्धाअश्रुताश्चगुणाःसंयथैवसर्वशः ॥ दोषाःकेपिनसं

त्येवश्रुता अपितु सर्वशङ्किता गच्छे ॥ किं तद्विद्यत इति पृष्टत्वा ब्रूत आकाशो हृदयशब्देनोच्यते ॥ हृदय
नात् ॥ तस्मिन् हृदयाख्य आकाशो ब्रह्माख्य आकाशो विद्यत इत्यर्थः ॥ अन्यथा कथं भूताकाशस्य दहरस्य बि
राकाशसमत्वम् ॥ इहरोस्मिन् नराकाश इति पूर्वोक्ताकाशस्य दहरत्वमुक्तम् ॥ उत्तरस्य तु यावावा अयमाका
श इत्यनन्तरपरिमाणत्वम् ॥ अतो ब्रह्माकाश एवोत्तरः ॥ पूर्वोक्तया भूताकाशत्वे तस्मिन् यदन्तरतद्वेष्टयन्तद्वा वि
जिज्ञासितव्यं तत्रापि दहरगर्गनं विरोक्तस्मिन् यदन्तरतदुपासितव्यं सहस्रशीर्षश्चेवमित्यादिकथं युज्यते ॥ न

न ख सृष्टो केन संपन्नो महीयते यथ दि सखिलो ककामो भवति संकल्पादेवा स्य सखायः समुत्तिष्ठं
नितेन सखिलो केन संपन्नो महीयते यथ दि गंधमालयलो ककामो भवति संकल्पादेवा स्य गंधमा
लये समुत्तिष्ठतस्तेन गंधमालयलो केन संपन्नो महीयते ॥ यथ द्यन्त्रपानलो ककामो भवति संकल्पा
देवा स्यान्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलो केन संपन्नो महीयते ॥ यथ द्यन्त्रपानलो ककामो भवति संकल्पा
भवति संकल्पादेवा स्य गीतवादिने समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलो ककामो
खीलोलो ककामो भवति संकल्पादेवा स्य खिद्यः समुत्तिष्ठति तेन स्त्रीलोलो केन संपन्नो महीयते ययं

हि भगवदन्तरस्थितमेवान्यात्किंचिद्विजिज्ञासितव्यम् ॥ तद्वा वेत्यवधारणाच्च ॥ उत्तरस्यापरब्रह्मत्वे च सर्वाधारत्वं
नास्य जरथैतज्जीर्यति न वधेन स्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्म पुरमस्मिन् कामाः समाहिता एष आत्मा पहत पाप्मेत्यादि
न युज्यंता कतदन्नविद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वा विजिज्ञासितव्यमित्यस्य एवोत्तरं हृदय आकाश इत्येव परिहारः ॥
नत भू अस्मिन् यावा पृथिवीत्यादि ॥ तत्तु विजिज्ञासितव्यत्वे हेतुत्वेन सामर्थ्यकथनेनैव ॥ न हि यावा पृथिव्या
देरेव विजिज्ञास्यत्वं ॥ तमेवैकं जानाथ आत्मानमन्यावाचो विमुच्येति हि श्रुतिः ॥ उभे अस्मिन् यावा पृथि

वीइत्याद्युभशब्दोमुक्तामुक्तराशिष्यपेक्षया॥यच्चास्येहास्ति यच्चनास्तीति वाक्यशेषात् ॥ अस्त्येति संसारि
णः ॥ नहि संसारिणो मुक्ता उपकारकाः ॥ यद्यस्य नोपकारकं तत्तस्य नास्तीत्युच्यतेऽन्यस्य सत्त्वेऽपि ॥ य
थावित्तादि ॥ यथा योऽप्ययमेवैनं भगवंतं प्रजा मुक्ता अच्चाविशंति तच्छासनानुसारेण ॥ यं यं कामं कामयेत
मस्मादेवोपजीवंति ॥ तदविदुषां पुण्यानि क्षयिष्णुफलान्येव भवंति ॥ एतां श्रवत्यान्कामान् भगवदीयान् ॥

तमस्मिन् कामो भवति यं कामं कामयेते सोऽस्य संकल्पो देवाः स्य स मुक्तिं प्रति नेन संपन्नो भवतीत्यनेन ॥ २ ॥
तद्वमेव सत्याः कामा अनृताऽपि धानास्तेषां सत्यानां सतामनृतमपि धानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न त
मिह दर्शनाय लभते तथैवाऽस्येह जीवाये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन् न लभते सर्वतदन्नगत्वा विदते न
ह्यस्यैते सत्याः कामास्तद्यथाऽपि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्ते न विदेयुरेव मेवे
माः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्म लोके न विदं त्यनृते न हि प्रपृढाः सवा एव आत्मा हृदितस्यै
तदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माद् हृदयमहरहर्वा एवं विस्वर्गलोके मेत्यथ एव संप्रसादोऽस्माच्छ
रीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्यस्ते न रूपेणाभिनिष्पद्यत एव आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमे
तद्ब्रह्मेति तस्य ह्वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति तानि ह्वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सति यमिति तद्य

बृहत्त्वा पूर्णकामत्वा द्विष्णुर्ब्रह्मपुरा मिधः ॥ तस्मिन् स्तस्य पुरंदेहस्तस्मिन् हृदयमास्थितम् ॥ हृदयाकाशो वि
ष्णुस्तस्मिन् स्तसर्वमिदं स्थितम् ॥ ससत्यकामो भगवान्यदिदं तस्य तद्भवेत् ॥ तस्मिन् स्तमाहिताः कामाः सत्याः
पुंसामर्मपि ध्रुवम् ॥ तस्यैव ह्यनुसारेण सत्यत्वं नान्यथा कश्चित् ॥ यथा विंबानुसारेण प्रतिबिंबप्रकाशनम् ॥
तस्माद्येमुक्तिर्योग्याः स्युस्तेषां कामाः पुरापितु ॥ सत्याः संतस्तदज्ञानान् नृश्रेते तथा खिलाः ॥ अज्ञानम

नृत्तं प्रोक्तमृगताविति धातुतः ॥ तस्माद्द्रष्टुं यद्विष्टं स्यात्तद्वृष्टिं नियमो न तु ॥ अमुक्तस्य हरे लोके कमुक्तो गत्वा हि पश्यति ॥ अज्ञत्वा देवसु भौतु नित्यं यातो विमाधवम् ॥ नैव पश्यं त्यसौ विष्णुर्हृदयनाम हृदयेतः ॥ एवं हृदयनामानं विष्णुं जानन् हि नित्यशः ॥ विष्णुलोके गतेः पुण्यमास्वा विष्णुं ब्रजेत्तथा ॥ यस्य सम्यक् प्रसादोऽस्ति विष्णोरेव स उच्यते ॥ संप्रसादः स उत्थाय शरीरात्साप्य केशवम् ॥ यथास्वरूपसु भवेद्यं प्राप्यासौ स्वरूपताम् ॥ आ मोतिसपरोक्ष आत्मा भगवानिन्द्रिरापतिः ॥ इत्याह सारमा देवी पश्यती परमपदम् ॥ सदित्यमृतधर्माणो मुक्ताः

त्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्येते नो भेयच्छति यदेते नो भेयच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवं विस्वर्गी लोके मेति ॥ ३ ॥ अथ य आत्मा स मेतुर्विधूतिरे पां लोकानां संभेदाय नैनं सेतुमहो रात्रेतरतो न जरानमृत्युर्न शोको न मुक्तं न दुष्कृतं सर्वपाप्मानो तो निर्वर्तेते पहत पाप्मास्ये पब्रह्म लोके कस्तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा धः सन्नधो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽपि नक्तमहरे वा भिनिष्पद्यतेऽसकृदि भातोऽस्यैव पब्रह्म लोके कस्तद्य एवैतं ब्रह्म लोके ब्रह्म चर्येणानुविंदति ते पोमैव पब्रह्म लोके स्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्म चर्यमेव न ब्रह्म चर्येण स्येव यो ज्ञाता तं विंदते यद्यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्म

श्रीरपि चेरिताः ॥ तीत्युक्ता मर्त्यधर्माणस्तेषां नियमनाद्धरिः ॥ सत्यमित्युच्यते सद्भिः सेतुश्चापि विधारणात् ॥ सितमस्मिन् जगत्सर्वमिति सेतुरितीरितः ॥ एतं सेतुं प्रतिपुमानन्यत्तीर्त्वा स्य दोषवान् ॥ सत्राप्यो ब्रह्म चर्येण मनोवाक्कर्म भिस्तु यत् ॥ चरणं ब्रह्मणि परे ब्रह्म चर्यं हि तस्मृतम् ॥ तेनैव ब्रह्म चर्येण भवेयुर्ब्रह्म लोकाः ॥ एतेषां ब्रह्म लोकाः स्यात्परं ब्रह्मैव लोकनात् ॥ ब्रह्म लोको इति प्रोक्तं तस्य लोकोपि कथ्यते ॥ यज्ञ इष्ट च सन्न च

मौनचानशनंतथा ॥ परस्यब्रह्मणोज्ञानं सर्वमेतदुदीरितम् ॥ परस्यब्रह्मणोलोके श्वेतद्वीपाग्निधेपरे ॥
अरण्यौचाणवौ दिव्यौचिदानंदरसामकौ ॥ यावानुच्चः स्वर्गलोकस्तावानुच्चतयासच ॥ श्वेतद्वीपोदि
विष्टोतस्तत्रमध्यंसरोवरम् ॥ सर्वभोज्यात्मकं दिव्यंतत्राश्वत्थाः सुधास्रवाः ॥ तत्रविष्णोः पुरंदिव्यमपरा
जितनामकम् ॥ विमिताख्यं च पर्यंकं विष्णोमनेन संमितम् ॥ चित्सुवर्णमयं दिव्यं लक्ष्मीस्तत्तत्स्वरू
चर्यमेव तद्ब्रह्म चर्येण ह्येवैषात्मानमनुविंदते यत्सत्रायणमित्याचक्षते ब्रह्म चर्यमेव तद्ब्रह्म चर्येण
ह्येव स त आत्मनस्त्राणं विंदते यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्म चर्यमेव तद्ब्रह्म चर्येण ह्येवात्मानमनूविद्य
मनुते यद्यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्म चर्यमेव तदे प ह्यात्माननश्यं त्रियं ब्रह्म चर्येणानुविंदते य
दरणयायनमित्याचक्षते ब्रह्म चर्यमेव तदरश्च ह वैषयश्चार्णवो ब्रह्मलोकैकतृतीयस्यामितोदिवितैदं
मदीयं सरस्वतदश्वत्थः सोमसवनस्तदपराजिता पूर्व ब्रह्मणः प्रभुर्विमतः हिरण्मयंतद्यएवैतावरं
चवैषयं चार्णवो ब्रह्मलोकैकब्रह्म चर्येणानुविंदति ते पांमेवैष ब्रह्मलोकस्ते पां सर्वपुल्लोके पुकामचारो
भवति ॥ ५ ॥ अथया एतादृदयस्य नाढ्यस्ताः पिंगलस्याणि म्रस्तिष्ठंति शुक्लस्य नीलस्य
पीतस्य लोहितस्येत्यसौवा आदित्यः पिंगल एष शुक्ल एष पीत एष लोहितस्तद्यथा महाप
विणी ॥ स श्वेतद्वीपगोविण्डः पर्यंकब्रह्मनामकः ॥ ५ ॥ स एष हृदि नाडीपुं च रूपः प्रतिष्ठितः ॥ विष्णो र
णिम्नोरूपानि पंच नाडी स्थितानि तु ॥ नारायणाख्यं सौपुं म्रंमध्यस्थं रक्तवर्णकम् ॥ शुक्लं तु वासुदेवा
ख्यं नादिन्यामयतः स्थितम् ॥ पिंगलायां पिंगलं तु रूपां संकर्षणाभिधम् ॥ पश्चिमेव ज्विकायां च पीतं
प्रधुम्ननामकम् ॥ इडायां मरुद्वाख्यं नीलरूपं व्यवस्थितम् ॥ सूर्ये व्येवं पंचरूपो भगवान्संख्यव

स्थितः ॥ आदित्यनामाचादित्वात्तद्वाप्तं सूर्यमंडलम् ॥ तद्रश्मिभिस्तथाव्याप्ताः समस्ताः सूर्यरश्मयः ॥ तस्मिन्नाडीषु च योतास्तथानाडीस्थरश्मयः ॥ तन्नाडीसंस्थितं विष्णुमध्ये जीवः प्रपद्यते ॥ तेन जसाहिसंपन्नः सुप्तइत्यग्निधीयते ॥ ओमित्येव बहूनि त्वं वायुरोवाडितीरितः ॥ तेन वा मत्वमाया निमुक्तिकालेऽसुपासकः ॥ दिव्यचिद्रूपभाबोहिवाभावावउदीरितः ॥ यदैतेन नेतुमन्विच्छन्मनः क्षिपति

यथातत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुंचैव मैवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोको गच्छतीमं चामुंचा मुष्मादादित्यात्प्रतापं तेन आसुनाडीपुमृषा अभ्योनाडीभ्यः प्रतापं ते मुष्मिन्नाद्यादित्ये सहसास्तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वर्गमनं विजानात्यासुतदानाडीपुमृषो भवति तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसाहितदासंपन्नो भवत्यथ यत्रैतदवल्लिमानं नीतो भवति तथ भित्त आसीना आहुर्जानासिमां जानासिमा भित्तिसयावदस्माच्छरीरादनुक्कानो भवति तावज्जानात्यथ यत्रैतस्माच्छरीरादुक्कामत्यैतैरेवरश्मिभिरूर्ध्व आक्रमते स ओभितिवाहोद्गामी यते स यावदक्षिपेन्मनस्तावदादित्यंगच्छत्येतद्वैखलुलोकद्वारं विदुषां प्रपदं निरोधोऽविदुषाम् ॥ तदेष्टल्लोकः । शतं चैकाच हृदयस्य नादद्यस्तासां मूर्धानमग्निनिःसृतैका ॥ तयोर्ध्वमायनमृतत्वमेति विष्वगन्या उक्कमणे भवं निउक्कमणे भवंति ॥ ६ ॥ य आत्मा पहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपि पासः स

मारुतः ॥ आदित्याख्यं तदा विष्णुं याति जीवः स्वविद्ययेति पर्यकोपासनायाम् ॥ ६ ॥ इन्द्रो विरोचनश्चैव श्रुत्वा तु ब्रह्मणोऽक्षिगम् ॥ विष्णुमानं दूरुपंतं सस्य गङ्गानविषय्यौ ॥ आपतुस्तत्र देवेन्द्रो जानन्नपि विरोचनम् ॥ मोहयन्ननुरूपपाणितस्य वाक्यान्युवाच ह ॥ यथा विरोचनो नैव जानीयाद्विष्णुमंजसा ॥

स्ववाक्यंचावृत्तं न स्यात्तथा ब्रह्माप्युवाच ह ॥ अयोग्याश्च सुराङ्गानेव क्तव्यं चैव नानृतम् ॥ मच्छापादा
सुरोभावः प्रह्लाददेनं तु स्वतः ॥ अयं त्वासुर एवा नो वक्ष्याम्यस्योभयं यथा ॥ इन्द्रस्तु शुद्धभावत्वात्पुनराया
स्यति ध्रुवम् ॥ इत्यभिप्रायतः प्रोक्तो ब्रह्मणा क्षिगतो हरिः ॥ अयोग्यत्वात्तु तच्छ्रुत्वा प्रतिरूपं विरोचनः ॥

त्यकामः सत्यसंकल्पः सो न्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वाश्च लोकानामोतिस सर्वाश्च कामा
न्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच तद्बोभये देवासुरा अनुबुबुधिरतेहो चुहुं
ततमात्मानमन्विच्छामोयमात्मानमन्विष्य सर्वाश्च लोकानामोतिस सर्वाश्च कामानितीन्द्रो ह वै देवा
नामभिप्रवव्राज विरोचनो सुराणां तौ ह्रासं विदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशभाजगमनुस्तौ
हृद्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं भूपतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्ताववास्तमिति तौ होचतुर्थ
आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपि पासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सो न्वेष्ट
व्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वाश्च लोकानामोतिस सर्वाश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाती
ति ह भगवतो वाचो वेदयते तमिच्छन्ताववास्तमिति तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषो तिरक्षणिपुरुषो दृ
श्यते एष आत्मेति होवाचेन दमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ यो यं भगवोऽप्युपरिख्यायेत यश्चायमादर्शक
तम एष इत्येव एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिरुद्धाय तदतिहोवाच ॥ ७ ॥ उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदा
त्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ हो दशरावे वक्ष्सां चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति

मत्वा पत्न्यादर्शकैश्चैव प्रच्छकतमस्त्विति ॥ तत्रापितुहरेर्भावं हृदिकत्वाचतुर्मुखः ॥ दृश्यते शेष एवेति
स्ववेदिविवक्षया ॥ तथापि योग्यतैवात्र भूयसीति निवेदिनुम् ॥ दर्शयन् प्रतिरूपस्य दोषानाह प्रजापतिः ॥
अलंकारादिभिर्भुक्तः पश्यस्वेति विवेचयन् ॥ यथा देहगुणैर्गोण्यं दोषो दोषास्तथैव नु ॥ तथाप्यशुद्धभावत्वात्

तिरूपस्थतद्गुणान् ॥ परस्य ब्रह्मणो जानन्यद्यौतुष्टमनाः स्वयम् ॥ असुराणामविश्वासनिवृत्त्यर्थं पितामहः ॥
माध्यस्थ्यं ज्ञापयानश्च जानन्वैरोचनं मनः ॥ ग्राहाज्ञानां पराभावाद्युच्चैश्च पुनः पुनः ॥ तथाप्यशुद्धभावत्वा
दजानन्नेव निर्ययौ ॥ गत्वा चैव परं ब्रह्म प्रतिरूपात्मकं सदा ॥ दिदेश सर्वसुराणां शरीरालंकेतरेपि ॥ अलं कृतिं

तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव आलोम भ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति तौ ह प्रजा
पतिरुवाच साध्वलं कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेक्षयेथा मिति तौ ह साध्वलं कृतौ सुवसनौ
परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेवेक्षां च काते तौ ह प्रजापतिरुवाच किंपश्यथ इति तौ होचतु यथैवेदमावां भग
वः साध्वलं कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्वएव मेवौ भगवः साध्वलं कृतौ सुवसनौ परिष्कृताविति एष आ
त्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शांतदयौ प्रवव्रजतुस्तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाचानु
पलभ्यात्मानमननुविद्यव्रजतो यतर एतदुपनिषदो भविष्यंति देवा वासुरावाते पराभविष्यंतीति स
हशांतहृदय एव विरोचनो सुरान् जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह मह्य आत्मा परिच
र्य आत्मानमेवेह मह्य न्यात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववा मोती मंचामुं चेति तस्मादप्यद्येहाददा
नमश्च ह्रधानमयजमानमाहुरासुरो वतेत्यसुराणां स्वेषोपनिषत्पेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालं
कारेणेति सः स्कुर्वत्येतेन ह्यमुं लोकं जेध्वनो मन्यन्ते ॥ ८ ॥ अथ हेन्द्रो प्राप्यैव देवाने तद्भयं दद

ब्रह्मणश्च प्रत्यक्षेणोपलंभिताम् ॥ अतो सुरानदास्यंति नयं जत्यात्मनः परम् ॥ स्वभोगेनैव तृप्तिः स्यादिति सर्वेपि मे
निरे ॥ तत्संस्कारवशेनैव स्वयं ब्रह्मेति वेदिनः ॥ अभवन्नपतंश्चैव तमो धेनित्यदुःखिताः ॥ इन्द्रश्च जानन्न

पितुमोहयन्नुसुरतदा ॥ गत्वानिवृत्तेपश्चादिवपश्यन्सदोपताम् ॥ पुनःपुनश्चमोहायगत्वागत्वा निवर्तते ॥

शयथैवखल्वयमस्मिञ्छरीरेसाध्वलं कृतोभवतिमुवसनेमुवसनःपरिष्कृतेपरिष्कृत
एवमेवायमस्मिञ्धेधोभवतिस्त्रामेस्त्रामःपरिवृक्केपरिवृक्केणोस्यैवशरीरस्यनाशमन्वेपनश्यति
नाहमत्रभोज्यं पश्यामीतिससमित्पाणिःपुनरेयायत ॥ हप्रजापतिरुवाचमघवन्यच्छांतत्तदयः
प्रावाजीःसार्धविरोचनेनकिमिच्छन्पुनरागमइतिसहोवाचयथैवखल्वयमस्मिञ्छरीरेसा
ध्वलं कृतोभवतिमुवसनेमुवसनःपरिष्कृतेपरिष्कृतएवमेवायमस्मिञ्धेधोभवतिस्त्रा
मेस्त्रागःपरिवृक्केपरिवृक्केणोस्यैवशरीरस्यनाशमन्वेपनश्यतिनाहमत्रभोज्यं पश्यामीत्येवमेवैप
मघवन्नितिहोवाचैतत्त्वेवतेभूयोनुव्याख्यास्यामिवसापराणिद्वात्रिशतंवर्षाणीतिसहापराणि
द्वात्रिंशतंवर्षाण्युवासतस्मैसहोवाच ॥ ९ ॥ यएपस्वमेमहीयमानश्चरत्येपआत्मेतिहो
वाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेतिसहशांतत्तदयःप्रवज्वाजसहप्राप्यैवदेवानेतद्भयंदर्शनद्यदपीदं
शरीरमंधंभवत्यनंधःसभवतियदिस्त्रामस्त्रामौनैवोस्यदोपेणद्रुप्यतिनवधेनास्यहून्यतेनास्य
स्त्रामेणस्त्रामोघ्नंतित्वेवैवंविच्छादयंतीवाप्रियवेत्तेवभवत्यपिपरोदिनीवनाहमत्रभोज्यं पश्यामी
तिससमित्पाणिःपुनरेयायत ॥ हप्रजापतिरुवाचमघवन्यच्छांतत्तदयःप्रावाजीःकिमिच्छन्पुन
रागमइतिसहोवाचतद्यदपीदंभगवःशरीरमंधंभवत्यनंधःसभवतियदिस्त्रामस्त्रामौनैवोस्यदोपे
णद्रुप्यतिनवधेनास्यहून्यतेनास्यस्त्रामेणस्त्रामोघ्नंतित्वेवैवंविच्छादयंतीवाप्रियवेत्तेवभवत्यपि

कथंचिदेवविज्ञातंमयेत्यज्ञान्विमोहितम् ॥ तद्योग्यान्येववाक्यानिब्रह्माद्याहपुनःपुनः ॥ गरीयसीयो

ग्यतेतिज्ञापयन्पूर्ववपुनः ॥ संदिधान्येववाक्यानिप्रोवाचेद्वायचात्मभूः ॥ स्वमंप्रदर्शयन्त्यस्तुपूज्यतेसर्वदेवतैः ॥ सएवविष्णुरित्याहतत्राप्याहपुरंदरः ॥ दर्शयन्नासुरीबुद्धिस्वमदृश्यविवक्षया ॥ प्रंतीवैनमदंतीवतथानस्यासुरोहरिः ॥ इत्युक्तआहब्रह्मैनंसुप्तिस्थोभगवानिति ॥ यत्रसुप्तोऽयंजीवइत्युक्तःप्राहवासवः ॥ नाहंजानामिमत्तोऽयंसुप्तौनान्योपिदर्शयेत् ॥ अहमस्मीतिभूतानिनचपश्यंतिकानिचित् ॥ यदिजीवः

रोदितीवनाहमत्रभोज्यंपश्यामीत्येवमैवैषमघवच्चित्तिहोवाचैतत्स्वेवतेभूयोनृणाख्यास्यामिवसापराणिद्वात्रिशतंवर्षाणीतिसहस्रापराणिद्वात्रिशतंवर्षाण्युवासतस्मैसहोवाच ॥ १० ॥ तद्यत्रैतरसुप्तःसमस्तःसंप्रसन्नःस्वमंनविजानात्येषआत्मेतिहोवाचैतदमृतगभयमेतद्ब्रह्मेतिसहशांनद्वदयःप्रववाजसहस्राप्यैवदेवानेतद्भयंददर्शनाहंखल्वयमेव ॥ संप्रत्यात्मानंजानात्ययमहमस्मीतिनोएवेमानिभूतानिनिविनाशमेवापीतोभवतिनाहमत्रभोज्यंपश्यामीतिससमित्पाणिःपुनरेषायत ॥ हंप्रजापतिरुवाचमघवन्यच्छानिद्वदयःप्राज्ञाजीःकिमेवेच्छन्पुनरागमइतिसहोवाचनाहंखल्वयंभगवएव ॥ संप्रत्यात्मानंजानात्ययमहमस्मीतिनोएवेमानिभूतानिनिविनाशमेवापीतोभवतिनाहमत्रभोज्यंपश्यामीत्येवमैवैषमघवच्चित्तिहोवाचैतत्स्वेवतेभूयोनृणाख्यास्यामिनोएवा

परात्मावाप्यन्योऽन्यस्मिन्नपीतताम् ॥ गतौतदाप्यपीतस्तुशंविनैवभवेदिति ॥ उक्तोब्रह्माब्रवीच्छक्रंज्ञापयंस्तत्त्वमंजसा ॥ योऽयंशरीरसंबंधीजीवइत्यवधारयताम् ॥ भूतैरप्यद्वर्तमानेषुयस्यनोदेहसंगतिः ॥ सोशरीरःपरोविष्णुरमृतोमित्यमूर्तिमान् ॥ अधिष्टायतथापीमंदेहमास्तेसईश्वरः ॥ जरामृत्युपरीतोऽयंजीवात्मादेहसंगतेः ॥ परेणयंसुखंप्रोक्तंप्रियमित्येवंपंडितैः ॥ परेणयमभद्रंयदप्रियतदुदीरितम् ॥ नजीवस्यतयोर्हो

निःकदाचिद्विद्यतेकचित् ॥ अशरीरंपरंब्रह्मनैवतेस्पृशतःकचित् ॥ अन्नामाभागवान्विष्णुव्याप्तित्वापर
मेश्वरः तैनेवधियमाणत्वाद्वल्लाभमिति कीर्तितः ॥ वायोःपत्नीविद्युदुक्ताविशेषयुतिहेतुतः ॥ ब्रह्माणी
स्तनयितुःस्यात्सर्वशब्दात्मिकायतः ॥ एतेषांज्ञानैवैशेष्यान्नातिदेहेनसंगतिः ॥ अतःप्रियाप्रियेतेषामपि
नब्रह्मणःकिमु ॥ विष्ण्वीयंहिमुखंतेषांस्वभर्त्रीयमथापिच ॥ नक्षन्येयंसुखंतेषामतस्तेप्रियवर्जिताः ॥
यथातेपरमाकाशाद्विष्णोरेवसमुत्थिताः ॥ तमेवप्राप्यसंयतिनैजमानंदमूर्जितम् ॥ एवंसम्यक्प्रसादेनवि
ष्णोर्मुक्तोपियोपरः ॥ यंप्राप्यतेनिजानंदमामुबंतिसेकेशवः ॥ तंप्राप्यरमतेमुक्तःस्त्रीभिर्यानिश्वबंधुभिः ॥

न्यत्रैतस्माद्वसापराणिपंचवर्षाणीतिसहस्रपराणिपंचवर्षाण्युवासानन्येकशतंसंपेदुरेतत्तद्यदाहु
रेकशतंह्रैववर्षाणिमघवान्प्रजापतौब्रह्मचर्यमुवासानस्मैमहोवाच ॥ ३३ ॥ मघवन्मर्त्यवावइ
दशशरीरमात्तंमृत्युनातदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोधिष्ठानमात्तौवैशरीरःप्रियाप्रियाभ्यांनहवै
सशरीरस्यसतःप्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतोऽशरीरोवायुरभ्रंवि

यथैवसारधियानेएवंदेहेचमास्तः ॥ यथारथीतथाविष्णुर्जीवान्धरथगोयथा ॥ यदाश्रितानींद्रियाणिप्रा
णश्चापियदाश्रयः ॥ यदाश्रयोप्ययंजीवोयोर्वेदोवांप्रवर्तनम् ॥ दर्शनंश्रवणंघ्राणंजिह्वास्पर्शमनस्तथा ॥
तदीयान्विषयांश्चैवयोर्वेदास्त्रिवलमंजसा ॥ सविष्णुःपरमोज्ञेयोदेवताःकरणाणिच ॥ सएतैरिंद्रियैर्विष्णुभो
गाननुभवत्यजः ॥ स्वरूपेणैवशक्तोपिजीवेदेहस्थितोहरिः ॥ भुंक्तेतदिंद्रियैर्भोगाऊच्छुरितैःरिद्रियैःस्वकैः ॥
जीवंतदिंद्रियाण्येवंघ्राणंचव्याप्यकृत्स्नशः ॥ भुंक्तेतत्तदुणान्विष्णुर्नैवंदोषानुकदाचन ॥ तमेवंदेवताः
सर्वावाच्याःसमुपासते ॥ तस्माद्वैवशालोकाःसर्वकामाःसजीवकाः ॥ तमेतंयोयथाज्ञात्वापश्ये

द्विष्णुं सनातनम् ॥ आमोति सर्वकामांश्च सर्वलोकांश्च कामतद्वितिसामसंहितायाम् ॥ उभौ लोकाववाभौ
 तीतिवचनान्नलोकायतिकमतं विरोचनेनोक्तम् ॥ किंतु बिंबप्रतिबिंबयोरभिमान्यैक्याभिप्रायेण जीवात्मै
 वमह्यय इति मायावाद एव ॥ नचात्र जीव आत्मशब्दोक्तः ॥ तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनो धिष्ठानमतौ विस
 शरीरः प्रियाप्रियाभ्यां नहवैशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्य शरीरम् ॥ वावसंतं प्रियाप्रिये स्पृशत
 इतीशजीवयोः सतात्पर्यं भेदाभिधानात् ॥ नहि जीवादन्यस्य प्रियाप्रियानुभवोस्ति ॥ नचमुक्तस्यापि प्रि
 याप्रियापहतिरस्ति ॥ नच विष्णोरत्र विवक्षितं प्रियम् ॥ पराधीनरतिप्राप्तिर्हि प्रियमत्र विवक्षितं न हितद्वग
 द्युस्तनयित्पुत्रशरीराण्येतानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेन रूपे
 णाभिनिष्पद्यंत एवमैवैष प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्प
 द्यते स उत्तमः पुरुषः सतत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वार्या नैर्वाज्ञाति भिर्वाज्ञाति भिर्वाज्ञो
 पजनस्मरन्निदं शरीरं स यथाप्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिन् शरीरे प्राणोयुक्तोऽथ
 वतः ॥ मुक्तानां तु भगवदधीनरतित्वाप्रियमस्येव ॥ जीवामुक्ता अमुक्ताश्च पराधीनरतिवतः ॥ न प्रिया
 पहतिः कापि स्वातंत्र्यान् न हरेः प्रियम् ॥ पराधीनरतिर्यस्मात्प्रियमियुच्यते बुधैः ॥ हरेरधीनता तु स्याद्यद्य
 पि ब्रह्मायुवोः ॥ तदन्यवशताभावादप्रियावितितौ श्रुतौ ॥ यथाराज्ञः स्वराट्शब्दो रुद्रस्येश्वरता तथा ॥ य
 थाशकस्य चैन्द्रवंतद्वदप्रियता तयोः ॥ यथाराज्ञ्याः स्वराज्ञीत्वयथाचोमेश्वरी रमृता ॥ विद्युतः स्तनघिलो
 श्वतथैवाप्रियता श्रुतेति च परमश्रुतौ ॥ स एव संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेन रूपेणा
 भिनिष्पद्यत इति मुक्तस्य तत्प्रासादात्तत्प्राप्तिरिति जानंदानुभवश्रुतेश्च ॥ स उत्तमः पुरुष इति तस्य जीवाहुत्तम

त्वश्रुतेश्च ॥ अपरपुरुषापेक्षयास्तुत्तमपुरुषशब्दोभवति ॥ अन्यथोत्तमशब्दएवस्यात् ॥ उत्तमः पुरुषस्त्व
 न्यः परमात्मेत्युदाहृत इति च ॥ ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यथास्तुनैव शक्यते ॥ तथास्वभावः कैवल्यं स भवान् कैवल्यो
 हरे ॥ परोमात्रयातन्वाटधाननते महित्वमन्वश्रुवन्ति ॥ इदं ज्ञानमपाश्रित्य ममसाधर्म्यमागताः ॥ सोऽश्रुते स
 र्वात्मिकामान्सहब्रह्मणा विपश्चितेति ॥ एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्ये माँह्लोकां कामान्नीकामरूप्यनुसंच
 रन् ॥ नयत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः ॥ कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैरित्यादेश्व ॥ सत
 त्रपर्येति जक्षन्क्रीडन्नममाणः स्त्रीभिर्वार्थनैर्वाज्ञाति भिर्वािनोपजनं स्मरन्निदं शरीरमित्यन्नापि भेदेनावस्थान
 श्रुतेः ॥ उपशब्दादंतशब्दाच्च मुक्तस्य परं ज्योतिः समीपावस्थानावगतेश्च ॥ न च जीवमात्रं देवाऽप्यसते ॥

त्रैतदाकाशमनुविपण्णंचक्षुः सचाक्षुषः पुरुषोत्तर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मागं
 धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याह्राणीति स आत्मा भिव्याहाराय वागथ यो वेदेदश्शृणवानीति स
 आत्मा श्रवणाय श्रोत्रमथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोस्य देवं चक्षुः सवा एप एते न देवे न चक्षु

ऊर्जं पृथिव्या भक्त्वा घोरुगायमुपासत इति हि श्रुतिः ॥ भेददृष्ट्या भिमानेन निःसंगेनापि कर्मणे त्यादेश्व ॥
 भूतैर्महद्भिर्यदमाः पुरो विभुर्निर्मायरो नैयदमपूरूपः ॥ भुंक्ते गुणान् यो ह शपो ह शात्मकः सोऽलं कृपीष्ट भगवा
 न् नृचांसि मदत्यादौ भगवत एवेंद्रियैर्मोक्तैश्च ॥ कृतं पिबंतौ सुकृतम्यालोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे इति च ॥
 ॐ गुहां प्रविष्टावात्मनो हितदर्शनादिति भगवद्वचनं च ॥ इदं पश्यामि जिघ्राणीत्यपि जीवानै विदुः ॥
 द्रव्याणामपरिज्ञानाद्देहासौ पुरुषोत्तम इति च ॥ स एतत्तमः पुरुष इति भगवत एवाग्रं परामर्शः ॥ ॐ अन्य
 धार्थश्च परामर्श इति भगवद्वचनात् ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इति च ॥ ॐ जगद्ध्यापारवर्ज

मित्यलैश्वर्यत्वं मुक्तस्य भगवताभिहितम् ॥ अतोयंप्राप्य जीवः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स भगवानुत्तमः पुरुष इति परामर्शः ॥ स्वप्ने महीयमानश्चरति यत्रैतत्सुप्त इति पुरस्तादपि भेदोक्तेः ॥ नहि महीयमान एव जीवश्चरति ॥ प्रायोग्यः सारथिः ॥ प्रयोगेन यानस्य ॥ यन्तासारथिरेताप्रायोग्य इति कीर्तित इत्यभिधानात् ॥ अग्रेभ्यो दीप्यमानत्वाद्दिवंचक्षुर्मनः स्मृतमिति च ॥ य एते ब्रह्मलोके ते पुरमते अनुविद्य शस्त्राचार्या नुसारेण विदित्वा विजानात्यापरोक्षेण विदन्नं शास्त्रतो ज्ञानं ब्रह्म दर्शनमिति च ॥ ७८ ११० १११ १२ ॥ श्यामो ह

पामनसैतान्कामान्पश्यन्नमते य एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते ते तस्मात्ते पाः सर्वे च लोका आताः सर्वे च कामाः सर्वाश्च लोकानामोति सर्वाश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥ श्यामाच्छबलं प्रपद्ये श बलाच्छद्यामं प्रपद्ये श्व इव रोमाणि विधूया पापं चंद्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृते कृतात्मा ब्रह्मलोकमभि संभवामीत्यभि संभवामीति ॥ १ ३ ॥ आकाशो विनामरूपयोर्निर्वहिता ये दंत रात ब्रह्म तदमृतं स आत्मा प्रजापतेः स भविंश्म प्रपद्ये शो हं भवानि ब्राह्मणानां यशो राक्षां यशो विशां यशो हं मनुप्रापत्सि स हं यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्कं श्वेतं लिङ्गमाऽभिगालिं दुमाऽभिगाम् ॥ १४ ॥ तद्वै तद्ब्रह्मा प्रजापतय उ

दि स्थितो विष्णुः शबलो विश्वरूपवान् ॥ जीवणो जीवगतो लोहितश्चक्षुर्बिस्थित इति मानसे ॥ हयग्रीवमुखोऽथानिया निवाक्यानि तानि ॥ रमादर्शना न्येव ब्रह्म तान्येव नारदः ॥ यानि विष्णोरयोग्यानि प्रार्थनायात्मकानि ॥ तान्युत्तरैर्षां वाक्यानि भविष्याण्यवदद्धरिः ॥ एवं रमा तथा ब्रह्मालां दोग्योपनिषद्विसेतिसामसंहितायाम् ॥ १३ ॥ आकाशोति प्रकाशत्वान्नामरूपेकते स्थितः ॥ ब्रह्माख्यो भगवान्विष्णुस्तद्देशम्

प्राप्तुम्यामहम् ॥ यशोहंसर्ववर्णानामन्तोयेषां यशो भवेत् ॥ सोहं मम यशोदातु यशसां यश उत्तमम् ॥ वि
ष्णवाख्यं परमं ब्रह्म श्वेतं स्वसनं गतः ॥ अदत्कमद्यमानं कंस्थानंदानु भवात्मकम् ॥ लिङ्गुतद्रतिदं यस्मात्तदहं
प्राप्तुम्यांसदा ॥ १४ ॥ उपदिष्टः परणैव त्वेव माह चतुर्मुखः ॥ उवाच च मनोविधां प्रजाभ्यो मनोरेव च ॥
तस्मात्सर्वे द्वियाणी शो निधाय पुरुषोत्तमे ॥ दृष्ट्वा तं परमं विष्णुं तल्लोकं प्रति पद्यते ॥ नावर्तेत पुनस्तस्मात्कदा
चित्कचिदिति च ॥ १५ ॥ पूर्णानंदमहोदधिः परतमो नित्यः परस्मात्सदा सर्वज्ञः सकलेशिता गुणनिधिर्नित्यो

वाच प्रजापतिर्नवेमनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्देवधीत्ययथा विधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिस
माहृत्य कुटुंबीशुचौ देशे स्त्राध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वे द्वियाणि संप्रतिष्ठाप्याहि
॥ सन्सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः सखत्वेवं वर्नयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरा
वर्तते न च पुनरावर्तते ॥ १५ ॥ इति श्रीमच्छांदोग्योपनिषदि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ आप्या
यंतु ममांगां निवाकप्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निरा
कुर्यां मामा ब्रह्म निराकरोद निराकरणमस्त्वनिराकरणं मे स्नुतदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते
मयि संतु ते मयि संतु ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ हरिः ॐ ॥ इति श्रीमच्छांदोग्योपनिषत्संपूर्णा ॥

त्सवस्तद्विदाम् ॥ सर्वस्मादधिकं मम प्रियतमस्त्विदं पटीटोत्तमस्सर्वस्माच्च हितात्सदा हिनतमः प्रीतो भवेन्मे
हरिः ॥ यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचनेन रूपाणि दिव्यान्यलंबदूतदर्शनमित्यभवेव निहिते देवस्य भर्गो महत् ॥
वायो रामवचो नयं प्रथमकंपृक्षो द्वितीयं पुर्मध्यो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाग्यं हरो तेन हि ॥ हनुशब्दो ज्ञान
वाची हनुमान्मतिशब्दितः ॥ रामस्य स्वरूपस्य वाचोनेता गुणोदधिः ॥ भूतमोभीम इत्युक्तो वाचा मामात

रःस्मृताः ॥ ऋगाद्यादिनिहासश्चपुराणपंचरात्रकम् ॥ प्रोक्ताः सप्तशिवास्तत्रशयोभीमस्ततः स्मृतः ॥ म
 ध्वित्यानंदउद्दिष्टोवेतितीर्थमुदाहृतम् ॥ मध्वआनंदतीर्थः स्यात्तृतीयामारुतीतनुः ॥ इतिसृक्तगतंरूपत्र
 यमेतन्महात्मनः ॥ योवेदेवद्वित्सम्यात्तत्त्ववित्तप्रसादतदितिसद्भावे ॥ आनंदतीर्थइतितुयस्यनामवृतीय
 कम् ॥ पूर्णप्रज्ञेनेतेनंदंरुतंभाष्यहरेःप्रियम् ॥ नित्यानंदोहरिःपूर्णो नित्यदाप्रीयतांमम ॥ नमस्तस्मैनमस्त
 स्मैनमस्तस्मैचविष्णवे ॥ ॐइतिश्रीमदानंदतीर्थभागवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमच्छांदोग्योपनिषद्भाष्येऽष्ट
 मोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीमच्छांदोग्योपनिषद्भाष्यसंपूर्णम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

॥ इति छान्दोग्योपनिषद्भाष्यसमेता ॥ २१ ॥

॥ समाख्या आथर्वणोपनिषत् २२ माण्डूक्योपनिषत् २३
षट्प्रश्नोपनिषत् २४ तलवकारोपनिषत् २५ ॥

श्रीमन्मध्वहूत्सरोजांतवर्तिश्रीलक्ष्मीनारायणायनमः ॥ हरिःॐ ॥ आनंदमजरंनित्यमजमक्षयमच्यु-
तम् ॥ अनंतराक्तिसर्वज्ञंनमस्येपुरुषोत्तमम् ॥ मनोर्वैवस्वतस्यादावथर्वाब्रह्मणोजनि ॥ मित्रश्चव-
रुणश्चाथोप्रेतिहेतिरेव च ॥ ब्रह्मणःप्रथमेकल्पेशिवःप्रथमजःस्मृतः ॥ सनकाद्यास्तुवाराहेब्रह्मा-
विष्णोःसुतोभजइतिब्रह्मांडे ॥ ऋगाद्याअपराविद्यायदाविष्णोर्नवाचकाः ॥ ताएवपरमाविद्यायदा-
विष्णोस्तुवाचकाइतिपरमसंहितायाम् ॥ ऋग्भिर्होत्रिणशंसंतिथौद्वात्रैःस्तुवंतित्रे ॥ विष्णुमेवतथातस्मैग्र-
श्रीमद्भारतीरमणमुख्यप्राणांतर्गतर्गमाजानयेनमः ॥ ॥ हरिःॐ ॥ ब्रह्मादेवानांप्रथमःसंबम्-
वविश्वस्यकर्ताभुवनस्यगोसा ॥ सब्रह्मविद्यांसर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वायज्येष्ठपुत्रायप्राह् ॥ अ-
थर्वणेयांप्रवदेतब्रह्माअथर्वानांपुरोवाचांगिरब्रह्मविद्याम् ॥ सभारद्वाजायसत्यवहायप्राह्भा-
रद्वाजोगिरिसेपरावराम् ॥ शौनकोहवैमहाशालोगिरिसंविधिवदुपसन्नःपप्रच्छ ॥ कस्मिन्नुभग-
वोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीति ॥ तस्मैसहोवाच ॥ द्वेविद्येवेदितव्येइतिहस्मयद्ब्रह्मविदो-
वदंति ॥ पराचैवापराच ॥ तत्रापरा॥ ऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोथर्ववेदःशिक्षाकल्पोव्याकरणं
जुर्भिरपिजुह्वति ॥ स्तुवंत्याथर्वणैश्चैनंसेतिहासपुराणकैः ॥ नविष्णोःसदृशंकिंचित्परमंचापिमन्वते ॥
सर्वोत्तमंतजानंतस्तेहिभागवतोत्तमाः ॥ वेदेरमायेणचैवपुराणेभारतेतथा ॥ आदावैतेचमध्येचविष्णुः
सर्वत्रगीयते ॥ एतदंतेचमध्येचब्रह्मैवोक्त्वाविजानताम् ॥ ऋगादिपंचधासंस्थंशब्दब्रह्मप्रशाम्यति ॥
यंवाक्केष्वनुवाकेषुनिषत्सुपनिषत्सु च ॥ स्तुवंतिसत्यकर्मणंसत्यसत्येषुसामसु ॥ सर्वेवेदायःपदमामनं-
तितपांसिसर्वाणिचयद्ब्रह्मंति ॥ यदिच्छंतोब्रह्मचर्यं चरंतितत्तेपदंसंप्रहेणप्रवक्ष्ये ॥ वेदैश्चसर्वैरहमे-

ववेथोवेदांतकृद्वेदेवचाहमितिचभारते ॥ चतुर्दशमहाविद्यास्थानानिवेदितव्यानिभवंतीतिचमूलश्रुतिः ॥ पंचरात्रमृगाद्याश्वसर्वमेकंपुराभवत् ॥ मूलवेददत्तिह्याख्याकालेकृतयुगेतदा ॥ नैवकसामादिनामानितदोवेदस्यचाभवत् ॥ नैवचंद्रादिनामानिविणोरन्यत्रकुत्रचित् ॥ ब्रह्मरुद्रेद्रूपैर्वेस्तुनामभिःप्रोच्यते हरिः ॥ देवतात्वेनचेज्यस्मब्रह्माद्यामनुनामकाः ॥ वक्तृत्वेनपितृत्वेनकारित्वेनैवचादरात् ॥ इज्यतेदेवताः सर्वानतुदेवतयाकृचित् ॥ अनन्ययाजिनस्तेतुतस्मात्कार्तियुगाजनाः॥प्रामुर्बतिहरितंचतस्माद्वेदेनकिंचना॥ पारावर्धैर्यस्मादुत्थितास्तुरगाननात् ॥ ऋगाद्याअनुव्याख्यातास्तस्मात्सर्वैर्यजेत् ॥ तस्माद्ब्रह्मा

निरुक्तेच्छेदोज्यौतिपमिति ॥ अथपरा ॥ ययातदक्षरमधिगम्यते ॥ यत्तददेश्यमप्राप्त्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रंतदपाणिपादंनित्यंविभुंसर्वगतंसुसूक्ष्मम् ॥ तदव्ययंयद्भुतयेनिंनपरिपश्यंति धीराः ॥ यथोर्णनाभिःसृजतेगूढतेच यथाष्टथिठ्यामोपधयःसंभवति ॥ यथासनःपुरुषात्केगलोमानितथाक्षरात्संभवतीहविश्वम् ॥ तपसाचीयेनेब्रह्मततोत्रमभिजायते ॥ अज्जात्पाणो मनःसत्यंलोकाःकर्ममुच्चाभुनम् ॥ यस्सर्वज्ञःसर्वविद्यम्यज्ञानमयंनपः ॥ तस्मादेतद्ब्रह्मनामरु

दयःसर्वमनवोमानवास्तथा ॥ यजंतिस्ववेदैस्तंजानंतिचविनिश्चयात् ॥ अशक्तःपंचरात्रेणअगाधैर्वाथतंयजेत् ॥ ऋगाद्यैरेवसत्रैस्तेभिर्निरिष्टोजनैर्हरिः ॥ द्वापरीयेर्जनैर्विष्णुःपंचरात्रेस्तुकेवलैः ॥ कळीतुनाममात्रेणपूज्यतेभगवान्हरिः ॥ एकोवेदःकृतेह्यासीन्नेनायांसविधाभवत् ॥ सएवपंचधाजातोद्वापरंप्राप्यवैयुगम् ॥ उत्सन्नःसकलिंप्राप्यवेदःप्रायेणसर्वशः ॥ मुख्योधर्मःकार्तियुगोवर्तिनव्यःकलानपि ॥ चेतादौतदशक्त्याहिधर्मोन्यःसंप्रकीर्तितः ॥ कृतेभागवताःसर्वेवेदाश्चपुरुषास्तथा ॥ त्रैनायां

भिन्नविषयास्ततस्त्रैविद्यतांगताः ॥ तस्मादेकः सर्ववेदैर्ज्ञेयो विष्णुः सनातनः ॥ पृज्यो यज्ञैः सोपचारैर्ध्वेयो
 बंध्यश्च सर्वदेत्यादिनारायणसंहितायाम् ॥ वेदवादाश्चानुयुगं हंसंतीति च नः श्रुतिरिति भारते ॥ वेदैश्च पंचरा
 जैश्च सत्तया यज्ञैस्तथैव च ॥ दृश्यो हं नान्यथा दृश्यो वर्षकोटिशैतैरपीत्यादि वाराहे ॥ अत्रापि ते देतस्सत्यं
 चेयुः कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्नित्यादिना कर्मविषयामपरविद्यामुक्त्वा येनाक्षरं पुरुषं वेदसत्यं प्रोवाच तां
 तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामित्याख्यायार्थवर्णने वमंत्रान्परविद्यात्वेनाह ॥ चतुर्वेदसंस्कारवता मेव च विद्यायामधि
 कार उक्तः ॥ तेषामैवैता ब्रह्मविद्यां वेदेत शिरो व्रतं विधिवैस्तु चीर्णमिति ॥ शिरो व्रतमित्युपलक्षणत्वेन ॥
 पमचंच जायते ॥ १ ॥ तदेतत्सत्यम् ॥ मंत्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्ति त्रैतायां बहुधा
 संततानि ॥ तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एषवः पंथाः सुकृतस्य लोके ॥ यदा लोलायते ह्यर्चिः समिद्धे
 हव्यवाहने ॥ तदा ज्यभागा वंतरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ यस्याग्निहोत्रमदर्शपूर्णमासमनाग्र
 यणमतिथिर्वाजितं च ॥ अहुतमैवैश्वदेवमविधनाहुतमासमांस्तस्य लोका नूहिनस्ति ॥ का
 स्वेदव्रतयुक्तस्य सर्ववेदगतास्त्वपि ॥ अधिकारोस्ति विद्यासु नो वेदव्रतिनः क्वचिदिति व्यासस्मृतौ ॥ एतद्ब्र
 ह्मचतुर्मुखः ॥ १ ॥ ते देतस्सत्यं भगवान् ॥ तत्कामाः कर्माण्याचरथ ॥ तदा सापि परविद्या ॥ अन्यथाऽपु
 वाक्षेते अदृढायज्ञरूपाः ॥ भगवद्विषयत्वेन कृते एषवः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ परब्रह्मलोकः ॥ निष्का
 मं ज्ञानपूर्वयन्निवृत्तमिह चोच्यते ॥ निवृत्तं ते सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येतिसनातनमिति व्यासस्मृतौ ॥ स य आत्मा
 न मेवलोकमुपास्तेन ह्यस्य कर्मक्षीयत इति च श्रुतिः ॥ सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्व्युक्त्वा एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्त
 यतीह यः ॥ अघायुरिन्द्रियारामो मोघपार्थसजीवतीति च ॥ यांति मद्याजिनोऽपि मामिति च ॥ अहं हि सर्व

यज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच ॥ ननुमामभिजानंतितत्त्वेनातश्च्यवंतितदतिच ॥ यस्त्वास्मरतिरित्युक्त्वापि
 कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तइत्येवोक्तत्वाच्च ॥ येत्वेतदभ्यसृयंतोनानुतिष्ठंतिमेतन्म ॥ सर्वज्ञानविमूढांस्तान्वि
 द्विनष्टानचेतसइतिच ॥ लोकेस्मिन्निद्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयानघेत्युक्तत्वाच्चानाश्रमांतरविरोधः ॥
 त्रेतायांबहुधासंतनानि कनेत्वेकप्रकारेणैवसंतनानि ॥ अग्निष्टोमादिभिर्गर्भैःसर्वदेवस्थितंहरिम् ॥ यजं

लीकरालीचमनोजवाचसुलोहितायाचमुधूसवर्णा ॥ स्फुलिंगिनीविश्वरुचीचदेवीलेलायमा
 नाइतिसप्तजिह्वाः ॥ एतेपुयश्चरतेभ्राजमानेषुयथाकलंचाहुतयोह्याददायन् ॥ तन्नयंत्येताः
 सूर्यस्पर्शमयोयत्रदेवानांपतिरेकोधिवासः ॥ एवेहीतितमाहुतयःसुवर्चसःसूर्यस्पर्शमभिर्प
 जमानंवहंति ॥ प्रियांवाचमभिवदंत्योर्चयंत्यएषवःपुण्यःसुकृतोब्रह्मलोकः ॥ पुवाद्येतेअदृढा
 यज्ञरूपाअष्टादशोक्तमवरंयेपुकर्म ॥ एतच्छ्रेयोयेभिनंदंतिमूढाजगामृप्युंतेपुनरेवार्पयंति ॥
 अविद्यायामंतरेवेष्ट्यमानाःस्वयंधीराःपंडितंमन्यमानाः ॥ जंघन्यमानाःपरिर्यतिमूढाअर्धेनैव
 नीयमानायांधाः ॥ अविद्यायांबहुधावर्तमानाःस्वयंकृतार्थादित्यभिमन्यंतिबालाः ॥ यत्क
 मिणोनवप्रवेदर्थंतिरागात्तेनानुराःक्षीणलोकाश्च्यवंते ॥ इष्टापूतमन्यमानावरिष्ठंनान्यच्छ्रेयो
 वेदयंतेप्रमूढाः ॥ नाकस्यपृष्ठमुकुनेनेनुभृत्वाइमंलोकंहीनतरंवाविशंति ॥ तपःश्रद्धेभ्यु

तितांश्चकारित्वाहसुस्तस्मात्तथायजत् ॥ पृथक्पृथक्त्रेतायांयजंतेदेवतागणाच् ॥ यथाकृतेनयाप्राप्ता
 स्त्रेतायांबहुधाततइतिपाद्वे ॥ यमिंद्रमाहुर्वरुणंयमाहुर्मित्रमाहुर्मसुन्यमाहुः ॥ योदेवानदिवतमोज
 नित्रोवायोस्तस्मैसोममेभ्योजुहोमि ॥ एववायोःपितरंविष्णुमेवयजंतिदेवैःसहयकृतेजनाः ॥ एवमेतायां

केचिद्व्येपुथक्तानिष्ठाविष्णावर्षधेनवान्यइतिचब्रह्मांडे॥ विष्णोःसर्वैभ्यःकिंचिदुत्तमत्वंजानंतदमंलो
कमाविंशति॥साम्यंहीनत्वंवाजानंतोहीनतरतमएवविंशति॥देवेभ्यउत्तमंविष्णुराजव्यस्तुमन्यते॥याजी
समानुष्यातिसाम्यहीनत्ववित्तमइतिच॥त्रैविद्यामामितितु॥येभ्यन्यदेवताभक्ताःयजंतेश्रद्धयान्विताः॥

॥ ३ ॥

पवसंप्रणयेशांताविद्वांसोभैक्षचर्याचरंतः॥सूर्यद्वारेणतेविरजाःप्रयांतियत्रामृतःसपुरुषोऽस्यव्य
यात्मा॥परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायात्रास्त्यकृतःकृतेन॥तद्विज्ञानार्थसंगुरुमेवा
भिरगच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रिष्यंब्रह्मनिष्ठम् ॥ तस्मैसविद्वानुपमत्रायसम्यक्प्रशांतचित्तायश
मान्विताय ॥ येनाक्षरं पुरुषं वेदसत्यं प्रोवाच तांतत्त्वतो ब्रह्म विद्याम् ॥ २ ॥ तदेतत्सत्यम् ॥ य
थासुदीप्तात्पावकाद्विष्फुलिगाःसहस्रशःप्रसवंतेसरूपाः ॥ तथाक्षराद्विविधाःसोम्यभावाःप्र
जायंतेतत्रचैवापियंति ॥ दिव्योऽस्यमूर्तःपुरुषःसबाह्याभ्यंतरोऽस्यजः ॥ अप्रणोऽस्यमनाःशुभ्रो
ह्यक्षरात्परतःपरः ॥ एतस्माज्जायतेप्राणोमनस्सर्वैर्द्रियाणिच ॥ खंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवीवि
श्वस्यधारिणी ॥ अग्निर्मूर्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौदिशःश्रोत्रेवाग्विहताश्चवेदाः ॥ वायुःप्राणोऽद्वयं
विश्वमस्यपद्भ्यांपृथिवीद्येषसर्वभूतानरात्मा ॥ तस्मादग्निःसमिद्धोयश्चसूर्यःसोमात्पर्जन्यओष
धयःपृथिव्याम् ॥ पुमान्नेतःसंचितियोषितायांबह्वीःप्रजाःपुरुषास्तंप्रसृताः ॥ तस्मादृचःसाम

तेपिमामेवकौंतेयजंति॥अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्तेयुक्तत्वादज्ञानपूर्वयाजिनस्त्रैविद्याः॥२॥अपरंत्वक्षरंया
साप्रकृतिर्जडरूपिका॥अक्षरंपरमंश्रीसुपरतःपरमक्षरम्॥वासुदेवःपरानंदइतित्रिविधमक्षरमितिच॥विष्णव
गानांहिनामानिद्युभवादीनितुसर्वशः॥क्रीडादिशक्तिरूपत्वात्तज्ज्ञात्वादन्यवस्तुष्वितिच॥वासुदेवःपुमान्नाम

॥ ३ ॥

पूर्णत्वात्सस्वयोपिति ॥ रमाद्यांगर्भमदधात्प्रजास्तस्मादग्रजज्ञिरदत्तयः ॥ होमाःसंबं
 धाः ॥ लोकागोलकाः ॥ गुहाशयांबुद्धौ ॥ लोपःसमानदतिमूत्रादेकयकारलोपः ॥ प्रतिपुरुषंसप्तस
 त्त ॥ भगवतःकर्मचेष्टातपोज्ञानंच ॥ ३ ॥ परावृतब्रह्माख्यःपुरुषोभगवानेव ॥ धैषाचेष्टाभगवतोयच्च
 यजुंषिदीक्षायाश्चसर्वैकतवोदक्षिणाश्च ॥ संवत्सरश्चयजमानश्चलोकाःसोमोयत्रपवनेयत्रसू
 र्यः ॥ तस्माच्चदेवाबहुधासंप्रसूताःसाध्यामनुव्याःपशवोवयांसि ॥ प्राणापानौब्रीहियवौतप
 श्चश्रद्धासत्यंब्रह्मचर्यविविधश्च ॥ सप्तप्राणाःप्रसवंतितस्मात्समाचिपःसमिधःसप्तहोमाः ॥ सप्त
 इमेलोकायेपुचरन्तिप्राणागुहाशयांनिहिताःसप्तसप्त ॥ अतःसमुद्रागिर्यश्चर्मर्वअस्मान्मयंदने
 सिंधवःसर्वरूपाः ॥ अतश्चसर्वाओपधयोःरसाश्चयेनपभृतेस्तिष्ठतेऽन्यतरात्मा ॥ ३ ॥ पुरुषएव
 दंविश्वंकर्मनपोब्रह्मपरामृतम् ॥ एतयोवेदनिहितंगुहायांभोविद्याग्रंथिविकरतिहसोम्य ॥
 आविःसंनिहितंगुहाचरं नाममहत्पदम् ॥ अत्रैतत्सर्वमर्पितमेजत्प्राणान्त्रिमिपचयत् ॥ एतज्जनश्च
 सदसद्वरेण्यंपरंविज्ञानाद्यदृष्टिंप्रजानाम् ॥ यद्वर्चिमद्यदणुभ्योणुचयस्मिँहोकांनिहितालोकि
 नश्च ॥ तदेतदक्षरंब्रह्मसंप्राणस्तदुवाङ्मनः ॥ नदेतत्सत्यम् ॥ नदमृतंतद्देहद्वयंमोम्यविविद्धि ॥ धनं
 ह्रीत्वौपनिषदंमहाखंशंरंध्युपासानिशितंसंदधीत ॥ आयम्यतद्भागवतेनचेतसालक्ष्यंतेदेवाक्षरंभो
 ज्ञानंपरात्मनः ॥ तत्सर्वंभगवानेवयेचधर्मावलादयदत्तच ॥ स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेतिश्रुतिः ॥
 विज्ञानाद्ब्रह्मणःपरम् ॥ नाजिह्वदादिहसतोमसियस्यपुंसोविज्ञानशक्तिरहमासमननशक्तेरितिभागवते ॥
 प्राणःप्रणयनाद्विष्णुर्वक्तृत्वाद्वागुदीरितः ॥ मनोमंतृत्वतोविष्णुःसर्वजीवनियामकदतिशब्दनिर्णये ॥ अ

मृतस्य मुक्तस्य सेतुः ॥ ॐ मुक्तोपसृप्य व्यपदेशात् ॐ ॥ मुक्तानां परमागतिरित्यादेः ॥ हृदयस्थः सदा विष्णुर्बहुधा चैकधा भवन् ॥ चरति स्वेच्छयैवांतः सर्वजीवान्नि यामयन्ति प्रवृत्ते ॥ परा अप्यवरायस्मात्साहि विष्णुः परावरः ॥ ब्रह्मांडमध्यगो नित्यंतपत्ये परवौ स्थित इति च ॥ सूर्यादयस्तं जासयन्ति ॥ इदं ब्रह्मैव

मय्यविद्धि ॥ प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्मतत्तद्दृश्यमुच्यते ॥ अप्रमत्तेन वेदद्वयं शस्वत्तन्मयो भवेत् ॥ यस्मिन्द्यौः पृथिवीचां तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ॥ तमेवैकं जानथ आत्मानमनमन्यावाचो विमुं चथाऽमृतस्यैष सेतुः ॥ अराद्वरथ नाभौ सह ता यत्र नाड्यः ॥ स एषो तं श्वरे ते बहुधा जायमानः ॥ ओमित्येव ध्यायत आत्मानं स्वस्तिवः पारायतमसः परस्तात् ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि ॥ दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष्टे षड्योक्रयात्मा संप्रतिष्ठितः ॥ मनोमयः प्राणशरीरेनेता प्रतिष्ठितो ज्ञे हृदयं संनिधाय ॥ तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनंदरूपममृतं यद्विभाति ॥ भिद्यते हृदयं ग्रंथिच्छद्यं ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ हिरण्ये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥ तच्छुश्रूज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतो यमग्निः ॥ तमेव भांतमनुभाति सर्वतस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ब्रह्मैव दममृतं पुरस्तात्पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ॥ अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वारिष्ठम् ॥ ४ ॥ द्वा सुपर्णा सयुजा सरवाया समानं बृक्षं परिषस्वजाते ॥ तयो रन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्पनश्च न्यो अभिचाकशीति ॥ स

विश्वं पूर्णम् ॥ इदमेव वारिष्ठं सर्वोत्तमम् ॥ इदं शब्दानां बहुलाङ्गलविषय एवेदं शब्दः ॥ ४ ॥ स्वादुवत्सर्वदात्ति ननु स्वाद्वेव ॥ तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वमेतन्नोन्नतशब्दः पितरं न वेदेत्यज्ञानां स्वादु निषेधात् ॥ जीवाद्येमेव ना

श्रातिभगवान्नतुनाश्रात्येव ॥ तस्येदाद्भुःपिप्पलंस्वाह्विर्युक्तत्वात् ॥ स्वातंद्ध्यैवभोक्तृत्वाद्भुःस्वाभोगाच्च
 सर्वदा ॥ अभोक्ताचैवभोक्ताचभगवान्विष्णुरव्ययइतिचतत्त्वसारे ॥ नास्तीशोस्यायतोऽन्योहिततोनीशा
 हरेर्मतिः ॥ तयामुस्यतिजीवस्तमन्यज्ञात्वाविमुच्यते ॥ जीवादन्धःस्वतंत्रोयंयतोतःपुरुषोत्तमइतिब्रह्मसा
 मानेच्छक्षेपुरुषोनिमग्नोअनीशयाशोचतिमुस्यमानः ॥ जुष्टंयदापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमान
 मितिबीतशोकः ॥ यदापश्यःपश्यतेरुमवर्णकतारमीशंपुरुषंब्रह्मयोनिम् ॥ तदाविद्वान्पुण्यपापेवि
 धूयनिरंजनःपरमंसाम्यमुपैति ॥ प्राणोक्षेपसर्वभूतैर्विभातिविजानन्विद्वान्भावनेनानिवादी ॥
 आत्मक्रीडाआत्मरतिःकियावानेपब्रह्मविदांवरिष्ठः ॥ सत्येनलब्धस्तपसाक्षेपआत्मासम्पगङ्गा
 नेनब्रह्मचर्येणनित्यम् ॥ अंतःशरीरेज्योतिर्मयोहिशुश्रोयंपश्यंतियतयःशीणदोषाः ॥ सत्यमे
 वजयतिनानृतंसत्येनपंथाविततोदेवयानः ॥ येनाक्रमंत्यूपयोस्यासकामायत्रतत्सत्यस्यपरमंनि
 धानम् ॥ दृढच्चतद्विव्यमचित्यरूपंसूक्ष्माच्चतत्सूक्ष्मतरंविभाति ॥ दूरात्सुदूरेतदिहंतिकेचप
 श्यत्स्विद्वैवनिहितंगुहायाम् ॥ नचक्षुषागम्यतेनापिवाचानान्येदैवैस्तपसाकर्मणावा ॥ ज्ञानप्र
 सादेनविशुद्धसत्त्वस्ततस्तुतंपश्यतेनिष्कलंध्यायमानः ॥ एपोणुरात्माचेतसावेदिनत्र्योयस्मि
 न्प्राणःपंचधासंविवेश ॥ प्राणैश्चित्तंसर्वभोतंप्रजानांयस्मिन्विशुद्धेविभवत्येवआत्मा ॥ यंयंलोकं
 रे ॥ पुण्यंचानिष्टंविधूय ॥ सत्योहिभगवान्विष्णुःसद्गुणत्वाल्लकीर्तितः ॥ असुरास्तद्विरुद्धत्वादवृताःपरिकीर्ति
 ताः ॥ तस्यविष्णोर्निधानंतुवैकुण्ठोलोकउत्तमइतिचासर्वगत्वात्तदूर्तिकेचा ॥ नान्येदैवैर्हरेरपश्येज्ज्ञानरूपेण
 वायुना ॥ ब्रह्मणापरमज्ञानरूपेणहरिणातथा ॥ प्रसन्नेनैवतंपश्येदन्धेनुज्ञापदायिनइतिचा ॥ योऽहशकलाशरी

स्वरूपैक्यंकुनस्तेषानित्यभिन्नस्वरूपिणाम् ॥ इरेपिस्वरूपाणामेकीभावोयदोच्यते ॥ संश्लेषएव
 सिद्धत्वात्स्वरूपैक्यस्यनोभवइतिच ॥ गतामुक्ताः ॥ प्राणादिपंचदशकलारूपादेवता ॥ अन्धेचदेवाःस
 र्वेप्रतिदेवतासुदेवताप्रतिबिंबभूतासुप्रजासुप्रतिप्रतिस्थिताःकर्माणिविज्ञानमयोजीवश्चपरमात्मनिप्रविशं
 ति ॥ प्रतिबिंबोहरेःप्राणस्तस्यचान्याःकलाःक्रमात् ॥ कलानांदेवताअन्यादेवतानानराअपि ॥ तस्मात्स
 र्वेषुमुक्तेषुनेरेष्वपिनियासकाः ॥ तिष्ठतिनात्रसदेहःपरमात्मनिचाखिलाइतिमुक्तविवेके ॥ कलाभ्यश्चा
 न्यदेवभ्यःकर्मप्रत्यवरंयतः ॥ कलाभ्यःपृथगुक्तंतत्पुष्करःकर्मचोच्यतइति ॥ अन्यथागताभविष्यंतीत्य
 नायमात्माबलहीनेनलभ्योनचप्रमादात्तपसोवाप्यलिंगात् ॥ एतैरुपाधैर्यतेयस्तुविद्वांस्र
 स्यैवआत्माविशतेब्रह्मधाम ॥ संप्राप्यैनमृषयोज्ञानतृप्ताःकृतात्मानोवीतरागाःप्रशान्ताः ॥ ते
 सर्वगंसर्वतःप्राप्यधीरामुक्तात्मानःसर्वमेवापियंति ॥ वेदांतविज्ञानमुनिश्चितार्थाःसंन्यासयोगा
 द्यतयःशुद्धस्त्वाः ॥ तेब्रह्मलोकेषुपरांतकालेपरामृतात्परिमुच्यंति सर्वे ॥ गताःकलाःपंचद
 ध्याहारोदोषः ॥ नचमूलरूपाणिप्रतिदेवताइत्युच्यतेदेवानाम् ॥ प्रतिरूपशब्दवद्विप्रतिदेवताशब्दः ॥
 विज्ञानात्मासहदेवैश्चसर्वैःप्राणाभूतानिसंप्रतिष्ठंति यत्र ॥ इमाःषोडशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तं
 गच्छंति॥यथासौम्येमाःसमुद्रायणाइतिनदीदृष्टांतपूर्वकंपुरुषप्रामिकथनाच्चमुक्तादेवाएवोच्यंते ॥ सप्रा
 णमसृजेतेत्यादेश्चपुरुषोभागवान् ॥ अगम्यनामरूपत्वादमुक्तैर्भुक्तिगानराः ॥ विहीननामरूपास्तुनहित
 द्रहितत्वतः ॥ अशरीरोयथावायुःसामान्यागम्यदेहतः ॥ एवंनयःसमुद्रस्थाःसामान्यागम्यरूपतइतिच ॥
 स्वकीयमुदकंनयःसमुद्रैर्नैवजानते ॥ वायुस्तुतत्पृथग्ज्ञात्वामेघैकत्वाप्रवर्षतीतिच ॥ विमुक्तइत्यमुक्त

रोनभवतीतिष्कलः ॥ यदापश्यः पश्यतेरुमवर्णम् ॥ आनंरूपमसृतंयद्विभातीयुक्तत्वात् ॥ ५ ॥ सआ
तमज्ञार्चकोब्रह्मणोधामप्राणंवेद ॥ यत्रविश्वंपूर्णब्रह्मनिहितम् ॥ प्रधानंधामविष्णोसुप्राणएवप्रकीर्ति
तः ॥ उपायैर्योविजानीयात्प्राणस्थंपरमेश्वरम् ॥ तस्यप्राणेहरिर्नित्यमाविष्टोभवतिध्रुवम् ॥ नित्यंप्राणे
स्थितस्यैवविष्णोरोवेशएवहि ॥ प्राणद्वारेणयज्ज्ञानदीपनंज्ञानिनःसदा ॥ सन्निधानंयथाप्राप्ताःपिशा
चाःपुरुषेष्वपि ॥ तत्रस्थित्यापिभुंजंतआविशेयुःपुनश्चते ॥ मंत्रादिभिस्तथाविष्णुःसदाप्राणस्थितोपि
सन् ॥ ज्ञानदीप्त्यादिकंकुर्याज्ज्ञानिनःपुनरेवत्वितिच ॥ एतच्छुक्रंप्रत्यन्यदतिवर्तते ॥ सर्वतीर्त्वाहरिंशु

मनसांसंविभानिविशुद्धमस्त्वःकामयतेयांश्चकामात् ॥ तंतंलोकंजयतेतांश्चकामांस्तस्मादा
त्मज्ञंथ्यर्चयेद्धूतिकांमः ॥ ५ ॥ सर्वदेतत्परमंब्रह्मधामयत्रविश्वंनिहितंभातिशुभ्रम् ॥ उपास
तेपुरुषंयेह्यकामास्तेशुक्रमेतदतिवर्ततिभीराः ॥ कामान्यःकामयतेमन्यथानःसकामाभिर्जाय
तेतत्रतत्र ॥ पर्याप्तकामस्यकृतामनश्चैहैवसर्वप्रविलीयंतिकांमाः ॥ नायमात्माप्रवचनेन
लभ्योऽनमेधयानबहुनाश्रुतेन ॥ यमैवैषदृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्माविदुणुतेतनूंस्वाम् ॥

क्रंप्रतिवर्तीभवेत्पुनः ॥ ज्ञानिनःसाहिमुक्तिःस्यात्तन्नैवात्यंतिकश्चनेतिमहावाराहे ॥ सर्वतोदेहादेर्मक्ताः
सर्वगंगवतंप्राप्यतमेवाषियंति ॥ देहादेःसर्वतोमुक्ताःसर्वंगंपुरुषोत्तमम् ॥ प्राप्यतस्मिन्प्रविश्याथभोर्देत
र्बहिस्तथेतिच ॥ ब्रह्मलोकेषुस्थित्वापरांतकालेपरिमुच्यंति ॥ अविरोधश्चादृश्यमेकदेशस्थितिस्तथा ॥
एकीभावबिधिप्रोक्तोऽनैकीभावःस्वरूपयोः ॥ कुतोऽभूत्तस्यभावनंस्वरूपस्यैक्यमेवहि ॥ अतोऽनदीनांजीवा
नांविरुद्धानानुणामपि ॥ अब्धिनहरीणांचैवतथैवचनरंतरैः ॥ एकीभावस्तुसंश्लेषोविरोधस्यचवर्जनम् ॥

॥ ६ ॥

इत्यर्थः ॥ विप्रियदतिवत् ॥ अविहायेति च ॥ अनंतवैनामेति च श्रुतेः ॥ परंब्रह्मविदित्वातुंहितः स्यात्स्व
योग्यतः ॥ नायोग्यं किंचिदामो नित्यत्वं तत्र तेति स्कंदे ॥ ब्रह्मत्वं बृंहितत्वं स्याज्जीवानंन परात्मता ॥
अस्वतंत्रस्य जीवस्य कुतो नित्यत्वं तत्र तेति स्कंदे ॥ यथा स्मृतः स पुरुषोऽस्य व्यात्मा ॥ यत्र तत्सत्यस्य परमं
निधानम् ॥ अस्मृतस्यैष सेतुः ॥ शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ब्रह्म तत्क्षयमुच्यते ॥ निरंजनः परमं सांख्यमुपैति ॥
इत्यादिना मुक्तस्य सर्वत्र भगवत्सकाशाद्देदस्यैवोक्तत्वाच्च ॥ ॐ मुक्तोपसृप्य व्यपदेशात् ॐ ॥ ॐ जगद्वा

शमप्रतिष्ठादेवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ॥ कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परैष्ये सर्वेषु कीर्तयन्ति ॥ य
थानद्यः स्यंदमानाः समुद्रा यणाः समुद्रं प्राप्यास्तंगच्छन्ति नामरूपे विहाय ॥ तथा विद्वान्नामरू
पाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ॥ नास्या ब्रह्म वि
त्कुले भवति ॥ तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रं थिभ्यो विमुक्तो मृतो भवति ॥ तदेव श्लोकः ॥
क्रियावंतः श्रोत्रिया ब्रह्म निष्ठाः स्वयं जुहंत एकर्षी ऋद्धयंतः ॥ ते पात्रैवैतां ब्रह्म विद्यां वदेत शिरो
व्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ तदेतत्सत्यमृषिं गिराः पुरोवाच ॥ नैतदचीर्णवतो धीते ॥ ॐ नमः प
रमं कृषिभ्यो नमः परमं कृषिभ्यः ॥ ६ ॥ इति श्रीभगवदार्थवर्णोपनिषत्समाप्ता ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥
पारवर्जम् ॐ ॥ ॐ प्रकरणादसंनिहितत्वाच्चेत्यादिना भगवतापि सर्वत्र भेदस्यैव सूचितत्वात् ॥ न ते महि
मन्व भवन्ति ॥ सोऽभ्युते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विप्रश्चिता ॥ ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते ॥ तद्य
त्स्वभावः कैवल्यं स भवान्कैवलो ह इत्यादेश्च ॥ मुक्तेभ्योऽपि मनुष्येभ्यो देवा एव गुणाधिकाः ॥ तेभ्यो वा यु
स्तो विष्णुः परिपूर्णगुणः सदा ॥ ये त्वेन दग्धथा विद्युस्तो हियास्त्यधरतमः ॥ ये त्वेन देवं जानन्ति ते यांति परमं ह

॥ ६ ॥

रिमितिच ॥ देवानांसंततौजाताःप्रायशोज्ञानिनःकृते ॥ बलवद्धेतुतश्चान्येयस्माद्ब्रह्मविदःसुराः ॥ नसंत
तोब्रह्मविदोनराणांज्ञानिनामपि ॥ प्रायशःस्युःसुराणांचनियमोयंकृतेयुगे ॥ तस्मात्सभगवाच्विष्णुर्ज्ञेयः
सर्वोत्तमोत्तमः ॥ सदासर्वगुणैःपूर्णोयोनंतःपुरुषोत्तमइतिच ॥ प्रीयतांभगवान्महंशंप्रेष्ठेष्ठतमःसदा ॥ म
मनित्यनमाम्येनंपरमोदारसद्गुणम् ॥ ६ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितमार्थवर्णोपनिष
द्राव्यसंपूर्णम् ॥

श्रीमन्मध्वहृत्सरोजोर्नवर्तिश्रीलक्ष्मीर्वेकटेशायनमः ॥ ७ ॥ पूर्णानंदज्ञानशक्तिस्वरूपं नित्यमव्ययम् ॥
चतुर्धा सर्वभोक्ता रवेदिविष्णुर्परपदम् ॥ मंडूकरूपिणविरुणेन चतूरूपो मारायणो त्रस्तूयते ॥ ध्यायन्नाराय
णं देवंप्रणवेन समाहितः ॥ मंडूकरूपीवरुणस्तुष्टावहरिमव्ययमिति पाद्वे ॥ ओमित्युक्तंतु यद्वस्तनद
क्षरमुदाहृतम् ॥ ओतमत्रजगद्यस्मादिति स्माद्गवान्हरिः ॥ तदिदं गुणपूर्त्यैव सर्वमित्येव शब्दितम् ॥
भाविभूतभवत्काले वै कुरुपतया हरिः ॥ सर्वदानित्यइत्येषा व्याख्यौकारस्य कीर्तिरिति बृहत्संहितायाम् ॥

श्रीमद्भारतीरमणमुख्यप्राणांतर्गतरमाजानयेनमः ॥ हरिः ॐ ॥ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम् ॥ त
स्योपपत्त्याख्यानां मुतं भवद्भविष्यदिति ॥ सर्वभोक्कारणवृक्षान्यत्रिकालातीतं नदप्यौकारएव ॥
सर्वध्येतद्वद् ॥ अयमात्मा ब्रह्म ॥ सोयमात्मा चतुष्पत् ॥ जागरितस्थानो बहिः प्रज्ञः समांगल
को नर्विशति मुखः स्थूलभुग्वेश्वानरः प्रथमः पादः ॥ स्वमस्थानो नः प्रज्ञः समांगलको नर्विशति मु
खः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः ॥ यत्र सुप्तो न कंचन कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति न
तसु पुंसं सुप्तस्थानलकीभूतः प्रज्ञानघनएवानंदमयो ह्यानंदभुक् केतो मुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥
एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषो त्रयीमी ॥ एष यो निःसर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ अत्रैते श्लो

ओमित्याक्रियते यस्मादौकारो सावतः परः ॥ सर्वत्वमिति पूर्णत्वं तन्नान्यस्य हरेः क्वचिदिति निर्गुण्ये ॥ स
र्वभोक्कारणवृक्षान्यस्य पूर्णत्वनिवारणम् ॥ त्रिकालातीतत्वं च तस्यैव ॥ प्रकृतेरपि त्रिकालातीतत्वं वि
द्यत इत्यन्यदिति विशेषणम् ॥ परमं यो महद्ब्रह्म ॥ तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् ॥ पूर्णमदः पूर्णमिदमि
त्यादिषु प्रसिद्धं च ब्रह्मणः पूर्णत्वमित्याह ॥ सर्वध्येतद्वत्तेति ॥ श्रीब्रह्मादिसकलदेहेषु स्थित्वा आदानादिक

ताद्योयंकश्चिप्रतीयते ॥ जीवानामस्वातंत्र्यदर्शनात् ॥ सोऽपि स एवेति दर्शयति ॥ अयमात्मा ब्रह्मेति ॥
पूर्णस्तु हरिरेवैकोनान्यत्पूर्णकदाचन ॥ विना च प्रकृतिना ग्यत्कालातीतं परात्मनः ॥ कालश्चैव दिशो देवाः
प्रकृत्यात्मान ईरिताः ॥ अभिमानात् जीवानां कालातीतता भवेत् ॥ मुक्तानामपि पूर्वत्र कालसंबन्ध ईरि-
तः ॥ पूर्णत्वं च सदा विष्णोः प्रसिद्धं सर्ववेदतः ॥ सोऽयं विष्णुरमा ब्रह्मरुद्रानां त्रिगः सदा ॥ आदानादनकर्तृ-
त्वाद्भिः सोऽपि भगोचरः ॥ इति मंडूकरूपी सगुणदर्शिवरुणः श्रुतिमिति हरिवंशेषु ॥ चतुर्धा विस्थितो देहपरमा-
त्मा सनातनः ॥ वैश्वानरो जागरितस्थानगो जवक्रकः ॥ निर्माता ब्रह्मा स विभक्तेर्जीवानां तदगोचरः ॥ अ-

का भवन्ति ॥ बहिः प्रज्ञो विभुर्विश्वोऽसंतः प्रज्ञास्तु तैजसः ॥ घनः प्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृ-
तः ॥ १ ॥ दक्षिणाक्षि मुखे विश्वो मत्स्यंतस्तु तैजसः ॥ आकाशे च हृदि प्राज्ञां स्त्रिधा देहेऽप्यव-
स्थितः ॥ २ ॥ विश्वो हि स्थूलभुद्भित्यंतैजसः प्रविविक्तभुक् ॥ आनंदं भुक्त्वा प्राज्ञां स्त्रिधा भो-
गं निबोधत ॥ ३ ॥ स्थूलंतर्पयते विश्वं प्रविविक्तंतु तैजसम् ॥ आनंदं च तथा प्राज्ञं त्रिधा तु सिंवि-

ष्टादशमुखान्यस्य पुमाकाराणि सर्वशः ॥ मध्यमंतु गजाकारं चतुर्बाहुः परः पुमान् ॥ पादौ हस्तिः करो हस्ता-
इति सप्तांग ईरितः ॥ स्थूलान्मोगां निद्रियैः स शुभान्मुंक्तेन चाशुभान् ॥ विश्वं स्थूलं समुद्दिष्टं सर्वगम्यत्वे-
न तुतः ॥ तत्संबन्धीनो नाशहैश्वानर उदाहृतः ॥ विनायकस्तु विश्वस्य ध्यानोद्देशजवक्रताम् ॥ तथैव तैजस-
ध्यानां त्रिध्यानां दिद्रं द्रताम् ॥ चतुर्ध्यानां च्छरुद्रत्वं रूप आपजना र्दनात् ॥ एवं भूतगणो विष्णुश्च तुरात्मा प-
रात्पर इति महायोगे ॥ जायद्वर्शनसं स्काररूपत्वात् स्वमगंतु यत् ॥ प्रविविक्तं तु तज्ज्ञानकारणो तर्ज्ञ उच्यत इ-
ति वाराहे ॥ सुषुप्तं तु तमो ज्ञेयं हरिं प्राप्य तदा दहतः ॥ न कामयै नैव पश्येज्जीवः स्वात्मा तमो विना ॥ कालं च तस्य

स्थानस्यपतिः प्राज्ञो हरिः स्वयम् ॥ चित्तस्थो दर्शयेत्तस्मात्तैजसः स्वमरुद्धरिः ॥ न बाह्यज्ञापयेद्यस्मात्प्राज्ञस्ते न जनार्दनः ॥ एकी भावावब्रजेतां च तेन विश्वश्च तैजसः ॥ एकी भूतस्तदा प्राज्ञो घनो जीवस्तमोहतः ॥ तन्मात्रस्य सकालस्य घनप्रदः प्रदर्शनादिति प्रकाशिकायाम् ॥ आनन्दमयः पूर्णानन्दः ॥ चेतोमुखो ज्ञानस्वरूपमुखः ॥ ब्रह्मानघनइति विपरीतसमासः ॥ घनप्रज्ञइति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ विषयभोगं विनानन्दमात्रमुक्त्वादानन्दमुगिति विशेषः ॥ आनन्दमयत्वचेतो मुखत्वसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादित्युक्तम् ॥ अन्यत्रातिदेशार्थमेकत्रानन्दमयत्वं चेतोमुखत्वं चोक्तम् ॥ एष च तुरूप आत्मा सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादित्युक्तम् ॥ परमात्मा च तुरूपः सर्वप्राणिशरीरगः ॥ विश्वश्च तैजसः प्राज्ञस्तुरीयश्चेति क्रथ्यते ॥ तानि रूपानि सर्वाणि पूर्णानि दमयानि तु ॥ चेतोमुखानि सर्वाणि पूर्णज्ञानस्वरूपानि ॥ मुखशब्दस्तु सर्वस्य देहस्याप्युपलक्षणः ॥ तथापि मुखशब्दोऽयं पूर्णत्वं सूचयेद्विभोः ॥ ज्ञानस्य मुख्यवाचित्वान्मुखवाच्यपिसन्त्वतइति मार्कण्डेये ॥ पूर्णानन्दस्वरूपस्य क्रीडाभोगो न चान्यथा ॥ यथादित्यस्य हीपेन न विशेषोऽस्ति कश्चनेति ब्रह्मतर्को ॥ प्रमाणस्य प्रमाणं च बलवद्विद्यते मुने ॥ ब्रह्मदृष्टान्यतो मन्त्राप्रमाणं सलिलेश्वरः ॥ अत्र श्लोकाः अवंतीति चकारैव पृथक् पृथगिति गारुडो ॥ खंडचतुष्टयेपि पृथक् पृथक् ॥ प्रभवः सर्वभावानां विष्णुरेव संशयः ॥ इत्थं सतां निश्चयः स्यादन्यथा त्वसतां भवेत् ॥ सर्वस्य हि प्रणेतृत्वात् प्राणो नारायणः परः ॥ तां संहिं बद्धुधा प्रादुर्ज्ञानिनो ज्ञानिनस्तथा ॥ विष्णुर्विकृतिमायातिमहदादिस्वरूपिणीमा ॥ तत्तद्विविधभूतिस्तु सृष्टिः प्रोक्ता संपादितैः ॥ स्वममाया सरूपां च केचिद्ब्रह्मजाना विदुः ॥ अविकारस्य चिन्मात्रस्वेच्छयैवाखिलं जगत् ॥ उत्पद्यतइति प्राज्ञाः प्रादुर्ब्रह्मादयो खिलाः ॥ पूर्णशक्तेः कुतो माया सा वै इत्याख्यप्रवक्तुनः ॥ सर्वदोषव्यतीतस्य विकारः कुत इष्यते ॥ तस्मादेवाविकारस्य विष्णोरिच्छावशादिदम् ॥

यथार्थमेव संभूतमिति वेदवचोऽखिलम् ॥ केचित्कालतएवैतां सृष्टिमाद्भुरकोविदाः ॥ केचिद्ब्रह्मणश्च प्रधानादिति चापरे ॥ विमूढाः सर्वे एवैते यतो नारायणः परः ॥ सर्वकर्ता सर्वशक्तिरेक एव च नापरः ॥ प्रधानकालब्रह्मेशमुखः सर्वेष्वेति द्वयाः ॥ तस्यापि विष्णोः सृष्टितुके चिदाद्भुरनैपुणाः ॥ अतृप्तस्यैव भोगार्थं क्रीडा र्थायैतुं विपश्चितः ॥ साचक्रीडा स्वभावोऽस्य कुतोऽवस्थास्पृहा विभोरिति हरिर्विशेषः ॥ १ ॥ विष्णुस्तुरीयरूपेण द्वादशानेव व्यवस्थितः ॥ मुक्तानां प्राप्यरूपोऽसौ व्यववहारे न दृश्यते ॥ सम्यक्समाहितानां तु प्राप्तानां षोड

जानय ॥ ४ ॥ त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्तायश्च प्रकीर्तितः ॥ वेदैतदुभयं यस्तु संभुजानो न लिप्यते ॥ ५ ॥ प्रभवस्सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः ॥ सर्वजनयति प्राणश्चेतौ शृङ्गुरूपः पृथक् ॥ ६ ॥ विभूर्तिप्रसवं त्वन्ये मन्येते सृष्टिचिंतकाः ॥ स्वभावायासरूपेति सृष्टिरन्यैविकल्पिता ॥ ७ ॥ इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ॥ कालात्प्रभूर्तिभूतानां मन्यंते कालचिंतकाः ॥ ८ ॥ भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडा र्थमिति चापरे ॥ देवस्यैव स्वभावो यमाप्तकामस्य कास्पृहेति ॥ ९ ॥ प्रथमः खंडः ॥ १ ॥ ॥ नांतःप्रज्ञं न बद्धिः प्रज्ञानो भयतः प्रज्ञानं प्रज्ञानं धनं न प्रज्ञानाप्रज्ञमदृष्टमव्यवहार्यमलक्षणमर्चित्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपंचोपशमं

शीकलाम् ॥ अपरोक्षदृशां क्वापि तुरीयं दृश्यते परम् ॥ अंतर्बहिःश्रसौ प्रंचसमाधिज्ञानमेव च ॥ बहिःशब्दादिकं ज्ञानं प्रशयं स्वप्नं तथैव च ॥ यदा भवति सावस्था स्यात्प्रज्ञानशब्दिता ॥ एतत्सर्वं तुरीयेण रूपेण तत्करोत्यजः ॥ सर्वज्ञानं तदश्वापि मुक्तस्यैव तुरीयक इति ब्रह्मांडे ॥ अमुक्तस्य त्वदृश्यत्वात् षोडशी वा कलामृते ॥ तुरीयोऽदृष्ट इत्युक्तोऽपह्णदेशो चरः ॥ विना मुक्तिं तस्तेनाऽव्यवहार्य इतीरितः ॥ जाग्रदादिप्रवृत्तिस्तु लक्ष्

णं शंसुमापकम् ॥ अलक्षणस्तद्रहित्यादिचिन्त्यस्ततएव च ॥ ततएव ह्यनिर्देश्याश्चिदानन्दैकलक्षणः ॥ मुक्त
 स्य सर्वव्यापारहेतुस्तुरीयकः ॥ एकः प्रधानउद्दिष्टआत्मा पूर्णत्वतः श्रुतः ॥ तदेवास्य स्वरूपयैदेकात्म्यं
 तेन कीर्तितः ॥ प्रत्ययो ज्ञानरूपत्वात्सारानन्दरूपतः ॥ प्रपञ्चो विरचतेर्विष्णुः शम आनन्दरूपतः ॥ उत्कृष्टा
 नन्दरूपत्वादुपशब्दः प्रकीर्तितः ॥ प्रपञ्चदेहबन्धाख्यतुरीया शमयेद्यतः ॥ प्रपञ्चोपशमस्तेनाप्युक्तः स भग
 वान्प्रभुः ॥ निर्दुःखसुखरूपत्वाच्छिवशब्दः श्रुतौ श्रुतः ॥ अन्यथा प्रत्ययद्वितैशमयेत्तं यतो हरिः ॥ अद्वै
 तस्तेन चोद्दिष्टस्तुरीयः पुरुषोत्तम इति माह्वाल्ये ॥ अपेक्ष्य वस्तुयाथार्थी द्वित्वमन्यस्वरूपता ॥ इण्गता वि
 शिवमद्वैतं चतुर्थमन्यते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ निवृत्तेः सर्वदुःखानामो
 शानः प्रभुरव्ययः ॥ अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः ॥ १ ॥ कार्यकारणबद्धौ ता वि
 द्येते विश्वे तैजसौ ॥ प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ वुत्तुर्येन सिद्ध्यतः ॥ २ ॥ नात्मानं न परं श्वेन सत्यं
 नापि चानृतम् ॥ प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति नुर्यतस्सर्वदृक् सदा ॥ ३ ॥ द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः
 तिधातोश्च तज्ज्ञानद्वैतमुच्यत इति संकल्पे ॥ स आत्मा स विज्ञेय इति सोऽयमात्मा चतुष्पादिति चतुर्धा विभक्त
 उच्यते उपसंहारार्थम् ॥ सोऽयमात्मा व्यक्षरमिति पृथगंगारंभात् ॥ विश्वादि रूपोऽयस्त्वात्मा स विज्ञेयो ममुक्षु
 भिः ॥ निर्विशेषोऽपि भगवांश्चतुर्धा समुदीरित इति प्रत्यये ॥ सर्वदुःखानां निवृत्तेः कारणभूतस्तुरीयो देवः ॥
 हरिस्तुरीयरूपेण मोक्षदसंप्रकीर्तितः ॥ देवः स सर्वजीवानां गम्यत्वात्समुदीरितः ॥ भावाजीवाः समुद्दिष्टा
 भवत्येते यतो विभोः ॥ ईशानां मपि मुक्तानां ईशानः सोऽननाच्छ्रुत इति प्रत्याहारे ॥ कार्यकारणबन्धस्य तदधी
 नत्वतो विभुः ॥ विश्वादि रूपो भगवांश्चतुर्धा उच्यते श्रुतौ ॥ कुतो बन्धः परस्यास्य बन्धेऽस्या चिदात्मन इति

च ॥ सबद्धःसदुःखीसंबंधयतिसदुःखयतीति ॥ सजीवःसप्रकृतिःसजीवयतिसप्रकरोतीति ॥ सोवरःसोऽ-
नित्यः सोवरयतिसोऽनित्ययतीतिकौषारबभ्रुतिः ॥ विष्णोर्गुणोक्तिपरताममनित्यसुरेश्वराः ॥ तदर्थं
मन्यद्वचनमतस्तस्यविरोधियत् ॥ तन्ममार्थोनिहिकापिसाहंतत्सरणात्सदा ॥ सरस्वतीतिसंप्रोक्तातस्मा
उज्ञेयाहेरुणाइतिमहोपनिषदि ॥ नात्मानंनपरांश्चैवनसत्यंचापिनानुत्तम् ॥ प्राज्ञःसंवेदयेत्किंचिज्जीव
कालतमोविना ॥ सुप्तवस्थामुखंचापिविनानान्यदशदशेयत् ॥ सर्वतुदर्शयेन्मुक्तोतुरीयःपरमेश्वरइतिप्रत्य
यो ॥ स्वतंत्रेकर्तृशब्दःस्यात्प्राज्ञस्यावेदनंयथा ॥ सर्वप्रदर्शकेचैवतुरीयेसर्वदर्शनमितिब्रह्मतर्कौ ॥ निद्रायुतास्तु
विश्वाद्यास्तदधीनायतोहिंसा ॥ यथाभृत्ययुतःस्वामीनस्रज्ञानंपरात्मनइतिच ॥ अभेदमपिनद्वल्लवङ्गुह

प्राज्ञतुर्ययोः ॥ बीजनिद्रायुतःप्राज्ञःसाचतुर्येनविद्यते ॥ ४ ॥ स्वमनिद्रायुतावाद्यौप्राज्ञस्त्व
स्वमनिद्रया ॥ ननिद्रानैवचस्वमंतुर्येष्यंतिनिश्चिताः ॥ ५ ॥ अन्यथागृह्यतःस्वमोनिद्रा
तत्त्वमजानतः ॥ विपर्ययितयोःक्षीणेतुरीयंपदमश्रुते ॥ ६ ॥ अनादिमाययामुसोयदाजी
पंविशेषतः ॥ करोतिनकरोतीतिव्यवहार्यस्वशक्तितइतिच ॥ नसंवेदयतीत्यस्त्रीकोरुतुर्येतत्सर्वदृक्सदा ॥
द्वैतस्याग्रहणंतुल्यमुभयोःप्राज्ञतुर्ययोरितिचविरुद्धम् ॥ द्वैतग्रहणाकारणत्वंतुल्यमित्यर्थः ॥ द्वैतंनग्राह्ये
तुर्योनचप्राज्ञःकथंचन ॥ द्वैतग्रहणबीजंतुनिद्राप्राज्ञंसमाश्रितेतिप्रकटश्रुतिः ॥ विपरीतज्ञानादपि विप
रीतज्ञानंतरंजायते ॥ अनादिमाययाविष्णोरिच्छयास्वापितोयदा ॥ तयाप्रबोधमायातितदाविष्णुंप्रप
श्यतीतिप्रकाशिकायाम् ॥ तन्वास्वस्यामिसंबंधःप्रपंचोस्यशरीरिणः ॥ वस्तुतोसौनचैवास्तिपरमस्यव
शेयतः ॥ तन्वादिकस्तथाप्येषस्यभिमानात्प्रदृश्यते ॥ अतःसंविद्यतइतिहंगीकारोभवेद्यदि ॥ तथापिभ

गवज्ज्ञानात्सनिवर्तेदसंशयइतिब्रह्मतर्कः ॥ अद्वैतमन्यथाज्ञातंपरब्रह्मादिवस्तुतत् ॥ द्वैतं द्विधाज्ञातं अन्यथा
 ज्ञातमग्नैः ॥ परमार्थतः परमेश्वरात् ॥ तस्यैवमायामात्रंतद्विद्ययानिर्भितम् ॥ तदन्यथाज्ञानंतस्मात्तदि
 च्छयैवनिवर्तते ॥ परेणब्रह्मणायचतुर्द्विधानज्ञानमंजसा ॥ तद्वैतंपरब्रह्मतदेवज्ञातमन्यथा ॥ जीवेनद्वैत
 मुद्धिष्टं मिथ्याज्ञानंतदेवच ॥ परमार्थात्पराद्विष्णोर्जातिमिच्छावशादनु ॥ मायेतीच्छासमुद्धिष्टामाया मा
 त्रंतदुद्भवम् ॥ उत्तमत्वात्पराथोसौ भगवान्विष्णुरच्युतइतिच ॥ अनन्यथाइतमवगतमद्वैतं तद्वैतंवस्तुस्वरू
 पापेक्षयाद्विधाह्यन्यथाज्ञातमित्यर्थः ॥ अतोविकल्पः ॥ शारीरादिसंबंधः ॥ केनचिदज्ञानादिनाकारेण
 वः प्रबुध्यते ॥ अजमनिद्रमस्वममद्वैतंबुध्यतेतदा ॥ ७ ॥ प्रपंचोयदिविद्येतनिवर्तेतनसंशयः ॥
 मायामात्रमिद्वैतमद्वैतंपरमार्थतः ॥ ८ ॥ विकल्पोविनिवर्तेतकल्पितोयदिकेनचित् ॥ उप
 देशादयंवादेज्ञानैद्वैतंनविद्यतइति ॥ ११ ॥ द्वितीयः खंडः ॥ २ ॥ ॥ सोयमात्माध्यक्षरमोकारोऽ
 धिभात्रंपादामात्राअकारउकारोमकारइति ॥ जागरितस्थानोवैश्वानरोकारः प्रथमामात्रा ॥
 आसेरादिमस्वाहाआमोनिहवैसर्वान्कामानादिश्चभवति ॥ यएवंवेद ॥ स्वमस्थानस्तेजसउका
 कल्पितोऽप्युपदेशान्निवर्तते ॥ अयंसंतांवादः ॥ ज्ञानेसतिपरब्रह्मणिद्वैतमन्यथाज्ञानंनिवर्ततइति ॥ विकल्पो
 देहबंधादिः केनचित्कारणेनतु ॥ कल्पितोविनिवर्तेतगुरुवाक्यादसंशयः ॥ एषएवसंतांवादोज्ञानेब्रह्मणि
 तत्त्वतः ॥ निवर्ततेन्यथाज्ञानंततआनंदमेत्यसावितिच ॥ २ ॥ अधिकंसर्वतअविनाशित्यध्यक्षरम् ॥
 अधिकाएवमात्राअंशायस्यतदधिमात्रम् ॥ अइत्येनाभिधानेनाक्रियतइत्यकारः ॥ तत्रपूर्वोक्तवैश्वा
 नरः ॥ प्रथमामात्रेत्याद्यनुवादः ॥ अकारइत्यादिकंविधेयम् ॥ प्राज्ञस्तेजसश्चादिस्थेत्यादिमान् ॥ सुमे

रुत्थाने प्राज्ञाद्विभक्तो भवति विश्वः ॥ स्वमादुत्थानेनैजसात् ॥ आदिश्चास्योपासकस्य भवति ॥ शरीराग्निमानादुत्थाप्यकर्षतीत्युत्कर्षः ॥ निद्राविषयानुभवश्चानेन क्रियत इत्युभयत्वं समानः सर्वेषां मध्यस्थो भवति ॥ मिते र्तर्गमनात् ॥ अधिकत्वाच्च नित्यत्वाद्ध्यक्षरमुदाहृतः ॥ यैशास्तस्य तु सर्वेऽपि पूर्णाः प्रत्येकशः प्रभोः ॥ अतो धिमात्रमुद्दिष्टो मात्रा अंश उदाहृताः ॥ श्रुतः स विष्णुरेकार ओमित्या क्रियते यतः ॥ आद्यस्तदंशो ह्यग्निः स्याद्विषयानापयेद्यतः ॥ जीवस्य तु यतः प्राज्ञा सैजसा द्वा स मुत्थितः ॥ अविभागोऽपि भगवानादिमांस्तेन कीर्तितः ॥ तस्मादुत्पद्यते मुक्तः स ज्ञानानन्दलक्षणः ॥ आमोति विषयान्सर्वान् निद्राया विषयस्य च ॥

रोद्वितीया मात्रा ॥ उत्कर्षादुभयत्वाद्वा ॥ उत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिं समानश्च भवति नास्या ब्रह्मवित्कुले भवति ॥ य एवं वेद ॥ सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा ॥ मिते रपीते र्वा ॥ मिनोति ह्वा इदं सर्वमपीति श्रभवति ॥ य एवं वेद ॥ अत्रैते श्लोका भवंति ॥ विश्वस्यात्वविवक्षाया मादि सामान्यमुत्कटम् ॥ मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादादिसामान्यमेव च ॥ १ ॥ तैजसस्यो त्वविज्ञाना उत्कर्षोऽदृश्यते स्फुटम् ॥ मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथा विधम् ॥ २ ॥ मकारभावे प्राज्ञस्य

उभयोः कारणत्वेन ह्युभयस्यैजसः स्मृतः ॥ देहाग्निमानादुद्धृत्य कर्षति स्वमंडले ॥ उत्कर्षत्वं ततस्तस्य तज्ज्ञानी ज्ञाननित्यताम् ॥ आमोति देहादुत्कर्ष्य स्वात्मानं सर्वमोक्षिणाम् ॥ मध्यस्थः स भवेत्स्नेहोद्दोषाभावाच्च सर्वशः ॥ स्वात्मन्यन्तर्गमयति मानमंतर्गतिः स्मृता ॥ जीवमंतर्गतं कृत्वा तज्ज्ञानलयकथतः ॥ प्राज्ञो मानमपीति श्वतज्ज्ञोऽप्येवं विमुक्तिगः ॥ व्यास्यांतर्गमयेत्सर्वदुःखांधंतु विलापयेत् ॥ अणूनामपि जीवानां प्रकाशो व्यापको भवेत् ॥ अंभमात्रे बहिःश्चापि देवतानां यथाक्रमम् ॥ अतो र्तर्गमनं मुक्तौ जीवेषु जगतो भवेदिति ब्रह्मतर्कः ॥

मात्रासंप्रतिपत्तौ अंशध्याने ॥ आदिमत्त्वं विश्वस्य विद्यते ॥ तदुपासकस्यापि भवतीत्यादिसामान्यम् ॥ अ
 मन्त्रेऽप्यगतिर्न विद्यते ॥ प्रतिदिवसं विभागएकी भावश्च विद्यते विश्वादीनाम् ॥ तुरीयस्य तन्त्रविद्यत इत्यमा
 त्रः ॥ विश्वादीनां व्यवहारकारणत्वं विद्यते ॥ तुरीयस्य तन्त्रविद्यत इत्येतोगम्यत्वमपि नास्तीत्याशंकां निवा
 रयति अगतिर्न विद्यत इति ॥ आत्मानं संविशंतीति गतिवचनात् ॥ आदिमत्त्वेन सामान्यमुपास्येन भवेदिति ॥
 उपासकस्य संजानन् सर्वबंधो भवेत्पुमान् ॥ सामान्यत्रयमप्येतत्तुल्यमुक्तिगतत्वतः ॥ अमात्रत्वं तुरीय
 स्यत्वविभागाद्विनेदिने ॥ जाग्रदादेरकर्तारपि गम्योसौ ज्ञानिनां भवेदिति च ॥ आदिमत्त्वादिसामान्यं तुल्यं
 ज्ञानसामान्यमुक्तम् ॥ मात्रासंप्रतिपत्तौ तुल्यसामान्यमेव च ॥ ३ ॥ त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सा
 मान्यं वेत्ति निश्चितम् ॥ स पूज्यस्सर्वभावानां बंधश्चैव महामुनिः ॥ ४ ॥ अकारो न यने विश्वमुका
 रश्चापि नैजसम् ॥ मकारश्च पुनः प्राज्ञानामात्रे विद्यते गतिरिति ॥ ५ ॥ तृतीयः खंडः ॥ ३ ॥ अ
 मात्रश्चतुर्थोऽप्यवहार्यः प्रपंचोपशमः शिवो द्वैत उक्कार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानम् ॥ य एवं वे
 द ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ ओंकारं पादशो विद्यात्पादमात्रान संशयः ॥ ओंकारं पादशो ज्ञात्वा
 मोक्षोपभोग्यतः ॥ अमात्रत्वं तुरीयस्याप्यविभागाद्विनेदिन इत्यात्मसंहितायाम् ॥ ३ ॥ आत्मैव भूत्वाऽ
 न्याभिमानं त्यक्त्वा परमात्मनैव परमात्मानं प्रविशत्युपासकः ॥ अव्यवहार्यत्वादिकमत्र सममिति दर्शयितुं
 पुनरप्युक्तमव्यवहार्यत्वादिकम् ॥ तुरीयं नादनामानं हरिं ज्ञात्वा परंपदम् ॥ तमेव प्रविशेच्छुद्धरूपी तत्सदृ
 शात्मवान् ॥ ज्ञानानंदौ च शक्तिश्च तथापि न समाकृचिन् ॥ विमुक्तस्यापि जीवस्य पारतंत्र्यं च नित्यदा ॥
 चतुरूपस्यास्य विष्णोर्नाम प्रणव इत्यपि ॥ जाग्रदादि प्रणयनात्स एव ब्रह्म ब्रूहणात् ॥ ओमित्याक्रियमाण

त्वादोकारःसंप्रकीर्तितः ॥ आदिमत्त्वादयोऽस्यथाओमित्यस्यश्रुतौश्रुताः ॥ अपूर्वःकारणाभावान्नाशाभा
वादनंतरः ॥ पराधीनस्थित्यभावादनपरउदाहृतः ॥ सर्वगत्वादबाह्यश्चतंत्रज्ञात्वाप्रविमुच्यतइतिच ॥ परत्व
मपरत्वंचविण्णोरैकस्यैवैयदा ॥ श्रूयतेनतुसामर्थ्यभेदस्तत्रकथंचन ॥ अवतारस्यपूर्वत्वात्पौर्वापर्यमुदाह

नकिंचिदपिचिंतयेत् ॥ १ ॥ धुंजीतप्रणवेचेतःप्रणवोब्रह्मनिर्भयम् ॥ प्रणवेनित्ययुक्तस्यन
भयंविद्यतेक्वचित् ॥ २ ॥ प्रणवोऽस्यपरंब्रह्मप्रणवश्चपरंस्मृतः ॥ अपूर्वेनंतरोबाह्योनपरःप्र
णवोव्ययः ॥ ३ ॥ सर्वस्यप्रणवोऽद्यादिर्मध्यमंतस्तथैवच ॥ एवंहिप्रणवंज्ञात्वाव्यश्रुतेतदनं
तरम् ॥ ४ ॥ प्रणवंहीश्वरंविद्यात्सर्वस्यहृदयेस्थितम् ॥ सर्वव्यापिनमोकारंमत्त्वाधीरोनशोच
ति ॥ ५ ॥ अमात्रोनंतमात्रश्चैतस्योपशमःशिवः ॥ ओंकारोविदितोयेनसमुनिर्नतरोजनः
समुनिर्नतरोजनइति ॥ ६ ॥ चतुर्थःखंडः ॥ ४ ॥ इतिश्रीमांडूकोपनिषत्समाप्ता ॥

तमितिब्रह्मतेर्के ॥ पूर्वोवतारोपश्चिमावतारोपिपूर्णएवेतिप्रणवोऽस्यपरंब्रह्मेत्यादेरर्थः ॥ ४ ॥ एकोपिनिर्विशे
षोपिचतुर्धाव्यवहारभाक् ॥ यस्तंबदेचिद त्मानविष्णुंविश्वादिहृपिणम्॥इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादा
चार्यविरचितंमांडूकोपनिषद्भाष्यं संपूर्णम् ॥

श्रीमन्मध्वहूस्सरोजांतवर्तिश्रीलक्ष्मीवेंकटेशायनमः ॥ ॥ ॐ ॥ नमो भगवते तस्मै प्राणादिप्रभविष्णवे ॥
 अमंदानंदसांद्रायवासे देवाय वेधसे ॥ प्रजानां पालनाद्विष्णुः प्रजापतिरिति रितः ॥ सवायुं सूर्यनामानं चंद्र
 नाश्रीं सरस्वतीम् ॥ सूर्याचिंद्रगतौ देवः ससर्जपुरुषोत्तमः ॥ तावाविश्वस्य यं विष्णुः सर्वसृष्टीः करोत्यजः ॥
 श्रीमद्भारतीरमणमुख्यप्राणांतर्गत रमाजानयेनमः ॥ ॥ हरिः ॐ ॥ मुकेशचभारद्वाजः शैब्य
 श्वसत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कवंभीकात्यायनस्ते ह्येते
 ब्रह्मपराब्रह्मनिष्ठाः परंब्रह्मण्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्ववक्ष्यतीति ते ह समिप्याणयो भगवंतं पिप्पला
 दमुपसन्नास्तान् हसन्कपिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्म चर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ ॥ यथाकामं प्र
 श्नान् पूच्छत ॥ यदि विज्ञास्यामः सर्वं हवो वक्ष्याम इति ॥ अथ कवंधीकात्यायन उपेत्य पप्रच्छ ॥
 भगवन्कुतौ हवा इमाः प्रजाः प्रजायंत इति ॥ तस्मै सहोवाच ॥ प्रजाकामो ह वै प्रजापतिः ॥ स
 तपो तप्यत ॥ समिथुनमुत्पादयते ॥ रयिं च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः कश्चिद्यत इति ॥ आदि
 त्यो ह वै प्राणो रयिरेव चंद्रमाः ॥ रयिर्वी एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेवरयिः ॥ अथादि
 त्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणा वश्मिषु सन्निधत्ते ॥ यदक्षिणां यत्पत्नीर्चायदु
 दीर्चीयदधोयदूर्ध्वयदंत रादिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वां प्राणान् वश्मिषु सन्निधत्ते ॥ स एष वै श्वा
 नरो विश्वरूपः प्राणो भिरुदयते ॥ तदेतदृचाभ्युक्तम् ॥ विश्वरूपं करिणं जातवेदं संपरायणं ज्यो
 तिरेकं तपंतम् ॥ सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ संवत्सरे वै प्रजाप
 तमूर्तस्थः सवायुस्तु मूर्तसंस्था सरस्वती ॥ आदित्यस्थः सवायुस्तु प्राणनात्मनि संनयेत् ॥ प्राच्यप्राणास्त
 थेंद्राद्यादक्षिणाश्च यमादयः ॥ प्रतीच्यावरुणाद्यास्तु सोमाद्या उत्तराः स्मृताः ॥ शेषमित्राववाचीनौ वीद्रका

माबुदक्तनी ॥ सभार्याःकोणपैःसार्धंचत्वारोदिशिदिश्यपि ॥ संवत्सरस्थोऽगवान्वागीरावयनस्थितौ ॥
 मासस्थितःसभगवान्पक्षयोवाक्त्रिमारुतः ॥ अहोरात्रेतुभगवान्प्राणोऽहनिवाङ्मिशि ॥ दंपत्योर्भगवान्वि-
 तिः॥तस्यायनेदक्षिणंचोत्तरंचतद्येहवैतदिष्टापूतैकनमित्युपासते॥तेचांद्रमसमेवलोकमभिजयं
 ते ॥ तएवपुनरावर्तितेतस्मादेतेऋषयःप्रजाकामादक्षिणंप्रतिपद्यंते॥एषवैरयिर्यःपितृधाणः॥
 अथोत्तरेणतपसाब्रह्मचर्येणश्रद्धयाविद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयंते॥एतद्वैप्राणानामा-
 यतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्पुनरावर्ततइत्येवनिरोधः ॥ तदेवश्लोकः ॥ पंच
 पादंपितरंद्वादशाकर्तृनिदिवआहुःपरेअर्धेपूरीषिणम् ॥ अथेमेअन्यउपरेविचक्षणंसप्तचक्रेपळर
 आहुरपितमिति ॥ मासवैप्रजापतिः ॥ तस्यऋणपक्षएवरयिः ॥ शुक्लःप्राणस्तस्मादेतेऋष-
 यःशुक्लइष्टिंकुर्वति ॥ इतरइतरस्मिन् ॥ अहोरात्रैवैप्रजापतिस्तस्याहरेवप्राणोरात्रिस्वरयिः॥
 प्राणंवाएनेप्रस्कंदंतिथेदिवारत्यासंयुज्यंते ॥ ब्रह्मचर्यमेवतद्यद्रात्रौरत्यासंयुज्यंते ॥ अत्रैवै
 प्रजापतिस्ततोहवैतद्रेतः ॥ तस्मादिमाःप्रजायंतइति ॥ तद्येहवैतत्प्रजापतिव्रतंचरंति ॥ ते
 मिथुनमुत्पादयंतेतेषामैवैषब्रह्मलोकोयेषांतपोब्रह्मचर्येषुसत्यंप्रतिष्ठितम् ॥ तेषामसौविरजो
 ब्रह्मलोकोनयेषुजिह्वमनृतंनमायाचेति ॥ इतिप्रथमःप्रश्नः ॥ १ ॥ अथैहैनंभार्गवैवै
 दर्भिःपप्रच्छ ॥ सगवन्कत्येवदेवाःप्रजाविधारयंते ॥ कनरएतत्प्रकाशयंते ॥ कःपुनरेषांवरि-
 ष्टइति॥तस्मैसहोवाच॥ आकाशोहवाएषदेवोवायुरग्निरापःपृथिवीवाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रंचनेप्रा-
 णुर्भार्यास्थानुसरस्वती ॥ भर्तृस्थःसत्त्वयंवायुरेवंजानन्विमुच्यतइतिप्रजापतिसंहितायाम् ॥ १ ॥ वायु

काश्याअभिवदंति ॥ वयमेतद्भागमवष्टभ्यविधारयामइति ॥ तान्वरिष्टुःप्राणउवाच ॥ मा
मोहमापद्यथाहमेवैतत्तयंचधात्मानंविभज्यैतद्भागमवष्टभ्यविधारयामीति ॥ तेऽश्रद्धधानाबभू-
वुः ॥ सोभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमतइवतस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरेसर्वेवोत्क्रामंते ॥ तस्मिंश्चप्रतिष्ठमाने
सर्वेवप्रतिष्ठंते ॥ तद्यथाभयुवक्षिकामधुकरराजानमुत्क्रामंतसर्वाएवोत्क्रमंते ॥ तस्मिंश्चप्रतिष्ठ
मानेसर्वाएवप्रतिष्ठंते ॥ एवंवाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रंचेतितेप्रीताःप्राणस्नुन्वत्येषोभिस्तपत्येषसूर्य
एषपर्जन्योमघवानेषवायुरेषपृथिवीरयिर्देवःसदसच्चासृतंचयत् ॥ अराइवर्थनाभौप्राणेसर्वप्र-
तिष्ठितम् ॥ ऋचोयजूंषिसामानियज्ञःक्षत्रंचब्रह्मच ॥ प्रजापतिश्चरसिगर्भैस्त्वमेवप्रतिजायसे
तुभ्यंप्राणप्रजास्त्विमायत्प्राणैःप्रतितिष्ठसि ॥ देवानामसिबद्धितमःपितॄणांप्रथमास्वधा ॥ ऋ-
षीणांचरितंसत्यमथवीगिरसामपि ॥ इन्द्रस्त्वंप्राणतेजसारुद्रोसिपरिरक्षिता ॥ त्वमंतरिक्षेचर-
सिसूर्यस्त्वंज्योतिषांपतिः ॥ यदात्वमभिवर्षस्यथेमाःप्राणतेप्रजाः ॥ आनंदरूपास्तिष्ठंतिका-
मायात्रंभविष्यतीति ॥ ब्राह्म्यस्त्वंप्राणैककपिरत्ताविश्वस्यसत्पतिः ॥ वयमद्यस्यदातारःपितात्वं
मातरिश्वनः ॥ यातेतनूर्वाचिप्रतिष्ठितायाश्रोत्रेयाचचक्षुषि ॥ यामनसिसंतताशिवांतांकुरु-
मोक्तमी ॥ प्राणस्येतद्दशेशेर्वन्निदिवेयत्प्रतिष्ठितम् ॥ मातेवपुत्राचक्षस्वश्रीश्चप्रज्ञांचविधेहि नइ-
ति ॥ २ ॥ अथैहैनंकोसत्यश्चाश्वत्थायनःपप्रच्छ ॥ भगवन्कुतएषप्राणोजायते ॥ कथमायात्यस्मिन्
शरीरे ॥ आत्मानंवाप्रविमज्यकथंप्रतिष्ठते ॥ केनोक्तमनेकथंब्राह्ममभिधत्तेकथमध्यात्ममिति ॥
रग्निरित्यत्रभूतवायुरुच्यते ॥ प्राणशब्देनप्रधानवायुः ॥ २ ॥ आत्मतःपरमात्मतः ॥ बिष्णोर्वायुःसमु-

सन्नोवायोः सर्वाश्चदेवताः ॥ प्राणाद्यास्तान्यन्प्राणआज्ञापयतिराजवत् ॥ स्वयंचपंचरूपस्सन्दधान्मो
 तस्मैसहोवाचातिप्रश्रान्पृच्छसिब्रह्मिष्ठोसीति ॥ तस्मान्नेहंब्रवीभ्यात्मतएवप्राणोजायते ॥ यथै
 षापुरुषेच्छायाएतस्मिन्नेतदाततम् ॥ मनोऋतेनायात्यस्मिच्छरीरे ॥ यथासम्प्राडेवाधिकता
 न्विनिर्मुक्तएतान्यामानधितिष्ठस्वैतान्यामानधितिष्ठस्वेवैवप्राणहतरान्प्राणान्पृथक्पृथगे
 वसन्निधत्ते ॥ पायूपस्थेऽपानंचक्षुःश्रोत्रेमुखनासिकाभ्यांप्राणःस्वयंप्रतिष्ठते ॥ मध्येतुसमानः ॥
 एषह्येतद्भुतमञ्जंसमंनयतितस्मादेताःसप्तार्चिषोभवंति ॥ हृदिह्येषआत्मा ॥ अत्रैतदेकशतं
 नाडीनाम् ॥ तासांशतंशतमेकस्यांद्वासप्ततिशाखानाडीसहस्राण्यामुव्यानश्चरत्यैकयो
 र्ध्वमुदानपुण्येनपुण्यंलोकंनयतिपापेनपापमुभाभ्यामेवमनुष्यलोकम् ॥ आदित्योहवैवाक्षःप्राण
 उदयत्येषह्येनंचाक्षुषंप्राणमनुगृह्णानःपृथिव्यांयादेवतासैपापुरुषस्यापानमवष्टभ्यांतरापदाका
 शःससमानोवायुर्व्यानस्तेजोहवाउदानः तस्मादुपशान्तेजाःपुनर्भवमिंद्रियैर्मनसिंपद्यमानैः ॥
 यच्चित्तस्तेनैवप्राणमायाति ॥ प्राणस्तेजसायुक्तःसहात्मनायथासंकल्पितंलोकंनयति ॥ यए
 वंविद्वान्प्राणवेदनह्रास्यप्रजाहीयतेऽमृतोभवति ॥ तदेवश्लोकः ॥ उत्पत्तिमायार्तिस्थानंविमु
 त्वंचैवंपंचधा ॥ अध्यात्मंचैवप्राणस्यविज्ञायामृतमश्रुतेविज्ञायामृतमश्रुतइति ॥ ३ ॥ अथैह
 नंसौर्यायणीगार्ग्यःपप्रच्छ ॥ भगवन्नेतस्मिन्पुरुषेकानिस्वपंतिकान्यस्मिआग्रति ॥ कतरएषदेवः
 स्वमानपश्यति ॥ कस्यैतत्सुखंभवतिकस्मिन्सर्वंप्रतिष्ठिताभवंतीति ॥ तस्मैसहोवाच ॥ यथागार्ग्य
 क्षादिकंप्रभुरितिप्रभंजने ॥ ३ ॥ रश्मीनामविशेषेपिज्ञान्यदृष्टिव्यपेक्षया ॥ सूर्यस्यमंडलंयांतीत्युच्यते

तददर्शनात् ॥ एवंविष्णोस्तुसामीप्याद्देवानां सुप्रिगस्यतु ॥ व्यवहाराकरत्वाच्च एकीभावदीर्यतइति च ॥
 भगवतः शरीरवत्सादृश्ययुक्ते जीवे सुखं भवति ॥ कस्यैतत्सुखं भवतीति पृष्टत्वात् ॥ न ह्यचेतनस्य शरीरस्य
 मरीचयोर्कस्यास्तंगच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमंडल एकीभावंतिताः पुनरुदयतः प्रचरत्येवं हवैतत्स
 र्वपरैर्देवेभ्यः कस्यैकी भवति ॥ तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न सयते न स्पृशते न भि
 वदते न दत्ते नानंदयते न विसृजते नैयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ प्राणाग्रयैवैतस्मिन्पुरुजाग्रतिगार्ह
 पत्यो ह्वा एषोऽपानो व्यानो न्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्याग्रणीयते ॥ प्रणयनादाहवनीयः प्राणो य
 दुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती समंनयति समानो मनो ह्वावयजमान इष्टं फलमेवोदानः ॥ स
 एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ अत्रैष देवः स्वमेमहिमानमनुभवति यद्दृष्टमनुपश्यति श्रु
 तं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगंतरे च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति ॥ दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चा
 श्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति स यदा ते जसाभिभूतो भवत्यत्रैष देवः
 स्वमात्रपश्यति ॥ अथ यदेतस्मिन् उच्छरीरं सुखं भवति ॥ स यथा सोम्यवयांसि वासो दृक्षं संप्र
 तिष्ठते ॥ एवं हवैतत्सर्वपरे आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ पृथिवी च पृथिवी मात्रा चापश्चापो मात्रा च तेज
 श्च तेजो मात्रा च वायुश्च वायु मात्रा चाकाशश्चाकाश मात्रा च क्षुद्रदृष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्रा
 णं च घ्रातव्यं च रसनं च रसपिंतव्यं च त्वक्कृस्पर्शपिंतव्यं च वाक्कवक्तव्यं च हस्तौ च दातव्यं च पादौ च
 गंतव्यं च पायुश्च विसर्जपिंतव्यं चोपस्थश्चानंदयितव्यं च मनश्च मंतव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंका
 सुखं भवति ॥ यस्यात्मा शरीरमिति च श्रुतिः ॥ सादृश्याद्देहवज्जीवो विष्णोस्तस्य सुखं भवेत् ॥ सुप्तौ

तस्य सुखार्थं हि भगवान्सुसिमानयेदिति च ॥ ४ ॥ प्रणवेन हरिं ध्यायन्न ह्यलोकं समेत्य च ॥ ज्ञानं च तु
 रश्वाहं कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ९
 षड्विद्रष्टा स्पृष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मंता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ॥ स यो ह वै तदच्छायम
 शरीरमलोलहितं शुभ्रमक्षरं वेदयेत् यस्तु सोम्य स सर्वशः सर्वभवति ॥ तदेष श्लोकः ॥ विज्ञाना
 त्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठंति यत्र ॥ तदेतदक्षरं वेदयेत् यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमे
 वा विवेशेति ॥ ४ ॥ अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ ॥ सहो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणां त
 मांकारमभिध्यायी त क त मं वा व स ते न लोकं जयतीति ॥ तस्मै सहो वाच ॥ एतद्देसत्यकाम परं च वा
 परं च ब्रह्म यदोकारः ॥ तस्माद्दिद्वाने ते नैवाय नैकतरमन्वेति ॥ स यद्येकमात्रमभिध्यायी त स
 ते नैव संपेदितस्तूष्णमिव जगत्यामभिसंपद्यते ॥ तमृचो मनुष्यलोकमुपनयंते ॥ स तत्र तपसा ब्र
 ह्म चर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ अथ यदिद्दिमात्रेण मनसि संपद्यत सोतिरिक्षं यजु
 भिररुचीये तोमलोकं स सोमलोको विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥ यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनै
 वाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायी त स तेजसि सूर्ये संपन्नो यथापादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पा
 प्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुचीयेते ब्रह्मलोकम् ॥ स एतस्माज्जीवधनात् परात् परं पुरिशयं पुरुष
 मीक्षते ॥ तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयु
 क्ताः ॥ क्रिया सुबाह्याभ्यन्तरमध्यमा सुसम्यक् प्रयुक्ता सुनकं पतेज्ञः ॥ ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं
 मूर्खात्प्राप्य मुच्यते नात्र संशयः ॥ ५ ॥ कर्मैति पुष्करः प्रोक्त उषानामभिमानिनी ॥ लोकाभिमानिनी

पर्जन्यःस्वाहवैभन्नदेवता ॥ तपोभिमानीवह्निश्वरुणोवीथ्यदेवता ॥ अन्नस्यदेवतासोमोमनोनामानि
रुद्रकः ॥ इन्द्रियेशाश्वसूर्याद्याश्वक्षुराद्यभिमानिनः । रुद्रोर्वीन्द्रःशेषकामौमनसस्त्वेदेवताः ॥ अद्वे
तिवायोःपत्नीस्यात्सर्वेषांप्रभाप्यया ॥ तस्याश्चकारणंप्राणःसर्वेषामुत्तमोत्तमः ॥ तस्यापीशःकार
णंचवासुदेवःपरोऽन्ययः ॥ नतस्यसदृशःकश्चिकुतएवोत्तमोभवेत् ॥ तंज्ञात्वामुच्यतेजंतुर्विदित्वैवंपरा
परमितितत्त्वविवेके ॥ एतस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वैर्द्वियाणिच ॥ खंवायुज्योतिरापःपृथिवीविश्वस्य
सामभिर्यत्तत्कवयोवेदयन्ते ॥ तमोकारैरेवायनेनान्वेतिविद्वान्यत्तच्छांतमजरममृतमभयंपरं
चेति ॥ ५ ॥ अथहैनमुकेशाभारद्वाजःपप्रच्छ ॥ भगवन्हरिण्यनाभःकौसल्योराजपुत्रोमा
मुपेत्यैनंप्रश्नमपृच्छत ॥ षोडशकलंभारद्वाजपुरुषंवेत्थंतमद्यंब्रवीहीति ॥ तमहंकुमारमब्रुवं
नाहमिमंवेदयद्यहमिममेवेदिष्यंकथंतेनावक्ष्यमिति ॥ समूलोवाएषपरिशुष्यतियोनृतमभि
वदतितस्माच्चाहाम्यनृतंवक्तुम् ॥ सत्पूर्णांरिथमारुह्यप्रवव्राज ॥ तंत्वापृच्छामिक्वासौपुरुषइ
ति ॥ तस्मैसहोवाच ॥ इहैवांतःशरीरेसोम्यसपुरुषोयस्मिन्नेताःषोडशकलाःप्रभवन्तीति ॥ स
धारिणीतिमंत्रोक्तएवक्रमः ॥ नहीन्द्रियेभ्योमनःपश्चात् ॥ तस्याकृत्युत्तेश्वेतिभगवद्वचनम् ॥ विष्णोःप्राण
स्ततःश्रद्धातस्यारुद्रोमनोभिधः ॥ तस्मादिन्द्रस्त्विन्द्रियात्मातस्यसोमोदेवता ॥ ततश्चवरुणःसृष्टस्तस्मा
दग्निस्ततोवरः ॥ आकाशदेवताविघ्नस्ततोवायोःसुतोमरुत् ॥ तस्मादग्निःपावकाख्यःप्रथमोमेस्सुतस्त
तः ॥ ततःपर्जन्यउद्धृतःस्वाहाऽतोमंत्रदेवता ॥ उदकात्मकोबुधस्तस्याउषानामात्मिकाततः ॥ ततः
शनिःपृथिव्यात्माकर्मत्मापुष्करस्ततः ॥ क्रमात्प्रत्यवराएतेमुक्ताःसर्वगणैरपि ॥ नित्यमुक्तस्ततोवि

ष्णुः प्राणादप्युत्तमोत्तमइति च ॥ समुद्रइत्येवंप्रोच्यते ॥ पुरुषेइत्येवंप्रोच्यते ॥ भिद्येतेतासानामरूपे ॥ भिद्येतेचासांनारूपेइत्युक्तत्वात् ॥ अज्ञैरनवगतान्यपिसमुद्रेस्थितानांनदीनांविष्णौस्थितानांमुक्तानांच भिन्नान्येव नारूपानि संत्येवेत्यर्थः ॥ न च भेदशब्देनाशेषयुज्यमानः कापि दृष्टः ॥ घटादावपि बहुभावेव भेदशब्दः प्रयुज्यते ॥ नाशस्त्वर्थतएवावगम्यते ॥ न चात्रार्थतोपि नाशो बगम्यते ॥ न हि नामानिरूपाणि

ईक्षांचैकस्मिन् बहमुक्तांत उक्तांतो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ स प्राणममृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वा युज्योतिरापः पृथिवीं द्रियं मनो अमन्नाद्दीर्यं तपो मंत्राः कर्म लोका लोके कथुना म च ॥ यथेमानद्यः स्यंदमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्या स्तंगच्छंति भिद्येते तासाना मरूपे समुद्रइत्येवंप्रोच्यते एवमेवास्य परिदृष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्या स्तंगच्छंति भिद्येते चासां नारूपे पुरुषइत्येवंप्रोच्यते ॥ स एषो कलो मृतो भवति ॥ तदे पश्लोकः ॥ अ रा इ व र थ ना भौ क ला य स्मि न्प्र ति धि ताः ॥ तं वे द्यं पुरुषं वेदयथा मावो मृत्युः परिव्यथा इति ॥

च कपालवद्धुधाभूतानितिष्ठंति ॥ अतो भिद्येते इति पृथक्त्वमेवोच्यते ॥ अरा इ व र थ ना भौ क ला य स्मि न्प्र ति धि ता इति वाक्यशेषाच्च ॥ अतः पुरुषे भिन्नानि नामरूपाणि प्रतिष्ठितानीत्येवार्थः ॥ अस्तगमनं त्वादित्यवदज्ञाना म विज्ञेयत्वमेव ॥ प्राणादयः कलायस्मिन्मुक्तानित्यं प्रतिष्ठिताः ॥ पृथक्पृथङ्नामरूपैर्नम

स्तस्यैपरायतइतिसत्तत्वे ॥ नामरूपाद्विमुक्तइत्यनेनापिनामरूपामुक्तवमुच्यते ॥ विप्रियइत्यादिवत् ॥
नामरूपेअविहायेतिचपूर्वत्र ॥ अतंतवैनामानंताविश्वेदेवाइतिनामरूपयोरनंतत्वंहिश्रुतिर्वक्ति ॥ यत्रपूर्वे
साध्याःसंतिदेवाः ॥ सतत्रपर्येतिजक्षन्कीडन्नममाणः ॥ सोश्रुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चिता ॥ ॐ

तान्होवाच ॥ एतावदेवाहमेतत्परंब्रह्मवेदनातःपरमस्तीति ॥ तेहितमर्चयंतस्त्वंहि नः पिनायो
स्माकमविद्यायाः परंपारंतरयसीति ॥ नमःपरमऋषिभ्योनमः परमऋषिभ्यः ॥ ६ ॥ इतिष
ट्प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥

चांतवःशोषमास्तेषुपुष्वाङ्गायत्रत्वोगायतिशक्करीष्वित्यादेश्च ॥ अतःसर्वमुक्तेभ्योप्युत्तमोत्तमःपरिपूर्णोना
रायणइतिसिद्धम् ॥ नमोनमोस्तुहरयेष्वेष्वेष्टतमायमे ॥ परमानंदसंदोहसांज्ञानंदवपुष्मते ॥ ६ ॥ इति
श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितषट्प्रश्नोपनिषद्भाष्यसंपूर्णम् ॥ ७४ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु

क्षणं संकल्प्य इति मनसो विशेषणम् ॥ संकल्पकमित्यर्थः ॥ सप्रतिष्ठासायतनामुपनिषद्वृहीत्युक्ते सम्यगेवमयोपनिषत्स्वरूपमुक्तम् ॥ तद्यवक्तव्यं नास्ति ॥ तपोदमः कर्मच विद्यायाः प्रतिष्ठा ॥ तद्वसुविद्याप्रतिनिष्ठतीत्यर्थः ॥ सत्यमिति भीमासा ॥ निर्णीयते यतः सम्यगिदं सत्यमिति स्फुटम् ॥ श्रुतिस्मृत्युदितं सर्वव्यक्तं भी

आध्यात्मम् ॥ यदेतद्गच्छतीवचमनो नैव तदुपस्मरति ॥ अभीक्ष्णं संकल्पस्तद्भूतद्वन्द्वनामतद्वनमित्युपासितव्यम् ॥ सय एतदेवं वेदाभिहितं सर्वानि भूतानि संवाञ्छति ॥ उपनिषदं भो ब्रूहीति ॥ उक्ता उपनिषत् ॥ ब्राह्मीवावत उपनिषदमब्रूमेति ॥ तस्यैतपोदमः कर्मैति प्रतिष्ठा ॥ वेदाः सर्वा गानि सत्यमायतनम् ॥ यो ह वा एतामुपनिषदं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गलोके जयेथेति निष्ठति ज्येथेति निष्ठति ॥ ४ ॥ इति तल्लवकारोपनिषत्समाप्ता ॥

मांसयैतया ॥ सत्यमित्युच्यते तस्मान्भीमांसा ब्रह्मनिश्चय इति शब्दनिर्णये ॥ चतुर्थजुः सामाथर्वारिष्यामं चरात्रं च आरतम् ॥ मूलरामायणं चैधपुराणं भगवत्परम् ॥ वेदा इत्युच्यते सद्भिः शिक्षाद्यं स्मृत्यस्तथा ॥ अगानि सत्यं भीमांसा तद्विद्यायतनं त्रयमिति विद्यानिर्णये ॥ यश्चिदानन्दसच्छक्तिसंपूर्णो भगवान्परः ॥ नमोस्तु विष्णवे तस्मै प्रेष्टव्यं प्रेयसां च मे ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पाविरचितं तल्लवकारोपनिषद्भाष्यं संपूर्णम् ॥

॥ सभाष्या आथर्वणोपनिषत् २२ भाण्डूकोपनिषत् २३
षट्प्रश्नोपनिषत् २४ तलवकारोपनिषच्च २५ संपूर्णाः ॥

॥अथ श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयः॥२६॥

श्रीमद्भारतीरमणमुख्यप्राणांतर्गतमाजानयेनमः ॥ हरिःॐ ॥ समस्तगुणसंपूर्णसर्वदोषविवर्जितम् ॥ नारायणं नमस्कृत्य गीतातात्पर्यमुच्यते ॥ शास्त्रेषु भारतं सारं तत्र नाम स ह स्वरूपम् ॥ वैष्णवं कृष्णगीताचतुर्ज्ज्ञानान्मुच्यते जसा ॥ न भारतसंश्लाखं कुत एवानयोः समम् ॥ भारतं सर्ववेदाश्च तुल्यमाहोपिताः पुरा ॥ देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्ऋषिभिरसमन्वितैः ॥ व्यासस्यैवाज्ञाया तत्र त्वत्परिच्यत भारतम् ॥ महत्स्वाङ्गारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥ निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ स्वयं नारायणो देवैर्ब्रह्मरुद्रैर्द्रुपर्वकैः ॥ अर्धितो व्यासतां प्राप्य केवलं तत्त्वनिर्णयम् ॥ चकार पंचमं वेदं महाभारतं संक्षिप्तमिति ब्रह्मादि ॥ तत्र साक्षादिद्रावतारमुत्तमाधिकारिणमात्मनः प्रियतममर्जुनं क्षत्रियाणां विशेषतोऽपि परमधर्मनारायणद्विदुतदनुबन्धिनिग्रहं बहुस्रोहादधर्मत्वेनाशंकयततो निवृत्तप्रायं स्वविहितं हृत्प्राप्तया भक्त्या भगवदाराधनमेव परमो धर्मस्तद्विरुद्धः सर्वोऽप्यधर्मो भगवदधीनत्वात् सर्वस्यैव निबोधयति भगवाच्चारायणः ॥ सर्वचैतदत्रैवावगम्यते ॥ अथ चेत्स्वधर्म्यमिमं संग्रामं न करिष्यसि ॥ ततः स्वधर्मकीर्तिं चाह्निता पापमवाप्स्यसीत्यादिना युद्धस्य स्वधर्मत्वम् ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां ये न सर्वमिदं ततम् ॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ॥ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥ इष्टो सिमे दृढमिति तो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मानं नमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि सत्यं ते प्र तिजाने प्रियो सिमे ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥ अहं त्वासर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इत्यादिना स्वधर्मणीव भगवदाराधनस्यैव कर्तव्यत्वं तदन्यस्य त्याज्यत्वं च ॥ नाहं वै देवैर्न तप

सानदानेननचेज्यया ॥ शक्यएवंविधोद्रुंष्टृष्टवानसिमांयथा ॥ भक्त्यात्वनन्ययाशक्यअहमेवंवि
 धोर्जुन ॥ ज्ञातुंद्रुंष्टृचतत्वेनप्रवेष्टुंचपरंतपेत्यादिनाविष्णुभक्तेरवसर्धसाधनोत्तमत्वंपरोक्षापरोक्षज्ञा
 नयोज्ञानिनोपिमोक्षस्यतदधीनत्वंच ॥ मात्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तःसंगवर्जितः ॥ निर्वैरःसर्वभूते
 पुत्र्यःसमामेतिपांडवेत्यादिनाभक्तस्यापितत्कर्मविकर्मत्यागश्च ॥ कुरुकर्मैवतस्मात्त्वंपूर्वैःपूर्वैरैःकृ
 तमित्यादिनाज्ञानिनोपिभगवत्कर्म ॥ सुदुर्दर्शमिदंरूपंष्टृष्टवानसियन्मम ॥ देवाअप्यस्यरूपस्य
 नित्यंदर्शनकांक्षिणः ॥ इष्टोसिमेट्टमितिततोवक्ष्यामितिहितम् ॥ देवीसंपत्तिमोक्षायनिबंधायासु
 रीमना ॥ माधुचःसंपदंदेवीमभिजातोसिपांडव ॥ महात्मानस्तुमांपार्थदेवोप्रकृतिमार्श्रिताः ॥
 भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमन्ययम् ॥ दर्शयात्मानमन्ययम् ॥ दर्शयामासपार्थयपरमंरूपमैश्व
 रमित्यादिनार्जुनस्योत्तमाधिकारित्वमपरोक्षज्ञानित्वंच ॥ नमेविदुःसुरगणाःप्रसवंनमहर्षयः ॥ अ
 हमादिहिंदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः ॥ योभामजमनादिंचवेत्तिलोकमहेश्वरम् ॥ असंमूढःसमर्थ
 पुसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ बुद्धिज्ञानिमसंमोहःक्षमासत्यंदमःशमः ॥ महर्षयःसप्तपूर्व ॥ एतांविभूतिं
 योगंच ॥ अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वप्रवर्तते ॥ इतिमत्वाभजतेमांबुधाभावसमन्विताः ॥ तेषामे
 वानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः ॥ नाशयाम्यात्मभावस्थः ॥ तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् ॥
 मोक्षारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छति ॥ ज्ञानंतेहंस
 विज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः ॥ यज्ज्ञात्वात्मानेहभूयोन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ अहंकृत्स्नस्यजग
 तःप्रभवःप्रलयस्तथा ॥ मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजय ॥ मयिसर्वमिदंभोतंसूत्रेमणिगणा

इव ॥ इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ राज
विधाराजगुह्यम् ॥ मया तत्तमिदं सर्वजगदव्यक्तमूर्तिना ॥ मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहंतेष्ववस्थि
तः ॥ भूतभूतचभूतस्थः ॥ न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः ॥ परंभूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञा
नमुत्तमम् ॥ मम यो निर्महद्ब्रह्मतस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ॥ संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ब्र
ह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च ॥ ह्याविमोपु
रुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मे
त्युदाहृतः ॥ यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्य व्यय ईश्वरः ॥ यस्मात्क्षमतीतो ह्यमक्षरादपि चोत्तमः ॥
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ॥ स सर्वविद्भज
ति मां सर्वभावेन भारत ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मया नव ॥ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्य
श्च भारत ॥ न मे पार्था स्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ नानवाप्तमवाप्तव्यमित्यादिना सर्वस्माद्भगव
तो भेदः सर्वस्य तदधीनत्वं तस्यानन्याधीनत्वं सर्वोत्तमत्वं सर्वगुणपूर्णत्वं सर्वशास्त्राणां तत्परत्वं तथा त
ज्ज्ञानादेव मोक्ष इत्यादि ॥ अथा ते विष्णो विदुषा चिदर्घ्यः स्तोमो यज्ञश्चाध्यो ह्यविष्मता ॥ पश्यन्
पि ममात्मानं कुर्यात्कर्माविचारयन् ॥ यदात्मनः सुनियतमानं दोषं कर्षयामुयात् ॥ भक्त्या प्रसन्नः
परमो दद्याज्ज्ञानमनाकुलम् ॥ भर्त्तिवभूयसीताभ्यां प्रसन्नो दर्शनं व्रजेत् ॥ ततोऽपि भूयसी भर्त्ति
दद्यात्ताभ्यां विमोचयेत् ॥ मुक्तोऽपि तद्दशो नित्यं भूयो भर्त्ति स मन्वितः ॥ साध्या नंदस्वरूपैव भ
र्त्ति नैवात्र साधनम् ॥ ब्रह्मरुद्रमादिभ्योऽप्युत्तमत्वं स्वतंत्रताम् ॥ सर्वस्य तदधीनत्वं सर्वसद्गुणपूर्णं

ताम् ॥ निर्दोषत्वं च विज्ञाय विष्णोस्तत्राखिलाधिकः ॥ श्लोहो भक्तिरिति प्रोक्तः सर्वोपायोत्तमो
 त्तमः ॥ तेनैव मोक्षो नान्येन दृष्ट्या दिस्तस्य साधनम् ॥ अधर्माधिकारिणो मर्त्यमुक्ता दृष्ट्या
 दिकाः समाः ॥ अधिकार्युत्तमा देवाः प्राणस्तत्रोत्तमोत्तमः ॥ नैव देवपदं प्राप्ता ब्रह्मदर्शनव
 र्जिताः ॥ तिरोहितं तथाप्येते शृण्वन्ति क्रीडया यथा ॥ बहुवारतदभ्यासात्तिरोभावोपिनोभवे
 त् ॥ यथा व्यासानुशिष्टानां दिवानां क्षत्रजन्मनाम् ॥ पार्थानामतिरोधानं ज्ञानं मुत्स्थिरतंगतम् ॥ अ
 स्य देवस्य मीढुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभु ये ह विभिः ॥ विदेहि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासि दृष्टं विरञ्चि
 ना विरावत् ॥ एकोनारायण आसीन्न ब्रह्मान च शंकरः ॥ समुनिर्भूत्वा समचिंतयत्तत् एते व्यजायंत
 विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुण रुद्रेन्द्रा इति ॥ एकोनारायण आसीन्न ब्रह्मानेशानः ॥ वासुदेवो वा
 इदमप्र आसीन्न ब्रह्मान च शंकरः ॥ ययं कामयते विष्णुस्तं ब्रह्माणं च शंकरम् ॥ शंकरं सूर्यं यमं स्कंदं
 कुर्यात्कर्ता स्य न क्वचित् ॥ सर्वोत्कर्षे देवदेवस्य विष्णोर्महातात्पर्यं नैव चान्यत्र सत्यम् ॥ अवांतरंत
 त्परस्वं तदन्धत्सर्वा गमानां पुरुषार्थस्ततो न इति पैंगिश्रुतिः ॥ परोमात्रया तन्वा दृधाननने महित्वम
 न्व श्रुवन्ति ॥ अनंतगुणमाहात्म्यो निर्दोषो भगवान्हरिः ॥ न समो वाधिका वापि विद्यते तस्य कश्चन ॥
 नासीन्न च भविष्यो वा परतः स्वत एव चेत्यादि श्रुतेश्च ॥ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादित्यादितुमुक्तविषय
 म् ॥ यस्त्वेवात्मरतो मुक्तः कार्यतस्यैव नास्ति हि ॥ तस्मात्कुर्वीत कर्माणीत्याह कृष्णोर्जनं स्मयन्नि
 ति च स्कांदे ॥ ज्ञानयोगेन सांख्यानामित्यादितु बाह्यकर्मसंकोचोपेक्षया ॥ न हि कश्चित्क्षणमपि जा
 नुति दृष्ट्य कर्मकृत् ॥ शरीरयात्रापि च तेन प्रसिद्ध्ये दकर्मणः ॥ एतान्यपि तु कर्माणि संगंत्य क्त्वा फला

निच ॥ कर्तव्यानीतिमेषार्थनिश्चिन्तनमुत्तमम् ॥ ज्ञानी च कर्मणि स द्रोदि तानि कुर्यादकामः स तन्तं भ
 वेत् ॥ न सर्वकर्मणां त्यागः कस्यचिद्भवति क्वचित् ॥ त्यागिनो यतयोऽपि स्युः संकोचाद्वा हा कर्मणा
 मित्यादि ॥ उपदेश्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इत्यादि चोत्पन्नज्ञानतिरोभावनिवृत्त्यर्थम् ॥ प्र
 कर्षणं जानन्तीति प्रज्ञाः तदवाद्ः प्रज्ञावादः ॥ प्रज्ञा मत्तविरुद्धवादं वदसि ॥ कथं ॥ गतासून् ॥
 बंधुघ्नेहाद्विषयास्वधर्मनिवृत्तिः क्रियते ॥ तत्र देहनाशमया त्विवाचेतननाशमयात् ॥ देहस्य सर्व
 थाविनाशित्वाच्च तत्र भये प्रयोजनम् ॥ न च चेतननाशमयात् ॥ तस्याविनाशित्वादेव ॥ न ताव
 त्परमचेतनस्य मगनाशोऽस्ति ॥ एवमेव तवान्येषां च ॥ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहू
 नां यो विदधाति कामानित्यादि श्रुतेः ॥ स्वदेहयोगविगमौ नाम जन्ममृतीपुरा ॥ इष्येते स्तेव जीव
 वस्य मुक्तेर्ननु हरेः क्वचिदिति स्कंदे ॥ ईश्वरस्यापि युद्धगतत्वान्मोहात्तस्याप्युभयविधानित्यत्व
 शंका प्राप्सौ तदपि निवार्यते ॥ न त्वेवाहमिति ॥ यद्यप्येषां शंकार्जुनस्य नास्ति तथापि प्राप्तो को
 पकारार्थमगवतानि वार्यते ॥ एकांते कथयन्नपि व्यासरूपेण तदेव लोके प्रकाशयिष्यति हि ॥ म
 म स्वकीयदेहांतरप्राप्तिरपि नास्तीति दर्शयितुं देहिन इति विशेषणम् ॥ भवदादीनां साभविष्यती
 त्यपिशोको न कर्तव्यः ॥ देहस्येदानीमप्यन्यथात्वदर्शनात् ॥ तददर्शनादि निमित्तं सोढव्य
 मित्याह ॥ मात्रास्पर्शादिति ॥ विषयसंबंधाः ॥ फलमाह ॥ यंहीति ॥ न केवलमव्य
 थाभात्रेणामृतत्वं किंतु पुरुषम् ॥ पुरुषब्रह्मगुणाधिकयान्तज्ज्ञानात्पुरुषः स्मृत इति प्रवृत्ते ॥ पुरु
 सरणात्पुरुष इत्यर्थः ॥ न च युद्धात्परलोकादुःखमिति शोकः ॥ असत्कर्मणः सकाशाद्भावो नास्ति

सत्कर्मणः सकाशादभावोनास्तीति नियतत्वात् ॥ सद्भाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते सुखवाचकाः ॥ अ
भाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते दुःखवाचका इति शब्दनिर्णये ॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ॥
प्रशस्ते कर्मणि तत्तामच्छब्दः पार्थयुज्यत इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ असन्नेव स भवति असद्गुह्योतिवेद
चेदित्यादेश्च ॥ अंतो निर्णयः ॥ न चाविद्यमानविद्यमानयो रूपात्तिना शानिपेधकोऽयं श्लोकः ॥ प्र
त्यक्षविरोधात् ॥ सन्नितिव्यवहियमाणमेव पदार्थस्वरूपमुत्पत्तेः प्राङ्गुशोत्तरचरनास्तीति सर्वलो
को व्यवहरति ॥ न च विपर्यये किंचिन्मानम् ॥ इदं तु वाक्यमन्यथा सिद्धम् ॥ आद्यंतयोः सर्वकार्य
मसदेवेति निश्चितम् ॥ यद्यसन्नविशेषोऽत्र जायते कोऽत्र जायते ॥ व्यक्तावपि समं ह्येतदनवस्थान्य
था भवेत् ॥ एवं नाशेऽपि बोद्धव्यमतो सन्नेव जायते ॥ तथाप्यभेदानुभवात् कार्यकारणयोः सदा ॥
भेदस्य चाविशेषेण देहो गतिक्षितिमिति ॥ व्यवहारो भवेद्यस्माद्वल्येवानुभवः सदेति ब्रह्मतर्कैः ॥
न च सदसद्विलक्षणं किंचिदस्तीत्यत्र किंचिन्मानम् ॥ न चासतः ख्यात्ययो गात्सतो बाधायो गादुभ
यविलक्षणं भ्रांतिविषयम् ॥ असतः ख्यात्ययो गादिति वदतो सतः ख्यातिरभून्नवा ॥ यद्विना भू
न्नतत्त्व्याति निराकरणम् ॥ यद्यभूत्तथापि ॥ न चासतो सत्त्वेन भ्रांतौ सत्त्वेन च ख्यातिर्नास्तीत्यत्र
किंचिन्मानम् ॥ असद्वावहारलोपप्रसंगाच्च ॥ यद्विद्यमानं रूपं तस्य सत्त्वेन प्रतीतेरेव भ्रांतिरित्याच्च ॥
अनिर्वचनीयत्वपक्षेऽपि सदिरंजतमित्यविद्यमानसत्त्वप्रतीतिं विना न हि भ्रांतिरित्यम् ॥ भ्रांतिरित्यां
गीकारेऽप्यभ्रांतं सदिरंजतमित्यविद्यमानसत्त्वप्रतीतौ हि प्रवर्तते ॥ तस्मादुभयविलक्षणं न किंचित् ॥
विश्वं सत्यम् ॥ यच्चिकेत सत्यमिति तन्न भोधं ॥ कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथानथ्यतोर्यान्य

दधाच्छाश्वतीभ्यःसमाभ्यइत्यादिश्रुतेश्च ॥ यद्यपिनित्यत्वंजीवस्याप्यस्ति तथापिसर्वप्रका
 रेणाविनाशित्वंविष्णोरेवेतिनुशब्दः ॥ अनित्यत्वंदेहहानिदुःखप्राप्तिरपूर्णता ॥ नाशश्चतु
 र्विधःप्रोक्तस्तदसावोहरेःसदा ॥ तदन्येषांनुसर्वांनाशाःकेचिद्धवंतिहीतिमहावाराहे ॥ दे
 शतःकालतश्चैवगुणतश्चत्रिधाततिः ॥ सासमस्ताहरेरेवन्त्यन्येषूपूर्णमद्गुणाइतिपरमश्रुतिः ॥ श
 रीरिणांतुदेहहान्यादिनाशोविद्यतएव ॥ येनसर्वमिदंततमितितस्यैवत्वक्षणकथनात् ॥ नजीवा
 नंदेशतोणुगतश्चपूर्णता ॥ अनिच्छयादेहहान्यादोरेवदुःखावासिःसिद्धा ॥ तस्मादनाशिनोप्रमे
 यस्यविष्णोःपूजार्थमुद्घास्य ॥ तत्प्रसादाधीनत्वादुःखनिवृत्तेःसुखस्यच ॥ येतुसर्वाणिकर्माणिम
 यिसंन्यस्यमत्पराः ॥ तेषामहंसमुद्धर्तयादेः ॥ जीवपक्षेनित्यस्योक्ताःज्ञरीरिणइत्युक्तत्वादनाशि
 नइतिपुनरुक्तिः ॥ अविनाशियेनसर्वमिदंततमित्युक्तस्यैवानाशिनोप्रमेयस्येतिप्रत्यभिज्ञानाच्च ॥
 इमेदेहाइतिविशेषणान्चित्यश्चिदानंदंआत्मकःस्वरूपभूतोदेहोमुक्तानामपिविद्यतइतिज्ञायते ॥ नव
 र्तेत्यत्रजरस्तमस्तयोःसर्वंचमिश्रंचकालविक्रमः ॥ नतत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरा
 मुरार्चिताः ॥ श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगवस्त्राःसुरुचःसुपेशसः ॥ सर्वंचतुर्बाह्वउन्मि
 षन्मणिप्रवेकनिष्कास्रणाःसुवर्चसः ॥ भवालवैदूर्यमृणालवर्चसांपरिस्फुरत्कुंडलमौलिमालिना
 म् ॥ आजिष्णुभिर्यःपरितोविराजतेलसद्दिमानावलिभिर्महात्मनाम् ॥ विद्योतमानप्रमदोत्तमा
 भिःसविद्युदभ्रावलिभिर्यथानमइतिहिभागवते ॥ चिदानंदशरीरेणसर्वमुक्तायथाहरिः ॥ भुंज
 तेकामनोभोगांस्तदंतर्बहिरेवचेतिपरमश्रुतिः ॥ नचजीवेश्वरैवयंमुक्तावपि ॥ इदंज्ञानमपाश्रित्य

ममसाधर्म्यमागताः ॥ सर्गेऽपिनोपजायते प्रलये न न्यथं ति च ॥ यो वेद निहितं गुहायां परमेष्ठ्यो म
न् ॥ सो श्रुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता ॥ एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्ये भो ह्योका
न्कामाच्चीकामरूप्यनुसंचरन्नेतत्सामगायन् आस्ते ॥ सर्वे नंदं तियशसागतेन सभासाहेन सख्यास
खायः ॥ किलिबपस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरंहितो भवति वाजिनाय ॥ कृचां त्वः पोपमास्ते पुपुष्ववा द्वा
यचं त्वो गायति शक्नीषु ॥ ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यायज्ञस्य मात्रां विमिमीत उत्वः ॥ परं ज्योति
रुपसंपद्यस्वे न रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन्नममाणः ॥ तदा विद्वान्पुण्यपापो विधूय
निरंजनः परमं साम्यमुपैति ॥ मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं तद्देहं संश्रिता अपि ॥ तारतम्ये न तिष्ठंति गुणे
रानंदपूर्वकैः ॥ भूपा मनुष्यगंधर्वा देवाः पितर एव च ॥ आजानेयाः कर्म देवास्तत्स्वदेवाः पुरंदरः ॥
शिवो विरिंच इत्येते क्रमाच्छतगुणोत्तराः ॥ मुक्तावपि तदन्ये ये भूपाच्छतगुणावराः ॥ न स मो ब्रह्मणः क
श्चिन्मुक्तावपि कथंचन ॥ ततः सहस्रगुणिता श्रीस्ततः परमो हरिः ॥ अनंतगुणितत्वेन तत्समः परमोऽपि न ॥
अक्षण्वंतः कर्णवंतः सखायो मनोजेष्ठाः सखायमवभूयुः ॥ कामस्य यत्रासाः कामास्तत्र माममृतं कृधीत्या
दिमोक्षानंतरमपि भेदवचनेभ्यः ॥ न च यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् ॥ यद्वै तत्र पश्यति पश्य
न्वै तत्र पश्यति ॥ न हि द्रष्टुं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ॥ अविनाशिवाचनतु तद्वितीयमस्ति ॥ ततो न्यदि
भक्तं यत्पश्येत् ॥ परमं ब्रह्म वैदब्रह्मैव भवति ॥ तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्मीत्यादि श्रुतिविरोधः ॥ संज्ञानाशो
यदि भवे किमुक्त्यानः प्रयोजनम् ॥ मोहं मां प्रापयामास भवानत्रेति चोदितः ॥ याज्ञवल्क्यः प्रिया मा
ह नान् मोहं ब्रवीमि ते ॥ भूतजज्ञानलोपः स्यान्निजज्ञानं न लुप्यते ॥ न च ज्ञेयविनाशः स्यादात्मना

शःकुतःपुनः ॥ स्वभावतःपराद्विष्णोर्विष्णुर्भिन्नमपिस्फुटम् ॥ अस्वातंत्र्याद्विन्नमिवस्थितमेवय
देदृशम् ॥ तदाघ्राणादिभोगःस्यात्स्वरूपज्ञानशक्तिः ॥ तदात्मानुभवोपिस्यादीश्वरज्ञानमेवच ॥
यदान्यंनविजानातिनात्मानेनैश्वरं तथा ॥ पुरुषार्थताकुतस्तुस्यात्तदभावायकोयेतेत् ॥ तस्मात्स्व
भावज्ञानेनभिन्नाविष्णुसमीपगाः ॥ भुंजतेसर्वभोगांश्चमुक्तिरेषानचान्यथा ॥ यन्नपश्येत्परो
विष्णुर्हिनीयत्वेनसस्वतः ॥ तद्वितीयंनभवतिप्रादुर्भावात्मकंवपुः ॥ प्रधानपुरुषादन्यद्यत्तस्मान्नि
न्नमीश्वरः ॥ विभक्तत्वेननियंतयस्मात्पश्यतिसर्वदा ॥ पश्यन्नेवयतोविष्णुस्तदभेदंनपश्यति ॥
चेतनाचेतनस्यास्यनाभेदोस्तिततोमुना ॥ नहिज्ञानविलोपोस्तिसर्वज्ञस्यपरेशितुः ॥ ब्रह्माणिजी
वाःसर्वेपिपरब्रह्माणिमुक्तिगाः ॥ प्रकृतिःपरमंब्रह्मपरमंहृदच्युतः ॥ नैवमुक्तानप्रकृतिःक्वापितद्वि
ष्णुवैभवम् ॥ प्रामुख्यंयपितज्ज्ञानानिजंब्रह्मत्वमाप्यते ॥ यद्यस्यपरमेशत्वंतदास्याहुःखिताकु
तः ॥ दुःखीचेत्कुतईशत्वमनीशोह्येवदुःखभाक् ॥ कुतःसर्वविदोज्ञत्वंक्वमोप्यज्ञतांविना ॥ त
स्मान्नैश्वरोजीवस्तत्प्रसादात्तुमुच्यते ॥ अहेयत्वादहंनामाभगवान्हरिरव्ययः ॥ ब्रह्मासौगुण
पूर्णत्वादस्यसावसानमिमेः ॥ असनादसिनामासौतेजस्वात्त्वमितीरितः ॥ सर्वैःक्रियापदैश्चै
वसर्वैर्द्रव्यपदैरपि ॥ सर्वैर्गुणपदैश्चैववाच्यएकोहरिःस्वयम् ॥ युष्मत्पदैःप्रातिधोग्यात्तद्युतैश्चक्रि
यापदैः ॥ अस्मत्पदैरंतरत्वात्क्रियार्थैश्चतदन्वयैः ॥ परोक्षत्वात्तत्पदैश्चमुख्यवाच्यःसएवतु ॥
सर्वान्वेदानधीत्यैवप्रज्ञाधिक्येनहेतुना ॥ श्वेतेकेतुरहंकारात्प्रायशोनास्मिमानुषः ॥ देवोवाकेशवां
शोवानैषाप्रज्ञान्यथाभवेत् ॥ एवंमहत्स्वबुद्ध्यैवदपूर्णाभ्यगात्पितुः ॥ सकाशमकृताचारंतदृष्ट्वास्त

बधमज्ञवत् ॥ पितोवाचकुतःपुत्रस्तब्धतात्वामुपागता ॥ प्रायोनारायणंदेवैवैतत्पृष्टवानसि ॥
 यस्मिंज्ञातेवविज्ञातज्ञानादीनांफलंभवेत् ॥ प्राधान्यात्सदृशत्वाच्चतदधीनमितिस्फुटम् ॥ तत्सू-
 षुंचेतिविज्ञातंफलवद्विभवेज्जागत् ॥ स्वातंत्र्येणास्यविज्ञानंमिथ्याज्ञानमनर्थकम् ॥ यथावैवैक-
 मृत्पिंडज्ञानादेःसदृशत्वतः ॥ मृन्मयंतदकार्यंचज्ञातंमृदितिवैभवेत् ॥ यथैवमृत्तिकेत्यादितस्य
 नामप्रवेदनात् ॥ वाचारब्धमनित्यंतुज्ञातंतन्मूलमित्यपि ॥ एवंकारणभूतोसौभगवान्पुरुषोत्तमः ॥ प्र-
 धानश्चस्वतंत्रश्चतन्मूलमखिलंजगत् ॥ तदाधारंविमुक्तौचतदधीनंसदास्थितम् ॥ समूक्ष्योभ्यापकः
 पूर्णस्तदीयमखिलंजगत् ॥ तस्मात्तदीयस्त्वमसिनैवसोसिकथंचन ॥ यथापक्षीचसूत्रंचनानादृश-
 रसाअपि ॥ यथानद्यःसमुदश्चयथादृक्षपरावपि ॥ यथाधानाःपरश्चैवयथैवलवणोदके ॥ यथापुरुष-
 देशौचयथाज्ञानदावपि ॥ यथास्तेनापहार्यौचतथात्वंचपरस्तथा ॥ भिन्नोस्वभावतोऽनित्यंनान-
 योरैकताक्वचित् ॥ एवंभेदोखिलस्यापिस्वतंत्रात्परमेश्वरात् ॥ परतंत्रस्वतंत्रेणकथमैक्यमवाप्नुया-
 त् ॥ सजीवनामाभगवान्प्राणधारणहेतुतः ॥ उपचारेणजीवाख्यासंसारिणिनिगद्यते ॥ तदधीनमिदंरा-
 र्जनान्याधीनःसईश्वरः ॥ जीवेश्वरमिदाचैवजडेश्वरमिदातथा ॥ जीवभेदोभिथश्चैवजडजीवाभिदात-
 था ॥ जडभेदोमिथश्चेतिप्रपंचोभेदपंचकः ॥ सनित्यएवनोत्पाद्यउत्पाद्यश्चेन्नशेदपि ॥ तस्मादनाद-
 मानेवप्रपंचोभेदपंचकः ॥ विष्णोःप्रज्ञामितंयस्माद्वैतंनश्रान्तिकल्पितम् ॥ अद्वैतःपरमार्थोसौभागवा-
 न्विष्णुरव्ययः ॥ परमत्वंस्वतंत्रत्वंसर्वशक्तित्वमेवच ॥ सर्वज्ञत्वंपरानंदःसर्वस्यतदधीनता ॥ इ-
 त्यादयोगुणाविष्णोर्नैवान्यस्यकथंचन ॥ अभावःपरमद्वैतेसत्येवह्यपराणिनु ॥ विकल्पोविनि-

वर्ततकल्पितोयदिकेनचित् ॥ अद्वैतंज्ञानिनांपक्षेनतस्माद्विद्यतेक्वचिदित्यादिश्रुतिभ्योर्थान्तरस्यै
 वागतत्वात् ॥ एकपिण्डनामधेयेतिशब्दानवैयर्थ्यवान्यथा ॥ नचैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंतत्पक्षे ॥
 नहिश्रुक्तिज्ञोरजतज्ञइतिव्यवहारः ॥ नवकृत्वोपिभेदुल्लङ्घनांतोक्तेश्च ॥ तस्मादतत्त्वमसीत्येवोच्य
 ते ॥ एतदात्म्यमित्येतदात्मसंबन्धि ॥ तत्स्वामिकम् ॥ त्वमपितदैतदात्म्यमेवासिनसोसीतिवा ॥ त
 दितिहिंगसाभ्यंयात्र ॥ अविद्यमानमेवेश्वरंसृष्ट्यादिकंचाप्रामेयत्वनोभिन्नत्वेनप्रापयित्वात
 न्निषेधेकथंश्रुतेरुन्मतवाक्यत्वंनस्यात् ॥ अनुवादोपियदिदंबदंनितनयुज्यतइत्यादिवाक्यंपरिहा
 रेविशेषयुक्तिंचविनानदृष्टः ॥ अतिप्रसंगश्चान्यथा ॥ अभेदानुवादेनभेदोपदेशःकिमितिनस्यात् ॥ अ
 सर्वशाखांतेभेदोक्तेश्चैतदेवयुक्तम् ॥ नासंवत्सरवासिनेप्रब्रूयान्नाप्रवक्तव्यत्वाचार्याआचार्याः ॥ अ
 हंविश्वंभुवनमभ्यभवाम् ॥ अनंतेस्वर्गलोकेज्येयेप्रतितिष्ठतीतिब्रह्मविदोविदः ॥ नमो
 विष्णवेमहतेकरोमि ॥ पश्यंत्यात्मन्यवस्थितमित्यादि ॥ नचेश्वरस्तद्भेदोवाप्रत्यक्षादिसिद्धः ॥ त
 त्पक्षेतैवैक्यादेरपिमिथ्यात्वात्स्वरूपस्यचसिद्धत्वाद्यर्थेवश्रुतिः ॥ लक्षितस्वरूपस्यापिनस्वरूपाद्वि
 शेषः ॥ निर्विशेषत्वोक्तेः ॥ मिथ्याविशेषोक्तौचाप्रामाण्यंश्रुतेः ॥ मिथ्यात्वंचमिथ्यैवेतेषाम् ॥ अ
 तःसत्यत्वंसत्यंस्यात् ॥ उपाधिकृतभेदेप्युपाधेमिथ्यात्वेत्वप्राप्तमेवोपाधिभेदंप्रापयित्वापुनर्निषि
 ध्यतइतिसल्लवोषः ॥ सत्योपाधिपक्षेपिहस्तपादाद्युपाधिभेदेषामोक्तुरेकत्वदृष्टेरैकेनैवेश्वरेणसर्वो
 पाधितंतंमुखंदुःखंभुज्येतेत्येवमादयोपाःसमालुव ॥ अचेतनानामनुभवाभावाच्चतत्साम्यम् ॥ अ
 तोजीवेश्वरयोर्भेदुल्लेखेतिस्िद्धम् ॥ १३ ॥ यलूनंजीवंवेत्तिहंतारंस्वातंत्र्येण ॥ अन्यथामयाहतांस्त्वंजही

त्यादिविरोधः॥चेतनंप्रतिफलमितिपरमात्मनोपिभ्रमम्॥ जीवेश्वरयोर्नित्यत्वेमंत्रवर्णोप्यस्तीत्या
 ह॥नजायतेभ्रियतइति॥अयंनापरमपुरुषोभूत्वाविद्यमानएवेदहंसंबंधरूपेणापिभावितान॥ मरणं
 नुबेहवियोगइतिप्रसिद्धमेवानहिघटादीनांमरणव्यवहारः॥स्वरूपनाशःकैमुत्येनैवसिद्धः॥अयंजी
 वोप्यजोनित्यश्च ॥ अन्यथापुनरुक्तेः ॥ शाश्वतश्च ॥ नकदाचिदस्वातंत्र्यादिकंजीवस्वरूपंज
 हाति ॥ अल्पशक्तिरसार्वभौमपारतंत्र्यमपूर्णता ॥ उपजीवकत्वंजीवत्वमीशत्वंतद्विपर्ययः ॥ स्वा
 माविकंतयोरेतन्नान्यथास्यात्कथंचन ॥ वदंतिशाश्वतावेतावतएवमहाजनाइतिमहाविष्णुपुरा
 णे ॥ पुराण्यणतिगच्छतीतिपुराणः ॥ अविनाशिनंशरीरापायायादिवर्जितम् ॥ नित्यंस्वरूपतः ॥
 एनंपरमेश्वरम् ॥ कर्तृत्वंतुस्वतंत्रत्वंतदेकस्यहरेर्भवेत् ॥ तच्चाव्ययंनस्यजानन्कथंकर्तृस्वयंभवे
 दितिपरमश्रुतिः ॥ अन्यथाअविनाशिनंनित्यमितिपुनरुक्तिः ॥ जीवस्यापिशरीरसंयोगवियोगा
 वेवजनिमृतीयतस्ततोऽनदुःखकारणमित्याह ॥ वासांसीति ॥ कारणतोपिनेश्वरस्यान्यथात्वमि
 त्याह ॥ नैनंछिंदंतीति ॥ अच्छेद्यत्वादिकंजीवस्यापितत्सममित्याह ॥ अच्छेद्योयमिति ॥ नि
 त्यंसर्वगतेस्थितः ॥ अणुश्चायमितिसर्वगतस्थाणुः ॥ सर्वगतोविष्णुस्तदधीनत्वादिकंतत्स्थत्वम्॥
 हेतुतोपितत्स्थत्वाच्चलतीत्यचलः ॥ नादेनशब्देनसहवर्ततइतिसनादनएवसनातनः ॥ नि
 त्यंसर्वगतेविष्णवावणुर्जीवोव्यवस्थितः ॥ नचास्यतदधीनत्वंहेतुतोपिविचाल्यते ॥ निषेधविधि
 पात्रत्वात्सनातनइतिस्मृतइतिमहाविष्णुपुराणे ॥ अच्छेद्योयमित्यादिपुनरुक्तिश्चान्यथा ॥ य
 स्मिन्नयंस्थितःसोव्यवर्त्तचिंत्यादिरूपः ॥ एवंज्ञातःपरमेश्वरःसर्वदुःखनाशंकरोतीतिनानुशोचि

तुमर्हसि ॥ तेषामहंसं पुद्घर्तेत्यादेः ॥ नत्वेवाहं जानुना संनत्वमित्युभयोरपि प्रस्तुतत्वात् ॥ देहि नः
 शरीरिणः देहीति विशेषितत्वाच्च जीवस्य तत्र तत्र ॥ अविनाशितु ॥ येन सर्वमिदं ततम् ॥ अनाशि
 नो प्रमेयस्य ॥ न भ्रियते भूत्वा भवितावान् ॥ अविनाशिनमव्ययम् ॥ अव्यक्तो यमर्चित्यो यमवि
 कार्यो यमित्यादि परमात्मनश्च ॥ न हि जीवेन तत्सर्वम् ॥ न च मुख्यतो प्रमेयो सौ ॥ न च न भ्रियते ॥
 न च अविनाशिनं नित्यमिति नित्यत्वातिरिक्तमविनाशित्वं तस्य ॥ न चाव्यक्तत्वं विकार्यत्वं च मुख्य
 म् ॥ न च भूत्वा भवितावानेति देहस्याप्यन्यत्तिः ॥ परमात्मनस्तु देहवियोगादिकमपि नास्ती
 त्यविनाशित्वित्यादिविशेषणम् ॥ यस्मादेवं भूतस्तस्मात्स एव स्वतंत्रस्तदधीनमन्यत्सर्वमतः स ए
 व सर्वपुरुषार्थदः ॥ अतस्तत्पूजासत्कर्मैव ॥ अतस्तदर्थयुध्यस्व ॥ अन्येषां त्वंतव तद्भेदेहाः ॥
 प्राकृतदेहि नश्च ॥ अतो स्वतंत्रत्वाच्च हंतुं तेषां सामर्थ्यम् ॥ तेषां नित्यत्वाच्च हन्यते च ॥ तस्माद्धंता हत
 इति मन्यमानौ न विजानीतः ॥ यस्मादयमेव परमेश्वरः शरीरवियोगरूपेणापि न भ्रियते तत्संयोगरू
 पेणापि न जायते जीवत्वकदापि ॥ अतः स एव स्वतंत्रत्वात्सर्वस्य हंता ॥ जीवस्तु ते न शरीरे ह्यन्यमाने
 स्वयं न हन्यत इत्येतावत् ॥ अतएव मविनाशित्वादेः स्वातंत्र्यं ॥ सर्वकर्तारं परमात्मानं यो वेद स क
 थं घातयति हंति वा ॥ वाससो जरा वत्स्वशरीरजरा दावस्वातंत्र्यदर्शनात्सर्वत्रास्वातंत्र्यं ज्ञातव्यं जीव
 स्य ॥ ईश्वरस्य तु देहस्यापि च्छेदादेरभावात्स्वातंत्र्यम् ॥ नैनं छिंदंतीति च्छेदनाद्यभावाः साक्षादे
 वदर्शयितुं शक्यन्ते स्वदेहस्येति वर्तमानापदेशः ॥ छेदनादिकं क्वं विश्वरोहाय मृषैव दर्शयति ॥ सर्व
 गतश्चेत्परमात्मा किमिति न थान दृश्यत इत्यतो वक्ति ॥ अव्यक्तो यमिति ॥ कथमेतद्युज्यते

चिंत्यशक्तित्वात् ॥ न च साशक्तिः कदाचिदन्यथाभवति ॥ अविकार्यत्वात् ॥ यानियान्यस्यरूपा
 णितानि सर्वाण्यप्येवं भूतानीति दर्शयितुमेनमयमित्यादि पृथग्वचनम् ॥ जीवे तु सर्वजीवेष्वनुगमार्थं
 सर्वचैतच्छ्रुतिसिद्धम् ॥ सदेहः सुखगंधश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः ॥ ज्ञानज्ञानः सुखमुखः सविष्णुः पर
 मोक्षर इति तैगि श्रुतिः ॥ अदेहो देहवांश्चैकः प्रोच्यते परमेश्वरः ॥ अप्राकृतशरीरत्वाददेह इति कथ्य
 ते ॥ शिरश्चरणबाह्यादिविग्रहोयं स्वयं हरिः ॥ स्वस्मान्मान्यो विग्रहोऽस्य ततश्चादेह उच्यते ॥ स्वयं
 स्वरूपवान्यस्मादेहवांश्चोच्यते ततः ॥ शिरश्चरणबाह्यादिः सुखज्ञानादिरूपकः ॥ स च विष्णोर्नचा
 न्योस्ति यस्मात्सोचिंत्यशक्तिमान् ॥ देहयोगविभोगादिस्ततो नास्य कथंचन ॥ गुणरूपोऽपि भगवा
 न्गुणमुक्तसदाश्रुतः ॥ अहमित्यात्मभोगो यत्सर्वेषामनुभूयते ॥ अभिन्नेऽपि विशेषोऽयं सदानुभव
 गोचरः ॥ विशेषोऽपि हि नान्योतः स च स्वस्यापि युज्यते ॥ नानवस्थाततः कापि परमैश्वर्यतो हरेः ॥
 युक्तयुक्तत्वमपि हि यदधीनं स देष्यते ॥ प्रमाणावगते तत्र कुत एव ह्ययुक्ततेत्यादि परमश्रुतिः ॥ गु
 णाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे संसृत्य श्रुता अपि नैवात्र शंका ॥ चिंत्या अचिंत्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च ना
 झीर्हि तथा प्रतीता इत्यादि च गर्वे देसौ पर्णशाखायाम् ॥ एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किंचन ॥ मृ
 त्योः समृत्युमामो नित्यइह नानेव पश्यति ॥ यथोदकं दुर्गच्छं पर्वतेषु विधावति ॥ एवं धर्मान् पृथ
 क्पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥ मत्स्यकूर्मादिरूपाणां गुणानां कर्मणामपि ॥ तथैवावयवानां च
 भेदं पश्यति यः क्वचित् ॥ भेदाभेदौ च यः पश्येत्स यानितम एव नु ॥ पश्येदभेदमेवैषां भूषणैः पुरुष
 स्ततः ॥ अभेदेऽपि विशेषोऽस्ति व्यवहारस्ततो भवेत् ॥ विशेषिणां विशेषस्य तथाभेदविशेष

योः ॥ विशेषस्तु स एवायं नानवस्थाततः क्वचित् ॥ प्रादुर्मावादिहृषेभूमलरूपेषु सर्वशः ॥ न
विशेषोऽस्ति सामर्थ्येणैव पिकदाचन ॥ मत्स्यकूर्मवराहाश्च नृसिंहवटुभार्गवाः ॥ राघवः कृष्ण
बुद्धौ च कल्किव्यासैरेयकाः ॥ दत्तो धन्वंतरिर्यज्ञः कपिलो हंसतापसौ ॥ शिशुमारो हयास्य
अहुरिः कृष्णश्च धर्मजः ॥ नारायणस्तथेत्याद्याः साक्षाच्चारायणः स्वयम् ॥ बह्मरुद्रौ शेषविपौ
शक्राद्या नारदस्तथा ॥ सनत्कुमारः कामभबोऽप्यनिरुद्धो विनायकः ॥ सुदर्शनाद्या युधानि पृथ्वाद्या
श्च कर्वीर्त्तिनः ॥ इत्याद्या विष्णुना विद्याभिः सा संसारिणो हरेः ॥ तेष्वेव लक्ष्मणाद्येऽपुत्रिष्वेवं च बला
दिषु ॥ नरार्जुनादिषु तथा पुनरावेशोऽप्युच्यते ॥ स्वल्पस्तु पुनरावेशो धर्मपुत्रादिषु प्रभोः ॥ एतज्ज्ञाना
नियस्तस्मिन्प्रीतिरभ्यधिका हरेः ॥ संकरज्ञानिनस्तत्र पातस्तमसि च भ्रुवमित्यादि महवाराहे ॥ अ॥
निष्ठतु तावदयं विस्तारः ॥ यावन्मोक्षं जीवस्य जन्ममरणेऽप्यस्य मेव मन्यसे ननु नियमेन ॥ तथापि नाव
न्मात्रेणापि ज्ञानेन शोचि त्वं नार्हसि ॥ नित्यं सनातनं प्रोक्तं नित्यं नियतमेव चेति शब्दनिर्णये ॥ अत्र तु नि
यतम् ॥ जातस्य हि भ्रुव इति प्रकाशनात् ॥ तस्माच्चात्राश्चर्यं बुद्धिः कर्तव्या ॥ किं तर्ह्यार्थो भगवा
नेवेत्याह ॥ आश्चर्यं वदिति ॥ आश्चर्यमेव संतमेन माश्चर्यमेव तपश्चर्यं तिन पुनरनाश्चर्यम् ॥ गगनंगनाकारं
सागरः सागरोपम इत्यादिवत् ॥ आश्चर्यो भगवान्विष्णुर्धस्मान्नैतादृशः क्वचित् ॥ तस्मात्तद्गोचरं ज्ञा
नं तद्गोचरवदेव त्विति ब्रह्मतर्कः ॥ अनाश्चर्यवदप्यसुरादयः पश्यंतीति कश्चिदिति विशेषणम् ॥ देही
कुतो बध्यः ॥ यस्मादयमीश्वरः सर्वस्य जीवस्य सुक्ष्मे स्थले च देहे रक्षकत्वेनावस्थितो त एवावध्यः ॥
न स्वसामर्थ्यं कस्यापि ॥ इदं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ॥ यदनुग्रहतः संतिन संति यदुपेक्ष

येतिहिभागवते॥तत्रतत्रस्थितोविष्णुर्निर्धरक्षतिनित्यदा॥अनित्यैदेवानित्यं चनित्यानित्येतत्तस्त
 तः ॥ भावाभावनियंताहितदेकःपुरुषोत्तमइतिपादो॥जित्वास्वर्गमर्हचि ॥ येयुध्यंतेप्रधनेपशुरास
 इतिश्रुतेः ॥ सम्यक्ख्यातिज्ञानिसांख्यम् ॥ युज्यतेनेनेतियोगस्तदुपायः॥सम्यक्तत्त्वदृशिःसांख्यं
 योगस्तत्साधनंस्मृतमितिशब्दनिर्णये ॥ ब्रह्मतर्कस्तर्कशास्त्रंविष्णुनायत्समीरितम् ॥ अक्षपादक
 णादौचसांख्ययोगौचहेतुकाः ॥ बौद्धपाशुपताद्यास्तुपाषंडाइनिकीर्तिताः ॥ मीमांसात्रिविधाप्रो
 क्ताब्राह्मीदैवीचकार्मिकी ॥ ब्रह्मतर्कचमीमांसांसेवेतज्ज्ञानसिद्धये ॥ वैदिकज्ञानैवरूप्यान्नान्य
 त्सेवेतपंडितइत्यन्यसांख्ययोगयोर्निषिद्धत्वान्नारदीये ॥ सांख्यस्यनिरीश्वरत्वादुक्तत्वाच्चेश्वरस्य ॥
 सांख्यैर्योगैश्चविहितहिंसायाअप्यनर्थहेतुत्वांगीकारात् ॥ अत्रतुयुद्धविधानाच्चमोक्षार्थत्वेनैव
 कर्मबंधंप्रहास्यसीति ॥ परमसांख्ययोगोश्चोक्तार्थत्वेनैव नविरोधः ॥ प्रारंभमात्रमिच्छावावि
 ष्णुधर्मननिष्फला ॥ नचान्यधर्माकरणाद्दोषवान्विष्णुधर्मकृदित्याग्नेये॥स्वोचितेनैवधर्मेणविष्णुपू
 जामृतेक्वचित्॥नाप्रवृत्तिःप्रवृत्तिर्वायत्रधर्मःसवैष्णवः ॥ एतंधर्मचदेवाद्यावर्ततेसात्त्विकाजनाः ॥
 एषकार्तयुगोधर्मःपांचरात्रश्चैदिकः॥तत्प्रीत्यर्थंविनान्यस्मैनोदविंदुनंतुलम्॥दद्यान्निराशीश्चस
 दाप्रवेद्भक्तश्चकेशवे ॥ नैतत्समेधिकेवापिकुर्याच्छंकापिक्रिचित्॥जानीयात्तदधीनंचसर्वतत्तत्स्व
 वित्सदा ॥ यथाक्रमंनुदेवानां तारतम्यविदेवच ॥ एषभागवनोमुख्यस्त्रेतादिपुत्रिविशेषतः ॥ एषध
 र्मोनिफलदोविशेषेणपुनःकलौ ॥ एवंभागवनोयस्तुसएवहिविमुच्यते ॥ त्रैविद्यास्वपरोधर्माना
 नादैवतपूजननम् ॥ तत्रापिविष्णुज्ञानिव्यःसर्वेभ्योभ्यधिकोगुणैः ॥ समर्पयतियज्ञाद्यमंततस्त्वे

वविष्णवे ॥ त्रैविद्यधर्मापुरुषः स्वर्गमुक्त्वा निवर्तते ॥ पुनः कुर्यात्पुनः स्वर्गया नियावद्भरेशो ॥ स
 वन्देवान्प्रविज्ञायतकर्मैव सदा भवेत् ॥ सम्यक्त्वापरिज्ञानादन्यकर्मकृतेरपि ॥ स्वर्गादिप्रार्थना
 चैव रागादेश्चापरिस्त्रयात् ॥ सदा विष्णोरस्मरणाच्चैविद्योनामुयात्परम् ॥ क्रमेण मुच्यते विष्णौ कर्मा
 ण्यन्ते समर्पयन् ॥ यदिसर्वाणि नियमाज्जन्मभिर्बहुभिः शुभैः ॥ परं विष्णुनयो वेत्ति कुर्वणोपि त्रयी
 क्रियाः ॥ नासौ त्रैविद्य इत्थुक्तो वेदवादी स उच्यते ॥ वादो विवादः संभोक्तो वादो वचनमेव च ॥ वेदो
 क्तो विष्णुमाहात्म्ये विवादास्पृष्टनादपि ॥ अथवा निरर्थकत्वात्पाठाद्देवादी स उच्यते ॥ वेदवादरतो न
 स्यान्नपारंपडी न हैतुकी ॥ तेभ्यो याति तमो धोरमंधं यस्मान्न चोत्थितिः ॥ अनारंभमनंतं च नित्यदुः
 खं सुखोऽस्मिन्तम् ॥ वज्रं यद्देवगदितं यत्र यांत्यसुरादयः ॥ बुद्धिर्निर्णीतत्त्वानामेका विष्णुपराय
 णा ॥ बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयो व्यवसायिनामिति ब्रह्मैवैवर्ते ॥ अव्यवसायबुद्धिः केपाम् ॥ यां
 वाचमविपश्चितः प्रवदंति ॥ तया पट्टतचेतसाम् ॥ बुद्धिर्व्यवसायात्मकत्वेन समाधानेन वर्तते ॥ य
 थावस्तु तथा ज्ञानं तत्साम्यात्सममीरितम् ॥ विषमं त्वन्यथा ज्ञानं समाधानं समस्थितिः ॥ न तद्भव
 त्यसद्वाक्यैर्विषमीकृतचेतसाम् ॥ स्वर्गादिपुष्पवाद्येव वचनं यदचेतसम् ॥ न मन्यन्ते फलं मोक्षं विष्णु
 सामीप्यरूपकम् ॥ फलदं च न मन्यन्ते ते विष्णुजगतः पतिम् ॥ भौगैश्वर्यानुगत्यर्थं क्रियाबाहुल्यसंतता
 म् ॥ बहुसंसारफलदामंते तमसि पातिनीम् ॥ यावदंति दुरात्मानो वेदवाक्यविवादिनः ॥ तथा संमोहित
 धियां कथं तत्त्वज्ञता भवेदिति च ॥ इद्या पूर्तमन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयंते प्रमूढाः ॥ नाकस्य पृष्ठे सु
 कृते ते न भूत्वा इमं लोकां कहीनतरं वा विशंतीति चार्थवर्णीयश्रुतिः ॥ वेदवादरतो न स्यान्नपारंपडी न हैतुकी

निहिभागवते॥येनजानंतितंविष्णुयाथातथ्येनसंशयात्॥जिज्ञासवश्चनितरांश्रद्धावंतःसुसाधवः॥
 निर्णैतृणामभावेनकेवलंज्ञानवर्जिताः॥तेयाज्ञिकाःस्वर्गभोगक्षयेयांतिमनुष्यताम् ॥ यैर्निश्चितं पर
 त्वंतुविष्णोःप्रायोनयातनाम्॥ब्रह्महत्यादिभिरपियांत्याधिक्येचिरंतु॥विशेषएवतेषांतुतदन्येषां
 विपर्ययः॥येतुभागवताचार्यैःसम्यग्यज्ञादिकुर्वते ॥ बहिर्मुखाभगवतोनिवृत्ताश्चविकर्मणः॥दक्षि
 णातर्पितानांतुह्याचार्याणांतुतेजसा॥धांतिस्वर्गततःक्षिप्रंतमोंधंयांत्यसंशयम् ॥ तदन्येनैवचस्वर्ग
 यांतिविष्णुबहिर्मुखाइतिनारदीये॥त्रैगुण्याख्यंविषयापयंतिअपगमयंतीतित्रैगुण्यविषयाः॥आ
 श्रित्यवेदास्तुपुमांस्त्रैगुण्यविषहारिणः ॥ निस्त्रैगुण्योभवेच्चित्यंवासुदैवैकसंश्रयइतिच॥सत्त्वंसाधु
 गुणाद्विष्णुरात्मासंततिहेतुतइतिच॥ संततविष्णुस्मरणंनित्यसत्त्वस्थत्वम्॥परमात्माममस्वामीति
 ज्ञानमात्मवत्त्वंतैक्यज्ञानंनिवारयति ॥ विरुद्धयोगक्षेमेच्छावर्जितः ॥ अन्यथोत्थानादेरप्ययो
 गात् ॥ उद्रेकात्पानूराहित्यादनत्वाच्चाखिलस्यच ॥ प्रलयेऽप्युदपानोसौभगवान्हरिरीश्वरः ॥ प्र
 कृतिर्द्युदरूपेणसर्वमाहृत्यतिष्ठति ॥ प्रलयेऽतोऽल्यं प्राहुःसर्वतःसंस्तुतोदकमितिच ॥ यावत्प्रयोज
 नंविष्णोःसकाशात्साधकस्यच ॥ धर्ममोक्षादिकंनावत्सर्ववेदविदोभवेत् ॥ वेदार्थनिर्णयोयस्माद्वि
 ष्णोर्ज्ञानंप्रकीर्तितम् ॥ ज्ञानात्प्रसन्नश्चहरिर्यतोखिलफलप्रदइतिच ॥ सर्वतःसंस्तुतोदकेऽप्युद्रिक्तः
 पालकवर्जितः॥ कालाद्यनश्चयोविष्णुस्तस्माद्यावत्फलंनावत्सर्ववेदेषुविशेषज्ञस्यैवभवतीत्यर्थः॥
 सर्वैहिविष्णोरन्येप्रलयकालेनोद्रिक्ताः ॥ येचोद्रिक्तामुक्तारमाचतेपिनपालकवर्जिताः ॥ विष्णुपा
 ल्यत्वान् ॥ नचमुक्ताःकालादिचेष्टकाः ॥ नचोद्रिक्तत्वंतेषांतद्वत् ॥ अतउदपानोविष्णुरेव ॥

प्रत्येविशेषतोपि ॥ आनीदवान्तस्वधयातर्कतस्माद्धान्यव्यपरः किंचनास ॥ तमआसीत्तमसाङ्गू
मप्रमेकतंसल्लिंसर्वमाइदम् ॥ अपोवाइदमयेसल्लिआसीत्सल्लि एकोद्रष्टाऽद्वैतोभवनीत्या
दिश्रुतिभ्यः ॥ कर्माधिकारिणएवत्वदादयोजीवाः ॥ फलंनुमदायत्तमितिभावः ॥ माकर्मफलहे
तुर्भूतेश्वरोहमितिभावंकुरु ॥ एषउएवशुभाशुभैः कर्मफलैरेनंसंयोजयतिनस्वयंसंयुक्तोभवतियदे
नकर्मफलैः संयोजयतिनस्वयंसंयुक्तोभवतितस्मादन्यएवासौभगवान्वेदितव्यइतिपैंगिश्रुतिः ॥ सं
गफलस्नेहम् ॥ बुद्धौजातायामपिविष्णुमेवशरणमन्विच्छ ॥ अज्ञानांज्ञानांचैवमुक्तानांशरणं
हरिः ॥ तंयेस्वैक्येनमन्यंतेसर्वभिन्वंगुणोच्छ्रयात् ॥ कृपणास्तेतमस्यंधेनिपतंतितनसंशयः ॥ नते
षामुत्थितिःक्वापिनित्यातिशयदुःखिनाम् ॥ गुणभेदविदांविष्णोर्भेदाभेदविदामपि ॥ देहकर्मा
दिषुतथाप्रादुर्भावादिकेपिवा ॥ स्त्रोद्विक्तानांतदीयानांनिदांकुर्वतियेपिच ॥ सर्वेषामपिचैतेषांग
तिरेषानसंशयइतिनारदीये ॥ यथावद्विष्णुंज्ञात्वातदर्थत्वेनकर्मकरणमित्येतत्कर्मकौशलमेवयो
गः ॥ भगवज्ज्ञानमेवबुद्धिः ॥ निर्वेदंनितरांलाभम् ॥ बुद्धिमोहोयदानस्यादन्यथाज्ञानलक्षणः ॥
श्रोतव्यश्रुतसाफल्यंतदाप्राप्तोतिमानवः ॥ श्रुतिमार्गंप्रपञ्चातुतदर्थज्ञाननिश्चला ॥ समाधानेनतु
पुनरापरोक्ष्याच्चनिश्चला ॥ विष्णौप्राप्स्यतितद्योगंमुक्तोभूत्वातदश्रुतइतिच ॥ श्रुतौविशेषेणप्रति
पञ्चा॥ काभाषा॥ कथंभाष्यते॥ कैर्गुणैः॥ समाधिस्यस्यविषयबुद्धिर्बलितस्य ॥ सर्वकामनिवृत्तिस्तु
ज्ञानतो न कथंचन ॥ अनिषिद्धकामितैवातोद्यकाभित्वमितीर्यते ॥ अपरोक्षदृशोपि स्याद्यदानास्य
परोक्षदृक् ॥ क्वचिद्विरुद्धकामोपियथायुध्यद्गरोहरिम् ॥ अतो न भिभवो यावद्गुस्तावन्निगद्यते ॥

स्थितप्रस्तथाप्यस्यकादाचित्कयपियाहशिः॥नियमेनैवमोक्षायभवेद्योग्याभवेद्यदि॥अयोग्याभ
 क्तिजाताचेत्कमान्मुक्तैयमवेत्तयेतिच॥आत्मनिविष्णौतत्प्रसादादेवतुष्टः॥रसोरागः॥संमोहा
 न्मिथ्याज्ञानात्॥ज्ञातमप्यन्यथास्मर्यते॥वाक्यार्थानामन्यथास्मरणात्त्रिणीतंज्ञानमपिनश्य
 ति॥शांतिर्भगवन्निष्ठा॥शमोमन्निष्ठतेतिहिभागवते॥देवेभ्योन्येयदाब्रह्मपश्यत्यन्नदृश्य
 ते॥निशायामिवसुव्यक्तंयथान्यैर्ब्रह्मनेयते॥आश्चर्यवस्तुदृग्ग्रहद्व्यक्तमन्यन्नपश्यति॥ऐका
 द्याद्वासुखोद्रेकाद्देवाःसूर्यवदेवच॥प्रायशःसर्ववैतारस्तत्रापिद्युत्तरोत्तरमितिब्रह्मार्कैः॥भुंजा
 नोपिहियःकामान्मर्यादान्तरेत्क्वचित्॥समुद्रवद्भर्ममयीनासौकामीसउच्यते॥केतिकुत्सितवाची
 स्यात्कुत्सितमानमेवतु॥कामोमोक्षविरोधीस्यान्नसर्वेच्छाविरोधिनीतिच॥नचसर्वेच्छाभावेजी
 वनंभवति॥शांतिर्मोक्षोयतोह्यत्रविष्णुनिष्ठाभवेल्लुवेतिच॥निषिद्धस्पृहाभावमात्रेणसर्वविषया
 न्विहाय॥अस्वरूपेस्वरूपत्वमतिरेक्यहंकृतिः॥त्याज्यासर्वत्रममताज्ञात्वासर्वहरेर्वशइतिच॥
 ब्राह्मीब्रह्मविषया॥ज्ञानिनामप्यंतकालेन्यमनसांप्राग्बध्कर्मभावाज्जन्मान्तरम्॥प्राग्बध्कर्मना
 शकालेनियमेनभगवत्सृत्तिर्भवति॥ततोमोक्षश्च॥यंयवापिस्मरन्भावमितिहिवक्ष्यति॥वा
 णंशरीरम्॥असावाज्जडदेहस्यविष्णुनिर्वाणउच्यते॥भिन्नदेहाभावतोवाससहस्रशिराअपीति
 च॥इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेद्वितीयोऽ
 ध्यायः॥२॥ ॥३॥ ॥

हरिःॐ ॥ ज्ञानयोगश्चोक्तौ ॥ तत्र कर्मयोगं विशेषतः प्रपंचयत्यनेनाध्यायेन ॥ दूरेण ह्यवरकर्मति
 प्रश्नवीजम् ॥ ज्ञानप्रचुरो योगो ज्ञानयोगः ॥ कर्मप्रचुरो न्यः ॥ सांख्याज्ञानप्रधानत्वाद्देवाश्च यतय
 स्तथा ॥ मुख्यं सांख्यास्तत्र देवा ज्ञानमेषां महदातः ॥ बहुकर्मकृतोऽप्येते ततोऽपि बहुवेदनात् ॥ मु
 ख्यसांख्या इति ज्ञेयास्तदन्ये कर्मयोगिनः ॥ ज्ञानिनोऽप्यनिबाहुल्यात्कर्मणः कर्मयोगिनः ॥ नो भ
 यंत द्विनाकश्चित्पुमान्निपुरुषार्थभाक् ॥ न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ न च ज्ञानं विना
 कर्मपुरुषार्थकरं स वेदिति ब्रह्मवैवर्ते ॥ निष्ठापर्यवसिति मुक्तिः ॥ ज्ञानिनो मोक्षनियमस्तथापि शुभक
 र्मणा ॥ आनंदद्वन्द्विरन्येन ह्यासौ ज्ञानं तु कर्मणेति परमश्रुतेः ॥ न कर्मणान्न प्रजयाधनेनेत्यादि विरोधो ना ॥
 अन्यथा कर्मणामनारंभादित्याद्युभयसमवाक्यशेषविरोधश्च ॥ समत्वं च न हि कश्चिदित्यादेः ॥ नान्यः
 पंथा इत्यपि ज्ञानमृतेन मोक्ष इत्येवाह ॥ कर्तृत्वं हि विधिं प्रोक्तं विकारश्च स्वतंत्रता ॥ विकारः प्रकृतेरेव वि
 ष्णोरेव स्वतंत्रतेति पैंगिश्रुतेः ॥ कार्यते ह्यवश इत्यत्रावशो विष्णुवशः ॥ अइति ब्रह्मेत्यादि श्रुतेः ॥ कर्म
 णा बध्यते जंतुरित्यादिकमप्यवैष्णवकर्मविषयमित्याह ॥ यज्ञार्थादिति ॥ ज्ञोनामभगवान्विष्णुस्तं
 यात्युद्देश एषयः ॥ स यज्ञ इति संप्रोक्तो विहिते कर्मणि स्थित इति वक्तुं श्रुतिः ॥ जननात्परमस्यादेः प
 न्यो भेदमंततिः ॥ स यज्ञात्कर्मणः सोऽपि समस्तं कर्म केशवात् ॥ स नित्योऽप्यक्षरत्निरूपाद्वाक्याद्विग
 म्यते ॥ वाक्यमुच्चार्यते भूतैस्तान्यन्वात्तच्च भेदतः ॥ तस्मात्सर्वगतो विष्णुर्नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितः ॥
 एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥ स पापो विध्वंस्तृत्वा चरके मज्जति ध्रुवम् ॥ वाचिको मानसो
 यज्ञोऽन्यासिनां तु विशेषतः ॥ वनस्थस्याक्तनुर्गज्ञः कत्वादिर्गृहिणोऽखिलः ॥ शुश्रूषाधात्मको यज्ञो

विहिती ब्रह्मचारिणः ॥ विद्याभयादिदानं च सर्वेषामपि संमतम् ॥ गृहिणो वित्तदानं तु वनस्थस्यान्न
पूर्वकम् ॥ सर्वैः कार्यतपोघोरमितिसर्वैश्चिकर्षिण इति नारदीये ॥ ब्रह्माक्षशब्दार्थो व्यर्थासेत
स्मात्सर्वगतं ब्रह्मोति प्रत्यभिज्ञाविरोधश्चक्रकाप्रवेशश्च ॥ तुमिसं तोषशब्दयोः पर्यायत्वेऽपि परमात्म
ना तृप्तः परमात्मनि तृप्त इति विशेषः ॥ विष्णुप्रसादाद्भित्तिं स्तुभ्यो विष्णुप्रसादतः ॥ विष्णावेवानितु
सश्च मुक्तोसौ विध्यगोचर इत्याद्ये ॥ रतिरानंद उद्दिष्टस्तु सिस्तु कृतकृत्यता ॥ प्रीतिस्तु द्विविधः श्रे
हः कर्मजो निज एव चेति शब्दनिर्णये ॥ संतोषस्तु सिरापूर्तिः प्रीतिः पर्यायवाचका इत्यभिधानम् ॥
यस्मादमुक्तस्य कार्यमस्त्येव तस्मादसक्तः ॥ असक्त आचरेत्चेव यस्मात्परमामोति ॥ मुक्तस्यैव कार्यं
नास्तीत्येव कारणार्थोऽपि यस्त्विति तु शब्देनावगतः ॥ तस्मात्कर्मसमाचरेत्पुपसं हारविरोधश्चान्यथा ॥
ब्रह्मनिष्ठा ब्रह्मरता ब्रह्मज्ञानसुतर्पिताः ॥ पांडवानां च मुक्तानां मंतरं किंचिदेव हीति मविष्यत्पर्ववच
नाच्चा नार्जुनस्यामुख्याधिकारिता ॥ आत्सरतिरेव स्यादित्येव शाब्देन मुक्तानामेभ्यो विशेषो दर्श
तः ॥ एषां कदाचिद्दुःखाभासस्यापि भावात् ॥ सहैव कर्मणा सिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ ज्ञा
ननिष्ठा अपितः कार्यवर्णाश्रमोचितमिति च ॥ अज्ञानां ज्ञानदं कर्मज्ञानिनां लोकां संप्रहात् ॥ अ
द्वैवतुष्टिदं मद्यं सामुक्तानंदपूर्तिदा ॥ ममैव केवलं नास्तिकेनाप्यर्थस्तथाप्यहम् ॥ कर्मकृद्भो क
रक्षायै तस्मात्कुर्वीत मत्पर इति कृष्णसंहितायाम् ॥ रक्षया वाथ सृष्ट्या वा सदित्यादेर्न तु कचित् ॥
अर्थो विष्णोस्तथाप्येष स्वभावात्सर्वकर्मकृत् ॥ मत्तो नृत्तादिकं यद्वत्कुर्यात्सुखविशेषतः ॥ पर
मानंदरूढत्वात्कुर्याद्विष्णुस्तथैव त्वतिवर्कश्रुतिः ॥ नाहं कर्ता हिरिः कर्ता तत्पूजा कर्मचाखिलम् ॥

तथापिमरुतापूजातत्प्रसादेनान्यथा ॥ तद्भक्तिस्तत्फलंमह्यंतत्प्रसादःपुनःपुनः ॥ कर्मन्या
 सोद्वारेवंविष्णोस्तृप्तिकरःसदा ॥ यस्मात्स्वतंत्रकर्तृत्वंविष्णोरेव नचान्यगम् ॥ तदधीनंस्वतंत्र
 त्वंस्वावरोपक्षयैवतु ॥ जीवस्याविकृतिर्नामकर्तृत्वंजडसंश्रयम् ॥ पुमान्दोग्धाचगौर्दोग्ध्रीस्तनोदोग्धे
 ति वक्तमादिति ब्रह्मतर्कवचनादीश्वरजीवप्रकृत्यादीनां कर्तृत्वमकर्तृत्वंच विभागेन ज्ञातव्यं सर्वत्र ॥
 क्वचित्स्वभावः प्रकृतिः क्वचिच्च विगुणात्मिका ॥ क्वचित्प्रकृष्टकर्तृत्वाद्भगवान्प्रकृतिर्हिरिरिति शब्दनि
 र्णये ॥ स्वभावतस्त्रिधा जीवा उत्तमाधममध्यमाः ॥ उत्तमस्तत्र देवाद्यामर्त्यमध्यास्तु मध्यमाः ॥
 अधमा अमुराद्याश्च नैषामस्त्यन्यथाभवः ॥ शरीरमात्रान्यथात्वे स्वजातिं पुनरेष्यति ॥ उत्तमामु
 क्तियोग्यास्तु सृष्टियोग्यास्तु मध्यमाः ॥ अपरं धर्मो योग्या प्राप्तिः साधनपूर्वितः ॥ पूर्यभावेन सर्वे
 वामनादिः संसृतिः स्मृता ॥ नैव पूर्तिश्च सर्वेषां नित्यकालहरीच्छया ॥ अतो नुवर्तते नित्यं संसारो यम
 नादिमान् ॥ अतो धर्मानां जीवानां मिथ्याज्ञानादयो खिन्नाः ॥ स्वाभाविका गुणा ज्ञेया मध्यमर्त्य
 षु मिश्रिताः ॥ तत्त्वज्ञानं विष्णुभक्तिरित्याद्या देवतादिषु ॥ कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वैस्तेः प्राकृतैर्गुणैः ॥
 स्वाभाविकगुणानेताहेतुं कृत्वैव विष्णुना ॥ कर्मसु क्रियमाणेषु कर्ताहमिति मूढधीः ॥ मन्यते तत्त्व
 विद्विष्णोर्गुणा इच्छादयस्तये ॥ स्वाभाविकेषु जीवस्य कामाद्येषु सदैवतु ॥ प्रेरकत्वेन वर्तते स्वातं
 त्र्यममनक्वचित् ॥ इति मत्त्वानसक्तः स्यात्स्मीतो स्यमवतिप्रभुः ॥ स्वभावगुणसंमूढाज्ञानादिगुणव
 तारम् ॥ स्वातंत्र्येणैव कर्तारं चात्मानं प्रति जानते ॥ तान् गुणान्कर्मतच्चैव विष्णवधीनं न ते विदुः ॥ ते
 व्ययोग्येषु तत्त्वज्ञस्तत्त्वातिप्रकाशयेत् ॥ वदेद्दिवादरूपेण नोपदेशात्मना क्वचित् ॥ सभ्यरूपेण वा

ब्रूयात्पृच्छेऽव्यक्तिकदेववा ॥ बुद्ध्याप्यसौयतो नित्यं स्वसावानुगच्छितः ॥ स्वभावं यांति भूतानि नि
 ग्रहः किंकरिण्यतीत्यादिप्रकाशसंहितायाम् ॥ परमेश्वरादेवेभ्यश्चावाक्त्तनप्रेरकं पृच्छति ॥ अथ के
 नेति ॥ अखिलप्रेरको विष्णुर्ब्रह्माद्यास्तदवांतराः ॥ असुरा अशुभेभ्येव कामादेरभिमानिनः ॥ तत्र
 कामः कालनैमिः सर्वधूममलोल्ववत् ॥ शुभमध्याधमजनं कमादादृत्य निष्ठति ॥ महाशनस्य तस्ये
 दं नालं तेनानलोल्ववत् ॥ भुंजानंदं द्रियाविद्यो ज्ञानाखेणैव दह्यत इति ब्रह्मतर्कः ॥ ज्ञानावरणरू
 पेण दमावृणोतीत्यावृतं ज्ञानमिति पुनराह ॥ न केवलं दुष्पूरोनालमिति मन्यते चेत्यनलः ॥ अग्रे
 प्यनलः कामो यन्नालमिति मन्यत इति च ॥ सर्वेभ्यः प्रवरादेवा इन्द्राद्या इन्द्रियात्मकाः ॥ तेभ्यो भ
 नोभिमानानीतुरुद्रस्तस्मात्सरस्वती ॥ बुद्ध्यात्मिका ततो ब्रह्मा महानात्मा परः स्मृतः ॥ अव्यक्तरूपा
 लक्ष्मीश्च वरातो हरिः स्वयम् ॥ न तत्समो धि को वेति ह्यानुपूर्वी प्रकीर्तिता ॥ यथाक्रमप्रबोधेन ता
 श्याः कामादिशत्रवः ॥ प्राप्य ते च परं स्थानं विष्णो रतुलमं जसेति च ॥ न चेंद्रियेभ्यः पराक्षरार्थारुद्रो
 हुं कृतिरूपक इत्यादिविरोधः ॥ सर्वाभिमानिनो देवाः सर्वे पि ह्युत्तरोत्तरम् ॥ आधिक्यं वक्तुं भवैषां
 पृथक्स्थानमुदीर्यते ॥ आधिक्यकमलुवात्र शास्त्रतात्पर्यमिष्यते ॥ स्थानेषु त्ववरेषां च परे स
 तिनचेतरे ॥ तथापि पितुरर्थीयः पुत्रस्याप्युपचर्यते ॥ अव्यक्तादिपदार्थानां सर्वतदभिमानिन इति च ॥
 यत्र ह कचपुत्रस्य तपितु र्यत्र वापितुस्तद्वापुत्रस्येतदुक्तं भवतीत्यादि श्रुतेश्च ॥ बहुवाचिनां शब्दा
 नां लिंगप्रकरणादिभिः ॥ प्रवृत्तिहेतोश्चाधिक्यान्निर्णयोर्थेषु गम्यत इति शब्दनिर्णये ॥ लिंगादि
 सामर्थ्यत्रस्य तात्पर्ययोगाधिक्यमेव तु ॥ निर्णायकं भवेत्तत्र तेन स्यात्सु बहुश्रुत इति ब्रह्मतर्कः ॥ ७५ ॥ इ
 ति श्रीमदानंदतीर्थसगवत्पादाचार्यविरचिते गीतातात्पर्यनिर्णये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

हरिःॐ ॥ उक्तयोज्ञानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्तारस्मात्कोयमध्यायः ॥ ब्रह्मरुद्धेन्द्रसूर्याणांयद्दत्तं विष्णुनापुरा ॥ पंचरात्रात्मकंज्ञानंव्यासोदात्पांडवेपुनत् ॥ तेषामेवावतरेषुसेनामध्येर्जुनायच ॥ प्रादाद्गीतेतिनिर्दिष्टंक्षेपेणायुयुत्सवे ॥ यथाकुर्वतिकर्माणियथाजानंतिदेवताः ॥ सर्वकार्तयुगाश्चैवचृपाश्चमनुपूर्वकाः ॥ ज्ञातव्यंचैवकर्तव्यंयथासर्वैर्मुमुक्षुभिः ॥ त्रेतादित्रिषुजातैश्चगीतायांतदुदाहृतम् ॥ पांडवाद्याक्षेमकांताःकरिण्यंतिचजानते ॥ तथैवनेगीतायानास्तिशास्त्रंसमंक्वचित् ॥ वेदार्थपूर्वकंज्ञेयंपंचरात्रयतोखिलम् ॥ तत्क्षेपश्चगीतेयंतस्माच्चास्याःसमंक्वचिदितिब्रह्मवैवर्ते ॥ जानतोपिविशेषार्थज्ञानायस्थापनायवा ॥ पृच्छंतिसाधवोयस्मात्तेनपृच्छसिपार्थिवेत्याग्नेयवचनाच्चार्जुनोऽगर्वांतंनजानानि ॥ आत्ममाययाआत्मेच्छया ॥ प्रकृतिंस्वामधिष्ठायस्वभावम् ॥ देवस्यैषस्वभावोयमित्यादिश्रुतेश्च ॥ अतएवस्वशब्देनविशेषणंप्रकृतिंस्वामवष्टभ्येत्यादिषु ॥ मयाध्यक्षेणप्रकृतिरित्यादिषुतुनस्वशब्दः॥प्रकृतिंविद्धिमेपरामित्यादिषुसंबंधित्वेनप्रतीतेरन्या ॥ अत्रतुस्वशब्दःस्वरूपवाची ॥ स्वभावइत्यत्रापिस्वाख्योभावःस्वभावः ॥ भावशब्दस्तुसंबंध्याशंकानिवृत्तये ॥ स्वस्वभावइतितुस्वस्वरूपमितिवदुपचारत्वाशंकांनिवर्तयति ॥ खट्वादिस्वभावत्वात्स्वेच्छयाविष्णुरव्ययः ॥ सृष्ट्यादिकंकरोत्यद्वास्वयंचबहुधाभवेदितिनारायणश्रुतिः॥येषांगुणानांज्ञानेनमुक्तिरुक्तापृथक्पृथक्॥वेदेषुचेतिहामेषुसातुतेषांसमुच्चयात्॥एवमेवशमादीनानान्यथातुकर्यंचनेतिब्रह्मवैवर्तवचनाज्जन्मकर्मचेत्यादिषुनतावन्मात्रेणमोक्षः॥मयंप्रधानमुद्दिष्टंप्राधान्यैर्हैर्मनम् ॥ भगवन्मयास्तेविज्ञेयास्तेमुच्यंतेनचापरश्रुतिच ॥ मयिभावोम

द्रावः ॥ तथैवमजामि ॥ तदनुसारिफलदानरूपेण ॥ अन्यदेवतायाजिनामपि मत्समर्पणेन वैष्ण-
 वमार्गानुवर्तनेनैव सम्यक्फलं भवति ॥ अन्यदेवतपूजापियस्मिन्नन्ते समर्पिता ॥ स्वर्गादिफलहे-
 तुः स्याच्चान्यथा तं भजेद्धरिमित्याग्नेये ॥ सत्त्वसत्त्वाधिकरजोभिरभिस्तमसा तथा ॥ वर्णाविभक्ता-
 श्रत्वारः सात्त्विका एव वैष्णवा इति च ॥ कर्मविभागं शमोदम इत्यादिना वक्ष्यति ॥ वैष्णवाः सात्त्विका ए-
 वतामसा एव चापरे ॥ दौर्लभ्यमुल्लसत्वेनेपां वर्णादिभिन्नतेति च ॥ स्वाभावि को ब्राह्मणादिः शमाद्यैरे-
 वभिद्यते ॥ यो निमोदकृतो भेदो ज्ञेय औपाधिकस्त्वयम् ॥ विष्णुभक्तिश्चानुगता सर्ववर्णेषु विशपतिम् ॥
 आरभ्य हीयते थापि भेदः स्वाभाविकस्तत इति नारदीये ॥ कर्तापि भगवान्विष्णुरकर्तेति च कथ्यते ॥ न
 स्य कर्ता यतो नान्यः स्वतंत्रत्वात् परात्मन इति च ॥ अपिशब्दो गुणसमुच्चयार्थः ॥ कर्ता भिना स्तीत्यपि वि-
 द्धीति ॥ जीवाभेदनिवृत्त्यर्थमाभिमतिविशेषणम् ॥ कर्मापिनो मत्त इति बोद्धव्यमित्यादि ॥ कर्मणि
 जीवे अस्वातंत्र्यादकर्म ॥ कर्मविधिफलयोरभावात् ॥ अकर्मणि विष्णौ ॥ स्वातंत्र्यात् सर्वकर्तृ-
 त्वम् ॥ करोस्मिन्मीयत इति कर्मजीव उदाहृतः ॥ विधि शब्देनाभितत्वादकर्म भगवान्हरिरिति ना-
 रदीये ॥ कर इति सकारांतोऽट्टहवाची ॥ क्रियावाची वा ॥ तदधीनत्वात् ॥ प्रसिद्धश्च जीवे कर्मशब्दः
 पंचरात्रे ॥ कृत्स्नफलत्वात् कृत्स्नकर्मकृत् ॥ अनिराश्रयो भगवदाश्रयत्वात् ॥ मुक्तस्य स्वातंत्र्याभि-
 मानात् ॥ कथमभिमानन्यागः ॥ ब्रह्मार्पणमित्यादि ॥ ब्रह्मण्यर्पणं ब्रह्मार्पणम् ॥ ब्रह्मणो हविः ॥
 ब्रह्मणो भौ ॥ ब्रह्मणः कर्म समाधिना सह ॥ समाधिरपि तदधीन इत्यर्थः ॥ एकः स्वतंत्रो भगवांस्त्व-
 दीयं त्वन्यतु च्यत इति भारते ॥ देवं विष्णुमेव यज्ञात्सुपासते ॥ स्वभोग्यत्वात् स्वयमेव यज्ञः ॥ ब्र-

द्वाख्यमौक्रियायज्ञतैवयज्ञाख्येनविष्णुनासमर्पयति ॥ तत्पूजात्वेनश्रोत्रादिसंयमंकुर्वति ॥
 तत्पूजात्वेनविषयान्भुंजते ॥ तत्पूजात्वेनैन्द्रियादिसंयमंकुर्वति ॥ यज्ञेनैतिसर्वत्राप्यन्वीयते ॥
 तैवैवतंपूजयेद्वाविहितैर्वान्यसाधनैः ॥ स एवविष्णोर्यज्ञः स्यान्मानसोवासावाह्यकइतिब्रह्मवैवर्ते ॥
 श्रोत्रादीनित्यादिष्विज्यानुक्तेरिज्योन्यइतिशंकांनिवारयति ॥ वितताब्रह्मणोमुखइति ॥ सर्वय
 ज्ञैः परब्रह्मयाज्यंविष्णवाख्यमव्ययमिति च ॥ सर्वकर्माखिलमासमंतादल्पंज्ञानेपरिसमाप्यतेज्ञा
 नेजातेपूर्यते ॥ समासविद्यान्धनुषिश्रेष्ठान्धांसमन्यसइतिवत्समासिशब्दोत्रपूर्तिवाची ॥ ज्ञा
 नासिनाऽत्मनश्छिन्नैवसंशययोगमतिष्ठोतिष्ठेतिपुनर्योगकथनात् ॥ ज्ञानेनेहंसविज्ञानमितिबुद्ध्य
 माणत्वात्स्वयमेवोपदेक्ष्यति ॥ आत्मनिर्व्यासेमयि ॥ अथोतस्माद्यासत्वादेव ॥ आत्मवतंपरमा
 त्मसक्तम् ॥ ७ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥
 हरिः ॐ ॥ योगसंन्यासयोर्लक्षणंस्पष्टयत्यनेनाध्यायेन ॥ योगसंन्यस्तकर्माणमित्यादौन्यासशब्दः
 सर्वकर्मत्यागविषयइत्याशंक्ययोगसंन्यासयोर्भिन्नपुंञ्चित्वाभिप्रायेणपृच्छति ॥ संन्यासमिति ॥
 एकपुंयोग्योवेतौतयोर्मध्येयोगएवविशिष्टइतिपरिहाराभिप्रायः ॥ उभौसमुच्चितौ ॥ संन्यासस्तुमहा
 बाहोदुःखमासुमयोगतइतिबुद्ध्यमाणत्वात् ॥ द्वेषादिवर्जनमेवसंन्यासशब्दार्थोनयत्याश्रमोत्राभिप्रे
 तइत्याह ॥ ज्ञेयइति ॥ नचकाम्यानां कर्मणां न्यासमित्यनेनविरोधः ॥ तेनापिसहितस्यन्यासत्वात् ॥ न
 चत्यागस्यपृथग्वचनाद्विरोधः ॥ कुरुपांडवत्रय्यासावांतरमेदत्वात्त्यागस्य ॥ बाळास्तुन्यासशब्देनय

त्याश्रममेवस्वीकृत्यतत्स्थानामेवसांख्यशब्दोदितज्ञानाधिकारोगृहस्थानामेवयोगशब्दोदितकर्म
 धिकारइतिमन्यंते ॥ तन्त्रपंडितामन्यंते ॥ कुतः यस्माज्ज्ञानमार्गकर्ममार्गचसम्यगास्थितउभयोर
 पिफलंप्राप्तोतितस्माज्ज्ञानिमांकर्माप्यनुष्ठेयम् ॥ कर्मिणामपिगृहस्थानांज्ञातव्योभगवान् ॥ न
 हिज्ञानंविनाकर्मणःसम्यगनुष्ठानंभवति ॥ निष्कामंज्ञानपूर्वचनिवृत्तमिहचोच्यते ॥ निवृत्तंसेव
 मानस्तुब्रह्माभ्येतिसनातनम् ॥ बुद्ध्याऽविहिंसन्पुण्यैर्वाप्रणवेनसमर्चयेत् ॥ वामुदेवात्मकंब्रह्ममूलं
 त्रेणवायतिः ॥ मुक्तिरस्तीतिनियमोब्रह्मदृश्यस्यविद्यते ॥ तस्याप्यानंदवृद्धिःस्यद्वैष्टेष्णवंक
 र्मकुर्वतः ॥ कर्मब्रह्मदृशाहीनंनमुख्यभितिकीर्तितम् ॥ तस्मात्कर्मोतितत्प्राहुर्यत्कृतंब्रह्मदर्शना ॥
 एतस्मादयसिनांलोकंसंयांतिगृहिणोपिहि ॥ ज्ञानमार्गःकर्ममार्गइतिमेदस्ततो नहि ॥ तस्मादा
 श्रममेदोयंकर्मसंकोचसंभवइतिन्यासस्मृतेः ॥ मोक्षोपायोयोगइतितद्रूपोन्यासएवतु ॥ विष्णव
 र्षिततयाभद्रोनान्योन्यासःकथंचनेत्याग्रेयो ॥ विष्णवर्षितत्वादियोगरूपत्वंविनाकेवलकर्मत्यागोनर
 कफलएव ॥ यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्विपांडवेतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ योगविशेषत्वाच्यासस्यपृथ
 गुक्तिः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मेतिमुख्ययोगः ॥ आदानात्सर्वभूतानांविष्णुरात्माप्रकीर्तितः ॥ सर्वभूता
 त्मभूतात्मानत्रभूतमनाःपुमानितिच ॥ यथान्यासस्ययोगरूपत्वंतथाह नैवकिंचिदित्यादिना ॥ वि
 ण्णुनार्थेव्वीरितानिमनआदीनिसर्वशः ॥ वर्ततेन्योनस्वतंत्रइतिजानन्हितस्त्वविदितिच ॥ तत्पूजात्म
 कानितत्कृतानिममशुभार्थमितिब्रह्मणयाधानम् ॥ स्वातंत्र्याभावापेक्षैवजीवस्याकर्तृत्वम् ॥ स्ववं
 दनंयथापित्राकारितंशिशुकर्तृकम् ॥ एवंपूजाविष्णवधीनासवेज्जीवकृतेत्यपीतिप्रवृत्ते ॥ अतोमन

सैव कर्मन्यासोऽस्वातन्त्र्यापेक्षया ॥ यथापितृदत्तं पालकत्वं राजपुत्राणां एवं परमात्मदत्तं क्रियास्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वम् ॥ क्रियानिष्पन्नधर्मादिरूपकर्मणि स्वातन्त्र्यं च जीवानामप्यस्तीत्याशंकां परिहृति ॥ न कर्तृत्वमित्यादिना ॥ क्रियायामदृष्टोत्पादने फले च स्वातन्त्र्यं लोकाकस्य न ह्यजती श्रव इत्यर्थः ॥ अन्यथा लोकाकस्येति विशेषणं व्यर्थम् ॥ जनपदे निवसतां तद्वित्तभोजिनामप्याधित्यादानात् न दत्ताजनपदाराज्ञास्वपुत्राणामितिवत्कर्मफलादिसंयोगिनामपि तत्स्वातन्त्र्यादानाच्च मृजतीति युज्यते ॥ स्वयमेव भवति भावयति चेति स्वभावो भगवान् ॥ स्वभावत्वात् स्वयमेव कर्तृत्वादिषु प्रवर्तते ॥ स्वातन्त्र्याद्भगवान्विष्णुः स्वभावइति कीर्तितः ॥ तत्स्वातन्त्र्यं कदाप्येषानन्यस्य मृजति कश्चित् ॥ स्वातन्त्र्यादेव पापादिसंबन्धः कुर्वतोऽपि न ॥ अज्ञानाद्यत्तबुद्धित्वादीदृशं तं न जानत इति महावाराहे ॥ अहं सर्वस्य प्रभवः ॥ तपाम्यहमहं वर्षं निगूहामि ॥ परास्म्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ न कृते त्वत्क्रियते किंच नारे ॥ देवस्यैष स्वभावोऽयम् ॥ लोकवत्तुलीलैकैवल्यमित्यादेर्नास्यास्वाभाविकं कर्तृत्वमकर्तृत्वं चा ॥ विपरीतप्रमाणाभावाच्च ॥ अनिर्वाच्यनिरासादेव च निस्तोयं पक्षः ॥ न च सर्वविशेषराहित्यवादिनां शून्यत्वात् कश्चिद्विशेषः ॥ न हि सर्वविशेषराहित्यमित्युक्ते तदस्तीति सिध्यति ॥ वाच्यत्वलक्ष्यत्वास्ति त्वादीनामपि विशेषत्वात् ॥ अन्यथा स्ति ब्रह्मेत्यादीनां शब्दानामपि पर्यायत्वादयोषाः ॥ व्यावर्त्यविशेषश्च न्यावृत्तविशेषनिबन्धन एव ॥ अन्यथा वैयर्थ्यमेव स्यात् ॥ न च सर्वशब्दावाच्यस्य लक्ष्यत्वम् ॥ न च सर्वप्रमाणगोचरमस्तीत्यत्र किंचिन्मानम् ॥ नास्ति त्वंतुंसममरसादिवददर्शनान्ति सिध्यति ॥ स्वप्रकाशत्वं च नाऽमानं सिध्यति ॥ स्वयंप्रकाशत्वं च ततो

तिरिक्तं चेद्विशेषांगीकारः ॥ न चेत्तदेव प्रमाणगोचरम् ॥ तत्प्रमाणभावे परप्रकाशत्वमात्रनिरासे
 स्वप्रकाशत्वमात्रनिरासे स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावादप्रकाशत्वमेव स्यात् ॥ अर्थतः सिद्धिरित्यर्थाप-
 त्तितः सिद्धिस्तत्प्रमाणतः सिद्धिर्वा ॥ उभयथापि प्रमेयत्वमेव स्यात् ॥ स्वप्रकाशशब्देन स्वमित-
 त्वानंगीकारात्परमितत्वा नंगीकाराच्चासिद्धिरेव ॥ प्रकाशशब्दपुक्तेऽपि स्वमन्यं वा किंचित्प्रकाशं विना
 नदृष्टएव भोजनादिवत् ॥ कर्तृकर्मविरोधश्चानुभवविरुद्धः ॥ ज्ञानं च ज्ञेयं ज्ञातारं च विना न दृष्टम् ॥
 अतः शून्यवादाच्च द्विशेषः ॥ अतो न तदोषदृष्टत्वादुपरम्यते ॥ हरिः स्वभावतः कर्ता सर्वमन्य-
 तदीरितम् ॥ अतः साकर्तृता तस्य न कदाचिद्विनश्यतीति पैंगिश्रुतिः ॥ विपमेष्वपि जीवेषु समो
 विष्णुः सदैव नु ॥ यत्तूणादिगतस्यापि गुणाः पूर्णा हरिः सदेति च ॥ इदानीमपि परमात्मनि स्मृतमा-
 त्रे सुखं विंदतीति यत्तदा स एव सम्यगुक्तः ॥ किमु ब्रह्मणि भूतः ॥ अन्यथा पुनर्ब्रह्म गच्छतीति वि-
 रोधाच्च ॥ अंतस्सुखादिकं च ब्रह्म दर्शनात् ॥ अमुक्तो मुक्तसादृश्यान्मुक्तएव हितस्वदृक् ॥ किमु
 मुक्तिगतस्तस्माज्ज्ञानमेवाधिकं न रद्वितिनारदीये ॥ ७३ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यवि-
 रचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

हरिः ॐ ॥ ध्यानमत्रोच्यते ॥ सब्रह्मनिष्ठस्तु यतिर्महात्मा शारीरमधिचमुखे जुहोतीत्यदेन यतेरप्य-
 नम्रित्वम् ॥ आत्मसमारोपणाच्च ॥ योगविशेषएव संन्यास इत्यर्थः ॥ संपूर्णोपायो योगारूढः ॥ नानाज-
 नस्य शुश्रूषाकर्मव्याकरवन्मिमेते ॥ योगार्थिना तु साकार्ययोगस्येन हरो स्थितिः ॥ तेनापि स्वोत्तमा-
 नां तु कार्यान्धैरखिलेष्वपि ॥ शक्तितः करणीयेति विशेषोऽसिद्धयोः ॥ प्राप्तो नायस्तु सिद्धः स्यात्प्रे-

पुःसाधकउच्यते॥ तस्यमाण्युपकारेणसंतुष्टोभवतीश्वरः॥ सिद्धोपायेनविष्णोस्तुध्यानव्याख्या
 नादिकम् ॥ कार्यनान्यत्तस्यतेनतुष्टोभवतिकेशवइतिप्रवृत्तवचनाप्रविरोधः ॥ शमोमन्त्रिष्टुतामु
 द्देर्दमइंद्रियनियहइतिभागवते ॥ कथंनानुषज्जतेसर्वसंकल्पसंन्यासी ॥ मयिसर्वाणिकर्माणोन्मु
 क्तत्वात् ॥ मदधीनमिदंज्ञात्वामसंन्यासीतिचोच्यतइतिच ॥ उद्धेतैवसंसारज्जीवात्मानंपरात्म
 ना ॥ विष्णुर्बुधुःसर्तानित्यंपरात्माह्यसतामरिः ॥ तत्प्रसादजयाभक्त्याजितोयस्यवशेतिव ॥ वर्त
 तेतस्यमित्रंसतदन्यस्यचशत्रुवदितिच ॥ परमात्मासमाहितइतिवाक्यशेषात् ॥ सर्वत्रविष्णोरु
 त्कर्षज्ञानंज्ञानमितीयते ॥ तद्विशेषपरिज्ञानंविज्ञानमितिगीयतइतिच ॥ यस्ययत्रयथावृत्तिर्विहि
 तावर्तनंतथा ॥ ज्ञानंवापिसमत्वंतद्विषमत्वमतोन्यथेतिमहाविष्णुपुराणे ॥ अनिमित्तस्नेहवांस्तु
 सुहृज्ज्ञात्वोपकारकृत् ॥ मित्रंवथादिक्कदरिद्विष्यस्त्वप्रियमात्रकृत् ॥ उदासीनःस्नेहवतोप्यस्नेही
 तत्कृतानुकृत् ॥ मध्यस्थइतिविज्ञेयःसुहृदेषुविशिष्यतइतिनारदीये ॥ आत्मानंविष्णुम् ॥ आ
 त्मनातत्प्रसादेन ॥ ब्रह्मणिभूतम् ॥ सर्वभूतेषुस्थितंपरमात्मानम् ॥ सर्वत्रविष्णुरेकइतिस्थितः ॥
 अतोविष्णवनुवर्तिषुस्ववत्स्नेहःकर्तव्यः ॥ अयतिरप्रयतनः ॥ प्रयत्नाद्यतमानस्त्वितिवाक्यशेषा
 त् ॥ योगशब्दस्योपायार्थत्वेप्यत्रोपायविशेषवद्व्यानयोगादिर्विवक्षितइतिनविरोधः ॥ मो
 क्षोपायस्यजिज्ञासुरपिकेवलपाठकात् ॥ विशिष्टःकिमुतद्विद्वान्किंपुनर्यस्तदास्थितइतिपरमयोगे ॥
 तपसश्चैवयज्ञादेर्ध्यानमेवविशिष्यते ॥ अज्ञानिध्यानतोज्ञानंध्यानंसंज्ञानमप्यतः ॥ तत्रापिम
 व्यभक्तस्यनान्यध्यानंप्रयोजकम् ॥ अन्यसामान्यविद्योमेयश्चान्येनेतिपश्यति ॥ अवरत्वह

गुदासीनोविद्वेषीचेत्यभक्तयः ॥ मङ्गलकोपिद्विकार्यार्थोऽध्यायेदन्यदेवताम् ॥ परिवारमृतेत
 स्मात्केवलंमदुपासकः ॥ वरोन्यान्मदधीनांश्चसर्वान्जानन्विशुद्धधीरितिदत्तात्रेयवचनम् ॥ ७॥
 इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 हरिःॐ ॥ भगवन्महिमाविशेषतउच्यते ॥ अनंतानांतुजीवानांयतंतैकेविदेवतु ॥ मुत्तये
 तेषुचमुच्यंतैकेचिन्मुक्तेषुचस्फुटम् ॥ केचनैवहरिसम्यग्ब्रह्मरुद्रादयोविदुः ॥ अन्येषांयाव
 तामुक्तिस्तावज्ज्ञानंहरोपरमितिपादो ॥ मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणः ॥ सुदुर्लभः
 प्रशांतात्माकोटिष्वपिमहामतइतिभागवते ॥ सर्वमुक्ताहरोभक्तास्तेषुब्रह्मैवमुख्यतः ॥ विष्णोः
 परमभक्तस्तुतस्माज्जीवघनोमतइतिसत्तत्त्वे ॥ अचेतनाचेतनेतिद्विविधाप्रकृतिर्भता ॥ त्रिगुणा
 चेतनातत्रचेतनाश्रीर्हरिप्रिया ॥ तेऽभेविष्णुवशगेजगतःकारणेमते ॥ पिताविष्णुःसजगतोमाना
 श्रीर्यीत्वचेतना ॥ उपादानंतुजगतःसैवविष्णुबलैरितेतिच ॥ मत्तोऽन्यत्परतरंनास्तिपरतस्त्वहरेः ॥
 र्थः ॥ अन्यथान्यदितिव्यर्थम् ॥ अवराट्टुःखसंबंधाज्जीवाएवप्रकीर्तिताः ॥ नित्यनिर्दुःखरूपत्वा
 त्पराश्रीरेकलैवतु ॥ दुःखासंपीडितत्वात्तुमध्यमोवायुरुच्यते ॥ अनन्याधीनरूपत्वादसमाधिक
 सौख्यतः ॥ तत्तंत्रत्वाच्चसर्वस्यविष्णुःपरतरोमतः ॥ अभावादंतरान्यस्यत्विहैकार्थौतरसमौ ॥
 यस्याःसंबंधयोग्यत्वाज्जीवाअप्यवरामताः ॥ तस्याजडायाःप्रकृतेरवरत्वेकसंशयः ॥ अथावत
 राधेतुविमुखाश्चेतनाहरेः ॥ नित्यदुःखैकयोग्यत्वाच्चक्षेतत्स्यादचेतने ॥ अतःपरतरंविष्णुर्गोवर्त्ति
 सविमुच्यते ॥ मुक्तस्तुस्यात्पराभासःसुनित्यसुखभोजनात् ॥ तत्रापितारतम्यंस्यात्तेषुब्रह्मा

धिकोमतः ॥ विष्णोराधिक्यसंवित्तिः सर्वस्माज्ज्ञानमुच्यते ॥ एवंविचिच्यतज्ज्ञानं विज्ञानमिति
कीर्तितम् ॥ एतच्च तारतम्येन वर्तते केशवादिषु ॥ मुख्यविज्ञान्यतो विष्णुः किंचिद्विज्ञानिनोपरे ॥
सोऽप्युस्थित्वा रसयति रसनामाततः स्मृतः ॥ सूर्यचंद्रादिषु स्थित्वा प्रमाना माप्रभासनात् ॥ वेदस्यः
प्रणवाख्यो सावात्मानं यत्प्रणौत्यतः ॥ खेस्थितः शब्दनामासौ यच्छब्दयतिकेशवः ॥ पुण्यापुण्यं
धयति स्वयं पुण्यो धरास्थितः ॥ तेजयत्यग्निं संस्थः सन्मृतस्थो जीवनप्रदः ॥ तपस्विस्थस्तपयति
व्यंजनाद्वीजसंज्ञितः ॥ बोधनाद्बुद्धिनामासौ बुद्धिमत्सु व्यवस्थितः ॥ नित्यपूर्णबलत्वात्तु बलं
कामविवर्जितम् ॥ अरागजबलश्चैव स्थानेभ्यो न्येष्वयोजनात् ॥ एतादृशबलात्मासौ बलिनां
बलदः स्वयं ॥ वेति पूर्णत्ववाची स्यात्तद्रते बलमुच्यते ॥ प्रायोहिका मिता अर्था धर्महृदयैः पुनः ॥
न धर्महानि कृत्स्निकामितो धर्मवृद्धिः ॥ धर्माविरुद्धकामो तो विष्णुर्भूतेषु संस्थितः ॥ एवं सर्व
तश्चान्यः स्वतंत्रश्चैव सर्वगः ॥ व्यवस्थयेव सर्वेषां सर्वदा सर्वदः प्रभुः ॥ यच्चैव सात्विकाभावा राजसा
स्तामसाश्च ये ॥ तत एव न चान्यस्मात्तदायत्तमिदं नसः ॥ अन्यायतो चेत्तनया तन्मेयत्वात्तु मा
यया ॥ लक्ष्म्यावशगया लोको विष्णुर्नैव विमोहितः ॥ धेतुविष्णुं प्रपद्यंते ते मायां तां तरंति हि ॥
लक्ष्मीः सा जडमायाया देवता ते उभे अपि ॥ विष्णोर्विशेत तो न न्यभक्त्या तं शरणं व्रजेत् ॥ यादृ
शीतत्र भक्तिः स्यात्तादृश्यं न्यत्र नैव चेत् ॥ अनन्यभक्तिः सा ज्ञेया विष्णवे वतु सा भवेत् ॥ अ
न्येषु वैष्णवत्वेन लक्ष्मीब्रह्महरादिषु ॥ कुर्याद्भक्तिं नान्यथा न तद्वशा एव ते यतः ॥ एवं जानंस्त
मामोति नान्यथा तु कथंचन ॥ पूर्णवस्तु यतो ह्येको वासुदेवो न चापरः ॥ एवं विदुर्लभो लोके य

त्सर्वमिश्रयाजिनः ॥ विष्णुतत्परमं ज्ञात्वा रामा ब्रह्महरादिकान् ॥ यजत्रापितमोघोरं निन्दुः
 खंप्रयानिहि ॥ अज्ञानान्तुकुले जातो यावद्विष्णोः समर्चनम् ॥ विष्णुतत्त्वं जानीयात्तावत्सेवा
 पृथक्कृता ॥ विद्याद्यैहिकभोगाय यदिवुद्धापुनर्नतु ॥ परिवारतामते कुर्यादन्यदेवार्चनं क्वचित् ॥
 अजानताकृतं त्यक्तं न दोषाय भविष्यति ॥ जन्मादिप्रदमेव स्यादत्यागे पुनरेवतु ॥ क्षिप्रंच ज्ञापय
 त्वेव भगवान्स्वयमेवतु ॥ यदि जन्मांतरे स्त्रीयोनिमितीकृत्य कंचनेत्यादि च ॥ मत्तएवेति तान्वि
 ङ्गीत्युपसंहाराच्च ॥ तत्तत्कारणत्वात्तत्राभेत्यवसीयते ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतमिति भेदेनैवोपक्र
 माच्च ॥ आप्रोति विष्णुमित्येवात्मशब्दो ज्ञानिनि ॥ यच्चाप्नोति यदादत्तइत्यादेः ॥ आस्थितः स हि
 मां प्रपद्यते इत्यादिवाक्यशेषाच्च ॥ बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्भवति ॥ ततो मां प्रपद्यते ॥ वासुदे
 वः सर्वमिति पूर्णमिति जानन् प्रपद्यते न्यदेवता इति वाक्यशेषे भेददर्शनाच्च ॥ देवान्देवयजोयांति मद्भ
 कायांति मामपीति च ॥ ज्ञात्वा परत्वं विष्णोस्तु पृथग्देवान्यजन्तरः ॥ याति देवांस्तदज्ञात्वा तमएव प्र
 पद्यते ॥ तथापि यावदन्यैस्तु साम्यं हीनत्वं मेकताम् ॥ न निश्चिन्वंति जायंते संसारे ते पुनः पुनरिति
 च ॥ अव्यक्तः परमात्मा सौव्यक्तो जीव उदाहृतः ॥ मन्यते यस्य तयोरैक्यं स तु यात्यधरंतम इति च ॥
 यथात्मानं हरिर्वैत्ति तथान्येनैव न विदुः ॥ जानंति किंचित्क्रमशोरमाद्यास्तत्प्रसादत इति च ॥ द्वे
 द्वमोहो मिथ्याज्ञानम् ॥ तमस्तु शर्वं विद्यान्मोहश्चैव विपर्यय इति च भारते ॥ जीवेश्वरादिकं द्वंद्वं तद्वि
 षयो मोहो द्वंद्वमोहः ॥ संमोहस्तदाग्रहः ॥ तदाग्रहो महामोहः ॥ क्रोधस्तामिस्र उच्यत इत्युक्त
 त्वात् ॥ सर्गेसर्गकाल एव ॥ जीवधर्मानि श्वरेतु यो जीवैवैश्वरानपि ॥ विद्याजीवेश्वरैक्यं वा द्वंद्वं

मोहीसउच्यतइत्याग्रेये ॥ तद्ब्रह्मेत्युक्तेन्यत्वशंकांनिवारयति ॥ साधिभूताधिदेवमिति ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ हरिः ॥ उक्तव्याख्यानपूर्वकंब्रह्मप्राप्तिसिद्ध्यते ॥ तदिति विशेषणद्ब्रह्मेत्युक्तमन्यदेव ॥ प्रकृत्या दीनामध्येयत्किंचित् ॥ उपरिसाधियज्ञं चेति च शब्दादधिभूतादिसहितत्वेन विष्णुज्ञानमन्यदेवे तिसंशयः ॥ किंतद्ब्रह्मेति प्रश्नकारणम् ॥ परमाक्षरो विष्णुरेव मुख्यत इति प्रसिद्धत्वात् ॥ तथैव परिहरति ॥ अज्ञानांतदपि ज्ञापयितुं तथैव परिहारः ॥ पुनरहमिति नोक्तमित्याशंकाऽव्यक्तं व्यक्तिमापन्नमिति विष्णोर्वेव प्रयुक्तत्वेनाव्यक्तशब्देनाव्यक्तोक्षरइत्युक्तइति परिह्रियते ॥ ये चाप्यक्षरमव्यक्तमित्यत्र तु पृथक् प्रश्नादुपासकयोः फलतारतम्यकथनात्कूटस्थोक्षरउच्यतइत्युक्ताक्षरादपि चोत्तमइति विष्णोरुत्तमत्वकथनाच्चान्यदेवेत्यवसीयते ॥ अधियज्ञोहमेवेति साधियज्ञमित्युक्त्या प्राप्तभेदनिवृत्त्यर्थं तस्यैव सर्वप्राणिदेहस्थितरूपांतरापेक्षया सहितत्वं युज्यते ॥ प्राणिनां देहगोविष्णुरधियज्ञइतीरितः ॥ स एव व्यासरूपेण ब्रह्मेति परिकीर्त्यते ॥ तैस्तैरधिकया ज्यत्वाद्ब्रूहितत्वाच्चेहेतुतः ॥ अध्यात्मंतत्त्वभावोयदधिकः परमात्मनः ॥ पुंसांसज्जडभावानां सर्गः कर्महरेः स्मृतम् ॥ भूताधिकत्वतो जीवा अधिभूतमितीरितः ॥ अधिकोदैवतं विष्णुरेव स्यास्तु सारमा ॥ पुरुषाणां धिदैवाख्या त्विति ज्ञेयमिदं नैरिति तत्त्वविवेके ॥ कथं रूपो धियज्ञइति प्रश्नस्त्वहमेवेत्युक्तत्वात्तद्भक्षणोक्त्यैव परिहृतः ॥ मद्भावं मयि भावम् ॥ सदा तद्भावं भावितानामेव स्मरंस्त्यजतीति केवलं तत्कालस्मरणं भवति ॥ न चेत्स्मरतोऽपि समाधिस्थस्त्वनवत्पूर्वकमनुसारिस्थित्या तस्यासिरेव भवति ॥ अपरोक्षज्ञा

निनां प्राग्बद्धकर्मावसाने स्मरंस्त्यजतीति भवत्येव ॥ प्रयाणकालेऽपि च मांते विदुरित्युक्तत्वात् ॥ युक्तवे
 तस इति विशेषणाच्चित्यं स्मरतामेवापरोक्षज्ञानं जायते ॥ भक्त्या ज्ञानाच्चिद्विद्वानां त्यागाच्चित्यं ह
 रिस्मृतेः ॥ अरागाद्विहिता त्यागादित्येतेरेव संयुतैः ॥ अपरोक्षदर्शनं विष्णोर्जायते नान्यथा क्वचि
 दिति सत्तत्त्वे ॥ तमसः परस्तादप्राकृतदेहः ॥ मन आदीनां ब्रह्मणि चरणब्रह्मचर्यम् ॥ एकाक्षर
 वाच्यत्वादेकाक्षरं परंब्रह्म ॥ नियमाज्जन्मनोभावो मुक्तस्यैव तथापि तु ॥ महर्लोकमतीतानां न ज
 न्मांशलशौविना ॥ तत्राप्यवश्यं तत्स्थानैः क्षिप्रं पुनराप्यत इति पाद्ये ॥ सहस्रमिति बह्वेव ॥ ब्रह्म
 णः परंब्रह्मणः ॥ अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहुरागमे ॥ रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञिक
 इति वाक्यशेषात् ॥ न हि विरिंचाह न्येव सर्वव्यक्तिलयः ॥ नित्यस्यापि हरेः कालो द्विपराधीनमक
 स्त्वयम् ॥ अहश्चासौ निमेषश्चैव प्रवृत्त्योपचर्यत इति च ॥ यत्र कालाभिमानि देवतासु मृत्युर्न तं प्र
 याताः ॥ अग्निज्योतिर्धूमानामकालाभिमानित्वेऽपि कालप्राचुर्याकाल इत्युच्यते ॥ अग्निज्योति
 रिति द्वेधा बह्वैः पुत्रोऽव्यवस्थितः ॥ तं प्राप्य याति ब्रह्मिष्ठो दिवसाद्यभिमानिन इति सत्तत्त्वे ॥ तत्काल
 मरणविवक्षायां मग्निज्योतिर्धूमानामयोगः ॥ अथ यो दक्षिणे प्रभीयते पितृणां मेव महिमानं गत्वा च
 द्रमसः साधुज्यंसलोकतामामोत्येतैर्वैसूर्याचंद्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद्ब्रह्म
 णो महिमानमामोतीति विदुषो दक्षिणायनमरणेऽप्यपुनरावृत्त्या ब्रह्मप्राप्तिं श्रुतेः ॥ विद्वान्ब्रह्मसमामो
 तियत्र तत्र मृतोऽपि सन्निति पाद्ये ॥ मार्गैर्ब्रह्मचर्यः पश्येत्साक्षादेवापरोक्षतः ॥ सर्वपुण्यप्राप्तिगोऽमु
 क्षान्धात्यसौ ब्रह्मनत्परमिति च ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थे ऽंगीतातात्पर्ये ऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

हरिःॐ ॥ सप्तमोक्तं प्रपंचयति ॥ विष्णुगान्धर्व्यतत्स्थानि भूतान्येषस्त्रसंगत इति च ॥ ममात्मा ममेदेह एव ॥ तदनन्यत्वात् ॥ देहस्याचेतनत्वशंका निवृत्तये ममास्मेत्याह ॥ अध्यक्षो धिपतिः प्रोक्तो यदक्षाण्यस्य चोपरीति शब्दनिर्णये ॥ मानुषीमनुष्यसदृशीम् ॥ तन्वा विष्णुरनन्योपि स्वाधीनत्वात्तदाश्रित इति च ॥ ब्रह्मरुद्ररमादीनां साम्यदृष्टिरनन्यता ॥ प्रादुर्भावगतस्यापि दोषदृष्टिरपूर्णता ॥ धर्मदेहावतारादेर्भेददृष्टिश्च संकरः ॥ अवतारेष्विति ज्ञेयमवज्ञानं जनार्दने ॥ सर्वभोगशुभं तस्य यो व जानाति कश्चन ॥ अधर्याति च तमः प्रादुर्भावगतोऽप्यतः ॥ ज्ञेयः केवलचिदेहो निर्दोषः पूर्णसद्गुण इति भविष्यत्पर्वणि ॥ एकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवा पंचमूर्तिकः ॥ द्वादशादिप्रभेदो वा पूज्यते स ज्ञैर्हरिरिति च ॥ अर्च्यत्वादृक्समत्वाच्च निजरूपेणु सामसः ॥ याज्यत्वात्स यजुर्गङ्गाः सार्वभ्यात्पुरुषोत्तमः ॥ क्रतुः कृतिस्वरूपत्वात्स्वधानन्यधृतो यतः ॥ मानात्रातीति मंत्रो यमुद्यानां निधि रौषधम् ॥ आज्यायस्त्वादाज्यनामादभीदरधरो यतः ॥ आहूतत्वाद्भुतं वायमग्निर्नैताऽगतैर्यत इत्यादि च ॥ तत्तत्पदार्थभिन्नोऽपि तत्तन्नामैवमच्युतः ॥ स्वातंत्र्यात्सर्वकृत्त्वादुणां न त्याज्ये केवलमिति च ॥ ओमित्याक्रियते यस्मादौकारो भगवान्हरिरिति च ॥ पातीति सपिता मानान्माता यत्स पिनुर्महान् ॥ पिता महो निधातृत्वाच्चिधानं भीतरक्षणात् ॥ शरणं वं जनच्चैव बीजमित्युच्यते प्रभुरिति च ॥ प्रलयकाले संहर्तृत्वात्प्रलयः ॥ अन्यदा पीतिमृत्युः ॥ प्राणगः प्राणधर्ता यदमृतं प्रविलापयन् ॥ विश्वं प्रलय इत्युक्तो मृत्युरन्यत्र भारणादिति च ॥ सत्साधुगुणपूर्णत्वादस्मान्वा न्योगाधि कः ॥ यतो तो सदिति प्रोक्तं विष्णुवाक्यं परमं पदमिति शब्दनिर्णये ॥ अनन्यदेवतायागाङ्गत्तयुदेका

दकामनात् ॥ सदायोगाच्चैवैशिष्ट्यत्रैविद्याद्वैष्णवादपि ॥ स्याद्विभागवतस्यैवतेनब्रह्मादयोऽस्मि
 लाः ॥ अश्वमेधादिभिर्यज्ञैरपिकेशवयाजिनः ॥ वैष्णवाहनिबुद्धैवमानयंत्यन्यदेवताइत्याश्रे
 ये ॥ सम्यग्गुणगणज्ञानादुपासार्थपुपासनेतिच ॥ मामिह्नुप्रार्थयंतइत्युक्तत्वाज्ज्ञानंनोपिना
 भिनोजानंतितत्वेन ॥ सर्वदेववत्त्वेनयोनजानातिकेशवम् ॥ तस्यपुण्यानिमोघानियानिचांधं
 तमोऽधुवमितिच ॥ मोघाशामोघकर्माणइत्युक्तत्वाच्चनकेवलज्ञाविषयमिथ्याज्ञानिविषयंवाच्य
 वंतितइत्यादि ॥ अतःसर्वाधिक्यंविष्णोर्ज्ञात्वापिब्रह्मादीनांतत्परिवारत्वादिकमजानतामिदंफ
 लम् ॥ नास्यभक्तोपियोद्विष्योनचाभक्तोपियःप्रियः ॥ किंतुभक्त्यनुसारेणफलदोतःसमोहरिरि
 तिपाद्रे ॥ प्रीत्यामयिते ॥ पापादिकारिताश्चैवपुंसांस्वाभाविकाअपि ॥ विप्रत्वाद्यास्तत्रपुण्याः
 स्वाभाव्याएवमुक्तिगाः ॥ यांतिस्त्रीत्वंपुंसांसोपिपापतःकामतोपिवा ॥ नस्त्रियोयांतिपुंस्त्वंतुस्व
 भावादेवयाःस्त्रियः ॥ पुंसांसैहैवपुंदेहेस्थितिःस्याद्हरदानतः ॥ तज्जन्मनिवराःपापजाताभ्योनज
 सस्त्रियः ॥ सर्वेषामपिजीवानामत्यदेहोयथानिजः ॥ मुक्तौतुनिजभावःस्यात्कर्ममोगांस्तनोपि
 चेतिभविष्यत्पर्ववचनात्पापयोनयःपुण्याइतिविशेषणम् ॥७॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादा
 चार्थविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

हरिःॐ ॥ उपलक्षणार्थंमुरगणाइत्यादि॥ अनस्याप्यादिरनादिः ॥ बुद्धिर्बोधनिधित्वात्तदंतःकरण
 मुच्यतइतिशब्दनिर्णये॥ मरीचिरच्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ वसिष्ठश्चमहानेजाःपूर्वसप्तर्षयः
 स्मृताइतिब्राह्मे॥ मनवोबोधैशेषोद्देवाब्रह्मादयःस्मृताः॥ विप्रादिवर्णमेदेनचत्वारोबहवोपिते॥ दी

नत्वादेवनामानस्त्वन्ये ब्रह्मादिनामकाः ॥ अवैष्णवकृतो यज्ञो दीनैर्देवैस्तु भुज्यते ॥ वैष्णवैस्तु कृतो
यज्ञो देवैर्हि भुनक्तैः ॥ मरीच्याद्यास्तु तत्पुत्रा मानवानामतः स्मृताः ॥ तत्पुत्रपौत्रा मुनयस्त
थामानवमानवाः ॥ तेभ्यो मनुष्या इत्येषा सृष्टिर्विष्णोः समुत्थितेति महविष्णुपुराणे ॥ युज्यते
धेनयोगो सावुपायः शक्तिरेव चेति च ॥ विशिष्टभवनं विभूतिः ॥ महत्त्वं विविधभवनं वा ॥ योगः
सामर्थ्यम् ॥ भजनेनामित्यनेन जीवेश्वरैक्यशंकां निवर्तयति ॥ मद्रतप्राणामद्विषयचेष्टाः ॥ ये
षां विष्णुस्वरूपाणां सन्निधेरन्यवस्तुषु ॥ विशिष्टत्वं स्वजातेः स्याद्विभूत्याख्यानिता नितु ॥ ब्रह्म
नामा ब्रह्मगतः सर्वदेवतसंचयात् ॥ अधिक्यहेतुर्भगवान्सामस्थः सामनामकः ॥ अधिक्यहेतु
र्वैदेभ्यस्तथा श्वत्स्थितो हरिः ॥ उत्कर्षहेतुर्वृक्षेभ्यो य एवाश्वत्थनामक इत्यादिविभूतितत्त्वे ॥ के
पुकेषु च भावेष्वित्युक्तत्वाच्च ब्रह्मादिजीवेश्वेभ्यो न्यदेवविभूतिरूपम् ॥ द्विविधं वैभवं रूपं प्रत्यक्षं चति
रोहितम् ॥ कपिलव्यासकृष्णाद्यं प्रत्यक्षं वैभवं स्मृतम् ॥ भिन्नं ब्रह्मादिजीवेश्वेभ्यो जडेभ्यश्चापि त
द्गतम् ॥ स्वजात्याधिक्यदंतेषां तत्तिरोहितं वैभवमित्यादि च ॥ आत्मानतगुणत्वेन रवज्ञेयो यतोर
विः ॥ उदवन्मेघचलनान्मरीचिः सामसाम्यतः ॥ सुखारसुखत्वात्तु शशिविदेवो देवदत्तो हरिः ॥ वा
सवती वासवोऽसौ चेतोनेता तु चेतना ॥ पालकैर्वननीयत्वात्पवनो बोधनाम्नः ॥ पावकः शोधनाम्ने
रूरीयेन्यास्यसागरः ॥ सारस्यगणत्स्कंदो जगतः स्कंदनाद्भृगुः ॥ भर्जनाज्जपयज्ञश्च जातपो
याज्य एव च ॥ अश्वाकारस्थितो श्वत्थ एरं श्रीश्च तदाश्रयः ॥ ऐरावतो नराणां यद्दद्यात्सर्वसनादः ॥
ह्नी श्रीसमाश्रयत्वाच्च हिमालय इतीरितः ॥ वर्ज्यत्वादरिभिर्विज्यते यो न तस्मात्पदः ॥ वासुकिर्वा

ससुखदःकंदर्पःसुखभेदपः ॥ अर्थमाज्ञेयमातृत्वात्कालाकलनादपि ॥ वरुणोवरणाद्द्वोद्विरूपौ
तर्बहिर्यतः ॥ मकरोमानकर्तृत्वाद्यमःसंयमनाद्विभुः ॥ प्रह्लादःसमहानंदोमृगेंद्रोमृगयत्पतिः ॥
जाह्नवीजहतांस्थानमध्यात्मंचात्मनांपतिः ॥ विद्याज्ञसिखरूपत्वादोवाच्यत्वतोहरिः ॥ क्री
त्योवक्ताश्रयःकीर्तिर्वाक्श्रीरितिचनामकः ॥ स्मरणीयःस्मृतिर्मेधाक्षमारूपस्तथेयते ॥ द्यूतं
क्रीडापरत्वाच्चगायत्रीत्रातिगायकाच् ॥ सत्वंसाधुगुणत्वाच्चदंडनाइंडउच्यते ॥ बहत्सारोप्यमे
यश्चबृहत्सामोशनोशतेः ॥ शुभाशुभज्ञानकरःकुसुमाकरैरितः ॥ ज्ञानंज्ञानात्मतोमौनंमुनीढयो
नीतिरानयन् ॥ मार्गणामंतगत्वानुमार्गशीर्षःप्रकीर्तितः ॥ सुखंपिबह्नीलैवकपिलोव्यासएव
च ॥ विशिष्टत्वाद्विष्णुनामाविशिष्टप्राणसौरैर्यतः ॥ एवंनानागुणोविष्णुर्नानानामभिरितः ॥
नानाप्राण्यादिसंस्थश्चविभूतिरितिशब्दितः ॥ शश्यादिषुविजातीयस्वाम्यदःसारदःकचिच् ॥ श
र्वाद्विषुसजातीयश्चैष्ठ्यदत्वेनसंस्थितः ॥ शक्रोशनार्जुनाद्येषुसजातीयैकदेशतः ॥ देवेष्वप्य
धिकोब्रह्मायनोविष्णोरनंतरः ॥ कवित्वादिगुणेष्वेवयत्समोनास्तिकश्चन ॥ तथाभीमश्वपार्थेषु
ज्ञानंचज्ञेषुचोत्तमम् ॥ सुदर्शनंचायुधेषुवेदेष्वेदउच्यतइत्यादिविभूतितत्त्वे ॥ क्वचित्साम्रा
आधिक्यमसिमन्यपेक्षया ॥ ऋचःश्रीगीरुमाद्याश्रसाम्राःप्राणशिवादयइत्याद्याभिमानिभेदा
त् ॥ तत्रापियथायोग्यम् ॥ ममतेजोभेनसंयुक्तंभवति ॥ किंज्ञानेनेतिवक्ष्यमाणस्याधिकफल
त्वज्ञापकमेव ॥ अन्यथोक्तेरैवैयर्थ्यात् ॥ अन्याधिक्यज्ञापनार्थंशुभंचाक्षिप्यतेकचिच् ॥ नता
वतास्यनिंद्यत्वंज्ञैवान्यवरिष्ठता ॥ उभयंभिलितंचैवततोप्यधिकशोभनमितिच ॥ ॐ ॥ इति

श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयदेशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
हरिः ॐ ॥ आत्मानमव्ययम् ॥ परमरूपमैश्वरम् ॥ सर्वार्थमयं देवमनंतं विश्वतोमुखमित्यादिरूपवि
शेषणाच्चरूपस्येश्वरसाक्षात्स्वरूपत्वं नित्यत्वं त एव चिदानंदाद्यात्मकत्वं च सिद्धम् ॥ मम देहहृत्युक्त
त्वाच्चादित्यादीनां भेदः सिद्धः ॥ मेरूपाणि सर्वतो नंतरूपद्रष्टुमिच्छामि ते रूपमित्यादेशैकस्यैवाभि
ज्ञानंतरूपत्वं च ॥ एकं रूपं हरेर्नित्यमवित्तैश्वर्ययोगतः ॥ बहुसंख्यागोचरंच विशेषादेव केवलम् ॥
अभावो यत्र भेदस्य प्रमाणावसितो भवेत् ॥ विशेषो नाम तत्रैव विशेषणव्यवहारवान् ॥ विशेषोऽपि स्व
रूपं सस्वनिर्वाहक एव च ॥ द्रव्यात्मना स नित्योऽपि विशेषात्मैव जायते ॥ नित्य एव विशेषश्चकश्चिदेवं
द्विधैव सः ॥ वस्तुस्वरूपमस्त्येवेत्येवमादिष्वभेदिनः ॥ विशेषोऽनुभवादेव ज्ञायते सर्ववस्तुषु ॥ न चा
विशेषितं किंचिद्वाच्यं लक्ष्यं तथा भितम् ॥ विशिष्टस्य स्वतोऽन्यत्वे स्वस्याभेदस्य त्वहेतुतः ॥ नैव ज्ञेयं
विशिष्टं च मानाभावाच्च नो भवेत् ॥ स्वयमित्यपि हि स्वत्वविशेषेण विवर्जितम् ॥ न ज्ञेयं तद्विशेष्यं च त
थैवेत्यनवस्थितिः ॥ अभेदेन तिरो धोऽस्ति ज्ञाता ज्ञातं यतोऽस्ति ॥ तदेव ज्ञातरूपेण ज्ञातमज्ञात
मन्यथा ॥ अभिन्नस्य विशिष्टत्वाच्च दोषद्वयमप्युत ॥ एकत्वानुभवाच्चैव विशेषोऽपानुभवादपि ॥ त
ज्ज्ञानानुभवाच्चैव न दोषद्वयसंभवः ॥ भेदाभेदौ च तौ नैव कर्तुं भोक्तृविशेषणे ॥ मदन्यद्व्यनुभवा
यतौ नैवास्तिकस्य चित् ॥ भेदो विशेषणस्यापि नांतरस्य क्वचिद्भवेत् ॥ शुद्धस्वरूप इत्यादावभेद
स्यैव दर्शनात् ॥ अपृथग्दृष्टिनियमाद्वलज्ञानादिकस्य च ॥ ऐक्यं बाह्यविशेषाणां पृथग्दृष्ट्यै
व तन्नतु ॥ विशेषहेत्वभावेऽपि द्वैविध्यं कल्प्यते यदि ॥ कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्राति संग

दाः ॥ नैकत्वं नापि नानात्वं नियमादस्य चेतेने ॥ भेदाभेदावनुभवादतस्तत्रान्यथागतेः ॥
 एकोहमन्यतोऽन्यश्चेत्येवमेव व्यवस्थितौ ॥ भेदाभेदौ चेतेनेषु तस्माच्चैकप्रकारता ॥ एकमित्येव य
 ज्ञातं बहुत्वेनैव तत्पुनः ॥ पटाद्यं ज्ञायते यस्माद्भेदाभेदौ कुतो न तत् ॥ तंतुभ्योन्यः पटः साक्षा
 त्कस्य दृष्टिपथगतः ॥ अनन्यश्चेतंतुभाविपटाभावः कुतो भवेत् ॥ न चात्मनि विशेषोऽत्र दृष्टान्त
 त्वंगमिष्यति ॥ शुद्धोऽहं प्रत्ययो यस्मात्तत्राभेदप्रदर्शकः ॥ अत्रावयवभेदेन स्योदेव ह्यवनस्थि
 तिः ॥ न चानवयववंस्तु क्वचित्स्यान्मानगोचरम् ॥ पूर्वापरादिभेदेन यतोऽशो स्यावगम्यते ॥
 उपाधिरप्येकदेशसंबद्धः संतमेव हि ॥ ज्ञापयेद्भेदमखिलं ग्रसन्सविभजेत्कथम् ॥ तस्माद्गुणादिक
 मपि नास्त्यनंशतया क्वचित् ॥ भावाभावव्यवहृतेर्विद्यमानेऽपि वस्तुनि ॥ भेदाभेदौ गुणादेश्च जडेव
 स्तुनि संस्थितौ ॥ चेतने शक्तिरूपेण गुणादेश्चाविहण्यते ॥ सुप्तोऽयं बलवान्विद्वानित्यादिव्यवहार
 तः ॥ न चैवं शक्तिरूपेण जडेव्यवहृतिः क्वचित् ॥ एकमेवाद्वितीयं नेहनानास्ति किंचन ॥ मृत्योः
 समृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ यथोदकं दुर्गहृदं पर्वतेषु विधावति ॥ एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तौ
 नेवानुविधावति ॥ इत्यादि श्रुतिमानाच्च परमैश्वर्यतस्तथा ॥ सर्वं तु घटते विष्णौ यत्कल्याणगुणा
 त्मकमित्यादि ब्रह्मर्तकं ॥ कमलासने ब्रह्मणि स्थितं रुद्रम् ॥ विष्णुसमाश्रितो ब्रह्मा ब्रह्मणोऽकगतो
 हरः ॥ हरस्यांगविशेषेषु देवाः सर्वेऽपि संस्थिता इति पादौ ॥ द्यावापृथिव्यो रंतरमेकैकैरूपेण व्याप्त
 म् ॥ नांतं न मध्यमित्युक्तत्वात् ॥ पुनरनादि मध्यांतं मिनिगुणानंत्यापेक्षया ॥ त्वया ततं विश्वमनं
 तरूपेति कालापेक्षया ॥ स्वयमंतं विद्यमानमपि न पश्यतीत्यांशं क्यत्त्वया ततं विश्वमनंतमित्याह ॥

अन्यत्तार्थज्ञापनायाभ्यासरूपम् ॥ सर्वसामोषिततोसिसर्वइतिसर्ववल्बद्वद्वेत्त्यादिषुसर्व
 शब्दद्वयारूपम् ॥ त्रिलोकेषुस्थितैर्मैकैर्जुनायप्रदर्शितम् ॥ दृष्टविष्णोर्विश्वरूपस्वयो
 ग्यत्वानुरूपतः ॥ प्रायःसहैवपार्थेनप्रायोमीताश्चेतेखिलाः ॥ दर्शनाभ्यामतोदृष्टिरानंदोद्रेकदा
 भवेत् ॥ तस्मिन्कालेनुभूमेश्मरहारार्थमुद्यमात् ॥ उपत्वमिवसर्वत्रनमीतिब्रह्मदर्शनाम् ॥ अ
 र्जुनादधिकायेतुतेषांभीतिर्नचाभवत् ॥ श्रीब्रह्मरुद्रपूर्वाणारूपायाभीमरामयोरित्याभ्रेयवचना
 दृष्टान्धुतरूपमित्यादियुज्यते ॥ मुक्ताःसुरसंघाविंशति ॥ प्रवेशोनिर्गमश्चैवमुक्तानांस्वेच्छयाभवे
 दितिब्रह्मादे ॥ अन्यचेष्टांकुर्वतामपिभगवच्चेष्टैवप्रत्योदकेप्रजानांप्रवेशवत्प्रवेशोयुज्यते ॥
 सेनामध्यतोभगवन्मुखानामुभयाभिमुखत्वाच्चोभेसेनेतन्नप्रविशतः ॥ येतुत्स्मिन्मुहूर्तेमरिष्यंति
 तेषांदर्शनांतरेचूर्णितमपिशिरःसूक्ष्मदृष्टिगोचरत्वान्मानुषदृष्ट्यातथानदृश्यते ॥ यथाभिन्नमपि
 घटादिकंथावत्पृथङ्पततितावन्मंददृष्टीनानज्ञायते ॥ यथापुरूखसोजराऽश्विभ्यामेवदृष्टा ॥
 विशेषगुणकर्मविषयएवप्रश्नः ॥ विष्णवितिसंबोधनात् ॥ कालःकलितसंपूर्णसदुणत्वाज्जानाद
 नः ॥ संहारात्सर्वविस्वादासर्वविद्रावणेनवेतिमहावाराहे ॥ अपिशब्देनआत्रादीनप्युते ॥
 जयद्रथस्यपितुर्वरादेवविशेषः ॥ निहतानिहतप्रायाः ॥ पश्चादर्जुनेपिस्थित्वासएवहनिर्ययति ॥
 वायुर्बलज्ञानयोगाच्छशांकोनिसुखांकितः ॥ इंद्रःसपरमैश्वर्यादितिनानाभिधोहरिरितिच ॥
 एकःसर्वोत्तमोप्यसत्कृतः ॥ एकःसर्वाधिकोज्ञेयएकएककरोनियदितिच ॥ तेनैवरूपेणभवत्य
 नंनरूपगोपेननदेवप्रकाशयेत्यर्थः ॥ पंचाननंचित्यमचिंत्यरूपंपद्मासनंगोपितविश्वरूपमितिवै

हायससंहितायाम् ॥ विश्वनामासभगवान्यतःपूर्णगुणःप्रभुरितिपादो ॥ त्वदन्येननदृष्टपूर्वं
 मित्यनेनेनैवंद्रशरीरेणदृष्टमितिज्ञायते ॥ त्वदन्येनेतित्वदवरापेक्षया ॥ तैरपितद्वन्नदृष्टमित्येव ॥
 विश्वरूपंप्रथमतोब्रह्मापश्यच्चतुर्मुखः ॥ तच्छतंशेनरुद्रस्तुतच्छतंशेनवासवः ॥ यथेद्रेणपुराह
 षमपश्यत्सोर्जुनोपिसन् ॥ तदन्येकमयोगेनतच्छतंशादिदर्शिनइतिब्रह्मांडे ॥ वेदादिभिरपित्व
 दवरेणैवंद्रष्टुमशक्यम् ॥ अन्यथादृष्टुमशक्यमितिस्वरूपमिदंविरोधः ॥ स्ववक्तियतइतिस्वकंरूपम् ॥
 विश्वरूपमज्ञानांस्वरूपवन्नदर्शयति ॥ एतदज्ञानामपितथैवदर्शयतीतिविशेषः ॥ अन्यथाद्रष्टु
 मिच्छामितेरूपमितिविरुद्धंस्यात् ॥ परावरविभेदस्तुमुग्धदृष्टिमपेक्ष्यतु ॥ प्रादुर्भावस्वरूपाणां
 विश्वरूपस्यचप्रसोः ॥ अन्यथानविशेषोस्तिव्यक्तिर्ह्यज्ञव्यपेक्षयेतिच ॥ किंचिन्मनुष्यवहृश्यमा
 नत्वान्मानुषम् ॥ येदर्शनकांक्षिणस्तैरपीदानींहृष्टंप्रायः ॥ ४ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादा
 चार्थविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेऽष्टकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

हरिःॐ ॥ साधननिर्णयोत्र ॥ श्रियेजातःश्रयआनिरियायश्रियंवयोजरितुभ्योदधानि ॥ श्रि
 यंवसानाअमृतत्वमायन्सर्वतिसत्यासमिथामितदौ ॥ उपासितामुक्तिदासद्याएवह्यस्येशानाजग
 तोविष्णुपत्नी ॥ याश्रीलक्ष्मीरौपलाचांविकेतिह्रीश्चेत्युक्तासंविदभ्यामुविद्येत्यादिश्रुतिभ्यः ॥
 श्रीःसुतुष्टाहरेस्तोषंजनयेत्क्षिप्रमेवतु ॥ अतुष्टातदनुषिंचतस्माद्धेयैवसासदा ॥ अव्यक्तंप्रकृतिं
 प्रादुःकूटस्थंचाक्षरंचताम् ॥ प्रधानमितिचप्रादुर्महापुरुषइत्यपि ॥ तांब्रह्ममहदित्याहुःपरंजीवं
 परांचितिम् ॥ तस्यास्तुपरमोविष्णुर्योब्रह्मपरमंहदितिब्रह्मांडवचनाच्चाव्यक्तोपासनान्मोक्षाशंक

यापृच्छति ॥ कूटस्थाक्षरउच्यतइत्युत्तरवचनात्कूटस्थमचलमित्यत्राप्युक्तेरहयकशब्दश्चित्प्रकृति
 वाची ॥ अन्यथायेत्वांपर्युपासतेयेचाप्यक्षरंतेषांकेयोगवित्तमाइतिभेदेनप्रश्नानुपपत्तिः ॥ परं
 ब्रह्मपरंशामपवित्रंपरमंभवानितितेनैवोक्तत्वात् ॥ येतुतेमेयुक्ततमामताः मध्येवमनआयत्स्वेत्या
 दौभगवतोक्तेष्वव्यक्तोपासकानामाधिक्यंवदंतितेत्वपलापकत्वादतीवसाहसिकाइतिसुशोच्या
 एव ॥ नचलेत्स्वात्पदाद्यस्मादचलाश्रीस्ततोमेतयोपेये ॥ सूक्ष्मत्वादप्रसिद्धत्वाणद्बुद्बुल्यत
 स्तथा ॥ अनिर्देशयौतथाव्यक्तावचित्पौश्रीश्रमाधवइतिनारदीये ॥ अविष्णुज्ञैरतद्भक्तैस्तदु
 पासाविवर्जितैः ॥ शपेदुपासिताप्येषाश्रीस्तांस्तद्भरितस्त्ववित् ॥ तद्भक्तस्तमुपास्यैवश्रियंध्यया
 यीतनित्यदा ॥ तेनतुष्टानुसाऽच्छिद्रंद्रदद्याद्विष्णोरुपासनम् ॥ ततस्तद्दर्शनान्मुक्तियात्यसौ
 नात्रसंशयः ॥ तथापिसर्वपरमांसर्वदोषविवर्जिताम् ॥ ज्ञात्वाश्रयंतत्परमंतत्पतिंपुरुषोत्तमम् ॥
 विज्ञायोपासतेनित्यंतेनियुक्ततमामताः ॥ यतःक्लेशोधिकस्तेषांपृथक्श्रियमुपासताम् ॥ विष्णु
 नासहिताध्यातासाहितुष्टिंपरां व्रजेत् ॥ अन्यथानुपुनर्विष्णोःश्रीपतित्वेनचिंतनम् ॥ अच्छि
 द्रमेवकर्तव्यमितिमुक्तिश्चिराद्भवेत् ॥ तस्मादक्लेशतोमुक्तिःक्षिप्रंविष्णुमुपासनामितिपरमश्रुतिः ॥
 युक्ततमाःसाधकतमाः ॥ विष्णोरन्यंनस्मरेद्योविनातत्परिवारताम् ॥ तदधीनतांवानन्ययो
 गीसपरिकीर्तितइतिच ॥ अंतवत्तुफलंतेषामित्यादिनान्यदेवतोपासनायाःपूर्वनिर्दिष्टत्वात् ॥
 लक्ष्म्यास्त्वतिसामीप्याद्विशेषमाशंक्यतदुपासनाविषयएवमश्रुतः ॥ वैष्णवान्येवकर्माणि
 यःकरोतिसदानरः ॥ जपार्चामार्जनादीनिस्वाश्रमोक्तानियानिच ॥ सतत्कर्मातिविज्ञेयो

योन्यदेवादिपूजनम् ॥ कृत्वाहरावर्पयति सतु तद्योगमात्रवान् ॥ तत्र पूर्वो विशिष्टः स्यादादिभ्यः
 ततः स्मृतैः ॥ अवांते च नियमाद्विष्णोस्तद्वासतास्ययत् ॥ मनसावर्तते न्योपियथाशक्ति हरिस्मृ-
 तेः ॥ पूर्वोक्तयोग्यो भवति यदि नित्यं तदिच्छति ॥ असम्यग्ज्ञानिना ज्ञानाज्ज्ञानमेव विशिष्यते ॥
 ज्ञात्वा ध्यानं ततस्तस्मात्तत्फलेच्छा विवर्जितम् ॥ तस्माज्ज्ञानाद्धेवमुक्तिस्त्यागाद्यानयुता स्फु-
 टमिति च ॥ शांतिमुक्तिः ॥ अवैष्णवसर्वारंभपरित्यागी ॥ सर्वारंभाभिमानत्यागेन फलत्यागेन भग-
 वत्समर्पणरूपेण च त्यागी ॥ सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ मयि सर्वाणि कर्माणि संन्य-
 स्याध्यात्मचेतसेत्यादेः ॥ भक्तिं ज्ञानं च वैराग्यमृतयोनेच्छति क्वचित् ॥ शुभाशुभपरित्यागी विद्व-
 द्भिः कीर्तितो हि स इति च ॥ प्रायः सुखादिषु समः प्रायो हर्षादिवर्जितः ॥ तथोच्यते यथा लपस्वो निः-
 स्व इत्युच्यते जनैः ॥ न हि मुख्यतया साम्यं कस्यचित्सुखदुःखयोः ॥ न च हर्षादिसंत्यागो यावन्मु-
 क्तिः कुतश्चेति च ॥ हृत्तिर्मदादधर्माय हर्षो नाम प्रकीर्तित इति शब्दनिर्णयः ॥ व्यस्तेन प्रियाः समस्ते
 नातीव प्रियाः ॥ भक्तिस्तु व्यस्तेष्वप्युक्तैव ॥ यस्मान्नोद्विजत इत्यत्रापि सचेत्यनेन भक्तिरनुष-
 ज्यते ॥ धर्मसाधनं धर्म्यं तदेवामृतसाधनममृतं धर्म्यामृतम् ॥ ७३ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पा-
 दाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

हरिः ॐ ॥ सर्वार्थसंक्षेपोयम् ॥ हिंसाहेतुश्च जीवस्य परेण प्रेयते च यत् ॥ अव्यक्तादिशरीरं तु तत्क्षेत्रं क्षीय-
 ते त्रयत् ॥ इच्छाद्वेषः सुखदुःखं देहो न्यासिश्च चेतसः ॥ तद्विकारा इति ज्ञेयाश्चिद्रूपेच्छादिभिः श्रिताः ॥
 विकारेच्छादिनिर्मुक्तश्चिन्मात्रेच्छादिसंयुतः ॥ मुक्त इत्युच्यते जीवो मुक्तिश्च द्विविधमता ॥

चिन्मात्रद्वेषदुःखेचदेहोमिथ्यादृगात्मकः ॥ निषिद्धेच्छाचयत्रस्युर्नित्यासामुक्तिरासुरी ॥ चि
 न्मात्रावैष्णवीभक्तिर्देहःसम्यग्दृगात्मकः ॥ सुखमिच्छानुकूलाचधृतिर्देवीतिसामतेतिनारायण
 श्रुतिः ॥ क्षेत्रज्ञोभगवान्विष्णुर्नह्यन्यःक्षेत्रमंजसा ॥ वेत्यसौभगवान्ज्ञेयोव्यक्ताव्यक्तविलक्षणः ॥
 सतुजीवेषुसर्वेषुबहिर्धैवव्यवस्थितः ॥ विलक्षणश्चजीवेभ्यःसर्वेभ्योपिसदैवच ॥ सर्वतःपाणिपा
 दादिर्यतःपाण्यादिशक्तिमान् ॥ केशादिष्वपिसर्वत्रकृष्णकेशोहिद्यादवः ॥ अणोरणुतरैरूपैःपा
 णिपादादिसंयुतैः ॥ सर्वत्रमंस्थितत्वाद्दासवर्तःपाणिपादवान् ॥ सर्वेन्द्रियाणांविषयान्वेत्तिसोप्रा
 कृतेन्द्रियः ॥ यतोतोनिन्द्रियःप्रोक्तोयन्नभिन्नोन्द्रियोथवा ॥ गुणैःसत्त्वादिभिर्हीनःसर्वकल्याणमू
 र्तिमान् ॥ अन्यथाभावराहित्यादचरश्चरएवच ॥ चरणात्सर्वदेशेषुव्याप्तोणुर्मध्यमस्तथा ॥ सर्व
 गत्वात्समीपेचदूरैर्चैवांतरचसः ॥ अनन्ताव्ययशक्तित्वात्तदन्यत्रविरोधिनः ॥ संतिसर्वैगुणास्त
 त्रनचतत्रविरोधिनइतिच ॥ नजीवस्यक्षेत्रज्ञानाम ॥ क्षेत्रज्ञएतामनसोविभूतीर्जीवस्यमायार
 चिताअनित्याः ॥ आविर्हिताश्चापिनिरोहिताश्चशुद्धोविचष्टेत्यविशुद्धकर्तुरितिभागवते ॥ अ
 वएतद्योवेतीत्युक्तेजीवस्यापिकिंचिज्ज्ञानात्तस्यासेस्तन्निराकरणार्थंक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीत्याह ॥
 अन्यथैतद्योवेतीत्युक्तेनैवसिद्धत्वात्क्षेत्रज्ञंचापीतिव्यर्थम् ॥ भेदपक्षेतुनामनिरुक्त्यर्थमेतद्योवे
 तीति ॥ सर्वाभेदमपिकेचिद्दन्तीतिक्षेत्रंक्षेत्रज्ञश्चेतिव्युत्पत्तिंनिवारयति ॥ क्षेत्रज्ञमांसर्वक्षेत्रेषु
 स्थितत्वेनविद्धीत्यर्थः ॥ तस्यक्षेतुयोवेतीत्युक्तईश्वरस्यापिक्षेत्रज्ञत्वंसिद्धमेव ॥ सर्वाभेदविव
 क्षायांचसर्वक्षेत्रमितिक्वचन्यक्षेत्रेष्वितिव्यर्थम् ॥ नचतत्पक्षेमामित्यस्यकश्चिद्विशेषः ॥ किंत्वे

कएवक्षेत्रइतिवक्तव्यम् ॥ यतश्चयत् ॥ यतः परमेश्वरानुमतेरिदंयातिप्रवर्ततेसचानुमंतायः ॥
 अनुसारिणीमतिरनुमतिः प्रेरणारूपा ॥ प्रेरणानुमतिः प्रोक्ताक्वचित्संवादउच्यते ॥ प्रेरकत्वात्तुभ
 गवाननुमंताप्रकीर्तितइतिच ॥ उपद्रष्टानुमंताचेत्यनेनैवानुमतिरनुमंताचोक्तः ॥ ज्ञेयंयत्तदि
 त्यादिनायत्प्रभावइत्यपि ॥ चेतनाचित्तव्याप्तिः ॥ संवातोदेहउद्दिष्टश्चित्तव्याप्तिस्तुचेतनेतिच ॥
 तत्त्वज्ञानविषयस्यविष्णोरपरोक्षदर्शनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ ज्ञायतेनेनेतिज्ञानम् ॥ ज्ञप्तिज्ञानमि
 तिब्युत्पत्त्याएतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमितिज्ञानसाधनंज्ञानंचोक्तम् ॥ अनादीत्युक्तेस्वयंकारणंनभव
 तीत्याशंकास्थादितितन्निवृत्त्यर्थमनादिमदित्याह ॥ मुख्यतोऽगुणपूर्णत्वात्परंब्रह्मजनार्दनः ॥ मू
 र्तामूर्तव्यतीतत्वान्त्रसन्नैवासदुच्यतइतिच ॥ मूर्तसदवगम्यत्वादज्ञेयत्वादसत्परम् ॥ पुंसामर्थ्यादग
 म्यत्वात्सर्ववदप्रसिद्धितः ॥ विलक्षणः सदसतोर्भगवान्विष्णुरव्ययइतिच ॥ ज्ञानेनमुक्तौप्राप्यत्वा
 ज्ञानगम्यम् ॥ स्वयमेवात्मनात्मानंवेत्येतिस्वज्ञेयत्वाज्ज्ञेयम् ॥ अन्यज्ञेयत्वस्यज्ञेयंयत्तदितिपूर्वमेव
 सिद्धत्वात् ॥ कर्तृकर्मविरोधवादिमतंनिराकरोत्युत्तरज्ञेयशब्देन ॥ स्वत्तावेदनंचस्वस्वेनवेद्यश्चकेश
 वः ॥ परस्यवेत्तावित्तिश्चवेद्यश्चस्यात्परैः क्वचित् ॥ तत्प्रसादंविनाकश्चिन्नैवेवेत्तुंहिशङ्कयात् ॥ स्ववेदेने
 न्यवित्तौवानासावन्यदपेक्षते ॥ स्वप्रकाशइतिप्रोक्तस्तेनैकः पुरुषोत्तमः ॥ जीवानांस्वप्रकाशत्वंत
 त्प्रसादात्स्ववेदनमितिच ॥ मद्भावायमग्निभावाय ॥ प्रकृतिपुरुषंचेत्यत्रपुरुषशब्देनजीवपरयोः
 प्रकृतिशब्देनचेतनाचेतनप्रकृत्योः स्वीकाराद्योभावपीति ॥ विकाराणांस्वादीनांचोपादानत्वविवक्ष
 याप्रकृतिसंभवत्वम् ॥ स्वातंत्र्यंतुपरमेश्वरस्यैव ॥ उपद्रष्टानुमंताचेत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ गुणानांच

विकारत्वेऽप्यधिकारत्वाविवक्षयान्येषां विकारांश्च गुणां श्रेतिपृथगुक्तिः ॥ स्वदेहेन्द्रियहेतुत्वं यज्जी
वस्य स्वकर्मभिः ॥ आद्यत्वं विष्णुतत्त्वं तद्देतुश्चित्प्रकृतिर्मता ॥ जीवस्य सुखदुःखानां भोगशक्तिप्र
दः सदा ॥ परमः पुरुषो विष्णुः सर्वकर्ता पिसन्सदा ॥ विशेषकर्ता किं वा विदुस्तेषां द्विर्कुठपः ॥
उच्यते सर्वपालोऽपि विशेषेण स्वकर्मणेति च ॥ परमेश्वरस्यैव सर्वकर्तृत्वेऽपि मोक्षतत्त्वदानेदेव्या अ
ल्पप्रवृत्तिरिदं दर्शयितुमुच्यत इति स्थानद्वयेऽप्युक्तम् ॥ कर्तृत्वेऽपि स एव मुख्यहेतुः ॥ तथापि मो
क्षतत्त्वापेक्षया तस्या अधिकप्रवृत्तिरितिकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यत इति सर्वहेतुत्वेऽपि विष्णोः प्रकृतेर्जी
वं प्रतिमोक्षतत्त्वदानेऽल्पप्रवृत्तिरिति पुरुषोऽपि मोक्षहेतुरुच्यत इति विशेषहेतोरिव मुच्यते ॥ मुख्यत
स्तु सर्वहेतुत्वं विष्णोरेवेति भावः ॥ पुरुषः प्रकृतिस्थ इत्यत्र पुरुषशब्दो जीवे ॥ उभयोरपि पुरुषश
ब्देन पूर्वप्रस्तुतत्वात् ॥ यथा योग्यमुपपत्तेः ॥ कार्यकारणसंबन्धं भोगं च मिथ्येति वदतां निराकर
णायाह ॥ पुरुषः प्रकृतिस्थो हीति ॥ हीत्यनुभवविरोधं दर्शयति तेषाम् ॥ न हि ज्ञानाज्ञानसु
खदुःखादिविषयस्यांतरानुभवस्य आति त्वं क्वचिद्दृष्टम् ॥ न चास्य मिथ्यात्वे किंचिन्मानम् ॥ शरी
रमारभ्यैव ह्यपरोक्षश्रमो दृष्टः ॥ तत्रापि बलवत्प्रमाणविरोधादेव आति त्वं कल्प्यम् ॥ साक्षि
द्धस्यापि आति त्वांगीकारेण सर्वस्य आति त्वम आति त्वं चात्मनो वगन्तदपि प्रमाणमात्रैव ॥ व्य
वहारतोऽप्यस्तीत्यत्र प्रमाणाभावात् ॥ आंतरि आतिर्वीन किंचित्सिद्ध्यति ॥ अनुभवोऽत्रांत
त्युक्ते आतत्वे प्रमाणान्तत्वाभाषणं च कुतः सिद्ध्योत् ॥ व्यवहारतः सर्वमंगीकुर्मदित्युक्तेऽन्यवहारोऽन्यवह
र्ता च कुतः सिद्धः ॥ प्रतीतिवत् इत्युक्तेऽसैव कुतः ॥ स्वत इत्युक्तेऽस्वस्य आति त्वेति प्रतीतिवितैव प्रती

निरस्तीति आंतिः स्यात् ॥ स्वाभावोपि स्यात् ॥ स्वयमस्तीति च अमः स्यात् ॥ निरालंबनो अमो
नोपपद्यत इत्यस्यापि अमत्वोपपत्तेः ॥ तत्प्रमाणमप्यप्रमाणमेव ॥ प्रमाणत्वमम इति न किंचि
त्सिध्यति ॥ अम इत्यस्यैव अमत्वेन्यस्या अमत्वमेव भवति ॥ सुखदुःखादिविषयं ज्ञानमात्म
स्वरूपमेवेति तस्य अमत्वेच्छन्नानाविनैव शून्यवादो भवति ॥ न हि दृष्टिज्ञानविषयमज्ञानादिकं ते
षामपि ॥ अमस्य चाविद्याकार्यवांगीकारात् ॥ आत्मस्वरूपस्याप्यविद्याकार्यत्वं स्या
त् ॥ दुर्घटत्वं भूषणमित्युक्ते दुर्घटत्वं सुघटत्वं चोभयं भूषणमस्माकमित्युत्तरम् ॥ न हि प्रमाण
सिद्धस्य दुर्घटत्वे सुघटत्वे वा पवादो दृष्टः ॥ दुर्घटत्वं भूषणमिति वदद्भिरात्मनोऽप्यविद्यात्वमंगीकृ
त्य तदयुक्तमित्युक्ते तत्रापि भूषणत्वं किमिति नांगीक्रियते ॥ अति सुकरत्वात् ॥ न चात्मनोऽप्य
विद्यात्वं वदन्ति षामुत्तरम् ॥ अतो न तदोषदुष्टत्वाद्धीति प्रसिद्धैव भगवतानिराकृताः ॥ अस्य जी
वस्य सदसद्योनिजन्मसु कारणसत्त्वादिगुणसंगः ॥ स्वतंत्र कारणं तु परमेश्वर एवेत्याह ॥ उपद्रष्टानु
मंतेति ॥ सर्वभ्य उपरि द्रष्टा यदुपद्रष्टृनामकः ॥ स्वातंत्र्यास्वानुकूल्येन मत्प्रापेरयति स्म यत् ॥
अनुमंतेति कथितः स्वयं प्रभुरजो हरिः ॥ महाशक्तिर्यतो विष्णुर्महेश्वर इतीरितः ॥ परमत्वाच्च तस्य
वद्वानुमंतृत्वमुच्यते ॥ स एव सर्वदेहेषु देहिनोऽन्योऽव्यवस्थित इति च ॥ मां विद्धि सर्वक्षेत्रेऽग्विति देहे
ष्युक्तः ॥ तेनाहमेव स इति दर्शयति ॥ द्विविधं पुरुषं चैव प्रकृतिं द्विविधामपि ॥ सह तत्तद्गुणैः सम्य
गज्ञात्वा पश्यथियः पुमान् ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयो भिजायते ॥ अनादि योग्यताभेदात्पुसां द
र्शनसाधनम् ॥ नानैव तत्र विष्णोस्तु प्रसादाद्वैष्णवं वपुः ॥ स्वयं विज्ञायते किंचिच्छ्रूयते किंचिदन्य

तः ॥ तथा ज्ञात्वा त्वहर्निध्यात्वा स्वातः पश्यंति केचन ॥ कृषयः केचिदृषयो नारदाद्या बहिस्त्वपि ॥
 देवा विष्णुप्रसादेन लब्धसत्त्वतिभावलात् ॥ सर्वक्रमेण विज्ञाय प्रतिभास्पष्टताकमात् ॥ पश्यंति ब-
 हिरंतश्च विष्णुं ध्यानमृते पितु ॥ येषां ध्यानमृते दृष्टिस्तेषां ध्यानेऽपि दर्शनम् ॥ स्यादेव सांख्ययोगा-
 स्ते देवा ब्रह्माधिकोत्र च ॥ केचित्तु क्षत्रियवरा अश्वमेधादिकर्मभिः ॥ यजंतो भक्तिमंतश्च यक्षमा-
 गार्थमागतम् ॥ श्रवणप्रतिभाभ्यां च स्मरंतः पुरुषोत्तमम् ॥ पश्यंत्यन्ये तथा न्येभ्यः सर्वश्रुत्वानु-
 त्यच ॥ उपास्यैव तु पश्यंति नान्यथा तु कथंचन ॥ कृषीन्नाज्ञस्तथारभ्य प्रतिभाभ्यधिकमाकमात् ॥
 यावद्ब्रह्मा ब्रह्मणस्तु प्रायो नाप्रतिभासितम् ॥ विष्णोः प्रीत्यर्थमेवास्य श्रोतव्यं प्रायशो हरेः ॥ अन्ये-
 षां श्रवणाज्ज्ञानं क्रमशो भानुषोत्तरम् ॥ अत्यल्पप्रतिभानत्वा न्मानुषाः श्रुतवेदिनः ॥ सर्वे ते दर्शनात्त-
 स्मात्स्वयोग्यान्मुक्तिगामिन इति च ॥ अन्ये वामपिकिंचिच्छ्रवणे विद्यमानेऽपि मनुष्याणामत्यल्प-
 प्रतिभानत्वाच्छ्रुत्वान्येभ्य इति विशेषणम् ॥ मनुष्याणां प्रतिभामूलप्रमाणोपेक्षा प्रायोनसम्यगु-
 त्यद्यत्वे लपाचेति श्रुतिपरायणा इति ॥ अश्रुतप्रतिभायस्य श्रुतिस्मृत्यविरोधिनि ॥ विश्रुतानुपुजा-
 नंतं च तं विद्यादेव सत्तमम् ॥ यश्च स्वमुखमानेन न बाधो देहवान्पुमान् ॥ अष्टमानवतीर्क्षी च षण्णवत्यं-
 गुलौ पुनः ॥ दशतालौ सप्तपदौ विद्यातौ च सुरोत्तमौ ॥ यावत्पंचांगुलो नंतं देवमानं क्रमात्परम् ॥ पादे त्वं-
 गुलमात्रो नंतं दूतं चतुरंगुलम् ॥ यावदेवोपदेवानां पादे चो नांगुलं पुनः ॥ तावन्मनुष्यमानं स्यात्ततो ध-
 स्वासुरं स्मृतम् ॥ द्विचत्वार्यधिकं तस्मात् षण्णवत्यंगुलादधः ॥ ज्ञेयमंगुलमानं तदुपदेवादिषु स्फु-
 टम् ॥ देवेष्ववरज्ज्ञेयमृषीणां च कवर्तिनां ॥ यावद्यावन्प्रियो विष्णोस्तावत्स्त्रीपुंस्वरूपिणः ॥ हरैः

सादृश्यमस्यस्यादनादिकमसुस्थिरमिति च ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादित्यत्रक्षेत्रंश्रीः ॥ ममयोनिर्म
 हृद्ब्रह्मतस्मिन्मर्भदधाम्यहमितिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ अव्यक्तंचमहद्ब्रह्मप्रधानंक्षेत्रमित्यपि ॥ उच्य
 ते श्रीः सदाविष्णोः प्रिया निर्दोषचिह्ना ॥ साहिनव्यज्यते विष्णुरत्रक्षेत्रमहागुणा ॥ जीवोत्तमा
 चतनैतैः शब्दैरेकाभिधीयते ॥ महान्ब्रह्माजीवमहान्परात्ममेरिताः क्रियाः ॥ अहं कर्तेतियेनायं जी
 वोमंस्यत्यसौ शिवः ॥ अहंकार इति प्रोक्तो जीवाहंमतिकृद्यतः ॥ उमाबुद्धिरिति ज्ञेयाशब्दादि
 ज्ञानदायतः ॥ मतिदोमनउद्दिष्टं द्रुःस्कंदोपितसुतः ॥ श्रोत्रं तु श्रावयंश्चंद्रः स्पर्शो वायुमुतो मरुतः ॥
 चक्षुःसूर्यश्चक्षयति जिह्वावारिपतिर्हृतेः ॥ अश्विनौ प्राणमाघातेर्वागग्निर्वचनादपि ॥ हस्तौ वायुसु
 तौ ज्ञेयौ मरुतौ हानिलाभयोः ॥ पादौ तु विष्णुना विद्यौ यज्ञशंभूची सुतौ ॥ पदनादेव वायुश्च भुक्तस्यैवा
 प्ययाद्यमः ॥ संतनुपुपस्थितिरुपस्थः स शिवो मनुः ॥ विनायकस्तथाकाशो निराहृत्या प्रकाश
 नात् ॥ प्रधानवायुजो भूतवायुर्नाम्नामरीचिकः ॥ अग्निश्च पृथिवी चैव प्रसिद्धौ वरुणो जलम् ॥ अ
 दनात्प्रथनाज्जन्मल्यहेतोस्तथाभिधाः ॥ शब्दाद्याः पंच शिवजाः शब्दनात्स्पर्शनादपि ॥ रूपणाद्र
 सनाच्चैव गंधनाच्च तथाभिधाः ॥ सुखं धृतिश्चेतना च सुखनाद्दिधृतेरपि ॥ चेतो नेतृत्वतश्चैव मुख्यवा
 युः सरस्वती ॥ श्रीश्चेच्छाचैव सावायोः पत्नी त्वेवं धृतिर्मता ॥ इच्छादानात्सैवेच्छास्थानभेदात्तु
 देवताः ॥ पृथक्पृथक्कथ्यंते तलक्ष्म्याद्या उदिता अपि ॥ दुःखहेतौ कलिश्चैव ह्वापरो ब्रह्मणः सुतौ ॥
 प्रवरावसुराणां तौ संघातश्चेतनाः परे ॥ एतैरभिमतं यच्च तत्तन्नाम्नाभिधीयते ॥ चेतनाचेतनं त्वेतस्म
 र्क्षेत्रं मितीरितम् ॥ क्षितिरेतद्भगवतो यदतः क्षेत्रमीर्यते ॥ क्षिणोति त्रिआति चैवैतदतो वाक्षेत्रमुच्यते ॥

क्षिर्निष्कृत्वात्रातिचैतदतोवाक्षेत्रमीरितम् ॥ एतस्मात्क्षीणेमेतेनत्रातमित्यथवापुनः ॥ इच्छाद्यानांक्षे-
 वनाध्नामपिनामांतरंस्मृतम् ॥ विकारादितियस्मात्तेविशेषविरुतिस्थिताः ॥ विशेषाक्रियतेयस्माद्वि-
 कारः कार्यमंतिमम् ॥ विगतं कारणंचात्रपुनर्नाशमृतेयतः तत्संबंधाद्विकाराख्याइच्छाद्याअभिमानी-
 नः ॥ एतत्सर्वसर्वदैवनिर्दोषैवचक्षुषा ॥ प्रेरयन्नेवजानातित्क्षेत्रज्ञोहरिस्ततइतिच ॥ यस्यात्माशरी-
 रमित्यादिश्रुतेश्चेतनस्यापीदंशरीरकौतयेतिशरीरत्वोक्तिर्युज्यते ॥ सत्त्वजीवः क्वचित्प्रोक्तः क्वचित्सत्त्वं
 जनार्दनः ॥ सत्त्वंनामगुणः कापिक्वचित्साधुत्वमुच्यतइतिशब्दनिर्णये ॥ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहृतीति
 सत्त्वमित्तिचैपैगिश्रुतिः ॥ जनीप्राहुर्भावइतिधातोर्जीवस्यापिशरीरेव्यक्त्यपेक्षयाजनिर्युज्यते ॥
 जीवेषुदुःखयोगादिरूपेणविनश्यत्स्वप्यनथाभूतम् ॥ दुःखयोगादिरूपेणजीवेषुविनशत्स्वपि ॥
 दुःखयोगादिरहितः सर्वजीवेष्ववस्थितः ॥ गुणैः सर्वैः समो नित्यं नहीनोहीनगोपिमन् ॥ इतिपश्य-
 तियोविष्णुंसएवनतमोजेदितिपाद्ये ॥ प्रकृत्यस्वयमेवप्रारभ्यविष्णुनाक्रियमाणानि ॥ विष्णो-
 रन्यः पूर्वप्रेरकइति ॥ पूर्वतुवादरायणोहेतुव्यपदेशादितिभगवद्वचनात् ॥ द्रव्यं कर्मचकालश्चेति-
 च ॥ स्वयंप्रकृत्याभगवान्करोतिनिखिलंजगत् ॥ नैवकर्ताहरेः कश्चिदकर्तृतेनकेशवइतिचस्कां-
 दे ॥ तेनेतिप्रस्तुनत्वादेवसिद्धम् ॥ अहंसर्वस्वप्रभवः ॥ सहिकर्ता ॥ कर्तारमीशंपुरुषं ब्रह्मयो-
 निम् ॥ जन्माद्यस्ययतः ॥ मत्तएवेतितान्विद्धीत्यादिसकलप्रमाणविरोधश्चान्यथा ॥ प्रकृत्यै-
 वचेतिचशब्दात्तेनैवेतिमिदमिति ॥ प्रकृतेनक्रियायोगंचशब्दः क्वचिदीरयेत् ॥ क्वचित्समुच्चयंबूया-
 याक्वचिद्दौर्लभ्यवाचकइतिशब्दनिर्णये ॥ प्रकृतेः कर्तृत्वं च नानुपपत्तेश्च नानुमानमित्यादिभगव-

द्वचनेननिरस्तम् ॥ नक्तुतेत्वत्क्रियतेकिंचनारइतिच ॥ केवलप्रकृतेःकर्तृत्वांगीकारेचशब्दोव्यर्थः ॥
 ततएवचविस्तारमितिवाक्यशेषविरोधश्च ॥ अहंबीजप्रदःपितेतिवक्ष्यमाणमन्त्रापिक्षेत्रक्षेत्रज्ञ
 संयोगादितिप्रकृतमितिनेनापिविरोधः ॥ अचेतनंकरोतीनिस्वोक्तिविरोधश्च ॥ इच्छापूवर्किया
 दानंकर्तृत्वंमुख्यमीरितमितिपैगिश्रुतिः ॥ विकारलक्षणंकर्तृत्वंतुप्रकृतेरंगीकृतमेव ॥ तथापिल
 क्ष्मीपरमेश्वरमुक्तचेष्टासुतदभावात्सर्वशइत्यस्यसंकोचप्राप्तिः ॥ अचेतनाश्रितंकर्मविकारात्म
 कमीरितम् ॥ यत्तुकेवलचित्संस्थप्रत्यभिज्ञाप्रमाणतः ॥ अविकारात्मकंज्ञेयंतत्तत्प्रकृतंभवे
 दितिच ॥ एकविष्णवाश्रितानांतुजीवानांभेदमेवयः ॥ ततःपरस्परंचैवतारतम्येनपश्यति ॥ वि
 ष्णोरेवचविस्तारंजगतःसविमुच्यतइतिच ॥ शरीरस्थोजीवः ॥ स्वमेनशरीरमभिप्रहृत्यासुप्तःसु
 मानमिचाकशीतीतिश्रुतेः ॥ शरीरस्थस्तुसंसारशरीराभिमतेर्मतः ॥ विष्णुःशरीरगोप्येषनशरी
 रस्थउच्यते ॥ शरीराभिमतिर्यस्मान्नैवास्यास्तिकदाचन ॥ तद्गतानांतुदुःखानांभोगोभिमतिरु
 च्यते ॥ तदभावाच्चाभिमानीभगवान्पुरुषोत्तमइतिच ॥ अनादित्वाच्चिर्गुणत्वात्परमात्माजी
 वोपिनकिमुतजडंनभवतीति ॥ शरीरोत्पत्तिलक्षणमप्यादिमत्त्वंपरस्यनास्तीतिविशेषः ॥ जीव
 स्यहितदस्तीति ॥ सत्त्वादिगुणसंबंधश्च ॥ सर्वकरोतिपरमात्मातथापिनल्लिप्यते ॥ वादिप्रसिद्ध
 त्वादेवेष्टापूर्वमन्यमानावरिष्ठमित्यादिविजिषेधः ॥ कुर्वाणोपियतःसर्वपुण्यपापैर्नल्लिप्यते ॥ ज
 न्ममृत्यादिरहितःसत्त्वादिगुणवर्जितः ॥ विष्णुस्तद्विपरीतस्तुजीवोतस्तौपृथक्त्वसदेतिच ॥ सएष

नेतिनेतीत्यादिच ॥ जीवानामचेतनप्रकृतेर्मोक्षभूतप्रकृतिमोक्षम् ॥ इति श्रीमद्भानंदतीर्थसगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

हरिः ॐ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्पर्ष्टीकरणपूर्वकं त्रैगुण्यं विविच्य दर्शयति ॥ योनिर्भार्या तथास्थानं योनिः कारणमेव चेति शब्दनिर्णये ॥ अत्र योनिर्भार्या ॥ तस्मिन् गर्भदधाम्यहमिति वाक्यशेषात् ॥ एतेभ्यः सत्त्वादिगुणैर्भ्योन्यं कर्तारमीशं यदा पश्यति तदैवायं नापुरुषः ॥ अन्यथा पशुसमः ॥ न केवलमन्यत्वेन पश्यन्ना ॥ तं कर्तारं विष्णुं किंतु गुणैर्भ्य उन्नतमेव न च ॥ कथं स एव ना ॥ यस्मान्मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ महालक्ष्मीरिति पराभार्या नारायणस्य या ॥ प्रकृतिर्नमिसाज्ञेया प्रकर्षेण करोति यत् ॥ तस्यास्तु त्रीणि रूपानि सत्त्वं नाम रजस्तमः ॥ सृष्टिकाले विभज्यंते सत्त्वं श्रीः सद्गुणप्रभा ॥ रजो रंजनकर्तृत्वाद्भूः सा सृष्टिकरी यतः ॥ यदावेशादियं पृथ्वीभूमिरित्येव कथ्यते ॥ जीवानां ग्लपनाद्गुर्गतमइत्येव कीर्तिता ॥ एताभिस्तिमूभिर्जीवाः सर्वे बद्धा अमुक्तिगाः ॥ सर्वान्बंधंति सर्वाश्च तथापि नु विशेषतः ॥ श्रीर्देवबधिकानूणां भूदेत्यानां तथापरा ॥ एताभ्योन्यं परंचैव विष्णुं ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ सामर्थ्यातिशया दासानैताभ्यो विद्यते परः ॥ इति यावद्द्विजानातितावतं नृपशुं विदुः ॥ तस्मादाभ्यो धिकगुणो विष्णुर्ज्ञेयः सदैव चेति महाविष्णुपुराणे ॥ रजस्तु फलं दुःखमित्यत्र दुःखमिति दुःखमिश्रं सुखम् ॥ दुःखं दुरितं प्रोक्तं खं नाम सुखमुच्यत इति शब्दनिर्णये ॥ कर्मणो राजसस्योक्तं दुःखमिश्रं सुखं फलम् ॥ अज्ञानजं तामसस्य नित्यदुःखं फलं विदुरिति स्कंदे ॥ लोकस्थितान् प्रकाशादीन् प्रायोने द्वेष्टि न च्छति ॥ स्वयंप्रकाशी

मोहोज्झस्तथापिपुनरिच्छति ॥ विष्णोःप्रकाशं तंचापिनित्यमसत्तयाभिसेवते ॥ सुखदुःखादिभा
 वेपिविष्णुभक्तौसमःसदा । अर्थार्थवाप्रियार्थवानिंदादीनांभयादपि ॥ नविष्णुभक्तिसाहास्यस्यकिं
 तुसाम्यमथोन्नतिः ॥ अवैष्णवारंभवर्जीविष्णुयातिनसंशयइतिच ॥ उदासीनवदित्युक्तेअनके
 वलोदासीनत्वम् ॥ नंगतइत्युदासीनवृत्तिनिषेधः ॥ सर्वारंभपरित्यागीतिविशेषप्रयोजनोपेक्षया
 पिनावैष्णवारंभइति ॥ इंगनंक्षणिककर्मदीर्घमारंभउच्यतइतिशब्दनिर्णये ॥ लक्ष्म्यादिभिःकृतो
 बंधोयोऽनादिःपुरुषस्यतु ॥ तमत्येतीहयोविद्वान्सविज्ञेयोगुणात्ययीतिचप्रवृत्ते ॥ तत्कृतबंधा
 त्ययान्तदधिकविष्णुप्राप्तेश्चतदत्ययीत्युच्यते ॥ यथाद्वारपालमतीत्यराजानंगच्छतीति ॥ ब्रह्म
 णिभूयंब्रह्मभूयम् ॥ ब्रह्मेतिप्रकृतामहालक्ष्मीः ॥ अतीत्यत्रीणिगरूपाणिमहालक्ष्मींप्रपद्यते ॥ त
 यात्वनुगृहीतोसौवैष्णवोविष्णुगोभवेदितिच ॥ ब्रह्मप्राप्तोभत्यासएवभवतीत्याह ॥ ब्रह्मणोहीति॥
 मदवियोगात्तस्याअपिमत्स्थएवभवतीत्यर्थः ॥ तथापिमत्प्राप्तिकमविवक्षयातदुक्तिः ॥ एकां
 निकस्यसुखस्यमोक्षस्य ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्प
 र्यनिर्णयेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

हरिःॐ ॥ त्रयोदशोक्तंविचित्रदर्शयति ॥ पृथङ्मूलंहरिस्तस्यजगद्दृक्षस्यभूमिवत् ॥ सत्वादि
 युक्तेचिदचित्प्रकृतीमूलभागवत् ॥ अत्रापिचिदचिद्योगोवृक्षवत्संप्रकीर्तितः ॥ पृथिवीदेवतावत्त
 द्दरिर्मृद्वचेतना ॥ उत्तमत्वात्तुमूलानामूर्ध्वमूलस्त्वयंसमृतः ॥ नीचास्ततोमहदहंबुद्धयोभूतसं
 युताः ॥ शाखाशृङ्गंदांसिपर्णानिकाममोक्षफलेक्षतः ॥ कारणेषुस्थितंकार्यव्यासंकार्येषुकारणम् ॥

णे ॥ तत्त्ववेदिषुकोपाच्चतमस्तेषां न दुर्लभम् ॥ अक्षागमानुमानां च खोक्तेरपि विरोधिनः ॥ यस्मात्ततो सुराज्ञेया एव मन्येयि तादृशाः ॥ ये तु विष्णुं परं ज्ञात्वा यजन्ते नान्य देवताः ॥ प्रत्यक्षाद्यधिसंवादिज्ञानादेव विमुक्तिगा इति ब्रह्मवैवर्ते ॥ निबन्धाय नीचस्थाने धतमसि बन्धाय ॥ सर्गाणां सुबहुत्वमपि शुभाशुभफलाधिकौ ॥ देवासुराख्यौ द्वावेव गन्धर्वाद्यास्तदन्तराः ॥ मुक्तिगा एव विज्ञेया देवा एव विमुक्तिगा इति च ॥ विमोक्षायैत्यत्र वीत्युपसर्गो देवमोक्षनानां त्वं ज्ञायते ॥ देवासुरनरत्वाद्या जीवानां तु निसर्गतः ॥ निसर्गो नान्यथैतेषां केनचित्कचिदेव वा ॥ देवाः शापबलादेव प्रह्लादादित्वमागताः ॥ अतः पुनश्च देवत्वं ते यांति निजमेव तु ॥ हेतुतः सोऽन्यथा भावो रक्ततास्फटिके यथा ॥ अतो नित्यश्च नाप्येष स्वभावो विनिवर्तकः ॥ किं त्वाकम्प्यैव तं तिष्ठेद्देवसर्गस्ततो हि सः ॥ अशोच्य एव विज्ञेयो मोक्षयोग्यो हरेः प्रिय इति च ॥ ७३ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

हरिः ॐ ॥ सदसत्कर्मविवेकः ॥ संत्वनुरूपजीवानुरूपा ॥ अतो ये सात्विकश्चन्द्रास्ते सात्विका इति ज्ञेया अन्ये न्य इति ॥ श्रद्धामयः श्रद्धारूपः ॥ श्रद्धास्वरूपं जीवस्य तस्माच्छ्रद्धाविभेदतः ॥ उत्तमाधममध्यास्तु जीवाज्ञेयाः पृथक् पृथक् ॥ स्वरूपभूता श्रद्धैव तमोगानां विमोक्षिणाम् ॥ शिष्यते संसृतिस्थानां श्रद्धारूपं मनो परम् ॥ तत्र स्वरूपश्रद्धैव व्यज्यते प्रायशः क्वचित् ॥ सात्विकस्य तमोरूपा श्रद्धांतः करणात्मिका ॥ सात्विकीतामसस्यापि भूयस्त्वात्तद्विविच्यते ॥ श्रद्धेत्यास्ति क्वचिन्निष्ठोक्तसाधेयादिवतोत्तमे ॥ विष्णोर्निष्ठकबुद्धीवरमा ब्रह्मादिकेषु च ॥ ते सात्विका इति ज्ञेया

अन्योन्यसंयुताःशाखामूलानितुसदैवतु ॥ विषयादर्शनीयत्वात्प्रवालसदृशामताः ॥ जगद्दृक्षोय
मश्वरथोश्चश्ववच्चंचलात्मकः ॥ अव्ययोर्घंप्रवाहेणस्वसक्तज्ञानहेतिना ॥ विष्णोःसम्यक्पृथग्दृ
ष्टिनाभच्छेदनभाक्सदा ॥ अव्यक्तादिसमस्तंतुनेतिनेत्यादिवाक्यतः ॥ बोधेनैवपृथग्विष्णोःकृ
त्वामृग्यःसकेशवः ॥ तमेवाद्यंप्रपद्येतयदंशाभासकोऽह्ययम् ॥ जीवराशिःसमस्तोऽपिब्रह्मरुद्धद्रूपव
कः ॥ किंचित्सादृश्यमात्रेणसिञ्चोप्यंशइवोच्यते ॥ ईश्वरस्तुयदात्वस्यशरीरंविशतिप्रभुः ॥ मनः
षष्ठानींद्रियाणिप्रकृतिस्थानिकर्षति ॥ शब्दादीन्यस्यथयदाजीवमादाययात्यतः ॥ गृहीत्वैतानि
संयानिवायुर्गंधानिवाशयात् ॥ भुंक्तेहरिःशुभान्भोगानिंद्रियेषुव्यवस्थितः ॥ पूर्णानंदोऽपिभगवा
न्क्रीडयाभुंक्तएवतु ॥ सौम्यत्वात्सोमनामासौसोममंडलगःसदा ॥ सएवाग्निस्थितोविष्णुर्नाम्ना
वैश्वानरःसदा ॥ सर्वेषांसनराणांयदुपजीव्यःसदैवच ॥ सएवव्यासरूपेणवेदान्तकृदाहृतः ॥ ब्रह्म
रुद्रादयःसर्वशरीरक्षरणाक्षराः ॥ श्रीरक्षरात्मेत्युदितानित्यचिद्देहकायतः ॥ चेतनाचेतनस्यास्य
राशेःसंस्थापकत्वतः ॥ कूटस्थआत्मासाज्ञेयापरमात्माहरिःस्वयम् ॥ क्षराक्षरात्मनोर्यस्मादुत्तमः
ससदानयोः ॥ पुरुषोत्तमनामातःप्रसिद्धोऽलोकेऽवयोरितिनारायणश्रुतिः ॥ ४ ॥ इतिश्रीमदानं
दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

हरिःॐ ॥ देवासुरलक्षणम् ॥ येऽतिमानेनमन्यंतेपरमेशोहमित्यपि ॥ मिथ्याजगदिदंसर्वैश्रम
जत्वाच्चतिष्ठति ॥ मिथ्यात्वान्नेश्वरोस्यास्तिपरेभ्योऽपिनजायते ॥ त्वस्मिन्नपितथान्यस्मिन्नि
यंतान्यइतीरिते ॥ प्रद्विषंत्यसुरास्तेतुसर्वेयांत्यधरंतमः ॥ अयोग्येशत्वकामाच्चलोभाच्चात्मसमर्प

स्तेरिष्टं विष्णुरेव तु ॥ श्रीश्रसाध्यक्षविद्याख्याब्रह्मद्राद्याश्रदेवताः ॥ विबुधत्वात्तुमन्वाख्याभुञ्ज
ते प्रीतिपूर्वकम् ॥ व्यामिश्रयाजिनोयेतु विष्णवाधिक्ये संशयाः ॥ स्वरूपमात्रेदेवानां श्रद्धा यु
क्ताश्च सर्वदा ॥ राजसास्ते तु विज्ञेयास्तेरिष्टं यक्षराक्षसाः ॥ दीनत्वाद्देवानामानोब्रह्मद्रादिसनाम
काः ॥ गृह्णन्ति ये हरित्वन्यदेवादिसममेव तु ॥ नीचं ब्रह्माद्यनन्यं वामन्यं तेनेति चाखिलम् ॥ तत्त
च्छ्रद्धायुतास्ते तु नामसाः परिकीर्तिताः ॥ भूतप्रेतास्तु तेरिष्टं शिवस्कं दादिनामकाः ॥ साक्षाच्छि
वपरीवाराभुञ्जते ह्यतितामसाः ॥ मोक्षसां कल्पिकः स्वर्गो भूतादित्वं फलं कमात् ॥ त्यक्त्वा पिशा
स्त्रविहितं मिथ्याज्ञानविर्जिताः ॥ मत्स्याविष्णुं यजते ये निषिद्धाचरणो जिज्ञताः ॥ तेऽपि यानि ह
रिं शास्त्रविधानस्थाः कुतः पुनः ॥ अशास्त्रविहितं धारं तप्यंते ये तपोजनाः ॥ दंभाहंकारसंयुक्ताः
कामरागबलान्विताः ॥ अक्लेशानपि लक्ष्म्यादीन्देवान् विष्णुपरायणाश्च ॥ विष्णुचमसर्वदेहस्थं ह
शत्वेन विजानते ॥ तेषामल्पगुणत्वेन कल्पनात्ते भो ध्रुवम् ॥ यांति ज्ञेयाश्च ते दैत्याः पिशाचा वा
थराक्षसाः ॥ अत्रैश्वर्यं वाथ ज्ञाद्यैः प्रायो ज्ञेया इमे नराः ॥ सात्विकाः सात्विकाः कुर्युर्यस्मादन्ये तथे
तराश्च ॥ उन्नतसदितियद्विष्णोर्नाम त्रयमुदाहृतम् ॥ प्रसिद्धं वै दिक्कं तस्मात्कर्म तद्विषयं हि सत् ॥
तत्राश्रद्धाकृतं न तस्मादसदित्येव कीर्त्यते ॥ विप्रवेदाश्च यज्ञाश्च यस्मादोताः परस्परम् ॥ विहिता वि
ष्णुना तेन विष्णुरेव मिती कीर्तितः ॥ ओतमस्मिन्निदं सर्वमिति चोक्तः स ओमिति ॥ तस्मादोमिति
यज्ञादीन्यवर्तते हि वैदिकाः ॥ अनोक्तं ह्यसुरस्याद्यत्तस्मादोक्तं त्वपि ॥ उक्ताकारार्थहरेः सम्यगज्ञा
नादासुरं भवेत् ॥ फलं त्वनभिसंधाय न ह्यस्यान्ममास्पदम् ॥ इति यत्क्रियते कर्म तच्चामतो जनार्दन

नः ॥ अभिसंधितंहितत्योक्तंतवास्वगुणैः सदेत्यादिच ॥ मयंप्रधानमुद्दिष्टंस्वरूपंकार्यमेवचेतिश
ब्दनिर्णये ॥ शास्त्रविहितमपिभगवच्छ्रद्धाविहीनमसेदेवतिवक्ष्यति ॥ अश्रद्धयाहुतमिति ॥ भ
गवच्छ्रद्धाधिरहितत्वादेवचाशास्त्रविहितंभवति ॥ विष्णुभक्तिविधानार्थं सर्वशास्त्रं प्रवर्तत इति पेंगि
श्रुतिः ॥ स्थिराः स्थिरगुणघृतादयः ॥ कट्वादीनामप्यारोग्यरसार्थत्वेन सात्विकत्वमेव ॥ रस्यादी
नामपिराजसत्वमनारोग्यादिहेतुत्वे ॥ दुःखशोकाभयप्रदा इत्युक्तेः ॥ सत्त्वं साधुभावः ॥ भवति हि
सोपिशुच्यन्नात् ॥ त्वद्यं पश्चान्नोहारिप्रियंतत्कालसौख्यदम् ॥ सुखंतुदीर्घसुखदं रस्यमभ्यास
सौख्यदमिति शब्दनिर्णये ॥ रूक्षं नीरसं तीक्ष्णं सर्षपादि ॥ यामांतरितपाकं तु यातयाम इतीर्यते ॥
क्वचिच्च गतसारं स्यान्त्रियम्यं यातमस्य यदिति च ॥ पूर्वं स्वादुपश्चादन्यथा जातं गतरसम् ॥ शुद्धमा
गवतानां तु स्वभावापेक्षयैव तु ॥ स्वादुत्वादिविजानीयात्पदार्थानां न चान्यथेति सूदशास्त्रे ॥ यागा
त्तुराजसात्स्वर्गः सां कल्पिक उदाहृतः ॥ लोकः स दीनदेवानां सनाम्नां वासवादिभिः ॥ विष्णावश्र
द्धयाऽयोग्यकामाच्चैषां पुनर्भवेत् ॥ नरकंच विनायज्ञं राजसं नरलोकगाः ॥ निषिद्धं कर्म कुर्युश्चेदीयु
स्ते नरकं भ्रुवम् ॥ कदाचित्सात्विकाः कुर्युः कर्म राजसतामसम् ॥ अन्येन्यच्च तथाप्येषां स्थितिः स्वा
भाविकी पुनः ॥ स्वं स्वं कर्म तु सर्वेषां सदेव स्यान्महत्फलम् ॥ अन्यदल्पफलं चैव बाहुल्येतेषु लक्ष
णमिति पादो ॥ मौनं मननम् ॥ युक्तैर्मगवदर्पणादियोगयुक्तैः ॥ युक्तैरिति दानादिषु सर्वत्र समम् ॥
सत्संबंधित्वादेव कर्मादि सत् ॥ ॐ तत्सदिति नाम्नां विष्णौ प्रसिद्धत्वात् ॥ स्रवत्यनोक्तं ब्रह्म परस्ता
च्च विशीर्यते ॥ अनोक्तमासुरमिति श्रुतेरनोक्तस्यासुरत्वप्रसिद्धेः ॥ अनर्थज्ञोदितो मंत्रो निरर्थ

स्वातिमानतः ॥ धनं त्रस्तेन कथितो मंत्रार्थज्ञेय एव न दिनिर्पेयि श्रुतेऽथ ॥ तदर्थत्वेन फलानभि-
धिपूर्वककर्मण एव सात्विकत्वाच्च ॥ तद्भक्त्या तस्मरणपूर्वकमेव कर्मसदन्यदसदेवेति भावः ॥
राजसस्याप्यसदंतर्भाव एव ॥ विष्णुश्रद्धारहितत्वात् ॥ सात्त्विकं मोक्षदं कर्म राजसंसृतिदुःखदम् ॥
तामसंपातदं ज्ञेयं तत्कुर्यात्कर्मैष्वर्णवमित्याग्नेये ॥ ३ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थसगवत्पादाचार्यविर-
चिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥
हरिः ॐ ॥ सर्वाध्यायोक्तधर्मस्य समासतो निर्णयार्थमात्मको नुक्तत्रैगुण्यवादी चायम् ॥ मनीषिण इत्यु-
क्तत्वात्तेऽप्यनिद्याः ॥ अतस्त्याज्यं दोषवदित्यस्यार्थः संगंत्य क्त्वा फलं वेति ॥ द्रव्ययज्ञादीनां मध्ये
स्वोचितो यज्ञो विद्यादानादिषु स्वोचितं दानं स्वोचितं तपश्च सर्वैर्वर्णाश्रमि रन्यैश्च कार्यमेवेत्यर्थः ॥
विष्णुनामस्वाध्यायौ त्यागं सत्योपवासं दितपश्च ॥ संगफलत्यागमृते स्वरूपत्यागः कार्य इति मि-
थ्याज्ञानाख्यमोहात् ॥ स्वयज्ञादीन्यस्त्यज्यनिरयं यांत्यं शशयमिति पादो ॥ मोहं विना दृष्टदुःख-
मित्येव ॥ दुःखशब्देन केवलं मानसम् ॥ कायक्लेशस्य पृथगुक्तेः ॥ दुःखं नुमानं ज्ञेयमाया सोबाह्य-
उच्यते ॥ विशेषस्य विवक्षा यामन्यथा सर्वमेव विविशब्दनिर्णये ॥ न ह्येष्ट्यकुशलं कर्म केवलं दृष्टदुः-
खदम् ॥ जन्मांतरकृते पुण्येन सज्जेत्सात्त्विकश्चले ॥ यः सम्यक्तत्त्वविद्विष्णोस्तदर्पणधियवतु ॥ फ-
लेच्छावर्जितस्तस्य कर्म बाधय नो भवेत् ॥ बहुलं चेदल्पदोषं यावेद वा परोक्षदृगिति च ॥ अन्येषा-
मिष्टम् ॥ अस्य तु त्यागित्वादेव नेष्टम् ॥ ज्ञानादेर्मोक्षभोग्याच्च नान्यस्यात्कर्मणः फलम् ॥ त्यागि-
नस्तत्त्वसंवेत्तुरन्येषां तदृते फलमिति च ॥ केवलकाम्यकर्मणां परापेक्षयाप्यकरणमित्येतावांस्त्या-

गातंसंन्यासस्यविशेषइत्यस्यागिनांप्रतियोगित्वेनन्यासिनउक्ताः ॥ त्यागित्वंतेषामपिह्यस्ति ॥ परे
 च्छयापियेकाम्यंकर्मकुर्युर्नतुक्कचित् ॥ न्यासिमोनामतेन्येभ्यःफलत्वागिभ्यउत्तमाइतिच ॥
 कथितंपरमंसांख्यंकपिल्लाख्येनविष्णुना ॥ सेश्वरंदैविकंसाक्षाज्ज्ञेयमन्यदैवैदिकमितिच ॥ अ
 धिष्ठानंशरीरादि ॥ स्वातंत्र्यमीश्वरेत्तिनैवात्मनिकदाचन ॥ ईश्वराधीनमेवात्मन्स्वातंत्र्यंतु
 जडान्प्रति ॥ तारतम्येनलक्ष्म्यादेर्जीवान्प्रतिचसर्वशः ॥ यस्तदर्थसमुत्पन्नोयथारुद्रोयथाय
 मः ॥ हत्वापिसइमौल्लोकाञ्चहंतिननिबध्यते ॥ अज्ञास्तदर्थजातोपिबध्यतेदैत्यवद्भुवम् ॥
 अपरोक्षदृङ्जातोयस्तदर्थमुक्तिगंसुखम् ॥ ह्रसेत्तस्यपरोक्षज्ञःकिंचिद्दोषेणालिप्यतइतिच ॥
 अस्वानंत्र्यज्ञानाद्वन्मीतिभावोप्यस्यनास्तीतिनहंति ॥ अन्यस्यभावोस्तीतिविशेषः ॥ बुद्धिय
 स्यनलिप्यतइति ॥ रागान्नहंतिकिंतुधर्मबुद्ध्या ॥ स्वातंत्र्यमन्यमानस्यरागाद्धर्मचकुर्वतः ॥
 तन्निमित्तस्तुदोषःस्याहुणस्तुस्यात्स्वकर्मजइतिच ॥ संप्रेरयतुरीशस्यकर्मस्वखिलचेतना ॥
 ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपाप्रेरणामासएवयत् ॥ स्वरूपैवनित्यासाविशेषात्मतयाभवेत् ॥ विशेषोपि
 स्वरूपेणनित्यश्चस्याद्विशेषतः ॥ स्वनिर्बाहकतायस्मान्नवस्थाविशिष्टवत् ॥ विशेष्यस्य
 विशिष्टस्याप्यभेदेप्यविवादिनि ॥ विशेषोस्त्वेवनात्रास्तिह्यनवस्थाकदाचन ॥ ज्ञातुरन्योहमि
 तितुकस्याप्यनुभवोनहि ॥ अस्मिज्ज्ञानैवाहमितिमेदस्तस्मात्तयोःकुनः ॥ पश्यामीतिविशेषोयमि
 दानीमेसमुत्थितः ॥ इत्याद्यनुभवान्नेदोनविशेष्यविशिष्टयोः ॥ विशेषणंतुद्विविधंविशेषाख्यंतथेत
 र ॥ विशेषमणयेद्येनप्रोक्तंतेनविशेषणम् ॥ विशेषोपिविशेषस्वस्यैवगमकोभवेदित्यादितत्त्ववि

वेके।संग्रहःपंचकरणानांसंक्षेपः॥ अधिष्ठानस्यकरणेतर्भावात् ॥ दैवशब्दोदितेश्वरस्यैवमुख्यकर्तृत्वात्स्वतंत्रास्वतंत्रकर्त्राःकर्तृशब्देनैवोक्तैस्त्रैविध्यम्॥ कर्मचेष्टा॥एवंगुणसंख्यानेपरमसांख्यशास्त्रे॥ अस्तित्वाद्भूतनामभ्यःसर्वजीवेभ्यएवच ॥ मुक्तेभ्योपिपृथक्त्वेनविष्णोःसर्वत्रगम्यच ॥ ऐक्येनच स्वरूपाणांप्रादुर्भावादिकात्मनाम् ॥ तारतम्येनजीवानांमेदेनैवपरस्परम् ॥ जडेभ्यश्चैवजीवानां जडानांचपरस्परम् ॥ तेभ्योविष्णोश्चसम्यक्तलक्षणज्ञानपूर्वकम् ॥ ज्ञानंसात्त्विकमुद्दिष्टंयत्साक्षा न्मोक्षकारणम् ॥ विष्णोरन्यस्ययाथार्थ्यज्ञानंराजसमुच्यते ॥ यदिविष्णुंनजानातिपदिवामिश्र तत्त्ववित् ॥ अन्यथाकरणीयत्वात्कार्यार्व्यंजीवमेवयः ॥ अकार्यब्रह्मज्ञानातिसएवाखिलमित्यपि ॥ एकजीवपरिज्ञानात्कृत्स्नज्ञोस्मीतिमन्यते ॥ युक्तिविज्ञानराहित्यात्स्वपक्षस्याप्ययुक्ततः॥ अयुक्ततामेवगुणंमन्यतेचाल्पदर्शनः ॥ अतत्त्वार्थजगद्भुतेतत्त्वार्थज्ञानवर्जनात् ॥ समुख्यतामसज्ञानीत्यैकैकेनापिकिंपुनः ॥ सर्वैरैतैर्विशेषैश्चयुक्तःपापतमाधिकइतिपादो ॥ पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानमित्यस्यव्याख्यानानाभावानित्यादि ॥ सर्वगतमेकमीश्वरंनजानातीत्येतावैतवराजसत्वम् ॥ एकस्यकृत्स्नवज्ज्ञानमेवतामसम् ॥ मुक्तत्वादिरूपेणान्यथाकरणीयत्वात्पराधीनत्वेनाल्पस्यजीवस्यस्वातंत्र्यादिगुणपूर्णत्वात्कृत्स्नेनब्रह्मणैक्यज्ञानंचमहातामसम् ॥ किंपुनस्तावन्मात्रंसर्वमिति ज्ञानम् ॥ किंपुनस्तत्राप्येकजीवादप्यत्किमपिनास्तीत्यहैतुकंज्ञानंसर्वमपितामसम् ॥ किमुतदेवोक्तलक्षणम् ॥ अतत्त्वार्थवत्सदसद्वैलक्षणयाद्यन्यथार्थकल्पनायुक्तमेवतामसम् ॥ किमुतदेवोक्तविशेषणैर्युक्तम् ॥ प्रायोल्पज्ञानमपितामसम् ॥ अज्ञानबहुलत्वात्किमुतदेवोक्तमित्याज्ञानबहुल

मित्यपुनरुक्तिः ॥ एकस्मिन्सर्वज्ञानंकार्यजीविपूर्णबह्मेतिसक्तज्ञानंनिर्युक्तिकंच ॥ अतत्त्वार्थक
 ल्पनायुक्तमल्पज्ञानंचपृथक्पृथक्तामसानीतिवा ॥ मायावादेवेतानिसमस्तानि ॥ अन्यत्रा
 पित्वहैतुकत्वादिकंविरुद्धवादेषुसमंसर्वेषु ॥ मयिसर्वाणिकर्मणिंसंन्यस्याध्यात्मचेतसोयुक्तत्वा
 त् ॥ येमेतत् ॥ येत्वेतदितिच ॥ तस्यभोक्षसाधनस्याकरणप्रत्यवायस्याचोक्तेर्भगवदपितत्वेन
 सर्वकर्मकरणंतस्यविष्णोःसर्वपरमत्वज्ञानंचनियतेभवेतिज्ञायते ॥ अध्यात्मचेतसेत्युक्तत्वात्तत्त्व
 रूपयाथार्थ्यज्ञानादि ॥ येतुसर्वाणिकर्मणीत्येतस्मिञ्छ्लोकेऽध्यात्मचेतस्त्वस्य मत्पराअनन्ये
 नैवयोगेनध्यायंतइतिव्याख्यातत्वात् ॥ एवंसर्वमपिभगवद्भक्तियुक्तमेवसात्विकम् ॥ सर्वस्य
 भगवदधीनत्वज्ञानादेवानहंवादी ॥ भगवद्भक्तिसामर्थ्यात्पिक्वद्वोनक्ततोद्दिष्टः ॥ सप्राकृतोदीर्घ
 सूत्रीकुर्यापश्चादितिस्मरन्निशब्दतत्त्वे ॥ प्रासकालस्यकर्मणोदीर्घकालेनैवकृतिंसूचयन्दीर्घ
 सूत्रीत्यर्थः ॥ अलसोदीर्घसूत्रीचसत्वयुक्तामसोमतः ॥ अयुक्तोराजसःस्तब्धःप्राकृतोऽनैकृतिः
 शठः ॥ एकैकैर्नैवदोषेणप्रोक्तस्तामसतामसः ॥ दुर्नरत्वंचतिर्यक्त्वंतमश्चैतत्फलंक्रमादि
 तिच ॥ किंचिद्यथावद्दर्मादीनयथावच्चपश्यति ॥ यथाबुद्ध्याराजसीसामिथ्यादृक्स्वेवतामसी
 तिच ॥ वैष्णवोभक्तियोगोयस्तद्युक्तासात्विकीधृतिरितिच ॥ विहितविषयैवेत्यव्यभिचारि
 णी ॥ स्वभंसयमित्यादिसर्वनिषिद्धोपलक्षणम् ॥ तत्तत्सात्विकमेवस्याद्यद्बुद्धाःप्रचक्षते ॥ निं
 दंतितामसंतत्तद्राजसंतदुपेक्षितमितिभागवते ॥ महात्मानस्तुमांपार्थ ॥ अमयंसत्वसंशुद्धिरि
 त्यादिनादृग्नाश्रोक्ताः ॥ विष्णोःप्रसादात्त्वमनःप्रसादात्सात्विकंसुखमितिपाद्ये ॥ सत्वंजीवजा

तम् ॥ मुक्तानां गुणतीतत्वात्पृथिव्यां दिवि देवेषु चेति विशेषः ॥ यथेष्टं संचरंतोऽपि मुक्ताभूम्यादि
 गानतु ॥ ग्रामस्था अपि न ग्राम्या वैलक्षण्याद्विद्वज्जनाः ॥ न राधमास्तामसेषु सात्विकास्तत्र राजसाः ॥
 दैत्यमृत्यामहर्दैत्यामुख्यतामसतामसाः ॥ राजसास्तु न रास्तत्र विप्रा राजससात्विकाः ॥ तत्र स्थ
 शुद्धसत्त्वास्तु परहंसाः प्रकीर्तिताः ॥ हंसो बहूदः कुटिजो वनस्थो नैष्ठिको गृही ॥ क्रमाद्रजोऽधिका
 बाह्यं कर्मैषामधिकं यतः ॥ धर्माः परमहंसानां ब्राह्मण एव शमादिकाः ॥ देवादेः कर्म बाहुल्यं न लिंगं
 रजसः क्वचित् ॥ न हि विष्णोश्चलेत्तेषां मनः कर्मकृतामपि ॥ अन्येषां च लज्जितत्वात्प्रायः स्यात्क
 र्म राजसम् ॥ यदि तत्समारकं विष्णोर्विद्यात्सात्विकमेव तु ॥ धर्मार्थार्हिसनाग्रिश्च विशेषो ब्रह्मचा
 रिणः ॥ पैतृकं चापि यत्ति नो दारास्तु गृहिणस्ततः ॥ असंगो ग्राम्यसंत्यागः पश्चाद्द्विर्गृहस्थतः ॥
 वनस्थस्य विशेषो यं सर्वेषां भितरत्सममिति च ॥ सात्विकाः स्वल्प रजसः क्षत्रियाः सत्वर राजसाः ॥ वै
 श्याः शूद्रा अतिस्वल्पसत्त्वाधिक्येन तामसाः ॥ ये तु भागवतावर्णास्तेषां भेदो धर्मीरितः ॥ सत्त्वाधि
 कपुल्कसोऽपि यस्तु भागवतः सदा ॥ त्रैविद्यमात्रा विष्णोर्यस्य सर्वाधिक्ये स संशयाः ॥ अन्याधिक्येन
 मन्यन्ते श्रीशार्द्रा राजसतामसाः ॥ अज्ञा विष्णौ द्वेषहीनाः सर्वैराजसतामसाः ॥ पितृगंधर्वपूर्वाश्च मुनयो दे
 वता इति ॥ सात्विकास्त्रिविधास्तत्र श्रेष्ठा एवोत्तरोत्तराः ॥ देवाद्भो विर्रिचाद्यादिति त्रैवैव देवताः ॥
 क्रमोत्तराः शिवो वाणी ब्रह्मा चैवोत्तरोत्तराः ॥ सत्त्वसत्त्वमहासत्त्वसूक्ष्मसत्त्वश्चतुर्मुखः ॥ यस्माद्यावद्दि
 मुक्तिः स्यान्मुक्ता वै मुखकमडिति च ॥ विष्णौ किंचित्प्रीतियुक्तास्तामसमध्ये सात्विकान राधमा इत्य
 र्थः ॥ राजसानां मध्ये सात्विका एव भागवता विप्रादयः ॥ राजसस्थसात्विकेष्वेव शुद्धसात्विकाः किं

चिद्रजोयुक्तसात्विकाःसमरजोयुक्तसात्विकाःसत्वात्किंचिदूनतमोयुक्तसात्विकाडतिवर्णभेदः॥स
 त्वप्रधानत्वादेतानारभ्योत्तरोत्तरं सर्वेपिमोक्षयोग्याः॥सत्वात्संजायतेज्ञानमित्यादेः ॥ सत्वाधिको
 मोक्षयोग्योयोग्योधतमसस्तथा॥तमउत्तरोजोभूयान्समोवास्तृतिपात्रकइति॥शमोदमस्तपःशौ
 चंक्षांतिरार्जवमेवच॥ज्ञानंविज्ञानमास्तिव्यंविप्रकर्मस्वभावजम्॥एतेगुणाःकिंचिदूनाविप्रात्क्षत्रि
 यएवच ॥ अधिकावाबाह्यणेभ्यःकेषुचिच्चक्रवर्तिषु॥ऋषयस्त्वेवविज्ञेयाःकार्तवीर्यादियोनृपाः॥
 शौर्यतेजोधृतिर्दाक्ष्यंयुद्धेचाप्यपलायनम् ॥ दानमीश्वरभावश्चक्षत्रियेन्येगुणाअपि ॥ क्षत्रियो
 नब्रह्मगुणोवैश्यःऋष्यादिजीवनः॥ततऊनःशमाद्यैर्यःशुश्रूषुःशूद्रउच्यते ॥अधिकाश्चेद्गुणाःशूदेबा
 ह्यणादिःसउच्यते॥ब्राह्मणोऽप्यल्पगुणकःशूद्रएवेतिकीर्तितः॥नरोपियोदेवगुणोदेवोज्ञेयोनृतांगतइ
 तिच॥स्वकर्मणातमभ्यर्च्यतिवचनात्क्षत्रियादिष्वपिशमाद्यनुवृत्तिज्ञायते॥नहिशमादिकंविनात
 स्यामितोर्चनंभवति॥सम्यक्शमादिभिरचर्चनंह्यभ्यर्चनम्॥नचशमादीन्विनासिद्धिर्विदति॥यज्ञदा
 नतपःकर्मनत्याज्यमित्युक्तत्वाच्च॥शमोमन्निष्ठताबुद्धेर्दमइन्द्रियनिग्रहइतिभागवते ॥नचक्षत्रिया
 दिभिरपिशौचतपःशमादिभिर्हीनैर्भवितव्यमितितत्तद्धर्मेषूच्यते॥युक्ताद्यैतैःसर्वगुणैर्जनकतुलाधा
 रादयः ॥ अतोयुद्धेऽपलायनमैश्वर्यचक्षत्रियस्यविशेषगुणौ ॥ तौचरुण्यादयोजीवनार्थशुश्रूषा
 याजनंजीवनार्थप्रतिग्रहश्चेत्येतएवान्येषांपरधर्माः ॥ शौर्यतेजोधृतिर्दाक्ष्यंदानंचक्षत्रियेधिकाः॥
 तद्धीनाब्राह्मणेतस्माद्देश्येःशूद्रेततोल्पकाः ॥ अध्यापनंचशुश्रूषाजीवनार्थमृतेसताम् ॥ विप्रादि
 पुक्त्रमाज्ज्ञेयाःशूद्रस्याध्यापनंविना ॥ तस्माच्छूद्रोल्पशुश्रूषुःस्वभावाज्जीवनंविना ॥ एतेनैसर्गि

काभावाः स्याद्भावो न्योपिकुत्रचित् ॥ बलादिरुद्धभावस्तु हेयः स्वाभाविकोऽपि यः ॥ अनिसर्गो
 पि हि शुभो वर्धनीयः प्रयत्नतः ॥ याजनैश्चर्यपूर्वास्तु नान्यैः कार्यशुभा अपि ॥ अपलायनं च शुद्धा
 णां ब्रह्मक्षत्रार्थमिष्यत इति च ॥ प्रसह्य वित्ताहरणशरीरोदं दुष्य च ॥ अशिष्याणां शासनं च तथै
 वार्थविनाशनम् ॥ एष ईश्वरभावः स्यान्न कार्यः क्षत्रियेतैः ॥ सर्वविधमिणः शास्याः क्षत्रियैर्यत्नतः
 सदा ॥ अंगाद्यहानि कृद्वंशः शिष्येषु ब्राह्मणादिभिः ॥ कार्यो देहेऽपि शिष्यश्च स्वामिना स्वेन वा पितः ॥
 पुत्रानुजादयः सर्वे शिष्या एव निसर्गतः ॥ गुरुवैश्वमित्राणि सखि स ब्रह्मचारिणः ॥ संबन्धिनश्च सर्वे
 पितृत्तद्योग्यतया खिलैः ॥ शिक्षणीयेषु भावेषु शिक्षणीयाः प्रयत्नतः ॥ उन्मादे बन्धनाद्यैर्वा ताडनं न गुरोः
 क्वचित् ॥ पापं चरतस्त्वन्येऽपि सर्वे दृष्टिपथंगताः ॥ शक्तितो वा रणीयाः स्युर्देहाकालानुसारतः ॥ तदुत्तम
 विरोद्धारः संत्याज्या गुरवोऽपि तु ॥ यथा शक्त्यनुशास्यैव कालतोऽपि न चेच्छुभाः ॥ विष्णोऽपरमभक्तस्तु न
 त्याज्यः शास्य एव च ॥ शिक्षयंश्च गुरुः छिद्यो गुरुवन्नैव शिक्षयेत् ॥ महान्तो नानुशास्याश्च कुरुद्धाचरि
 ता अपि ॥ यदि च स्वाधिकानां ते विरोधं नैव कुर्वत इत्यादि च ॥ आपत्सु विप्रः क्षात्रं तु विशां वा धर्ममाचरे
 त् ॥ क्षात्रात्सिद्धौ न शूद्रस्तु विप्रश्च क्षत्रियोः क्वचित् ॥ क्षत्रियो ब्राह्ममापं सुतदा पत्सु विशमपि ॥ क्षत्रि
 यो विप्रधर्मोऽपि नैव भैक्ष्यमति यही ॥ वैश्यः आपसु शौद्रं तु धर्ममेकं न चापरम् ॥ शूद्रः आपत्सु विद्वधर्मात्तदा
 पत्सु च कारुकः ॥ शूद्रस्तु वैश्यधर्मापि नैव वेदाक्षरो भवेत् ॥ अत्यापदि क्षत्रियोऽपि पादशुश्रूषणं वि
 ना ॥ शौद्रधर्मचरन् विप्रश्च क्षत्रियेषु न दुष्यति ॥ येषु कर्ममुयाच्यः स्यात्स्वामिनापि न याचिता ॥ शौ
 द्राण्यपि स्वधर्मत्वे क्षत्रियस्यापदोऽयदि ॥ आत्मनश्चेद्बलाधिक्यं सानुबन्धादिप्रभोः ॥ धर्मोऽथैव

तोर्थार्थविप्रथमादिकाद्वरः ॥ प्रभुणायाच्यवृत्तिस्तुविशेषेणापिधर्मभाक् ॥ बाह्योर्बलाधिकोयः
 स्यात्क्षत्रियोविद्ययाधिकः ॥ विप्रोभागवतीचैतीसेशाटोकास्तयोरिभइत्यादिव्यासस्मृतौ ॥ नै
 ष्कर्म्यसिद्धिमनिष्ठसर्वकर्मनाशाख्यासिद्धिम् ॥ वक्ष्यमाणप्रकरणवर्तमानस्तदन्तरनैष्कर्म्यसिद्धि
 प्राप्तोभूत्वाब्रह्माख्यायामहालक्ष्म्याः सकाशं यथाऽऽप्तोति तथा निबोध ॥ ममयोनिर्महद्ब्रह्म ॥ ब्र
 ह्मणोहिप्रतिष्ठाहमित्युक्तत्वात् ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मेत्युक्त्वा मद्भक्तिं लभते परामिति वक्ष्यमाण
 त्वाच्च ॥ सर्वपापक्षया देहेत्यक्त्वा देवान् कृमाद्ब्रजन् ॥ प्राप्य लक्ष्मीं तत्प्रसादात्पुनः स्वेद्धाहरो यदा ॥
 भक्तिस्तया पुनर्ज्ञानिस्वेद्धे विष्णुं प्रपद्यते ॥ अपरोक्षदृशो विष्णोः शरीरे पिसतः पुरा ॥ त्यक्तदेहादि
 कस्यापि यावद्विष्णुं प्रपद्यते ॥ तावद्गुणाविवर्धते स्थिताः स्युः प्राप्य केशवमिति महावाराहे ॥ विष्णु
 च्यनिर्ममः शांतौ नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तो भूत्वा ब्रह्मणि भूयाय भवतीत्यर्थः ॥ विहितानि सर्वकर्मण्य
 पि मद्वापाश्रयो भूत्वा सदा कुर्वाणः ॥ न हि यथेष्टचरणेनात्यर्थमत्र ॥ तथा सति विहितकरणे पिसम
 त्वात् ॥ मागनुस्मर्युध्य च ॥ ततः स्वधर्मकीर्तिं चेत्यादि प्रस्तुतविरोधः ॥ अपिशब्दस्त्वेकमपि
 कर्म तदाश्रयेण न कार्यमित्यर्थः ॥ भगवत्संश्रितस्य त्रैविध्यस्य च मनसैव विशेष इत्याह ॥ चेतसा स
 र्वकर्मणीति ॥ स एव सर्वस्मात्परम इति भावोऽस्येति मत्परः ॥ तत्र चित्तवृत्तिनिरोधोऽपि ॥ बुद्धियोगः प्र
 त्याहारादिः ॥ प्रकृतिरीश्वरेच्छा ॥ प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छानंतकथ्यत इति वचनात् ॥ एषा तु प्रकृत्येव
 च कर्मणीत्यादिष्वपि युज्यते ॥ तस्या एव हि मुमुक्षुत्वो नियोक्तत्वम् ॥ स्वभावकर्मो हि सिर्बद्धा ॥ तदे
 वाह ॥ ईश्वरः सर्वभूतानामिति ॥ निश्चितार्थः स तु ज्ञेयो यत्रात्मैव परोक्षतः ॥ उच्यते विष्णुना यद्वत्तद्वद्वे

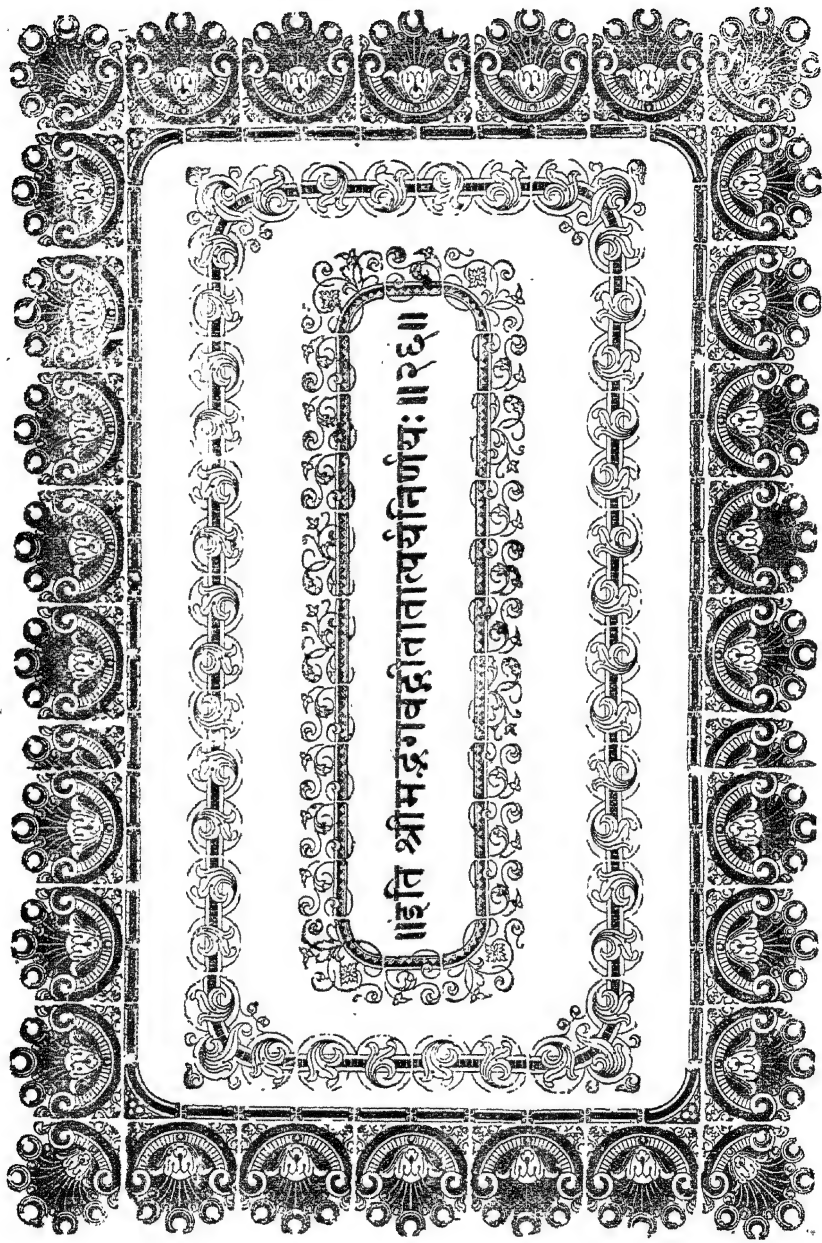
त्यादिकथ्यत इति शब्दनिर्णये । मन्मना इत्युपसंहाराच्च ॥ शाश्वतं स्थानं विंकुंठादि ॥ श्रीरेवलोकरूपेण
 विष्णोस्तिष्ठति सर्वदा ॥ अतो हि विष्णवालोका नित्यास्ते चेत्तना अपीत्याग्रेये । न वर्तते यत्र जस्तमस्त
 योः सत्त्वं चेत्तयाद्युक्तम् । तत्त्वरकारकथं ह्यविमौ पुरुषावित्यत्रैवोपसंहृतम् । तत्त्वप्रशंसार्थमेव तद्बुद्धिप्र
 शंसाकृता ॥ अत्र तु साधनसारेपसंहारः सर्वगुह्यतममिति । मन्मना इत्यादेः पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥ अयू इत्य
 र्थतस्त्वत्रापि विष्णवाधिक्यमेवोक्तं भवति ॥ अन्यत्सर्वधर्मान्परित्यज्येत्युक्तशेषत्वेन सर्वधर्मान्निव
 चनम् । भार्मेकं शरणं ब्रजेत्यपि । मन्मना इत्याद्युक्तनिगमनात्मना तद्व्याख्यानम् । सर्वोत्तमत्वविज्ञान
 पूर्वतन्मनःसदा ॥ सर्वाधिकप्रेमयुक्तं सर्वस्यात्र समर्पणम् ॥ अखंडात्रिविधा पूजा तद्रूपैव स्वभावतः ॥
 रक्षतीत्येव विश्वासस्तदीयो ह्यिति स्मृतिः ॥ शरणागतिरेषा स्याद्विष्णोर्भोक्षफलप्रदेति मह्यं विष्णु
 पुराणे ॥ अनादि जन्मकृतसर्वपापेभ्यः ॥ अत्र प्राप्त्यभावात् ॥ धर्मपरित्यागे पापपरित्यागस्यैक
 मुत्पन्नैव सिद्धत्वात् ॥ अतपस्कार्यैव न वाच्यम् ॥ अशुश्रूषवे पुनश्चेति दोषाधिक्यमशुश्रूषोर्दर्शय
 तुं च शब्दः ॥ एवमभक्ताय कदापि न वाच्यम् ॥ कदाचिदल्पतपसो लपशुश्रूषोरपि भक्त्याधिक्ये
 वाच्यं भवतीति कदाचनेति शेषः ॥ अभक्ताच्च न वाच्यमसूयोरिति तत्रापि च शब्दः ॥ समुच्चये
 तथाधिक्ये न्यूनत्वे च प्रयुज्यत इति शब्दनिर्णये ॥ अभक्तादपि पापः स्यादसूयोर्दोषदृग्यत इति च पा
 दो ॥ सोऽपि मुक्तः ॥ न च तस्मान्मनुष्येण्वित्युक्तेऽश्रमुक्तानां महत्तारतम्यं ज्ञायते ॥ मनुष्येण्विति वि
 शेषणान्नत्रापि देवानामाधिक्यं च ॥ मुक्तिर्ज्ञात्वापि विष्णुं स्याच्छास्त्रं श्रुत्वा ततोधिकम् ॥ मुक्तौ सु
 खं तत्पठतस्ततोऽप्यधिकमिष्यते ॥ व्याख्यानुस्तु संमुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचित् ॥ ततोऽधिकं नुदे

वानांमुख्यव्याख्याकृतोऽथतद्विच ॥ यथेच्छसितथाकुर्वित्याक्षेपपरिहारायकरिष्येवचनंतवेत्य
 नुसरतिभगवंतम् ॥ ७ ॥ नमस्तेवासुदेवायप्रेयसांभेप्रियोत्तम ॥ समस्तगुणसंपूर्णनिर्दोषानंददा
 धिने ॥ यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणि दिव्यान्यलंबदत्तदर्शनमित्यभेवनिहितदेवस्यभर्गो
 महत् ॥ वायोरामवचोनयं प्रथमकंपृक्षोद्दितीयंवपुर्मध्वोयत्तुतीयमेतदमुनाग्रंथःकृतःकेशवे ॥
 निःशेषदोषरहितकल्याणशेषसद्गुण ॥ भूतिस्वयंभुशुर्वादिबंद्यत्वांनौमिमेप्रियम् ॥ ॥ इतिश्री
 मदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयः समाप्तः ॥

॥इति श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयः॥२६॥

॥ अथ श्रीमन्सायविवरणम् ॥२७॥

श्रीमन्मध्वहृतंतवर्तिश्रीलक्ष्मीनारायणाय नमः ॥ ॥ हरिः ॐ ॥ चेतनाचेतनजगन्निर्देशेषसंवि
 दे ॥ नमोनारायणायाजशर्वशक्तादिवंदित ॥ कृत्वाभाष्यानुभाष्येहमपिवेदार्थसत्पतेः ॥ कृष्ण
 स्यसूत्रानुव्याख्यासञ्चयायविदित्सुफुटम् ॥ करोमिदंबुद्धीनांबुधानांचोपकारिकाम् ॥ प्रीत्यै
 तस्यैवदेवस्यतत्प्रसादपुरःसरः ॥ जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात्तस्यचस्वप्रकाशत्वाच्चजिज्ञास्यतेति
 प्राप्ते ॥ अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्याह ॥ तद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेतिब्रह्मशब्देनपूर्णगुणत्वोक्तेर्नानुभव
 सिद्धाल्पगुणजीवभेदः ॥ अथकस्मादुच्यतेब्रह्मेतिब्रहंतोह्यस्मिन्गुणादिति श्रुतेः ॥ १ ॥ नजी
 वएवार्थब्रह्मशब्दः ॥ यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादिनाजन्मादिकारणत्वस्यैवब्रह्मलक्षण
 त्वोक्तेः ॥ २ ॥ नचरुद्रादौसमभेतलक्षणम् ॥ शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्कारणस्य ॥ ३ ॥ नचपा
 शुपनशास्त्रोदितत्वादिशास्त्रप्रतिपाद्यत्वेकारणम् ॥ किंतूप्रकमादिलक्षणः समन्वयएव ॥ ४ ॥
 नचतस्यावाच्यत्वं श्रुत्यसिप्रायः ॥ सर्ववेदायत्पदमामनंतीत्यादिश्रुतिसहितानुभवस्यबलवत्त्वा
 त् ॥ नचावयवत्वविरोधः ॥ नेहानानास्तिकिंचनेतिश्रुतेरवयवाद्यभेदात् ॥ ६ ॥ नचब्रह्मेन्द्रमग्निं
 जगतःप्रतिष्ठां दिवआत्मानंसवितारंबृहस्पतिम् ॥ चतुर्हीतारंप्रदिशोनुक्त्वंवाचोवीर्यतपसान्वर्विद
 दित्यादिशब्दानामन्यविषयत्वम् ॥ श्रुतिसंदेहेऽनन्यथासिद्धलिंगेननिर्णयोपपत्तेः ॥ ७ ॥ अधि
 भूताध्यात्माधिदेवगतानामपिशब्दानामचेतनत्वजीवान्वयव्यतिरेकित्वनित्यत्वेषुविद्यमानेष्वपि
 भगवद्विषयत्वमेवानन्यथासिद्धलिंगैः ॥ तावानस्यमहिमाततोऽज्यायांश्वपुरुषइत्यादिशब्दसहित
 लिंगैश्च ॥ संदिग्धश्रुतिलिंगाभ्यामुक्ताभ्यामप्यसंदिग्धयोः केवलयोरेवबलवत्त्वात् ॥ ११ ॥

नचानन्यथासिद्धत्वमन्यत्रश्रुतिर्लिङ्गादेः ॥ अन्यगतलिङ्गादीनामपितद्वतभगवदपेक्षयायुक्तेः
 ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायवि
 वरणेप्रथमाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ १ ॥ १ ॥
 हरिःॐ ॥ बहुलिङ्गसहितश्रुतेरपिसावकाशायातिरवकाशश्रुत्यादीनामेवबलवत्वम् ॥ बहुबोध्यत्रा
 दित्यशब्दाः ॥ क्षित्यादिषूक्त्वाआदित्येनुक्तिरित्यादिलिङ्गं च ॥ तथापिनिरवकाशाएतमेवेत्यवधार
 णादयः ॥ १ ॥ संदिग्धश्रुतिर्लिङ्गाभ्यांनिश्चितलिङ्गप्रकरणयोरेवबलवत्वम् ॥ संदिग्धश्रुतिर्लिङ्गंचादि
 निशब्दोऽदितित्वं च ॥ २ ॥ द्विवचनश्रुतेरपिबलनिरवकाशत्वंनास्ति ॥ विष्णोरेवहिंरूपत्वात् ॥ ३ ॥ सो
 हमस्मि स एवाहमस्मीत्याद्यभ्यासार्थवादसहितबहुश्रुतिभ्योपिनिरवकाशोपपत्तेरेवप्राबल्यम् ॥ ४ ॥
 पृथिव्यादिशरीरत्वंचनिरवकाशम् ॥ यौगिकशरीरत्वोपपत्तेर्विष्णोरपि ॥ ५ ॥ अक्षरात्परतःपर
 इतिश्रुतेरपिनाक्षरात्संभवतीत्यस्यानिरवकाशत्वम् ॥ अक्षरात्परतःपरस्याप्यक्षरांतत्ववचनात् ॥
 श्रुतिसाधारण्येविशेषश्रुत्यार्देर्निश्चयः ॥ उभयत्रविशेषश्रुत्यादौपुनः ॥ सावकाशत्वनिरवकाश
 त्वबलान्निश्चयः ॥ ७ ॥ इतिश्रीमन्यायविवरणेप्रथमाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ १ ॥ २ ॥

हरिःॐ ॥ प्राणानां ग्रंथिरसि ॥ रुद्रवैलोकिकायतनम् ॥ वायुनावैगैतमसूत्रेणायंचलोकःपरश्चलो
 कःसर्वाणिभूतानिसंहृद्व्यानिभवंति ॥ सर्ववाएतेप्राणाश्चप्राणिनश्चेवाश्चदिव्यानिचलोकश्चलो
 किनश्चालोकश्चात्लोकिनश्चविष्णवेवोताश्चप्रोताश्चभवतीत्यादेर्दुभ्वाद्यायतनत्वमज्ञानांसाधार
 णंलिङ्गम् ॥ १ ॥ प्राणेवाआशायाभूयान्विष्णुर्वैदेवेभ्योभूयांस्तस्माद्भूयान्नामेत्यादेर्भू

मशब्दोऽज्ञानांसाधारणः ॥ २ ॥ विष्णोश्चेतनप्रकृतेश्चाविनाशित्वसाम्यादक्षरशब्दः साधारणः ॥ ३ ॥ कारणत्वसाम्याद्विष्णोरेचेतनप्रकृतेश्चसेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादिसृष्टिस्थानंसाधारणम् ॥ ४ ॥ लिंगद्वयस्थितत्वंसाधारणम् ॥ ५ ॥ कथंनुतद्विजानीयमित्यानुकूल्येनग्रहणं कस्येति विचार्यमनुग्रहः ॥ ६ ॥ पुनःशब्दाईशानोवज्रोज्योतिरकाशइति ॥ ७ १० ११ १२ ॥ लिंगंस्वमादिदर्शनं कस्येति ॥ १३ ॥ शब्दो ब्राह्मणइति ॥ १४ ॥ यस्मिन्द्यौःपृथिवीचांतरिक्षमोतंमनओतं प्राणाओताइत्यत्रोक्तानांलिंगानामन्यत्ररुद्रादिविषयवेशब्दबाहुल्यम् ॥ प्राणानांप्रथिरसिरुद्रो माविशांतकः ॥ प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकीमनोवैरुद्रओतंचप्रोतंचरुद्रोवावलोकाधारइत्यादिकंशब्दबाहुल्यम् ॥ १ ॥ प्राणोवाआशायाभूयानित्युक्त्वाप्राणाद्भूयसोनुक्तिः ॥ २ ॥ अनेत्युक्त्वानतदश्रान्तिकंचनेतिविरुद्धता ॥ ३ ॥ बहुस्यांप्रजायेयेत्यन्यस्यान्यभावादृष्टिः ॥ ४ ॥ दहरोस्मिभ्रंवरआकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यमित्यनेनयावान्वाअयमाकाशस्तावानेषोतर्हदयआकाशइत्यस्यान्वाभावः ॥ ५ ॥ तदेतदितिभन्यंतंकथंनुतद्विजानीयमितितेषांमुखंशाश्वतमित्युक्तज्ञानिसुखग्रहणमिति विपरीतश्रुतिभ्रमः ॥ ६ ॥ ऊर्ध्वप्राणमुन्नयतीत्यादिलिंगानांप्राणादन्यत्रावकाशराहित्यमितिभ्रमः ॥ ७ ॥ एवमैवैषप्राणइतरप्राणान्पृथक्पृथगेवसन्निधत्तइत्यादिवाक्याद्भ्रमः ॥ ८ ॥ वज्रशब्दउद्यतत्वलिंगंचतादृग्द्वयम् ॥ ९ ॥ आदित्यादियोतिष्टृमुभयलोकसंचरणमादित्येनैवायंज्योतिषास्तइत्यवधारणमित्यादीनांपरमात्मन्यवकाशाभावोबहुतादृक्त्वम् ॥ ११ ॥ वैनमेतिप्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयंरुदित्येनोक्तयौगिकार्थस्वीकारेविरोधि

॥ १ ॥ जीविश्वराभेदे ईश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीव एवोच्यत इत्यर्थात्तथा गतिः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणशब्दस्य
 पापलपे लिङ्गस्य च चतुर्मुखेन सह परमात्मनो भेदं विना वकाशराहित्यादर्थदभेदप्राप्तिरिति समस्तमे
 तत् ॥ १४ ॥ तेषामेव लिङ्गशब्दानां प्राणानां प्रथि रसीत्यादीनां विष्णौ मुख्यवृत्तिरिति बलवत्त्वम् ॥
 तस्य हि रूद्रावणादिकर्तृत्वं मुख्यम् ॥ १ ॥ प्राणस्य विष्णोः सकाशाद्भूयस्त्वानुक्तिश्च शब्देन एव तु
 वा अनिवदितयः सत्येनानिवदतीति प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वोक्तिश्च ॥ २ ॥ सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वं वि
 ष्णोरेन्यस्य विरुद्धम् ॥ पतिं विश्वस्यात्मे श्वरम् ॥ विश्वात्मानं परायणमित्यादि श्रुतेः ॥ अ
 नशनोक्तिस्त्वनुपजीवनार्थत्वेनैव सावकाशा ॥ ३ ॥ अचेतनस्येक्षणादृष्टिः ॥ बहुभावश्रुति
 स्त्वन्यभावं विना तत्तन्निधामकतया स्वरूपबहुत्वार्थत्वेनैव युज्यते ॥ ४ ॥ आकाशपक्ष एवान्वया
 भावः ॥ विष्णुपक्षे तु योन्वेष्टव्यो भगवांस्तस्यां तर्ह्येयावान्वा अयमाकाशस्तावानाकाशस्तस्मि
 न्धावापृथिवी अंतरेव समाहिते समभवानपहतपाप्मेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ यज्ज्ञानाच्छाश्वतं सुखं स भ
 गवान्यद्ब्रह्मानिर्देशं सुखमिति वदन्ति तदेतत्स्वरूपमिति मन्यन्ते ॥ अतः पूर्ववादविपरितैव श्रुतिः ॥
 पूर्ववादोक्तयोजनानुश्रम एव ॥ ६ ॥ लिङ्गानां परमात्मन्यवकाशो विद्यत एवेति तद्वाहित्यं भ्रम ए
 व ॥ वामनश्रुतेरेवानवकाश इति ईशानशब्दोक्तो विष्णुरेव ॥ ७ ॥ वज्रशब्दस्योद्यतत्वस्य च विष्णा
 वेवावकाशः ॥ उद्यमित्वमेवोद्यतत्वमिति ॥ १० ॥ अयं पुरुष इति संसारी ॥ आत्मशब्दोदित ए
 व विष्णुः ॥ अत आदित्यादिज्योतिर्द्वंसंसारिण एव ॥ आदित्येनैवेत्यवधारणं बाह्यज्योतिष्युप्रा
 धान्यापेक्षयेत्यादि ॥ लोकसं चरणं तु जीवमादाय तस्यैवाहुः खेन त्वानंच्यात् ॥ ११ ॥ वैनोमेति

निर्वहितृत्वे श्रुत्यादिप्रसिद्धिबाहुल्यं प्रसिद्धाकाशस्योक्तमनामरूपत्वं विरुद्धम् ॥ मृषुमृत्युत्कांत्यो जीविश्वरयोर्भेदोक्तेरसंगत्वादिवेश्वरस्यैवेत्यर्थाद्वेदुल्लभमवति ॥ जीवस्य तदयुक्तेरीशे सावकाशात्वाच्च ॥ १३ ॥ ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति बाह्मणशब्दो विष्णवे वयुज्यत इत्यर्थादजशब्दोऽपि तस्मिन्नेव ॥ चतुर्भुवस्य कर्मफलाभावायुक्तेस्तयोर्भेदोर्थादापद्यते ॥ उक्तविरोधश्च न त्रैव ॥ भेदश्रुतिबाहुल्यात् ॥ तद्धिगंसशब्दश्च चतुर्भुवेऽनवकाश इति समस्तमेतत् ॥ इति श्रीमन्मध्यायवि वरणे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

हरिः ॐ ॥ अवरत्वादिधर्मनियंतृत्वं तत्तादात्म्यवत्त्वं चेति द्विविधं ह्यवरत्वादि ॥ निरनिष्ठो निरवद्य इत्यादि श्रुतेस्तत्तद्दोषतादात्म्यात्यस्य धृष्टिनियमाद्विष्णोर्नानि सवीणियमाविशंतीति श्रुतिबलाच्च नियंतृत्वमवरत्वादिकमित्यापतति ॥ श्रुतिद्वयस्यापि निरवकाशत्वात् ॥ मृत्युशब्दादिषु प्रसिद्धे श्व ॥ प्रसिद्धत्वात्कर्तृव्युत्पत्तेः ॥ तमेव मृत्युममृतं तातदैवं सर्वात्मना वै हि परंपरायणमित्यादेश्च ॥ उपचारकल्पनायाश्च क्लृष्टत्वात् ॥ प्रमाणाभावाच्च ॥ नाव्यक्तादिशब्दानां परमात्मविषयत्वांगीकारे सर्वमाननिरोधः ॥ १ ॥ रूढोरूढियोगो महायोगो महारूढियोगो रूढोपचारो रूढलक्षणोपचारो लक्षणेति शब्दवृत्तिभेदाद्भूषणपूर्वकत्वेन महायोगे गृह्य परमेश्वरेऽखिलशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेः ॥ बहु रूपत्वादधिकरणार्थे यत्त्वादितस्यैव युज्यते ॥ व्यक्त्यपेक्षया कार्यत्वं च ॥ इति श्रीमन्मध्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥

हरिः ॐ ॥ रुद्रादीनां सकाशाद्विष्णवादीनामेवासत्वम् ॥ श्रुत्यनुसारित्वात् ॥ १ ॥ न श्रुतेरुद्रादि

स्मृतिसाम्यम् ॥ किंतु साक्षिप्रत्यक्षसाम्यमेव ॥ निरपेक्षत्वात् ॥ २ ॥ नमूदादीनां वचनाद्यदृष्टिः
 श्रुत्यप्रामाण्यकारणम् ॥ अपितु वचनादिशक्ताया देवतायामुदादिशब्दवाच्यत्वद्योतिकेव ॥ ३ ॥
 ईश्वरस्य स्रष्टृत्ववदसतोपि स्रष्टृत्वं श्रूयत इति नास्ति ॥ सोऽसच्छब्दो ब्रह्मशब्दवदेव ब्रह्मवाचक इति श्रु-
 तेः साम्यम् ॥ ४ ॥ कर्माणि विज्ञातमयश्च आत्मा परे व्यये सर्व एकी भवतीति श्रुतिबलाच्चैक्यम् ॥
 किंतु मेदापादकमेवैतत् ॥ निरंजनः परमं साम्यमुपैति ॥ परात्परं पुरिशयं पुरुषमुपैति दिव्यमितिस-
 न्निहितवाक्यबलात् ॥ एकीभावशब्दस्तु सान्निध्येऽपि भवति ॥ एकीभूतानुसासेनापांडवानभ्यव-
 र्त्ततेति वत् ॥ यथोदकं शब्दे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ॥ एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमे-
 ति वाक्यांतराच्च ॥ ५ ॥ नलौकिकसर्वकार्यानुसारेणाकर्तृतंत्रत्वं सर्वानुसारः ॥ किंतर्हितैतद्वैलक्षण्ये
 न सर्वकर्तृविलक्षणसर्वशक्तित्वमेवाशेषयुक्तिः श्रुत्यनुसारि ॥ एष सर्वेश्वर इत्यादि श्रुतेः ॥ युक्तिर्मा-
 त्राच्छ्रुतिर्युक्ता हि युक्तिर्बलवती ॥ ६ ॥ न चेश्वरस्य गेन जीवस्यैव कर्तृत्वांगीकारे कल्पनालाघवम् ॥
 श्रुतिसिद्धत्वेनाकल्पनात् ॥ अश्रुतजीवकर्तृत्वांगीकारे गौरवेव ॥ तदभावे सिद्धांते लघुता ॥
 नान्यः कर्ता सिद्धितंत्रः ॥ परमात्परमो हरिरित्यादेश्च ॥ अमेदपक्षस्तु निराकृतः ॥ श्रुत्यनुभवविरो-
 धाच्च ॥ ७ ॥ शब्दैकसमधिगम्यत्वसर्वशक्तित्वादीनां विशेषणमदर्शनं जीवे ॥ न जीवादिशेषा-
 दर्शनं परमेश्वरे ॥ विशेषश्रुतेरेव ॥ ८ ॥ न च प्रयोजनाभावो कर्तृत्वे कारणम् ॥ अशेषकर्तृत्वापवा-
 दकश्च ॥ फलपेक्षिणस्त्वपूर्णत्वादेवन सर्वकर्तृत्वादिशक्तिः ॥ इतरस्य पूर्णत्वादेवानंतशक्तित्वाद्धी-
 लयैव कर्तृत्वम् ॥ ९ ॥ नेशस्य पूर्णत्वासिद्धिः ॥ कर्मसापेक्षत्वेऽनीशत्वमनपेक्षत्वे श्रुतेरप्रामाण्य

मिति ॥ कर्मणोऽपि तदधीनत्वम् ॥ तथापि तदनुसरणफलदानमित्यङ्गीकार एव हृष्टश्रुतिप्रामाण्या
 सिद्धिः ॥ १० ॥ सर्वचेतना अपूर्णगुणा इति नियमो न ॥ स्वतंत्रस्य च पूर्णगुणत्वमनियमात् ॥ अपू
 र्णोऽयं जीवसंघोऽस्वतंत्रः पूर्णो हरिर्यः स्वतंत्रः सदैव ॥ न हि स्वतंत्रोऽपूर्णतां कामयतीतपूर्णार्थदिस्वा
 दस्वतंत्रः कुतः स इति श्रुतेः ॥ ११ ॥ इति श्रीमन्मयाय विवरणे हितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥
 हरिः ॐ ॥ उक्तविरोधिनस्तत्तत्समयसिद्धाः पूर्वपक्षन्यायास्तद्दिरोधिनोऽन्य इति प्रसिद्धा एव ॥ ॥
 इति श्रीमन्मयाय विवरणे हितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥
 हरिः ॐ ॥ न च विद्यत उत्पत्तिमत्त्वे नुभूतियुक्तिबहुवाग्विरोधोऽस्ति ॥ व्यवस्थायोगात् ॥ अव
 काशमात्रस्याव्याकृतात्मकत्वादनुत्पत्तिवचनानां तद्विषयत्वम् ॥ उत्पत्तिवचनानामसितवर्णभू
 तनदभिमानिशरीरविषयत्वम् ॥ पराधीनविशेषवत्त्वमात्रविषयत्वं चेति व्यवस्था ॥ आकाशोऽनी
 लिमोदेति प्रदेशः कथंचन ॥ अभावो हि प्रदेशस्य न ह्यत्राभाव इत्यपीति षेति श्रुतिः ॥ १ ॥ ततो
 धिकमेतत्सर्वमनुभूत्यादिविरुद्धत्वं वायूत्पत्ताविति न वायोरेवमुख्यानुत्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ पराधीनवि
 शेषमात्रं ह्युत्पत्तिः ॥ तदभावेऽभयोः स्वातंत्र्यं विरुद्धमेव ॥ सर्वोत्तमत्वानुपपत्तेः ॥ उभयोरपि परा
 धीनत्वप्राप्तेऽन्यान्यानुरोधे ॥ अननुरोधे तु न सर्वैश्वर्यम् ॥ ज्ञानाविस्मृत्या वा यावपि व्यवस्थेत्य
 निदेशः ॥ अनुपपत्तिस्तु तत्प्रापिका ॥ पराधीनविशेषवत्त्वमात्रं त्वव्याकृताकाशस्य तदभिमानि
 प्रकृतेऽश्वसममेव ॥ २ ॥ न च सतः पराधीनविशेषवत्त्वं स्वातंत्र्यं न्यात् ॥ ३ ॥ न च विष्णोरेव तेजस उत्प
 त्तौ द्वारकारणवैयर्थ्यम् ॥ द्वारमनुसृत्यैव विष्णोः प्रवृत्तेः ॥ ४ ॥ न च तेजस एवापामुत्पत्त्यङ्गीकारे च

मात्स्वेदादिदृष्ट्यनुसारित्वमितिगुणाधिक्यम् ॥ मुख्यार्थपरित्यागप्राप्तेः ॥ ५ ॥ नचाद्भ्योवाचन
 मुत्पद्यतइत्याद्युक्तप्रसिद्धाच्चाख्यान्यार्थाविरोधेनप्रसिद्धाच्चास्मानामस्वीकारेबहुवाक्यानुवर्तितेतिगु
 णः ॥ अन्तशब्दस्यप्रयोगबाहुल्यात्पृथिव्यामपिशक्तिमत्त्वात् ॥ अधिकारादीनांनिरवकाशत्वा
 च्च ॥ बहुवाक्यानुरोधोप्यत्रैवेति ॥ ६ ॥ नचरुद्रादीनांलयकारित्वांगीकारेपिनुरन्यस्यैवमारकत्वदृष्टे
 र्लोकदृष्ट्यनुसारित्वमितिगुणः ॥ लोकपितृवैरूप्याद्विष्णोर्यथावाक्यमंगीकारोपपत्तेः ॥ अन्यथा
 नविष्णोरन्योविलयकृन्नविष्णोरन्योविमुक्तिदइत्यादिश्रुतिविरोधात् ॥ रुद्रस्यनुक्त्वचित्संहारहा
 रत्वेनैवतद्वाक्यानांसावकाशत्वात् ॥ ७ ॥ नचलोकानुसारित्वंकमादुत्पद्यतेकमाद्विलीयतेक्रमेणौ
 वोत्पत्तिर्विलयश्चक्रमेणैवस्यस्योत्पत्तिर्विलयावित्यादिलोकानुसारिबहुवाक्यानुरोधश्चयथोत्पत्ति
 विलये ॥ द्विविधःक्रमउद्दिष्टोव्युत्क्रमोनुक्रमस्तथा ॥ मृष्टावन्योलयेचान्यइतिवेदविदोविदुरिति
 श्रुतेः ॥ क्रमवाक्यस्यसावकाशत्वाद्दैरूप्यंबहुप्रकारत्वंक्रमस्य ॥ ८ ॥ नचकेषांचित्कमाह्वयः
 केषांचिद्भुत्कमाह्वयइत्यंगीकारेलोकदृष्ट्यनुसारादंतराविज्ञानमनसीव्युत्क्रमः ॥ सर्ववाएतत्क
 मादुत्पद्यतेव्युत्क्रमाह्वीयतइतिश्रुतौसर्वस्यापिव्युत्क्रमाह्वयसंग्रहात् ॥ तर्हिगस्यनुचराचरव्य
 पाश्चादिविज्ञानादिविषयत्वेनैवसावकाशत्वात् ॥ ९ ॥ नचचेतनत्वेनसाम्याद्विष्णोरपिदे
 हलयः ॥ सर्वेवाएतेचिदात्मानोब्रह्मल्लयमनुभाप्यविष्णोरुदरेसंविशंतीतितस्योदरेसर्वसंग्रहणा
 दिश्रुतिम्योनित्यत्वावमात्तद्देहस्य ॥ अश्रुतत्वाच्चान्यथा ॥ १० ॥ नचानादित्वाज्जी
 वस्यपराधीनविशेषाप्रसिप्तिः ॥ इदंसर्वममृजतेतिसर्वस्मिन्गृहीतत्वात् ॥ पराभ्जेनविशेषत्वेप्यनादि

त्वस्याविरोधात् ॥ ११ ॥ नचसर्वदेहस्पर्शज्ञानाद्रसादीनांचतत्रतत्रपरिज्ञानाज्जीवस्यानणुत्वम् ॥
 उत्क्रान्तिगत्यादेः ॥ आदिशब्देनसूक्ष्मतेजोरूपेणव्यासास्पर्शादिज्ञानोपपत्तिः ॥ अतोणुत्वमन
 णुत्वंचेतिभावः ॥ १२ ॥ नचजीवस्यबहुलरूपत्वशक्तावीशेनगुणसाम्यम् ॥ ईशशक्त्यैवबहुरूप
 त्वादेः ॥ १३ ॥ नचश्रुत्याजीवेश्वरैक्यम् ॥ सर्वमानतिरोधात् ॥ श्रुतेःसादृश्यैक्यादिनासावका
 शत्वात् ॥ बहुमानविरोधेएकस्यदोर्वल्याच्च ॥ धर्मिग्राहकविरोधाच्च ॥ १४ ॥ नचोत्पत्तिमत्त्वा
 द्विनाशित्वंजीवस्य ॥ अनित्यत्वेतदभीष्टमोक्षाद्यसिद्धेः ॥ नहिपराधीनविशेषत्वमात्रेणविनाशि
 त्वम् ॥ तादृशानामेवनित्यत्वश्रुतिविरोधात् ॥ १५ ॥ नचस्वगुणाननुभूत्यनुपपत्तेःपूर्वज्ञानादी
 नांसामस्त्येनाभावः ॥ पूर्वमव्यक्तानांपश्चात्सुव्यक्त्युपपत्तेः ॥ १६ ॥ नचेश्वरस्यैवकर्तृत्वेकल्प
 नालाघवम् ॥ जीवस्याकर्तृत्वेशास्त्रैवैयर्थ्यात् ॥ तस्यापिकर्तृत्वेशास्त्रार्थसिद्धेश्च ॥ १७ ॥ नच
 नानाश्रुतेरप्रामाण्यम् ॥ दृष्टमैदानुसारेणतासामर्थ्योपपत्तेः ॥ अप्रामाण्यकल्पनस्यविपरीतज्ञान
 मूलत्वात् ॥ १८ ॥ नचवैचित्र्यमनाभासत्वेकारणम् ॥ जीवानांसामान्यतआभासत्वेपिविशेषा
 दृष्टाद्वैचित्र्योपपत्तेः ॥ १९ ॥ इतिश्रीमद्भ्यायविवरणेद्वितीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ २ ॥ ३ ॥
 हरिः ॐ ॥ नचप्राणानामुत्पत्त्यंगीकोरप्राणाएवानादयइत्यादिस्पष्टार्थवद्दिशेषश्रुतिविरोधः ॥
 आत्मैवेदमग्रआसीत्सप्राणमसृजतसप्राणानित्यादिवचनादनादित्वएवस्पष्टार्थविशेषश्रुतिविरो
 धात् ॥ इदंसर्वमसृजतेतिसामान्यवचनस्याधिक्यंसिद्धांतेविशेषमात्रश्रुतेःसावकाशायाउभयश्रु
 तेःप्राबल्यात् ॥ १ ॥ नचनित्यंमनोनादित्वादितिविशेषश्रुतिविरोधः ॥ एतस्माज्जायतेप्राणोम

नःसर्वद्रियाणिचेतिविशेषश्रुतेः ॥ नचवाग्वावन्त्येतिविशेषश्रुतिविरोधः ॥ मनसोवाववागुत्प
द्यतेवाचोव्याहरणमितिविशेषश्रुतेः ॥ ३ ॥ नचदशेमेपुरुषेप्राणाआत्मैकादशःसप्तप्राणाःप्रभवन्ति
तस्मादितिसंख्याविशेषश्रुत्योरेवपरस्परंविरोधः ॥ गुहाशयांनिहिताःसप्तसमेतिसप्तभावस्यबुद्धीं
द्रियविषयत्वेनविशेषितत्वात्संख्याश्रुत्योर्विषयवैलक्षणयात् ॥ ४ ॥ नचदिवीवचक्षुराततमितिव्या
स्याख्यविशेषवाचकश्रुतिविरोधः ॥ अणूनिवाइंद्रियाणितेषांप्रकाशोव्याततइतिततोध्यणत्ववाच
कविशेषश्रुतिविरोधात् ॥ ५ ॥ नचयत्प्राप्तिर्यत्पित्यागउत्पत्तिर्मरणं तथा ॥ तस्योत्पत्तिर्मृत्तिश्चैवक
थंप्राणस्ययुज्यतइत्यादिमाहात्म्यवचनान्मुख्यप्राणस्यनोत्पत्तिरितिवाच्यम् ॥ महत्त्वान्महतां
विष्णुःकर्ताप्राणस्यचैकराट् ॥ किंनामनसूजेदेषेनशक्त्येदमावृतमितिश्रुतेस्ततोपिमाहात्म्या
द्विष्णोः ॥ ६ ॥ नचप्राणादिपंचकस्यव्यक्तसद्गुणत्वान्मुख्यप्राणवृत्तित्वमेव ॥ अशेषगुणपूर्णानि
मुख्यरूपाणिपंचच ॥ तद्वासाःपंचचान्येपिप्राणाद्याःसद्गुणैर्युताइतिश्रुतेर्मुख्यप्राणस्यततोपिपंच्य
क्तसद्गुणत्वात् ॥ ७ ॥ नचाणुत्वेप्राणस्यमहान्वैमुख्यप्राणोयेनव्यासंचराचरमितिदृष्टायुक्तिः ॥
अणुर्वैमुख्यप्राणोयउक्तामतिनाडीभिरितिदृष्टायुक्तिरनणुत्वेप्राणस्य ॥ ८ ॥ नचैद्रियाणांजीवाकर
णत्वेदृष्टायुक्तिः ॥ कचिदतद्वशत्वस्यापिदृष्टत्वात् ॥ यश्चक्षुषिनिष्ठन्नित्यादिदृष्टायुक्तेरीशाधीन
त्वानंगीकारे ॥ लौकिकदृष्टेस्त्वैशेनैवजीवानुसारित्वकूप्योपपत्तेः ॥ ९ ॥ नचेशवशत्वसाम्यान्मु
ख्यप्राणस्याप्यन्यसाम्यम् ॥ यदस्मिन्निदंसर्वमध्याध्नीत् ॥ प्राणस्यैतद्वशेसर्वीन्द्रिवैद्यप्रतिष्ठि
तमित्यादिश्रुतेरीशसाम्यस्यापिभावात् ॥ प्राणस्यैतद्वशेसर्वप्राणःपरवशेस्थितइतिश्रुतेर्मध्यमत्वो

पपत्तेः ॥ १० ॥ नचविरिचस्यापिकर्तृत्वशक्तेः ॥ सएवशरीरादिस्रष्टा ॥ त्रिवृत्क्रियायतोविष्णो
रूपंचतदपेक्षया ॥ रूपापेक्षं तथा नामव्यवहारस्तदात्मकः ॥ अतोरूपस्य नामाश्रयव्यवहारस्यैव
कराद् ॥ हरिवयतः कर्तापितातो भगवान्प्रभुरित्यादेस्तस्यैवकर्तृत्वशक्तेः ॥ विरिचस्य तु द्वारतयोपप
त्तेः ॥ ११ ॥ नचमिश्रत्वाद्भूतानां विमिश्रतायामविशेषः ॥ अत्रमशितं त्रेधा विधीयत इत्यादिना
मिश्रतायामपि विशेषोक्तेः ॥ सर्ववभौतिकं मिश्रं मिश्रत्वे च विशेषिता ॥ औमं मांसं मसृग्वारितेजो
मज्जाविशेषत इत्यादेश्च ॥ १२ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानु
व्याख्यान्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
हरिः ॐ ॥ भूतबंधस्तु संसारो भुक्तिस्तेभ्यो विमोचनमिति वचनात्स्वाभाविकमरणमेव भुक्तिरिति न
मंतव्यम् ॥ मुक्तिसाधनत्वेन ज्ञानादिगुणाधिक्योपदेशात् ॥ मरणे भूतवियोगस्यैवाभावात् ॥ भू
तयुक्तः परं लोकाभिर्मंडलोकंच गच्छतीत्यादिवचनाच्च ॥ १ ॥ इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवच
सो भवंतीत्यत्र भूतानीति सामान्यनामानुक्त्वाऽऽपइति विशेषणमकथनादपामेव सहगतिरिति न वा
च्यम् ॥ व्यात्मकत्वादपामर्थतः सर्वभूतानां गतिप्राप्तेः ॥ २ ॥ नच भूतानि गच्छंतीति सहैवा
नुक्तेस्तदभावः ॥ प्राणगतेरुपपत्तिरुक्तत्वात् ॥ ३ ॥ नचाग्निं वागप्येतीत्याद्यन्यथोक्तेः
प्राणानां च न सहगतिः ॥ द्विरूपत्वात्प्राणानाम् ॥ ४ ॥ नच प्रथमतो भूतानि जुह्वतीति विशेषानु
क्तेर्भूतानामसहगतिः ॥ भूतानि जुह्वतीत्युपक्रमादपि इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भ
वंतीत्युपसंहारस्याधिक्यात्तदनुसारेणोपक्रमोक्तश्रद्धाशब्दस्यापि तादर्थ्य इत्यापत्तेः ॥ उपक्रम

विरोधेनोपसंहारानुपपत्तेः ॥ उपक्रमप्रामाण्यार्थमेवोपसंहारानुसारित्वमंगीकर्तव्यम् ॥ व्याख्या
नस्यपश्चात्तत्त्वानियमात् ॥ उपक्रमानुसारित्वनियमेप्युपसंहारस्योपसंहारेणैवोपक्रमार्थोद्घात
ते ॥ ५ ॥ नचविशेषाश्रवणनियमएवबलवान् ॥ स्थानान्तरश्रवणस्याप्येतदनुरूपत्वात् ॥ आ
र्थिकश्रवणमप्यनुक्तिबाधतएवकिमुस्थानान्तरगतस्पष्टश्रवणमितिकैमुत्थार्थमेवनेष्टादिकारिणां
प्रतीतेरितिपरिहारांतरमुक्तम् ॥ ६ ॥ नचापामसोमममृताअभूमेतिविशेषतएवमोक्षफलस्या
प्युक्तेःकर्मवमोक्षसाधनमितिमंतव्यम् ॥ नान्यःपंथाअयनाधविद्यते ॥ सयआत्मानमेवलोकमुपा
स्ते ॥ यावदिंद्रोयावन्मनुरित्यादिश्रुतिबलादमृतशब्दस्ययथायोग्यमेवार्थकल्पनोपपत्तेः ॥ ७ ॥
नचानुशयस्यसहभावात्स्वर्गएवफलदत्तंभुक्तशेषानुशयवानित्यादिवचनाद्यर्थायोग्यमेवफलदा
नोपपत्तेः ॥ ८ ॥ नचमार्गस्यापिसहभावाद्यथागतमेवागमनमितिनियमः ॥ वचनबलाद्यथायोग्य
मेवागमनोपपत्तेः ॥ ९ ॥ नचेष्टापूर्वदत्तमित्युपासतइत्युपशब्देनेष्टादिभिराचारस्यसहपाठाच्चरण
फलंपुनरद्यत्तिकरणफलत्वेवअमाद्वंदंतीतिवाच्यम् ॥ नान्यःपंथाइत्यादिवचनादेवोभयोरपिच
रणशब्देनैवोक्तेर्योग्यत्वात् ॥ १० ॥ नचभयफलकामादिमिश्रबुद्धित्वाद्विष्टादिकादिारिणांसंसारः ॥
अनिष्टादिकारिणांतद्भावान्मुक्तिरितिवाच्यम् ॥ तेषांप्रबलदोषश्रुतेः ॥ ११ ॥ नचनरकभोग
स्यानित्यत्वकथनान्नित्यनरकोक्तिर्विरुद्धा ॥ रौरवोथमहार्थैववह्निर्वतरणीतथा ॥ कुंभीपाकइ
तिप्रोक्तान्यनित्यनरकाणि ॥ तामिखश्नांधतामिखोदौनित्यौसंप्रकीर्तितावितिभिभागात् ॥ १२ ॥
नचसहस्थानादीशस्यापिनरकदुःखप्राप्तिः ॥ स्वातंत्र्यात्कारणाभावात् ॥ १३ ॥ नचसाधनेन

सहश्रुतेस्तद्वत्फलेपि जीवस्य स्वातन्त्र्यम् ॥ अविहितत्वेन कारणाभावात् ॥ अथैतयोः पथोरित्य-
स्य च साधनार्थत्वात् ॥ १४ ॥ न च दुःखसहस्यार्थित्वादेवेतमस्यपि मुखम् ॥ ईशस्यार्थित्वेनैव
कारणाभावात् ॥ १५ ॥ न च धूमादिदेवतासहस्यार्थित्वात्कर्मिणोऽपि तत्पदप्राप्तिः ॥ तन्निमित्तवि-
द्याख्यकारणाभावात् ॥ १६ ॥ न च तैस्तेः सहावस्थानादनिचिरत्वम् ॥ वत्सरात्पूर्वमेव त्वितिकृम-
कालादधिकारवस्थाने कारणाभावात् ॥ १७ ॥ न च मीढ्यादिजीवैः सहानवस्थानादुःखप्राप्तिः ॥ श-
ब्दविहितत्वेन पापाख्यकारणाभावात् ॥ १८ ॥ न च वैयर्थ्यपितृशरीरागमने ईशकृत्स्नैव पितरं प्रविश्या-
याति मानरमितीशकृत्स्नत्ववचनात् ॥ १९ ॥ न च पितुः सकाशादन्यतो बौदर्यगर्भस्थशरीरे मेव प्रवेष्टु-
मुपपत्तेर्योनिप्रवेशाभाव इति वाच्यम् ॥ योनिद्वारेण देहं च प्राप्नोति प्रायशो न इति वचनात्सामान्यतो
गत्यंतराभावात् ॥ विशेषकारणादेव विशेषाज्जनिरिष्यते ॥ सामान्यजननं चैव नृणां सामान्यहेतु-
त इति वचनाच्च ॥ २० ॥ इति श्रीमन्मयायविवरणेनृतीयाध्यायस्य प्रथमः पदः ॥ ३ ॥ १ ॥
हरिः ॐ ॥ पश्चाददृष्टेः स्वमविषयस्यासत्त्वं वाच्यम् ॥ अशक्त्यकारणशक्तिमत्त्वादीश्वरस्य संस्का-
रेण समृद्धापुनः संस्कारमात्रताभावाद्यतस्यापि तिरोधानोपपत्तेः ॥ जाग्रत्प्रतीतिमात्रस्य भ्रांतित्वा-
त् ॥ १ ॥ न चाविज्ञानमात्रेण स्वमप्रतीत्याज्ञानशक्त्यैव स्वमतिरोधानेति निति वाच्यम् ॥ बोधे जी-
वस्यास्वातन्त्र्यात् ॥ ज्ञानाज्ञानयोस्तदन्यत्वे जडत्वात्कैमुल्येनास्वातन्त्र्यात् ॥ तत्स्वरूपत्वेनैव व्या-
ख्यातत्वात् ॥ उभयात्मकत्वे दोषद्वयापातात् ॥ अनुभयात्मकत्वे स्वव्याहतेः ॥ तावन्मात्रनिमि-
तत्त्वे मानाभावात् ॥ सर्वस्येशवशत्वे मानाच्च ॥ २ ॥ न च कालापेक्षैव जागरितम् ॥ अचेतनत्वादेव

कालस्य ॥ चेतनान्तस्याप्यस्वातंत्र्यात् ॥ ३ ॥ नचपरमात्मनोऽन्यत्रावस्थानेदुःखित्वप्राप्त
 नाडीषु सुप्तिर्भवति ॥ उभयस्वीकारोपपत्तौ मानस्य क्लृप्त्यकारणमित्यनवस्थितिदोषादतिप्रसंगा
 त् ॥ ४ ॥ नचप्रबोधस्य पृथगपिकारणदृष्टेः क्वचित्तदेव ॥ नक्तृतेव त्रिक्रियत इति श्रुतेस्तत्रापीशकृतत्वे
 सम्यङ्मानात् ॥ नचराजादीनां पृथग्दर्शनादीनां शान्तरकल्पना ॥ देशकालाविशेषेऽपि स्वमादीनां
 स एव हि ॥ तिरस्कृतीचकर्ताचनखड्गेशः सराजवदिति श्रुतिमानात् ॥ ६ ॥ नचमोहे ब्रह्मा
 सिरेव पृथगवस्थानत्वादिति वाच्यम् ॥ परिशेषमानादर्थप्राप्तिवागमात् ॥ ७ ॥ नचस्थानमे
 दाद्विष्णोरपि भेदः ॥ अयमेव सः ॥ नेह नानास्ति किंचनेत्यादि श्रुतिबलात् स्थानानां भेदस्तस्या
 भेद इति व्यवस्थोपपत्तेः ॥ ८ ॥ नचरूपवत्स्वरूपवत्स्वचनयोर्विरोधादप्रामाण्यम् ॥ अप्रा
 कृत रूपवत्त्वमिति व्यवस्थोपपत्तेः ॥ ९ ॥ नचपरमात्मनोऽचेतनत्वन्यायसाम्येन जीवस्याप्यभे
 दः ॥ अल्पगुणत्वादिविरोधात् ॥ १० ॥ नचसादृश्यसत्त्वात्साधनं विनैव जीवस्य तादृक्त्वव्यक्तिः ॥
 अनादितः संसारस्यानिवृत्तत्वेन भावात् ॥ ११ ॥ नचमुक्तात्वादिगुणसाम्याद्ब्रह्मादीनां भक्त्यादि
 गुणसाम्यम् ॥ यथायथाधिकारो विशिष्यते एव ज्ञानं भक्तिर्बलं च विशिष्यते ॥ मुक्तावानंद एते
 च गुणा विशिष्यन्ते अत आहुर्ब्रह्मणे मुक्ता बलिहर्न्तीत्यादिविशेषदृष्टेः ॥ १२ ॥ नचसंहारकर्तुं सं
 हारादन्यरक्षाया अयोगः ॥ समृजतिसपालयविसविनाशयतीत्यादिविशेषवाक्यात् ॥ अत्र
 दान्नाद्युपपत्तेश्च ॥ १३ ॥ नचाव्यक्तस्वभावस्य दर्शनं तर्कबाधः ॥ अनंतशक्तित्वाद्विष्णो
 स्तच्छक्त्या अव्यक्तस्यापि दर्शनोपपत्तेः ॥ १४ ॥ नचगुणानां गुणस्वरूपत्वं विरुद्धम् ॥ कालादि

दृष्टान्तात् ॥ १५ ॥ नचब्रह्मानंदादीनामन्यथात्वात्तदतच्छब्दत्वंतच्छब्दत्वे लोकोपपत्तत्वेति वि-
लोमता ॥ अलौकिकास्तस्यशब्दास्तथार्था अलौकिकोद्येषविष्णुः परत्वात् ॥ तथापिशब्दालौ-
किका अप्यमुष्मिन्पर्वतमाना अधिकार्थान्वदन्तीत्यादिश्रुतिभ्योऽलौकिकत्वावगमात् ॥ १६ ॥
नचब्रह्माद्यानंदैर्विचित्रैर्विबभूतविष्णवानंदैर्विचित्रम् ॥ आदित्यादिवदाधिक्यात् ॥ नहि सूर्य-
कांतप्रतिबिंबस्याग्निजनकत्वशक्तिर्नजलगतस्येत्येतावतासूर्यैर्विचित्रम् ॥ आधिक्यं हितत्रनिमि-
त्तम् ॥ सूर्यचंद्रादिप्रतिबिंबविनान्यत्र तथाविशेषादृष्टेः ॥ १७ ॥ नचनानाभावाद्दिष्णोर्विचित्रप्र-
तिबिंबरूपता ॥ आधिक्यादेव ॥ प्रतिबिंबोद्दिशोऽप्यप्रतीयन्ते ॥ अतोहि श्रुतिः प्रतिषेधति ॥ ने-
दं यदिदमुपासत इति ॥ १८ ॥ नचनानावतारकौतुकदर्शनाद्दिष्णोः क्वचिद्देशकालांतरकौतुकादेव
सृष्ट्यादिकुर्वन्नन्यमेवसामस्येननियोजयति ॥ सर्वत्रसर्वमेतस्मादित्यादिश्रुत्याक्रीडायामपि
स्वातंत्र्यात् ॥ स्वातंत्र्यात्क्रीडते विष्णुर्नचस्वातंत्र्यमन्यगम् ॥ करोतिक्वापिनियताक्रीडामृष्ट्या
दिकास्यच ॥ नियतक्रीडनादेवकर्तानान्योस्तिकस्यचित् ॥ अस्वतंत्रोहिचलतिचलचित्तादश-
क्तिः ॥ स्वतंत्रः पूर्णशक्तिः सन्कुतोसौनियतित्यजेदिति श्रुतेश्च ॥ १९ ॥ नचकर्मान्वयव्यतिरे-
कात्फलस्येश्वरः फलदातेति प्रलोभमात्रम् ॥ तस्यैवस्वातंत्र्यात् ॥ कर्मण्यनन्तानियथेष्टमीशः सं-
पाद्यतेषां फलमिच्छयैव ॥ क्वचिद्ददातिक्वचनोददातिनश्चानन्त्यात्कर्मणां भोगनाशः ॥ स्वान्बंध्ये-
त्कर्मणां सर्वभोगस्यान्तर्होर्वक्वापितत्केनचित्स्यात् ॥ अतोहि सः स्वैवेच्छया किंचिदेव फलं कुर्याद्वि-
फलं प्रापयश्च ॥ क्वचिदज्ञानं जनयन् मन्मस्कुर्यात्स्वेच्छाबुद्धिस्वस्य विष्णोः सदैवेति ब्रह्मांडे ॥ स्वनं

त्रईशैवैकस्तद्वशंकर्मसर्वदा ॥ अतर्इशत्वमीशस्यनहीशोन्यः कथंचनेति श्रुतेः ॥ अतः प्रलोभ
कल्पने श्रुतहानिरश्रुतकल्पनाचेति हरिवफल्प्रदः ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीमद्रघ्यायविवरणे दृती
याध्यायस्यद्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

हरिः ॐ ॥ नचप्रतिशाखमुच्यमानानामर्थानां पृथक्स्वात्तत्तच्छाखिविवतत्रतत्रोक्तं ह्येयमि
ति नियमः ॥ नानावैदैरिति हासैः पुराणैः सुज्ञेय एको भगवान्युक्तिभिश्चेति श्रुतेः सुष्ठुज्ञेयत्वाद्दिष्णोः
॥ १ ॥ नचाशक्यतया कस्यापि सर्वगुणोपसंहारो नास्ति ॥ सर्वगुणाः सर्वदैवद्व्युपास्यास्तैर्नैव विद्वा
न्विधिरुन्नान्यथास्यादिति श्रुतेर्विहितक्रियालोपप्रसंगात् ॥ केषांचित्सर्वगुणोपसंहारस्य कर्तव्य
त्वे सर्वेषामपि तथा स्यात् ॥ २ ॥ अनेनोपसंहर्तव्यादिति अनेनोपसंहर्तव्यादिति अनिर्णीतेरि
ति नमंतव्यम् ॥ यस्य यावद्गुणाः स्पष्टं प्रतिभासंत्युपासने ॥ युगपत्स्वभुजौ यद्वद्व्यायेत्तावत् एव
सः ॥ युगपद्ब्रह्मणः सर्वभासंते हि गुणादरेः ॥ तदन्येषां यथा योग्यं स्वमाहात्म्यानुसारत इति श्रु
तेर्भुगपद्गुणप्रतीत्यादिमाहात्म्यान्निर्णयोपपत्तेः ॥ ३ ॥ नच फलानिर्णीतिः ॥ माहात्म्येनैवान्य
त्फलं महतामिति निर्णयोपपत्तेः ॥ ४ ॥ आनंदादीनां केषांचित्समुच्चये प्राप्ते सर्वगुणसमुच्चयः सर्वेषां
स्यादिति नमंतव्यम् ॥ अल्पशक्तित्वात्तेषां पुंसाम् ॥ ५ ॥ प्रियशिरस्वादीनामानंदादि विशेषत्वे
नैव दर्शनात्तेषामपि सर्वोपसंहार्यत्वमिति नमंतव्यम् ॥ यथा योग्यानुगुणपूगानुपास्य फलं भवेन्मुक्ति
गं नान्यथा स्यात् ॥ नित्यैकाग्र्यव्यंग्यताहेतुतश्च साक्षाद्दर्शित्वेनैव हि शेषैः स्मृतैश्चेति श्रुतेः ॥ स्वयो
ग्यगुणैरेव भावात् ॥ ६ ॥ तर्हि ब्रह्मणो न्येषां दंवादीनामपि बहुगुणोपासनया कार्यनास्ति ॥ मध्ये

नियमात्सिद्धेरिति नमंतव्यम् ॥ तेषां भाव्युत्कर्षज्ञात्वात्तदभिज्ञस्य ब्रह्मण एव गुणनियमोपदेशोपपत्तेः ॥ यो यो भावो देवतानां विमुक्तैतत्तत्प्राप्तौ सुगुणानी शितुश्च ॥ ब्रह्मादिशत्यथ तांस्ते विचिंत्य तत्तद्भावं प्राप्तुं वं त्यात्मशक्तयेति श्रुतेः ॥ ७ ॥ न च नानास्थानेषु क गुणानामनुपासनार्थत्वं ॥ विप्रकीर्णानुगुणानि पट्टीकृत्योपासितुस्तत्सदृशफलप्राप्तेस्तथाध्यानार्थमेव गुणानामुक्त्युपपत्तेः ॥ ८ ॥ न चाध्वापरोक्ष्याद्यानंदादीनामपि लोपेनात्मेत्येतावता पूर्णते ॥ आत्मशब्दार्थविशेषत्वादानंदादीनाम् ॥ ९ ॥ न चात्मशब्दो विभ्रमकरः ॥ गुणाधिकानामधिकारिणां भगवद्गुणानधिकान्प्रकाशयतीत्यवधारणत्वोपपत्तेः ॥ १० ॥ अलौकिकगुणानामप्रतीतेर्लौकिकगुणाध्याने तदपाकृतिरेव भवतीति नमंतव्यम् ॥ लौकिकविलक्षणा अत्युत्तमा इति ध्यानस्यैव प्राधान्यात् ॥ ११ ॥ ब्रह्मणश्च ब्रह्माण्याश्च स्थानैक्यं गुणतारतम्यं च यथा गुणोपासनं मुक्तावाधिर्यं न भवतीत्यत्रा लिंगम् ॥ समविषमोपासनायुक्तेरिति नमंतव्यम् ॥ यथाशक्ति स्मृतान्धात्रा गुणान्विष्णोः सरस्वती ॥ स्मरेन्नैविकमाद्यांस्तु नित्यविकांतिपूर्वकैः ॥ कदाचिच्छोपयेद्देवी स्थानैक्यं न गुणैस्ततः ॥ साम्यं तयोर्यथा विष्णोर्गुणोपासाफलं भवेदित्यध्यात्मवचनाद्यथाशक्ति क्रियादेव्याः ॥ १२ ॥ न चात्मशब्देनास्य पुरुषस्यैतावं तो गुणा उच्यंत इति व्यवस्थित्यभावः ॥ यस्य यावं तो र्थायुगपद्व्यातुं शक्यं ते तस्य तावं त इति संबन्धः ॥ १३ ॥ न च मुमुक्षुवद्व्यतिशेषविशेषाद्भरणस्य द्युतेश्च सर्वेषामपेक्षितत्वाच्च संभृतिद्युव्याप्तौ अपि सामान्ये ॥ सत्यो ज्ञानं परमानंदरूप आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यात् ॥ नान्यत्किंचित्समुपासीत धीरः सर्वैर्गुणैर्देवगुणा उपासते ॥ गुणयाकारस्मृतेरेव द्युतिमात्रं प्रतीयते ॥ नव्यासिर्जगद

स्मृत्या नानाशक्तिर्यतो मता ॥ देवानां युगपज्ज्ञानं नुप्याणां तथानतु ॥ पर्यायेणैव सत्याः स्युः
 नैवान्येषां कथंचनेत्यादिप्रमाणबलात् ॥ १४ ॥ कचिद्वहुगुणाः कचिदल्पगुणाः श्रुतिष्वेवोच्यन्त इ
 त्युपसंहारस्याप्रयोजनतेति न वाच्यम् ॥ गुणाः सर्वब्रह्मैव ह्युपास्या नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्मनुष्यैरित्या
 दिश्रुतेः ॥ सर्वगुणोपासकस्याप्यधिकारिणोभावादेकत्रापृथक् सर्वगुणानुक्तेः श्वलादुपसंहारानुपप
 तेः ॥ १५ ॥ न च मुक्तावुपासनाभावे फलादिकमपि स्यादित्यतिप्रसंगः ॥ उपासनायाः संस्काराख्यका
 रणस्य सत्त्वात् ॥ न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वानवर्धत इत्यहं द्विप्रमाणभावाच्च ॥ १६ ॥ न च कर्मक
 रणशक्तेरप्यदूरत्वात्तत्संश्रयनियमः ॥ उपासनाख्ये कार्ये नित्यकृत्ति संस्कारो न तथा कर्मणीतिका
 र्यवैशेष्यात् ॥ १७ ॥ न चायोग्यताख्यविशिष्टकारणाज्ज्ञानिष्वपि केषां चिन्मोक्षो न भवतीति नि
 यमः ॥ ज्ञानिनां मोक्षं ददात्येवैश्वरः स्वभावात् ॥ अयोग्यानां ज्ञानस्यैवोपत्यनुपपत्तेः ॥ १८ ॥
 न च प्रयत्नानुसारिणो मुक्तावाधिकारिकानंदादयः ॥ अधिकारानुसारित्वात्प्रयत्नस्य ॥ कथंचिद
 धिकेयत्वे तत्साधनादिवस्तूनां दूषणप्राप्तेः ॥ स्वाधिकाराधिको यत्नः प्रायशो नोपपद्यते ॥ कथं
 चिदधिकेयत्वे दोषः कश्चित्समापत्तेर्दिनिवचनाच्च ॥ १९ ॥ न चैकस्मादेको विशिष्टो दृष्ट एवेति
 प्राणाद्विशिष्टजीवाभावे दृष्टवैरूप्यमिति दोषः ॥ यः सर्वमवजानीयादृते देवं नारायणं देवीं च परमां
 श्रियम् ॥ स प्राणानवरुद्धो ममं न्रमावर्तयति ॥ आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देवेषु ॥
 घोषा इदस्य शृण्वरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेमेति ॥ सद्येषां भूतानां वरिष्ठो न ह्येतस्मात्कश्चनो
 परिविना देवं नारायणं देवीं च परमां श्रियमिति प्रतिक्रियाविधानादिविरोधात् ॥ २० ॥ अस्ति भगवः

प्राणाद्भूय इति प्रश्नाद्यभावात्प्राणस्यैवोन्नतिप्रतीने निष्पन्नो रपिततः परत्वमिति मनव्यम् ॥ एष तु
वा अतिवदनीति विशेषणात्प्रश्नप्रतिबचनप्रतिबंधानोपपत्तेः ॥ २१ ॥ न च सत्यादीनामभेदानुक्तेरन्य
त्वम् ॥ सत्यं पूर्णविज्ञानं पूर्णवृत्तिः पूर्णा निष्ठा पूर्णा श्रद्धा पूर्णा मतिः पूर्णा सुखं पूर्णसमापूर्णा ऽहं पूर्ण
आत्मा पूर्णो नात्र किंचिदहं पूर्णमेवाधस्तात्पूर्णमुपरिष्ठात्पूर्णमध्यमः पूर्णसर्वतः ॥ तदेव श्लोको भ
वति ॥ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते इति श्रुतेः
सर्वेषामनूतत्वात् ॥ सत्याद्या अहमात्मा ताद्यद्गुणाः समुदीरिताः ॥ तस्मै नमो भगवते यस्मादेव विमु
च्यत इति वचनाच्च ॥ २२ ॥ न च श्रियो ऽप्रयत्नत्वादनुपासनं संसारोवा ॥ नित्यं भगवदुपस्थिते रति
प्रियत्वात् संस्कारापाटवान्नित्योपासोपपत्तेश्च ॥ २३ ॥ न च बंधदाहर्त्यं श्रवणादीनामफलता ॥ अन्य
थोपासां विनैव श्रवणादिज्ञानभात्रेण मुक्तिरिति दोषः ॥ श्रवणादित्रयोत्पन्नदृष्टैव स्वेच्छया हरिः ॥
प्रसन्नो मुक्तिदो नित्यमन्यथानकथंचनेतीश्वरेच्छानियति श्रुतेः ॥ २४ ॥ न च गुर्वधीनत्वे ज्ञानमोक्षयो
ज्ञानिनोपिकदाचिद्गुरुकोपाज्ज्ञानपराभावेनामुक्तिप्रसंगान्गुर्वधीनत्वमिति ॥ ज्ञानिनो गुरुशोपि
नामुक्तिः संभूतेः क्वचित् ॥ आनंददासदोषेण सैव मुक्तिर्विदुष्यतीति वचनामुक्तिदूषणैर्नैव गुरुकोपा
देः क्वार्थत्वात् ॥ ज्ञानिनो ब्रह्मवस्तुवैभवेन मुक्तिः स्यादिति गुरोर्वेणवा मुक्त्युपपत्तेः ॥ २५ ॥ शिष्य
स्यापि पुरुषत्वसाम्याद्धारणादेस्तत्प्रयत्नस्य नदौर्बल्यमिति न भंतव्यम् ॥ गुरुप्रसादो बलवानित्या
दि विशेषोक्तेः ॥ २६ ॥ न चोत्तमगुरुस्वीकारार्थत्वेन प्राप्त्यागनिमित्तदोषः ॥ तत्र दोषे मानाभावा
त् ॥ २७ ॥ न च विद्याकर्मवासंसारनिवृत्तिकारणमिति कारणानिर्णयः ॥ नान्यः पंथा अधनाय वि

द्यतइत्यवधारणाद्विद्यावचनस्यप्राधान्यात् ॥ २८ ॥ नचविद्यावचनस्यप्राधान्यं श्रमः ॥ प्रियोहिज्ञा
 निनोत्यर्थमहंसचममप्रियइतिभगवतस्तस्मिन्नेवाभ्यधिकप्रीतिवचनात् ॥ यमेवैषष्टुतेनेनलभ्यइ
 तितत्प्रतीतेरेवमोक्षवचनाच्चा ॥ २९ ॥ नचकस्यचिद्विशेषज्ञानोपपत्तेर्भक्त्यादिकंविनामुक्तिः ॥ भक्त्यै
 वै न जानाति भक्त्यैवै न पश्यति भक्त्यैव बंधाद्विमुच्यते ॥ भक्त्यैवानंदीभवति ॥ यमेवैषष्टुतेनेनल
 भ्यः ॥ भिनत्तिकर्मसंधानं प्रसन्नो भगवान् ह्रिरित्याद्यागमात् ॥ ३० ॥ नचदृष्टद्वैवर्तमुच्यतेनापरेण ॥
 यावान्यश्चास्मिन्तत्त्वतः ॥ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वेत्यादिसामान्यालापमात्रेण दर्शनस्याविशेषः ॥ यथा
 योग्यमेवैष आत्मानंदं दर्शयति यथाधिकारं देवेभ्यो तो ब्रह्मैवैनमभिपश्यत्यथात्मैवात्मानमभिपश्य
 तिसुस्थिरो ह्येष नियम इति दर्शनविशेषनियमस्य सुस्थिरत्ववचनात् ॥ यावान्यश्चास्मीति ब्रह्मण ए
 वज्ञानोपपत्तेः ॥ यावानित्यत्रापिसामान्यविशेषज्ञानोपपत्तेश्च ॥ ३१ ॥ नचभगवतः सर्वत्रगुण
 साम्याद्यस्य कस्यापिरूपस्य दर्शनात्सर्वेषां मुक्तिः ॥ समोपि भगवान् स्वविंबदर्शन एवै न मोचयति ॥
 यथा समेष्वपि कर्मसु स्वकृतमैवै न भोजयतीति श्रुत्युक्तस्वकृतप्राप्तिदृष्टान्तात् ॥ ३२ ॥ भक्तिरैवै न
 भिन्नमिक्तेरेव पृथङ्मोचकत्वदर्शनाच्चेति कृत्यमिति न मंतव्यम् ॥ अनादितोगुणाः संतो भक्त्याद्यान
 ह्यममुचन् ॥ जीवंतहुणसु द्युक्तिं कृत्वै न मोचयेद्भरिः ॥ कंचिन्नमोचयेद्वा सौ स्वातंत्र्ये तेन तस्य हि ॥
 भक्तिवाक्करणत्वेन सावकाशे शवागथ ॥ भक्त्यै न मोचयेद्विष्णुरिति मानत्वमेष्यतीति ब्रह्मतर्कवच
 नादनादिगुणविस्तरे सत्यप्यव्यक्त्यादिना तदिच्छां विना मोक्षाप्राप्तेः ॥ ३३ ॥ नचांशि मार्गस्यांशे
 नागम्यत्वात्तयोर्भेदः ॥ साधनोत्तमस्यादृष्टस्यां शिक्तस्य शोभनेन मुज्यमानत्वात् ॥ अन्यथा दृष्टं

विनाशरीरानुपपत्तेः ॥ ३४ ॥ नचगुणांतरसंधानस्य क्वापि दर्शनमात्रेण सभाधिकांगदेवतांतरगुणा
 अप्यंगदेवतांतरउपसंहृतव्याः ॥ नानागुणत्वेन तेषां श्रुतिदृष्टेः ॥ अनिषिद्धगुणानां वाक्यान्वय
 न्यायेनोपसंहाराच्च शास्त्रास्वित्यादिविशेषः ॥ उत्तमेष्वधमगुणापेक्षया मंत्रादिवहेति ॥ ३५ ॥
 नच भूमगुणस्योपासकं प्रति विशेषाभावे पित्तदिष्टगुणानुसारेण फलोपपत्तिरित्यविशेषः ॥ भूमै
 वदेव परमो ह्युपास्य नैवा भूमा फलमेवं विदुस्तद्व्यादिशिष्टेः ॥ ३६ ॥ नच भूमगुणउपासका
 नामेकप्रकारेणैव प्रतीयत इत्यंगीकार्यम् ॥ विशेषस्य कल्पनोपपत्तेरिति न मंतव्यम् ॥ यावानेवा
 धिकारेषु विशेषो नूतन एव हि ॥ ततो भूमत्वदृष्टौ च ब्रह्मादीनां पृथक्पृथगिति विशेषस्यानूतनत्वचनात्
 ॥ ३७ ॥ नच शुद्धमोक्षसाधनैरूप्यान्मोक्षसाधनत्वेनोपदिष्टं विनाविष्णवे वोपासनांतरस्याकर्न
 व्यता ॥ अविघ्नतासाधनत्वात् ॥ ३८ ॥ नच काम्यसाधनानामपि गुणानामंगत्वादेवोपसं
 हृतव्यतानियमः ॥ अनुपसंहारे विरोधाभावात् ॥ काम्यानामनियतांगत्वाच्च ॥ अर्थादिधर्मसि
 द्धौ हि न नियत्यांगमिष्यत इति ब्रह्मवर्तकं ॥ ३९ ॥ नच देवादीनामितितत्रैव विशेषवचनाभावाद्ब्रह्मा
 शिरसि ललाटे रुद्रइत्यादीनां नावश्योपास्यता देवादीनामेव ॥ ध्यायेदंगेष्वांगदेवताः परस्य विशिष्टा
 हि गुणमुक्तौ देवानां भवंति ते हि तादृशास्तो हि हेरुनिरूपा इति श्रुतेर्गुणवैशेष्यात् ॥ ४० ॥ नच क्रिया
 त्वादुपासनाया अग्निष्टोमादिवत्प्रतिशाखं वक्तव्यता ॥ उपासनायजनं चेति साम्यं तत्तद्विशेषानसं
 हरेत्सर्वतश्च ॥ तथा कर्तृणां तत्फलानां विशेषाद्यर्थो हि शाखा अन्यथैवं च सार्था इत्युपासनाविशेषा
 नां त्वाधिकारिविशेषाणां चांगमेऽवगमात् ॥ ४१ ॥ इति श्रीमन्मयायिविवरणे तृतीयाध्यायस्य तृती
 यः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

हरिःॐ ॥ नचज्ञानिनौदार्यान्मोक्षान्यफलेच्छायाएवासंभवात्तदुक्तिःप्रशंसामात्रमिति
 वाच्यम् ॥ प्रायशोनसंभवत्येव ॥ कस्यचित्सौमर्यादिवद्भवतिचेज्ज्ञानैर्नैवाशेषमीप्सितंभवती
 तिन्यवस्थोपपत्तेः ॥ ५ ॥ २ ॥ नचाधिकारसमपितेषामेवोच्चावचशक्तियोगात्फलभे
 दोपपत्तेरधिकारविशेषकल्पनंन्यर्थम् ॥ भक्त्याद्याधिकारानुसारेणशास्त्रात्फलप्राप्तेःसर्वेषामविशेषा
 त् ॥ दृश्यमानत्वाच्चभक्त्याद्याधिकारतारतम्यस्य ॥ उच्चावचशक्तेरपिनिर्बन्धनत्वात् ॥ ३ ॥ न
 चज्ञानिनामात्मस्वरूपदाढ्यात्सत्प्रवृत्तिविपरीतप्रवृत्त्योरविशेषः ॥ एतावतोधिकानास्तिप्राप्तिरि
 त्यंततःस्थिता ॥ यास्थितिस्तांसामोतिथथाशक्तिप्रयत्नतः ॥ विपरीतप्रवृत्तेस्तुतस्यह्वासोधि
 कंभवेदितिवचनात्स्थितिविशेषोपपत्तेः ॥ ४ ॥ नचसर्वजीवानामेकप्रकारएवनिजस्वभावश्चेत
 न्यमितिफलेष्वन्यविशेषः ॥ निषेधसामान्यविधिक्रियाणांविभक्तत्वात् ॥ नादेवोदेवपदमन्विच्छेद
 न्विच्छन्न्यात्यधरंतमः ॥ नदेवःस्वीयंपदमन्विच्छन्विदुष्यति ॥ तदेवह्यस्यस्वमितिनियधेविभागः ॥
 स्थिरंज्ञानंस्थिरोहरावमिषंगःस्थिरमोजोबलंविराएतद्विसामान्यंदेवानाम् ॥ अन्येषामस्थिराण्ये
 तानिसर्वाण्यथापिथयोगंविनयानीतिसामान्यविभागः ॥ ज्ञानदानमेवदेवानांविहितम् ॥ तपएव
 षीणामाचारएवमनुष्याणांतदविरोधेनान्यानिकरणीयानीतिविधिविभागः ॥ चरंतिदेवाविहितंसम
 स्तमर्थमेवमनुष्योदशांशतोमनुष्याइतिक्रियाविभागः ॥ ५ ॥ ६ ॥ नचस्वातंत्र्याद्देवानामेवज्ञाना
 दिफलंनकिंचिदन्येषामितिवाच्यम् ॥ त्वर्यैवमनुष्याणांसिद्धिरत्वर्यैवतु ॥ देवानांतत्प्राप्तेन
 मुक्तिरेवसतांतृणामितिमानुषमुत्तयर्थमेवदेवानामत्वरथासिद्धिश्रुतेः ॥ ७ ॥ नचगृहस्थानामशे

पकर्मविशेषयोग्यत्वादाधिक्यमुक्तौ ॥ त्वर्यैवगृहिणः साधयंति मुक्तिमत्वर्यैवयययस्तेभ्यश्चात्वर्यादेवारस्तेषु च ब्रह्मा ॥ तदेव श्र्लोकः ॥ शतंपरानभिपश्यैव देवं ब्रह्मा चरद्गुश्ररं यत्तपोऽयम् ॥ विहारारंगमनसश्चोपरिष्ठंततो भवत्परमेष्ठीसमुक्ताविति ॥ यो हित्वरयासाधयेत्समदंतुल्यमायुधात् ॥ यो ह्यत्वरया समहृदिति श्रुतेर्गृहिभ्यो यतीनां तेभ्यो देवानामत्वरया सिद्धेः ॥ बहुकालसाधनाद्बहुकर्माधिकारमात्रस्य दुर्बलत्वात् ॥ ८ ॥ न चाविष्कारेण कथनादशेषतोपियोग्याज्ञानिनो भवंतीत्यास्थानचत्वरदिषु स्थित्वैव प्रकथनीयम् ॥ न ह्येवं त्वरमाणे सिद्धिर्भवति ॥ अयोग्यानामपि श्रवणप्रसंगात् ॥ तस्माद्विचार्य योग्यानामेवात्वर्यैव कथयित्वा सिद्धिर्भवति ॥ त्यक्त्वा त्वरं ब्रह्मविद्यां वदेत्तज्जनाय योग्याय सदैव विद्वानिति श्रुतेः ॥ मानस्तेनेभ्य इत्यादेश्च ॥ ९ ॥ न च विरोधाभावात्साधनानुष्ठानजन्मन्येवापरोक्षज्ञानं मुक्तिश्चेति नियमः ॥ प्रतिबंधे सति तन्निरोसेनात्वर्यैव सिद्धयुपपत्तेः ॥ यद्यारब्धकर्मनिबंधं कस्यात्प्रेत्यैव पश्येद्योगमेवान्ववेक्ष्येत्यादि श्रुतेः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परंगतिमिति भगवद्वचनम् ॥ १० ॥ ११ ॥ इति न्यायविवरणे ० च ॥ ३ ॥ ४ ॥ हरिः ॐ ॥ न च श्रवणाद्यानाहस्याऽपरोक्षज्ञानोदये सर्वेषां सुशक्यत्वमिति गुणः ॥ महाफलत्वात्सर्वेषामशक्यताया एवोपपन्नत्वात् ॥ अन्यथा सर्वसुशक्यस्यैव साधनतया सर्वेषां मोक्षपत्तेः ॥ १ ॥ न च शब्दप्रतिप्रसिद्धत्वादात्मशब्दोदितं स्वामित्वं नित्यशउपास्यम् ॥ अन्येभ्यो अधिकफलेन न विशेषत्वादात्मत्वस्य ॥ २ ॥ तर्हि विशेषवत्त्वादेव प्रतीकमपीश्वर इत्युपास्यमिति ॥ यत्र संधिरूपपत्तिर्विद्यते तस्यैव ग्राह्यत्वात् ॥ अन्यस्येशत्वग्रहणस्य मिथ्याज्ञानत्वादेवानुपपत्तेः ॥ ३ ॥

नचप्रदिनंविविधगुणन्यासेनभगवत्प्रीत्युपपत्तेर्नब्रह्मतादृष्टिनियमइतिवाच्यम् ॥ अशेषगुणांत
 भवेनतस्यैवाधिकसाधनत्वात् ॥ ४ ॥ नचविविधस्थानेष्ववादित्यादीनांचरणाद्विष्णवंगेष्वदि
 त्यादिमतिनियमोनास्तीतिवाच्यम् ॥ तत्कृतावेवकृत्यस्यासत्त्वादित्यादीनाम् ॥ ५ ॥ नचज्ञा
 नस्यसम्यक्तद्विषयत्वमात्रेणपूर्तेरासनादिनानकार्यमितिवाच्यम् ॥ आसनादिनानिश्चलत्वादि
 विशेषकार्योपपत्तेः ॥ ६ ॥ नचान्यस्यापिमाधनस्यकर्तुंशक्यत्वाच्चयावन्मुक्तिध्यानंकार्यमिति
 वाच्यम् ॥ ध्यानंविनाऽपरोक्षज्ञानाख्यविशेषकार्यानुपपत्तेः ॥ ७ ॥ नचज्ञानोदयेऽशेषकर्मक्षये
 कृतकृत्यत्वात्तदेवमुक्तिः नचेत्कर्मक्षयइतिवाच्यम् ॥ प्रारब्धस्यैवकृतस्ययावद्भोगंसंस्थितेः ॥
 कर्माणिक्षपयेद्विष्णुरप्रारब्धानिविद्यया॥प्रारब्धानितुभोगेनक्षयन्स्वंपदंनयेदितिबचनाच्च ॥ ८ ॥
 इतिश्रीन्यायविवरणेचतुर्थाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ ४ ॥ १ ॥

हरिःॐ ॥ नचवाक्पूर्वरूपंमनउत्तररूपंमनःपूर्वरूपंवागुत्तररूपमित्युक्तेर्व्यामिश्रत्वादनिर्णीतिरेव॥
 वाक्पूर्वरूपंमनउत्तररूपमितिवाचःपूर्ववर्णदेवतात्वनिर्देशमात्रेणमनःपूर्वमित्यनेनसाम्यम् ॥ मन
 सावाअग्नेसंकल्पयत्यथवाचान्याहुरतीत्युक्तिनोविशेषोमनःपूर्वकत्वस्यैवश्रुतइतिप्राधान्यंमनस
 एवेतिज्ञायते ॥ सूक्ष्मौचविलयेचैवसदापूर्वप्रवर्तने ॥ नियंतृत्वेवचचसोभनोभीशंशिवोहितदिति
 श्रुतेश्च ॥ १ ॥ नचमनःपूर्वकत्वनियमादेशेपट्टादृष्टव्यापाराणांतस्यप्राणादनूनता ॥ इंद्रिय
 स्थैःस्वरूपैस्तुज्ञानानिजनयत्यसौ ॥ मनःस्थेनविशेषेणकामैःकर्मवेदेवच ॥ पृथक्स्थितेनरूपेण
 जीवंधारयतिप्रभुः ॥ जीवस्थितेनरूपेणवेदयत्यहमित्यपि ॥ प्राणएकोवशीनित्यंबाह्यांतःकर

णेश्वरः ॥ तान्येतान्यवशान्येव तथापि रूपयैवसः ॥ पृथक्शक्तोपितैस्तु स्वरूपैस्तद्गकार्यकृतं ॥
 तस्येशोभगवान्विष्णुरेवमेषयथान्यगइत्यादिश्रुतेः प्राणस्यैवाढ्यतावगमात् ॥ २ ॥ सोध्यक्षेइत्य
 स्याप्येवमेवांशकारिहारश्च ॥ श्रुतिबाहुल्यमेवशंकायांपरिहारेचविशेषहेतुः ॥ ३ ॥ ४ ॥ न
 चभूतानामुत्पत्तिक्रमवैपरीत्येनलयोक्तेर्मुक्तिलयोर्विशेषभावाच्चैकस्मिन्नेवभूतेसर्वपांलयोर्थतः
 क्लृप्तइतिवाच्यम् ॥ तत्तद्भूतोद्भवत्वात्तत्तद्देवानां तत्समानानांचविशेषवचनाभावेस्वसमानलय
 स्थानलवलयोपपत्तेः ॥ विशेषश्रुतेश्च ॥ ५ ॥ नचप्रकृतेः संसाराभावादिनेशेनाप्यन्यथाकर्तुमश
 क्यत्वेनमुदृढत्वात्सर्वसाम्यमेवेश्वरेण ॥ नचेत्संसारित्वमित्युक्तम् ॥ ईश्वरस्यमहामहिमत्वात् ॥
 नित्यमसंसारित्वस्यनित्यंतदनुग्रहेणैवोपपत्तेः ॥ सदाऽनित्यतयाऽनित्येनित्यंनित्यात्मनायतः ॥
 नित्ययैवस्वशक्त्येशो नियामयतिनित्यदा ॥ इव्यंकर्मचकालश्चस्वभावश्चेतनाधृतिः ॥ प्रकृतिः पु
 रुषश्चैव न संतियदुपेक्षयेत्यादिश्रुतेश्च ॥ ६ ॥ नचान्यदेवादीनांप्राणाधीनत्वात्तत्प्राप्तिसिनियमात्पर
 प्राप्तिर्नास्त्येव ॥ प्राणंप्राप्यापरं देवास्तदन्येचैवतद्गताः ॥ प्राप्नुवन्तिपरं देवं संतिचयथासुखमि
 त्तिविशेषश्रुतेः ॥ ७ ॥ नचसत्यसंकल्पत्वादेरीश्वरसंकल्पाद्यनुसारिविनियमेसंसारसमानधर्मत्वं
 मुक्तेरितिवाच्यम् ॥ कृतार्थत्वेनैवविशेषोपपत्तेः ॥ अपूर्णतादिभावोवाहुः खंवा नास्ति किंचन ॥
 मुक्तस्यपारतंत्र्येपितारतम्येप्यतः सुखीतिचश्रुतिः ॥ ८ ॥ नचप्राग्बन्धकर्मशेषवत्त्वादुत्कांताववि
 शेषोज्ञानिनः ॥ ज्ञानोदयानंतरं सर्वदाज्ञानफलस्यानुवृत्तेः ॥ प्राग्बन्धकर्मशेषस्तु विरजातरणाव
 धिः ॥ स्वीदयात्फलदं ज्ञानमादेहं कर्मवारवेः ॥ तथापिप्रकृतेर्बोधब्रह्मणासाहंभियतइतिश्रुतिः ॥

शरिरिपाप्मनोहित्वा सर्वान्कामान् समश्नुते ॥ स तेजसि सूर्यसंपन्नो यथापादोदरस्त्वचाविनिर्मुच्य
त एव ह वै वपाप्मना विनिर्मुक्तः स प्राप्नोति विरजानदीम् ॥ तत्सुकृतदुष्कृते विधूनेते ॥ ते ब्रह्मलो
के तु परान्तकाले परा मृता तपरिमुच्यन्ति सर्व इति च ॥ अन्यथा भावनिर्गमोऽनृतताकार्यकारण इति
च ॥ १ ॥ न च कृष्णादिलौकिकसाधनस्य फलस्मरणानपेक्षत्वात् स्वर्गमोक्षयोरपि तत्तात्त्विकमिति वा
च्यम् ॥ क्रियानुवृत्तिलौकिकसाधने तु मनोनुवृत्तिवैदिकसाधने स्यात् ॥ फलं भवेत्सर्वथेऽप्ये
व तस्मात्समरेत्स दानिश्चिन्तयेन्न विद्वानिति श्रुतेस्तदनुसार्थं नुवृत्ते लौकिकैर्वैदिकयोः साम्यात् ॥ अतो
त्र फलानुस्मरणं लवनादिकृष्ण्यनुवृत्तिवद्बुद्ध्यम् ॥ वचनप्रामाण्यात् ॥ १० ॥ इति श्रीमद्भ्याय

विवरणे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

हरिः ॐ ॥ न च तत्र तत्र मार्गस्यान्यथोक्तेरधिकारिभेदेन पृथङ्मार्गसु क्रमोपपत्तिरिति वाच्यम् ॥ स
र्ववा एते उत्क्रामन्ति ते चिषमेवाभिसंयन्ति ततो वायुन्त नोहः पूर्वपक्षमित्येष उल्लेख इत्युक्तः ॥ द्वे सुती अ
श्रुण्वं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ॥ ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरापितरं मातरं चेति वि
शेषश्रुतिनो ज्ञानिनामेकमार्गस्यैव प्राप्तेः ॥ एष एव ब्रह्मपथ इत्यवधारणविरोधादन्यथा ॥ एजदिति
वैदिकानुष्ठानवत उक्तेर्नाधोगतिविरोधः ॥ पुनरावर्तिनो ये तु तेषां धूमपथोऽधुवः ॥ अन्येषामर्चि रा
दिश्च दग्धे दोमध्यसंस्थितिः ॥ धूमार्चिरादिदेवेभ्यः प्राप्यानुज्ञानुमध्यगाः ॥ विहृत्य स्वेष्टदेशेषु
तदूर्ध्वयातिचाधरम् ॥ अत्यल्पनामविज्ञाताप्यनुज्ञावर्तिना भवेत् ॥ पुंक्षरेण स्वदृष्ट्या वा वायथा यो
ग्यं विमुच्यताम् ॥ अतो न मार्गभेदोऽस्ति न हि मार्गोऽत्र संभवः ॥ प्रेतत्वं चाधरो मार्गः पापजत्वात्तयोः

पृथगितिस्मृतेश्च ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ नचसोमादग्निमग्नेरिन्द्रमितिसोमादग्नेरेवमस्या
 पिप्रासेःप्रधानवायोरप्यवरोन्यःप्राप्योस्त्वितिवाच्यम् ॥ उत्तमत्वात्तस्यैवब्रह्मप्रापयितृत्वशक्तेः ॥
 वायुरेवब्रह्मगमयतितस्यह्येषाशक्तिः ॥ नह्यन्योब्रह्मगमयतिप्रियोह्येनद्रमयति ॥ नह्यन्यःप्रि
 योब्रह्मणइतिश्रुतेः ॥ मार्गेत्ववस्यापिधयार्गपश्चात्प्राप्तिर्भवतिलोकवत् ॥ नहिराजानंयः
 कश्चित्प्रापयतिक्लृप्तमतिप्रियंचापहाय ॥ नचचतुर्मुखमुक्तिर्पथंतंसतत्वतनियमाद्वंधस्यतावद्भ
 गवत्प्राप्तिर्नास्तीतिनियमः ॥ यांतिदेवंपरंकेचित्पूर्वकेचिद्विज्ञेयविविभुम् ॥ योग्यतातारतम्येनविशेषो
 यमपीष्यतइतिश्रुतेस्तथाप्राप्तत्वात् ॥ नचपरब्रह्मणएवब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वेनप्रथमप्राप्तत्वादपो
 हायुक्तेस्तस्यैवप्राप्तिनियमः ॥ यांतिदेवंपरंकेचिदितिप्रमाणप्राप्तत्वादेव ॥ नचपरप्राप्तिर्यस्याभी
 छातस्यतत्प्राप्तिरितिनियमः ॥ क्रमानुरागीभगवान्क्रमानुक्रममाप्तुंमिखाप्यते ॥ अतःक्रमात्समृद्धेतु
 ज्ञानेब्रह्मलयेनैः ॥ प्राप्यतेनियमैर्नैवकैश्चिदेवाप्यतेमृतावितिभगवतःक्रमानुरागित्वश्रुतेः ॥ न
 चबहुधाश्रुतेर्यथासौकार्यचतुर्मुखस्यपरस्यवाप्राप्तिरितिवाच्यम् ॥ श्रुत्युक्तानुवृत्तेरेवन्याय्यत्वा
 त् ॥ सप्रतीकाश्चतुर्मुखमप्रतीकाःपरममुह्येतेगच्छंत्यागच्छंतिचतुर्मुखात्परमंपराच्चतुर्मुखावहि
 लयमथसहचतुर्मुखेनविमुच्यंतेआनंदिनोभवंतीतिहिश्रुतिः ॥ अंतर्भेदाधिकरणत्वात्समुदायो
 क्तिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इतिश्रीमध्यायविवरणेचतुर्थाध्यायस्यवृत्तीयःपादः ॥ ४ ॥ ३ ॥
 हरिःॐ ॥ नचैवंसेतुंतीर्त्वेत्यत्रातिक्रमोक्तेर्युक्तोब्रह्मतीर्त्वागच्छति ॥ तस्तीतिसामान्यप्रतीतेर्ब्र
 ह्मानीर्त्वाइदंगच्छतीतिविशेषानुक्तेः ॥ इमांघोरामशिवांनदीतीर्त्वाब्रह्मसंपद्यतइतिविशेषोक्तेश्चै

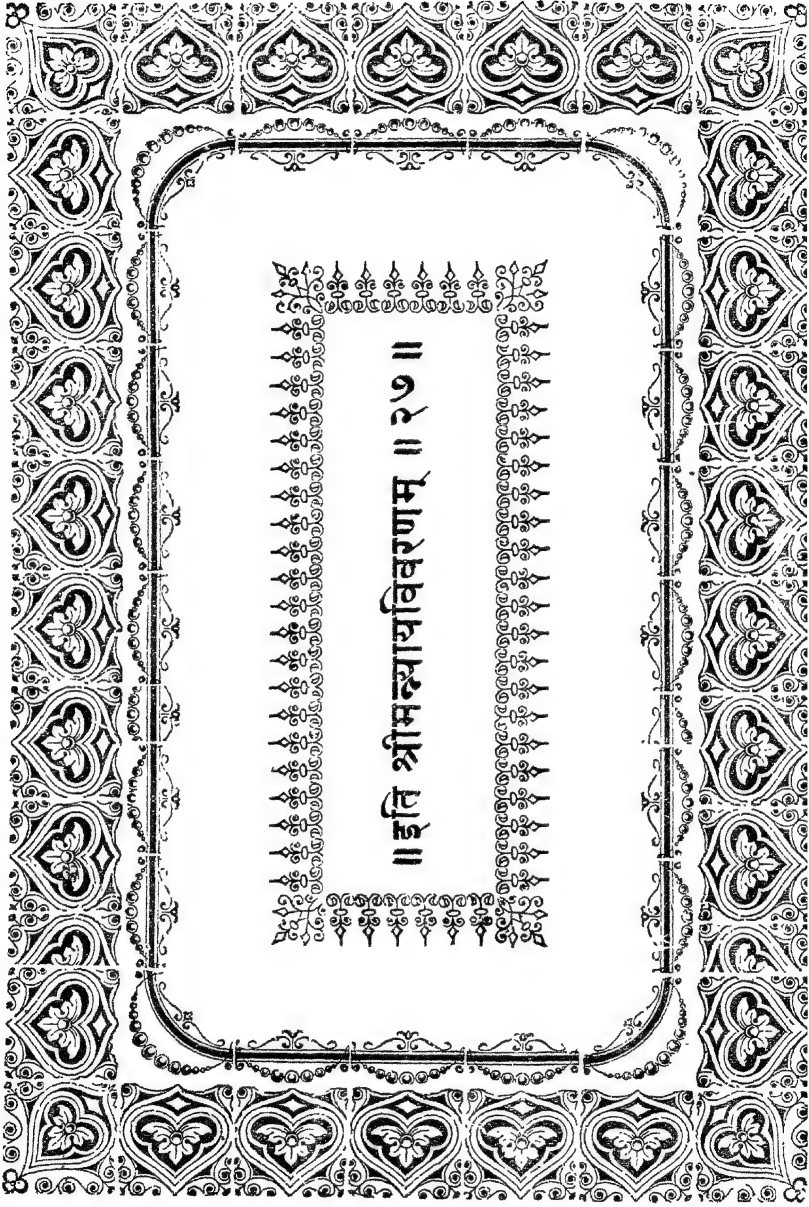
तंसेतुंप्रत्यन्यतीर्त्वेत्यन्यथोपपत्तेः ॥ १ ॥ नचकृत्रिमत्वादमुक्तएवोच्यते ॥ सतत्रपर्येती
त्यादौस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतइतिमुक्तस्यस्पष्टंप्रतिभातत्वाच्छ्रुतौ ॥ सतत्रपर्येतीतिश्रुत्यैक्य
प्रतीतिश्चैवंभूतस्यापिप्रकरणत्वंप्रकल्प्यश्रुतिबाधांगीकारेसाश्रुतिरप्येवंविभज्यकिंयोजयितुंन
शक्यतइतिश्रुतेरेवाभावप्रसंगः ॥ सत्यंज्ञानमित्यादावपिसत्यमित्यस्यान्यमित्यनेनान्वयइत्या
दिप्रसंगात् ॥ २ ॥ नचपरंज्योतिःशब्देनादित्यज्योतिरंगीकारेसेतेजसिसूयसंपन्नोयथापादोदर
स्त्वचाविनिर्मुच्यतएवंहैवसपाप्मनाविनिर्मुक्तइत्यादिनैकार्थतेतिप्रयोजनम् ॥ अथकिमुच्यते
परंज्योतिरित्यात्मेवपरंज्योतिःसहिपरमोद्योततेजीवाच्चाजीवाच्चतस्मादाहुःपरंज्योतिरितितमेव
षजीवोमिसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतइतिस्यैवपरंज्योतिर्द्वयोक्तेः ॥ सावकाशालिंगान्निरवका
शश्रुतेरेवबलवत्त्वात् ॥ ३ ॥ नचपरमगतित्वादीश्वराभुक्ताअपिभोगामुक्तौभवन्ति ॥ ईश्वर
स्यस्वतएवपूर्णानंदत्वादभोगस्यापिसंभवादितिवाच्यम् ॥ पूर्णानंदःपूर्णभुक्पूर्णकर्तापूर्णज्ञानः
पूर्णभाःपूर्णशक्तिः ॥ पूर्णैश्वर्याद्भगवान्वासुदेवोविरुद्धशक्तिर्नचदोषस्पृगीशइत्याश्रयतयैव
ब्रह्मणउभयोक्तेः ॥ सावकाशोपपत्तिमात्रान्निरवकाशश्रुतिमुक्तोपपत्तेरेवबलवत्त्वात् ॥ ४ ॥ न
चपारंगतत्वान्मुक्तस्यचिन्मात्रदेहोपिनास्तीतिवाच्यम् ॥ अहन्निमत्वात्तेदेहस्यानपगभात् ॥
अथविमुक्तस्यचिन्मात्रएवदेहोभवतिचिन्मात्राणिकरणानितैरीशानुगृहीतैर्भोगान्भुङ्क्तेइतिश्रु
तेः ॥ ५ ॥ नचभगवदोकसिस्थितत्वान्मुक्तस्यतस्याप्योकस्त्वसाम्प्येतत्तदुपायसाध्यभागा
धनत्वंवाच्यम् ॥ निर्दोषत्वात्तदोकसोमुक्तस्यचसंकल्पादेवेतिश्रुत्यनुसारेणोपपत्तेः ॥ ६ ॥ नच

परगृहगतत्वादस्य राजगृहगतस्येव स्वाधमा अपि कदाचिदीशते ॥ निर्दोषत्वादेव मुक्तस्यैश्वरस्य तत्र स्थानां मुक्तानां च प्रजापतिः ॥ तस्य विष्णुर्न चैवंपरावर्यं विनश्यतीति श्रुतिः ॥ ७ ॥ न च देहभावे तत्का यदुःखादिस्तदभावो भोगासंभव इति दोषः ॥ देहाभावाच्च भावाच्च निर्भोगित्वं च दुःखिताम् ॥ यांत्यमुक्तानो भयं च मुक्तानां वशिता यत इति श्रुत्यैव विशेषकृपेः ॥ ८ ॥ न च संकल्पदेवमस्तसंभवात्सृष्ट्या दिसमस्तकार्यसंभवः ॥ व्यापारो जगतो विष्णोर्मुक्तानां तु स्वभोगगः ॥ न हि स्वर्णशुद्धमपि बह्विधं कायं करं भवेत् ॥ अयोग्यशक्तितत्त्वे वनाधिकानंदसंभवः ॥ न हि कश्चित्सुशक्तोऽपि चकाराचेतनं चितिम् ॥ न च कामस्तथाभूयात्ततः स्यात्सत्यकामिति तेति श्रुत्या विशेषकृपेरेव ॥ मुक्तानां न जगद्यत्नस्तथापि विबुधाः सदा ॥ मुक्तानां तु नियंतारस्तेषां ब्रह्मास्यैव हरि रिति च विशेषकृपेः ॥ ९ ॥ न च वशित्वा न्मुक्तस्यापि दृष्टिः ॥ कृतकृत्यत्वेन निःश्रमत्वा दुपासनादावभ्यासपाटवाच्चिर्दोषत्वात्स्नेहाधिक्यया च तस्यैव परमसुखरूपत्वेन फलरूपत्वात् ॥ अभ्यासपाटवात्स्नेहादश्रमत्वादुपासना ॥ भक्तिश्च सुखरूपैव मुक्तानां नुसाधनमिति श्रुतिः ॥ १० ॥ न चानंतत्वात्कालस्य त्रयोदशीपंचदशीवत्कदाचित्समस्तस्यापि संभवात् ॥ मुक्तस्यापि पुनरावृत्त्या शक्तिर्वाच्यम् ॥ सत्यकामत्वादिमाहात्म्यात् ॥ अशेषकामसत्यत्वा न्मुक्तानां पुनर्भवः ॥ यस्मात्सकामये देव नित्यमात्मा पुनर्भवमिति च श्रुतिः ॥ ११ ॥ इत्यनंतमहान्यायमीमांसापारवार्धिः ॥ उत्तारणात्यशक्त्यैव व्याकुलीकृतचेतसां मंदानामुपकाराय महतां चोच्छ्रितात्मनाम् ॥ तद्विशेषपरिज्ञानप्रदीप्तार्कभावेतसाम् ॥ वि

शेषगण्डेभनसिनितरामुपकारकः ॥ न्यायप्रवोमयाऽकारिसंक्षेपात्प्रमिताक्षरैः ॥ विस्तारोप्ययमेव
 स्यात्तद्विशेषातिवेदिनाम् ॥ व्याख्यानुव्याख्ययोरेवविस्तारोयदुदीरितः ॥ अनल्पचेतसांपुंसाम
 लंविज्ञानसिद्धये ॥ तद्व्यायोद्धरणेशक्ताअपिद्येतेनमुस्तिरम् ॥ न्यायानुगमनःकुर्युरिति संप्रह्ला
 लसाः ॥ कोनामाशेषविद्योरुसागरोन्मथनोद्धृतम् ॥ साक्षाद्विद्याधिराजेनन्यायामृतमनुत्तमम् ॥
 अशेषतोधिगच्छेतवंद्योबुंदारकोपिसन् ॥ एवंमुदुल्लेभ्येऽहमहान्यायपरामृते ॥ केचनाधिक्यं
 तेनतत्प्रसादानुरंजिताः ॥ ब्रह्माद्याअमृतेयद्वत्सागरोन्मथनोद्धृते ॥ अहंतुतत्प्रसादैकमहास्पदव
 लोद्धतः ॥ न्यायामृतार्णवमिममवगाह्यविभज्यच ॥ संक्षेपविस्ताराभ्यांचचकारव्याकृतिकृतिम् ॥
 तत्प्रसादमृतेकस्यशक्तिःसंसारसागरे ॥ मग्नस्यचेतनस्यस्यात्तत्कृतानुक्ततौक्चित् ॥ नित्यानंदा
 मृतस्यंदितत्कटाक्षैधितस्यतु ॥ कानुशक्तिर्भवेन्नैवततःकोत्रानिविस्मयः ॥ विद्याविद्येमुखंदुः
 खमशक्तिःशक्तिरेवच ॥ उत्पत्तिस्थितिनाशाश्रयविशेषाश्रयपरेखिल्लाः ॥ चेतनाचेतनस्यास्यसम
 स्तस्ययदिच्छया ॥ सममस्वकृतेनैवप्रीयतांपुरुषोत्तमः ॥ यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणि
 दिव्यान्यलंबद्वर्तनमिदमवनिहितंदेवस्यसर्गोमहत् ॥ वाद्योगमवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयं
 वपुर्मध्वोयत्तुतृतीयेमेतदमुनाग्रंथःकृतःकेशवे ॥ नमोजभवभूर्यक्षपुरःसरसुराश्रय ॥ नारायणार
 णंमह्यंमापतेप्रेयसांप्रिय ॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणेचतुर्थाध्यायस्यचतुर्थःपा
 दः ॥ ४ ॥ ४ ॥ चतुर्थीध्यायः ॥ न्यायविवरणंसंपूर्णम् ॥

॥ इति श्रीमन्वायविवरणम् ॥ २७ ॥

॥ नरसिंहनखस्तोत्रं २८ यमकभारतं २९ हादशस्तोत्रं
३० कृष्णामृतमहाणुविश्व ॥ ३१ ॥

श्रीमन्मध्वहृदंतर्वर्ति श्रीलक्ष्मीनारायणायनमः ॥ पांत्वस्मान्पुरुहूतवैरिबलवन्मातंगमाद्यद्वा
कुंमोच्चाद्रिविपाटनाधिकपटुप्रत्येकवज्रायिताः ॥ श्रीमत्कंठीरवास्यप्रततसुनखरादारितारानि
दूरप्रध्वस्तध्वांतशांतप्रविततमनसाभावितानाकिहृदैः ॥ १ ॥ लक्ष्मीकांतसमंततोविकलयन्त्रैवे
शितुस्तेसमंपश्यान्युत्तमवस्तुदूरतरतोऽपास्तरसोयोष्टमः ॥ यद्रोषोत्करदक्षनेत्रकुटिलप्रांतोत्थि
ताधिस्रुत्स्वद्योतोपमविष्णुलिंगभसिताब्रह्मेशशक्रोत्कराः ॥ २ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पा
दाचार्यविरचितं नरसिंहनखस्तोत्रं संपूर्णम् ॥ ॥ ॥

श्रीहयग्रीवायनमः ॥ ध्यायेत्तं परमानंदं यन्मातापतिमयदपरमानंदम् ॥ उज्जितपरमानंदं पत्या
द्याद्याश्रमैः सदैव परमानंदम् ॥ १ ॥ यस्य करालोलं चक्रं कालः परः सहिकरालोलम् ॥ यस्य गदाप
वमानः सन्नयोऽयासो भवत्सदापवमानः ॥ २ ॥ यस्य रमानमनो गंजगृहे विश्वं भरापि मनो गम् ॥
यस्य पुमानानंदं भुंक्ते यद्दामकपतिमानानंदम् ॥ ३ ॥ परमेष्ठुयदा तेजः परमेष्ठुचकारवासुदेवो जः ॥
मानधिविभ्रत्सु मनोमानधिमसीञ्जवासुदेवो जः ॥ ४ ॥ सोऽजनिदेवक्यं ते यस्मादनुकंपनावदेव
क्यं ते ॥ अवदन्देवक्यं ते भुवनं हि सुराः सदैव देवक्यं ते ॥ ५ ॥ नीतो वसुदेव न स्वतन सगो कुलं सुव
सुदेवेन ॥ तत्र यशोदा तनयं मेने कृष्णं स्वकीयमवदातनयम् ॥ ६ ॥ बह्वधेगोकुलमध्याद्योदेवो वि
श्वमद्भुताकुलमध्यात् ॥ तत्र च पूतनिकाया बधमकरोद्यञ्जिजामवंति सपूतनिकायाः ॥ ७ ॥ अ
धुनोच्छकटं लोलीपादांगुष्ठेन वातपेशकं टलोली ॥ अतनो द्रक्षामस्य स्वाज्ञानाद्गोपिकासेदं रक्षा
मस्य ॥ ८ ॥ मुखला लनलोला तन्मुखं गंजगदच घृसा लनलोला तत् ॥ नाध्वैन्माया मस्य जगत्प्र

भोःस्वधिकततमायामस्य ॥ ९ ॥ तस्यसुशर्माण्यकरोदरिणोर्गःसदुक्तिकर्माण्यकरोत् ॥ अ
 वदन्नामानमर्जंगदादिवासुदेवनामानमयम् ॥ १० ॥ तस्यसखाबलनामाज्येष्ठोऽप्राताथयन्नि
 जाबलनामा ॥ यस्यचपर्य्यकोयंपूर्वतनोविष्णुमजस्रपर्य्यकोयम् ॥ ११ ॥ तेनहतोवातरयस्तृ
 णचक्रोनामदितिसुतोवातरयः ॥ हरमाणोबालतमंस्वात्मानंकंठरोधिनाबालतमम् ॥ १२ ॥
 सोवनिमध्येरंगरिदरयुग्वालरूपमध्येरगन् ॥ अमुषन्नवनीतमदःस्वगोकुलेगोपिकासुनवनी
 तमदः ॥ १३ ॥ तन्माताकोपमितातमनुसारात्मवादवाकोपमिता ॥ जगृहेसानमनंतंदेवंत
 च्छित्तयैवसानमनंतम् ॥ १४ ॥ अथसांतरितामानंविष्णुविश्वोद्भवंसदांतरितामानम् ॥ अ
 नयद्दामोदरतांयोऽरमयत्सुंदरीनिजामोदरताम् ॥ १५ ॥ चक्रेसोर्जुननाशंप्रामोतियत्स्मृतिः
 सदार्जुननाशम् ॥ तौचगतौनिजमोकस्तेनैवतनुतेनयन्निजानिजमोकः ॥ १६ ॥ अथहं
 दावनवासंगोपाथ्यकुर्जगत्क्षितावनवासम् ॥ तन्नवकासुरमारःशौरिरभून्चित्यसंश्रितासुरमारः
 ॥ १७ ॥ अहनहत्सतनुकंयोपाह्लोकंस्वयन्नवत्सतनुकम् ॥ सोपाहत्सानमरःसहोव्यजोगोपव
 त्सुवत्सानमरः ॥ १८ ॥ सविभुःश्रीमानहिकेननर्तयस्यश्रमानमानमानहिके ॥ अकरोन्नद्युदकां
 तंकांतनीत्वोरंगसनाद्युदकांतम् ॥ १९ ॥ हत्वाधेनुकमुडंबलात्पलंबंचखेटसधेनुकमुडम् ॥ ब्रजमा
 वीदमृताशःपीत्वावाह्निचरस्थिरादमृताशः ॥ २० ॥ गिरिणारक्षापिकताब्रजस्यतेनस्वरक्षरक्षपि
 कृता ॥ शकायव्यंजयनास्त्रांशक्तिंविश्वमात्मनाव्यंजयता ॥ २१ ॥ रेमेगोपीष्वरिहासमन्मथा
 कांतसुंदरीपीष्वरिहा ॥ पूर्णानंदैकतनुःसविश्वरूपपावनोप्यानंदैकतनुः ॥ २२ ॥ अथहतयोगे

लिकेश्योःश्वफल्कजप्रापितःपुरिगलिकेश्योः ॥ अङ्क्त्वाधनुराजवरंजघानतेनैवचखंराजवरम् ॥ २३ ॥ मृद्वनजमुग्रबलंसबलोऽंगंविशसृतिमुग्रबलम् ॥ हत्वामल्लौबलिनौकंसंचविमोक्षितौत तोरौबलिनौ ॥ २४ ॥ प्रादात्सां दीपनयेमृतपुत्रंज्ञानदीपसां दीपनये ॥ गुर्वर्थेज्ञानतमःप्रमेदिता नित्यसंभृताज्ञानतमः ॥ २५ ॥ जित्वाभागधराजं तोषितमकरोत्सदात्मयोगधराजम् ॥ अनुकुर्वन्निजसदनंचक्रैर्म्यं पुरं मुबोधनिजसदनम् ॥ २६ ॥ प्रसमं सगजबलस्यक्षत्रस्यौच्चैःसमगधराज बलस्य ॥ मानं शिशुपालवरं हत्वा भैष्मीमवाप शिशुपालवरम् ॥ २७ ॥ हंसोऽभिक्थपलावमुना संसृदितौघवनकश्चपला ॥ कीर्तिर्विमलाविरताप्रतताविश्वधिपावनीलाविरता ॥ २८ ॥ सत्या जांबवतीर्याभार्याविंदाद्याभानुसांबवतीर्याः ॥ प्रद्युम्नं मोदरतःप्रापज्येष्ठं हरिः सुतं स्वमोदरतः ॥ २९ ॥ यत्परिवारतयेशाजातादेवानुपात्मनारतयेशाः ॥ यद्धरितं विषसर्पप्रभृतिध्वानं नमारु र्तिं विषसर्प ॥ ३० ॥ येन हिडिंबवकाद्यारक्षोधीशानिपातितावकाद्याः ॥ भीमे प्रीतिमेयां व्यं जयतातेनैव शेषपातिमेया ॥ ३१ ॥ अथ कृष्णावरेणेतान्प्रासात्राज्ञोऽशूणोत्सदावरेणेतान् ॥ द्रष्टुं यातःसबलस्तांश्चानैषीत्पृथामुतांस्ततःसबलः ॥ ३२ ॥ तानिंद्रस्थलवासांश्चक्रेकृष्णःपरोनि जस्थलवासान् ॥ स्वबलोद्रेचितमानैर्जुगोपधर्मचतैःपरां चितमानैः ॥ ३३ ॥ बालिवधानुनयायप्रणयी सार्वभ्यंसुसंदधेनुनयाय ॥ वासवजेनविशेषात्तेनैवपुनर्नृजन्मजेनविशेषात् ॥ ३४ ॥ मातुःपरिभवहान्यै राज्ञाद्युसदाभितश्चपरिभवहान्यै ॥ अभवन्नरकमुरारिर्वीवासीदत्समस्तनरकमुरारिः ॥ ३५ ॥ नी तोदि विदेववैरेमेसत्यासमन्वितो देववैरैः ॥ सर्वर्तुवनेशशिनानि शिसत्यां वासरेवनेशशिनानि ॥ ३६ ॥

सुरतरुमापालिमतात्मकाशयच्छक्तिमात्मनःपालिमतात् ॥ सुरस्ववीरेषुदरीप्रधानजीवेश्वरःपरेषुद
 री ॥ ३७ ॥ पुरममियायारिदरीदत्वाभद्रांपूथासुतायारिदरी ॥ शक्रपुरीमंभियातःप्रादाद्वह्ने
 र्वनंसतामभियातः ॥ ३८ ॥ शिवभक्तप्रवराद्यंपुमान्नसेहेगिरीशविप्रवराद्यम् ॥ तंस्वात्मो
 द्रवरेण्यधुनोद्गीमेनधूतरुद्रवरेण ॥ ३९ ॥ यस्याज्ञाबलसरोःपार्थैर्दिग्भ्योऽह्नतंधनंबलसा
 रेः ॥ जित्वाक्षमामविशेषांप्रसह्यभूपान्समस्तकामविशेषाम् ॥ ४० ॥ अथपार्थान्कतुराजंप्राप
 यदमेद्रुसुरुद्रशक्तनुराजम् ॥ पूजातेनावापिच्छिन्नश्चैद्यःसृतिंगतेनावपि ॥ ४१ ॥ निहतौसौ
 भक्तकृशौशीतोभातश्चयेनतौभक्तकृशौ ॥ अजयद्रुद्रंचरणेवाणार्थैर्वनिपतितकवंद्रंवरणे ॥ ४२ ॥
 असूजज्वरमुग्रतमःक्षयप्रदोलीलयाधिवरमुग्रतमः ॥ क्रीडामात्रंविश्वंप्रकाशयन्नात्मनःसविहरक
 मात्रंविश्वम् ॥ ४३ ॥ यस्यावेशोरुबलाच्च्यहनत्पार्थोसुगन्प्रजेशोरुबलान् ॥ वरदानादस्यैवज
 गत्प्रभोरीरणात्समनुगतनादस्यैव ॥ ४४ ॥ यस्यावेशात्सबलःप्रचकर्षपुंरंप्रसह्यचेशात्सबलः ॥
 कुरुपत्तिनामनुयमुनाकृष्टायेनादुर्द्यमतनुयमुना ॥ ४५ ॥ यद्वलवान्कोधवशाच्चिनायनाशंष्टको
 दरःकोधवशान् ॥ लेभेचान्यागम्यंस्थानंपुष्पाणिधामचान्यागम्यम् ॥ ४६ ॥ यद्वलभारवहत्वा
 व्याचलदुरगादिभिःसुभारवहत्वात् ॥ धर्मादरिहापिपदंभीभोयेनैवसाहसंरिहापिपदम् ॥ ४७ ॥
 नहिनदुषोऽनंहिनुंधर्मोद्गोणिस्तथेतरोऽनंहितुम् ॥ नोराट्कूर्जब्रह्मवरीयेनध्वस्तोस्वभग्रहीताब्रह्म
 वरीमा ॥ ४८ ॥ क्षात्रधर्मस्ववतागुरुदृष्ट्यैकेशवाज्ञायाचरंमंस्ववता ॥ सर्वसेहेमनसासीमेनैकमामनिनाहे
 मनसा ॥ ४९ ॥ यद्वक्तप्रवरेणप्रोतंस्वस्मिन्सकीचक्रःप्रवरेणापतितास्तस्यसहाय्याःकृष्णार्थमार्थमनि

नःसमस्यसहायाः ॥ ५० ॥ यद्भक्त्यानुगृहीतौपाथोभीमश्रगोन्पौनिगृहीतौ ॥ ऋणमुत्तयैमुव्य
 त्यस्तैकमशोवीरामुंचतामुव्यत्यस्त्यै ॥ ५१ ॥ यद्भक्त्यामितयालंक्णाकार्यैविवेशकृष्णाका
 र्यै ॥ यामीरार्धतनुत्वाच्चापाद्धीमादृतेपिनापाद्धीमात् ॥ ५२ ॥ यांस्पृष्टुमिच्छंतमजातशत्रुन्य
 वारयत्स्वस्थमजातशत्रुम् ॥ शंरूपानेनित्यरत्तेरियंश्रीरितिस्मदेवेदधदितेरियंश्रीः ॥ ५३ ॥ मन
 सामनसामनसामनसायमनंतमजस्रमवेदनुया ॥ विलयंविलयंविलयंविलयन्निखिलंत्वशुभंप्रच
 कारचयः ॥ ५४ ॥ सोगाहूतमुखेनप्रभुणेदंवर्तनेयदूतमुखेन ॥ पार्थार्थिबहुतनुतांचत्रप्रकाशयत्स
 यंसबहुतनुताम् ॥ ५५ ॥ गुरुकर्णनदीजादीनवधीच्छुबलेनजनदीजादीन् ॥ शक्त्यानिजया
 परवान्स्वजनमुद्रेचयन्नंततयापरवान् ॥ ५६ ॥ यस्यमुनीतिसहायान्नरिपून्मेनेर्जुनःसमेतसहा
 यान् ॥ अकरोच्चासुपरासुप्रतर्तिसेनामुधावतासुपरासु ॥ ५७ ॥ येनजयद्रथमारःपार्थःशत्रूनवाप
 तद्रथमारः ॥ यद्विरहादपिदेहेसरथःशश्वत्स्थितेःसदादपिदेहे ॥ ५८ ॥ यद्भक्तिभरतामःप्रभुर
 माभावितोभिभरतामः ॥ भीमोरमसामिभवीप्रसभंसाभाभिभूर्मासामिभवी ॥ ५९ ॥ यदनुग्रहिपू
 र्णत्वाद्धीमःसर्वानरीननहिपूर्णत्वात् ॥ अदहद्वाहुबलेनकोथाग्रावाहितान्निजाहुबलेन ॥ ६० ॥
 कृष्णामीमासतमःशीर्णयेनस्वकीयहृदयमासतमः ॥ धृतराष्ट्रसुतानवधीद्धीमेनस्थापितोमनसि
 सुसुतानवधीत् ॥ ६१ ॥ भीमविपाटितदेहानदर्शयत्स्वानरीन्विपाटितदेहान् ॥ कृष्णयाहितका
 रीसम्यगीरप्रियःसदाहितकारी ॥ ६२ ॥ अथहरिणापीतबलंदौणेरखंमहारिणापीतबलम् ॥ दध
 तावासोमरणंनितंचेकमिमन्युजंसोमरणम् ॥ ६३ ॥ तस्यचरक्षामुहृताजानदेनेनशेषकेक्षामुहृ

ता ॥ पार्थप्रेमवतानित्यंभत्रासुतासुविप्रेमवता ॥ ६४ ॥ ज्ञानं परमं प्रादाद्भीष्मगतः सृतिविभो
 क्षचरमंप्रादात् ॥ पांडुसुतानां अधिकं च केवेदं गुणोत्तरं स्वनामधिकम् ॥ ६५ ॥ तेनावापि सुजातै
 र्द्वयमेधस्तुरगवर्तनोपसुजातैः ॥ पांडुसुतैः सवसूकैः प्राप्तैर्व्यासात्मना सुसवसूकैः ॥ ६६ ॥ तदनुसु
 पांडुतनूजैरेमेक्षमापलथन्सुपांडुतनूजैः ॥ अनुपमसुखरूपोजः परमः श्रीवह्मभः सति सुखरूपोजः
 ॥ ६७ ॥ सुगतिं चरमामददाच्चिजयोग्यां ज्ञानिसुततिं परमामददात् ॥ पार्थानां सयदूनां सपितृप्रेष्या
 दिनामिनां सयदूनाम् ॥ ६८ ॥ रेभे तत्रापि सुखी परमो नंतो नंदतत्रापि सुखी ॥ प्राणेनैदिरयाचप्रयु
 तो नित्यं महागुणैर्दिरयाच ॥ ६९ ॥ एवं सर्वाणि हरेरूपाणि श्रीपतेः सुपर्वणि हरेः ॥ पूर्णसुखानि सु
 भांति प्रततानि निरंतराणि सुभांति ॥ ७० ॥ रामराममहाबाहो मायाते सुदुरासदा ॥ वादसाददको
 लोके पादावेव तवासजेत् ॥ ७१ ॥ जेतस्वातव वेदापकलोको ददसादव ॥ दासरादुसुतेयामाहो
 बाहाममरामराः ॥ ७२ ॥ देवानां पतयो नित्यं मंतं यस्य न जानते ॥ तस्मै देवनमस्येह भवतेऽसुर
 मारये ॥ ७३ ॥ समस्तदेवजनकवासुदेव परा मृत ॥ वासुदेव परा मृतज्ञानमूर्ते नमोस्तुते ॥ ७४ ॥
 देवादेव लोकपपूर्णं नंदमहोदधे ॥ सर्वज्ञेशरसानाथे देवादेव लोकप ॥ ७५ ॥ यो निर्निर्भेशेषपुरा
 णविद्यां यो निर्निर्भेशेषपुराणविद्याम् ॥ यो निर्निर्भेशेषपुराणविद्यां यो निर्निर्भेशेषपुराणविद्याम् ॥ ७६ ॥
 अनंतपारामिता विक्रमेश भोरमापारमनंतपार ॥ महागुणाढ्या परिमेष सत्वरमालया शेषमहागुणा
 ढ्य ॥ ७७ ॥ आभा आभा आभा आभा आभा आभा आभा ॥ आभा आभा आभा आभा आभा
 आभा आभा आभा आभा ॥ ७८ ॥ नैव परः केशवतः परमादस्मात्समश्च मुकेशवतः ॥ सोऽयं शपथवरो नः

शश्वत्संधारितः सुशपथवरोनः ॥ कृष्णकथेयं यमिता सुखतीर्थं नोदितो नेयं यमिता ॥ अक्तिमताप
 रमेशे सर्वो द्रेकात्सदानुतापरमेशे ॥ ८० ॥ इति नागयणनामा सुखतीर्थपूजितः सुरायणनामा ॥
 पूर्णगुणैरधिकज्ञानेच्छाभक्तिभिः स्वधिकपूर्णः ॥ ८१ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यवि
 रचितं यमकभारतं संपूर्णम् ॥ ॥७३॥

श्रीमन्मध्वहृदंतवर्तिश्रीलक्ष्मीनारायणायनमः॥ ॥ हरिःॐ॥ वेदेवंचांसदानंदवासुदेवंनिरजंनम्॥
 इंद्रिरापतिमाद्यादिवरदेशवरप्रदम् ॥ १ ॥ नमामिनिखिलाधीशकिरीटाघृष्टपीठवत् ॥ हृत्तम
 श्रमनेकभिंश्रीपतेःपादपंकजम् ॥ २ ॥ जांबूनदांबराधारंनितंबांचित्यमीशितुः ॥ स्वर्णभंजीरसं
 वीतमारूढंजगदंबया ॥ ३ ॥ उदरंचित्यमीशस्यतनुत्वेप्यखिलंभक्तम् ॥ बलित्रयांकितंनित्यमुप
 गूढंश्रियैकया ॥ ४ ॥ स्मरणीयमुरोविष्णोरिंद्रिरावासमीशितुः ॥ अनंतमंतवदिवभुजयोरंतरंग
 तम् ॥ ५ ॥ शंखचक्रगदापद्मधराश्रित्याहरेर्भुजाः ॥ पीनवृत्ताजगद्रक्षाकेवलोद्योगिनोनिशम्
 ॥ ६ ॥ सततंचितयेत्कंठंभास्वत्कौस्तुभभासकम् ॥ वैकुण्ठस्याखिलावेदाउद्गीर्यतेऽनिशंयतः॥७॥
 स्मरेतयामिनीनाथसहस्रामितकांतिमत् ॥ भवतापापनोदीड्यंश्रीपतेर्मुखपंकजम् ॥ ८ ॥ पूर्णा
 नन्यमुखोद्भासिमंदस्मितमधीशितुः ॥ गोविंदस्यसदांचित्यंनित्यानंदपदप्रदम् ॥ ९ ॥ स्मराभि
 भवसंतापहानिदामृतसागरम् ॥ पूर्णानंदस्यरामस्यसानुरागावलोकनम् ॥ १० ॥ ध्यायेदजस्र
 मीशस्यपद्मजादिप्रतीक्षितम् ॥ श्रृंगंगपारमेष्ठ्यादिपददायिविमुक्तिदम् ॥ ११ ॥ संतर्नंचिनयेऽ
 नंतमंतकालेविशेषतः ॥ नैवोदापुण्णतोतंयद्गुणानामजादयः ॥ १२ ॥ इतिश्रीमदानंदती
 र्थभगवत्पाचार्यविरचितेद्वादशस्तोत्रेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥
 सुजनोदधिंस्रद्धिपूर्णचंद्रोगुणार्णवः ॥ अमंदानंदसांद्रोनःप्रीयतामिंद्रिरपतिः ॥ १ ॥ रमा
 चकोरीविधवेदुष्टदपौदवह्नये ॥ सत्पांथजनगेहायनमोनारायणायते ॥ २ ॥ चिदचिद्भेदमखि
 लंविधायाथायभुजंते ॥ अव्याकृतगृहस्थायरमाप्रणयिनेनमः ॥ ३ ॥ अमंदगुणसारोपिमंदहा

सेनवीक्षितः ॥ नित्यमिन्दिरयानंदसांद्रोयोनौमिंतहरिम् ॥ १ ॥ वशीवेशेनकस्यापियोऽजितो
विजिताखिलः ॥ सर्वकर्तानक्रियतेतनमामिरमापतिम् ॥ ५ ॥ अगुणायुगुणोद्रेकस्वरूपायादिका
रिणे ॥ विदारितारिसंघायवामुदेवाथेतनमः ॥ ६ ॥ आदिदेवायदेवानांपतयेसादितारये ॥ अना
द्यज्ञानपारायनमोवरवरायते ॥ ७ ॥ अजायजनयित्रेस्यविजिताखिलदानव ॥ अजादिपूज्य
पादायनमस्तेगरुडध्वजा ॥ ८ ॥ इंदिमंदसांद्राभ्यकटाक्षप्रेक्षितात्मने ॥ अस्मदिष्टैककार्यायपूर्णा
यहरयेनमः ॥ ९ ॥ इतिश्रीम०श्रीमद्द्वादशस्तोत्रेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ १३ ॥
कुरुभुंक्ष्वचकर्मनिजंनियतंहरिपादविनम्रधियासततम् ॥ हरिरेवपरोहरिरेवगुरुर्हरिरेवजगत्पितृमा
तृगतिः ॥ १३ ॥ नततोस्त्यपरंजगतीड्यतमंपरमात्परतःपुरुषोत्तमतः ॥ तदलंबंहुलोकविचिंतनया
प्रवणंकुरुमानसमीशपदे ॥ २ ॥ यततोपिहरेःपदसंस्मरणेसकलंलब्धमाशुल्यंव्रजति ॥ स्मरतस्तु
विमुक्तिपदंपरमंसफुटमेध्यतितत्किमपाक्रियते ॥ ३ ॥ शृणुतामलसत्यवचःपरमंशपथेरितमुच्छ्रित
वाहुयुगम् ॥ नहरेःपरमोनहरेःसदृशःपरमःसतुसर्वचिदात्मगणात् ॥ ४ ॥ यदिनामपरोनभवेत्सहरिः
कथमस्यवशेजगदेतदभूत् ॥ यदिनामनतस्यवशेसकलंकथमेवतुनित्यसुरानभवेत् ॥ ५ ॥ नचकर्म
विमामलकालगुणप्रभृतीशमचित्तनुतद्विद्यतः ॥ चिदचित्तनुसर्वमसौतुहारिर्यमयेदितिवैदिकम
स्तिवचः ॥ ६ ॥ व्यवहारमिदापिगुरोर्जगतांनतुचित्तगतासहिचोद्यपरम् ॥ बहवःपुरुषाःपुरुष
प्रवरोहरिरित्यवदत्स्वयमेवहरिः ॥ ७ ॥ चतुराननपूर्वविमुक्तगणाहरिमेत्यतुपूर्ववदेवसदा ॥ नित्य
तोच्चविनीचतयैवनिजांस्थितिमापुनितिस्मरपंचवनम् ॥ ८ ॥ आनंदतृतीयसन्नाम्नापूर्णप्रज्ञाभि

धायुजा ॥ कृतं ह्यर्घ्यं घटं भक्त्या पठतः प्रीयते हरिः ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भादशास्तोत्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 निजपूर्णसुखाभितबोधतनुः परशक्तिरनंतगुणः परमः ॥ अजरामरणः सकलाविहरः कमलापतिरी
 ड्यतमो वतुनः ॥ १ ॥ यदसुखिगतोऽपि हरिः सुखवान्मुखरूपिणमाहुरतो निगमाः ॥ स्वमतिप्रभ
 वं जगदस्य यतः परबोधतनुं च ततः खपतिम् ॥ २ ॥ बहुचित्रजगद्बहुधा करणात्परशक्तिरनंतगुणः
 परमः ॥ सुखरूपमभ्युपदं परमं स्मरतस्तु भविष्यति तत्सततम् ॥ ३ ॥ स्मरणे हि परेशितुरस्य वि
 भोर्मलिनानि मनोसि कुतः करणम् ॥ विमलं हि पदं परमं स्वरंतरुणां कर्मसर्वर्णमजस्यहरेः ॥ ४ ॥ वि
 मलैः श्रुतिशाणनिशातमैः सुमनोसिभिराशुनिहत्य दृढम् ॥ बलिनं निजवैरिणमात्मतमो भिदमीश
 मनंतमुपास्व हरिम् ॥ ५ ॥ सह विधुश्च मृजो विभुः शंभुः पुरंदरसूर्यमुखानपरापरात् ॥ मृजती ड्यत
 मो वतिर्हं ति निजं पदमापयति प्रणतान्मुधिया ॥ ६ ॥ परमोऽपि मे शितुरस्य समो न हिकिश्चिद्भूज
 भविष्यति च ॥ क्वचिदद्यतनोऽपि न पूर्णसदा गणिते ड्यनुगुणभूवैकतनोः ॥ ७ ॥ इति देववरस्य ह
 रेः स्तवनं कृतवान्मुनिरुत्तममादरतः ॥ सुखनीर्यपदाभिहितः पठतस्तदिदं भवति ध्रुवमुच्चसुखम्
 ॥ ८ ॥ इति श्रीमदानन्दश्रीमद्भादशास्तोत्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 वासुदेवापरिमेयसुधामनशुद्धसदोदितसुंदरीकांत ॥ धराधारणवेधुरधर्वस्सौधृतिदीधितिबेधू
 विधातः ॥ १ ॥ अधिकबंधं रंधय बोधाच्छिधिपिधानं बंधुरमद्भा ॥ केशवकेशवशासकवंदे पाशध
 राचितशूरवेश ॥ २ ॥ नारायणामलकारणवंदे कारणकारणपूर्णवरेण्य ॥ माधवमाधवसाधक
 वंदे बाधकबोधकशुद्धसमाधे ॥ ३ ॥ गोविंदगोविंदपुरंदरवंदे स्कंदसुनंदनवंदितपाद ॥ विष्णोस्म

जिष्णोयसिष्णोविंवदेकृष्णसदुष्णविधिष्णोसुधृष्णो ॥ ४ ॥ मधुसूदनदानवसादनवदैदेवतमोदित
 वेदितपाद ॥ त्रिविक्रमनिक्रमविक्रमवैदुमुक्रमसंक्रमहुंकृतवक्र ॥ २ ॥ वामनवामनभामनवं
 देसामनसीमनशामनसानो ॥ श्रीधरश्रीधरशंधरवैभूधरवार्धरकंधरधारिन् ॥ ६ ॥ हृषीकेशसु
 केशपरेशविदेशरणेशकलेशवलेशमुखेश ॥ पद्मनाभशुभोद्भववैदुसंभूतलोकभराभरभूरे ॥ ७ ॥
 दामोदरदूरतरांतरवैदारितपागपापरस्मात् ॥ ८ ॥ आनंदतीर्थमुनींद्रकृताहरिगीतिरियंपरमा
 दारतः ॥ परलोकविलोकनसूर्यनिभाहारिभक्तिविवर्धनशौंडतमा ॥ ९ ॥ इतिद्वा० पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 मत्स्यकरूपलयोदविहारिन्वेदविनेतृचतुर्मुखबंध ॥ कूर्मस्वरूपकमंदरधारिन्लोकविधारकदेववेरे
 पय ॥ १ ॥ सूकररूपकदानवशत्रोभूमिविधारकयज्ञवरांग ॥ देवचूर्तिहिरण्यकशत्रोसर्वभयांत
 कदैवतबंधो ॥ २ ॥ वामनवामनमाणवेषदैत्यवरांतककारणरूप ॥ रामभूदृहसृजितदीप्तिक्षत्र
 कुलांतकशंभुवरेण्य ॥ ३ ॥ राघवराघवराक्षसशत्रोमारुतिवह्मभजानकीकांत ॥ देवकिनंदनमु
 दररूपशक्तिमणीवह्मभण्डबंधो ॥ ४ ॥ देवकिनंदनचंद्रकुमारहृदावनांचनगोकुलचंद्र ॥ कंदफ
 लाशनसुंदररूपनंदितगोकुलवंदितपाद ॥ ५ ॥ इंद्रसुतावकचंद्रकहस्तचंद्रनर्चाचितसुंदरीनाथ ॥
 इंदीवरोदरदलनयनमंदरधारिन्गोविंदवंदे ॥ ६ ॥ चंद्रशताननकुंदमुहासनंदितदैवतानंदसुपूर्ण ॥
 दैत्यविमोहकनित्यसुखादेवसुबोधकबुद्धस्वरूप ॥ ७ ॥ दुष्टकुलांतककल्किस्वरूपधर्मविव
 र्धनमूलयुगादे ॥ नारायणामलकारणमूर्तेपूर्णगुणार्णवमित्यविवोध ॥ ८ ॥ आनंदतीर्थमुनींद्रक
 ताहरिगाथापापहराशुभनित्यसुखार्थ ॥ ९ ॥ इतिश्रीमदानन्दश्रीमद्वादशस्तोत्रेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विश्वस्थितिप्रलयसर्गमहाविभूतिवृत्तिप्रकाशानियमावृतिर्बन्धमाक्षाः ॥ यस्याअपांगलवमात्रत
 ऊर्जितासा श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥ १ ॥ ब्रह्मेशशक्रविधर्मशांकपूर्वगीर्वाणसंततिरियं
 यदपांगलेशम् ॥ आश्रित्यविश्वविजयंविमृजत्यचिंत्याश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥ २ ॥ ध
 मार्थकाममुमितिप्रचयाद्यशेषसन्मं विदधतेतदपांगलेशम् ॥ आश्रित्यतत्प्रणतसत्प्रणताअपी
 ड्यश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥ ३ ॥ षड्वर्गनिग्रहनिस्तसमस्तदोषाध्यायंतिविष्णुमृ
 षयोयदपांगलेशम् ॥ आश्रित्ययानपिसमेत्यनयातिदुःखंश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥
 ॥ ४ ॥ शेषाह्वैरिशिवशक्तमनुप्रधानचित्रोरुकर्मरचनंयदपांगलेशम् ॥ आश्रित्यविश्वभस्वि
 तंविदधातिधाताश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥ ५ ॥ शक्रोग्रदीधितिहिमाकरसूर्यसूनुपूर्व
 निहृत्यनिखिलंयदपांगलेशम् ॥ आश्रित्यनृत्यतिशिवःप्रकटोरुशक्तिःश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजि
 तंनमामि ॥ ६ ॥ तस्यादंपंकजमहासनतामवापशर्वादिवंद्यचरणोयदपांगलेशम् ॥ आश्रित्यना
 गपतिरन्यसुरैर्दुरापांश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥ ७ ॥ नागारिरुग्रबलपौरुषआपविष्णो
 र्वाहत्वमुत्तमजवोयदपांगलेशम् ॥ आश्रित्यशक्रमुखदेवगणैरचिंत्यंश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमा
 मि ॥ ८ ॥ आनंदतीर्थमुनिसन्मुखपंकजोत्थंसाक्षाद्रमाहरिमनःप्रियमुत्तमार्थम् ॥ भक्त्यापठत्य
 जितमात्मनि सन्निधाययःस्तोत्रमेतदभियातितयोरभीष्टम् ॥ ९ ॥ इतिश्रीमदानन्दतीर्थश्रीमद्वाद
 शस्तोत्रेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वंदिताशेषवंधोरुवृंदारकंवंदनार्चिचिंतोदारपी^{धृष्णो} ॥ १ ॥ इंदिराचंचलापागनीराजितंभंदरोद्गा
 रिवृत्तोद्भुजाभोगिनम् ॥ प्रीणयामोवासुदेवदेवतामंडलाखंडमंडनम् ॥ १ ॥ सृष्टिसंहारलीलावि
 लासाततपुष्टपादुण्यसद्विग्रहोह्लासिनम् ॥ दुष्टनिःशेषसंहारकर्माद्यतंदुष्टपुष्टानुशिष्टप्रजासंश्र
 यम् ॥ प्रीणयामोवासुदेवदेवतामंडलाखंडमंडनम् ॥ २ ॥ उन्नतप्रार्थिताशेषसंसाधकंसन्नतालौ
 किकानंददश्रीपदम् ॥ भिन्नकर्माशयप्राणिसंप्रेरकंतन्त्रकिनेतिविद्वत्सुभीमांसितम् ॥ प्रीणया
 मोवासुदेवदेवतामंडलाखंडमंडनम् ॥ ३ ॥ विप्रमुख्यैःसदावेदवादनमुखैःसुप्रतापैःक्षितीशेश्वरैश्चा
 र्चितम् ॥ अप्रतक्यैरुसंविद्वर्णनिर्मलसंप्रकाशाजरानंदरूपपरम् ॥ प्रीणयामोवासुदेवदेवतामंडला
 खंडमंडनम् ॥ ४ ॥ अत्ययोयस्यकेनापिनक्वापिहिप्रत्ययोयदुणेषूत्तमानांपरः ॥ सत्यसंकल्पए
 कोवरणयोवशीमत्यूनैःसदावेदवादोदितः ॥ प्रीणयामोवासुदेवदेवतामंडलाखंडमंडनम् ॥ ५ ॥ प
 श्यतांदुःखसंताननिर्मूलनं दृश्यतामिदं जेशचितम् ॥ नश्यतांदूरगंसर्वदाप्यात्मगंवश्यतांस्वे
 च्छयासज्जनेष्वागतम् ॥ प्रीणयामोवासुदेवदेवतामंडलाखंडमंडनम् ॥ ६ ॥ अग्रजंयःससर्जाजिमय्या
 कर्तिविग्रहोयस्यसर्वगुणाएवहि ॥ उग्रआद्योपियस्यात्मजाय्यात्मजःसद्गृहीतःसदायःपरदैवतम् ॥
 प्रीणयामोवासुदेवदेवतामंडलाखंडमंडनम् ॥ ७ ॥ अच्युतोयोगौर्णित्यमेवाखिलैःप्रच्युतोशेष
 दोषैःसदापूर्वितः ॥ उच्यतेसर्ववेदोरुवादैरजःस्वार्चितोब्रह्मरुद्रैर्द्रव्यैःसदा ॥ प्रीणयामोवासुदेवदे
 वतामंडलाखंडमंडनम् ॥ ८ ॥ धार्यतेयेनविश्वंसदाजादिकंवार्यतिशेषदुःखंनिजध्यायिनां ॥ पार्य
 तेसर्वमन्यैर्नयत्पार्यतेकार्यतेचाखिलंसर्वभूतेःसदा ॥ प्रीणयामोवासुदेवदेवतामंडलाखंडमंडनम् ॥ ९

सर्वपापानियत्संस्मृतेः संक्षयं सर्वदायाति भक्त्या विशुद्धात्मना ॥ शर्वगुर्वादिगीर्वाणसंस्थानदः कुर्व
 ते कर्मयत्प्रीतये सज्जनाः ॥ ग्रीणयाभोवासुदेवदेवतामंडलाखंडमंडनम् ॥ १० ॥ अक्षयंकमय
 स्मिन्परे स्त्रीपितृप्रक्षयं याति दुःखानियन्तामतः ॥ अक्षरो योऽजरः सर्वदेवामृतः कुक्षिगंयस्य विश्वं
 सदा जादिकम् ॥ ग्रीणयाभोवासुदेवदेवतामंडलाखंडमंडनम् ॥ ११ ॥ नंदतीर्थो रूसन्नामिनो नं
 दिनः संदधातनाः सदानंददेवमतिं ॥ मंदहासारुपांगदत्तोऽति नंदिता शेषदेवादिबृंदसदा ॥ ग्री
 णयाभोवासुदेवदेवतामंडलाखंडमंडनम् ॥ १२ ॥ इति श्रीमद्वादाशस्तोत्रे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 अतिमतमोगिरिसमिति विभेदनपितामहभूतिदुगुणगणनित्य ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदि
 तजगदेककारणरामरामरण ॥ १ ॥ विधिभवमुखसुरसततसुवंदितरसामनोवह्नुभवममशरणम्
 शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरामरण ॥ २ ॥ अगणितगुणगणमयशरीरेहे
 विगतगुणैतरभवममशरणम् ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरामरण ॥ ३ ॥
 अपरिमितमुखनिधिविमलसुदेहे विगतमुखैतरभवममशरणम् ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदित
 जगदेककारणरामरण ॥ ४ ॥ प्रचलितलघजलविहरणशाश्वतसुखमयमीनहेभवममशरणम् ॥
 शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरामरण ॥ ५ ॥ सुरदिति जसुबलविलुलितमंद
 रधरपरकूर्महेभवममशरणम् ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरामरण ॥ ६ ॥
 समगिरिवरधरातलवहसुसूकरपरमविबोधेभवममशरणम् ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदे
 ककारणरामरामरण ॥ ७ ॥ अतिबलदिति सुतल्लघविभेदनजयचतुरेऽमलभवमयशरणम् ॥

शुभ्रतमकथाशयपरमसदोदितजगदेकारणरामरमण ॥ ८ ॥ बल्लिमुखदितिसुतविजय
नाशनजगद्वनाजितभवमशरणम् ॥ शुभ्रतमकथाशयपरमसदोदितजगदेकारणरामरमण ॥ शुभ्रतमकथा
ण ॥ ९ ॥ अविजितकुनृपतिसमितिखिखंडनमावरीपभवमशरणम् ॥ शुभ्रतमकथा
शयपरमसदोदितजगदेकारणरामरमण ॥ १० ॥ खरतरनिशिचरदहनपराभृतरघुवरमान
दभवमशरणम् ॥ शुभ्रतमकथाशयपरमसदोदितजगदेकारणरामरमण ॥ ११ ॥ सुल
लिततनुवरवरदमहाबल्यदुवरपार्थपभवमशरणम् ॥ शुभ्रतमकथाशयपरमसदोदितजगदेकार
णरामरमण ॥ १२ ॥ दितिसुतमोहनविमलविबोधनपरगुणबुद्धेभवमशरणम् ॥ शुभ्रत
मकथाशयपरमसदोदितजगदेकारणरामरमण ॥ १३ ॥ कल्लिमलद्भुतवहसुभगमहोत्सव
शरणदकल्कीशहेभवमशरणम् ॥ शुभ्रतमकथाशयपरमसदोदितजगदेकारणरामरमण
॥ १४ ॥ अखिलजनिविलयपरमुखकारणपरपुरुषोत्तमभवमशरणम् ॥ शुभ्रतमकथाशयप
रमसदोदितजगदेकारणरामरमण ॥ १५ ॥ इतितवनृतिवरसततरनेर्भवसुशरणमुरुख
तीर्थमुनेर्भगवन् ॥ शुभ्र ० ॥ १६ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ० श्रीमद्वादशस्तोत्रेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
अवनश्रीपतिरधिकेशादिभावे ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितं ज्ञापयमेते ॥ १ ॥ सुखं द्याधि
पसद्वरभारितशेषगुणालम् ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितं ज्ञापयमेते ॥ २ ॥ सकलध्वांतविनाशकपर
मानंदसुधाहो ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितं ज्ञापयमेते ॥ ३ ॥ त्रिजगत्सोतसदाधितचरणाशापति
धानो ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितं ज्ञापयमेते ॥ ४ ॥ त्रिगुणानीतविधारकपरितोदेहिमुभाक्तिम् ॥

करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ ५ ॥ शरणंकारणभावनभवमेतातसदात्म ॥ करुणापूर्ण
 वरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ ६ ॥ मरणप्राणदपात्कजगदीशावसुभक्तिम् ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरि
 तंज्ञापयमेते ॥ ७ ॥ तरुणादित्यसवर्णकचरणान्नामलकीर्ते ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते
 ॥ ८ ॥ सलिलप्रोत्थसरागकमणिवर्णोच्चनखादे ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ ९ ॥ क
 जतूणीनिभपावनवरजंघामितशक्ते ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ १० ॥ इमहस्तप्र
 भशोभनपरमोरःस्थलमाले ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ ११ ॥ असनोत्फुल्लसुषुप्क
 समवर्णावरणांति ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ १२ ॥ शतमोदोद्भवमुंदरवरपद्मोत्थित
 नाभे ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ १३ ॥ जगदागूहकपल्लवसमकुक्षेशरणादे ॥ करु
 णापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ १४ ॥ जगदंबामलमुंदरगूहवक्षोवरयोगिन् ॥ करुणापूर्णवरप्रद
 चरितंज्ञापयमेते ॥ १५ ॥ दितिजांतप्रदचक्रदरगदायुग्वरबाहो ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञाप
 यमेते ॥ १६ ॥ परमज्ञानमहानिधिवदनश्रीरमणेंदो ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ १७ ॥
 निखिल्लावौघविनाशकपरमौख्यप्रददृष्टे ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ १८ ॥ परमानं
 दमुतीर्थमुमुनिराजोहरिगाथाम् ॥ कृतवाञ्छित्यमुपूर्णकपरमानंदपदैषी ॥ १९ ॥ इतिश्रीमदान
 न्दतीर्थविरचितेश्रीमद्वादशस्तोत्रेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

उदीर्णमजरंदिव्यममृतस्यंघधीशितुः ॥ आनंदस्यपदंवंदेब्रह्मैन्द्राद्यभिवंदितम् ॥ १ ॥ सर्ववेदप
 दोद्गीतर्भिदिगावासमुत्तमम् ॥ आनंदस्यपदंवंदेब्रह्मैन्द्राद्यभिवंदितम् ॥ २ ॥ सर्वदेवादिदेवसः

विदारितमहत्तमः ॥ आनंदस्यपदंवंदे ब्रह्मोद्वाद्यभिवंदितम् ॥ ३ ॥ उदारमादरात्त्रित्यमनिर्व
सुंदरीपतेः ॥ आनंदस्यपदंवंदे ब्रह्मोद्वाद्यभिवंदितम् ॥ ४ ॥ इंद्रीवरोदरनिभं सुपूर्णवादिमोहदम् ॥
आनंदस्यपदंवंदे ब्रह्मोद्वाद्यभिवंदितम् ॥ ५ ॥ दातृसर्वामैश्वर्यविमुक्त्यादेरहोवरम् ॥ आनंदस्य
पदंवंदे ब्रह्मोद्वाद्यभिवंदितम् ॥ ६ ॥ दूराद्दूरतरं यत्तु तदेवांनिकमंतिकात् ॥ आनंदस्यपदं
वंदे ब्रह्मोद्वाद्यभिवंदितम् ॥ ७ ॥ पूर्णसवगुणैकार्णमनाद्यंतं सुरेशितुः ॥ आनंदस्यपदंवंदे ब्रह्मो
द्वाद्यभिवंदितम् ॥ ८ ॥ आनंदतीर्थमुनिनाहरेरानंदरूपिणः ॥ कृतं स्तोत्रमिदं पुण्यपठनानं
दत्तामिधात् ॥ ९ ॥ इति श्रीमदा० श्रीमद्वाद्वास्तोत्रेण कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७३ ॥
आनंदमुकुंदअर्गवदनयन ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥ १ ॥ सुंदरीमंदिरगोविंदवंदे ॥ आनंदती
र्थपरानंदवरद ॥ २ ॥ चंद्रसुरेन्द्रसुवंदितवंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥ ३ ॥ चंद्रकमंदिरनंदक
वंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥ ४ ॥ छंदारकहृदसुवंदितवंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥ ५ ॥
मंदारसूनुसुचर्चितवंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥ ६ ॥ इंदिरानंदकज्जुंदरवंदे ॥ आनंदतीर्थप
रानंदवरद ॥ ७ ॥ मंदिरस्यंदनस्यंदकवंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥ ८ ॥ आनंदचंद्रिकास्यं
दकवंदे आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥ ९ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पाद्वाचार्थविरचितेद्वादशस्तो
त्रेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ इति श्रीमद्वाद्वास्तोत्रम् ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीमन्मध्वद्वन्द्वतीर्तिश्रीलक्ष्मीनारायणायनमः ॥ ॐ ॥ अर्चितः संस्मृतोऽध्यातः कीर्तितः कथितः
 श्रुतः ॥ यो ददात्यमृतत्वं हि स मां रक्षतु के शवः ॥ १ ॥ तापत्रयेण संतसं यदेतदखिलं जगत् ॥ वक्ष्या
 मिशांतयेत्यस्य कृष्णामृतमहार्णवम् ॥ २ ॥ तेन राः पशवो लोके किंते पांजीवने फलम् ॥ येन लब्धा
 हरेर्दीक्षानां चितो वाजनाद नः ॥ ३ ॥ संसारेऽस्मिन् महाघोरे जन्मरोगभयाकुले ॥ अयमेको म
 हाभागः पूज्यते यदधोक्षजः ॥ ४ ॥ सनामसु कृती लोके कुलं तेनाभ्यलंकृतम् ॥ आधारः सर्वभूता
 नां येन विष्णुः प्रसादितः ॥ ५ ॥ यज्ञानां तपासां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ॥ तद्विशिष्टफलं नृणां स
 दैवाराधनं हरेः ॥ ६ ॥ कलौ कलिमलध्वंसि सर्वपापहरं हरिम् ॥ ये च यंति नरानित्यंते पिवं धायथाह
 रिः ॥ ७ ॥ नास्ति श्रेयस्तमं नृणां विष्णोरा राधनाम्नुने ॥ युगेऽस्मिंस्तामसे लोके सततं पूज्यते नृभिः ॥ ८ ॥
 अर्चिते सर्वदेवेशे शंखचक्रगदाधरे ॥ अर्चिताः सर्वदेवाः स्फुर्यतः सर्वगतो हरिः ॥ ९ ॥ स्वर्चिने सर्व
 लोके शेषे सुरासुरनमस्कृते ॥ केशेऽर्चयेत्केशिघ्ने नयाति नरकं नरः ॥ १० ॥ सकृदभ्यर्च्य गोविंदं बिल्वपत्रे
 ण मानवः ॥ मुक्तिभागी निरातं कीविष्णुलोके चिरं वसेत् ॥ ११ ॥ शंकरः ॥ सकृदभ्यर्च्योचितो येन देव
 देवो जनार्दनः ॥ यत्कृतं तत्कृतं तेन संप्राप्तं परमं पदम् ॥ १२ ॥ सकृदभ्यर्च्योचितो येन हे लयापि नमस्कृतः ॥
 स याति परमं स्थानं यत्सुरैरपि दुर्लभम् ॥ १३ ॥ नारदः ॥ समस्तलोकेनाथस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥
 साक्षाद्भगवतो विष्णोः पूजनं जन्मनः फलम् ॥ १४ ॥ पुलस्त्यः ॥ भक्त्या दूर्वाकुरैः पुंभिः पूजितः पु
 रुषोत्तमः ॥ हरिर्ददाति हि फलं सर्वयज्ञैश्च दुर्लभम् ॥ १५ ॥ विधिना देवदेवेशः शंखचक्रधरो हरिः ॥
 फलं ददाति सुलभं सलिलेनापि पूजितः ॥ १६ ॥ नरके पच्यमानस्तु येन परिभाषितः ॥ किंत्

यानार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः ॥ १७ ॥ धर्मः ॥ द्रव्याणामप्यभावे तु मल्लिनापि पूजितः ॥ नित्यं
यो ददाति स्वकं स्थानं स त्वया किं न पूजितः ॥ १८ ॥ नारसिंहो हृषीकेशः पुंडरीकनिभेक्षणः ॥ स्मर
णान्मुक्तिदो नृणां स त्वया किं न पूजितः ॥ १९ ॥ ब्रह्मा ॥ गर्भस्थिता मृता वा हि मुषितास्ते सुदूषि
ताः ॥ न प्राप्ता ये हरेर्दीक्षा सर्वदुःखविमोचनी ॥ २० ॥ मार्कण्डेयः ॥ सकृदभ्यर्चितो ये न देवदेवो ज
नार्दनः ॥ यत्कृत्यं तत्कृतं ते न संप्राप्तं परमं पदम् ॥ २१ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां नान्योपायस्तु विद्यते ॥
सत्यं ब्रवीमि देव शहूषी केशार्चनादृते ॥ २२ ॥ तस्य यज्ञवराहस्य विष्णोरभितेजसः ॥ प्रणामेयेऽ
पि कुर्वति तेषामपि नमोनमः ॥ २३ ॥ मरीचिः ॥ अनाराधितगोविन्दैरैः स्थानं नृपात्मज ॥ न हि
संप्राप्यते श्रेष्ठं तस्मादाराधयाच्युतम् ॥ २४ ॥ अत्रिः ॥ परः पराणां पुरुषस्तु द्योयस्य जनार्दनः ॥
स चाभोत्पक्ष्यं स्थानमेतत्सत्यं मयोदितम् ॥ २५ ॥ अंगिराः ॥ यस्यांतः सर्वमेव दमच्युतस्यान्यया
त्मनः ॥ तमाराधय गोविंदं स्थानमन्यं यदीच्छसि ॥ २६ ॥ पुलस्त्यः ॥ परं ब्रह्म परं धाम यो सौ ब्रह्म
सनातनम् ॥ तमाराध्य हरिं याति मुक्तिमप्यतिदुर्लभाम् ॥ २७ ॥ पुलहः ॥ ऐन्द्रमिन्द्रः परं स्थानं यमा
राध्य जगत्पतिम् ॥ प्राप यज्ञपतिं विष्णुं नमाराधय सुव्रत ॥ २८ ॥ प्रामोत्याराधिते विष्णौ मनुसाय
द्यदिच्छति ॥ त्रैलोक्यांतर्गतं स्थानं किमु लोकोत्तरोत्तरम् ॥ २९ ॥ ये स्मरन्ति सदा विष्णुं शंखच
क्रगदाधरम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्ताः परं ब्रह्म विशन्ति ॥ ३० ॥ ततोऽनिरुद्धं देवं शंखचक्रं चततः परम् ॥
ततः संकर्षणं देवं वासुदेवं परात्परम् ॥ ३१ ॥ वासुदेवात्परं नास्ति इति वेदांस्तु न श्रयः ॥ वासुदेवं प्रवि
ष्टानां पुनरावर्तनं कुतः ॥ ३२ ॥ आत्रेयः ॥ यो या निच्छेन्नरः कामान्ध्रं रीवावरवर्णिनी ॥ तान् स

मामोतिविपुलान्समाराध्यजनार्दनम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मा ॥ बाहुभ्यां सागरं तर्कुहच्छेति पुमान्भुवि ॥ वासु
 देवमनाराध्यकोमोक्षं तु मिच्छति ॥ ३४ ॥ कौशिकः ॥ अनाराधितगोविंदायेन रादुःखभागिनः ॥
 आराध्यवासुदेवं स्युर्नित्यानंदैकभागिनः ॥ ३५ ॥ शंकरः ॥ कृते पापेऽनुतापो वैयस्यपुंसः प्रजाय
 ते ॥ प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं हरिं स्मरणं परम् ॥ ३६ ॥ ब्रह्मा ॥ न ह्यपुण्यवतां लोके मूढानां कुटिलात्मना
 म् ॥ भक्तिर्भवति गोविंदस्मरणं कीतनं तथा ॥ ३७ ॥ तदैव पुरुषो मुक्तो जन्मदुःखजरादिभिः ॥ जिते
 द्वियो विशुद्धात्मा यदैव स्मरते हरिम् ॥ ३८ ॥ प्राप्ते कलियुगे धर्मज्ञानं विवर्जिते ॥ न कश्चिस्मरते
 देवं कृष्णं कलिमत्तापहम् ॥ ३९ ॥ न कलौ देवदेवस्य जन्मदुःखापहारिणः ॥ करोति मर्त्यो मूढात्मा स्म
 रणं कीर्तनं हरिः ॥ ४० ॥ ये स्मरंति सदा विष्णुं विशुद्धेनांतरात्मना ॥ ते प्रयांति भयं त्यक्त्वा विष्णुलोकमना
 मयम् ॥ ४१ ॥ गर्भजन्मजरारोगदुःखसंसारबंधनैः ॥ न बाध्यते नरो नित्यं वासुदेवमनुस्मरन् ॥ ४२ ॥
 यममार्गमहाधोरं नरकाणियमं तथा ॥ स्वप्ने पितृवपश्येत यः स्मरेद्गुरुद्वजम् ॥ ४३ ॥ हृदि रूपां मुखे
 नामनैवेद्यमुदरहरेः ॥ पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥ ४४ ॥ गोविंदस्मरणं पुंसां पापरा
 शिमहाचलम् ॥ असंशयं दहत्याशु तूलाशिमिवानलः ॥ ४५ ॥ अगस्त्यः ॥ स्मरणादेव कृष्णस्य पाप
 संघातं पंजरः ॥ शतधा भेदमायातिगिरिर्वज्रहतो यथा ॥ ४६ ॥ कृष्णे रताः कृष्णमनुस्मरंति तद्भा
 वितास्तत्र तमानसाश्च ॥ भिन्नेऽपि देहेऽपि विशंतिकृष्णं हविष्यं त्रहुतं हुताशे ॥ ४७ ॥ साहानिस्त
 न्महच्छिद्रं साचांधजडमूकता ॥ यन्मुहूर्तक्षणं वापि वासुदेवो न चिंत्यते ॥ ४८ ॥ नारायणो नाम

नरोनराणांप्रासिद्धचोरः कथितः पृथिव्याम् ॥ अनेकजन्माजितपापसंचयं हरशेषं स्मृतमात्र एव ॥ ४१ ॥ यस्य संस्मरणादेव वासुदेवस्य च क्रिणः ॥ कोटिजन्माजितपापं तक्षणादेव नश्यति ॥ ५० ॥ किंतु स्य बह्वुभिस्तीर्थैः किंतु यो भिः क्रिमध्वैः ॥ यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥ ५१ ॥ ये मानवा विगत रागपरावृज्ज्ञानारायणं सुगुरुं सततं स्मरन्ति ॥ ध्यानेनेन हत किल्बिषचेतनास्ते मातुः पयोधरसंनपुनः पिबन्ति ॥ ५२ ॥ हे चित्तार्चितयस्वेह वासुदेवमहर्निशम् ॥ नूनं यश्चितितः पुंसां हंति संसारबंधनम् ॥ ५३ ॥ आलोडय सर्वशास्त्राणि विचार्य पुनः पुनः ॥ इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ ५४ ॥ स्मृते सकल कल्याणभाजनं यत्र जायते ॥ पुरुषस्तमजं नित्यं ब्रजामिश्रणं हरिम् ॥ ५५ ॥ वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु तीर्थेषु व्रतेषु यच्च ॥ इष्टेषु पूर्तैषु च यत्प्रदिष्टं पुण्यं स्मृते तत्त्वत्तु वासुदेवे ॥ ५६ ॥ आराध्यै वनरो विष्णुं मनसा यद्यदिच्छति ॥ फलं प्राप्नोति विपुलं भूरि स्वल्पमथापि वा ॥ ५७ ॥ यन्मां मकीर्तनं भक्त्या विलापनमनुत्तमम् ॥ भैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥ ५८ ॥ कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् ॥ प्रयाति विलयं सद्यः सकृत्संकीर्तिं ते च्युते ॥ ५९ ॥ अनायासेन चायांति मुक्तिकेशवसंश्रिताः ॥ तद्दिघाताय जायते शकाद्याः परिपंथिनः ॥ ६० ॥ चतुःसागरमासाद्य जंबूद्वीपोत्तमे क्वचित् ॥ न पुमान् केशवादन्यः सर्वपापचिकित्सकः ॥ ६१ ॥ यदभ्यर्च्य हरिं भक्त्या कृते वर्षशतैरपि ॥ फलं प्राप्नोति विपुलं कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥ ६२ ॥ क्षीयते तु यदा धर्मः प्राप्ते घोरे कलौ युगे ॥ तदानकीर्तयेत्कश्चिन्मुक्तिर्देवमच्युतम् ॥ ६३ ॥ अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिं ते सर्वपातकैः ॥ पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥ ६४ ॥ नाराय

नेतिमंत्रोस्तिवागस्तिवशवर्तिनी ॥ तथापिनरेधोरेपततीत्येतदद्भुतम् ॥ ६५ ॥ आर्त्ता
 विषण्णाशिथिलाश्चभीताधोरेषुचव्याधिषुवर्तमानाः ॥ संकीर्त्यनारायणशब्दमात्रंविमुक्तदुःखाः
 मुखिनोभवन्ति ॥ ६६ ॥ कौशिकः ॥ सकृदुच्चरितंयैस्तुक्लृणेतिनविशन्ति ॥ गर्भागर्गहंभानु
 र्धमलोकंचदुःसहम् ॥ ६७ ॥ कृनाकपृष्ठगमनंपुनरावृत्तिलक्षणम् ॥ कजपोवाभुदेवेतिमुक्तिबीज
 मनुत्तमम् ॥ ६८ ॥ बुद्ध्याबुद्ध्याभ्यसेदेतद्भिरित्यक्षरद्वयम् ॥ स्मरणात्कीर्तनाद्यस्यनपुनर्जाय
 तेभुवि ॥ ६९ ॥ हेजिह्वेममनिःक्षेहेहरिंकिंनानुभाषसे ॥ हरिवदस्वकल्याणिंसंसारोदधिनौहरीः
 ॥ ७० ॥ असारेखलुसंसारेसारात्सारतरोहरिः ॥ पुण्यहीनानविदंतिसारंगार्थाश्वथजलम् ॥ ७१ ॥
 कुरुक्षेत्रेणार्कितस्यार्किकाश्यापुष्करेणकिम् ॥ जिह्वाप्रेवर्ततेयस्यहरित्यक्षरद्वयम् ॥ ७२ ॥ ब्र
 ह्मा ॥ असारेखलुसंसारेसारेसारेकंनिरूपितम् ॥ समस्तलोकनाथस्यसारमारामाधनंहरेः ॥ ७३ ॥
 साजिह्वायाहरिस्तौनितचिंतयत्तत्तदर्थणम् ॥ तावेकवल्गौश्लाघ्यौयौतत्पूजाकरौकरो ॥ ७४ ॥
 यस्तुविष्णुपरोनित्यंदृढमक्तिर्जितेन्द्रियः ॥ खगृहेपिवसन्यातितद्दिष्णोःपरमंपदम् ॥ ७५ ॥
 शंकरः ॥ साधुसाधुमहाभागसाधुदानवनाशन ॥ यन्मांपृच्छन्निधर्मज्ञेकेशवाराधनंप्रति ॥ ७६ ॥
 निमिषंनिमिषार्धवामुहूर्तमपिभागव ॥ नादग्धाशेषपापानांभक्तिर्भवतिकेशवे ॥ ७७ ॥ किंते
 नमनसाकार्ययन्नतिष्ठतिकेशवे ॥ मनोमुक्तिफलावाप्तौकारणंमुप्रयोजितम् ॥ ७८ ॥ रोगोनाम
 नसाजिह्वाययानस्तूयतेहरिः ॥ गर्तोनामनतौकणौयाभ्यांतत्कर्मनश्रुतम् ॥ ७९ ॥ नूनंतत्कंठशा
 लूकमथवाप्युपजिह्विका ॥ रोगोनामनसाजिह्वायानवक्तिहेरुगुणान् ॥ ८० ॥ भारभूतैःकरैःका

धीर्कितस्य नृपशोर्हिज ॥ धौहिनक्रियते विष्णोर्गृहसंमार्जनानादिकम् ॥ ८१ ॥ चरणौतौ तु सुफलो
 केशवालयगामिनौ ॥ ते च नेत्रे महाभागयाभ्यां संदृश्यते हरिः ॥ ८२ ॥ कितस्य चरणैः कार्यदृ
 थासंचरणौर्हिज ॥ धौहिनव्रजतेजंतुः केशवालयदर्शने ॥ ८३ ॥ वेदवेदांगविदुषां मुनीनां भावि
 तात्मनाम् ॥ ऋषित्वमपि धर्मज्ञा विज्ञेयं तत्पसादजम् ॥ ८४ ॥ विविचित्रत्नपर्यैकमहाभागे च भो
 गिनः ॥ रमंते नाकिरामाभिः केशवस्मरणात्फलम् ॥ ८५ ॥ अश्वमेधसहस्राणां यः सहस्रं समा
 चरेत् ॥ नासौ तत्फलमाप्नोति तद्भक्तैर्यदवाप्यते ॥ ८६ ॥ रेरेमनुभ्याः पुरुषोत्तमस्य करौ न क
 स्मान्मुकुलीकुरुष्वम् ॥ क्रियाजुषां को भवतां प्रयासः फलं हि यत्तत्पदमच्युतस्य ॥ ८७ ॥
 विष्णोर्विमानं यः कुर्यात्स कृद्भक्त्या प्रदक्षिणम् ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८८ ॥
 प्रदक्षिणं तु यः कुर्याद्द्वारिभक्तिसमन्वितः ॥ हंसयुक्तविमानेन विष्णोर्लोकांसगच्छति ॥ ८९ ॥
 तीर्थकोटिसहस्राणि ब्रतकोटिशतानि च ॥ नारायणप्रणामस्य कलानां हीतिषोडशीम् ॥ ९० ॥ उर
 सा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा ॥ पञ्चाकराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोष्टांग ईरितः ॥ ९१ ॥ शा
 ठ्येनापि नमस्कारं कुर्वतः शार्ङ्गपाणये ॥ शतजन्मार्जितं पापं नश्यत्येव न संशयः ॥ ९२ ॥ संसारा
 र्णवमयानां नाराणां पापकर्मणः ॥ नान्योद्धर्ता जगन्नाथं भुक्त्वा नारायणं प्रभुम् ॥ ९३ ॥ रेणकुंठि
 तगात्रस्य कणायान्तिभारत ॥ तावद्दुर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥ ९४ ॥ पावनं विष्णुनैवे
 द्यं सुभोज्यमृषिभिः स्मृतम् ॥ अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चां द्रायणं चरेत् ॥ ९५ ॥ कोट्यैव स हस्त्रै
 स्तुभासोपोषणकोटिभिः ॥ तत्फलं लभते पुंभिर्विष्णोर्नैवेद्यमक्षणात् ॥ ९६ ॥ विष्णोर्नैवेद्यशेषे

णयोमुनक्तिदिनेदिने ॥ सिक्थेसिक्थेलमेत्पुण्यंचांद्रायणशताधिकम् ॥ ९७ ॥ नैवेद्यशेषंतुल
 सीविमिश्रितंविशेषतःपादजलेनसिक्तम् ॥ योश्चातिनित्यंपुरतोमुरारेःप्रामोतिथज्ञायुतकोटिपु
 ण्यम् ॥ ९८ ॥ त्रिरात्रफलदानद्योथाःकाश्चिदसमुद्रगाः ॥ समुद्रगास्तुपक्षस्यमासस्यसरितांप
 तिः ॥ ९९ ॥ षण्मासफलदागोदावत्सरस्यतुजाह्वी ॥ विष्णुपादोदकस्यैताःकलांनार्हतिषोड
 शीम् ॥ १०० ॥ गंगाप्रयागयपुष्करनैमिषाणिसेवितानिवद्दुशःकुरुजांगलानि ॥ कालेनतीर्थ
 सलिलानिपुनंतिपांपपादोदकंभगवतःप्रपुनातिसद्यः ॥ १ ॥ यानिकानिचतीर्थानिब्रह्मांडांतर्ग
 तानिच ॥ विष्णुपादोदकस्यैताःकलांनार्हतिषोडशीम् ॥ २ ॥ स्नात्वापादोदकंविष्णोःपिबन्शिर
 सिधारेत् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तौवैष्णवींसिद्धिमाप्नुयात् ॥ ३ ॥ यथापादोदकंपुण्यंनिर्मात्यंचानु
 लेपनम् ॥ नैवेद्यंधूपशेषश्चआरार्तिश्चतथाहरेः ॥ ४ ॥ तुलस्यास्तुरजोजुष्टंनैवेद्यस्यचभक्षणम् ॥
 निर्मात्यंशिरसाधार्यमहापातकनाशनम् ॥ ५ ॥ सत्तयावायदिवाभक्त्याचक्रांकितशिलांप्रति ॥
 दर्शनंस्पर्शनंवापिसर्वपापप्रणाशनम् ॥ ६ ॥ शालग्रामशिलायत्रतत्रसन्निहितोहरिः ॥ तत्रस्नानं
 चदानंचवाराणस्याःशताधिकम् ॥ ७ ॥ म्लेच्छदेशेषुचौवापिचक्रांकोयत्रनिष्ठति ॥ योजना
 नितथात्रीणिममक्षेत्रंवसुंधरे ॥ ८ ॥ शालग्रामोद्भवोदेवःशैलंचक्रांकमंडलम् ॥ यत्रापिनीयतेत
 त्रवाराणस्याःशताधिकम् ॥ ९ ॥ शालग्रामोद्भवोदेवोदेवोद्धारवतीभवः ॥ उभयोःसंगमोयत्रमु
 क्तिस्तत्रनसंशयः ॥ ११० ॥ हरिणामुक्तिदानीनिमुक्तिस्थानानिसर्वशः ॥ सयस्यसर्वभावेषुतस्य
 तैःकिंप्रयोजनम् ॥ १११ ॥ हरिर्यातिहरिर्यातिदस्युन्याजेनयोवदेत् ॥ सोपिसद्गतिमामोतिगर्तिसु

कतिनोयथा ॥ १२ ॥ वासुदेवंपरित्यज्ययोन्यं देवमुपासते ॥ त्यक्त्वामृतं समूढात्माभुंक्तेहालाहलं
विषम् ॥ १३ ॥ त्यक्त्वामृतं यथाकश्चिदन्यपानं पिबेन्नरः ॥ तथा हरिं परित्यज्य योन्यं देवमुपासते ॥ १४
स्वधर्मतु परित्यज्य परधर्मचरेद्यथा ॥ तथा हरिं परित्यज्य योन्यं देवमुपासते ॥ १५ ॥ यथा गंगोदकं त्य
क्त्वा पिवेत्कूपोदकं नरः ॥ तथा हरिं परित्यज्य योन्यं देवमुपासते ॥ १६ ॥ गां च त्यक्त्वा स्वामूढात्मा गर्दभो
वंदते यथा ॥ तथा हरिं परित्यज्य योन्यं देवमुपासते ॥ १७ ॥ स्वमातरं परित्यज्य श्वपाकं विंदते यथा ॥
तथा हरिं परित्यज्य योन्यं देवमुपासते ॥ १८ ॥ वासुदेवं परित्यज्य योन्यं देवमुपासते ॥ तृषितो जाह्नवी
तीरे कूपं खनति दुर्मतिः ॥ १९ ॥ यावत्स्वस्थमिदं पिडं निरुजं करणान्वितम् ॥ तावत्कुरुष्व आत्महि
तं पश्चात्तापेन तप्यसे ॥ २० ॥ यावत्स्वास्थ्यं शरीरेषु करणेषु च पाटवम् ॥ तावदर्चय गोविंदमायु
ष्यं सार्थं कंकुरु ॥ २१ ॥ स्मर्यतां तु हृषीकेशो हृषीकेषु दृढेषु च ॥ अदृढेषु हृषीकेषु हृषीकेशं स्म
रंतिके ॥ २२ ॥ यावच्चिंतयते जंतुर्विषयां विषसन्निभान् ॥ तावच्चेत्स्मरते विष्णुं को न मुच्येत बंधनात्
॥ २३ ॥ यावत्प्रलपते जंतुर्लोकवार्तादिभिः सदा ॥ तावच्चेद्ददते विष्णुं को न मुच्येत बंधनात्
॥ २४ ॥ श्रीसूतः ॥ ज्ञात्वा विप्रैस्तिथिं सम्यग्देवज्ञैः समुदीरिताम् ॥ कर्तव्य उपवासस्तु अन्य
थानरकं व्रजेत् ॥ २५ ॥ क्षये वाप्यथ वा दृष्टौ संप्राप्ते वा दिनक्षये ॥ उपोष्याद्वा दशीपुण्यापूर्ववि
द्धां परित्यजेत् ॥ २६ ॥ पूर्वविद्धां प्रकुर्वाणो न रोधर्मान्निर्कतति ॥ संतते स्तुविनाशाय संपदो हर
णाय च ॥ २७ ॥ कलावेधे तु विप्रं द्रदशम्यैकादशीं त्यजेत् ॥ सुराया बिंदुना स्पृष्टं गंगाम् इव संस्त्य
जेत् ॥ २८ ॥ श्वहतौ पंचगव्यं च दशम्यादूषितां त्यजेत् ॥ एकादशीं हि जश्रेष्ठाः पक्षयो रभयो

रपि ॥ २१ ॥ तस्माद्विप्रानविद्वाहिकर्तव्यैकादशीक्वचित् ॥ विद्वाहंतिपुरापुण्यं श्राद्धं च वृषली
 पतिः ॥ १३० ॥ जसंदत्तं हुतं स्नातं तथा पूजा कृताहरेः ॥ तत्सर्वं विलयं याति तमः सूर्यो देये यथा
 ॥ ३१ ॥ एकादश्यां यदा ब्रह्मन् दिनक्षयति तिथिर्भवेत् ॥ उपोष्याद्वादशी तत्र त्रयोदश्यां तु पारणम्
 ॥ ३२ ॥ प्रतिपत्पञ्चमृतयः सर्वा उदयादुदयादुदयाद्रवेः ॥ संपूर्णा इति विज्ञेया हरिवासरवर्जिताः
 ॥ ३३ ॥ अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते ॥ पापमूर्तं तदा ज्ञेयमेकादशमुपवासनम् ॥ ३४ ॥ अरुणो
 दयवेलायां दशमी यदि दृश्यते ॥ न तत्रैकादशी कार्यार्थं न शिनी ॥ ३५ ॥ चतस्रो घटिका
 प्रातररुणोदय उच्यते ॥ यतीनां स्नानकालो यंगं भः सदृशः स्मृतः ॥ ३६ ॥ उदयात्प्राग्यदा विप्रामुहूर्त
 द्वयसंयुता ॥ संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही ॥ ३७ ॥ उदयात्प्राक्त्रिघटिका व्यापिन्येकादशी
 यदा ॥ संदिग्धैकादशी नाम वज्र्यार्थं न शिनी ॥ ३८ ॥ पुत्रपौत्रप्रवृद्धार्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ॥
 तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥ ३९ ॥ उदयात्प्राग्द्विघटिका व्यापिन्येकादशी यदा ॥
 संकीर्णैकादशी नाम वज्र्यार्थं न शिनी ॥ ४० ॥ पुत्रराज्यप्रवृद्धार्थं द्वादश्यामुपवासनम् ॥
 तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥ ४१ ॥ दशमी शेषसंयुक्ता गंधार्थासमुपोषिता ॥ तस्याः
 पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां पस्विर्जयेत् ॥ ४२ ॥ अपीषद्दशमी विद्वांसदातां पस्विर्जयेत् ॥ मुराबिंदु
 समायुक्तां प्रवदंति मनीषिणः ॥ ४३ ॥ बह्मगमविरोधेषु ब्राह्मणेषु विवादिषु ॥ उपोष्याद्वादशी
 तत्र त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥ ४४ ॥ एकादश्यां तु विद्वायां संप्राप्ते श्रवणे तथा ॥ उपोष्याद्वादशी पु
 ण्यापक्षयोरुभयोरपि ॥ ४५ ॥ उपरागसहस्राणि व्यतीपातायुतानि च ॥ अमालक्षंतुद्वादश्याः

कलां नार्हति षोडशीम् ॥ ४६ ॥ शुद्धापि द्वादशीयाद्यापरतो द्वादशीयदि ॥ विषंतु दशमीज्ञेया
मृताचैकादशीतिथिः ॥ ४७ ॥ विषप्रधानावर्ज्यासामृतायाद्याप्रयत्नतः ॥ द्वादश्यां भोजनं चैव
विद्धायां हार्यपोषणम् ॥ ४८ ॥ यः कुर्यान्मंदबुद्धित्वाच्चिरयं सोऽधिगच्छति ॥ यानि कानि च वा
क्यानि विद्वोऽपोषणानि च ॥ ४९ ॥ धनदाचार्यपराणि स्थूयैष्वैष्णवीनदशायुता ॥ अथवा मोहना
र्थाय मोहिन्या भगवान्हरिः ॥ ५० ॥ अर्थितः कार्यामासव्यासरूपी जनार्दनः ॥ धनदाचार्यविष्ट
द्यर्थं महो विस्तलयस्य च ॥ असुराणां मोहनार्थं पाषंडानां विष्टद्वये ॥ ५१ ॥ आत्मस्वरूपा वि
ज्ञानैस्त्र्यल्लोकाप्राप्तये तथा ॥ एवं विद्धां परित्यज्य द्वादश्यामुपवासयेत् ॥ ५२ ॥ कोटिजन्मार्जि
तं पापमेकधैव विनश्यति ॥ ततः कोटिगुणं चापि निषिद्धस्यैतैर्जैः ॥ ५३ ॥ यदनादिकृतं पापं
यदूर्ध्वयत्करिष्यति ॥ तत्सर्वविलयं याति परेषामुपवासनात् ॥ ५४ ॥ न च तस्मात्प्रियतमः केश
वस्य ममापि च ॥ एकादश्यां ह्यवेधेन द्वादशीं न परित्यजेत् ॥ ५५ ॥ पारणे मरणे चैव विधिस्ता
त्कालिकी स्मृता ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वागवान्प्रस्थो याति स्तथा ॥ ५६ ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियौ वैश्यः
शूद्रो भर्तुमती तथा ॥ अमर्तुका तथा न्येचसूतैर्देहि कादयः ॥ ५७ ॥ एकादश्यां न भुंजीत प
क्षयोरुभयोरपि ॥ एकादश्यां तु यो मुंके मोहेनाद्यतचेतसा ॥ ५८ ॥ शुक्लायामथ कृष्णायां
निरयं याति स्रुवम् ॥ विवेचयति यो मोहाच्छुक्लाकृष्णेति पापकृत् ॥ ५९ ॥ एकादशीं सवैया
ति निरयं नात्र संशयः ॥ यथा गौर्नैव हंतव्या शुक्लाकृष्णेति सामिति ॥ ६० ॥ एकादश्यां न भुं
जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥ यानि कानि च वाक्यानि कृष्णैकादशिवर्जने ॥ ६१ ॥ मरणयादिनि

बेधेचतानिकाम्यफलार्थिनाम् ॥ कामिनोपिहिसिद्धार्थकुर्वुरेवोपवासनम् ॥ ६२ ॥ ग्रीणनार्थं
 हरेर्नित्यंनतुकाम्यव्यपेक्षया ॥ तस्माच्छुक्लामथोक्तृणांभरणयादियुतामपि ॥ ६३ ॥ प्रत्यवायनिषे
 धार्थामुपवासीतनित्यशः ॥ ग्रीणनार्थहरेश्चापिविष्णुलोकस्यचासये ॥ ६४ ॥ कलावार्धकलावा
 पिपरतोद्वादशीयदि ॥ द्वादशद्वादशीर्हतिपूर्वद्युःपारणेकृते ॥ ६५ ॥ अतिरिक्ताद्वादशीचेद्य
 स्तानोपोषयेद्यदि ॥ द्वादशद्वादशीर्हतिद्वादशीचातिलंघिता ॥ ६६ ॥ द्वादश्यामतिरिक्तायां
 योभुंक्तेपूर्ववासरे ॥ द्वादशद्वादशीर्हतिद्वादशीवापरित्यजेत् ॥ ६७ ॥ द्वादशींश्रवणोपेतांयो नो
 पोष्यात्सुभंदधीः ॥ पंचसंवत्सरकृतं पुण्यंतस्यविनश्यति ॥ ६८ ॥ एकादशीमुपोष्याथद्वादशी
 मप्युपोषयेत् ॥ नतत्रविधिलोपः स्यादुभयोर्देवताहरिः ॥ ६९ ॥ अल्पायामपिविषेद्रपारणं
 तुकथंभवेत् ॥ पारयित्वोदकेनापिभूंजनोनैवदुष्यति ॥ अशितानशितायस्मादापोविद्वद्धिरी
 रिताः ॥ १७० ॥ अंभसाकेवलैनैवकरिष्येन्नतपारणम् ॥ तद्विशिष्टंमुनिप्रोक्तमशितानशितंच
 यत् ॥ ७१ ॥ नकाशीनगयांगंगानरेवानचपुष्करम् ॥ नचापिकौरवंक्षेत्रंतुल्यंभूपहरेर्दिनात्
 ॥ ७२ ॥ अश्वमेधसहस्राणिवाजेपेयशतानिच ॥ एकादश्युपवासस्यकलानार्हतिषोडशीम्
 ॥ ७३ ॥ एकादशीसमुत्थेनवह्निनापातकेंधनम् ॥ भस्मीभवतिराजेन्द्रअपिजन्मशतोद्धवम् ॥ ७४ ॥
 नेदृशंपावनंकिंचिन्नराणांभुविविद्यते ॥ यादृशंपद्मनाभस्यदिनंपातकहानिदम् ॥ ७५ ॥ ताव
 त्पापानिदेहेस्मिंस्तिष्ठतिमनुजाधिप ॥ यावन्नोपोषयेज्जंतुःपद्मनाभदिनंशुभम् ॥ ७६ ॥ एका
 दशेन्द्रियैःपापंयत्कृतंभवतिप्रभो ॥ एकादश्युपवासेनतत्सर्वविलयंव्रजेत् ॥ ७७ ॥ एकादशीस

मंकिचित्पवित्रं न हि विद्यते ॥ व्याजेनापि कृताराजान्न दशयति भास्करिम् ॥ ७८ ॥ श्रीव्यासः ॥
 अर्च्यं निवेद्येनमं प्राप्ते महामोक्षशुभे ॥ तस्यापि नरकप्राप्तिः किंपुनर्भोजने कृते ॥ ७९ ॥ सब्रह्म
 हासगोघ्नश्च सस्तेनो गुरुतल्पगः ॥ एकादश्यां तु भुञ्जानः पक्षयो रुरुमयोरपि ॥ १८० ॥ वरं स्वमातु
 गमनं वंरगो मांसमक्षणम् ॥ वरं हत्यासुरापातमेकादश्यन्नभोजनात् ॥ ८१ ॥ एकादशीदिने पु
 ण्ये भुञ्जते ये न राधमाः ॥ अवलोक्य मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥ ८२ ॥ पृथिव्यां या निपा
 पा निब्रह्महत्यादिकानि च ॥ अन्त्रमाश्रित्य तिष्ठति संप्राप्ते हरिवासरे ॥ ८३ ॥ रुग्मांगदः ॥ अ
 ध्ववर्षाधिको यस्तु ह्यशीतिर्न हि पूर्यते ॥ यो भुंक्ते मानवः पापो विष्णोरह निचागते ॥ ८४ ॥ पिता
 वायदिवा पुत्रो भार्यावापि मुहज्जनः ॥ पद्मनाभदिने भुंक्ते निग्राह्यो दस्युवद्भवेत् ॥ ८५ ॥ ब्रह्मा ॥
 उपोष्य द्वादशीं ण्यां सर्वपापक्षयप्रदाम् ॥ न पश्यंति यमं वापि न रकाणि न यातनाम् ॥ ८६ ॥ शं
 करः ॥ रंती ह्यपुराणा निभूयो भूयो वरानने ॥ न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे ॥ ८७ ॥
 द्वादशी न प्रमोक्तव्या यावदायुः प्रवर्तते ॥ अर्चनीयो ह्येषो विधुद्वेनांतरात्मना ॥ ८८ ॥
 भक्त्या ग्राह्यो ह्येषो केशो न धनैर्धरणीसुराः ॥ भक्त्या संपूजितो विष्णुः फलं धत्ते समीहितम् ॥ ८९ ॥
 जलेनापि जगन्नाथः पूजितः क्लेशनाशनः ॥ परितोषं प्रयात्याशु तृषार्नस्तु यथाजलैः ॥ ९० ॥
 आसीनस्य शयानस्य तिष्ठतो व्रजतोपि वा ॥ रमस्वपुंडरीकाक्षनृसिंहद्वये मम ॥ ९१ ॥ कराव
 लंबं नंदे हि श्रीकृष्णकमलेक्षण ॥ भवपंकार्णवेषोरे मज्जतो मम सर्वदा ॥ ९२ ॥ सर्वगश्चैव सर्वा
 त्मा सर्वा विस्थासु चाच्युत ॥ रमस्वपुंडरीकाक्षनृसिंहद्वये मम ॥ ९३ ॥ एकादश्यां न भुञ्जति

नसुरांवापिबेक्कचित् ॥ बाह्यणोर्नैवहंतव्यइत्येषावैदिकीस्मृतिः ॥ १४ ॥ त्राहित्राहिजग
आथवासुदेवाच्युताव्यय ॥ मांसमुद्धरगोविंददुःखसंसारसारात् ॥ १५ ॥ एतत्पुण्यमिदं गु
ह्यंपवित्रंपापनाशनम् ॥ आयुष्यंचयशस्यंचयधन्यंदुःखप्रनाशनम् ॥ १६ ॥ कलौपापं कियन्मा
त्रंहत्यास्तेयादिंसंभवम् ॥ स्मृतेमनसिगोविंदेदह्यतेतूत्तराशिवत् ॥ १७ ॥ कलौकेशवभक्तानां
नभयंविद्यतेक्वचित् ॥ स्मृतेसंकीर्तिनेध्यातेसंक्षययातिपातकम् ॥ १८ ॥ अध्येतव्यमिदंशा
खंश्रोतव्यमनसूयया ॥ भक्तेभ्यश्चप्रदातव्यंधार्मिकेभ्यःपुनःपुनः ॥ १९ ॥ अधीयानाद्दंशा
खंविष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्ताःप्राप्नुवंतिपरंपदम् ॥ २० ॥ श्रुत्वाधर्मविजा
नानिश्रुत्वात्यजतिदुर्मतिम् ॥ श्रुत्वाज्ञानमवामोतिश्रुत्वाभोक्षंचगच्छति ॥ १ ॥ तस्मादि
दंसदासेव्यंश्रोतव्यंचसदैवहि ॥ कुतर्कदावदग्धेभ्योनदातव्यंकथंचन ॥ २ ॥ संसारविषपा
नेनयेमृताःप्राणिनोभुवि ॥ अमृतायस्मृतस्तेषां कृष्णामृतमहार्णवः ॥ ३ ॥ क्लिन्नंपादोदकेनै
वयस्यनित्यंकलेवरम् ॥ तीर्थकोटिसहस्रैस्तुस्नानोभवतिप्रत्यहम् ॥ ४ ॥ तीर्थकोटिसहस्रै
स्तुसेवितैःकिंप्रयोजनम् ॥ तोयंयदिपिबेच्चित्यंशालग्रामशिलाच्युतम् ॥ ५ ॥ शालग्राम
शिलास्पर्शयेकुर्वतिदिनेदिने ॥ वांछितिकरसंस्पर्शतिषां देवाःसवासवाः ॥ ६ ॥ दुःसहो नारकोव
ह्निदुःसहायमंकिंकराः ॥ विषमश्रान्तकपथःप्रेतत्वंचातिदारुणम् ॥ ७ ॥ संचित्यमनसाप्ये
वंपातकाह्निनिवर्तयेत् ॥ स्मरणंकीर्तनंविष्णोःसदैव नपरित्यजेत् ॥ ८ ॥ अच्युतानंतगोविंद
नामोच्चारणमेषजात् ॥ नश्यंतिसकलरोगाःसत्यंसत्यंचदाम्यहम् ॥ ९ ॥ सकृदुच्चारितंयेनह

रित्यक्षरद्वयम् ॥ बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥ २१० ॥ एवं ब्रह्मादयो देवाः कृष्यश्च त
 पोधनाः ॥ कीर्तयंति परं श्रेष्ठं देव नारायणं प्रभुम् ॥ ११ ॥ किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किम
 ध्वैरः ॥ यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥ १२ ॥ नित्योत्सवो भवेत्तेषां नित्यश्रीर्नित्यमंगलम् ॥
 येषां हृदि स्थो भगवान्मंगलायतनं हरिः ॥ १३ ॥ जीवंश्चतुर्दशार्ध्वपुरुषो नियमेन तु ॥ १४ ॥ दशावरा
 णां दिहानां कारणानि करोत्ययम् ॥ स्त्रीवाप्यनूतनदशकंदेहं मानुषमाजयेत् ॥ १५ ॥ चतुर्दशोर्ध्वजीवी
 नि संसारश्चादिवर्जितः ॥ अविदिता परं देवं मोक्षशक्तामहामुने ॥ १६ ॥ आचतुर्दशमाहर्षात्पुरु
 षो नियमेन तु ॥ दशावराणां दिहानां कारणानि करोत्ययम् ॥ १७ ॥ अतः कर्मक्षयान्मुक्तिः कुत एव
 भविष्यति ॥ समानां विषमापूजाविषमाणां समा तथा ॥ १८ ॥ क्रियते येन देवोपि स्वपदाद्भ्यते
 हिंसः ॥ वित्तबंधुर्वयः कर्मविद्याचैव तु पंचमी ॥ एतानि मान्यस्थानानि गरीयो ह्युत्तरोत्तरम् ॥ १९ ॥
 गुणानुसारिणीं पूजां समां दृष्टिचयो नरः ॥ सर्वभूतेषु कुरुते तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥ २० ॥ यथा सुहृत्सु
 कर्तव्यं पितृभ्रातृसु तेषु च ॥ तथा करोति पूजां हिंसमबुद्धिः स उच्यते ॥ २१ ॥ तिर्यक्पुंड्रं न कुर्वीत स
 प्राप्ते मरणे तथा ॥ २२ ॥ न चान्यनाम विब्रूयात्पराच्चा रायणादृते ॥ नैवेद्यशेषं देवस्य यो भुनक्ति दि
 नेदिने ॥ २३ ॥ सिक्वेथि सिक्वे भवेत्पुण्यं चांद्रायणशताधिकम् ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं मुंजसौम्यं ललाटे यस्य
 दृश्यते ॥ २४ ॥ स चंहालोऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥ २५ ॥ अशुचिर्वाप्य नाचारो मनसा
 पापमाचरन् ॥ २६ ॥ शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुंड्रां कितो नरः ॥ ऊर्ध्वपुंड्रविहीनस्य श्मशानसदृशं
 मुखम् ॥ २७ ॥ अवलोक्य मुखं तस्य आदित्यमवलोकयेत् ॥ यज्ञोदानं तपश्चैव स्वाध्यायः पितृ

तर्पणम् ॥ २८ ॥ व्यर्थंभवतितत्सर्वमूर्ध्वपुङ्खेविनाकृतम् ॥ गोपीचंदनलिसांगयंघंशयतिचक्षुषा
 ॥ २९ ॥ तंसंशुद्धंविजानीयाच्चात्रकार्यविचारणा ॥ आस्फोटयंतिपितरःप्रनृत्यंतिपितामहाः
 ॥ ३० ॥ वैष्णवोस्मत्कुलेजातःसनःसंतारयिष्यति ॥ जीवितंविष्णुभक्तस्यवरंपंचदिनान्यपि
 ॥ ३१ ॥ ननुकल्पसहस्रैस्तुभक्तिहीनस्यकेशवे ॥ किंतेनजातमात्रेणभूभारेणाञ्जशत्रुणा ॥ ३२ ॥
 योजातोनार्चयेद्विष्णुनस्मरेन्नापिकीर्तयेत् ॥ योददातिहिजातिभ्यश्चंदनंगोपिमर्दितम् ॥ ३३ ॥
 अपिसर्षपमात्रेणपुनात्याससमंकुलम् ॥ ज्ञानीचकर्माणिसदोदितानिकुर्यादकामःसततंभवेत
 ॥ ३४ ॥ अतीतानागतज्ञानीत्रिलोक्युद्धरणक्षमः ॥ एतादृशोपिनाचारंश्रौतंस्मार्तंपरित्यजेत्
 ॥ ३५ ॥ यदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदातेदेववीर्यवत्तरंभवति ॥ कुर्वन्नेवहकर्माणिजिजी
 विषेच्छतंसमाः ॥ ३६ ॥ एवंचान्यान्यथेतोस्तिनकर्मांलिप्यतेनरे ॥ आचारश्चैवसाधूनामात्मन
 स्तुष्टिरेवच ॥ ३७ ॥ वेदप्रणिहितोधर्मोह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ॥ निष्कामंज्ञानपूर्वतुनिवृत्तमिहबो
 द्यते ॥ ३८ ॥ निवृत्तंसेवमानस्तुब्रह्माभ्येतिसनातनम् ॥ ३९ ॥ श्रीमदानंदतीर्थार्यसहस्रकि
 रणोत्थिता ॥ गेततिःसततंसेव्यागीर्वाणैःसिद्धिदाभवेत् ॥ ४० ॥ यस्यत्रीण्युदितानिवेदवच
 नेरूपाणिदिव्यान्यलंबवत्दर्शनमित्थमेवनिहितदेवस्यभर्गोमहत् ॥ वायोराभवचोनयंप्रथमकंशृ
 क्षोद्वितीयंवपुर्मध्वोयत्तुतृतीयमेतदमुनाग्रंथःकृतःकेशवे ॥ ४१ ॥ यःसर्वगुणसंपूर्णःसर्वगुणोषविव
 र्जितः ॥ प्रीयतांप्रीतएवालंविष्णुर्मेपरमःसुहृत् ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यवि
 रचितःकृष्णामृतमहार्णवःसंपूर्णः ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

॥ इति नरसिंहनखस्तोत्रं २८ यमकभारतं २९ द्वादश-
स्तोत्रं ३० कृष्णामृतमहाहर्णवश्च ॥ ३१ ॥

॥ अथ तन्त्रसारसंग्रहः । ३२ । सदाचारस्मृतिः ३३ ॥

श्रीमन्मन्त्रवृद्धदंतवर्तिश्रीमहृक्ष्मीनारायणायनमः ॥ ॥ हरिः ॐ ॥ जयत्यब्जमवेशेद्रवंदितः कमला
 पतिः ॥ अनंतविभवानंदशक्तिज्ञानादिसद्गुणः ॥ १ ॥ विधिविधायसर्गादौ तेन पृष्टोब्जलेचनः ॥
 आहृदेवोरमोत्संगविलसत्पादपद्मवः ॥ २ ॥ अहमेकोखिलगुणोवाचकः प्रणवोमम ॥ अकारा
 द्यतिशान्तातः सोयमष्टाक्षरोमतः ॥ ३ ॥ सविश्वतैजसप्राज्ञतुरीयात्मांतरात्मनाम् ॥ परमात्मज्ञा
 नात्मयुजांमद्रूपाणांचवाचकः ॥ ४ ॥ तद्रूपमेदाः पंचाशन्मूर्तयोमचापराः ॥ पंचाशद्वर्णवा
 च्यास्तावर्णास्तारार्णभेदिताः ॥ ५ ॥ द्विरष्टपंचकचतुःपंचेत्येवाष्टवर्गगाः ॥ अजआनंदइंद्रेशा
 वृग्रऊर्जक्नुंसरः ॥ ६ ॥ ऋधलशौल्जिरेकालैरओजोभृदौरसः ॥ अंतोर्धगर्मः कपिलः खपति
 गर्गुडासनः ॥ ७ ॥ धर्मोऽङ्गसारश्चार्वाङ्गश्छंदोगम्योजनार्दनः ॥ स्नादितारिर्जमधुंकीठलकोडलकोडरी
 ॥ ८ ॥ णात्मातारस्थपोदंडीधन्वीनम्यः परः फली ॥ बलीभगोमनुष्यज्ञोरामोऽक्ष्मीपतिर्वरः ॥ ९ ॥
 शान्तसंवित्पद्गुणश्चसारात्माहंसव्याकुलौ ॥ पंचाशन्मूर्तयस्त्वेतामकारादिलक्षकाः ॥ १० ॥
 नारायणाष्टाक्षरश्चताराष्टाक्षरमेदवान् ॥ आद्यैस्तारचतुर्वर्णीभिर्नान्याहृतयः क्रमात् ॥ ११ ॥
 अनिरुद्धादिकास्तासां देवताव्युत्क्रमेणवा ॥ ताश्चतन्मूर्तयस्त्वेवद्वादशार्णपदोदिताः ॥ १२ ॥
 नारायणाष्टाक्षराच्चव्याहृतिभ्यस्तथैवच ॥ विभेदोद्वादशार्णानां केशवाद्याश्चदेवताः ॥ १३ ॥
 नारायणाष्टाक्षराच्चव्याहृतित्रिगुणात्पुनः ॥ वेदमातातुगायत्रीहिगुणाद्वादशाक्षरात् ॥ १४ ॥ च
 तुर्विंशन्मूर्तयोऽस्याः कथितावर्णदेवताः ॥ तद्भेदः पौरुषं सूक्तेदाः पुरुषसूक्तगाः ॥ १५ ॥ वैदिकाः
 सर्वशब्दाश्चतस्मात्सर्वभिधोऽस्म्यहम् ॥ पंचाशद्वर्णीभिर्नान्याश्च सर्वशब्दाः अतोऽपिच ॥ १६ ॥ ऋषि

श्रदेवैतैकोहंतारादीनांविशेषतः ॥ छंदोमदीयागायत्रीताराष्टाक्षरयोमता ॥ १७ ॥ उद्यद्भास्व
 त्समाभासाश्रिदानंदैकदेहवान् ॥ चक्रशंखगदापद्मधरोध्येयोहमीश्वरः ॥ १८ ॥ लक्ष्मीधराभ्या
 माश्लिष्टःस्वमूर्तिगणमध्यगः ॥ १९ ॥ ब्रह्मवायुशिवाहीशविषैःशक्रादिकैरपि ॥ सेव्यमानोधि
 कंभक्तयानित्यनिःशेषशक्तिमान् ॥ २० ॥ मूर्तयोद्यावपिव्येयाश्चक्रशंखवराभयैः ॥ युक्ताःप्रदीप
 वर्णाश्चसर्वाभिरणभूषिताः ॥ २१ ॥ तादृग्रूपाश्चपंचाशज्ज्ञानमुद्राभयोद्यताः ॥ टंकीदंडीचधन्वी
 चतत्तद्युक्तास्तुवामतः ॥ २२ ॥ वासुदेवादिकाःशुक्लरक्तपीतासितोज्ज्वलाः ॥ चक्रशंखगदाब्जेतः
 प्रथमोमुसलीहली ॥ २३ ॥ सशंखचक्रस्त्वपरस्तृतीयःशार्ङ्गबाणवान् ॥ सचक्रशंखस्तुर्यस्तुशं
 खचक्रासिचर्मवान् ॥ २४ ॥ केशवोमधुसूदनःसंकर्षणदामोदरौ ॥ सवासुदेवःप्रद्युम्नोदक्षोच्चकरशंखि
 नः ॥ २५ ॥ विष्णुमाधवानिरुद्धपुरुषोत्तमाधोक्षजाः ॥ जनार्दनश्चवामोच्चकरस्थितनदरामताः ॥ २६ ॥
 गोविंदश्चत्रिविक्रमःसश्रीधरहृषीकपः ॥ नृसिंहश्चाच्युतश्चैववामाधःकरशंखिनः ॥ २७ ॥ वामनःसना
 रायणःपद्मनाभउपेन्द्रकः ॥ हरिःकृष्णश्चदक्षधःकरेशंखधरामताः ॥ २८ ॥ शंखचक्रगदापद्मधराश्चैते
 हिसर्वशः ॥ क्रमव्युत्क्रमपद्मादिगदादिव्युत्क्रमस्तथा ॥ २९ ॥ अर्धक्रमःसांतरश्चषट्सुषट्स्वरिपूर्विणा
 म् ॥ वर्णानां देवतानांचनित्यत्वाच्चक्रमःस्वतः ॥ ३० ॥ व्यक्तिक्रमंब्रह्मबुद्धावपेक्ष्यक्रमउच्यते ॥ समा
 सव्यासयोगेनव्याहृतीनांचतुष्टयम् ॥ ३१ ॥ सत्यंचांगानितारस्यग्रोच्यंतेष्टाक्षरस्यच ॥ कृद्धमहावी
 रद्युसहस्रसहितोल्ककाः ॥ ३२ ॥ चतुर्थ्यंताहृदादीनिपृथगूपाणितानिच ॥ विष्णोरेवात्यभेदेपितंदे
 श्वर्यान्तिदन्यवत् ॥ ३३ ॥ चक्रशंखवराभीतिहस्तान्येतानिसर्वशः ॥ मूलरूपसवर्णानिरुष्णवर्णाशिखो

च्यते ॥ ३४ ॥ चतुर्विंशन्मूर्तयश्चमूलरूपसवर्णकाः ॥ आदिवर्णत्रयं नाभिद्विचरस्सुयथाक्रम
म् ॥ ३५ ॥ न्यसनीयं च तद्वर्णदेवताध्यानपूर्वकम् ॥ पञ्जानुनाभिद्वयवाङ्मनासानेत्रकेषु च ॥ ३६ ॥
अष्टाक्षराणां न्यासः स्याद्वाह्वतीनां प्रजापतिः ॥ मुनिश्छंदस्तुगायत्रीदेवतामगवान्ह्रिः ॥ ३७ ॥
उद्यदादित्यवर्णश्च ज्ञानमुद्राभयोद्यतः ॥ तारेणव्याह्वतीभिश्च ज्ञेयान्यंगानि पंच च ॥ ३८ ॥ नाभिह
त्केषु सर्वेषु च तस्योव्याह्वतीन्यसेत् ॥ द्वादशाक्षरस्य जगती च्छंदो न्यत्तारवस्मृतम् ॥ ३९ ॥ अच्छवर्णो
भयवक्रोर्ध्वयोमितद्युतिः ॥ पदैर्वर्षस्तैः समस्तैश्च ज्ञेयान्यंगानि पंच च ॥ ४० ॥ अष्टाक्षराणां स्था
नेषु बाह्वोरूर्वाश्च विन्यसेत् ॥ विश्वामित्रस्तुसंध्यार्थं तदन्यत्र प्रजापतिः ॥ मुनिदेवस्तु सवितृनामा
सधृत्वतो हरिः ॥ ४१ ॥ प्रोद्यदादित्यवर्णश्च सूर्यमंडलमध्यगः ॥ चक्रशंखधरोऽस्य दोहयोर्ध्वेय
एव च ॥ ४२ ॥ सताराश्च व्याहृतयोगाय न्यंगानि पंच च ॥ दोः पत्संधिषु साग्रेषु नाभिहन्मुखेषु
च ॥ ४३ ॥ वर्णन्यासश्च कर्तव्यस्तारवन्निखिलं स्मृतम् ॥ पंचाशदक्षराणां च पं सूक्तस्यापि स
र्वशः ॥ ४४ ॥ अनुष्टुभश्च त्रिष्टुप् च्छंदोऽस्य त्रिष्टुभोऽपि वा ॥ विष्णुशब्दश्चतुर्थ्यतोऽद्वयेतः षडः
क्षरः ॥ ४५ ॥ तारवत्सर्वमस्यापि श्यामोर्ध्वयो हरिः स्वयम् ॥ वर्णाएव षडंगानि षण्योर्भेदयोगत
॥ ४६ ॥ पञ्जानुनाभिद्व्यासाकेषु न्यासश्च वर्णशः ॥ एते तु सर्वमंत्राणां मूलमंत्रा विशेष्टाः ॥ ४७ ॥
एतज्ज्ञानात्समस्तं च ज्ञातं स्याच्छब्दगोचरम् ॥ एतज्जपात्समस्तानां मंत्राणां जापको भवेत् ॥ ४८ ॥
पूज्यश्च भगवान् चित्यं च काजादिकमंडले ॥ हृदये वा च ले वापि जले वा केवलस्थले ॥ ४९ ॥ अष्टाक्षरे
ण सर्वं पूज्यप्रथमं देवतां पराम् ॥ मध्ये सव्ये गुरुंश्चैव दक्षिणे सर्वदेवताः ॥ ५० ॥ पुनः सव्ये सर्वगुरुनाम्ने

यादिषुचक्रमात् ॥ गरुडंयासदेवंचदुर्गाचैवसरस्वतीम् ॥ ५१ ॥ धर्मज्ञानंचवैराग्यमैश्वर्यंचैवको
णगान् ॥ तदंतःपूर्वदिकपूर्वमधर्मादींश्चपूजयेत् ॥ ५२ ॥ अपूजिताअधर्मादिदातारस्तेतथा
मिथाः ॥ निर्क्रान्तिश्चैवदुर्गाचकामोरुद्रश्चदेवताः ॥ ५३ ॥ घमवायुशिवेंद्राश्चज्ञेयाधर्मादिदेवताः ॥
परमःपुरुषोमध्येशक्तिराधाररूपिणी ॥ ५४ ॥ कूर्मोनंतश्चपृथिवीक्षीरसागरएवच ॥ श्वेतद्वीपमं
टपश्चदिव्यरत्नमयोमहान् ॥ ५५ ॥ पद्ममेतन्नयंदेवीरमैवबहुरूपिणी ॥ सूर्यसोमह्नुताशाश्चपद्मे
श्रीस्त्रिगुणात्मिका ॥ ५६ ॥ आत्मांतरात्मपरमज्ञानात्मानश्चमूर्तयः ॥ विमलोत्कर्षणीज्ञानाकि
यायोगातथैवच ॥ ५७ ॥ मल्लीसत्यातथेशानानुग्रहाचेतिशक्तयः ॥ अष्टदिक्षुचमध्येचस्वरूपा
ण्येवताहरेः ॥ ५८ ॥ ततो नंतंयोगपीठस्वरूपं पूजयेद्देवेः ॥ तत्रावाह्यहरिंचार्ध्यपाद्याचमनीयकम्
॥ ५९ ॥ मधुपर्कपुनश्चार्चस्नानंवासोविभूषणम् ॥ उपवीतासनेदस्वांगंधपुष्पेनथैवच ॥ ६० ॥ लक्ष्मी
धरेयजेत्तत्रपार्श्वयोरुभयोर्हरेः ॥ हृदयादींस्तथैन्द्रादिदिक्ष्वस्त्रंकोणकेषुच ॥ ६१ ॥ वासुदेवादिका
न्दिक्षुकेशादींस्ततःपरम् ॥ मत्स्यकूर्मवराहंश्चनारसिंहंचवामनम् ॥ ६२ ॥ भार्गवराघवंकृष्णं
द्वंद्वं कल्किनमेवच ॥ अनंतंविश्वरूपंचतद्द्विहिःपूजयेत्कमात् ॥ ६३ ॥ अनंतब्रह्माय्वीशान्वीशंचाग्नेम
पूजयेत् ॥ वारुणींचैवगायत्रीभारतींगिरिजामपि ॥ ६४ ॥ कोणेषुर्वींद्रवामेचसौपणीं पूजयेदपि ॥ इ
द्रादींछेषविध्यंतान्सभार्यान्सपरिग्रहान् ॥ ६५ ॥ धूपदीपौततोदस्वनैवेद्यंमूलमंत्रतः ॥ अनेनक्रम
योगेनजुहुयात्संस्कृतेऽनले ॥ ६६ ॥ पुष्पांजलिश्चहोमश्चमूलेनाष्टोत्तरंशतम् ॥ सकृत्सकृत्पुष्पमन्यैर्हो
मस्तस्यचतुर्गुणः ॥ ६७ ॥ विसर्जयित्वनैवेद्यंमूलेनत्रिःसमर्च्यच ॥ धूपदीपौपुनर्दस्वापुनर्दम्

लेनपूर्ववत् ॥ ६८ ॥ अर्चयित्वाहरिंध्यात्वाजपेदद्योत्तरंशतम् ॥ पुनर्ध्यायेद्द्वरिसर्वदेवदेवेश्वरं प्र
 भुम् ॥ ६९ ॥ जपध्यानहुतार्चादीनेवयःकुरुतेसदा ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांभाजनंस्यात्सएव
 हि ॥ ७० ॥ सर्वोत्तमंहरिंज्ञात्वायत्नमस्तिपूर्वकम् ॥ जपध्यानादिभिर्नित्यं पूजयेन्नास्यदुर्लभ
 म् ॥ ७१ ॥ अर्चित्कृत्वा न्यदेवेषु ब्रह्मरुद्रादिकेष्वपि ॥ सर्वोत्कर्षमविज्ञाय विष्णोर्ध्यातितमो ध्रुवम्
 ॥ ७२ ॥ नयज्ञानचतीर्थानिनोपवासव्रतानि च ॥ देवतानि च सर्वाणि त्रानुं तं शक्रयुः क्वचित् ॥ ७३ ॥
 हरिर्हिसर्वदेवानां परमः पूर्णशक्तिमान् ॥ स्वतंत्रो न्येतद्दशाहिसर्वतः सजगद्गुरुः ॥ ७४ ॥ ब्रह्माद
 यश्च तद्भक्त्या भागिनो भोगमोक्षयोः ॥ तस्माज्ज्ञेयश्च पूज्यश्च वंद्यो ध्येयः सदा हरिः ॥ ७५ ॥ इति
 श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्तंत्रसारसंग्रहे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥१॥
 हरिः ॐ ॥ यस्य कस्यापि मंत्रस्य न्यासः पंचाशदक्षरैः ॥ वीर्यदः के भितो वक्त्रमक्षिकर्णेषु नासयोः
 ॥ १ ॥ गंडयोरुष्ठयोर्दंतपट्टस्योर्मूर्धनि वाचि च ॥ दोः पत्तंसंधिषु सामेष्पु पाश्वर्ययोः पृष्ठगुह्ययोः ॥ २ ॥ तु
 दे च हृदि धातूनां सके प्राणजीवयोः ॥ सक्षकारान्न्यसे ह्णानृसिंहः क्षस्य देवता ॥ ३ ॥ जपे
 न्यासे च विहितः क्षोक्षराणां सदांततः ॥ प्राणायामो रेचयित्वा पूरयित्वा च कुम्भके ॥ ४ ॥ तौरेस्त्रि
 द्वां दशाष्टतैर्द्वीकद्वादशकेन वा ॥ तत्तन्मंत्रेण वा कार्यो गायत्र्या दशतारकैः ॥ ५ ॥ आदावेव जपे
 कुर्याच्छोषणं दहनं पुतिम् ॥ वाय्वग्निवा रुणैर्बीजैर्ध्यात्वा तन्मंडले हरिम् ॥ ६ ॥ एकपंचाशद्
 णानां चतुर्विंशतिमूर्तयः ॥ आत्माद्या वामदेवाद्या विश्वाद्या मत्स्यकच्छपौ ॥ ७ ॥ कोटो नृसिंहः स
 बटुर्जामदभ्यग्धृद्बहौ ॥ वासिष्ठ्याद्वौ कृष्णवात्रेयो बुद्धकल्किनौ ॥ ८ ॥ शिशुमारश्चेति शतं

कलाःकलशानामकाः ॥ एताभिःसहितांमूलमूर्तैकुंभोदकेषुधीः ॥ १ ॥ पूर्वोक्तविधिनाभ्यर्च्य
 प्रतिमांशिष्यमेववा ॥ स्नापयेत्पूर्वमर्चायांजपोनूनःसहस्रतः ॥ १० ॥ मूलमंत्रस्यचांगानान्या
 सःस्थानादनंतरम् ॥ प्रनिमायांसन्निधिकच्छिष्येमाहात्म्यकृद्धेवत् ॥ ११ ॥ कलशःकीर्तिमा
 युष्यंप्रज्ञांमेषांश्रियंबलम् ॥ योग्यतांपापहानिंचपुण्यद्विंचसाधयेत् ॥ १२ ॥ उपसर्गेषुजाते
 षुदैवभूतात्महेतुषु ॥ आयुषेवाथशांत्यैवाश्रियेवापुण्यद्वये ॥ १३ ॥ योग्यतायैमंत्रसिद्धौ
 विष्णोःप्रीत्यर्थमेववा ॥ जुहुयात्सहस्रमयुतंलक्षंकोटिमथापिवा ॥ १४ ॥ पूर्ववत्संस्कृतेवह्नौ
 ध्यात्वादेवंजनार्दनम् ॥ कृत्वात्रिमेखलंकुंडंचतुर्विंशांगुलोच्छ्रितम् ॥ १५ ॥ तावत्वातं
 चतुष्कोणमुच्छ्रितंद्वादशैववा ॥ छांगुलंत्र्यंगुलंवापिचतुरंगुलमेववा ॥ १६ ॥ विस्तरोगे
 खलानांस्यादंत्यावाचतुरंगुला ॥ चतुर्विंशांगुलंवातद्विस्तारोद्वादशैववा ॥ १७ ॥ अश्वत्थप
 त्राकृतिःस्यान्मूलतोद्वादशांगुला ॥ योनिःस्वातेचविनताप्रविष्टाछांगुलंतथा ॥ १८ ॥ तदात्मनि
 हरिंध्यात्वाकुण्डेदेवींश्रियंतथा ॥ विष्णुवीर्यात्मकंवाह्निनिक्षिपेत्प्रणवेनतु ॥ १९ ॥ ॥ कुर्यात्क्रियाः
 षोडशत्रय्याहतीभिःपृथक्पृथक् ॥ वह्नेस्तद्गह्वरेःप्रीतिकुर्वन्द्रव्यैर्यजेत्ततः ॥ २० ॥ आज्येनवापाय
 सेनसमिद्धिःक्षीरिणामथ ॥ तिलैर्वीतंडुलैर्वीपिमधुरैस्त्रिभिरेववा ॥ २१ ॥ ब्रह्मदक्षसमिद्धिर्वास
 मिद्धिर्वामृतोद्भवैः ॥ अमृताःसमिधोज्ञेयाःसर्वत्रचतुरंगुलाः ॥ २२ ॥ एवमेवचदीक्षायामाज्येनै
 वाहुतिंक्रिया ॥ पूजाचकार्याविधिवत्पूर्वसर्वद्वुतेष्वपि ॥ २३ ॥ गुरवेदक्षिणांदद्याल्लक्षेक्षेक्षतं

मुधीः ॥ आत्मनैव कृते होमेशाक्तितो गुरुदक्षिणाम् ॥ २४ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्य
 विरचिते श्रीमत्तंत्रसारसंग्रहे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
 हरिः ॐ ॥ प्रतिष्ठांकारयन् विष्णोः कुर्यात्सुप्रतिभां बुधः ॥ लौहैर्वाशिलयादावा मृदावापि यथा क
 मम् ॥ १ ॥ षण्णवत्यंगुलांयोग आसीनामथवा स्थिताम् ॥ शयानां वा मुक्षूणां न्याचक्षणानि जां
 स्थितिम् ॥ २ ॥ मुखादूर्ध्वद्व्यंगुलोच्चां नवांगुललसन्मुखात् ॥ सुतृत्त्र्यंगुलप्रीवा मास्तनाच्च षडंगु
 लम् ॥ ३ ॥ पंचादशांगुलां नाभेरासार्धदशकंगुलम् ॥ वृषणादामूलतश्च सार्धद्व्यंगुलमायताम् ॥ ४ ॥
 तावदागुदतो दीर्घा चैत्यादद्यादशांगुलम् ॥ तथा द्व्यंगुलचैत्यां च द्वाविंशजं यथायुताम् ॥ ५ ॥ आर
 भ्यगुलकमध्यं च सहार्धचतुरंगुलम् ॥ षडंगुलोच्चप्रपदां सार्धत्र्यंगुलमेव च ॥ ६ ॥ प्रपदोच्चयुतामंतद्वयं
 गुलप्रपदोच्छ्रयाम् ॥ त्र्यंगुलद्व्यंगुलामर्धहीनमध्यांगुलामपि ॥ ७ ॥ त्रिपदांगुलहीनान्यस्ततस्ता
 दृशतत्पराम् ॥ पादोनोच्चांगुष्ठनखांतदर्थतदनंतराम् ॥ ८ ॥ क्रमशः पादहीनान्यां रक्तपादनखां
 शुभाम् ॥ विस्तारः प्रपदस्यापि षडंगुलउदाहृतः ॥ ९ ॥ अंगुष्ठपरिणाहस्तु चतुरंगुलईरितः ॥ त्र्यं
 गुलस्तु तदन्यस्य बीहार्धो नाः क्रमात्पराः ॥ १० ॥ दशांगुलं जं वमूलं मध्यं च त्र्यंगुलाधिकम् ॥
 सप्तादशांगुलं तूर्ध्वजानुरद्यादशांगुलः ॥ ११ ॥ ऊर्वतोपितथाज्ञेयो मध्यं द्विद्वादशांगुलम् ॥ चतुरं
 गुलाधिकं मूलं गुह्यं सार्धचतुष्टयम् ॥ १२ ॥ सार्धत्रयं परीणाहाहृणं चतुरंगुलम् ॥ सप्तांगुलं परी
 णाहाहृतं प्रोक्तं समस्तशः ॥ १३ ॥ अर्धत्रिंशांगुलः कट्याः परीणाहउदाहृतः ॥ सुवृत्तत्वं
 तथा श्रोणयोः पीनत्वं च समस्तशः ॥ १४ ॥ विस्तारश्च तथा कट्याः सुप्रतिष्ठितापदोः ॥ कट्याश्चैवां

गुलाधिक्यं नाभिरध उदाहृतः ॥ १५ ॥ नाभिः सार्धांगुलश्चैव गंगभीरोर्धांगुलोन्नतः ॥ बृत्तः प्रदक्षिणश्चैव द्वि
 चत्वारिंशदंगुलम् ॥ १६ ॥ मध्यं स्तने परीणाहः षडंगुलमतोधिकः ॥ एकोनविंशंगुलं तदुरो वि
 स्तारस्तक्षणम् ॥ १७ ॥ पादोनमंगुलं चैव भुजाभ्यां सह सार्धकम् ॥ अंसयोर्विस्तृतिश्चैव पृथग
 घांगुलामता ॥ १८ ॥ ससांगुलोच्छ्रयः कक्षादुपरि स्कंधयोर्मतः ॥ अष्टविंशंगुलं चैव हस्तयोर्मा
 नमुच्यते ॥ १९ ॥ अष्टादशंगुलो बाहोः परीणाह उदाहृतः ॥ क्रमादूनंतदंते तु सार्धाष्टांगुलमीरि
 तम् ॥ २० ॥ सांगुलस्तु तलः सार्धनवांगुल उदाहृतः ॥ समंतदुभयं ज्ञेयं तैव तलविस्तृतिः ॥ २१ ॥
 अर्धांगुलोन्नतमध्यादयोः सार्धांगुलोन्नता ॥ कनिष्ठिकायास्तस्यास्तु त्रीहिमात्राधिकः परः ॥ २२ ॥
 सार्धत्रयपरीणाहो मध्यज्येष्ठावुदाहृतौ ॥ अन्यौ त्रीहि तदर्धो नावन्या सार्धद्वयांगुला ॥ २३ ॥ पा
 दो नात परीणाहाः सर्वाज्येष्ठां विना स्मृताः ॥ वक्षो विस्तारसदृशः परीणाहो गलस्य च ॥ २४ ॥ ल
 लाटकुक्षिकंठास्तु दीर्घरिखात्रयान्विताः ॥ बृत्तो गलो बाहवश्च स्तनवांगुलस्य स्तथा ॥ २५ ॥ रक्ता
 स्तलनखाश्चैव नेत्रांतो धर एव च ॥ उत्तरोष्ठश्च जिह्वा च नखौ पादोनकांगुलौ ॥ २६ ॥ अर्धांगुलौ
 तथा मध्यावन्येऽष्टांशक्रमोनकाः ॥ नासिकाया अधस्ताच्च नासिका च रराटिका ॥ २७ ॥ समा
 मानेन नासाया उच्चत्वेनैव मापने ॥ अर्धांगुलाधिकं सर्वमुखस्य तु भविष्यति ॥ २८ ॥ चतुर्गुलं
 तथैवास्यं सार्ध त्रीह्यधरं स्मृतम् ॥ उत्तरं त्रीहिमात्रं तु तदूर्ध्वं चाधरोपमम् ॥ २९ ॥ सार्धांगुल
 मथ प्रोक्तमधरादध एव च ॥ आस्यपार्श्वद्वयं प्रोक्तमाकर्णांतु षडंगुलम् ॥ ३० ॥ ससांगुलं नासि
 कायाः पार्श्वमाकर्णतः स्मृतम् ॥ सपादांगुलमुच्चाच नासिकापरिकीर्तिता ॥ ३१ ॥ अर्धांगुले पट्टे

नस्यामध्यंचसमुदाहृतम् ॥ नासिकाव्रीहिविस्ताराचक्षुषीचांगुलत्रये ॥ ३२ ॥ अंगुलंचैववि
 स्तीर्णफुल्लेऽर्धंचतदन्यथा ॥ चतुंगुलौश्रुबौचैवतथार्थांगुलविस्तृतौ ॥ ३३ ॥ असंहनौचनिबि
 द्धौतथापक्ष्मसुनीलकम् ॥ कर्णौचत्र्यंगुलौसार्धद्वयविस्तारसंयुतौ ॥ ३४ ॥ सकुण्डलंतावदेवविब
 रंसंप्रकीर्तितम् ॥ तथाङ्गुलविस्तारंलताभ्यांसहकथ्यते ॥ ३५ ॥ कर्णपूर्युतौकर्णावृत्पलाभ्यांच
 संयुतौ ॥ नीलाटकसहस्रेणयुक्तंतन्मुखपंकजम् ॥ ३६ ॥ ललाटंसुविशालंचतथासाधनवांगुलम् ॥
 विस्तारोर्भूध्रिवृत्तंचशिरश्छत्राकृतिस्मृतम् ॥ ३७ ॥ दीर्घाश्चकुचिताग्राश्चनीलाःकेशाहरेर्मताः ॥
 मुखमानेनचैवोच्चकिरीटकेशवस्यहि ॥ ३८ ॥ कुण्डलेमकराकारवक्षश्चैवसकौस्तुभम् ॥ सश्रीव
 त्संदक्षिणतःपीनंतुंगमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ हारयैवेयसहितमुपवीतयुतंतथा ॥ बाहवश्चभकेयू
 रकंकणांगदमुद्रिकाः ॥ ४० ॥ समध्यबंधमध्यंचनितंवेपीतमंबरम् ॥ कांचीगुणश्चपदयोनू
 पुरेचातिमुखेने ॥ ४१ ॥ अंगुलीयानिचपदोःकृतिभिःसाधुकारयेत् ॥ सोत्तरीयंचचकाद्यैरायुधै
 श्वसमचितम् ॥ ४२ ॥ अनुन्नतैरगिरलैर्दैनैर्युक्तंचसुस्मितम् ॥ समदृष्टियुतंकार्यंश्लक्ष्णंचैवम
 नोहरम् ॥ ४३ ॥ प्रतिमार्थंवजन्यंचध्वनिभिर्मणिलैर्युतः ॥ गत्वाधुचिस्थलंचैवशिलांतत्रपरीक्षये
 त् ॥ ४४ ॥ ध्वनिभेदेनविज्ञायशिलांगंभवतीत्यजेत् ॥ मूलमंत्रंजपन्विष्णुध्यायंस्तिष्ठेदुपोषि
 तः ॥ ४५ ॥ वार्क्षींचेद्यज्ञवृक्षस्यसारेणैवतुकारयेत् ॥ बलिदानंचसंक्षेपविधानेनैवकथ्यते
 ॥ ४६ ॥ अस्यसंक्षेपशास्त्रत्वान्नविस्तरविरोधिता ॥ दस्वोपहारंहरयेतद्भूतेभ्योबालिहरत् ॥ ४७ ॥
 प्राच्येभ्योविष्णुभूतेभ्यइत्याद्यखिलदिक्षुच ॥ आदायविष्णुभूतेभ्योलोकपेभ्यस्तथाहरेः ॥ ४८ ॥

अनुज्ञामुद्धरेद्वृक्षं शिलां च प्रतिमाकृते ॥ प्रतिमां पिंडिकां पीठं शिलाभिस्तु त्रिजातिभिः ॥ ४९ ॥
 स्वरेस्थूलत्वभेदेन पुंस्त्रयाद्याजातितः शिलाः ॥ पुंशिलाप्रतिमार्थं तु स्त्रीशिलापीठकृत्प्रये ॥ ५० ॥
 वेदमंगलघोषेण वाद्यैश्च प्रतिमां हरेत् ॥ प्रागुदकप्रवणे देशे कुर्वाद्दिवालयं सुधीः ॥ ५१ ॥ रामावृते
 दक्षिणतः पश्चाद्विपर्ययववा ॥ मध्येवाग्रामपुरयोर्विशाले सुशुचीतथा ॥ ५२ ॥ ऐशानीं दिशमे
 कां तु विनोदकविवर्जिते ॥ जलाशयस्य मध्ये वा शिलावृक्षादिवर्जिते ॥ ५३ ॥ श्मशानादिकदे
 शानां विदूरे सुमनोहरे ॥ किष्कुद्धादशतो न न कुर्वाद्दिवालयस्थलम् ॥ ५४ ॥ द्विगुणं चतुर्गुणं वापि
 शतकिष्कुप्रमाणकम् ॥ कृत्वा भूशोधनं सम्यक् सार्धं पुंमानतस्त्वधः ॥ ५५ ॥ केशांगारास्थिवल्मी
 कलोष्ठाश्मादिविवर्जिते ॥ हरितत्रापि संपूज्य बलिदत्त्वापि पूर्ववत् ॥ ५६ ॥ मृद्धारुशैले लोहिवाकु
 र्यादिवालघं दृढम् ॥ दीर्घस्थकलमास्ति स्त्रियर्गष्टयवोदराः ॥ ५७ ॥ अंगुल्या मध्यरेखायाः
 समालक्षणतः स्मृताः ॥ स्वांगुल्या मध्यरेखा तु प्रतिमादिषु लक्षणम् ॥ ५८ ॥ ह्रस्वमध्योच्चभेदेन
 तत्तन्मानं समस्तशः ॥ प्रादेशहस्तपुरुषमानं सामान्यलक्षणम् ॥ ५९ ॥ प्रतिमाध्यर्धकं द्वारमध्व
 मर्धं च विस्तृतिः ॥ प्रतिमार्धप्रमाणेन पीठस्योच्चत्वमिष्यते ॥ ६० ॥ उन्नतिः पिंडिकायास्तु चतुर्गु
 लमानतः ॥ त्र्यंगुलं द्वांगुलं वापि ग्रहांतः प्रतिमासमम् ॥ ६१ ॥ उच्चपर्यक्कमशउच्चत्वं मध्यतः स्मृ
 तम् ॥ तावदुच्चं बहिर्ध्वैव यद्येकं शिखरं भवेत् ॥ ६२ ॥ अर्धोच्चमथवापि स्यादधस्तात्प्रतिमोन्न
 तम् ॥ ततो द्विगुणमानं वा सार्धं प्रतिममेव वा ॥ ६३ ॥ शिखरांतरे तु प्रतिमामानं न दृढ उच्यते ॥ त
 त्रिपादं तदीवा तदध्यर्धमथापि वा ॥ ६४ ॥ वर्तुलं यद्यसदृशं हस्तिपृष्ठमनं तथा ॥ चतुरस्रं चाष्टकोणं

विमानं परिकीर्तितम् ॥ ६५ ॥ प्रतिमायादशगुणं विशदुणमथापिवा ॥ वर्तुलं शिखरं स्वेकं किरीटाकृति
 मद्भवेत् ॥ ६६ ॥ सभयापि समेतं वा दृश्य सभमथापिवा ॥ द्विसभं त्रिसभं वापि सगोपुरमथापिवा ॥ ६७ ॥
 प्राकारवृत्तयुक्तं वा सप्रकारमेववा ॥ समष्टं किष्कुमात्रं बहिर्वाचतुरस्रकम् ॥ ६८ ॥ ततः परं किष्कु
 मात्रं सभाया अंतरं यदि ॥ ततस्तावत्तृतीयायाः सार्धमेव ह्युदाहृतम् ॥ ६९ ॥ किष्कुत्रयं च शक्रादेः स्या
 नंतद्वत्ततः स्मृतम् ॥ ततस्तु मष्टं पञ्चकुर्यात्प्रतिष्ठायाः सुलक्षणम् ॥ ७० ॥ पूजयेद्वास्तु पुरुषस्योपरि
 ष्ठांस्तु सर्वदा ॥ देवान्ब्रह्मादिकान्वास्तुर्वराहस्यहरेः सुतः ॥ ७१ ॥ पातितो दैवतैर्भूमौ चतुरस्रा
 कृतिः स्थितः ॥ कृत्वा षट्काष्ठकोष्ठा निमध्ये ब्रह्माचतुष्टये ॥ ७२ ॥ पूज्यो ह्येह ये शक्रो यमो वरुण
 एव च ॥ सोमश्च पूज्यः कोणेषु ब्रह्मचाद्याः कोणदेवताः ॥ ७३ ॥ पुनस्तयस्त्रयेकामंधांतरं सविधा
 तृकम् ॥ स्कंदं च पूजयेत्कोणसूर्यं चैव विनायकम् ॥ ७४ ॥ कालं कुबेरं च बहिः प्रत्येकं दिक्षु पूजये
 त् ॥ हरं हरिं गभीरं च गहर्गहर्गहर्गहम् ॥ ७५ ॥ भातमंगारकं चैव पूर्वस्यां दिशि पूजयेत् ॥ दारुणं
 विदरिदूतं प्रद्योतं द्योतनं दक्षिणं ॥ ७६ ॥ मृत्युं शनैश्चरैव दक्षिणस्यां प्रपूजयेत् ॥ पुष्करं क्षरणं क्षारं विक्ष
 णं क्षोभणं क्षरम् ॥ ७७ ॥ चार्वंगं भागवतं चैव पश्चिमायां प्रपूजयेत् ॥ चारं विचारं प्रचरं संचारं चरणं
 चरम् ॥ ७८ ॥ बृहस्पतिं बुधं चैवाप्युत्तरस्यां प्रपूजयेत् ॥ एवमेव विमानस्य कृतेः प्रागपि पूजये
 त् ॥ ७९ ॥ सप्तपर्णमयं साधुकारयेन्मष्टपंततः ॥ सप्तहस्तं द्विषड्दहस्तमथ वा द्विगुणंततः ॥ ८० ॥
 चतुर्गुणं वा साम्यं च चतुरस्रं सहाजिरम् ॥ अन्यं च मष्टं पीथं च हस्तं तु कारयेत् ॥ ८१ ॥ त्रिचतु
 ष्कोष्ठकं तत्रमध्ये प्रागायतं शुभम् ॥ कारयेन्मंडलं साधुहस्तमात्रं तु विस्तृतम् ॥ ८२ ॥ तत्र द्वादश

पात्राणिस्थापयेत्पालिकादिकम् ॥ पालिकास्तुचतुर्विंशत्यंगुलोच्छ्रयसंयुताः ॥ ८३ ॥ अष्टाद
 शांगुलाश्चैव तथापंचमुवाइति ॥ द्वादशांगुलकाश्चैव शरावाः पश्चिमानुगाः ॥ ८४ ॥ तत्र विष्णुचतु
 र्भूतिपूजयेद्भक्तिनिश्चिः ॥ सप्तधान्यानि तेष्वेव पूजयेदङ्कुरार्थतः ॥ ८५ ॥ तत्र नित्यं बलिदद्या
 द्विष्णवे दशरात्रकम् ॥ ब्रह्मशंकरगीर्वाणपितृगंधर्वयक्षकैः ॥ ८६ ॥ भूतैश्च पायसैर्नैव तथा पद्मा
 क्षतेन वा ॥ अत्रापूपेन पुष्पाञ्चैरञ्जलाजाक्षतैरपि ॥ ८७ ॥ सक्तुभिश्च क्रमेणैव वेदांतं पायसेन
 वा ॥ तदैव प्रतिमायाश्च कारयेदधिवासनम् ॥ ८८ ॥ पंचगव्ये सप्त रात्रिं क्षिप्त्वा पुरुषसूक्ततः ॥ वे
 दांश्च चतुरः सम्यक्पारयेद्युद्धिजोत्तमाः ॥ ८९ ॥ प्राच्यादिद्धारगौद्धौ द्वावैकैकं कंतुदशावराः ॥ यथा
 लब्धं यथा वित्तं यथा विष्णुतत्पराः ॥ ९० ॥ त्रयोदशात्रकुण्डानि परितः कारयेद्बुधः ॥ उक्तलक्ष
 णयुक्तानि प्रधानं त्वग्नि कोणके ॥ ९१ ॥ साक्षात्तु कोणगाद्धस्तमात्रं मंतरतः सुधीः ॥ आज्याहु
 तिते पुकुर्यात्प्रत्येकं लक्षसंख्यकम् ॥ ९२ ॥ प्रत्येकमयुतं वापि प्रधाने लक्षसंख्यकम् ॥ अर्धतदर्ध
 मथवा मूलमंत्रेण मंत्रवित् ॥ ९३ ॥ पंचविंशतितत्त्वार्थे प्रधाने जुहुयात्पुनः ॥ प्रत्येकं तु सहस्रं वा प्र
 त्येकं शतमेव वा ॥ ९४ ॥ शतं पुरुषसूक्तेन गायत्र्या च सहस्रकम् ॥ कृत्वा जलाधिवासं च पूर्व
 वापंचगव्यतः ॥ ९५ ॥ चक्राब्जं भद्रकं वापि मंदपेमंडलं शुभम् ॥ पद्मं वृत्तत्रयं चंकराशयो वीथिकाल
 ताः ॥ ९६ ॥ शोभोपशोभिकाश्चापि चक्राब्जस्य तु लक्षणम् ॥ चतुरस्रं विना चक्रं विशेषो भद्रके स्मृतः ॥ ९७
 सहस्रमर्धपादं वा कलशांस्तत्र पूजयेत् ॥ शतं तदर्धपादं वा वित्ताभावे निगद्यते ॥ ९८ ॥ क्वाथेन क्षी
 रदृक्षाणां तथापंचामृतैरपि ॥ पंचगव्येन शुद्धेन जलेन च पूज्यं कृत्वा ॥ ९९ ॥ पूरयेत्कलशान्मन्धं

शुद्धोदेनैव पूरयेत् ॥ ब्राह्मस्यैव चतुर्दिक्षु गंधोदानां चतुष्टयम् ॥ १०० ॥ चतुर्दले सिते पद्मचतुष्के
 मंडले स्थिते ॥ पूर्वादिक्रमयोगेन रसक्वाथशुभोदकान् ॥ १ ॥ गंधांश्च स्थापयेत्पंचगव्यं शुद्धांतरे
 न्यसेत् ॥ पृथक् चतुर्दलं पद्मं रक्तं त्वाल्पकं सुधीः ॥ २ ॥ पंचाशच्चेतुर्गंधोदं सर्वमध्यो निधापयेत् ॥
 ब्राह्मस्य पुरतस्त्वेकं शर्वसंस्थापयेद्बृहत् ॥ ३ ॥ अष्टदिक्ष्वष्टपद्मे पुंचकं पंचकं न्यसेत् ॥ अने
 नक्रमयोगेन कलशां अखिला अपि ॥ ४ ॥ तत्तद्द्रव्यमयास्तत्र तत्र स्थाप्यास्तु बाह्यतः ॥ तदैवां
 कुर्यात्त्राणि परिस्तत्र विन्यसेत् ॥ ५ ॥ कुशोदकं च कार्पूरं कौंकुमं चादंनं तथा ॥ तुहि नोदं
 हरिद्रोदं मौशीरं कोष्ठसार्पणम् ॥ ६ ॥ नदीसंगमजं चैव ताटाकं कौप्यमेव च ॥ निक्षीरोदमि
 ति प्रोक्ता विशेषकलशा इमे ॥ ७ ॥ शुद्धोदद्वयमप्येतन्महातीर्थं समुद्भवम् ॥ चतुर्विंशतिमूर्तीनां
 वर्णमूर्तीस्तथापराः ॥ ८ ॥ आवाहयेच्छतत्वेतुक्कमव्युक्कमतस्तुताः ॥ वर्णमूर्तीः पुनश्चैव द्विचतुर्वा
 रमेव वा ॥ ९ ॥ सहस्रकलशादित्वे जपे न्मंत्रांश्च शक्तिः ॥ ततस्तु पंचघोषैश्चैव दघैस्तथा दरात्
 ॥ ११० ॥ आनीय प्रतिमां स्नानं कारयेत्प्रणवेन तु ॥ मंत्रैः पुरुषसूक्तं तैर्विश्वतश्चक्षुषा तथा ॥ ११ ॥
 पुनश्चाष्टाक्षरेणैव नैव भक्तिः ॥ स्नापयित्वा गंधजलैर्गंधपुष्पादिभिः पुनः ॥ १२ ॥ अलं क
 त्यं स्थापयेत्तु प्रतिमां प्रणवेन तु ॥ जपेदष्टाक्षरं मंत्रं तन्मूर्तिमनु तथा ॥ १३ ॥ अष्टोत्तरशतं मंत्री
 ध्यायेत्तेजोमयीं पुनः ॥ प्रतिमां प्रतिमां तस्यांतन्मध्यपरमं वपुः ॥ १४ ॥ चिदानंदं सर्वगुणसंपू
 र्णमुत्तमम् ॥ पंचविंशतितत्त्वानां देवतास्तदन्तरम् ॥ १५ ॥ स्थापयेत्प्रतिमामध्ये परितः केशव
 स्य तु ॥ तत्र त्वाहार्षसूक्तं च धर्मसूक्तं च वैष्णवम् ॥ १६ ॥ सूक्तं च विश्वकर्मायं पौरुषं सूक्तमेव च ॥

जम्बाचैवनिजमंत्रंपुनरष्टाक्षरं सुधीः ॥ १ ७ ॥ प्रणवं च जपेद्विष्णुं ध्यायन्नुत्तमरूपिणम् ॥ ततस्तु कलशे
बीह्यक्रमेणैव जनार्दनम् ॥ १ ८ ॥ स्थापयेदुक्तमंत्रैस्तु मध्यमं प्रणवेन तु ॥ अष्टार्णेन निजेनापितथा पुरुष
सूक्ततः ॥ १ ९ ॥ आवाहनं च स्त्रापनं च गन्धेन मध्यवत् ॥ पूर्वाद्युत्तरपर्यंतः कलशक्रम उच्यते ॥ १ २ ॥
जम्बापुनश्च तन्मंत्रान्पूजयेच्च विधानतः ॥ द्वारलोकपतिभ्यश्च बलिं दत्त्वा यथाक्रमम् ॥ २ १ ॥ वस्त्ररत्नहि
रण्याद्यैरलंङ्कृत्य विभूतितः ॥ गुरवे दक्षिणां दद्यात्कोटिलक्षं सहस्रकम् ॥ २ २ ॥ शतमर्धतदर्धवानिःस्वो
भक्त्या क्षमापयेत् ॥ तदर्धमृत्विजां चैव तदर्धपारणाकृतम् ॥ २ ३ ॥ आश्वभ्य आश्वपाकेभ्यो दद्यादन्नं
समस्तशः ॥ पुरस्तात्परतश्चैव सप्त रात्रिं नंतरम् ॥ २ ४ ॥ सुवर्णवस्त्ररत्नाद्यैरागताभ्या गतानपि ॥ पूजये
च्छक्तिवोभक्त्या प्रीयतां भगवानिति ॥ २ ५ ॥ गीतनृत्यैश्च वाद्यैश्च पुराणैरिति हासकैः ॥ सूक्तैर्मंगलयो
गैश्च वैदिकैर्दिनसप्तकम् ॥ २ ६ ॥ नयेत्ततो महाराजविभूत्या वभूथं सुधीः ॥ कारयेद्देवदेवस्य स्वाध्याये
गीतनृत्यैः ॥ २ ७ ॥ महानदीसंगमे तु तीर्थं चातिप्रशस्तके ॥ स्नापयेत्पूर्ववन्मंत्रैः पुंसूक्तानिः स्मरन्हरिम्
॥ २ ८ ॥ ततः पूर्ववदागत्य प्रवेश्य पुरुषोत्तमम् ॥ पूजयित्वा विधानेन दत्त्वा दामानि शक्तितः ॥ २ ९ ॥ गुरुं
च भक्त्या संपूज्य स्त्रीकुर्यादाशिषस्ततः ॥ शतप्रस्थादनुनृत्यैवेद्यं पायसोत्तरम् ॥ ३ ० ॥ दिनेष्वेतेषु दा
तव्यं सघृतं ससितादिकम् ॥ पश्चादपि यथाशक्ति पूजाकार्याहरेः सदा ॥ ३ १ ॥ जीर्णालयोद्धृतौ चैव तत्त्व
मंत्रान्स्वकंतथा ॥ प्रानिलोम्येन जस्वैव मूर्तौ संकोचयेद्धरिम् ॥ ३ २ ॥ उक्तैर्नैव विधानेन तदर्थैर्विभ
वैः सुधीः ॥ पादमात्रैरपि हरिं स्नापयित्वा यथोदितम् ॥ ३ ३ ॥ एतैर्नैव विधानेन कृत्वा देवालयं पुनः ॥
स्थापयेत्पुंडरीकाक्षं दिगुणेन प्रवाहणात् ॥ ३ ४ ॥ विभवेनानुलोम्येन जपमंत्रान्पुनस्तथा ॥ आ

राधयेज्जगन्नाथं ध्यायन्भक्तया यथोदितम् ॥ ३५ ॥ यात्रापि पूर्ववत्तत्राप्युत्सवेषु च सर्वशः ॥ क
 लशोक्तविधानेन पूजाबलिरतिस्तथा ॥ ३६ ॥ उत्सवेषु सदा कार्या कलशश्चोत्सवादनु ॥ यात्रा
 स्नानं च कर्तव्यं सम्यगुक्तविधानतः ॥ ३७ ॥ चोरचांडालपतितश्चोदकयादिप्रवेशने ॥ शवाद्युप
 हृतौ चैव पूजाविच्छेदने तथा ॥ ३८ ॥ स्नापनोक्तेन मार्गेण प्रायश्चित्तकृतिः स्मृता ॥ सर्वत्र विष्णु
 गायत्र्या होमः स्यादयुतावरः ॥ ३९ ॥ नावाव्याद्याभिधानानुविद्य हे धीमहे तथा ॥ प्रचोदयात्प्रनीया
 धस्तन्नो गायत्रिनामिका ॥ ४० ॥ दुर्गाशिवस्कंदसूर्यविनायकमुखानपि ॥ स्थापयेदुक्तमार्गे
 ण तत्तन्मंत्रैः स्मरन्हरिम् ॥ ४१ ॥ गोलकद्वितयं विष्णोत्रितयं प्रकीर्तितम् ॥ अन्यदेवप्रतिष्ठासु त
 दंतंश्चितयेद्धरिम् ॥ ४२ ॥ विष्णुस्मृतिविहीना तु पूजा स्यादासुरी सदा ॥ गृह्णाति देवता नैतांततः स्या
 देशविप्लवः ॥ ४३ ॥ व्याधिचोरादिभिस्तस्मादंतर्ध्ये यो हरिः सदा ॥ विष्णुभक्तिविहीनस्य गतिः
 स्यान्न शुभाक्कचित् ॥ ४४ ॥ भक्तस्याप्यन्यदेवेषु तस्माद्ध्ये यो हरिः सदा ॥ संस्मृतो भगवान्विष्णुः सर्व
 मंगलमंगलः ॥ ४५ ॥ समस्ता भीष्टदायी स्यात्तेन ध्येयो खिलैर्जनैः ॥ पुरुषोऽव्यक्तं च महानहंकारो मनस्त
 था ॥ ४६ ॥ दर्शेन्द्रियाणि शब्दाद्याभूतेताः पञ्चविंशतिः ॥ तत्त्वाख्याकालमायेच नियतिर्भीतिरेव च
 ॥ ४७ ॥ विद्याकलाप्रवृत्तिश्च द्वात्रिंशत्तत्त्वसंग्रहः ॥ स्फूर्तिः संवित्प्रतिष्ठा च शक्तिरित्यपराणि तु
 ॥ ४८ ॥ महालक्ष्मीस्वरूपाणि ह्येकादशविदो विदुः ॥ विष्णोरपि स्वरूपाणि तन्नाम्नैकादशैव तु
 ॥ ४९ ॥ प्रधानोपमवर्णानि द्विभुजान्यप्यशेषतः ॥ कृतांजलिपुटान्येव प्रधानंतं हरिं प्रति ॥ ५० ॥
 सर्वाण्येतानि तत्त्वानि ब्रह्मा तु पुरुषः स्मृतः ॥ महान्श्रव्यक्तनाम्नी ब्रह्माणी संप्रकीर्तिता ॥ ५१ ॥ ए

वंवायुरपिज्ञेयोभातिचैवतुतत्रयम् ॥ रुद्रोहंकारउद्दिष्टःस्कंदेद्रौमनउच्यते ॥ ५२ ॥ अहंकारःशो
 षवीद्रावपिविद्वद्भिररीरितौ ॥ दिग्वायुसुनुसुधार्श्ववरुणश्चाश्विनावपि ॥ ५३ ॥ वह्निदक्षाविद्वसू
 नुर्भिन्नश्चैवमनुस्तथा ॥ इंद्रियाख्याःशब्दनामाबहस्पतिरुदाहृतः ॥ ५४ ॥ अन्येतुसूनवोवायोरुद्र
 स्यापिप्रकीर्तिताः ॥ एतेषुभगवान्विष्णुःप्रधानतनुरेवतु ॥ ५५ ॥ ध्येयःपरात्मनोर्मध्येतत्त्वनामा
 तदर्थयोः ॥ जपेन्यासेनमोतश्चस्वाहांतोहोमकर्मणि ॥ ५६ ॥ त्रिचतुष्पट्टदशाष्टतिरेतेषांतुहुता
 दिक्के ॥ न्यासोगुलीषुरूबाहुमध्येषुव्युत्क्रमेस्मृतः ॥ ५७ ॥ क्रमोविपर्ययेणात्रशक्त्यादित्वंप्रकीर्ति
 तम् ॥ ऋषिच्छंदोदेवतांगध्यानानुक्तौप्रधानवत् ॥ ५८ ॥ ज्ञेयामंत्राःसमस्तान्स्नेषुथड्ढोक्षादिदा
 यकाः ॥ तंत्रमार्गास्तुहरिणाह्यसंख्याःकीर्तिताअपि ॥ ५९ ॥ तेष्वयंसुगमोमार्गःसफलश्चानुति
 ष्टताम् ॥ यावतोह्यननुष्ठानेकर्मपूर्तिर्नविद्यते ॥ ६० ॥ तावत्समस्तंकथितमस्मिंस्तंत्रेयथाविधि ॥
 प्रीयतेनेनमार्गेणपूजितोमुक्तिदोभवेत् ॥ ६१ ॥ कामदश्चस्वभक्तानांभगवान्पुरुषोत्तमः ॥ ६२ ॥
 इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमत्तंत्रसारसंग्रहेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 ॥ ॐ ॥ अथविष्णुदितेतंत्रसारेमंत्रगणोद्दिष्टः ॥ उदितःसंग्रहेणासाबुच्यतेखिलसाधकः ॥ १ ॥
 योह्रमस्तूयुतेतिनसमेतश्चैवभूभूतः ॥ बीजंनमश्चभगवान्सोद्देशोरूपसंयुतः ॥ २ ॥ सएवतादृ
 शोलोकत्रयपालोभुवःपतेः ॥ भावंभेदेहिदांतेतुदापयस्वाहयायुतः ॥ ३ ॥ मनुस्तस्यापरस्ताखी
 जोद्देशनमोयुतः ॥ नमःसोद्देशभगवान्महाशब्दयुतश्चसः ॥ तादृशःस्वाहयायुक्तोवराहस्यापरोम
 नुः ॥ ४ ॥ श्यामःसुदर्शनदराभयसहरेतोभूम्यायुतोखिलनिजोक्तपरिग्रहैश्च ॥ ध्येयोनिजैश्चत

नुभिः सकलैरुपेतः को लो हरिः सकलवांछितसिद्धयेजः ॥ ५ ॥ वैष्णवानां मुनिर्ब्रह्मामंत्राणां वर्णमे
 दतः ॥ ज्ञेयं छंदो देवतैकं तत्तद्गुणो हरिः परः ॥ ६ ॥ प्रणवेन स्वनाम्ना च भूषेण परात्मना ॥ सर्वज्ञ सर्वशक्ति
 भ्यां षण्डगानि विदो विदुः ॥ ७ ॥ ज्ञानैश्वर्यप्रभा चंदतेजःशक्तिभिरैव वा ॥ पूर्णमिमांश्यैः सर्ववैष्णवां गा
 न्यथो विदुः ॥ ८ ॥ तिष्ठो दादिस्वजायायाः कारणं स्वाहया युतः ॥ ९ ॥ श्रीकरोद्याक्षरो मंत्रो गुरुगुरुहृदसं
 स्मृतिः ॥ द्विर्भीषयत्रासयच प्रमर्दयतैव च ॥ १० ॥ प्रध्वंसयाथोरक्षेति पंचांगश्चेदुदाहृतः ॥ क्रूरवीरं ह
 हृदिष्णुं दीप्यंतं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥ पुंमृगेंद्रमयकरं शुभं मृत्योश्चमारकम् ॥ नमामि स्वयमित्ये
 षद्वा त्रिंशार्णो मनुर्हरेः ॥ १२ ॥ द्विर्जयस्योपरि निजं सोद्देशं सर्ववित्तथा ॥ महानेजो बलवीर्यनाट्ट
 शं स्वाहया युतम् ॥ १३ ॥ चतुर्विंशाक्षरो मंत्रो निखिलेष्टप्रदायकः ॥ विद्महे धीमहे पूर्वस्वयंचैव महाब
 लः ॥ १४ ॥ प्रेरयेत्तत्र इत्येतन्मध्ये नंतः प्रकीर्तितः ॥ पादैर्व्यस्तैः समस्तैश्च पदैश्चांगं प्रकीर्तितम्
 ॥ १५ ॥ पूर्वयोस्तत्र पूर्वतु सर्वज्ञेन षण्डंगकम् ॥ तृतीयं तु द्विरावृत्तैः पादैरंगसमन्वितम् ॥ १६ ॥
 ध्यायेच्चू सिंहं मरुवृत्तरवित्रिनेत्रं जानुप्रसक्तकरयुग्ममथा पराभ्याम् ॥ चक्रंदरं च दधंतं प्रियया समे
 तं तिग्मांशुकोट्यधिकतेजसमग्यशक्तिम् ॥ १७ ॥ सर्वैष्वपि हिमंत्रेषु द्वाद्यनंतं तवाहुकः ॥ चेतनां
 तस्थमारभ्य सर्वगां तस्थ रूपवान् ॥ १८ ॥ अनंतं रूपो ध्येयो त्रस्वगुरुक्तानुसारतः ॥ यथा
 योग्यं यथाशक्ति तत्तदा युधभूषणः ॥ १९ ॥ शंखचक्रगदापद्मखट्वावेटाः सशार्ङ्गकाः ॥ शरो मुस
 लवज्जीचहलः पाशांकुशौ तथा ॥ २० ॥ शूलंच भिडिपालश्च पट्टिशो भिर्वराभये ॥ तर्कमुद्राक्षमा
 लाचपुस्तकंच विदारणम् ॥ २१ ॥ इत्यादीन्निखिलान्येव विष्णोश्चित्यानि बाहुषु ॥ विद्यत्स इति

युग्माणो विपरीतश्च संस्मृतः ॥ २२ ॥ समगर्ही नो वेतश्च विंदुही नोत्तरस्तथा ॥ त्रय एते महामंत्राः
 पुरुषार्थचतुष्टये ॥ २३ ॥ कल्पवृक्षाः प्रिया विष्णोर्विशेषज्ञानदायकाः ॥ तैरेव तु हिरावृतैरंगमेवां
 प्रकीर्तितम् ॥ २४ ॥ श्वासरूपोजपो नित्यमुभयोर्विद्वदज्ञयोः ॥ एकविंशत्सहस्रात्मा स पट्टशतमह
 निशम् ॥ २५ ॥ अपर्णी यो हरौ नित्यं प्रातर्योगो महानयम् ॥ अशेषदोषदहनस्तत्त्वज्ञानप्रदाय
 कः ॥ २६ ॥ अष्टैश्वर्यप्रदश्चैव कृतादौ समुपासताम् ॥ तारयोगोऽप्येवमेव ब्रह्मादावेव वर्तते ॥ २७ ॥
 ध्यायेद्ब्रवीदुक्तरं भिंदुसहस्रलक्षकानि प्रिया सहितमास्थिता भिंदुर्विंबे ॥ शंखारिदोर्द्वयमुदकर्महेंदु
 र्बिवात्सं सिच्यमानममृतेन रमाधिनाथम् ॥ २८ ॥ अंत्यस्य रक्तवर्णो वाध्ये यो विष्णुः सनातनः ॥
 विद्युद्गर्णोऽथ वाध्ये यः शक्त्येतः पंचमंत्रयुक् ॥ २९ ॥ अष्टाक्षरो महामंत्रस्तैरेवांगैः समन्वितः ॥ अंत्य
 ध्यानयुतश्चैव निःशेषपुरुषार्थदः ॥ ३० ॥ मूलं नः प्रतिषेधश्च सोद्देशो भगवानपि ॥ विष्णुर्भोज्याधि
 पः स्वाहायुक्तो ह्यष्टादशवर्णकः ॥ ३१ ॥ अंगानितत्पदैरेवमंत्रचिंतामणिस्त्वयम् ॥ यथेष्टभक्षभोज्या
 दिदाता मुक्तिप्रदायकः ॥ ३२ ॥ ध्यायेत्सुशुक्लमरविंददत्ताय तां क्षंसौ वर्णपात्रदधिभोज्यमथामृतं
 च ॥ दोर्भ्यां प्रधानमखिलैश्च सुरैः समेतं शीतां शुभं डलगतं रंभया समेतम् ॥ ३३ ॥ अमृतं स्वयमुद्देशयुक्तः
 सहृदयो मनुः ॥ स तारो ह्यष्टाक्षरोगानि पदैर्व्यस्तैः समस्तकैः ॥ ३४ ॥ उद्यद्द्रविप्रभमरोद्भद्रौ गदां च ज्ञानं
 च बिभ्रत मजं प्रियया समेतम् ॥ विश्वावकाशमभितः प्रतिभासयंतं भासा स्वयास्मरत विष्णुभजा दिवं
 दयम् ॥ ३५ ॥ त्रिविक्रमस्तु सोद्देशो विश्वरूपश्च तत्परः ॥ धीविदौ च महै विष्णुस्तत्रः प्रेरणमध्यगः ॥ ३६ ॥
 स्वयमुद्देशसंयुक्तस्तद्वाद्यर्णपुरःसरः ॥ स नतिः षडक्षरो मंत्रो वर्णैरंगक्रियामता ॥ ३७ ॥ अंगारवर्णम

भित्तौडबहिःप्रसाभिव्यसिंपरश्वधधनुर्धरमेकवीरम् ॥ ध्यायेदजशपुरुहूतमुखैःस्तुवद्विरावीतमा
 त्मपदवीप्रतिपादयंतम् ॥ ३८ ॥ श्यामंरवीद्वमितदीधितिकांतिधुक्तेज्ञानंशंरचदधतंप्रिययासमे
 तम् ॥ स्वात्मस्वरूपममितंहनुमन्मुखेषुसंदर्शयंतमजितंस्मरतोरुगीभिः ॥ ३९ ॥ निजगोत्रंतुसो
 देशंपूर्वाक्षपुरःसरम् ॥ नत्यंतंनारपूर्वचमनुरष्टाक्षरोमतः ॥ ४० ॥ तेचबीजेबीजभूतेधर्मादीनाम
 शेषतः॥एतेविजयदामंत्राज्ञानमोक्षप्रदायकाः ॥ ४१ ॥ हिरण्यरत्नराज्यादिसमभीष्टसुरद्रुमाः॥
 कृष्णोगोविच्चक्रामेतःसौदेशोबह्वीजनः ॥ ४२ ॥ प्रियश्चतादृशःखाहायुगद्यादशवर्णकः ॥ पदै
 रंगानिसंप्रीतिकाममोक्षप्रदोमनुः ॥ ४३ ॥ ध्यायेद्भरिन्मणिनिर्भजगेदेकवंद्यंसौंदर्यसारमरिशंखव
 रासयानि ॥ दोर्भिर्दधानमजितंसरसंचर्भैष्मीसत्यासमेतमखिलप्रदर्भिर्दिशम् ॥ ४४ ॥ सकामः
 स्वयमुद्देशीनत्यंतोयंपदक्षरः ॥ तदादिरपि सर्वेष्टचिंतामारिहरदाहृतः ॥ ४५ ॥ दृष्टार्थएवमंत्राणां
 कलौवीर्यतिरस्कृतम् ॥ तत्राप्युद्दीप्तवीर्याहिमंत्राअत्रप्रकीर्तिताः ॥ ४६ ॥ वासिष्ठदृष्टिप्रवरमं
 त्रास्तत्रापिवीर्यदाः ॥ स्वयंदेवपदारूढःपूर्ववर्णपुरःसरः ॥ ४७ ॥ नत्यंतोष्टाक्षरोमंत्रःप्रियोविज्ञा
 नगोपतेः ॥ व्याख्याश्रीसर्वविज्ञानकवितादिगुणप्रदः ॥ ४८ ॥ वादेविजयदो नित्यंयथायुद्धेनृ
 केसरी ॥ ४९ ॥ विज्ञानरोचिःपरिपूरितांतर्वाक्षाडकोशंहरितोपलाम्भम् ॥ तर्काभयेतंविधिर्वि
 पूर्वगीर्वाणविज्ञानदमानतोस्मि ॥ ५० ॥ ज्ञानानंदपुरःपूर्णविद्वद्ब्रह्मेधीमहेतथा ॥ तत्रःप्रेरणमध्यै
 तुव्यासोमंत्राधिपाधिपः ॥ ५१ ॥ आदिबीजंस्थिरादोषज्ञानबीजंविमुक्तिदम् ॥ सर्वपापक्षयकरंस
 वव्याधिविनाशनम् ॥ ५२ ॥ ध्यायेच्छांकशतकोटयतिसौख्यकांतिसंसिच्यमानममृतोरुधैःसुरै

शैः ॥ वर्णाभिमानिभिरजेशमुखैःसहैवपंचाशताप्रतिगिरंतमशेषविद्याः ॥ ५३ ॥ सोद्देशस्तुस्वयंदी
 र्घपूर्वाणाद्योनमोयुतः ॥ सर्वविद्याप्रदोष्टारणःप्रतिवादजयप्रदः ॥ विमुक्तिसाधनःकीर्तिबुद्धिस्थै
 र्यप्रदःसदा ॥ ५४ ॥ वंदेतुरंगवदनंशशिर्विबसंस्थंचंद्रावदातममृतात्मकरैःसमंतात् ॥ अंडांतरंबहि
 रपिप्रतिभासयंतंशंखाक्षपुस्तकसुबोधयुताब्जबाहुम् ॥ ५५ ॥ नस्तोमुखादपिनिरंतरमुद्गिरंतंविद्या
 अशेषतउताब्जभवेशमुख्यैः ॥ संसेव्यमानमतिभक्तिभरावनम्रैर्लक्ष्म्यामृतेनसततंपरिषिच्यमा
 नम् ॥ ५६ ॥ स्वयमुद्देशवान्पूर्ववर्णपूर्वोनमोयुतः ॥ सतारोष्टाक्षरैश्चैववार्णश्रमनसूयती ॥
 ॥ ५७ ॥ प्रोद्यद्दिवाकरसमानतनुंसहस्रसूर्यैरुदीधितिभिरास्रसमस्तलोकम् ॥ ज्ञानाभयांकितक
 रंकपिलंचदत्तंध्यायेदजादिसमिर्तिप्रतिबोधयंतम् ॥ ५८ ॥ अधृष्यताज्ञानमोक्षप्रदौभक्तेष्विमौ
 सदा ॥ सुक्तंदीर्घतमोदृष्टंविष्णोनुकमितिप्रभोः ॥ ५९ ॥ सर्वार्थदंवात्सर्मदंयोजातइतिचापरम् ॥
 वासिष्ठंचपरोमात्रयेतिज्ञानविमुक्तिदम् ॥ ६० ॥ मौवनीयंसर्वकाममोक्षदंयइभेत्यपि ॥ एवमेवा
 खिलवेदाज्ञानव्याविष्णुतत्पराः ॥ ६१ ॥ स्वदृष्टंसूक्तमखिलकामदंहरितुष्टिदम् ॥ वाचोभि
 रग्याःश्रियोंगांनिश्रीर्लक्ष्मीर्मीदिरामा ॥ ६२ ॥ कौशेयपीतवसनामरविंदनेत्रांपद्मद्वयाभयवरोद्यत
 पद्महस्ताम् ॥ उद्यच्छतार्कसदृशींपरमांकंसंस्थांध्यायेद्दिधीशनुतपादयुगांजनित्रीम् ॥ ६३ ॥
 लज्जाबीजंचतद्वीजंतस्याएवाभिधायकम् ॥ पाशांकुशैरुक्तवस्त्रंलज्जाबीजेविशिष्यते ॥ ६४ ॥
 अमध्ययुग्मस्वरतेनैवांगमुदाहृतम् ॥ सत्ताबीजंचदुर्बीजंतद्देवप्रकीर्तितम् ॥ ६५ ॥ वर्णःश्या
 मोविशेषोत्रतांबूलंनीलमुत्पलम् ॥ चक्रशंखौतर्जनंचशूलमित्यपरत्रच ॥ ६६ ॥ नमोतःस्वेनस

हितस्तदेवाच्योमनुःस्मृतः ॥ दुर्गात्रिष्टुप्कश्यपोक्तातत्रवर्णोऽग्नितस्मृतः ॥ ६७ ॥ त्रिनेत्रत्वं च
 दुर्गायाः प्रायः सर्वत्र कथ्यते ॥ पादैः समस्तेन तथा षड्वर्णो नांगमुच्यते ॥ ६८ ॥ रमाया एव रूपपा
 णित्वेता निहि विदो विदुः ॥ मुख्यतो जामदग्न्यस्तु देवतास्य मनोः स्मृतः ॥ ६९ ॥ हिरण्यगर्भसूक्तं
 च भृगुदृष्टं प्रकीर्तितम् ॥ ब्रह्मधातुर्विराजपाद्भैरंगमुदाहृतम् ॥ ७० ॥ द्यद्येच्चिषणमजम
 च्युतनाभिपद्मे प्रोद्याद्दिवाकरसमूहनिकाशमग्र्यम् ॥ मातृप्रकारकरमुत्तमकांतिमद्भिर्वैः सृजंतम
 खिलैः परमार्थविद्या ॥ ७१ ॥ स्वयमुद्देशनतिमांस्तस्य पंचाक्षरोमनुः ॥ स्वयमेवापरोष्टा णस्तादृ
 शः संप्रकीर्तितः ॥ ७२ ॥ बळाद्यं भृगुणा दृष्टं प्राणाग्नेः सूक्तमुच्यते ॥ प्राणाद्यैः पंचभिस्तस्याप्यंगान्यु
 क्तानि सूरिभिः ॥ ७३ ॥ उद्यद्रविप्रकरसन्निभमच्युतं किं स्वासीनमस्य नुतिनित्यवचः प्रवृत्तिम् ॥
 ध्यायेद्ब्रह्मभयकरं सुकृतां जालितं प्राणं यथेष्टतनुमुन्नतकर्मशक्तिम् ॥ ७४ ॥ प्राणाद्याः पंच भन्नाश्च
 तस्य देवस्य वाचकाः ॥ उच्यते हरिरप्येतैः साक्षान्नारायणादिकः ॥ ७५ ॥ ब्रह्माणया अपि भारत्या
 गौरीर्यस्त इति श्रुतौ ॥ मंत्रौ दीर्घतमौ दृष्टौ सर्वाभीष्टप्रदायकौ ॥ ७६ ॥ उद्यद्दिवाकरसमूहनिभां स्वभ
 तुरेकं स्थितामभयसद्वरादुगमाम् ॥ मुद्रां च तत्त्वदृशये वरपुस्तकं च दोर्युग्मकेन दधतीं स्मरतात्मवि
 द्याम् ॥ ७७ ॥ पादैर्व्यस्तैः समस्ते श्रुतदं गानि विदो विदुः ॥ स्वयमुद्देशनत्यंतौ मंत्रौ द्वावपरीतयोः ॥ ७८ ॥
 मंत्रा एते हरेः प्रीतिदायकाः सर्वकामदाः ॥ इष्टं देवं हरिः साक्षाद्भक्ष्मीर्भाग्यस्य देवताः ॥ ७९ ॥ गुरुर्ब्रह्मा
 थवायुर्वीविद्या देव्यौ प्रकीर्तिते ॥ तस्मादते प्रिया विष्णो रंतरंगताया सदा ॥ ८० ॥ ज्ञेयाश्चैव प्रपूज्याश्च
 विष्णोः प्रीतिमभीप्सता ॥ उद्देशननियुक्ताः त्रयमेव शिवस्य नु ॥ ८१ ॥ वर्णैस्तैस्तदंगानि वामदेवो

मुनिःस्मृतः॥पङ्क्तिशब्दार्थविज्ञानेनहिच्छन्दसिसंशयः ॥८२॥ ध्येयःपंचमुखोरुद्रःस्फटिकामलकां
 निमान् ॥ विद्युच्छुश्रासितरजःश्यामान्यस्यमुखानिच ॥ ८३ ॥ जटावबद्धकुलःप्रियायुङ्नाग
 भूषणः॥मंत्रेष्वेतेषुसर्वेषुवाच्यस्तारेणकेशवः ॥ ८४ ॥ अंतर्यामितयाध्येयःसर्वदेवेषुसर्वदा ॥ स
 एववनितालिङ्गःपार्वत्यामनुरुच्यते ॥ ८५ ॥ गौरीवराभयकराध्येयापीतांबराचसा ॥ स्वयमुद्देशन
 त्यंतःपूर्वपूर्वःषडक्षरः ॥ ८६ ॥ सनत्कुमारदृष्टोयमंत्रःशेषस्यकामदः ॥ दधानोहलसौनंदश्चेतव
 णःकृतांजलिः ॥ ८७ ॥ सहस्रमूर्धाऽद्वितीयकर्णभूषःप्रियायुतः ॥ वनमालीनीलवासाध्येयोवि
 ण्णोस्तुपृष्ठतः ॥ ८८ ॥ व्यत्यस्तपक्षितारौचखाहांतोगारुडोमनुः ॥ काश्यपोस्यमुनिर्ध्येयःसु
 धापूर्णहिरण्यमयम् ॥ ८९ ॥ दधानःकुंभमभयंपीतःशुक्लोरुणोहरिः ॥ कृष्णश्चाजानुतोनाभेःकंठा
 त्कादंतएवच ॥ ९० ॥ प्रियायुक्पुत्रोविष्णोःपक्षतुंडसमन्वितः ॥ जंगमस्थावरविषट्कदयंसर्वका
 मदः ॥ ९१ ॥ मंत्राश्चलोकपालानांमौताःसर्वकामदाः ॥ पीतरक्तासितश्चेतशुक्लरक्ताश्ववर्णतः
 ॥ ९२ ॥ सप्रियाःसाभयावज्रशशिदंडासिपाशिनः ॥ गदाकुमुदशूलधृष्टिर्ब्रह्मविभूषणोज्ज्वलाः ॥
 ॥ ९३ ॥ अग्निश्चस्वयमुद्देशीसनमस्कंदवाचकः ॥ कौशिकोस्यमुनिर्वह्निवर्णःपण्मुखउज्ज्वलः
 ॥ ९४ ॥ धनुःशक्तिधरोध्येयःकामदोभयनाशनः ॥ ह्रस्वःकपालुःसेतश्चस्वयमन्यःस्वयंतथा
 ॥ ९५ ॥ सतारोद्याक्षरःसौरःकमव्युत्कमतःपदैः ॥ अंगानिपद्मयुगलधरोध्येयोरुणोरविः ॥ ९६ ॥
 सर्वव्याधिहरःश्रीदोवृष्टिदोयमनुःस्मृतः ॥ मोनयदासाप्रप्रक्षिव्यत्यस्तोविघ्नराणमनुः ॥ ९७ ॥
 रक्तांबरोरक्तनूरक्तमालयानुलेपनः ॥ महोदरोगजमुखःपाशदंतांकुशाभये ॥ ९८ ॥ विभ्रद्येयो

विघ्नहरः कामदस्त्वरथाश्च यम् ॥ तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तीः प्रबोधयन् ॥ १९ ॥ एक एव
महाशक्तिः कुरुते सर्वमंजसा ॥ स्वयमुद्देशवान्पूर्वपूर्वाद्ददय संयुतः ॥ १०० ॥ धान्वंतरोम
हामंत्रः संसृतिव्याधिनाशनः ॥ अत्रोक्तसर्वमंत्राणां नायको पलसच्चिभः ॥ १ ॥ चंद्रौषकांतिम
मृतात्मकरैर्जगति संजीवयंतममितात्मसुखं परेशम् ॥ ज्ञानं सुधाकलशमेव च संदधानं शीतां शुभं डल
गवं स्मरतात्मसंस्थम् ॥ २ ॥ मूर्ध्नि स्थिता दमुत एव सुधां खवंतं भूमध्यगाच्च तत एव च तालुसंस्थात् ॥ हा
दीं च न भिसदनादधरस्थिता च ध्यात्वा भिपूरिततनुदुरितं निहन्यात् ॥ ३ ॥ अज्ञानदुःखभय रोगमहा
विषाणि योग्यमाशु विनिहंति सुखं च दद्यात् ॥ उन्मादविश्रमहरः परतश्च सांद्रस्वानंदमेव पदमापय
ति स्म नित्यम् ॥ ४ ॥ द्यात्वैव हस्ततलंगं स्वमृतं खवंतं देवं स्य शिरसि स्वकरं निधाय ॥ आवर्तय
न्मनुमिं संचवीत रोगः पापादपैति मनसा यदि भक्तिनम्रः ॥ ५ ॥ शतं सहस्रमयुतं लक्षं वारोगसंक्ष
यात् ॥ इममेव जपे नमंत्रं साधूनां दुःखशांतये ॥ ६ ॥ ज्वरदाहादिशान्तिर्यथेति न्यमनुनामुना ॥ ध्यात्वा हा
रिं जले सप्त रात्रिं जूतिर्विनश्यति ॥ ७ ॥ अयुतामृतसमिद्धो माद्गोधृतक्षीरसंयुतात् ॥ सर्वरोगाविनश्यंति
विमुखो न हरेर्यदि ॥ ८ ॥ भूताभिचारशान्तिर्यथमपामार्गाद्भुति क्रिया ॥ द्विगुणामृतयापश्चात्केवले
न घृतेन वा ॥ ९ ॥ आयुर्विद्वद्भ्यो नित्यं जन्म न क्षत्र एव वा ॥ चतुश्चतुर्भिर्दूर्वासिः क्षीराज्याक्ताभि
रिष्यते ॥ १० ॥ सर्वाः क्रिया हरौ भक्तेर्हरिभक्तैः स्वनुष्ठिताः ॥ गुरुभक्तैः सदाचारैः फलं त्यद्भानवा
न्यथा ॥ ११ ॥ ब्रह्मांता गुरवश्चैव संप्रदायप्रवर्तकाः ॥ तत्तद्गुणानुसारेण पूज्यामान्याश्च कृत्स्नशः
॥ १२ ॥ सर्वभ्योभ्यधिकमभक्तिर्विष्णोः स्यादतिनिश्चला ॥ लक्ष्मीब्रह्मादिषु ततः क्रमेण स्यात्सुभा

विता ॥ १३ ॥ एवंविद्याःफलिष्यंतिनान्यथातुकथंचन ॥ शुभान्ध्यायंतियेकामान्गुरुदेव
 प्रसादजात् ॥ १४ ॥ इतरानात्मपापोथांस्तेषांविद्याफलिष्यति ॥ मुक्तावपिचसंसारेनात्मनोवि
 ष्णुतांकांचित् ॥ १५ ॥ ब्रह्मरुद्रादिभावंवासाभ्यंवाधिक्यमेववा ॥ अतद्वशत्वमथवायःस्मरेत्सतु
 सिद्धिभाक् ॥ १६ ॥ नान्यथासिद्धिमामोतिकल्पकोटिशतैरपि ॥ स्मृत्वागुरुंपूर्वगुरुमादिमूलगु
 रूंस्तथा ॥ १७ ॥ देवतांवासुदेवंचविद्याभ्यासीतुसिद्धिभाक् ॥ अवज्ञातागुरूणांबदेवतानां
 सिध्यति ॥ १८ ॥ प्रयातिचतमोवोरंमंत्रावज्ञाहृदेवच ॥ यस्तारतम्यवेत्तास्यादुरूपादेव
 तास्वपि ॥ १९ ॥ भक्तिमान्गुरुदेवेषुतद्धकेषुचसिध्यति ॥ गुरुदेवप्रतीपानांविमुखस्तत्प्रियेरतः
 ॥ २० ॥ अकामकोधलोभश्चनचिरात्सिद्धिमाप्नुयात् ॥ सकामेभ्योमितगुणाद्यकामैस्तुक्ताःक्रि
 याः ॥ २१ ॥ तस्मादकामएवालंभजेद्विष्णुमनातनम् ॥ अयंमहस्तद्विचमंत्रःपूर्वोक्तवस्मृतः
 ॥ २२ ॥ अत्रोक्तास्तुक्रियाःसर्वमंत्रेष्वप्युपलक्षणम् ॥ विजयस्तंभनादीनिनारसिंहैर्विशेषतः
 ॥ २३ ॥ जामदग्नैश्चकार्यणिगरावैर्यादैरपि ॥ वारहैस्तंभनक्षिप्रंश्रीकराःकथिताःपुरा ॥ २४ ॥
 बहुबाहुंमहाकायमुद्युक्तंचोद्यतायुधम् ॥ स्मरन्विजयमामोतिस्तंभनादौश्चकारयेत् ॥ २५ ॥
 वसुपूणकरंरत्नपर्वतस्थंविभावयन् ॥ वसुसिद्धिमवाप्नोतिसेव्यमानमजादिभिः ॥ २६ ॥ श्री
 याविभूतिभिर्युक्तंभावयन्भूतिमाप्नुयात् ॥ यद्यन्मनोगतंतस्यतत्तदामोत्यसंशयम् ॥ २७ ॥ तथातथा
 हरिंध्यायन्क्रियास्तास्ताश्चाधयन् ॥ श्रियेपद्मानिजुहुयात्संप्रीत्या उपलानिच ॥ २८ ॥ शरान्ज
 यायजुहुयादभिमंत्र्यप्रयोजयेत् ॥ विद्यायैमंत्रितवारिवचांवातुलसीमपि ॥ २९ ॥ ब्राह्मीधृतंसुवर्ण

वाशतादृत्यातुनित्यशः॥अकुर्व्वथाभक्त्यानिरपेक्षोभजन्हरिम्॥३०॥सर्वमेतदवाप्तोतिविशेषे
 णनसंशयः॥सुष्टिस्थितिलयन्यासाःप्रातिलोम्यानुलोमतः॥३१॥स्थित्यंताएववर्णानांश्रेष्ठाए
 वंचतुर्दशासंहृत्यतामोक्षिणांचकविंशतिरेववा॥३२॥पादहत्केषुनाभ्यास्ययुक्तंचसल्लाटकम्॥
 सनासिकासदृजान्वासश्रोत्रंसोरुक्तथा॥३३॥सोरस्कंचसंकंचसभुजद्वयमेवच॥सगंडयु
 ग्मंमसालीकंसंतुंडकोढकंतथा॥३४॥समूलंचसगुहंचसपार्श्वद्वयमेवच॥सदोर्द्वयंव्यापकंचग
 लपार्श्वद्वयेनच॥३५॥ककुत्स्तनद्वयेनापिपृष्ठमूलेनसर्वशः॥न्यासोयथाक्रमंप्रोक्तोमंत्रेणैवे
 षुक्तस्त्रशः॥३६॥प्रतिमायामात्मनिचन्यासोयंसिचिधानकृत्॥बीजांतःसाध्यमध्यंचवि
 भक्तदलमंत्रयुक्॥३७॥वर्णानुप्रातिलोम्येनवृत्तंभूपुरसंयुतम्॥बीजसंदृब्धकोणंचयंत्ररक्षो
 दिसाधकम्॥३८॥समंतत्सर्वमंत्रेषुजसंधार्थानुवाप्नुवि॥विलिख्यमंडलेवातत्पूजयेद्धरिमंजसा
 ॥३९॥प्रतिमालक्षणैर्यावद्युक्तआचार्यउत्तमः॥सर्ववित्तपसायुक्तआज्ञाशक्तियुतोहरेः
 ॥१४०॥यावद्धक्तोयथातद्वैर्गुणैर्युक्तोयैष्णवः॥गुरुःसत्संप्रदायज्ञस्तारतम्येनसिद्धिदः
 ॥४१॥उत्तमादुत्तमासिद्धिर्धर्मगोक्षादिषुस्फुटम्॥तस्मादुत्तमआचार्यैलब्धेनावोव्रंज
 त्॥४२॥एकस्यशिष्यतांप्राप्यतदाज्ञानविनासम्॥अवरंवाव्रजेदुच्चगुणश्चैत्रैवदुष्यति
 ॥४३॥विशेषतोगुणश्चस्याहेवैष्वप्येवमेवहि॥तस्मादुत्तममाचार्यैर्देवेशंचाश्रयेद्धरिम्
 ॥४४॥अपरोक्षदृशेरेवयस्मान्मोक्षोचान्यथा॥अपरोक्षदृशिश्चैवश्रवणात्मननादनु
 ॥४५॥सम्यङ्निश्चिनतत्त्वस्यनिदिध्यासनयामवेत्॥द्विविधासाचसंप्रोक्ताविष्णुशास्त्रावमश

नम् ॥ ४६ ॥ एकं ध्यानं हरेरन्यच्च त्वार्यगानितस्य च ॥ यमश्च नियमश्चासौ प्राणायाम इतीरितः ॥ ४७ ॥
 अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यपरिग्रहौ ॥ यमाः शौचं तपस्तुष्टिः स्वाध्यायो हिरिपूजनम् ॥ ४८ ॥
 नियमावीरपद्मे च स्वस्तिकाद्यानि चासनम् ॥ रेचकः पूरकश्चैवं कुंभकश्च त्रिधा स्मृतः ॥ ४९ ॥ प्राणा
 ग्रामः स्मृतिविष्णोर्विधाना नियम उच्यते ॥ अधीति स्मृतियुक्तो हि निदिध्यासनमेव हि ॥ ५० ॥ प्रा
 णायामे च विष्णोर्धत्स्मरणं ध्यानमेव तत् ॥ आसां शौचं प्राणयमो निष्परिग्रहपूर्वकाः ॥ ५१ ॥ तप
 आद्याः क्रमात्सर्वे उत्तरोत्तरतो धिकाः ॥ सर्वतः श्ववणाद्यास्तु मुख्या मुक्तिप्रसाधने ॥ ५२ ॥ अज्ञ
 स्य श्रवणं श्रेष्ठमयुक्तेर्मननं तथा ॥ ध्याननिश्चिततत्त्वस्य तस्माच्छाखावमर्शनम् ॥ ५३ ॥ स्वयंदशगु
 णंतस्माद्द्वयार्थैकस्य शतीतरा ॥ अपरोक्षदृशाप्येषा कर्तव्या विष्णुतुष्टिदा ॥ ५४ ॥ यद्दमंपरमं
 गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ भर्त्तिकमयि परां कृत्वामामैवैष्यत्यसंशयः ॥ ५५ ॥ न च तस्मान्मनु
 ष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥ भवितान च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ५६ ॥ शौचासने त्वंगमा
 त्रं न पृथग्धर्मकारणम् ॥ प्राणायामादयस्तुष्टिपर्यन्ताद्दिगुणाधिकाः ॥ ५७ ॥ स्वाध्यायातः कोटिगुण
 स्ततो नंत गुणाहरेः ॥ पूजातन्निगुणं ध्यानमिति धर्मक्रमः स्मृतः ॥ ५८ ॥ ऊर्वारधः पदोऽरुध्वविभागे
 नेति च त्रिधा ॥ आसनत्रयमुद्दिष्टमंत्रस्मरणपूर्वकम् ॥ ५९ ॥ दिगुणोत्तरं रेचकादिषोडशादिक्रमे
 ण तु ॥ मात्राणां ऋस्ववर्णस्य कोलो मात्रात्रेति शब्दयते ॥ ६० ॥ क्रमेणैवाभ्यसेन्मात्रां हृदि मेका
 ग्रधीः पुनः ॥ रेचयित्वा दक्षिणतः पूरयित्वा च वामतः ॥ ६१ ॥ कुंभकश्च सुषुम्नायां विष्णुवायुंच सं
 स्मरेत् ॥ मूलाधारं समारभ्य त्वामूर्धानमृजुस्थिता ॥ ६२ ॥ मध्ये सुषुम्ना विज्ञेया वज्रीकार्या प्रका

शिका ॥ वैद्युताब्रह्मनाडीति सैव पंचप्रभेदिनी ॥ ६३ ॥ पृष्ठमेवाग्रदक्षांतर्भेदास्तेषु क्रमेण तु ॥
 हरिनीलः सितः पिङ्गो लोहितश्चात्र केशवः ॥ प्रद्युम्नादिस्वरूपेण ध्येयः सिद्धिभीप्सता ॥ ६४ ॥
 मूले च नाभौ हृदयेन्द्रियोनिभूमध्यमूर्धादिषडंतकेषु ॥ चतुःषडष्टद्विचतुर्दिषट्कदलेषु पद्मेषु सितारु
 णेषु ॥ ६५ ॥ पंचात्मको सौ भगवान्मदैव ध्येयो हृदंतान्यरुणानितानि ॥ त्रिकोणवह्नीचषडस्रवा
 यौ द्विस्तावदस्रविष्टतशशिचित्रवह्नी ॥ ६६ ॥ वृत्ते विधावपि विचिंत्य मिदं दशार्थरूपं सितंतदखि
 लंहृदयात्परस्थम् ॥ इडाचापि गल्लघैव वज्रिकाधारिणी तथा ॥ ६७ ॥ सुषुम्नायाश्चतुर्दिक्षु वज्रि
 काद्यासु तत्र च ॥ चतुर्भूतैः स भगवान्हृदये संव्यवस्थितः ॥ ६८ ॥ द्वा सप्तति सहस्राणि नाड्योन्या
 स्तु प्रधानतः ॥ बृहती सहस्रस्पर्शानामृचां वाच्यो त्रिकेशवः ॥ ६९ ॥ रूपाणां लक्षणं तेषां रहस्य
 त्वात्र न कथ्यते ॥ ७० ॥ विष्णुना ब्रह्मणे प्रोक्तं ग्रंथसंकोचतस्तथा ॥ खंडस्मृतिर्धारणा स्यादखं
 डाध्यानमुच्यते ॥ ७१ ॥ अप्रयत्नात्समाधिश्च दर्शनं चिरानया ॥ अथ वा सततं शास्त्रविमर्शनं
 न विष्यति ॥ ७२ ॥ परमस्त्रेह संयुक्तयथार्थज्ञानतो भवेत् ॥ सामक्तिरिति विज्ञेया साधनं भोग
 मोक्षयोः ॥ ७३ ॥ मुख्यमैषैव नान्यस्यात्सर्वव्यर्थतया विना ॥ सैकाप्यभीष्टफलदामोक्षो दर्शनयु
 क्तया ॥ ७४ ॥ दर्शनं च तया हीनं व्यर्थमन्यत्किमुच्यते ॥ योग्यंतु दर्शनं नैव तया हीनं भविष्यति ॥
 ॥ ७५ ॥ आनंदचित्सदिति पूर्वगुणैः समस्तैर्मत्यादिभिर्विधिपरैर्भगवान्क्रमेण ॥ ध्यातो धिक्कैर
 धिगुणो धिक्कमेव सौख्यं मुक्तौ ददाति सततं परमस्वरूपः ॥ ७६ ॥ निर्दोषा खिलसंपूर्णगुणेन हरिणा
 स्वयम् ॥ ब्रह्मणे कथिता तत्र सा राहुहृत्य सादरम् ॥ ७७ ॥ आनंदतीर्थमुनिना कृतो ग्रंथो यमंज

सा ॥ ग्रंथोयंपाठमात्रेणसकलाभौघसिद्धिदः ॥ ७८ ॥ किमुज्ञानादनुष्ठानादुभयस्मात्पुनःकि
 मु ॥ ७९ ॥ यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणिदिव्यान्यलंबदत्तदर्शनमित्थमेवनिहितंदेवस्यभ
 गौमहत् ॥ वायोरामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयंवपुर्मवोयत्तुतृतीयमेतदमुनाग्रंथःकृतःकेशवे
 ॥ १८० ॥ अशेषदोषोऽज्ञतपूर्णसद्गुणसदाविशेषापगतोरूपम् ॥ नमामिनारायणमप्रतीपंसदा
 प्रियेभ्यःप्रियमादरेण ॥ ८१ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमत्तंत्रसारसंग्रहे
 चतुर्थोऽध्यायःसंपूर्णः ॥ ४ ॥ समाप्तोयंग्रंथः ॥ ४३ ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतगतारामकृष्णवेदव्यासान्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिःॐ ॥ यस्मिन्
 न सर्वाणिकर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्भिमोयानि परं जयति सोऽच्युतः ॥ १ ॥ स्मृ
 त्वाविष्णुं स मुत्थाय कृतशौचो यथाविधि ॥ धौतदंतःसमाचम्य स्नानं कुर्याद्विधानतः ॥ २ ॥ उद्धृते
 ति मृदालिप्य द्विषडष्टषडक्षरैः ॥ त्रिनिर्मज्याऽप्यसूक्तेन प्रोक्षयित्वा पुनस्ततः ॥ ३ ॥ मृदालिप्य
 निमज्ज्य त्रिखिज्जिपेदधमर्पणम् ॥ स्रष्टारं सर्वलोकानां स्मृतवानारायणं परम् ॥ ४ ॥ यतः श्वासो नि
 मधोऽप्युप्रणवेनोत्थितस्ततः ॥ सिंचेत्पुरुषसूक्तेन स्वदेहस्थं हारिं स्मरन् ॥ ५ ॥ वसित्वा वास आच
 म्य प्रोक्ष्या चम्य च मंत्रतः ॥ गायत्र्या चांजलिं दत्त्वा ध्यात्वा सूर्यगतं हरिम् ॥ ६ ॥ मंत्रतः परिहृत्या
 थ समाचम्य सुरादिकान् ॥ तर्पयित्वा निषीढ्याथ वासो विस्तृत्य चांजसा ॥ ७ ॥ अर्कमंडलगं वि
 ष्णुं ध्यात्वैव त्रिषदीं जपेत् ॥ सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥ ८ ॥ आसूर्यदर्शनान्तिष्ठेत्तत
 स्तूपविशेत वा ॥ पूर्वासंध्यां सनक्षत्रामुत्तरां सदिवाकराम् ॥ ९ ॥ उत्तरामुपविश्यैव वाग्यतः सर्व
 दाजपेत् ॥ ध्येयः सदा सवितुर्मंडलमध्यवर्ती नारायणः सरसि जासनसन्निविष्टः ॥ केयूरवाग्मकर
 कुंडलवान्किरीटीहारी हिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः ॥ १० ॥ गायत्र्या त्रिगुणं विष्णुं ध्यायन्नष्टाक्षरं ज
 पेत् ॥ प्रणम्य देवान्निष्प्रश्रुं श्रुं हरिपार्षदान् ॥ ११ ॥ एवं सर्वोत्तमं विष्णुं ध्यायन्नेवाचरेत्पेद्द
 रिम् ॥ ध्यानप्रवचनाभ्यां च यथायोग्यमुपासनम् ॥ १२ ॥ धर्मेण ज्यासाधनानि साधयित्वा वि
 धानतः ॥ स्नात्वासंभूजे हिष्णुं वेदतंत्रोक्तमार्गतः ॥ १३ ॥ वैश्वदेवं बलिचैव कुर्यान्नित्यं तदपूज
 णम् ॥ इष्टदंतं हुतं जसं पूज्य च्चात्मनः प्रियम् ॥ १४ ॥ दारां स्मृतान् प्रियाणाम् परस्मै सन्निवेद

येत् ॥ भुक्तशेषं भगवतो भृत्यातिथिपुरस्सरः ॥ १५ ॥ भुंजीतद्धर्तं विष्णुस्मरंस्तद्रतमानसः ॥
 आचम्य मूलमंत्रेण कोष्ठं समभिभंजयेत् ॥ १६ ॥ वेदशास्त्रविनोदेन प्रीणयन् पुरुषोत्तमम् ॥ अ
 हः शेषं न घेत्संध्यामुपासीताथ पूर्ववत् ॥ १७ ॥ धामात्परत एवाथ स्वपेद्याय ऊजनार्दनम् ॥ अंत
 रालेतनो बुद्ध्या स्मरेत बहुशो हरिम् ॥ १८ ॥ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतः स्वभावम् ॥
 करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥ १९ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चक्षर एव
 च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते ॥ २० ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥
 यो लोकोऽत्र यमा विश्वविभर्त्येव य ईश्वरः ॥ २१ ॥ यस्मात्क्षरमतीतो ह्यमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अ
 तोस्मि लोको वेदच प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ २२ ॥ यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ॥ स सर्ववि
 द्भजति मांसं सर्वभावेन भारत ॥ २३ ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मया नघ ॥ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमा
 न्न्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २४ ॥ रुद्रं स माश्रिता देवारुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः ॥ ब्रह्मामामाश्रितो
 नित्यं नाहुं कंचिदुपाश्रितः ॥ २५ ॥ ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ॥ श्रद्धावंतो न स्युर्न तो मुच्यं
 ते तेऽपि कर्मभिः ॥ २६ ॥ ये त्वेन दभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् ॥ सर्वज्ञानविमूढास्तां न्विद्विनष्टा
 न चेतसः ॥ २७ ॥ द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ॥ विष्णुभक्तिपरो देवो विपरीतस्तथा सु
 रः ॥ २८ ॥ स्मर्तव्यः स ततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातु चित् ॥ सर्वविधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किंकराः
 ॥ २९ ॥ धर्मो भवत्यधर्मोऽपि कृतो भक्तैस्तवाच्युत ॥ पापं भवति धर्मोऽपि यो न भक्तैः कृतो हरेः ॥ ३० ॥
 मन्मना भवमद्भक्तो मद्याजीमानं न मस्कुरु ॥ नित्यं भवेच्च मन्निष्ठो बुभूषुः पुरुषस्तथा ॥ ३१ ॥ एष नि

त्यःसदाचारोगृहिणोविनिनस्तथा ॥ वैश्वदेवंबलिदंतधावनंचाप्यृतबटोः ॥ ३२ ॥ एवमेवयतेः
स्त्रीयवित्तेननुविनासदा ॥ मूलमंत्रैःसदास्नानंविष्णोरेवचतर्पणम् ॥ ३३ ॥ विशेषोनिष्क्रिययते
रज्ज्वांजलिनातथा ॥ तर्पणंतुहरेरेवयतेन्यस्यचोदितम् ॥ ३४ ॥ समिद्धोमोबटोश्चैवस्मृत्वा
विष्णुंहुताशने ॥ सर्ववर्णाश्रमैर्विष्णुरेकलुक्जयतेसदा ॥ ३५ ॥ रमाब्रह्मादयस्तस्यपरिवारतएव
तु ॥ ३६ ॥ कर्षिपुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्यधातारमर्चित्यरूपमा
दित्यवर्णितमसःपरस्तात् ॥ ३७ ॥ वेदाहमेतंपुरुषंमहांतमादित्यवर्णितमसस्तुपारे ॥ सर्वाणि
रूपाणिविचिंत्यधीरोनामानिक्त्वाऽभिवदन्यदास्ते ॥ ३८ ॥ धातापुरस्ताद्यमुदाजहाशक्रःप्र
विद्वान्प्रदिशश्चतस्रः ॥ तमेवंविद्वानमृतइहभवति नान्यःपंथाअयनायविद्यते ॥ ३९ ॥ आनंद
तीर्थमुनिनाव्यासवाक्यसमुद्भूतिः ॥ सदाचारस्यविषयेकृतासंक्षेपतःशुभा ॥ ४० ॥ अशेषक
ल्याणगुणनित्यानुभवसत्तनुः ॥ अशेषदोषरहितःप्रीयतांपुरुषोत्तमः ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमदानंद
तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितासदाचारस्मृतिःसंपूर्णा ॥

॥ इति तन्त्रसारसंग्रहः ॥ सदाचारस्मृतिः ॥